Benkő Loránd

Az ÁRPÁD-KOR magyar nyelvű szövegemlékei

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

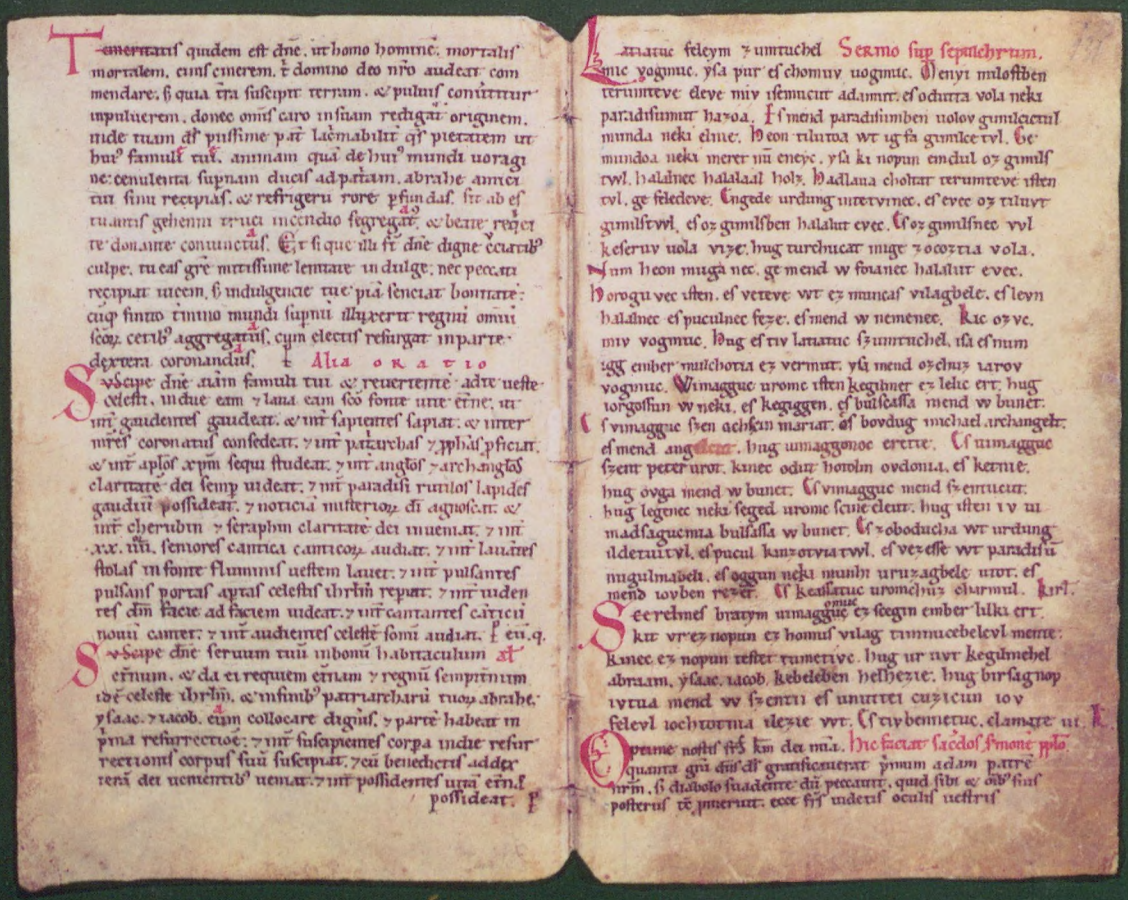

Temeritatis quidem est dne. ut homo homine. mortalis mortalem. cinis cinerem. & domino deo nro audeat commendare. ꝙ quia tra suscipit terram. & pulvis conteritur impulverem. donec omnis caro in suam redigat originem. nichilum dignissime patr. Lȩmabilitr qȝ pietatem ur bis famulꝰ tuꝰ. animam qua de hui⁹ mundi uoragine cenulenta supnam ducis ad patriam. abrahe amici tui sinu recipias. & refrigeru rore pfundas. sit ab es tuamis gehenn ignis mcrudo segregat. & beate requiei re donante connumerꝰ. Et si que illi fr dne digne ecclie culpe. ruerȩ gre mitissime lenitate indulge. nec peccata recipiat uicem. ꝙ indulgencie tue pia sentiat bonitate. cuꝭ sinu omnis mundi supnu illuxerit regnu omnis scor. cetꝰ aggregatus. cum electis resurgat in parte dextera coronandus. ℣ Alia oratio

Suscipe dne. ram famuli tui. & requiescentem adte uestę celestis. michie eam. & lana eam sco fonte unȩ crne. ut in gaudentes gaudeat. & int sapientes sapiat. & inter mites coronatus consedeat. & int patriarchas & pphas psistat. & int aplos xpi sequ studeat. & int angelos & archangelos claritate dei semp uideat. & int paradisi riuulos lapides gaudii possideat. & noticia misteriorꝰ dei agnoscat. & int cherubin & seraphin claritate dei inueniat. & int xx. iiii. seniores canticu canticoꝝ audiat. & int lauentes stolas in fonte fluminis uestem lauet. & int pulsantes pulsans portas aptas celestis thrin repiat. & int uidentes dm facie ad faciem uideat. & int cantantes canticu nouu canet. & int audientes celestȩ somi audiat. ℣ eu. q.

Suscipe dne seruum tuu in bonu habitaculum ȩternum. & da ei requiem ȩternam & regnu sempiternum in dȩ celeste thrin. & inmitt⁹ patriarcharu tuoꝝ abrahe. ysaac. & iacob. cum collocare digniꝰ. & parte habeat in pma resurrectione. & int suscipientes corpa michie resurrectionis corpus suu suscipiat. & in beneditis adderenꝰ dei uententib⁹ ueniat. & int possidentes uitȩ ȩternȩ possideat. ℣

Lazarue feleym & umtuchel Sermo sup sepulchrum.

Mic vogmuc. ysa pur es chomuv uogmuc. Menyi mlosſiben terumteve eleve miv isemmeur adamur. es ochuma vola neki paradisſumur haꝛoa. Es mend paradisſumben nolov gumilgectul munda neki elmec. Heon tiluroa wt ugfa gumlee tvl. Gemundoa neki merer nu eneyc. ysu ki nopun endul oz gumilſ tvl. halalnec halalaal holz. Hadlana choltat terumteve iſten tvl. ge feledeve. Engede urdung uiterv inec. es evec oz tiluvt gumilſtvl. es oz gumilſben halalur evec. Es oz gumilſnec vvl keſeruv uola vize. hug turchucar mige ꝛ ocotria vola. Num heon muga nec. ge mend w founec halalur evec. Horogu vec iſten. es veteve wt ez muncaſ vilagbele. es leyn halalnec es puculnec feze. es mend w nemenec. Kic oz ve. miv vogmuc. hug es tiv lazaruc sz umtuchel. isi es num igg ember mulchoria ez vermut. ysi mend oz elmiz uarov vogmuc. Vimaggue urome iſten kegihmer ez lelic ert. hug torgoſſun w neki. es kegiggen. es bulſcaſſa mend w buner. s vimaggue szen achkan mariar. es bovdug michael archangelr. es mend angelcar. hug umaggonoc ereive. Es vimaggue szemt peter uror. kinec odur horolm ovdomia. es kermie. hug ovga mend w buner. Es vimaggue mend szentiveur. hug legenec neki segeid. urome scme eleur. hug iſten iv ui madſaguemia bulſaſſa w buner. Es oboducha wt urdung ulderuivvl. es pucul kinzorvia tvl. es vezesse wt paradisu nugulmabeli. es oggun neki munih uruzagbele uror. es mend iovben rezer. Es keuſaruc uromelhez elarmul. kirl.

Seerelmeſ bratym umaggue ez ſegin ember lilki ert. kic vr ez nopun ez homuſ vilag tinnucebelevl menne. Kinec ez nopun reſter rumetive. hug ur nvr kegumebel abraam. ysaac. iacob. kebeleben helhezie. hug birſag nop ivrua mend vv szentu es unurrei cuzicun iov felevl iochtorma ilezie vvr. Es tiv benmetuc. elamzre ut

Oremus nostiſ ſſs km dn nr̃m. Hic faciat sacdos ſmone p̃to quamꝝ gr̃ dñi dꝰ gratiosiorat pmum adam patre nr̃m. s diabolo suadente du peccauit. quid sibi & ob⁹ suꝰ posterus re pmerunt. esse ſſs uideris oculis uestris

ug scolanoc. Vylag uoo kezdetuul fugia: ohtonc
ez nem lovt vula. hug say lean. floc saulsessen.
say segnec tubere. usetu maradhassuy.

a: bodug na scuz maria tul el nalmun de nem chudolany mum selenczulun
esseli feld n menyun es nalullal hul ez bunpaſa! amu zalaſalmudsz-ygen emeſzalun
tubent s ne buleh asscu fyom halell a! Gyden fuer elomtu hunor kepeſhen
mad sagu allatd fele myth thez cupuentelon! oz norgoc fun szeru kepeben
fyom merch hal bynuelon.

506550

Benkő Loránd

Az ÁRPÁD-KOR magyar nyelvű szövegemlékei

A szerző részletesen elemzi a legkorábbi magyar szövegemlékcsoportot: a Halotti Beszédet és Könyörgést, a Königsbergi Töredéket és Szalagjait, az Ómagyar Mária-Siralmat és a Gyulafehérvári Sorokat. Tárgyalja művelődéstörténeti problematikájukat, keletkezésüknek az eddigi felfogástól eltérő korábbi idejét (XII—XIII. század), keletkezésük körülményeit, rendeltetésüket, műfaji vonatkozásaikat, az eredeti latin szövegekhez való viszonyukat. Helyreigazítja az eddigi szövegközlések filológiai hiányosságait, pótolja a bizonyosan vagy valószínűséggel kiegészíthető szövegrészeket; megadja az egyes szövegegységek fonetikai—fonológiai szempontú olvasatát, a szó szerinti és a mai magyarra áttett értelmezéseit. Megállapításait részletes magyarázatokkal támasztja alá mind a hangállapot, mind a morfematikai alkat, mind a szövegszerkesztés és stiláris vonásai szempontjából. Elemzi a latinból való szövegfordítások, ill. szövegáttételek kérdéseit, a magyar szövegekbe került latinizmusok mellett az eredeti, magyaros vonások sajátosságait, tekintettel a régi magyar ritmikus próza és verselés szabályszerűségeire. A szerző fejtegetéseiből nemcsak az ómagyar nyelv és hátterében a régi magyar szellemi műveltség bontakozik ki, hanem a tárgyalt emlékeket megelőző idők, az ősmagyar kor eddig behatóbban még alig elemzett nyelvállapotára vonatkozóan is számos fontos utalást találunk művében.

ISBN 963 05 2437 6

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

BENKŐ LORÁND

AZ ÁRPÁD-KOR MAGYAR NYELVŰ SZÖVEGEMLÉKEI

AZ ÁRPÁD-KOR MAGYAR NYELVŰ SZÖVEGEMLÉKEI

ÍRTA

BENKŐ LORÁND

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1980

506550

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 2437 6

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1980, Benkő Loránd

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Balázsovits Erzsébet — Műszaki szerkesztő: Kerek Imréné
Terjedelem: 33,6 (A/5) ív + 32 oldal melléklet — AK 1729 k8083
80.8093 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvleltár 2390/81 sz.

TARTALOM

Előszó 7
Bevezető megjegyzések 9
Általános észrevételek a szövegek jellegéről 19
A legkorábbi magyar szövegemlékek fényképei ..... 32—33. lapok között
A szövegek 33
A fénymásolatok 33
A Königsbergi Töredék Szalagjainak betű szerinti szövege 36
Az olvasatok 44
A Halotti Beszéd és Könyörgés 47
A Königsbergi Töredék és Szalagjai 49
Az Ómagyar Mária-Siralom 52
A Gyulafehérvári Sorok 53
Az értelmezések 54
A Halotti Beszéd és Könyörgés 55
A Königsbergi Töredék és Szalagjai 57
Az Ómagyar Mária-Siralom 60
A Gyulafehérvári Sorok 62
A hangállapot 63
A szótag- és hangsúlyviszonyok 63
A mássalhangzó-olvasatok problematikája 69
A magánhangzó-olvasatok problematikája 89
A morfémák állapota 122
A tőmorfémák és a morfémakapcsolatok 122
A magyar tőrendszer jellege és előzményei 122
A teljes tövek általános sajátosságai 124
A teljes tövek különleges típusai 134
Az első főtípus esetei 135
A második főtípus esetei 141
A csonka tövek 157
A csonkatövűséggel összefüggő morfofonetikai jelenségek 172
A toldalékmorfémák és a grammatikai segédszók 179
A szóképzés 179
A névszóképzők 179
Az igeképzők 183

A jelezés ... 190
A névszójelek ... 190
Az igejelek ... 203
A ragozás ... 217
A névszóragok ... 217
Az igeragok ... 235
A grammatikai segédszók ... 257
A névelők ... 257
Az igekötők ... 264
A névutók ... 276
A szövegértelmezés kérdései ... 288
A Halotti Beszéd és Könyörgés szövegéből ... 290
A Königsbergi Töredék és Szalagjai szövegéből ... 313
Az Ómagyar Mária-Siralom szövegéből ... 329
A szövegalkotás és stiláris eszközei ... 351
Néhány általános észrevétel ... 351
A szövegfelépítés jellemzői ... 360
A szövegformálás szintje és latin előzményeihez való viszonya ... 360
Szövegtagolás, szövegdíszítés ... 362
A terminológia sajátos elemei ... 379
Összegezés ... 382
Szómutató ... 385
A korai magyar szövegemlékekkel foglalkozó legjelentősebb tudósok fényképei ... 392—393. lapok között

ELŐSZÓ

Mindazokat az okokat és körülményeket, melyek között ez a monográfia létrejött, a „Bevezető megjegyzések"-ben részletezem. Itt csupán a következőkre szeretném a figyelmet már elöljáróban, kiemelten fölhívni.

Könyvemnek több, mint háromnegyed része teljesen új, eddig közzé nem tett mondanivalót tartalmaz. Különösen a bevezető fejezetek közül azonban néhány szorosabban kapcsolódik az e tárgyban korábban közzétett cikkeimhez, elsősorban a Magyar Nyelv LXXIII—LXXIV. évfolyamában található négy közleményemhez. Bár az érintkező fejezetek viszonylatában a most előadottak a tartalomra, sőt gyakran a szövegformálásra nézve is magától értetődően több ponton megegyeznek az ottaniakkal, a köztük levő különbségek mégis igen számottevők. E különbségek nemcsak egyes részletekben való, kisebb-nagyobb arányú bővítésekben, kiegészítésekben nyilvánulnak meg, hanem gyakran igen fontos, lényeget érintő változtatásokban is, mind az olvasatokban és értelmezésekben, mind a magyarázó, elemző fejtegetésekben. A kérdéses fejezetekre vonatkozóan is természetesen az itt közreadottak tekintendők nézeteim ez idő szerint végleges — bár a problémakör sajátosan szövevényes jellegét, valamint a tudományos kutatás természetét tekintve valószínűleg nem mereven lezárt — foglalatának.

Hadd mondjak itt köszönetet elsősorban lektoraimnak, E. Abaffy Erzsébetnek és Kálmán Bélának értékes kritikai észrevételeikért, továbbá mindazoknak — különösen Czeglédy Károlynak —, akik bármilyen élőszóbeli megjegyzéssel segítették munkám jobbá tételét.

A szerző

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

1. Az egy-egy nyelv múltjának megismerésére irányuló vizsgálatokban a legkorábbi írott nyelvi emlékek elemzésének kiemelkedő jelentősége van. Bármennyire hasznos, nélkülözhetetlen eredményeket hozhatnak ugyanis e vonatkozásban mindenekelőtt az összehasonlító nyelvészeti kutatások, továbbá a későbbi-mai nyelvi, illetőleg nyelvjárási anyag szinkróniájából adódható diakrón tanulságok, mégis az adott nyelv legkorábbi emlékei adják meg azt a legszilárdabb, legkonkrétebb alapot, amelyre e nyelv történetének kutatásában támaszkodni lehet. A legkorábbi nyelvemlékes anyag ugyanis két vizsgálati irányban is központi, mintegy kulcs-szerepet játszik. A nyelvi történések folyamatában visszafelé tekintve ugyanis innen vonhatók le a legközvetlenebb, legkézzelfoghatóbb következtetések a nyelvemlékes kort megelőző idők nyelvi állapotára, valamint itt kapjuk az első tényszerű foglalatát is annak a nyelvi anyagnak, amelyhez az összehasonlító nyelvészeti kutatások eredményei legelsősorban viszonyíthatók, és amellyel kikerülhetetlenül szembesítendők. Előre tekintve pedig, innen lehet most már nyelvi tények alapján igazolható folyamatosságában végigkísérni azt a fejlődési menetet, amelynek ideiglenes végpontja a jelenkor nyelvállapota, azonkívül innen kezdve lehet minden későbbi-mai nyelvi alapon történő visszakövetkeztetést is konkrét adatokkal igazolni vagy esetleg cáfolni.

A nyelvi emlékek között viszont a szövegek foglalnak el elsőrendű, központi helyet minden más nyelvemlék-típussal szemben. A szórványemlékek, valamint a glosszák, szójegyzékek, szótárak ugyanis a nyelvi elemeket egyrészt a közlési folyamattól legtöbbnyire erősen elszigetelten, nem természetes nyelvi helyzetükben tartalmazzák, másrészt a közlést elsősorban a lexémákra, illetőleg a lexémákkal szorosabban összefüggő jelenségekre korlátozzák, következésképpen nem nyújtanak megfelelő lehetőséget a komplexebb nyelvi vizsgálatokra, a nyelv minden felépítőjének tanulmányozására. Bár az írott nyelvi szint miatt, valamint gyakran terjedelmi korlátok következtében is természetesen a szövegemlékek sem tárják elénk a korukra jellemző nyelvi problematika teljességét, a többi nyelvemlék-típusnál sokkal tágabb körű vizsgálatok alapjául szolgálnak: képet nyújtanak a nyelvi szerkesztés egészéről és igen sokféle összetevőjéről, hűen tükrözik az egykori írott nyelvi közlés sajátosságait, és szélesebb körű következtetések levonására alkalmasak az egykori beszélt nyelv sajátságainak a megállapításában is.

Mindezen okoknál fogva túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak nincs egyetlen más olyan forrásanyaga sem, amely fontosságban vetekedhetnék azokkal az Árpád-kor második feléből származó magyar nyelvű szövegekkel, melyeket a Halotti Beszéd és Könyörgés, a Königsbergi Töredék és Szalagjai, az Ómagyar Mária-Siralom és a Gyulafehérvári Sorok együttese alkot. E szövegeknek — bár külön-külön viszonylag kisebb terjedelműek — összességükben vett nyelvi anyaguk mennyiségileg is számottevő; még inkább figyelemre méltók azonban helyzetükből fakadó minőségi sajátosságaik.

Említett szövegeinknek az imént általánosságokban alátámasztható fontosságát két körülmény csak még inkább kiemeli. Az egyik nyelvünkön belüli természetű, és abban áll, hogy ezek az emlékek mind kronológiailag, mind jórészt ebből következő archaikus nyelvállapotukra nézve eléggé élesen elhatárolódnak minden későbbi magyar szövegemléktől. Ilyeténképpen elsősorban a korai ómagyar korra vonatkozóan a szinkrón jellegű nyelvi megismerésnek sok tekintetben egyedülálló, a szórványemlékeken messze túlmenő lehetőségeit nyújtják, azonkívül — amit eddig nyelvtörténeti kutatásaink kevésbé használtak ki — az ősmagyar kor, főként pedig a késői ősmagyar idők nyelvi eseményeire való visszavetítést is a nyelvi rendszer aránylag széles kereteiben, a grammatikai szerkesztés viszonylataiban is messzemenően szolgálhatják. — A másik fontos körülmény nyelvünk határait túlnövi, illetőleg már egész nyelvcsaládunk tágabb perspektívái felé mutat. Az említett szövegemlékek rokon nyelveink viszonylatában messze a legkorábbiak, s így az uráli-finnugor nyelvcsaládba tartozó nyelvek közül időben elsőként adnak konkrét tanúságot e nyelvcsalád tagjai egyikének szövegszerű megvalósulására, teljesebb szerkezeti vonásaira. Nyilvánvaló, hogy ez a körülmény az uráli-finnugor összehasonlító nyelvtudomány szempontjából sem hagyható számításon kívül, sőt annak számára fontos problémajelzések záloga is lehet.

2. A mondottakból magától értetődik a magyar nyelvtörténeti kutatások múltjának az a sajátossága, hogy legkorábbi szövegemlékeink régóta a tudományos érdeklődés előterében állanak. Amióta Faludi Ferenc a HB. és K.-ről az első megjegyzéseit megtette, nyelvészek, irodalomtörténészek, zenetörténészek egész sora munkálkodott igen behatóan, nemegyszer mikrofilológiai tüzetességgel e témakörben. E szorgos és magas színvonalú tevékenység következtében szóban levő szövegemlékeink vizsgálata — s azon belül elsősorban is a szoros értelemben vett nyelvi kérdések búvárlata — igen előrehaladott állapotba került.

Ám bármennyire kedvező jelenségként értékelendő tudománytörténetileg az, hogy emlékeink alapvető nyelvi problematikája évtizedek óta feltárva áll előttünk, éppen ez a körülmény a ma szemszögéből nézve bizonyos nehézségeket is rejt magában. Hiszen gondoljuk csak meg a következőket. Az a nyelvész-nemzedék, amely Simonyi, Szinnyei, Zolnai, Erdélyi, Mészöly, Trócsányi stb. jóvoltából a legnagyobb mennyiségű és legtüzetesebben kimunkált ismeretanyagot publikálta e témakörből, több évtizeddel ezelőtti nyelvészeti felfogás szerint ítélt, ítélhetett. Még Mészöly

Gedeon is, akinek főként a HB.-hez és az ÓMS.-hoz fűződő magyarázatai eleddig minden bizonnyal a legtöbbet nyújtották számunkra, a negyvenes évek elején túl már alig mondott újat e területen. „Újabb" monografikus feldolgozás is csak egy emlékünkről készült e csoportból: B. Lőrinczy Éváé a KT. és Sz.-ról jó negyedszázada, még 1953-ban. Azok a „legutóbbi" teljes olvasatok és értelmezések, amelyek ugyan nem pótolják a monografikus feldolgozást, de bizonyos fokú átfogó véleményt tükröztetnek, a HB. és K.-re és az ÓMS.-ra vonatkozóan is 1942-ből valók Pais Dezső tollából. Bárczi Géza csupán ízelítőt adott néhány soros, egyébként is inkább a művelt közönségnek, mint a szakembereknek szánt olvasat- és értelmezés-részleteivel „A magyar nyelv életrajzá"-ban. Különösen nagy kár, hogy Pais és Bárczi, akik — mint személyes megnyilatkozásaikból és egyetemi előadásaikból tudjuk — elsősorban a HB. és K.-sel sokat és igen behatóan foglalkoztak, nemigen publikálták idevágó felfogásaiknak a részleteit sem, nemhogy egészét (l. mégis az ÓMS.-ra Pais: MNy. XLV, 86, XLVI, 50, XLIX, 432). Hiányérzeteinket csak fokozza, hogy a GyS. évtizedek óta szinte teljesen kiesett a nyelvészek figyelmének előteréből.

Azok a rész-észrevételek, amelyek kérdéses emlékeinkkel kapcsolatban itt-ott az utóbbi időkben napvilágot láttak, bármennyire értékes adalékokat, megfigyeléseket tartalmaztak is, természetesen nem pótolták azt a szintézis-igényt, amely a mai magyar nyelvtörténet szintjén kétségkívül fennáll mind ez emlékek vonatkozásában egyenként is, mind pedig összességükben, mint nyelvemlékcsoporttal szemben. Mint később majd kitérek rá, különösen e szövegemlékek együttesének vizsgálata, problematikájuknak egymásba kapcsolódó, egymásra vonatkoztatott felvetése látszik ma hiányzónak; de az egyes emlékekre vonatkozó egykori részismeretek is — legalábbis bizonyos pontokon — úgy vesztettek szilárdságukból, ahogyan nyelvtörténeti szemléletünk, elveink, módszereink, anyagismereteink tágultak, gyarapodtak.

Nincs mit csodálkoznunk tehát azon, hogy például az a különben érdemes nyelvemlék-ismertető kiadvány, amely Molnár József és Simon Györgyi munkájaként jelent meg (Magyar nyelvemlékek. Bp., 1976.), első szövegemlékeink olvasatában, magyarázatában lényegében régi álláspontok közvetítésére kényszerült. Ez a körülmény csak még inkább felhívta a figyelmet arra, hogy látszólag kidolgozott, megoldott kérdésekben is időről időre szükség van újra való mérlegre tevésre, újabb nézőpontokhoz való igazításra, nem is szólva arról, hogy a tudomány számára ab ovo nincsenek lezárt tézisek. Ez a nyelvtörténetünk minden témájára vonatkozó perújítási igény különösen áll a magyar nyelv múltjának olyan kiemelkedően fontos, izgalmas problémakörére, mint első szövegemlék-csoportunk.

Ilyen meggondolások adtak okot arra, hogy a témára vonatkozóan hosszabb idő óta formálódó véleményemet közzétegyem. Semmiképpen nem az erőszakolt újítás, még kevésbé a kákán is csomót keresés igényével, hiszen nem győzöm hangsúlyozni, hogy az az épület, melyet szóban levő nyelvemlékeink vizsgálatában annyi nyelvészgenerációk nagyszerű munkája felemelt, ma is szilárdan áll; csupán olyan szándékkal, hogy — a hasonlatot folytatva — tatarozni kíséreljem meg azt, ami a ma igényeinek szemszögéből tatarozásra szorul, elsősorban az emlékcsoport nyelvi problematikájá-

nak egységben látása s a mai nyelvtörténeti felfogáshoz való igazítása érdekében. Bizonyos időszerűséget, sőt szükségszerűséget adhat véleményem közreadásának az a tény is, hogy most van előkészületben a magyar nyelv történeti grammatikája, amelynek első szakaszaira nézve a szóban levő szövegemlékek nyelvi anyagának meghatározó jelentősége van, s amelynek minden tekintetben az ismeretek legújabb szintjére kell támaszkodnia.

3. E rövid helyzetkép után hadd tegyek itt néhány személyesebb megjegyzést is arra vonatkozóan, hogyan formálódott bennem a témával való foglalkozás. A tőlem a továbbiakban mondandók jobb megértéséhez ez a kis kitérő talán nem lesz haszontalan.

Több mint három évtizedes egyetemi oktató munkámnak már a kezdeti időszakában szemben találtam magam a legkorábbi magyar szövegemlékek problematikájával, s az mindmáig fokozódó vonzással kísér. Egy ideig a teljesen kimunkáltnak látszó tematika miatt a hagyományos felfogásoknak mindenben való elfogadása és közvetítése magától értetődőnek látszott számomra. Mivel azonban az idevágó kérdések előadásaimon, főként pedig szemináriumaimon ismételten elémbe kerültek, s minden részletükben elemző munkát és állásfoglalást kívántak, egyre inkább az a benyomásom támadt, hogy a témakör egésze és számos részlete koránt sincs még teljesen lezárva, sőt nem egy vonatkozásban újra való megfontolást igényel. E vélekedésemet formálták és erősítették egyes olyan észrevételek is, amelyeket a témához mások fűztek újabban hozzá; így például Kniezsa István nézetei, melyekre a következőkben még visszatérek.

Hogy az újabb hang- és írástörténeti kutatásokat is tekintetbe vevő, frissebb olvasatokra szükség volna, az először akkor merült föl bennem konkrétabban, amikor az időközben fölfedezett Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák nyelvi kérdéseihez magam is hozzászóltam, s az emlék olvasatát is megadtam (l. MNy. LIV, 17—22). Körülbelül ebben az időben lettem figyelmes arra is, hogy legkorábbi szövegemlékeinknek olyan leírási sajátságaik vannak, amelyek eddig meg nem figyelt belső összefüggésekre, törvényszerűségekre mutatnak, mégpedig nemcsak egy-egy emlék, hanem az egész csoport viszonylatában (l. MNy. LIII, 179—82). Azóta csinálgattam magamnak egész sorozatot mind a négy emlék olvasatából, időről időre változtatva, fejlesztve azokat s küszködve a felmerülő lehetőségekkel. Az olvasati problematika a dolog természeténél fogva hozta magával a függvényként kapcsolódó értelmezésbeli állásfoglalások kikerülhetetlenségét, s így az olvasatokkal párhuzamosan számos értelmezési változatot is készítettem. Ez utóbbiak meg többrendbeli szótörténeti-etimológiai, valamint grammatikai és jelentéstani kérdés szükségszerű mérlegeléséhez vezettek el. Lényegében innen sarjadt melléktermékként egy olyan szóstruktúravizsgálatom, amelyben a HB. és K. szóanyagának elsőrendű szerep jutott (l. NyK. LXIV, 115—36). E nyelvemlékekre vonatkozó foglalatosságaim során egyre jobban érlelődött bennem az a meggyőződés, hogy nemcsak helyesírási-hangtani vonatkozásban, hanem egyáltalán a nyelviség minden területén olyan emlékcsoporttal állunk

szemben, amelynek egységei szoros kapcsolatokat mutatnak, s így nemcsak szövegenként különálló, hanem kölcsönösen viszonyított, egységbe fogó vizsgálatokat is megkívánnak. Ezt a véleményemet már határozottan tükröztette az az előadásom, amelyet a III. finnugor kongresszus megnyitóján tartottam igen rövid vázlatban a szövegcsoport kifejezőkészségbeli, stiláris vonásait illetően (l. MTud. 1975: 726—32). E publicitások mellett is vizsgálataim legtöbb részlete hosszú ideig csak jegyzetekben hevert, legföljebb egyetemi előadások és szemináriumok során került — alkalomadtán előjövő kérdésekben, de nem egységben — felszínre.

Egy időben azt reméltem, hogy első szövegemlékeinkre vonatkozó kutatásaimat nagy méretű monográfiában, egy viszonylag teljes vizsgálat igényével adom majd közre. Az idő azonban egyre telt, telik, s ma már tudom, hogy az ilyen műfajú feldolgozás általam már nemigen készülhet el, tekintve egyrészt egyéb feladataimat, másrészt azt, hogy a ma igényei szerint egy ilyen teljes vizsgálat, melynek a paleográfiától a stilisztikáig kötelességszerűen mindenre ki kellene terjednie, s a szinkrón leírás és a diakrón viszonyítás minden kívánalmát ki kellene elégítenie, szinte beláthatatlan méreteket ölthetne. Ezért lemondtam a rendszeres és tüzetes feldolgozás ábrándjáról, s hozzáláttam, hogy legalább néhány nagyobb folyóirat-cikk formájában közreadjam a témáról megformált véleményem rövidebb, teljességre már távolról sem törekvő foglalatát. Arra gondoltam, hogy egyrészt az olvasatokkal és értelmezésekkel, másrészt a hozzájuk fűzött, az emlékcsoport nyelvi problematikájának egyes csomópontjait megragadó észrevételekkel valamiféle közbeeső műfajt alakítok ki a részletmegjegyzések és a teljes feldolgozás között, némileg hasonlatosan Mészöly Gedeonnak a HB. és K. és az ÓMS. nyelvéhez fűzött fejtegetéseihez. Így született meg az a négy folytatást megért cikksorozatom, amelyet a Magyar Nyelvben jelentettem meg (LXXIII, 130—46, 288—303, LXXIV, 13—27, 144—63). Hogy ezt a cikksorozatot nem folytattam, hanem végül is a könyv alakban való közreadásra szántam rá magamat, annak kétrendbeli oka van.

Az egyik az, hogy a témán folyamatosan dolgozva és abba — hogy úgy mondjam — mind jobban „beleízesedve", rá kellett jönnöm, hogy a folyóirat-cikkekben való közreadás nem a legszerencsésebb megoldás. Egyfelől ugyanis mondanivalóm mérete sorra-rendre olyanná növekedett, hogy éppen mint szerkesztő nem terhelhettem vele tovább amúgy is rendkívüli mértékben igénybe vett folyóiratunkat. Másfelől a munkám során egybeállt anyag jellege is egyre inkább a könyv alakban való megjelentetés mellett szólt, nemcsak a téma nyelvtörténeti fontossága miatt, hanem azért, mert a kezelhetőség, felhasználhatóság szempontjai is az egységben való közreadást javallották.

A másik ok már inkább a tudományos kutatás lélektanának a körébe vág, és azt jelzi, hogy mennyire küzdelmes és szüntelenül formálódó egy ilyen típusú, nagy tudománytörténeti előzményű téma megragadása. Az egymás után elém toluló problémákkal való vívódás során mindinkább nyomasztott az a gondolat, hogy a hagyománytisztelet, illetőleg az eddig vallott felfogásoktól túlságosan elrugaszkodó, avantgardista jellegű véleményformálás elkerülésének igyekezete még Magyar Nyelv-

beli közleményeimben is jobban lefogta a kezemet annál, mint amennyi bennem valóságosan megformálódott, illetőleg fokról fokra kiérlelődött. Ottani olvasati és értelmezési megoldásaim, valamint fejtegetésbeli fogalmazásaim talán sejtethették is az olvasóval e valóságot, de ez mégsem változtat azon a lényegen, amit azóta önkritikusan és jobban látok: nem egy fontos részletben valahogy megálltam a következtetések félútján. A továbbiakban mondandók — különösképpen emlékeink magánhangzó-problematikájára, -olvasataira vonatkozóan — majd a részletekben is megvilágítják ezeket a pontokat. Itt csak azért szólok róluk külön is, hogy magyarázatát adjam annak, amit előszómban is jeleztem: bizonyos pontokon lényeges változtatásokat tettem korábbi megfogalmazásaimon, következetesebben végigjárva azt az utat, ahová nemcsak mások véleményével, hanem önmagam meggondolásaival is küszködve végül is el kellett jutnom.

4. A következő fejezetben közölt általános észrevételek részletesebb érveléssel is alá fogják majd támasztani a tárgyalt szövegek alapvető egységére,összetartozására, csoport-jellegére vonatkozó tételt, s egyúttal igazolásául is fognak szolgálni annak az előbbiekben már hangsúlyozott módszerbeli követelménynek, amely az emlékcsoport mindegyik szövege egységben látását, egymásra vonatkoztatását nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is teszi. Most csak annyit jegyeznék meg, hogy emlékcsoportunk komplex szemlélete konkrét szövegelemzéseim során főként két síkon fog jelentkezni.

Az egyik az, hogy a szövegek nyelvállapotának megítélésében — elsősorban a leírt nyelvi tényekből kiindulva — egységes nyelvtörténeti mércével igyekszem mérni, s az egyes szövegek azonos típusú jelenségei közt csak abban és úgy teszek különbséget, amit és ahogyan azt maguk a szövegekben található nyelvi tények mutatják. Ez azt jelenti, hogy nem adok teret a korábbi szakirodalomban gyakran jelentkező olyan a priori következtetéseknek sem, melyek főként az emlékek eddig vélt korából kiindulóan, „ekkor és ekkor így és így kellett lenni" alapon mérlegelnek és különböztetnek. Emlékcsoportunk alapvetően egységes nyelvi szemlélete és az egyes emlékek konkrét, leírt, gyakran egy emléken belül, azonos jelenségkörben is különböző, ingadozó nyelvi tényeinek figyelembe vétele magától értetődően éppúgy nem mond ellent egymásnak, mint ahogy a szövegek konkrét valóságából történő kiindulás sem jelenti az eddigi szakirodalomban felgyülemlett — és a korabeli szórvány-emlékek vallomását is tartalmazó — ismeretanyag figyelembe nem vevését, illetőleg minden egyes nyelvi jelenségnek nem mai nyelvtörténeti elveink és ismereteink alapján való mérlegelését.

Konkrét szövegelemzéseim során a komplexitás másik vetülete abban fog jelentkezni, hogy minden egyes emlék nyelvi problematikája a többiével való szembesítés, alátámasztás szűrőjén át kerül majd bemutatásra. E kölcsönös viszonyítás elvégzése akkor is ott lesz minden egyes jelenség elemzése mögött, ha a tárgyalás során közölt véleményem megtámogatására már nem is utalok majd minduntalan erre a körülményre.

Munkám felépítésének sorrendje az általános észrevételektől a tárgyalt szövegemlékek közlésén, azok olvasatain és értelmezésein át halad a nyelvi jelenségek magyarázatai felé. Míg azonban monográfiám kezdő fejezetei — az értelmezésekig bezárólag — a bennük foglalt tematikából folyóan is inkább átfogó, azt is mondhatnám, hogy „sűrítő" jellegűek, s felfogásomnak lényegében az egészéről adnak átfogó, tömörítő képet, a mű sokkalta nagyobb hányadát tartalmazó magyarázó fejtegetéseim már természetesen a szükségszerűen fölvetendő részletkérdésekig vezetnek el. E sorrendi és terjedelmi utaláson kívül azonban munkám mindegyik jelzett részének jellegéhez szükségesnek tartok már itt néhány elöljáró, tájékoztató megjegyzést fűzni.

A) Általános észrevételeimet bizonyos filológiai problémák megvilágítására szánom, a szövegek keletkezéséről, jellegéről, rendeltetéséről, kronológiájáról stb. Az idevágó kérdések fölvételével elsősorban az a célom, hogy az itt együttes tárgyalásra került emlékeknek a már emlegetett egybetartozására, csoport-jellegére vonatkozó szempontokat helyezzem előtérbe. Nem vállalkoztam azonban a szövegkritika szokványos problematikájának (megtalálási körülmények, hártya- vagy papírminőség, tinta, paleográfia stb.) vizsgálatára, mert ez egyrészt elvezetett volna tulajdonképpeni szándékomtól is, másrészt és főként az eddigi szakirodalom legtöbbnyire kielégítő képet is nyújtott minderre.

B) Az eredeti szövegek közlésére vonatkozóan bizonyos mértékig felemás eljárást tartok célszerűnek követni. Mindegyik tárgyalt emlékünknek közreadom a jelenleg rendelkezésemre álló legjobb fényképmásolatát. A szövegeknek a mai nyomtatásra való áttételét azonban — a Königsbergi Töredék Szalagjainak kivételével — fölöslegesnek tartom közölni. Egyrészt ugyanis e szövegek a fényképeken általában jól olvashatók, sőt minden szempontból jobban érzékeltetik sajátos jellegüket, mint tipografikus változataik; másrészt a viszonylag pontos szövegközléseknek egész sora áll belőlük rendelkezésünkre, melyek közül a Jakubovich Emil és Pais Dezső egybeállította „Ó-magyar olvasókönyv" az ide vágó igényeket általában teljesen ki is elégíti. E közlésekkel tehát szükségtelen volna itt a helyet foglalni. A KTSz. szövegének nyomtatásra való áttételét viszont nem kerülhettem el, ennek bővebb okairól azonban majd a későbbiekben, magának a szövegközlésnek a bevezetőjében szólok.

Megjegyezni kívánom még, hogy a KT. és Sz. kivételével a többi emléket magam is láttam birtoklásuk színhelyein, a KT. és Sz. sorsának a II. világháború alatti és utáni sorsáról azonban nem tudok. Mivel szóban levő emlékeink közül csak az egy HB. és K. van a magyar állam birtokában, véleményem szerint mindenképpen szükséges volna, és nemzeti művelődési javaink megbecsülése, értékelése méltó jelének bizonyulna, ha megvásárlás vagy még inkább csere útján ezek az elsősorban *számunkra* felbecsülhetetlen értékű emlékek hazánkba kerülhetnének (vö. Bárczi: MNy. XLIII, 301—5).

C) Az *olvasatot* úgy értelmezem, mint a leírt szöveg egykori élőbeszédbeli, hangos — elmondott, illetőleg felolvasott — változatát. Hogy a tárgyalt szövegekkel kapcsolatosan épp a hangos beszédbeli megjelenítés nem valami erőszakolt nyelvészeti fogás, hanem e szövegek jellegének természetes vetülete, azt alább még alkalmam lesz részletesebben is bizonyítani. Az élőbeszédbeli visszaadásra való törekvés, valamint az

a körülmény, hogy az emlékek hangállapotának éppen a kiejtésbeli váltakozások, ingadozások képezik legjellegzetesebb és legérdekesebb jegyét, arra int, hogy az olvasat alapjaiban fonologikus szempontjai mellett bizonyos fonetikai jellegzetességeket, variációkat is tekintetbe vegyek. Az olvasat leírásában — néhány szükséges kivételtől eltekintve — a magyar írásrendszer jeleit használom.

Mindegyik emlékre — megmaradva e tekintetben a hagyományoknál — egy alapszöveget adok: ez azt a kiejtési lehetőséget tartalmazza, amit én a legvalószínűbbnek tartok. Erre az egyszerűsítésre, sőt bizonyos mértékű önkényességre nyilvánvalóan azért van szükség, mert a szinte minden alakra föltehető többféle kiejtésbeli variációnak a szövegbe való beépítése a felfoghatatlanságig széttördelné azt, éppen szöveg jellegéből fordítaná ki. Az olvasatközlés hagyományaitól eltérek azonban annyiban, hogy a variációs lehetőségeket nem külön jegyzetben adom meg, hanem az olvasati szöveg alatt. A variációk valószínűségi foka között is különbségeket teszek majd; ezeket külön jelekkel jelölöm (részletezésüket l. Az olvasatok című fejezet bevezetőjében).

D) A szövegértelmezések felfogásában még inkább eltérek a korábbi hagyományoktól. Mindegyik szövegnél két — elveiben, alapjaiban különböző — értelmezés-típust adok majd. Az egyik voltaképpen egyszerű grammatikai értelmezés: az eredeti szöveghez való legteljesebb ragaszkodás jegyében áll, az egykori nyelvi formák szerkezetileg pontos, „egy az egyben" való mai nyelvtani áttételét nyújtja, bizonyos archaizáló, de ma is érthető megoldásokkal. A másik értelmezés-típus jelentéstani—stilisztikai alapállású: a mai nyelvben való teljesen szabad, oldott, „átköltött" megfelelőt tartalmazza. E kettős megoldásnak azért látom szükségét, mert egyrészt a szövegek szerkezeti—grammatikai, másrészt tartalmi, jelentésbeli, stiláris problematikája csak így fedhető fel a maga teljességében, illetőleg csak így lehet a szövegek kétféle arculatáról olyan képet adni, amely egy sor további szerkezeti és funkcionális magyarázatot szükségtelenné, megspórolhatóvá tesz, hiszen az értelmező ebbéli nézeteit világosan, egyértelműen tükrözteti. Véleményem szerint Zolnai, Szinnyei, Mészöly, Pais, B. Lőrinczy stb. értelmezéseinek az volt a gyengéje, hogy e kétfajta értelmezési típust jórészt egybemosta.

A szövegértelmezésekre nézve egyébként szintén meg kell tennem azt a megjegyzést, amit az olvasatokra: a szövegfolytonosság biztosítása végett itt is egy fő változatot adok, azt, amelyet én — a nem ritkán adódó többféle, sőt a néha szinte egyenlő valószínűségű lehetőség közül — elsőként kiemelendőnek tartok. A többi variációt ismét csak nem jegyzetekre utalom, hanem a főszöveg alatt közlöm (mindennek részletes magyarázatát l. Az értelmezések című fejezet bevezetőjében).

E) A fejtegető megjegyzések, magyarázatok általánosságban azt a célt szolgálják, hogy vizsgált emlékeink nyelviségét állapot és fejlődés összefüggésében mutassák be. Emlékeink szinkróniája ugyanis — bár önmagában is elsőrendű magyarázati tényező — diakrón viszonyítás nélkül nem világíthatja meg mindazokat a kérdéseket, melyek az elemzés során fölmerülnek. Az állapotnak a fejlődésbe való beágyazása, a fejlődési előzményekhez és következményekhez való viszonyítása tehát

ki nem kerülhető magyarázati követelmény. Előzmények és következmények viszont újra csak korábbi és későbbi állapotokban ragadhatók meg; ezek adják meg a diakrón viszonyításnak azokat a fogódzóit, sarkpontjait, amelyekre a nyelvi fejlődés váza fölépíthető.

Mindebből az következik, hogy tárgyalt szövegeink nyelvállapotának magyarázatában túl kell tekintenem e szövegek tényleges anyagán, időben visszafelé és előre egyaránt. A dolog természetéből adódik, hogy a visszafelé tekintés veti föl a megkerülhetetlenebb, ugyanakkor a nehezebben megközelíthető problémákat is. Az ősmagyar kor nyelvi helyzetének és változásainak kérdései tolulnak itt elő, szükségszerűen érintkezve nyelvünk e korszaka megvilágításának másik alapvető oldalával: az uráli-finnugor összehasonlító nyelvtudománnyal. Egyfelől az ősmagyar kor nyelviségének homálya, nagyrészt még fölkutatatlan volta, másfelől az uráli-finnugor nyelvészetnek részemről nem aktív művelése, legföljebb vonatkozó eredményeinek fölhasználása természetesen nem teszik lehetővé, de fejtegetéseim tárgyát tekintve szükségszerűvé sem mindig, hogy az előmagyar—ősmagyar nyelvállapot és nyelvfejlődés tüzetes taglalásába belemerüljek. Ott és annyit fogok belőlük magyarázataimban adni, ahol és amennyi a korai ómagyar szövegek nyelvi sajátosságainak megvilágításához előzményként elengedhetetlen. Az ilyen irányban való, szerény célkitűzésű fejtegetéseim alapján is merem remélni, hogy mondanivalóm nemcsak a korai ómagyar kor azon szakasza nyelviségének teljesebb megismerését segítheti elő, melyet vizsgált szövegeink reprezentálnak, hanem a szükségszerűen fölvetődő fejlődésbeli előzmények érintésével az ősmagyar kor nyelvi eseményeinek további megvilágításához is hozzájárulhat.

Mivel — mint már említettem — a korai ómagyar szövegemlékekből kihüvelyezhető nyelvi rendszer teljességének bemutatását nem vállalhattam (erre legföljebb az olvasatok és az értelmezések vethetnek bizonyos átfogó képet), nyelvi elemzéseim már csak azért sem léphetnek föl egyfajta „ómagyar nyelvtan" igényével. De ez az igény egyébként sem volna fölválalt témakörömben kielégíthető, hiszen vizsgált szövegeink elemzése időben is csupán az ómagyar kor bizonyos szakaszát képviselheti, azonkívül még e korból sem öleli föl az igen nagyszámú szórványemlékek anyagát, legföljebb itt-ott, a szükség megkívánta mértékben utalhat rá. Annyit azonban fejtegetéseim talán itt is nyújthatnak, hogy egy eljövendő ómagyar nyelvtan alapozásához hozzájárulnak.

Magyarázataimban azokra a problémákra összpontosítom figyelmemet, amelyek a vizsgált szövegek nyelviségének kulcsjelenségeit képezik. Ezek tárgyalását rövidebbre tudtam fogni ott, ahol az eddigi kutatások többé-kevésbé tisztázták a részleteket. Két viszonylatban ellenben tüzetesebb elemzésekbe is bele kellett bocsátkoznom. Egyrészt akkor, ha az emlékek egybevető vizsgálata vagy előzményeik „fölbolygatása" új problémákat vet föl, új megvilágításokat tesz lehetővé. Másrészt akkor, ha fejtegetéseim olyan kérdéseket érintenek, amelyek az eddigi szakirodalmi véleményektől eltérő álláspontot képviselnek, vagy az eddig egymással szembenálló nézetekben részemről állásfoglalást igényelnek. A teljesség kívánalmát azonban még ezekben a részletezésekben sem elégíthetem ki mindenben: nem tudok kitérni az emlékeknek

minden egyes tőlem vallott olvasati és értelmezési megoldására, s főként nem vállalhatom minden fölvetődő jelenségkör tárgyalásakor a hozzájuk kapcsolódó minden példa felsorolását. A figyelmes olvasó azonban — remélem — a nem idézett adatokat is be tudja illeszteni fejtegetéseim egyes pontjaiba.

A nyelvi rendszer bonyolultsága, illetőleg elemeinek sokirányú kapcsolatai folytán egy-egy nyelvi jelenség vagy jelenségkör elemzéseimben gyakran számos helyen szóba kerül. E meg nem kerülhető problémaláncolatok természetesen igen sok utalást tesznek szükségessé mondanivalómban. Ezeket az utalásokat azonban már csak technikai okokból sem tudom lapszámszerűen megtenni, hanem csupán a kapcsolódó témakört, illetőleg annak fejezetét tudom jelezni. E nehézség feloldásaként könyvem végén a fejtegető részekhez kapcsolódó szómutatót adok. E lapszámokra utaló mutató a keresőt minden szóalakra vonatkozóan pontosan eligazítja, s nemcsak olyan problémakapcsolatok megtalálására alkalmas, amelyekre a szövegben ott nem nélkülözhető általánosabb utalás (pl. „l. alább", „l. a mássalhangzók tárgyalásában" stb.) van, hanem az egyes szóalakoknak minden, akár bizonyos kérdéscsoportoknál csak példaként való előfordulásait is felöleli. Az egyes szóalakokat a szövegekben előforduló helyesírással adom meg és foglalom betűrendbe, mert a kereső számára az eligazítás így a legegyszerűbb; minden más megoldás (pl. az egykori olvasatra vagy a mai nyelvre való átírás) a keresés problémáinak egész sorát vetné föl.

ÁLTALÁNOS ÉSZREVÉTELEK A SZÖVEGEK JELLEGÉRŐL

1. Első négy szövegemlékünk együttes emlegetése bizonyos hagyománnyá vált már a szakirodalomban, különösen amióta az ÓMS. felfedezésével a köztük levő viszonylag nagy időbeli űr is kitöltődni látszott. Meg kell azonban mondani, hogy ennek az együtt-emlegetésnek eléggé sok, bizonyos mértékig formális, külsőleges eredője volt. A kérdéses szövegek ugyanis a maguk nemében, típusában a legkorábbiak voltak a magyar írásbeliség ránk maradt hagyományában, időben úgy következve egymás után, hogy közéjük egyetlen más, azonos típusú emlék sem ékelődött be; ezért nyelvi-nyelvtörténeti fontosságuk is mintegy együttesen emelkedett ki minden más magyar szöveggel szemben. Ami az egybetartozás belső, érdemi vonatkozásait illeti, ott már sokkal kevesebb hivatkozást találunk, mégpedig nemcsak régi, hanem újabb szakirodalmunkban is. A magyar nyelvemlékek bemutatásával foglalkozó munkák legtöbbjében még manapság is inkább csak az egymás után következés formális rendje a négy legrégebbi magyar szöveg kapcsolatának támasza. De ezeknek az emlékeknek a nyelvészeti vizsgálata is régtől fogva folyamatosan jórészt egyenként való szemléletet mutat, nemegyszer feltűnően kevés egymásra hivatkozással s még kevesebb olyan felfogásbeli vetülettel, amely sajátosságaik közös jegyeit emelné ki. Éppen ezért az említett együttes felsorolási, tipizálási hagyományoknak az emlékcsoport együvé tartozását illetően a legtöbbször nem is szabad különösebb elvi jelentőséget tulajdonítanunk.

A puszta egymásutániság szemléletének fönnmaradását elősegíthette, hogy szóban levő emlékeink szorosabb egybetartozásának, a szó valódi értelmében emlékcsoport-jellegének ellenében egy-két érvet kétségtelenül föl lehetne hozni. Emlékeink szokványos datálása szerint a HB. és K. és a KT. és Sz. között nem kevesebb, mint másfél évszázadnyi idő van, ami a kapcsolatok szempontjából igen nagy távolságnak látszik. Emlékeink tartalma és műfaji jellege is meglehetősen eltérőnek tűnik föl: a sírbeszédtől a szűzanya kesergésének költői leírásán, valamint a szentbeszéd-vázlaton át az elmélkedésig, a legenda-töredékig és az imádságig terjed. A téma behatóbb elemzéséből azonban kiderül, hogy ezek az érvek részben csak látszólagosak, részben sokkalta számottevőbbek azok a meggondolások, amelyek velük szemben tehetők mérlegre.

Az itt vázolt általános képen túlmenően azonban szerencsére van annak a szemléletnek is bizonyos — bár föltétlenül kisebbségben levő — hagyománya, hogy

tárgyalt emlékeinknek a puszta szöveg-jellegen, időbeli egymásutániságon és nyelvtörténeti fontosságon kívül egyéb, érdemibb jellegű összetartozásaik is vannak. E hagyományok sorába bizonyos mértékben Mészöly Gedeon munkássága is beletartozik, aki legalábbis a HB. és K., valamint az ÓMS. szövegeit illető szemléletében egységes nyelv- és stílustörténeti elvek alapján ítél, az e szövegek mögött levő latinitás problematikáját is bevonva e komplexitásba; a GyS.-nak és a KT. és Sz.-nak e nyelvi és stiláris körbe tartozását azonban sajnos nem érinti (korábbi nézeteinek egybegyűjtését l. Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 106 kk.). A négy emlék szorosabb kapcsolatára az irodalomtörténész szemével Horváth János (A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp., 1931. 83 kk.), a nyelvészével pedig Kniezsa István (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952. 84 kk.) látott rá elsőként határozottan. Bár szóban forgó emlékeink közül az ÓMS. kérdésére összpontosít, lényegében e korai magyar szövegcsoport egybetartozásának művelődés-, társadalom- és irodalomtörténeti hátteréhez ad fogódzókat Mezey László (Irodalmi anyanyelviségünk az Árpád-kor végén. Bp., 1955. 30 kk., 94—5). Alapjaiban ezek az előzmények vezetnek el tudománytörténetileg az első magyar szövegemlékek vizsgálatának ahhoz a komplex szemléleti igényéhez, amelyet bevezetőmben már nyomatékosan hangsúlyoztam.

Hogy legkorábbi szövegeink viszonylag egységes emlékcsoportot képeznek, azt több oldalról is alá lehet támasztani. Ezért ide kapcsolódóan néhány részkérdés tüzetesebb felvetése látszik szükségesnek.

2. A témakör egyik kulcskérdése abban áll, eredeti fogalmazványok vagy legalábbis szerzőiktől való kézirati maradványok-e szóban forgó szövegeink, vagy pedig másolatok. Szorosan ide kapcsolódik a szövegek keletkezési idejének problémája, valamint az a kérdés, valóban hány szövegegységgel is állunk szemben.

Az eredetiség és a másolás dolgában főként a HB. körül folyt régtől tartó vita, amely azonban lényegében mellékvágányra ment. A kérdést már Toldy Ferenc óta (Az ó s középkori magyar nemzeti irodalom története I, 93) leginkább a hangtani-helyesírási következetességek vagy következetlenségek alapján akarták eldönteni. A leghevesebb nézetkülönbség az *ë* ~ *ö* körül zajlott le: Szinnyei (MNy. I, 20—3) és Trócsányi (NyK. XXXIX, 213—25) a „következetlenségek" alapján az emlék másolati voltát kívánta bizonyítani, Mészöly (Nyr. XXXVII, 289—95) viszont a szabályosságokra hivatkozva ezekben az eredetiség kritériumát vélte megtalálni. A másolóknak az eredeti szöveghez való viszonyulásait, annak széles skáláját, különféle típusait ismerve természetesen elvileg nem tagadható, hogy régi korokból fennmaradt szövegek bizonyos hangtani-helyesírási következetlenségei, vagylagosságai másolók számlájára is írhatók. A bökkenő azonban ott van, hogy az ilyen természetű ingadozások még megannyi más okra is visszamehetnek és nagy gyakorisággal vissza is mennek: az írásbeli normák időben visszafelé haladó egyre nagyobb lazaságára, a betűértékek többféleségére, a következetlenségek érdektelen voltára stb.; az író saját nyelvi—nyelvjárási állapotának hangtani jellegű ingadozásaira, melyek nyelvjáráske-

veredés, éppen zajló nyelvi változás stb. következményei egyaránt lehetnek; az író beszélt nyelvi állapotának és az írásbeliség szokásainak, normáinak harcáról, szembenállásából, ütközéséből adódó megzavarodásokra, vibrációkra; stb. stb. (e kérdések részletes taglalását l.: BENKŐ, FelvIr. 124—40, 364—417; BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, MNyTört. 72—9). Ezért a kéziratos szövegekben régi időktől fogva egészen a felvilágosodás koráig, sőt részben a reformkorig ingadozások, következetlenségek éppúgy találhatók eredeti, szerzői szövegprodukciókban, mint többszörös másolatokban. Mindebből nyilvánvaló, hogy tárgyalt nyelvemlékeink hangtani-helyesírási arculatából, az ilyen természetű következetességekből vagy következetlenségekből ez emlékek másolati voltára éppúgy nem lehet gyanakodni, mint ahogy annak ellenkezőjét sem lehet állítani. Legföljebb annyi következtetés engedhető itt meg, hogy ha például a másolás ténye más kritériumok alapján valószínűsíthető, s a szöveg belső írásbeli szabályosságai, rendszerszerű összefüggései erősek, vagy kevés rendbeli, vagy nagyon hű másolásokra lehet gondolni. Mindenesetre a kérdés egészének megítélésére más fogódzókat kell keresni.

Itt van mindjárt a korunkra fennmaradt régi kéziratok eredeti, szerzői példányainak és másolati példányainak aránya, illetőleg az abból a nagy számok törvényei alapján levont következtetés lehetősége. Jól ismeretes tény, hogy a kézirati másolatok a magyar írásbeliség legrégibb idejétől a könyvnyomtatás elterjedéséig a szövegterjesztés kizárólagos eszközei voltak, sőt a könyvnyomtatásnak még viszonylag fejlett idejében is rendkívül jelentős tényezőként szerepeltek. Ennek következménye, hogy még a felvilágosodás korából ránk maradt kéziratok nagyobbik része sem a szerzők eredeti fogalmazványa, de még annak tisztázata sem, hanem más kezektől származó, a terjesztés céljait szolgáló másolat (l. BENKŐ, FelvIr. 136). S minél régebbi időkre megyünk vissza, annál inkább tolódnak el az arányok a másolatok javára. Kódexeinkben például már egészen ritka az eredeti szerzői kézirat vagy éppen a fordítási fogalmazvány; túlontúl nagy többségük sokrendbeli mésolat valamelyik példánya, mely legtöbbnyire nem is az eredeti alapján, hanem szintén másolatról készült, gyakran évtizedekkel, sőt esetleg évszázadokkal eredetijének keletkezése után. Mindebből következik, hogy csak véletlenszerű különlegesség volna, ha legkorábbi szövegeink valamelyike is a szövegalkotótól való, eredeti példánynak minősülne.

Már konkrétabb fogódzót is ad számunkra emlékeink külső képe, leírásának módja. Írásuk tisztasága, folyamatossága, a szövegalkotó, -fordító megformálással, áttétellel kapcsolatos küzdelmének nyomtalansága nem vall első kézből való, fordítási fogalmazványra, hanem másodlagos leírásra. Ezt eléggé jól meg lehet állapítani, ha ránk maradt szövegeink külalakját egybevetjük olyan, kétségtelenül szerzői fogalmazványoknak a leírásmódjával, mint amilyen, mondjuk, a BirkK.-é. Ettől persze e szövegek lehetnének még szövegszerzői tisztázatok is. Ennek azonban már az is ellene mond, hogy a HB. és K., az ÓMS. és a GyS. bizonyosan, a KT. és Sz. következtethetően olyan latin nyelvű kódexeknek az úgynevezett vendégszövegei, amelyek tipikusan másolati jellegűek, s meghatározott egyházi célok érdekében terjesztendő szövegeket tartalmaznak. Még inkább számításba veendő körülmény, hogy azon három esetben,

ahol a teljes kódexet ismerjük, egyik magyar vendégszöveg (HB. és K., ÓMS., GyS.) leírója sem csak a magyar nyelvű rész papírra vetője, hanem a kódex egyéb, részben környező latin szövegeinek is másolója. — A KT. és Sz. esetében a befogadó kódex csak egész kis töredékének ismeretében a latin alapszövegek és a magyar részek kézírásainak szélesebb körű egybevetésére lényegében nincs mód (a fennmaradt rész ugyanis kötéstartozékként felhasználva feltehetően kikerült eredeti kódexéből). A korunkra maradt kis részben a Töredék és az utána következő latin szöveg kézírása — az eltérő nagyságú betűhasználat ellenére is — valószínűleg egyezik. De a Szalagoknak csak egy része, a hátlap második fele való bizonyosan ugyane kéztől, a többi aligha (az ÓMOlv. 175 szerint azonos kéztől valók, B. Lőrinczy, KT. és Sz. 7 szerint viszont különbözőktől); itt tehát a fennmaradt latin szöveg írásától eltérő magyar szövegíróval is számolnunk kell. Így a KT. és Sz. magyar vendégszövegének az eredetibb kódex egészéhez fűződő viszonya csak részben lehet igazolója (de ellene sem mond) a másik három vendégszöveg e tekintetben vett vallomásának. E vallomás lényege pedig abban van, hogy a magyar vendégszövegeket nagy valószínűséggel latin környezetükkel együtt, egyazon cselekvésfolyamat eredményeképpen írták le a másolók előttük fekvő kódexekből. (Hogy a KT. és Sz.-t tartalmazó eredetibb kódexet több másoló írhatta, azt a fennmaradt magyar vendégszövegnek valószínűleg két kéztől származó írása is megerősítheti. Csak sejtésem csupán, hogy az egész, fennmaradt töredékeinél eredetileg jóval terjedelmesebb Mariálét is már többféle szövegegységből „szerkesztették" egybe a KT. és Sz. anyakódexét is megelőző másolások.)

A magyar vendégszövegeknek latin kódexeikben való elhelyezkedése más szempontból is figyelemreméltó. A HB.-et a neki nagyjából megfelelő latin Sermo nem megelőzi, hanem követi, ami abban az esetben nemigen volna természetes sorrend, ha a magyar szöveg fordítója lenne egyszersmind e szövegek leírója is. A Könyörgés latin megfelelője meg éppen egészen más részén van a Pray-kódexnek. — Az ÓMS.-nak megfelelő, illetőleg eredetijéül szolgáló latin Planctust, pontosabban annak csupán első felét miniegy 60 lappal hátrább írta be ugyanaz a kéz a kódexbe. Ez a helyzet szintén aligha lehet tükre olyan szerzői tevékenységnek, amely az előtte leírt latin vers közvetlen ihletése alapján formálta volna ki a magyar versszöveget. Még világosabban mutatja az ÓMS. másolati voltát a versleírás módja. Nemigen volna hihető, hogy olyan kitűnő versalkotó vénával, ritmusérzékkel, rímkészséggel stb. rendelkező szerző, mint aki a Siralmat magyarra átültette, a versformát teljesen elhanyagolva, ömlesztett szövegrögzítéssel írta volna le művét. Ezt csak olyan másoló tehette, aki a vendégszöveg lapjának kezdő latin szövegétől már meghatározott kéthasábos helynek teljes kihasználására törekedett. — A vendégszöveg helyzetének az eredetiség vagy a másolás szempontjából való megítélése jóval problematikusabb a GyS.-nál. A magyar szöveg lapalji beírású jellege, valamint az egyes szakaszoknak egymástól viszonylag távol eső lapokon és feltehetően nem egy időben való lejegyzése ugyanis megengedi, sőt látszólag valószínűsíti is, hogy a vele kapcsolatos latin rész leírója maga kompilálta a lapszélekre, lapaljakra írott latin distinctiókat, s ezeket három ízben magyarra is lefordította a lap aljára írva. Ám végeredményben azt sem zárja ki semmi, hogy mint

nyilván az előzményül szolgáló latin prédikációkat, prédikáció-vázlatokat, azonképpen a latin és magyar distinctiókat is másolta: vagy elhelyezésükben is előzményét követve, vagy maga választva, képezve a marginális formát. E magyar vendégszöveg jellegének, elhelyezkedési módjának eredeti, szerzői szövegformálásra is mutatható lehetőségével szemben azonban minden más körülmény inkább a GyS.-nak is másolati voltára vall. — A KT. és Sz.-nak latin előzményét saját kódexéből nem ismerjük, nem ismerhetjük (még máshonnan sem került elő eddig szorosabban megfelelő szöveg: l. mégis Szilády Áron szövegpárhuzam-részleteit: AkÉrt. VI, 562—74); ezért e szövegünk elhelyezkedése tárgyalt szempontunkból közömbös.

A másolói tényked**é**sről igen sokat elárulhatnak a bizonyosnak vehető vagy valószínűsíthető leírási hibák, melyek természetesen nem azonosak az imént említett, minden régi szövegben bőven található hangtani-helyesírási következetlenségekkel. Leírási hibák legnagyobb számban a KTSz.-ban és az ÓMS.-ban találhatók. A KTSz.-nak több betűtévesztése főként azokon a helyeken, ahol a betűk ductusai közel esnek egymáshoz, arra mutathatnak, hogy a másoló az eredeti szövegnek vagy nem jól olvashatósága, vagy számára már archaikus nyelvi sajátosságai miatt nem érthette meg a szöveg néhány részletét; pl. *minleſſed*-et ír *miuleſſed* helyett; *muýun*-t *munýun* helyett; *latecuot*-ot *latotuot* helyett; *ſizeni*-t talán *ſizetni* helyett stb. Igen feltűnőek az ÓMS. tévesztései is: *fyon*-t ír *fyom* helyett; *iumhumnok*-ot *iunhumnok* helyett; *felleyn*-t *fellyen* helyett; *ualmun*-t *ualnum*, esetleg *ualnam* helyett; sőt a *hyul* helyett is előbb *kyul*-t ír, nyilván az előtte levő szakasz *kyul*-jének hatására, s csak aztán javítja *hyul*-ra. Ezek is mind tipikus másolati vétségek, figyelmetlenségből, az előzmény esetleges nem jól olvashatóságából, előző szakasz ráhatásából stb. fakadók, melyeket szerző nemigen követhetett volna el. De efféle lehet a HB. *turchucat*-ja is *turchat* helyett, valamint ugyanitt a *ſzen achſcin*, melyben a *ſzent t*-je hiba folytán maradt le; vagy a Könyörgésben a csak utólag megformált *uimaggomuc* helyett eredetileg írt *uimagguc*, mely nyilvánvalóan a beszéd előzőleg ismételten felbukkanó *uimagguc*, *vimagguc*-jai hatására jött létre. Tipikusan szövegmásolási vétség a GyS. első szakasza második sorában oda nem illő *keguſſe*, mely *keguſſege* akart volna lenni az első sor ezen alakjának befolyására, de mielőtt végigírta volna a szóalakot a másoló, már észrevette a hibát, s korrigálta is az utána írt *vrukſege*-vel. A KT.-ben a javítások nem teljesen bizonyosan, de valószínűen más kéztől származnak, így igazoló értékük legalábbis kétes.

Érdekes és jellemző, hogy mind a négy szöveg korrigálásai a hibás vagy hibásnak vélt részeknek nem kihúzásával, hanem csak utánuk vagy fölébük írt kiegészítésével történtek; ez a sajátosság e kor szövegírásának eléggé egységes vonása, s általában a latin szövegmásolatokban is ugyanígy tapasztalható.

Másolásra vallanak szövegeink több-kevesebb valószínűséggel feltehető kihagyásai is. Így például már Szinnyei észrevette (MNy. I, 23), hogy a HB. harmadik sorában hiányzik az alany *(isten, urunk isten)*. Ezt a magyar szöveg értelmét is feszélyező hibát a különben nagyon pontosan fogalmazó szerző kevésbé valószínűen követhette volna el, nem is szólva arról, hogy a latin megfelelőben is ott van a *dominuſ deuſ*. Szabolcsi

Bence ritmikai és összehasonlító zenetörténeti alapon mutatja ki, hogy az ÓMS. szövege nem maradt ránk a magyar költő megalkotta teljesen ép állapotban (Vers és dallam. Bp., 1959. 49). A legkétségtelenebb hiány a *byuntelen* és a *fugwa* szavak közti mintegy kilenc szótagnyi szövegkihagyásban észlelhető, ami az eredetileg nyilván verssorok szerint írt szöveg előző sorának (sorainak) másolati figyelmetlenségből való elmaradása. De a latin megfelelő egyéb szövegkimaradásokat is sejtet, amikről azonban már jóval kevésbé lehet a fordító-szerző vagy a másoló cselekményére következtetni. Mindenesetre például az *O ygoʒ fymeonnok* kezdetű szakasz előtt a magyar szövegben is van némi gondolati törés, amit a latin megfelelő itt kihagyott részei is bizonyos mértékig gyanússá tesznek.

Emlékeink másolati voltának egyik nagyon erős bizonyítéka lehet, hogy a befogadó kódexeik alapján XIV. századiaknak datált szövegek (ÓMS., GyS., KT. és Sz.) helyesírása jóval archaikusabb, mint amit a XIV. század írásszokásai tükröztetnek. Kniezsa (i. m. 85 kk.) igen határozottan állítja, hogy e helyesírás egyenesen XII. századi jellegű, s különösen régiesnek tartja a sorrendben utolsónak datált KT. és Sz.-nak írásmódját (i. m. 88). Megállapításait egyéb tények fényénél s az érintett korok okleveleinek magyar szórványaiból kitűnő hangjelölési szokások ismeretében teljes mértékben helytállóknak kell tekintenünk. — Mindezzel összhangban van emlékeinknek az írás mögött rejtező hangzásbeli s egyáltalán teljes nyelvi állapota. Az idevágó részleteket most nem boncolgatnám, a nyelvi sajátságokról mondandóimban majd úgyis előkerülnek. Csupán azt említeném föl, hogy a kétségtelenül legarchaikusabb nyelvállapotú HB. és K.-től semmiképpen sem esnek egy-másfél évszázad távolságnyira többi szövegünknek, főként a KT. és Sz.-nak nyelvi sajátságai. Nem véletlenül emeli ki Mészöly is oly nyomatékkal, hogy a KT. nyelve mennyire közel áll a HB. és K. nyelvéhez (ÓmSzöv. 150). Ha legkorábbi szövegeink eddigi, befogadó kódexeik alapján való datálásához igazodnánk, az a furcsa, sőt magyarázhatatlan helyzet állana előttünk, hogy például a KT. és Sz. helyesírásában és egész nyelvállapotában jóval közelebb van a nála másfél évszázaddal előbbre helyezett HB.-hez, mint a csak mintegy fél évszázadnyival későbbre időzített Marosvásárhelyi Sorokhoz és Glosszákhoz. A valóságban a KT.-et és Sz.-it egy világ vagy legalábbis sok emberöltő nyelvisége választja el a MvS.-tól és Gl.-tól! Azok az érvek, amelyeket például B. Lőrinczy (i. m. 9) a KT. és Sz. neologizmusaira, illetőleg XIV. századba illő jelenségeire s mindezekre alapozva a szöveg XIV. század közepéről való keletkezésére felhoz — bár más tekintetben az emlék nyelviségét többnyire helyesen ítéli meg —, ma már vagy nem fogadhatók el (mint pl. a többes 1. személyű birtokos személyjelek esetében), vagy másképpen fogandók föl (mint pl. a személyes névmások, a *-val* és a *-nak* rag esetében).

Mindezt egybevetve tárgyalt emlékeink szinte minden kétséget kizáróan, illetőleg egy esetben (GyS.) jó valószínűséggel másolati formájukban maradtak fönn korunkra, így eredetijeik több-kevesebb idővel korábbról valók. Eddigi, anyakódexeik alapján való datálásuk tehát nem pontos, illetőleg a lényeget érintően bizonyos mértékben megtévesztő; így sajnálatosan lehetővé teszi, hogy nyelvi jelenségeiket a magyar nyelvtörténetben ne keletkezési korukra, hanem annál — helytelenül — későbbre

kronologizáljuk. Így van ez még akkor is, ha — mint említettem — azt nem lehet kizárni, hogy elsősorban hangállapotukra nézve a másolók nyelvállapotát tükröztető jelenségeket is tartalmazhatnak. Ezek száma azonban nagy semmiképpen sem lehet, mert — mint majd egyes sajátságok tárgyalásakor látni fogjuk — mindegyik emlék saját szövegén belül, valamint együttes viszonylatukban olyan feltűnő belső szabályosságok, törvényszerűségek vannak, amelyek másolóik nagyobb fokú nyelvi beavatkozását kizárják. A feltehetően nagy szövegbeli hűségre törekvő másolók közül a KTSz.-nak és az ÓMS.-nak a leírói is inkább csak látszólag rínak ki, mivel az ő változtatásaik sem tudatos, szándékos eljárásmód eredményei, hanem spontán, öntudatlan vétségek. Legföljebb az ÓMS. másolójának bizonyos helyesírási sajátságai mutatnak arra, hogy legalábbis részben átállhatott saját korának az eredetinél némileg neologikusabb hangjelölési szokásaira (vö. Kniezsa, HírTört. 88).

3. Emlékeink fennmaradt másolati példányainak datálása egy kivételével nem kíván különösebb módosítást ahhoz képest, amit rájuk az eddigi szakirodalom megállapít, természetesen azzal a néhány éves, maximálisan egy-két évtizedes tűrési határral, amely az efféle kronologizálásnak többnyire magától értetődő velejárója (e datálásokra l. pl.: ÓmOlv. 65, 123, 132, 173; Szabó, MNyelveml. 20, 22, 23, 24).

Már a másolati példány keletkezésére vonatkozó eddigi nézeteken is valószínűleg módosítani kell azonban az ÓMS. ránk maradt szövegének esetében. Mezey (Irtört. LIII, 366—7) az emléket tartalmazó anyakódex vizsgálata, főként a benne levő írásváltozatok, betűtípusok elemzése alapján arra következtet, hogy a magyar nyelvű versszöveg lejegyzésének ideje a XIII. század közepe táján történhetett. Bár a kérdés minden bizonnyal még további filológiai elemzést kíván, az mindenképpen megállapítható, hogy Mezey következtetésének az emlék nyelvi arculata nem mond ellent. Ez a nyelvtörténeti szempontú megállapítás, melynek részletei majd a tőlem ezután mondandókból bontakozhatnak ki, természetesen nem a másolat, hanem az eredeti szövegváltozat jellegére érvényes elsősorban, de közvetve a másolat korábbi keletkezésére vonatkozó véleményt mégis erősítheti. Ugyanakkor persze a másolás idejének az eddigi felfogásnál korábbra helyezése az eredeti szövegváltozatra levont nyelvtörténeti következtetés jogosságát, biztosságát csak növeli.

Hogy a leuveni kódexbe beírt magyar nyelvű versszöveg-másolat mennyi idővel követhette eredetije keletkezését, arra a dolog természetéből következően nincs kézzel fogható kritériumunk. Az egymást támogató szövegfilológiai és nyelvtörténeti megállapítások azonban annyi következtetésre mégis alapot adhatnak, hogy az ÓMS. korunkra maradt másolati szövege a XIII. század második feléből, annak inkább az elejéről, mint a végéről való lehet.

4. Ezek után mely időszakra tehető szóban levő szövegeink tényleges keletkezési ideje? Erre határozott feleletet természetesen nincs módunkban adni: minden körülmény számbavétele alapján azonban — ide számítva az ismert latin eredetik

keletkezési idejére vonatkozó, e helyütt nem részletezett tudnivalókat is — óvatos következtetésekre, becslésekre mégis juthatunk.

Legfontosabb, a szövegek csoport-jellegét is alátámasztó következtetésünk az lehet, hogy e szövegek keletkezésük korát illetően közelebb állanak egymáshoz, mint a másolataikat befogadó anyakódexek. Legszélsőbb pólusaik különbsége is aligha lehet sokkal több három emberöltőnél, maximálisan egy évszázadnál. E ténynek vizsgálatukra nézve is meghatározó módszerbeli jelentősége van: egyrészt, tekintve a mától való nagy időbeli távolságukat is, emlékeink nyelvállapota lényegében szinkróniában, egy adott kor nyelviségének tükrözőjeként fogható föl, másrészt az egyes emlékek közti viszonylatban jelentkező nyelvi különbségeket nem csupán, sőt nem is elsősorban időbeli eltérésekként, mint inkább térbeli (nyelvjárási) változatokként, műfaji (stiláris) variációkként, valamint az akkori magyar nyelvi rendszer belső ingadozásaiként állítja elénk.

Az a viszonylagos szinkrónia, amelyről itt szó van, mindenképpen az Árpád-korra szorítható, pontosabban annak utolsó harmadába foglalható: inkább tágabb, mint szűkebb határokkal a XII. század utolsó negyedének kezdetétől a XIII. század közepéig—második harmadáig terjedhet. Ebben az időszakban szövegeink keletkezése tekintetében leginkább a HB. és K. — KT. és Sz. — ÓMS. — GyS. sorrendre lehet gondolni, úgy, hogy a HB. és K. eredetije talán néhány évtizeddel, a KT. és Sz.-é vagy másfél évszázaddal, az ÓMS.-é körülbelül fél, esetleg háromnegyed évszázaddal, a GyS.-é talán fél évszázaddal előzheti meg fennmaradt másolati változatát.

E semmiképpen nem alaptalan, de mégiscsak hipotetikus kronologizálás tekintetbe vételével szövegeink időjelölése talán HB. = XII. sz. utolsó negyede/1195 k., KT. és Sz. = XII. sz. vége—XIII. sz. eleje/1350 k. stb. is lehetne, olyanképpen, ahogy az más eredeti—másolat viszonylatokban nyelvemlékeink kronologizálása terén szokásos: pl. DömAd. = 1138/1329, An. = 1150 k./XIII—XIV. sz., JókK. = 1372 u./1448 k. stb. A két típus között azonban mégis van egy lényegi különbség: az utóbbiak eredeti változatának keletkezését — a példákban idézettek közt An.-t némileg kivéve — többnyire biztos vagy legalábbis biztosabb fogódzók alapján határozhatjuk meg, mint legrégibb szövegeinkét. Emezek datálásában ezért — az ÓMS. igen valószínű kivételével — továbbra is megmaradhatunk a filológiailag teljesen védhető eddigi eljárás mellett is, csak éppen azt kell nagyon tudnunk, hogy e datálások későbbi másolati példányokra vonatkoznak, nem az eredetik keletkezésére.

5. Szóban forgó nyelvemlékeink eredeti és másolati szövegeinek viszonya a dolog természeténél fogva veti föl azt a kérdést is, hány szövegegységgel, pontosabban hány eredeti szövegegységgel is állunk tulajdonképpen szemben. A másolati szokások ismeretében ugyanis semmi biztosíték nincs arra, hogy a másolatokban összetartozónak látszó szövegek eredetijeikben is ugyanilyen jellegűek voltak, illetőleg azonos szerzőtől-fordítótól származtak. A valóságban azonban a probléma — bár kétségkívül fennáll — nem ilyen éles. Nem éles mindenekelőtt azért, mert az eredeti szövegváltozat

az ÓMS. esetében bizonyosan, a GyS.-éban nagy valószínűséggel egy-egy szerző-fordító munkája; eredeti és másolat tehát az esetleges másolati kihagyásokat nem tekintve szövegegységében fedi egymást. A HB. és K., valamint a KT. és Sz. problémája azonban már nem ilyen egyszerű.

A HB.-nél felmerülhet a gyanú, hogy a Beszéd és a Könyörgés szövege nem egy szerzőtől és eredetijében talán nem is teljesen azonos időből való (vö. Horváth, IrMűvKezd. 83—4). Ez nemannyira arra alapítható, hogy a Könyörgés a Beszéddel szemben szó szerinti fordítás, hiszen a Könyörgés liturgikusan kötelező szövegű volt. Annak azonban már lehet esetleg jelentőséget tulajdonítani, hogy a két szöveg közt egynéhány stiláris és fordításbeli különbség tapasztalható; pl. a megszólításokban: HB.: *feleym* — HBK.: *bratỳm*; a végformula megadásában: HB.: *Es keaſſatuc uromchuȝ charmul. Kirl.* — HBK.: *clamate III. K.* Figyelemre méltó továbbá, hogy a két rész csak a magyar szövegmásolatban szerepel egymás után; latinjaik a Pray-kódexben más-más helyen vannak, mint ahogy a liturgiában sem egymás után következnek. Mindezeket számbavéve tehát megtörténhetett, hogy vagy a Pray-kódex másolója, vagy esetleg már egy előzmény-kódexben előtte dolgozó másoló hozta össze a magyar szövegeket. Ez azonban természetesen csak lehetőség, amit a két szövegrész egyébként nagy mértékben azonos helyesírási és nyelvi állapota legalábbis megkérdőjelez, illetőleg az esetleg mégis külön eredetik készültének időbeli különbségét minimálisra zsugorítja.

A KT. és Sz. szövegviszonyai az ismert körülmények miatt nagyon homályosak. Azoknak a sejtéseknek mindenesetre igazuk lehet, melyek az egész szövegkomplexus eredeti rendjét a Szalagok első lapja — a Szalagok második lapja — a Töredék sorban vélik megtalálni (vö.: ÓMOlv. 180; B. Lőrinczy i. m. 7). Az is valószínűnek látszik, hogy eredetileg a KT. és Sz. volt tárgyalt emlékcsoportunk messze legnagyobb terjedelmű magyar nyelvű szövege. Ezt fennmaradt részeinek tartalmi összefüggései, valamint ezeknek gyanítható latin szövegmegfelelései (l. Szilády: AkÉrt. VI, 562—74) is sejtetik; de különben is az inkább két, mint egy kéz írásában ránk maradt másolati szöveg még így töredékesen, szabdalva is több, mint a HB. és K. szövege. De hogy a két másoló leírása hogyan viszonylik előzményéhez, vajon az eredetiben is kétféle származású szöveget írtak-e le külön-külön, vagy az egyik végletként egyetlen eredetit másoltak ketten, a másik végletként több szerző-fordító szövegeit vetették papírra, arra igen bajos lenne következtetni. Ha valamit mégis mondani akarnánk, akkor bizonyos ellentmondásba is ütköznénk. Egyfelől ugyanis ott áll a fennmaradt szövegek eléggé változatos, utólagos egybefogásukat is elképzelhetővé tevő tartalma; mert ha az egész szövegkomplexus lényegében Szűz Máriához kapcsolódik is (az előzményül szolgáló Marialéra vö. Szilády: AkÉrt. VI, 564), a Töredékben, valamint a Szalagok elő- és hátlapján megőrzött részek többé-kevésbé elkülönülő tematikájúak, s a Töredéken és a Szalagok első lapján levő szövegzáró *Ámen*-ek — még ha tényleg nem a szövegírók kezétől valók is — szövegtagolódást sejtetnek, ami mögött más-más eredetik is megbújhatnak. Másfelől viszont a fennmaradt másolati szöveg mindhárom részének írásbelisége és nyelvállapota meglehetősen azonos képet tár elénk, köztük

lényegbevágó differenciákat kimutatni csak a *-ság/-ség* képző külön-, illetőleg egybeírásában lehet. Így hát körülbelül itt is azt mondhatjuk, amit a HB. és K. szövegösszefüggésére: könnyen meglehet, hogy a KT. és Sz.-nak másolói eredetileg nem egy szerző-fordítótól származó és nem teljesen azonos időben keletkezett szövegeket hoztak egybe; ez azonban az emlék nyelviségének megítélésében lényegében elhanyagolható tényező, s nem ok arra, hogy vizsgálatunkban a KT. és Sz.-t ne egységes szövegként fogjuk föl.

Egybevetve a mondottakat, semmiképpen nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy tárgyalt emlékcsoportunk eredetileg nem négy homogén szövegegységet, illetőleg nem négy szerző-fordító nyelvi művét tartotta fönn számunkra, hanem négynél többet. De amint ez az ilyen szempontból két kritikus emlék: a HB. és K., valamint a KT. és Sz. viszonylatában nem merül föl olyan élesen, hogy a megszokottól, hagyományostól eltérő elkülönítő szövegszemléletüket kívánná meg, ugyanez a helyzet az egész emlékcsoport tekintetében is. Amint láttuk ugyanis, a csoportba tartozó valamennyi szöveg előzménye, eredeti változata oly közel esik időben egymáshoz — a ma időtávlatából már szinte nyelvi szinkróniát alkotva —, s oly rokon írásbeliségük és nyelviségük állapota is, hogy erről az oldalról: szövegegységbeli tagozódásuk eltérései felől jellegük és vizsgálati kívánalmuk alapvető egységessége nem kérdőjelezhető meg.

6. A szövegfilológiának azokon a szempontjain kívül, amelyeket az előzőkben érintettem, a legkorábbi időkből ránk maradt magyar szövegek emlékcsoport-jellegét még más vonatkozásban: társadalmi—művelődési helyzetük, szerepük, céljuk, jellegük tekintetében is igazolni lehet.

Tárgyalt emlékeink kutatói ismételten rámutattak arra a körülményre, hogy e viszonylag korai időkből fennmaradt szövegek koruknak nem első és nem egyetlen ilynemű alkotásaik voltak. Valóban teljesen nyilvánvaló, hogy csak szerencsés véletlenek folytán megőrződött ritka hírnökei a korai magyar kereszténység anyanyelven való kifejeződési formáinak. Hogy ez a vallásos fogantatású és célú, szóban és írásban megnyilvánuló Árpád-kori anyanyelvi műveltség — még az egyház latinitásának árnyékában is — összehasonlíthatatlanul szélesebb keretű lehetett relictumainál, azt — egyáltalán nem paradox módon — éppen a ránk maradt szövegek mutatják, a maguk műfaji változatosságával és magas nyelvi—stiláris szintjükkel. Gondoljunk csak arra, hány szóban elhangzott és írásban rögzített magyar sírbeszéd előzhette meg azt az egy fennmaradottat, hogy az a maga nemében oly mesteri alkotás tudott lenni; hány vallásos áhítatból fogant magyar nyelvű verskísérletnek kellett elvezetnie a csodálatos nyelvi-stiláris fejlettségű Mária-Siralomig; hány szentbeszéd egészét vagy foglalatát kellett magyarul megformálni a GyS. előtt, amikor a hivőkhöz anyanyelven szólás nélkül nem lehetett kereszténységet terjeszteni és fenntartani; az Ave Mariát mennyiszer kellett magyarul is elmondani és leírni a Szalagokban való megjelenésén kívül! És — ha a latinitás közepette természetesen szintén csak „vendég"-jelleggel is — a kor magyar nyelviségének mennyi más műfaji megnyilvánulása és írásbeli rögzítése

osztozhatott még azoknak a kódexeknek a sorsában, melyek az idők sodrában tömegesen jutottak az elhasználódás, elkallódás vagy éppen szándékos pusztítás (pogány mozgalmak, tatárjárás stb.) sorsára! E kódex-sorozatok magyar vendégszövegeinek tényleges arányairól és műfaji változatosságáról fogalmat alkothatunk csupán abból az egy tényből is, amit Horváth János (i. m. 81) kiemel: a nyilván nagy számban forgalomban levő Árpád-kori magyar misekönyvek közül összesen kettő maradt meg, s közülük is az egyikben (Pray-kódex) volt magyar szöveg, ami nemigen lehet véletlen.

Fennmaradt emlékeink műfaji skálájának szélességén, mindegyik szöveg ilyen szempontból eltérő jellegén nincs mit csodálkoznunk, ha azt számítjuk, hogy hivatalos és természetes latin nyelvűsége mellett, mögött is hányféle jellegű, szintű, tartalmú anyanyelvi igényt kellett az akkor még aránylag fiatal hazai egyháznak kielégítenie, hogy a különféle liturgikus eseményekhez magyar nyelvű szövegeket is szolgáltasson az egyszerű hívők érdekében ugyanúgy, mint a laikus egyházi mozgalmak résztvevőinek, a beginákna k a számára, sőt a mind nagyobb számú magyar anyanyelvű szerzetesek részére is. E természetes és szükségszerű tartalmi-műfaji szóródás azonban — ezt igen fontos kiemelni — nem vitte a kor emlékeinek magyar nyelviségét más és más irányokba és szintekre, mivel a magyar nyelvű szövegek létrejötte és felhasználása minden műfajban alapvető és igen fontos közös vonásokat mutatott.

E vonások közül mindenekelőtt a szóbeliség szerepét kell hangsúlyozni. Az ugyan a dolog természetéből következik, hogy az írásbeliség szintjének rész juthatott az akkori magyar vallásos szövegeknek már a kiformálásában, latinból való áttételében is, még inkább másolások során történő, „hivatalos" egyházi közvetítésében, terjesztésében, — mint ahogy e szövegek korunkra is csak írott formájukban maradhattak fönn. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezt az írásban való rögződést nem a szóbeliség környezte. Mégpedig nemcsak előzményként, úgy, hogy bizonyos formái a szóbeliség szintjén már írásban való rögzítésük előtt alakulgathattak, hanem — ami jellegük megítélésében talán még fontosabb — következményeikben, nyelvi „utóéletükben" is azáltal, hogy élőbeszédbeli felhasználásra kerültek. Írásba foglalásuk végső célja ugyanis igen nagy mértékben a beszéd jellegű közlésben való megjelenítésre, a hangos szóval való elmondásra (éneklésre) irányult. Ez másként nem is lehetett, ha tekintetbe vesszük az olvasni tudás akkori csekély mértékét, kezdetleges állapotát a beginák és részben a szerzetesek között is, nem számítva az egyszerű köznép kizárólagos élőszó-igényét. Innen érthető s egyszersmind ezt erősíti meg az a körülmény, hogy tárgyalt emlékcsoportunk mindegyik szövege külön-külön is bizonyságot tesz a szóbeliségben való jelentős szerepéről.

E szerepet legkevésbé a HB. és K. szövegével kapcsolatban kell bizonygatnunk: teljesen világos, hogy ezt írásban, másolásban is az élőszóval való elmondás céljából rögzítették. Itt inkább a másik nézőpontból való egyoldalúságtól kell óvakodnunk. Úgy vélem, Horváth János — annyi idevágó értékes megállapítása mellett — kissé eltúlozza azt, hogy a HB. és K. teljesen az élőszó szintjén formálódott ki, s számtalanszor elmondták már addig, amíg végre valaki írásban rögzítette (vö. i. m.

85). A valóság inkább fordított lehet: írott latin előzmény írott anyanyelvi áttételét terjesztették többrendbeli másolat útján, hogy alapul vagy legalábbis mintául szolgáljon magyarul elmondandó sírbeszédekhez (az egyházi gyakorlatnak lényegében ez a fő vonala egészen máig). Ezzel a megjegyzéssel természetesen egyáltalán nem akarnám e műfajban a szóbeli formálódás előzményeit, lehetőségeit tagadni; csupán azt a véleményt kockáztatom meg, hogy a HB. és K. szövege abban a klasszikus változatában, amiben ránk maradt, kiformálódásának módját, stilizáltságát tekintve eredendően inkább írásműnek látszik — mint ahogy latin előzménye is az —, persze a leghatározottabban az élőbeszédbeli felhasználás kiszolgálása érdekében. Hogy jellegében, stílusában annyira eleven, annyira természetes közvetlenséggel folyó, azt éppen készítésének célja magyarázza.

A KT. és Sz. a nyelviség dolgában valószínűleg kettős célokat szolgált. Különösen ha az eredetileg jóval nagyobb terjedelméről szóló, előbb érintett következtetés valós, szerzetesi olvasmánynak is szánhatták. Több jel mutat azonban arra, hogy a közösség számára fennhangon való olvasás, az élőszóbeli recitálás is fontos rendeltetései közé tartozott. Az alább még érintendő ritmikán kívül ide mutat, amit Szilády Áron arról mond, hogy a Mariálék jórészt párbeszédekből vannak végig szőve (AkÉrt. VI, 566); a KT. és Sz. magyar szövege ezt meg is erősíti. A Töredékben levő imádság, az Ave Maria úgyszintén az élőszóval való elmondás valószínűségét jelzi.

Az ÓMS. látszólag ellentmond élőbeszédbeli felhasználásának. Horváth szerint is az „olvasmány-rendeltetésű szöveg a Siralommal tűnik fel először magyar nyelvű irodalmunk emlékei sorában" (IrMűvKezd. 89). De már Gragger Róbert szerint a Siralmat kórusban, egymásnak felelgetve, váltakozva énekelték (MNy. XIX, 11). Szabolcsi Bence is azt tartja, hogy a magyar költeményt már megformálásakor is énekes előadásra vagy recitáló fölmondásra szánták, s csak „esetleg puszta olvasmánynak" (Vers és dallam 49; l. még Györffy Miklós: MNy. XLVIII, 179). Mezey László pedig teljesen meggyőzően bizonyítja, hogy a Siralom elsősorban a beginák áhítatának felkeltésére szolgált, s a vallásos összejöveteleken az egyházi beszédek előtt énekelték vagy mondták el fennhangon (IrAny. 35—6). E tekintetben az is figyelemre méltó, hogy a Leuveni Kódexben az ÓMS. szövegét éppen egy beszédvázlat követi.

A GyS.-at Horváth János is bizonyos mértékben határterületnek tekinti a szóbeliség és az írásbeliség között (IrMűvKezd. 88). „Sermones sacri" címen lajstromozott befogadó kódexe szinte teljes egészében prédikációs gyűjtemény, s prédikáció foglalata a magyar vendégszöveg is. Lehet, hogy ebben a sűrítő formában nem mondták föl, bár akkor is tipikusan az élőbeszéd járuléka. De az is elképzelhető — és ritmikája, valamint rímszerű összecsengése is alátámaszthatja ezt —, hogy refrénszerű feleleteket takar, melyeket a beszédben elhangzott kérdésekre válaszként mondott maga a beszélő, vagy mondtak a hallgatók.

Mindegyik ránk maradt magyar szöveg a ritmika rendkívül domináns jelenlétét mutatja. Ez az ÓMS. esetében valódi vers lévén egészen természetes. Eléggé helyén van a HB. és K.-ben is, ahol szintén jól nyomon követhető szabályszerűséggel jelentkezik (vö. Szabolcsi, Vers és dallam 13—32). Jól felépített ritmikus próza azonban a KT. és

Sz. és a GyS. is, amire már Szilády (AkÉrt. VI, 574), illetőleg Zolnai Gyula (Nyr. XXIV, 116) is rámutatott, s ami ma már az emlékcsoport egységében még nyilvánvalóbb. A ritmika e prózai szövegekben még akkor sem az írásbeliség sajátos tartozéka és szolgálója, ha tudjuk, hogy a latin írásbeli előzmények ilynemű stilaritása is visszatükröződhet benne, s ha számításba vesszük a középkori magányos olvasásnak a hangos szóval vagy legalábbis mormolással történő szokásait is. Nagyonis tervszerű, célzatos stílusjegye ez mindegyik magyar szövegnek: a fennszóval való elmondás, az egyéni szónoklás, éneklés, de talán még inkább a közösségi hangos recitálás szükségszerű kelléke a beszélt szöveg érzelmi ráhatásának, vallásos ihletésének fokozása érdekében.

De az élőbeszéd hatásosságát célzó stílusjegyek nemcsak a ritmika terén közösek tárgyalt szövegeinkben. Egységbe fogja őket még számos más olyan kifejezésbeli törekvés is, amely csak a hangos közlésben, a szónoklásban vagy az együttes felmondásban kapja meg igazi értelmét. Ezek igen széles skálában mutatkoznak meg mindegyik szövegben a mondatszerkesztési sajátságoktól az alliterációkon, megszólításokon, tudatos ismétléseken, névmási kiemeléseken stb. keresztül az összeigazított szólamvégekig (l. Benkő: MTud. 1975: 729—30). Szövegeink szerkezeti-stiláris sajátságainak egynémely részletéről szólva ezekre még majd bővebben visszatérek.

Egészen bizonyos, hogy azok a kifejezésbeli, nyelvi-stiláris sajátságok, melyek a műfaji különbségek mellett is a beszédbeliség jegyében igen határozott vonásokkal hozzák egységbe emlékcsoportunkat, sokkalta jellemzőbbek, fontosabbak, összetartóbbak, mint szövegeink tartalmi-műfaji eltérései, melyek csupán az egykori magyar nyelvű egyházi szóbeliségnek egyes, magától értetődően különböző alkalmazási területeit jelzik.

A beszédbeli felhasználás akkori egyházi céljait szolgáló, a közlők szándékait kiemelő, illetőleg a hallgatók érdekeit, igényeit tekintetbe vevő nyelvi-stiláris sajátosságok nem csupán a szóban levő szövegeken belül jelzik azok összetartozó, csoport jellegét, hanem egyúttal bizonyos elválasztó határt is képeznek az Árpád-kor eme ránk maradt emlékei és a kései magyar középkor vallásos szövegei között, hiszen ez utóbbiak tömegeikben sokkal inkább az írásbeliség sajátos céljait, az olvasmányellátottság kielégítését célozták, s a beszédbeli felhasználás igénye valamivel jobban háttérbe szorult bennük. E körülmény egyúttal arra is rámutat, mért van nagyobb jelentősége e korai emlékek nyelvi vizsgálatában a hangos szóval való elmondás értelmében vett „olvasat"-problémának, mint a későbbi szövegekben.

7. Az utóbb mondottakkal sok tekintetben összetartozik még egy elválasztó jegy az Árpád-kori és a későbbi, kódexek korabeli magyar vallásos szövegek közt. Ez pedig a mögöttük levő latinitáshoz való nem azonos viszonyuk.

Erre a tényre korábbi kutatói közül nyelvészek és irodalomtörténészek is többen rámutattak; legkorábban főként Szilády Áron, később leghatásosabban és leginkább kiemelően Mészöly Gedeon és Horváth János. A két szövegcsoport közti különbség — mint ismeretes — abban van, hogy míg az Árpád-korból fennmaradt szövegeink

szerzői sokkal szabadabban, inkább az átköltés, átformálás, saját, anyanyelvi átélés, feldolgozás formájában nyúltak latin előzményeikhez, addig a magyar kódexek szövegeinek szerzői legtöbbnyire a szigorú fordítási következetesség, a latin grammatikai megoldások szolgai követése jegyében dolgoztak.

Mindez jól kitapintható a két szövegcsoport nyelviségében, a ránk maradt szövegek magyar nyelvi jellegzetességeiben. Amennyire természetes, egyszerű, világos, érthető mivoltában visszhangzik a magyar nyelv legkorábbi emlékeinkből, annyira sok a magyar nyelvi rendszer szempontjából rendellenes, homályos, nehezen érthető megoldás a későbbiekben. A cezúrát a latin előzményekkel való egybevetés nélkül is könnyű észrevenni, ha bármelyik korai szövegemlékünk nyelvét összehasonlítjuk például a Jókai-kódexszel vagy a Huszita Biblia fordításaival.

A filologikus egybevetés ezt persze még inkább megerősíti. Mindhárom esetben (HB., ÓMS., GyS.), amikor ismeretesek azok a latin szövegek, amelyek a magyar változatok előzményeiül szolgálhattak, a szabad átformálás ténye nyilvánvalónak látszik (teljesen indokolt kivétel a Könyörgés, mert szövege rituálisan kötött). De természetesen a KT. és Sz. egyes részeinek azok a megfelelő-féléi, amelyeket a kutatás eddig összeszedett (l.: Szilády: i. h.; Zolnai: i. h.), szintén a szabad átformálás felé mutatnak. Ezen az alapvető tényen nem változtat sokat, hogy még abban az esetben sem bizonyítható teljes egzaktsággal a magyar szövegnek és latin megfelelőjének közvetlen viszonya, amikor a magyar vendégszöveg kódexe a latin megfelelőt is őrzi; ugyanis egyrészt a latin szövegek sokféle, többé-kevésbé eltérő változatban éltek, másrészt a többrendbeli másolások a latin—magyar szövegviszonyokat úgy fölkeverhették, hogy a magyar szöveg nem föltétlenül az anyakódexében szereplő latin változat nyomán készült. Legrégibb szövegeink nagyfokú függetlenségének tényét ez az esetlegesség azért nem módosítja alapvetően, mert a viszonylagos önállóságot magának a magyar szövegnek a nyelvi-stiláris jellege is igazolja.

Hogy korai szövegemlékeink a latin előzményekhez való viszonyukban is határozottan elválnak a magyar kódexirodalom szövegcsoportjától, annak számos oka van. De a két korszak magyarországi latinsága erősségének, elterjedtségének, az irodalmi műveltségbe való beivódottságának kétféleségén, illetőleg az áttevő, fordító, leíró egyházi személyek latin tudásának, még inkább a latinhoz való viszonyulásának különbségein túlmenően a legfontosabb tényező a nyelvi rendeltetés más-más fajta jellegében keresendő. Legkorábbi szövegemlék-csoportunk sajátos, a későbbiektől elváló nyelvisége, közvetlen, természetes, élő nyelvet sugárzó volta alighanem beszédközelségükben, illetőleg beszédbeli felhasználásra való készültükben leli legfőbb magyarázatát.

8. Mindezek az általános szempontok — úgy hiszem — világossá teszik, mért olyan magától értetődő szemléleti-módszerbeli kívánalom legkorábbi szövegemlékeink nyelvi problematikájának egybefogása. A következőkben már ennek a szemléletnek a realizálásán a sor.

A LEGKORÁBBI MAGYAR SZÖVEGEMLÉKEK FÉNYKÉPEI

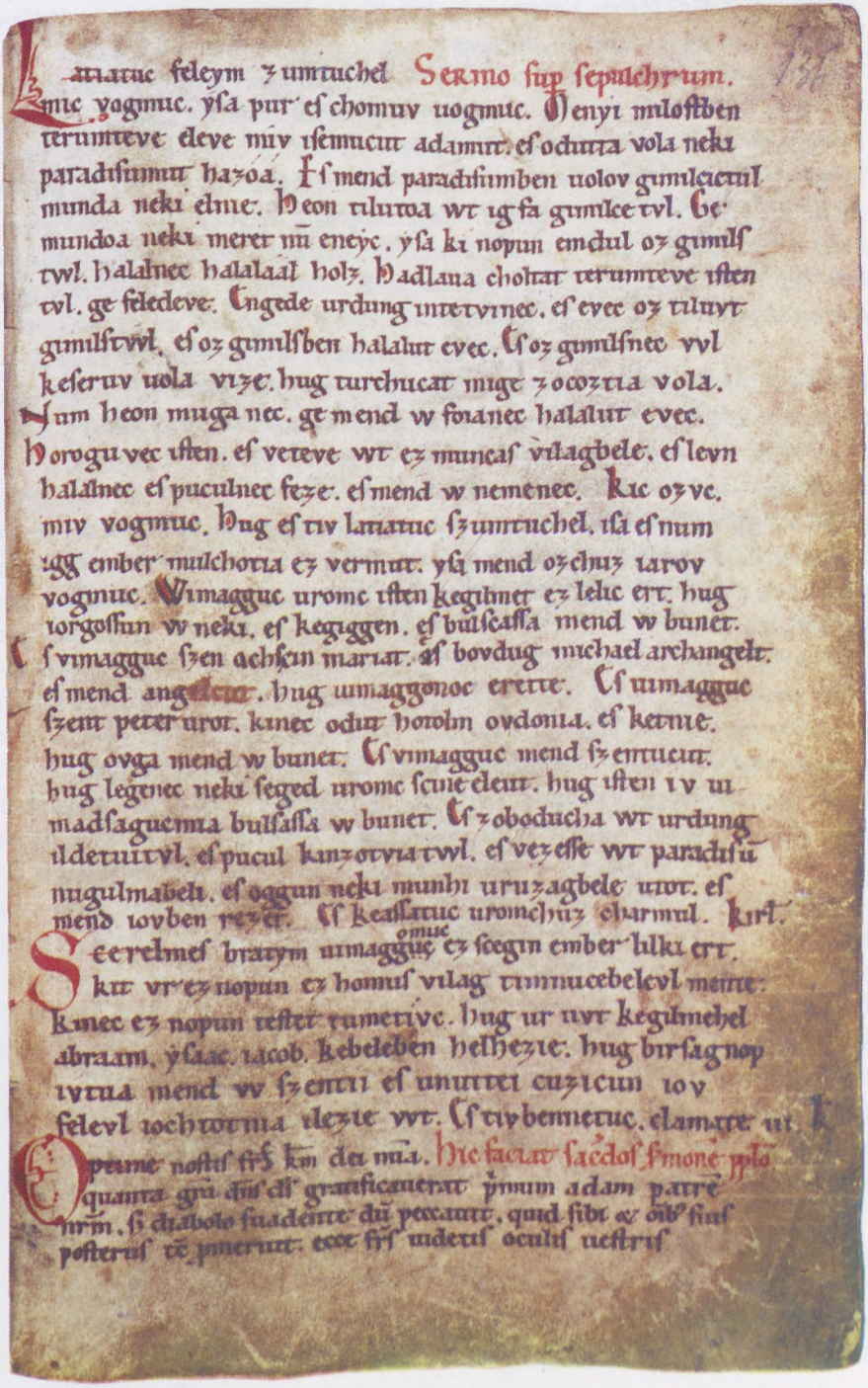

A Halotti Beszéd és Könyörgés (színes másolat az Országos Széchényi Könyvtárban levő eredeti kéziratról)

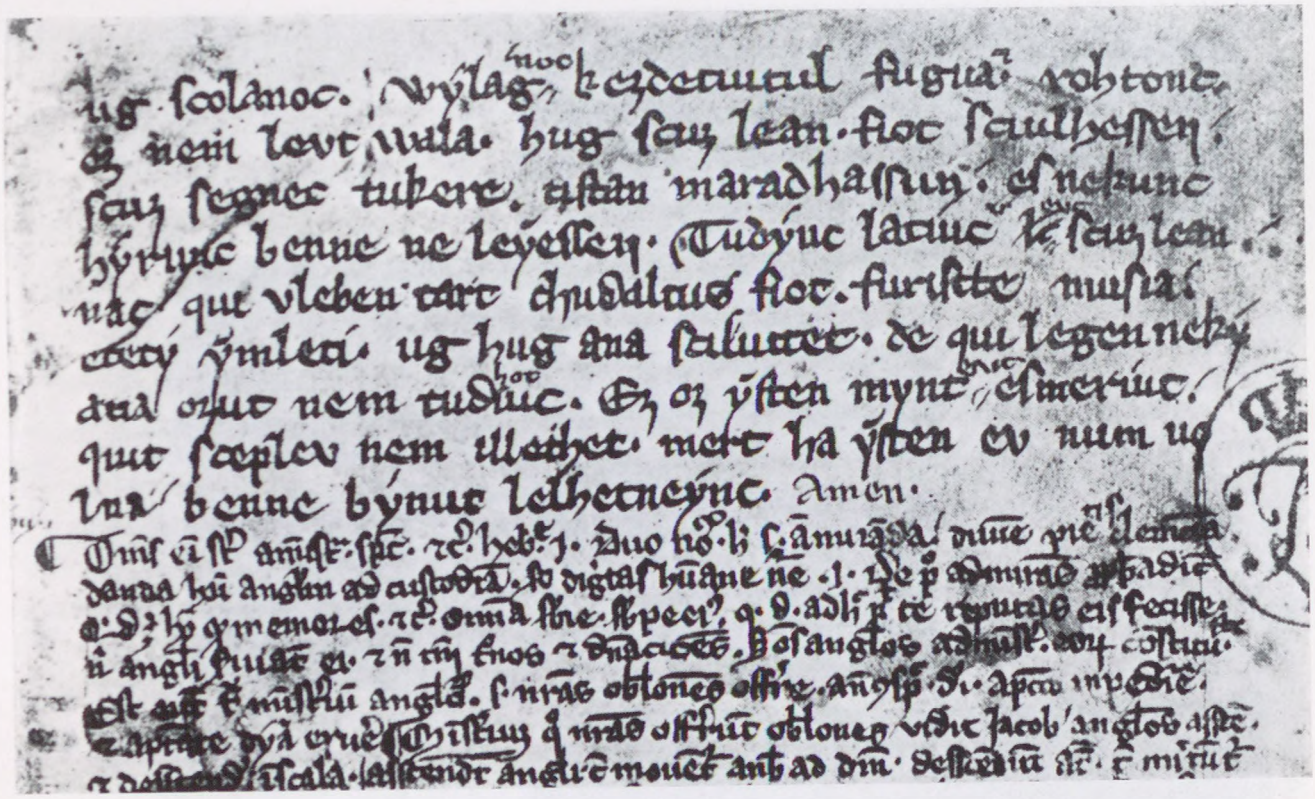

A Königsbergi Töredék (nagyított másolat a Magyar Művelődéstörténet I, 465 közölte fénykép alapján)

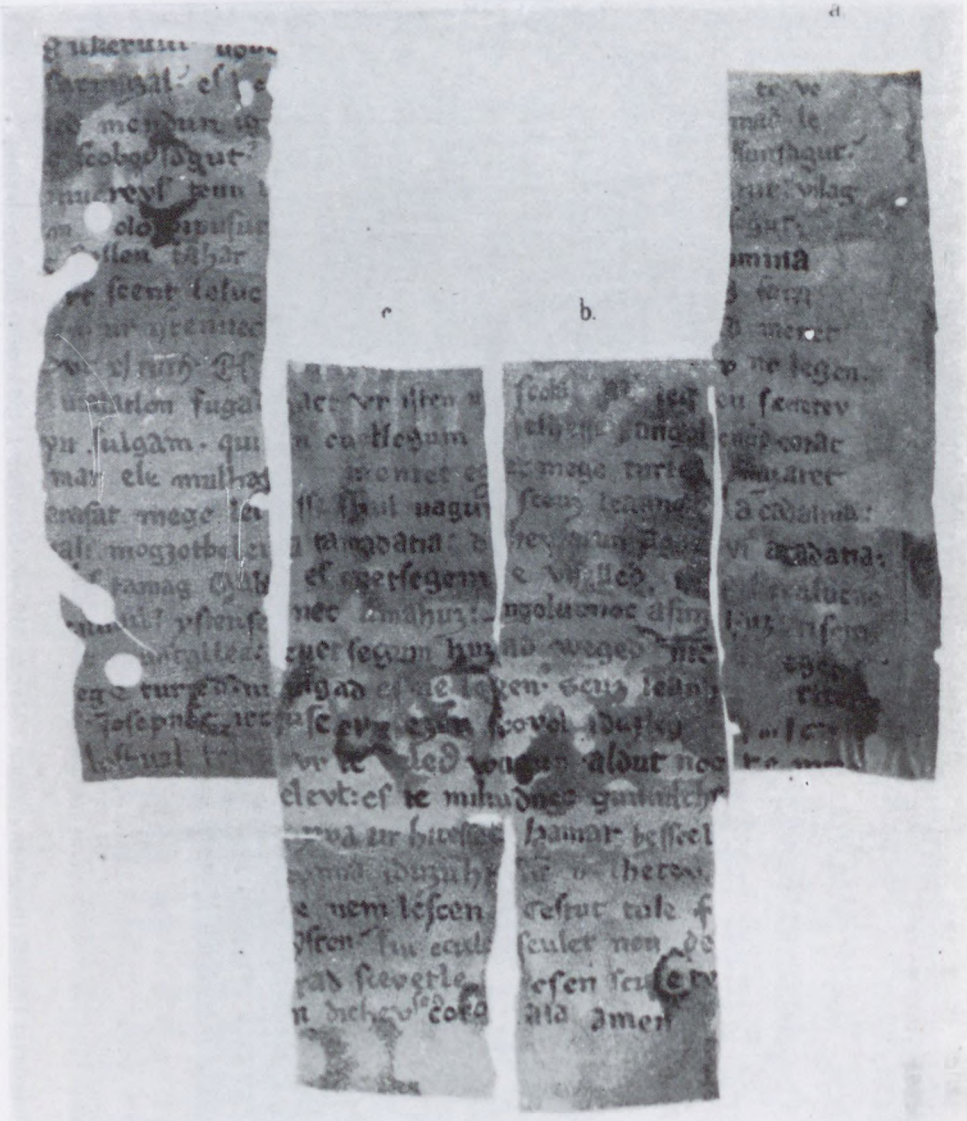

A Königsbergi Töredék Szalagjai. A Szalagok első lapja (másolat az Akadémiai Értesítő 1895. évfolyamában közölt színnyomat alapján)

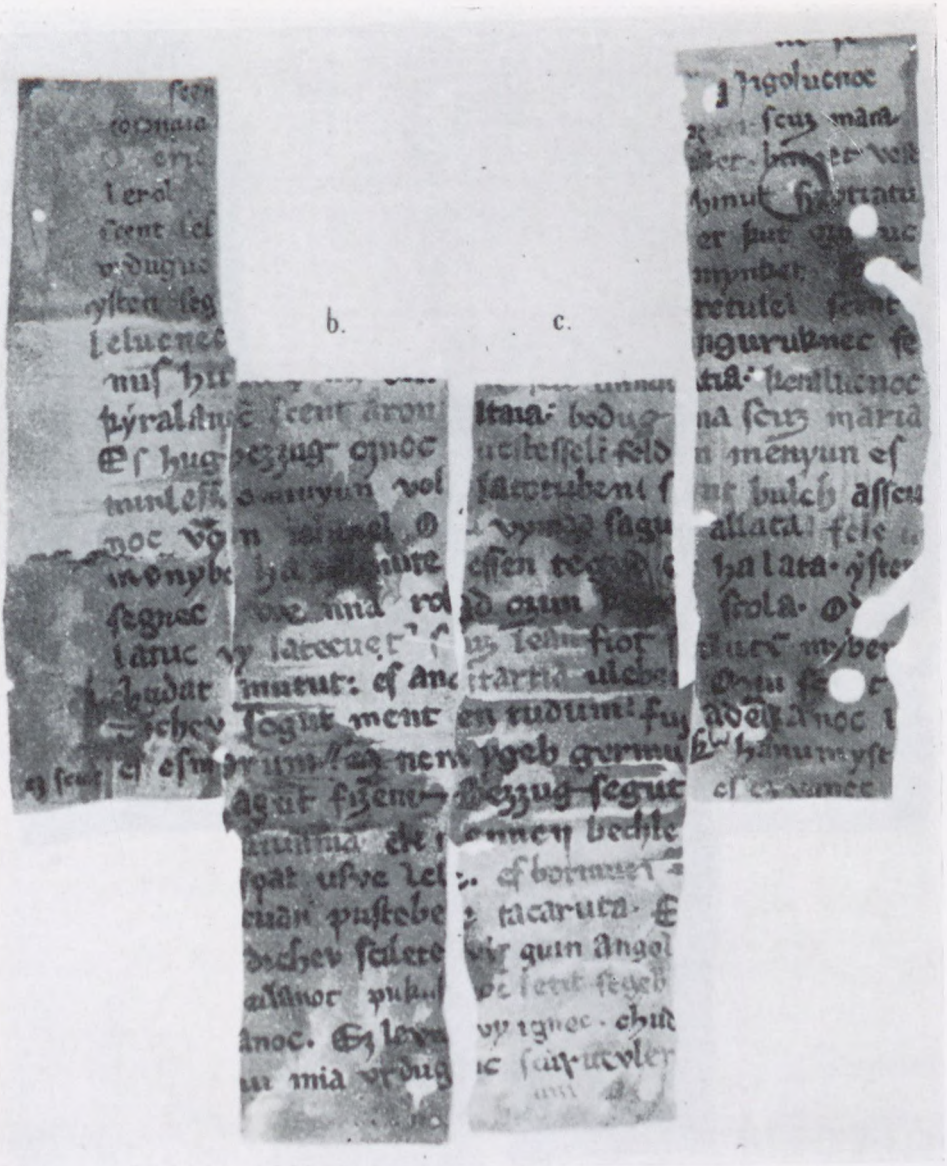

A Königsbergi Töredék Szalagjai. A Szalagok hátlapja (másolat az Akadémiai Értesítő 1895. évfolyamában közölt színnyomat alapján)

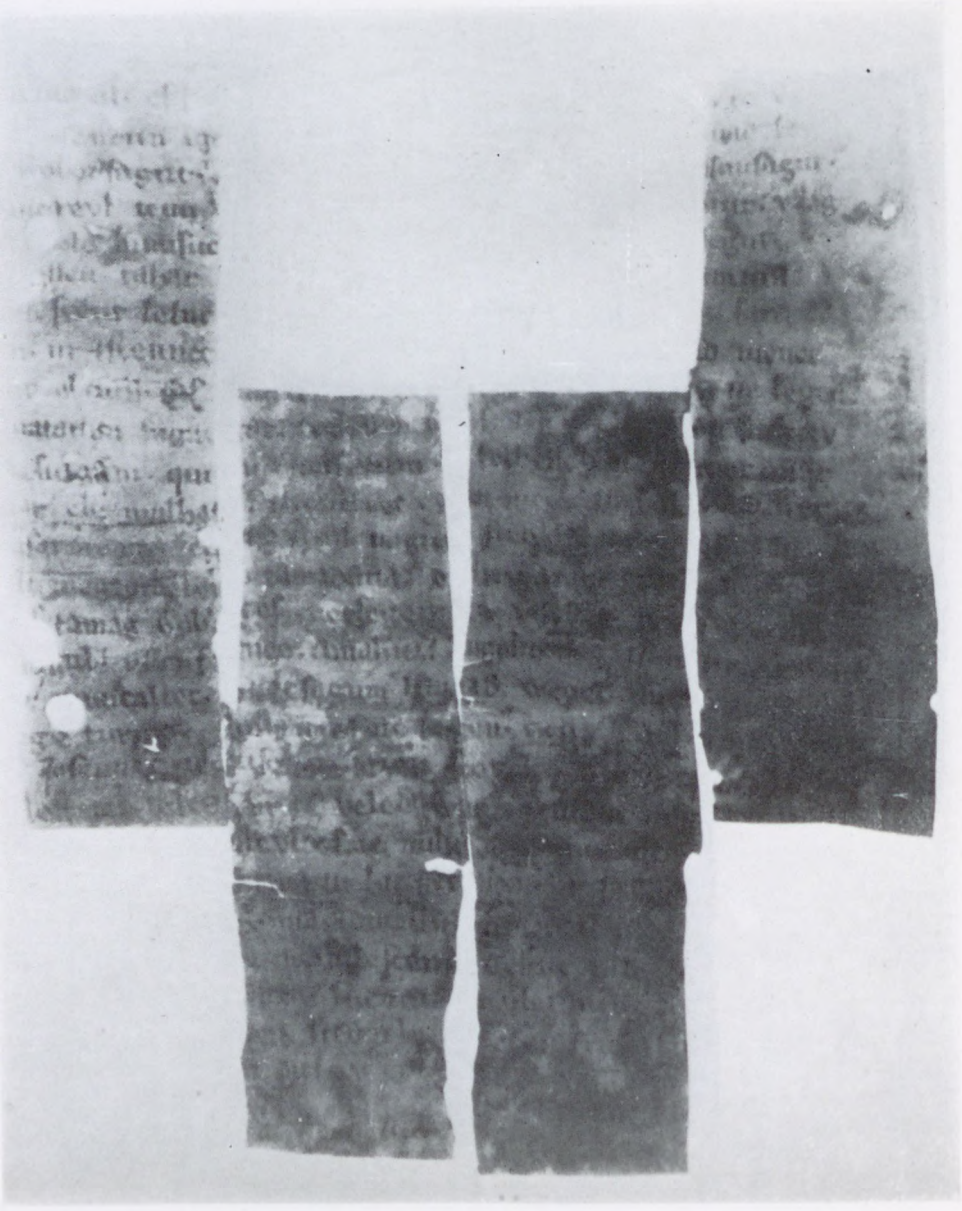

A Königsbergi Töredék Szalagjai. A Szalagok első lapja (másolat az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában levő fénykép alapján)

A Königsbergi Töredék Szalagjai. A Szalagok hátsó lapja (másolat az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában levő fénykép alapján)

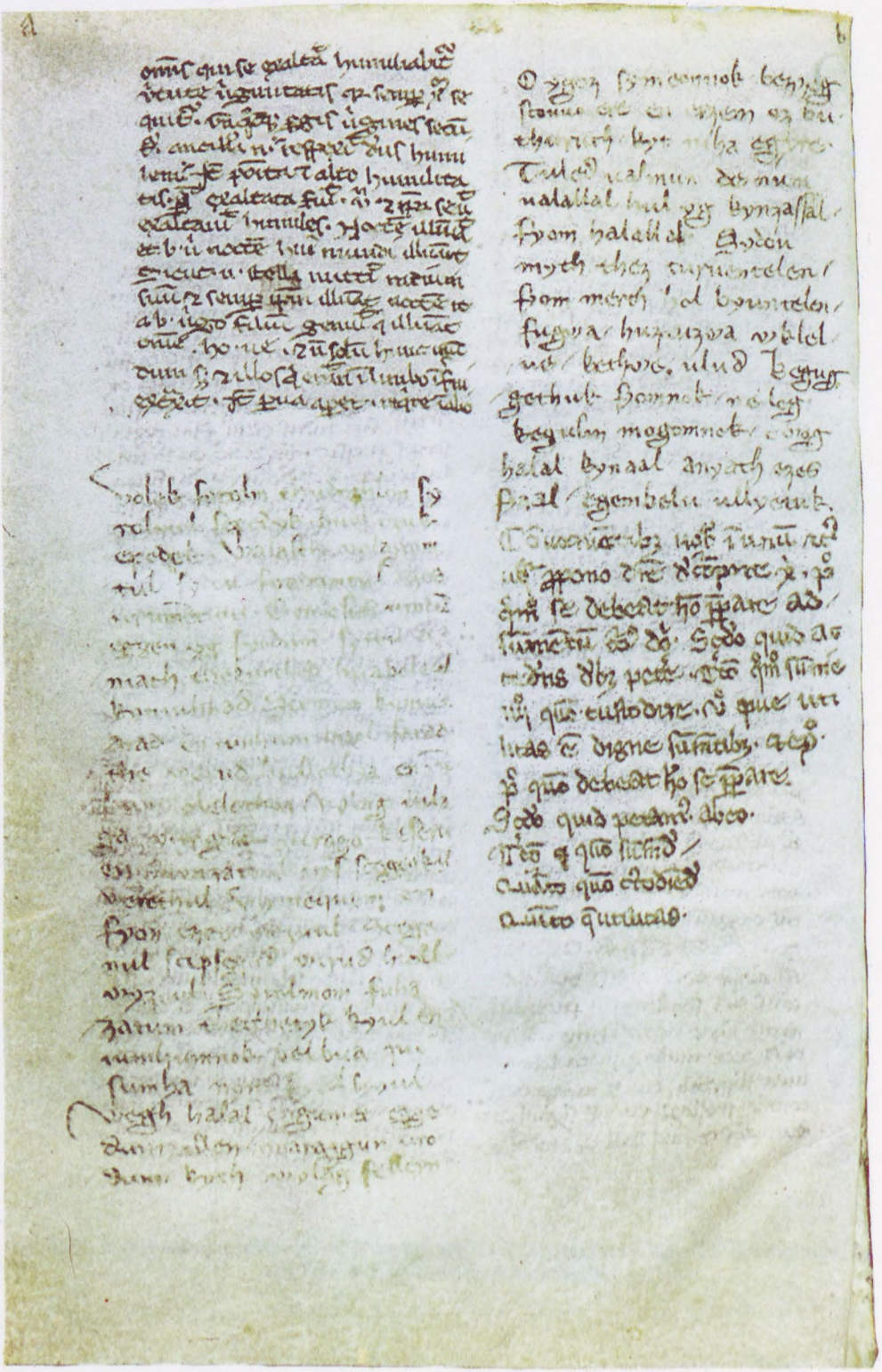

Az Ómagyar Mária-Siralom (színes másolat a louvaini egyetemi könyvtárban levő eredeti kéziratról)

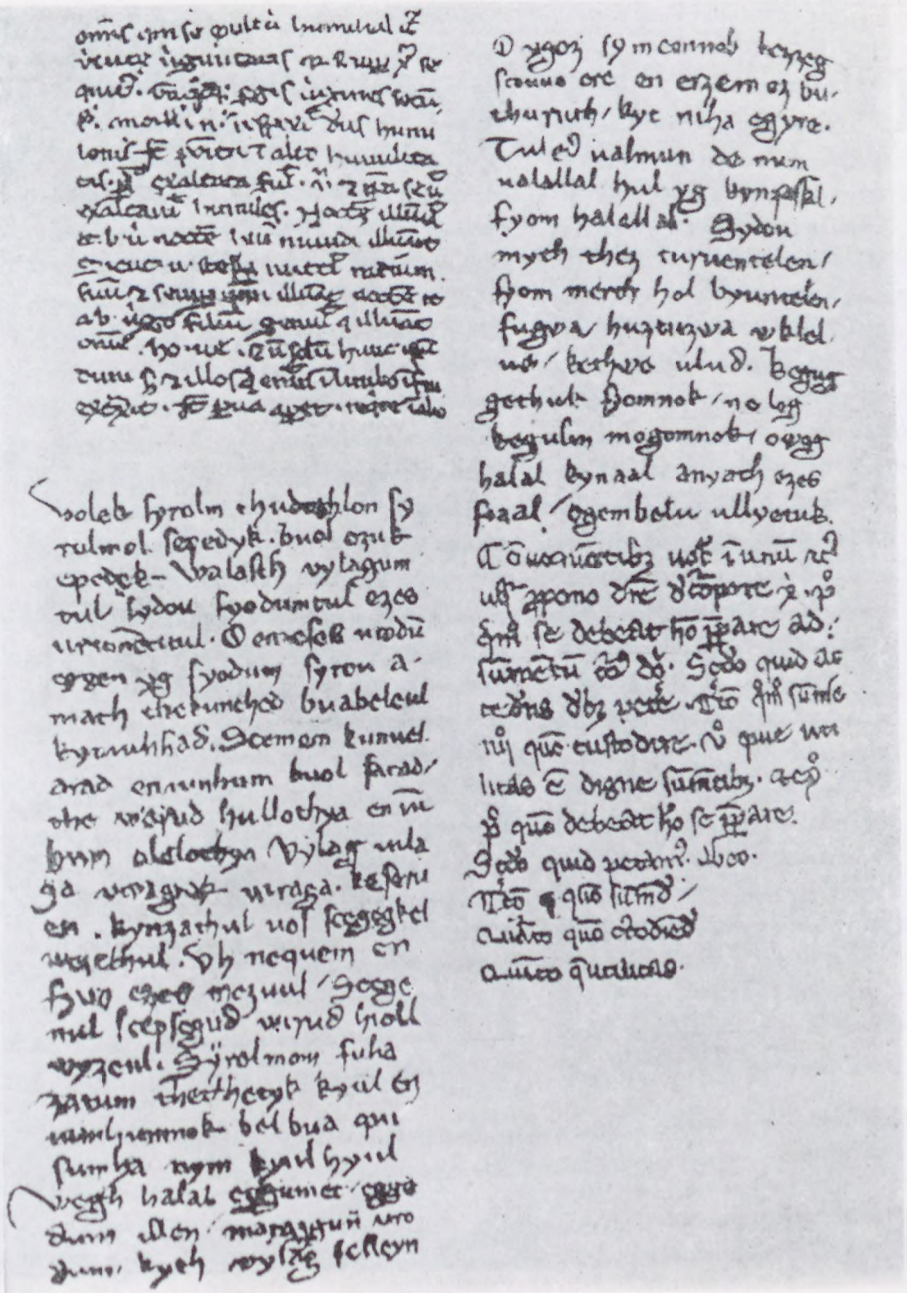

Az Ómagyar Mária-Siralom (másolat a Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I, IV. tábla közölte fénykép alapján)

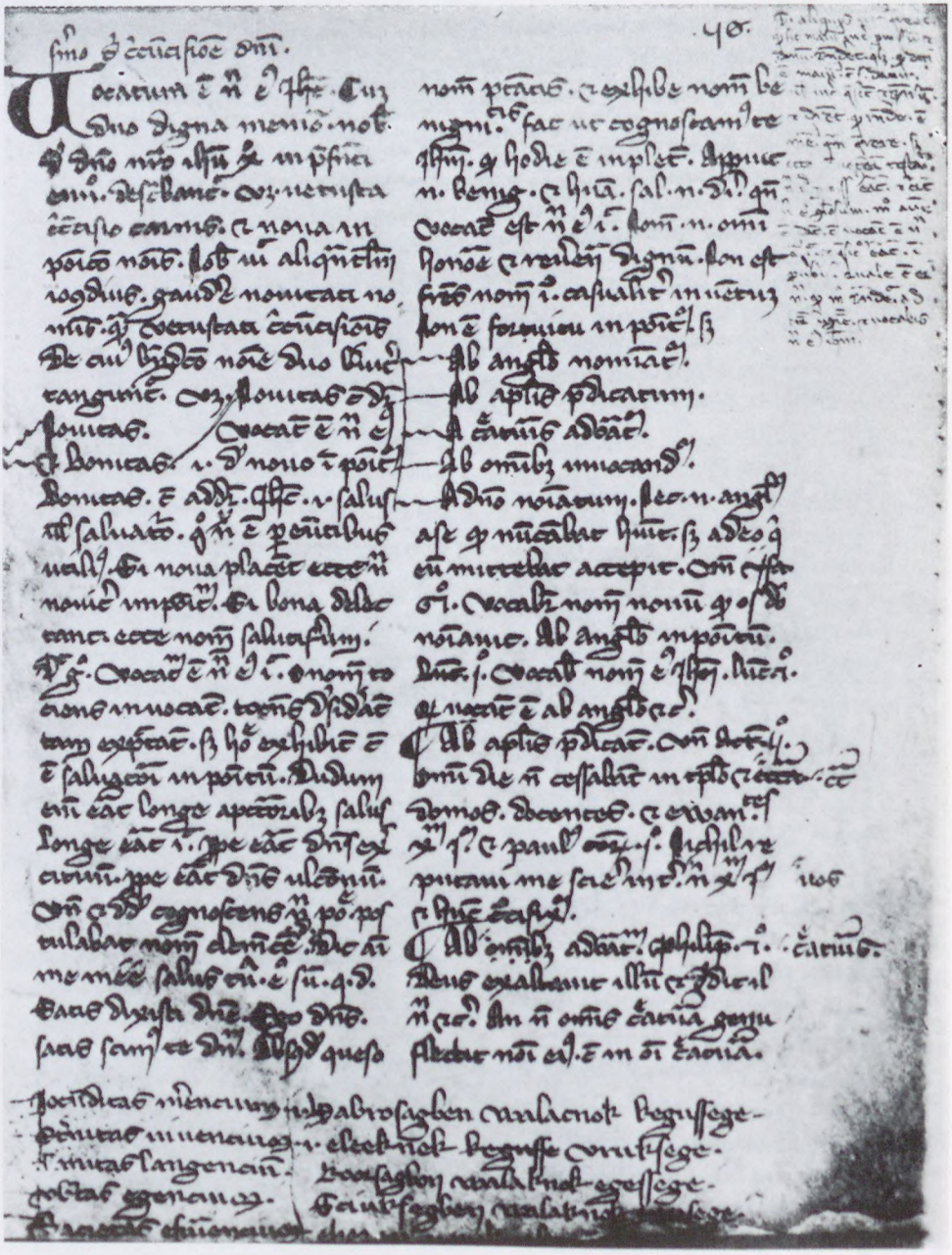

A Gyulafehérvári Sorok. A kódex 50/a lapjának szövege (másolat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában levő fénykép alapján)

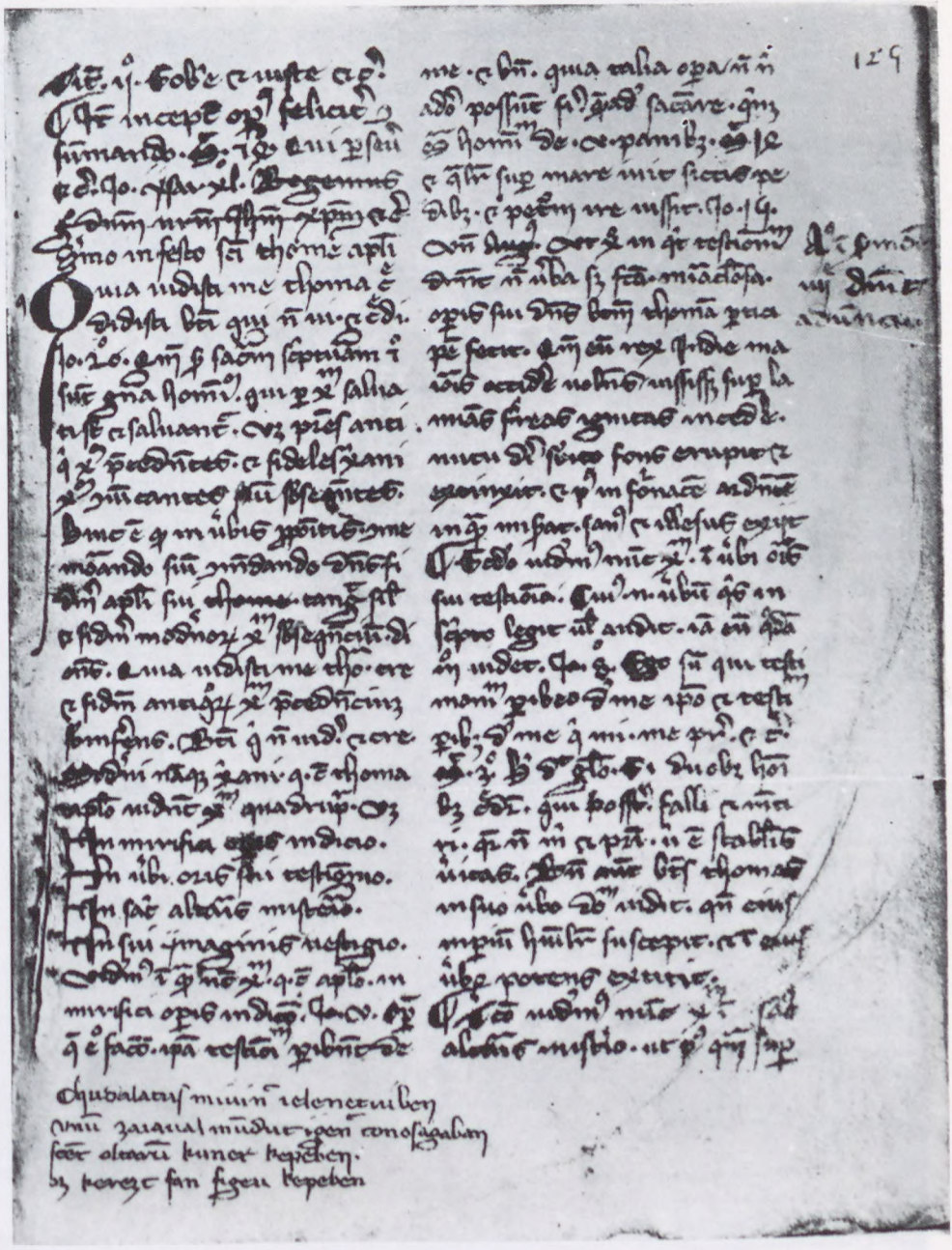

A Gyulafehérvéri Sorok. A kódex 125/a lapjának szövege (másolat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában levő fénykép alapján)

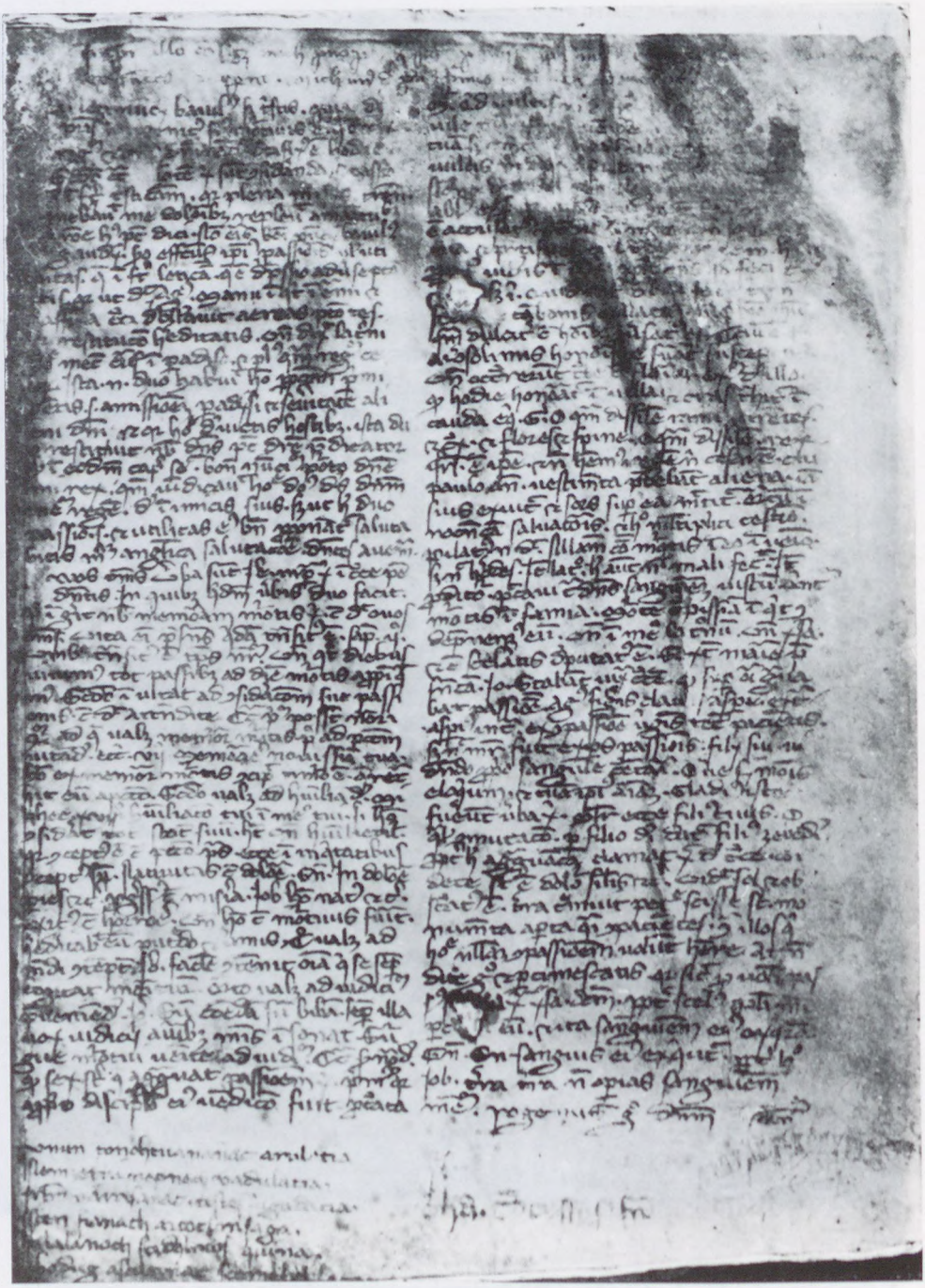

A Gyulafehérvári Sorok. A kódex 154/a lapjának szövege (másolat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában levő fénykép alapján)

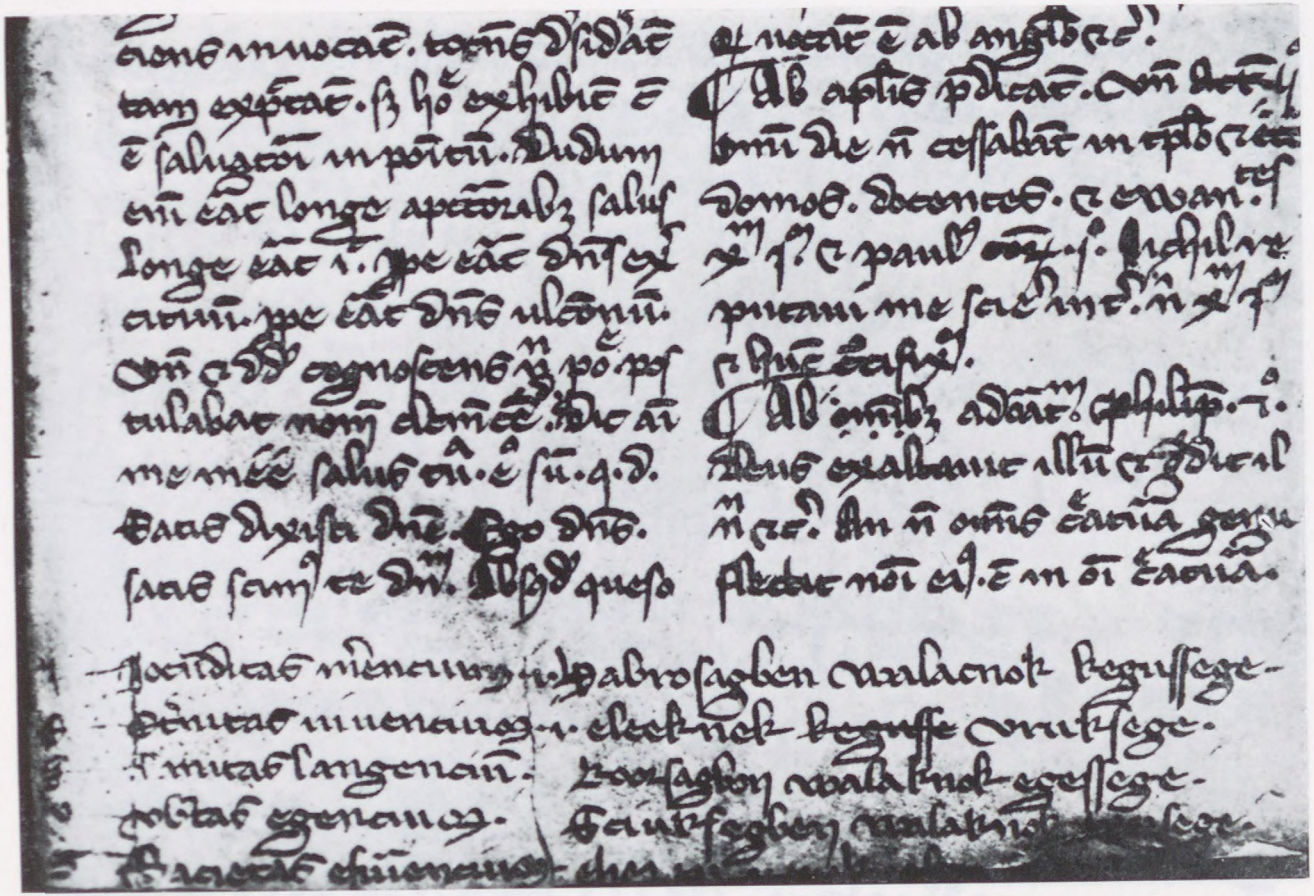

A Gyulafehérvári Sorok. A kódex 50/a lapjának magyar szövege (nagyított másolat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában levő fénykép alapján)

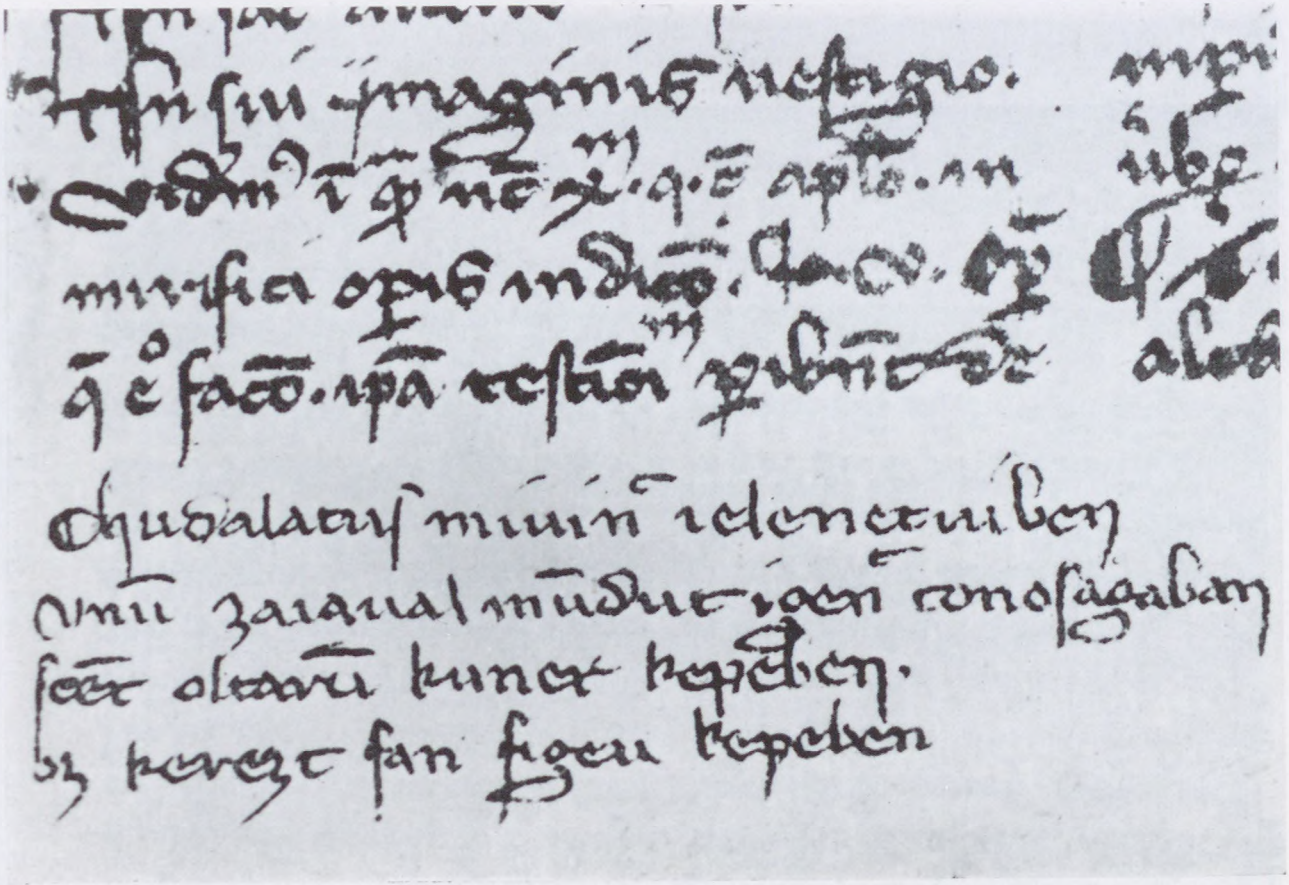

A Gyulafehérvári Sorok. A kódex 125/a lapjának magyar szövege (nagyított másolat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában levő fénykép alapján)

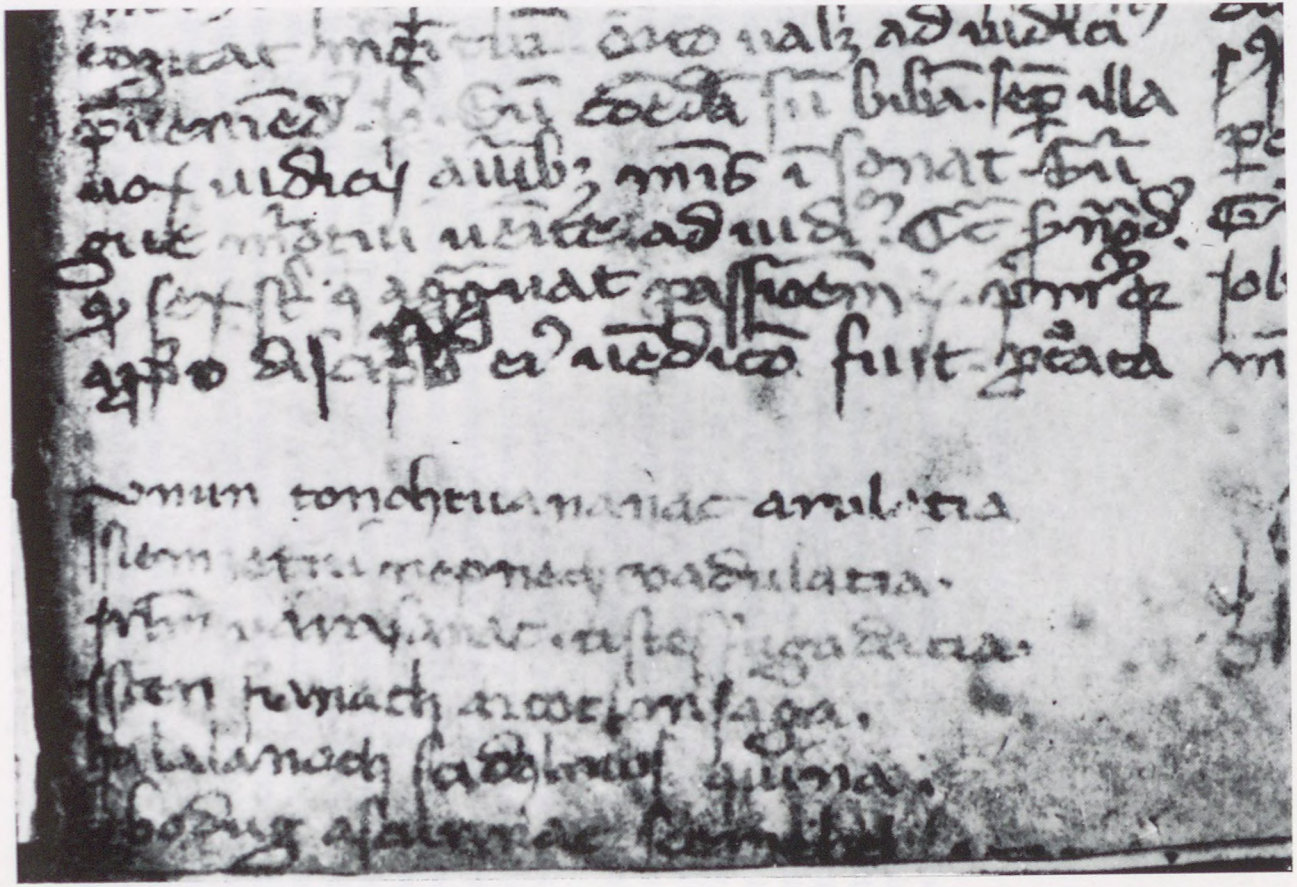

A Gyulafehérvári Sorok. A kódex 154/a lapjának magyar szövege (nagyított másolat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában levő fénykép alapján)

A SZÖVEGEK

A FÉNYMÁSOLATOK

1. A magyar filológiának legkorábbi szövegemlékeink dolgában — kivéve a HB. és K.-t — többrendbeli súlyos adósságai, sőt mulasztásai vannak. Ezek az adósságok nem új keletűek, már a két világháború közti időkre, sőt a KT. és Sz. esetében még régebbre nyúlnak vissza, de nem mentik föl teljesen a nyelvészek, irodalomtörténészek, könyvtári szakemberek újabb nemzedékeit, illetőleg a magyar szellemi műveltség múltjának feltárásáért, emlékei megőrzéséért általában felelős tényezőket, intézményeket sem. Az egész problémát az az alaphelyzet határozza meg, hogy a négy legrégebbi magyar szövegemlék közül hármat, a KT. és Sz.-t, az ÓMS.-at és a GyS.-at sok-sok évtized óta külföldi intézmények, könyvtárak őrzik, vagy lehet, hogy részben csak őrizték, hiszen a KT. és Sz.-nak a második világháború óta való hollétét homály fedi.

Mint már bevezető megjegyzéseimben is utaltam rá, nemigen lehet vitás, hogy a régi magyar szellemi műveltségnek ezeket az elsősorban a mi számunkra megbecsülhetetlen értékű emlékeit vagy megvásárlás, vagy, ami talán járhatóbb út lett volna, megfelelő értékű csere révén haza kellett volna hozatni, illetőleg hazakerülésük érdekében mindent meg kellett volna tenni. Ez a kötelesség még a részben már a két világháború idején is fennálló politikai, gazdasági, szervezeti nehézségek ismeretében is ránk hárult volna. Időnként egy-egy erőtlen, részben magánkezdeményű próbálkozás történt is e viszonylatban (l. pl. Bárczi: MNy. XLIII, 301—5), a sajnálatosan negatív eredmény azonban máig meghatározó tényezője a helyzetnek, s a közvetlen filológiai kutatás nehézségeinek (az ÓMS. helyszíni tanulmányozására l. mégis Mezey: Irtört. LIII, 366—7).

A filológiai búvárkodás nehézségeinek azonban az csak az egyik oldala, hogy a szóban levő emlékek nincsenek vagy nem is lehetnek kezünk ügyében. Majdnem ekkora baj, hogy nem fordítottunk elegendő gondot e szövegek megfelelő minőségű fényképeinek az elkészítésére sem. Innen adódik az a furcsa helyzet, hogy szinte legjobb fakszimiléik évtizedekről ezelőtti időkből, részben még felfedezésük korából valók. De sajnos, egyes esetekben még ez is csak látszat, mert e „jó" képek között bizony a rosszul látszó szövegrészeket megerősített, retusált változatok is vannak. Ez utóbbiak ugyan filológiailag megengedhetetlen vagy legalábbis erősen vitatható jellegük mellett is segíthetik valamelyest a mai kutatást, tekintve, hogy újabban készült képek nem mindig vannak, illetőleg nem mindig megfelelő minőségűek, de ugyanak-

kor természetesen gátolják vagy éppen félre is vezetik használóikat. Viszonylag korai képváltozatok sokszor évtizedeken keresztül hurcolódtak tovább, a közreadók ugyanis vagy közös régi képről, vagy egymás közléséről csináltattak fénymásolatot.

További filológiai mulasztás, hogy emlékeink közreadói az esetek többségében nem mondják meg, hogy a másolatot honnan, miről készítették. Így ma már gyakran a „ki miből, kitől vette?" tényét sem lehet biztosan megállapítani, de még abban sem lehet mindig jól eligazodni, hogy utólagos technikai hozzányúlás, retusálás történt-e a közzétett képeken avagy sem.

A helyzet alakulására és a belőle fakadó vizsgálati nehézségekre alább, a KTSz.-nak transzliterált közreadásával kapcsolatosan még további, konkrét példákkal is fogok szolgálni. Itt csupán az ÓMS. eddig közölt képeire, mint jellemző tünetre utalok még röviden. Én a Siralom kódexét 1960-ban láttam a louvaini egyetemi könyvtárban, de akkori emlékeimből is felidézhetem, hogy a minket érdeklő magyar szöveg különösen egyes részeken nem volt valami jó állapotban. Ezt azóta más szemtanúk is megerősítették. Ennek az állapotnak tulajdonképpen csak két fényképe felel meg viszonylag valósághűen, még ha be is számítjuk, hogy technikailag ezek sem valami tökéletesek. Az egyik, amit nem sokkal felfedezése után, 1923-ban Gragger Róbert adott közre fekete-fehérben (l.: Eine altungarische Marienklage. Berlin und Leipzig, 1923.; l. még MNy. XIX, 6); a másik, amelyet 1979-ben többek — főként Szabó T. Ádám és Rejtő István — segítségével, sőt többrendbeli fáradozása árán hozattam meg Louvainből színes dián, és jelen könyvemben teszek közzé. E két kép nemcsak a szöveg egészének láthatóságáról nyújt lényegében egyforma benyomást, hanem a jobban és a kevésbé jól látható részek is meglehetősen azonosak bennük. Ez valósághű voltukat csak megerősítheti. A közbeeső időben viszont az ÓMS.-ról a viszonylag jó fekete-fehér képek egész sorozata jelent meg, melyek a szöveg minden részét kb. egyforma olvashatósággal nyújtják. Mindenképpen gyanúsak arra, hogy valamely, utólagos szövegmegerősítő technikai művelet során készült fényképnek kissé jobb vagy gyengébb kivitelű, de a kritikus részeken az előbb említetteknél jobban olvasható másolatai. Bizonyítani e gyanút azonban nemigen lehet, egyrészt az alapfénykép készülési körülményei ismeretének hiányában, másrészt a közreadók filológiai utalásainak elmaradása miatt.

A KT. és Sz. kivételével mindezen problémák természetesen inkább az emlékek filológiatörténeti visszásságainak, valamint a mikrofilológiai kutatásnak a szempontjából jelentősek és érdekesek, de a szóban levő emlékek nyelvészeti földolgozását nem akadályozzák lényegesebben, hiszen a vizsgálandó szövegek pontos elolvasásával, illetőleg transzliterálásával nincsenek különösebb nehézségeink. A KTSz. azonban — mint a következőkben látni fogjuk — eléggé súlyos kivétel. Egyfelől azért, mert lehet, hogy eredeti valóságában többé nem is fog a kutatás rendelkezésére állni, mivel a háború viharaiban való megsemmisülésével is számolni kell. Másfelől azért, mert eredetijének szövege összes korai szövegemlékünk között a legrosszabb állapotban van (volt?), fényképei pedig minőségi vagy filológiai szempontból problematikusak. E tények a további kutatás számára önmagukban sem valami jó perspektívákat

tükröztetnek; de a kár azért is súlyos, mert a KTSz. időrendi, tartalmi, nyelvi, stiláris szempontból egyaránt kiemelkedő jelentőségű korai szövegemlékünk.

2. Az imént vázolt filológiai helyzetből is következik, hogy legkorábbi szövegemlékeink fényképes közreadásának tekintetében én sem tudtam a nehézségeken teljesen túllépni. Bármilyen nagy szükség is lett volna a modern technika vívmányaira épülő, jó, új fényképek beszerzésére, ez ma többrendbeli akadályokba ütközik, nem is szólva arról, hogy a régi mulasztások a szövegek továbbrongálódása, sőt a KT. és Sz.-nak ismeretlen sorsa miatt nem is volnának már jelenleg mindenben pótolhatók.

A való helyzettel kényszerűen megalkudva, fényképes közléseimet több szempont számbavételével alakítottam ki. Ahol lehetőség adódott rá, újabb felvételű, színes képet közlök. Ahol a képminőség és a filológiai megbízhatóság megengedi, valamint ahol nincs más lehetőség, az egyes emlékekről egyetlen képet adok meg csupán. Amikor viszont a filológiai szempontok vagy a kérdéses emlék elhelyezkedésének érzékeltetése megkívánja, ott két képet is közreadok.

Hogy az egyes képek közvetlenül honnan, miről valók, aláírásukban jelzem. A képek eredetijeiről, illetőleg az eredeti kódexek őrző helyéről és szövegeinknek e kódexekben való helyzetéről, valamint legjobb transzliterálásaik könyvészetéről a következő rövid tájékoztatást nyújtom: A HB. és K. szövege az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában őrzött Pray-kódexben található: a kódex utolsó nagy egységének utolsó előtti, temetési szertartásokat magában foglaló alegységében helyezkedik el. Legjobb betűhív nyomtatott szövegét l. ÓmOlv. 69—70. — A KT.-nek és a KTSz.-nak külön-külön fölfedezett szövege a második világháborúig a königsbergi egyetemi könyvtár tulajdona volt, ahol „Altungarische Fragmente" néven, egykori anyakódexétől elválasztva külön tokban őrizték. A KT.-nek legjobb nyomtatásra áttett változatát l. ÓmOlv. 183. A KTSz.-nak transzliterálását l. a következőkben. — Az ÓMS. a belgiumi louvaini egyetemi könyvtár „Sermones" című kódexében olvasható, annak 134b lapján. Legjobb nyomtatásra való áttételét l. ÓmOlv. 127—8. — A GyS.-at a romániai Alba-Iulia-i (gyulafehérvári) Batthyaneumban őrzik, a „Sermones sacri" című kódex tartalmazza, három részletben: az első részlete az 50a lapról, a második a 125a lapról, a harmadik pedig a 154a lapról tekint szemlélőjére. Magam a kódexet 1955-ben láttam, a lapalji magyar bejegyzések egy része letöredezés veszélye miatt nem volt valami jó állapotban. Legjobb transzliterálását l. ÓmOlv. 136—7.

A KÖNIGSBERGI TÖREDÉK SZALAGJAINAK BETŰ SZERINTI SZÖVEGE

1. Mint előző megjegyzéseimben már jeleztem, a KTSz.-nak szövegközlésében a többi emléktől eltérő kivételt kell tennem: szövegét a magam betű szerinti átírásában és kiegészítéseivel is közreadom.

E kivétel-tevésnek többrendbeli filológiai oka van. A KTSz.-nak eredetije — a KT.-éhez hasonlóan — ma nem áll kutatásunkban közvetlen rendelkezésre, ismeretlen sorsa miatt új fényképmásolatainak beszerzésére sincs lehetőség, tehát csupán az eddigi közlésekre tudunk hagyatkozni. Az eddigi közlések azonban — a KT.-től eltérően — nem teljesen egybevágók és egyértelműek: mind a fényképváltozatok, mind a nyomdai előállítású transzliterációk, mind a hiányok pótlásai több-kevesebb egymástól való eltérést tartalmaznak. De e szövegemlékünk jellege is egészen sajátos, a többi tárgyalt emlékünktől merőben különböző, hiszen szétszabdalása és eléggé rongált állapota folytán szövegkimaradások, szövegromlások, betűelmosódások bőven vannak benne, azonkívül valószínűleg az egykori szövegmásoló is rontott a szövegen. Tulajdonképpen az eddigi közlésekben mutatkozó ellentmondások legnagyobb részét is ezek a tényezők magyarázzák. Mindezen okok folytán tehát a KTSz.-nak a szövege többi korai szövegemlékünkhöz képest különleges filológiai figyelmet és eljárásmódot követel meg.

A mondottakból nyilvánvaló, hogy a KTSz.-val kapcsolatos filológiai kérdések tisztázása bizonyos tudománytörténeti, pontosabban közléstörténeti visszatekintést igényel. E visszatekintésnek természetesen valóban csak az eddigi szövegközlések és szövegkiegészítések ügyére lehet szorítkoznia, s nem térhet ki a kiejtés szerinti olvasatok, értelmezések, grammatikai magyarázatok szakirodalmi előzményeinek szinte parttalanná válható taglalására.

2. Az 1894-ben fölfedezett Szalagok kézirata 1895-ben rövid időre hazánkba került: a Magyar Tudományos Akadémia hozatta meg a königsbergi könyvtárból, s itt volt mód ekkor eredetiben való tanulmányozására is (l.: Szily: AkÉrt. V, 399—402; Zolnai: Nyr. XXIV, 111—2; ÓmOlv. 178). Ez időből három közlemény is megjelent szövegéről, kettő csak nyomtatásba való áttevését adja meg, a harmadik fényképet is közöl. Mivel e közléseknek a kérdés története és a mai kutatás szempontjából is alapvető jelentőségük van, szükséges rájuk kissé részletesebben is kitérni.

Úgy látszik, ez időben — a szalagdarabok összeillesztési műveletén kívül (l. ÓmOlv. 178) — párhuzamosan két, egymástól független vizsgálat is történt. Az egyik — időrendben alighanem az első — Nagy Gyuláé, aki az emlék szövegének első közreadója is volt (l. AkÉrt. VI, 24—6). Csak nyomtatásban tette közzé a szöveget, fényképmásolatot nem adott. Erre nézve érdekes és fontos az AkÉrt.-beli közlés eme szerkesztői megjegyzése: „Szerettük volna az egymás mellé állított szalagokat fényképi hasonmásban is bemutatni olvasóinknak. A fényképek azonban oly kevéssé sikerültek s oly annyira olvashatatlanok, hogy e tervünkről le kellett mondanunk." (VI, 24.)

Nagy Gyula láthatóan komoly odaadással, szakértelemmel dolgozott, s nemcsak az elolvasható betűk közlését adta meg, hanem igen sok szövegkiegészítést is tett. Bár mindkét irányú munkájának zöme megállja helyét, vannak közlésében kifejezetten téves, illetőleg vitatható megoldások is, melyek abból fakadhatnak, hogy Nagy kiváló történész és paleográfus volt, de nem nyelvész. Ezt azért fontos megállapítani, mert a későbbi és „hivatalossá" vált közlések jó része alighanem erre az alapra megy vissza.

Ugyanez évben, 1896-ban tette közzé a szöveget Zolnai Gyula is (Nyr. XXIV, 113—4). Szövegközlése szintén csak a nyomtatott átírásra és kiegészítésekre szorítkozott, fakszimilét ő sem adott. Tulajdonképpen átvette — és ezt korrektül meg is mondja — Nagy szövegét, a kiegészítésekkel együtt, csupán két, viszonylag jelentéktelen változtatást téve. A körülményekből az következtethető, hogy Zolnai sem eredeti kéziratot, sem fényképet nem látott.

Ugyancsak 1896-ban jelent meg a KTSz.-ról Szilády Áron közleménye (AkÉrt. VI, 561—80). Szilády ugyan nem ad teljes transzliterált és kiegészített szöveget, de azokban a részekben — és ilyen sok van —, amelyekhez külön megjegyzéseket fűz, megcselekszi ezt is, munkája tehát a puszta szövegközlés és kiegészítései szempontjából sem mellőzhető. Amellett jópár változtatást is tesz a Nagy közölte szövegen mind a transzliteráció, mind a kiegészítések vonatkozásában. Az emléket föltehetően eredetiben is látta, vizsgálta, amellett fényképe is volt róla, amelyet cikkében közzé is tett (i. h. 576. és 577. lap között). A képet fekete-fehérben készítette el Ullmann József Régiposta utcai fényképészmester, nyomtatásban azonban úgynevezett színnyomással, a szalagok eredeti színeinek illúzióját keltve jelent meg. A képpel kissé részletesebben kell foglalkoznom, mert vannak a filológiai vizsgálatban sem mellőzhető előnyei, ugyanakkor azonban súlyosan kifogásolható hátrányai is.

A hátrányokkal kezdve: a képen többrendbeli retusálások, betűmegerősítések nyomai látszanak. Ezek sajnos sem magából a színes fénymásolatból, sem a későbbi fekete-fehér képekkel való egybevetés alapján nem állapíthatók meg minden szórészre, betűre kétségtelen hitelességgel, bár több esetben vitán felül állóan bizonyosak. A retusálás pontos lokalizálása azért sem megy minden esetben, mert ahol a színnyomás alapján ilyenre gyanakodni lehetne, ott a később készült fényképek is többször ugyanolyan erős betűkontúrokat mutatnak, mint a színnyomás, ami jelzi, hogy már az eredeti szövegben is jóval halványabban és jóval erősebben írt vagy legalábbis ilyennek megmaradt részek szintén vannak. A színes képen mindenesetre a szöveg betűinek legalább 20%-ához hozzányúltak. Némelykor az utólagos erősítés alatt ki-kilátszik az eredeti halványabb írás nyoma is. — Az utólagos megerősítésre gyanús helyeknek néhány feltűnő, érdekes vonásuk van. Az egyik, hogy egypár kivétellel megegyeznek a Nagy Gyulától kiolvasottakkal, s ahol nem, a későbbi szövegközlések ezeket ott is többször igazolják. A másik, hogy nem mindig a nyelvi vizsgálat szempontjából legkritikusabb helyeken látszik a hozzányúlás nyoma; a kritikus helyek egy része a maga eredeti, halvány voltában mutatkozik a fényképen. További sajátosság, hogy néhányszor a filológiai vétségen felül is kár volt retusálni, a megerősítés alól kikivillanó eredeti szöveg ugyanis szintén olvasható lehetett. — Nyilvánvaló, hogy a

szövegen történt betűerősítések, utánhúzások nem a fényképésztől származtak — az legföljebb technikailag végrehajtotta őket —, hanem filológustól, minden valószínűség szerint magától Szilády tól; bár az is érdekes, hogy nem mindig a cikkében tárgyalt kifejezésekkel kapcsolatosak, sőt egyszer-kétszer a tőle mondottak támogatására szolgáló hozzányúlás nyoma nem is fedezhető föl a betűkön. Van azonban a szöveg néhány szóalakján olyan változtatás is, amely aligha adja vissza helyesen az eredeti szöveget, illetőleg a többi fényképpel való egybevetés nem támasztja alá jogosságát.

A fénymásolatnak mindezen, a szövegvizsgálatot feltétlenül súlyosan zavaró tulajdonságától eltekintve nagy előnye, hogy az egész szöveg olvashatósága — a bizonyosan vagy valószínűleg utánhúzott részeken túlmenően — sokkalta jobb, mint a későbbi fekete-fehér másolatok bármelyikéé. A kép halvány betűs, eredeti írású, retusálást nem szenvedett szövegrészei közül némelyik többé-kevésbé látható ott is, ahol erre módot legföljebb az eredeti kézirat adhatna, a rendelkezésre álló többi kép azonban nem. Ez vonatkozik egyébként olyan részekre is, ahol a retusálás mögül látszik ki egy-egy betűrészlet. Ezt a jó — vagy legalábbis minden más ismert másolathoz viszonyítva jó — képminőséget egyrészt a színnyomásos technika maga, másrészt a fényképészmester ügyessége biztosíthatta.

Mivel a KTSz.-nak a szövegvizsgálatában csupán fényképekre szorulunk, a Szilády-féle fényképváltozatot minden fölsorolt zavaró momentum ellenére sem iktathatjuk ki, sőt bizonyos kérdések megközelítésében — természetesen igen erős kritikával — nem is nélkülözhetjük. A vizsgálatból való kiküszöbölése a bizonyosan vagy valószínűleg érintetlen részek fontos tanúságtétele mellett azért sem mellőzhető, mert Szilády — mint említettem — egyrészt az eredeti kézirat alapján is megtehette, illetőleg megtetethette a betűmegerősítéseket, másrészt a tőle közölt fénykép eredetileg, a retusálások előtt is sokkalta jobb lehetett, mint azok, melyeket a kutatók később közöltek-használtak, és ő ezen a képen erősített, „javított", nyilvánvalóan hűségre törekedve. Ilyen kettős előnnyel egyetlen későbbi kutató sem rendelkezhetett, s ez a körülmény még esetleges tévedései ellenére is forrásértéket kölcsönöz Szilády mai felfogásunk alapján egyébként önmagában aligha méltánylandó eljárásának.

Mivel szövegünk alább említendő egyéb fénymásolatai újabb kiadványokban is megjelentek, mivel a Szilády-féle fakszimile minden körülötte adódható filológiai kétség ellenére is fontos vizsgálati dokumentum, s mivel társai között különben is legjobban olvasható, a KTSz. fényképét erről is célszerűnek látom megadni. Azt azonban nyomatékosan hangsúlyozni szeretném, hogy e kép művemben való közreadása nem jelenti sem Szilády eljárásának filológiai szempontból való felmentését, sem szövegbe avatkozása eredményeinek szentesítését. Mint még alább visszatérek rá, e fénykép csak a többivel való tüzetes egybevetés során kaphatja meg a maga szerepét.

Horváth Cyrill 1921-ben (RMKT. I², 58—60) újra közzétette a KTSz.-nak szövegét, néhány változtatást szintén végbevive a korábban közölteken, de csak a kibetűzhető szövegre szorítkozva, szövegpótlásokba sem a korábbi közlések alapján, sem a maga véleménye szerint nem bocsátkozva. A Horváth közölte szövegben van

ugyan néhány jó, új meglátás is, de a szerző — legalábbis e közlésére nézve — a filológiai pontossággal bizonyos fokig hadilábon állott. Erre egyfelől néhány betűátírási tévedéséből (pl. *k*-t ír *c* helyett, *a*-t *o* helyett stb.) következtethetünk, amire különben Nagy Gyulánál is van egy-két példa, másrészt abból, hogy az emlék két sorából valahogyan — alighanem a soreleji betűsor-egyezés „segítségével" — egyet von össze (emiatt D. L. [valószínűleg Dési Lajos] meg is rója: MNy. XXI, 284). Horváth nevéhez azonban az emlékről való újabb fényképek beszerzésének ténye is fűződik. Maga ugyan közleményében nem ad fakszimilét, de M. J. [Melich] egy megjegyzéséből pontosan tudunk a beszerzésről: „A KTSz. eredeti kéziratát nem láthattam; az a hasonmás pedig, melyet nem régen dr. Horváth Cyrill készíttetett Königsbergben, e mondatnál annyira homályos, hogy a kérdéses helyek olvasatát végérvényesen eldönteni nem lehet." (MNy. X, 452.) Ebből a fényképbeszerzés tényén kívül három további dolog is kiderül: *a)* Horváth a fényképeket 1913—1914 körül készíttethette; *b)* a fénymásolatok újra nem a legjobbak lettek; *c)* Melich a Szilády-féle fényképet nem ismerte, mert ezen *hamar beffcel* a „kérdéses hely", ami ott megerősítés nélkül is igen jól olvasható.

A KTSz.-nak ÓmOlv.-beli közlése (184—6) kiváló filológiai munka, de azért ez sem teljesen problémamentes. A körülményekből ítélve a közlést Jakubovich készítette elő, aki egyrészt főként a Nagy-féle szövegre támaszkodhatott, de valószínűleg tekintettel volt a fentebb említett előzményekre is, másrészt maga is fényképek alapján búvárkodott. Az Akadémia kézirattárának Jakubovich-hagyatékában több KTSz.-fénykép található; minőségük ugyan valamelyest különböző, de e fekete-fehér képeknek sajnos egyike sem olvasható eléggé jól, e tekintetben jórészt meg sem igen közelítik a Szilády közölte színes alapú másolatot. Külön érdekesség, hogy e képek a szalagok egymáshoz illesztésének technikájában egymással teljesen megegyeznek ugyan, de az illesztési közökből, a szalagok dőlésszögéből ítélve nem felelnek meg pontosan a Szilády-féle fényképnek. Ebből az következik, hogy a színmásolat képének budapesti készítésekor a szalagok egybeillesztése némiképp másféle állapotban volt, mint a két-három évtized múltán, nyilván Königsbergben készült képek idején. Hogy Jakubovich külön készíttette-e a fényképeket Königsbergben, vagy a fent említett Horváth-féle másolatot vagy másolatokat vette át és esetleg sokszorosíttatta, az nem derül ki. Az én sejtésem az, hogy e fekete-fehér fényképek tulajdonképpen egy felvétel vagy legalábbis egyidejű felvétel eredményei, s könnyen lehetségesnek tartom, hogy itt voltaképpen a Horváth-féle fényképek megőrződéséről van szó. — A lényeges az, hogy ha Jakubovich ezeknek a fényképeknek az alapján revideálta a szöveget, nem valami könnyű feladat előtt állt. Ennek ellenére jó néhány változtatást tett a korábbi közlésekhez képest, bár mintha kissé jobban „tisztelte" volna a Nagy-féle közlést a betűolvasatokra meg a kiegészítésekre nézve is a kelleténél, s új szövegpótlásaihoz is férhet itt-ott kétség. Mindenesetre a további filológiai búvárkodásnak ez a szöveg egyik nagyon fontos kiindulópontja.

Megjegyzendő, hogy a KTSz.-ról az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában is vannak fekete-fehér fényképek. Ezek azonban semmiben sem térnek el a

Jakubovich-hagyaték képeitől, nyilván azokról vagy azokkal együtt készült másolatok.

B. Lőrinczy (KT. és Sz. 10—5) átbetűzéseiben és kiegészítéseiben eléggé nagy mértékben egyezik az ÓmOlv. közölte szöveggel, de azért ehhez képest nyújt néhány új megoldást is, vegyest jókat és vitathatókat. Közlésébe néhány, valószínűleg nyomdai eredetű hiba is becsúszott. Külön érdeme az a filológiailag mintaszerű egybeállítás, amit — Szilády szövegközlési adalékai kivételével — minden más közlő elődje megoldásainak egybevetéséről jegyzetekben megad. — Munkája elején B. Lőrinczy a Szalagok fényképét is közli; ez azonos a Jakubovich-hagyaték képtípusával, nyilván annak egyik példányáról készült, de minősége még e képekét sem éri el, ami természetesen az 1953-as nyomdatechnika számlájára írandó.

A KTSz.-nak fakszimiléjét időben eddig utolsóként Molnár—Simon (MNyelveml. 52—3) közli. A fakszimile szintén a Jakubovich-hagyaték fényképeiről készült; minőségének viszonylagos gyengesége tulajdonképpen az alapfényképek színvonalát tükrözi, s így nyomdatechnikailag sokkal újabb kelte ellenére sem számottevően jobb a B. Lőrinczyénél. Molnár—Simon az emléknek csak egy részéről ad transzliterált, szövegkiegészítéses közlést, de nem önállót, hanem az ÓmOlv.-ét.

Az eddigi közléseknek — el nem vitatható filológiai érdemeik és mind a transzliterálás, mind a szövegkiegészítés terén többnyire állandóan javító, fejlesztő eredményeik ellenére — van néhány problematikus vonásuk. Ezek a következők: Az eredeti, kézirati példányt magyar filológusok valószínűleg a múlt század vége óta nem vonták vizsgálat alá. Magyar nyelvész magát a kéziratot — legalábbis szövegközlési szándékkal — feltehetően sohasem transzliterálta. A kéziratról készült fekete-fehér fénymásolatok gyenge minőségűek, s ez a jelek szerint nemcsak a kézirat állapotából fakad, hanem technikai okai is vannak. A gyenge fényképek mind a közlésekben, mind a vizsgálatokban továbböröklődtek, s ezek alapján a filológiai búvárlatok végzőinek igen nehéz dolguk volt. A legjobb, színes alapú fénymásolatban, külső, technikai beavatkozás miatt, bizonyos szövegrészek komoly filológiai fenntartásokat kelthetnek, még az említett enyhítő körülmények ellenére is. A színmásolat kikerült a későbbi közlők, illetőleg nyelvész-vizsgálók látóköréből; minden bizonnyal nemcsak esetleges filológiai fenntartások miatt, hanem feltehetően közlési helye miatt is lassan a feledés homályába merült. Az egymást követő közreadók munkája mind a Nagy Gyula-féle „alapszöveg" indítására épült rá, s e szövegközlés néhány tévedése vagy legalábbis vitatható pontja a megfelelő ellenőrzés hiánya, illetőleg technikai lehetetlensége folytán a közlésekben végighurcolódott. Az egykori, meglehetősen kezdetleges írásműveltségű másoló bizonyos, nem is ritka íráshibái — még szintén Nagyra visszamenően — voltaképpen „javítva" kerültek be a közlésekbe, s bár e javítások jó része helytálló, a filológiai követelményeknek nem tesz maradéktalanul eleget.

Mindezen tényezők számbavétele javallja számomra a szöveg újraközlését. Az újraközlésre nézve néhány dologgal természetesen magam is tisztában vagyok. Csak fényképekre hagyatkozva már eleve nem lehet hibátlan filológiai munkát

végezni. A szöveg természete főként a szótöredékek kiegészíthetősége terén olyan, hogy a tévedéseket nem lehet kizárni, s ezekbe ugyanúgy beleeshettem, mint elődeim is. A korábbi szövegközlések megoldásainak hagyományai ugyan sokat segíthettek, de hatásuk alól egyes, számomra kétséges esetekben valószínűleg nem tudtam teljesen kivonni magam.

Mindezen nehézségek ellenére tőlem telhetően igyekeztem gondos munkát végezni. A transzliterálás vonatkozásában a Szilády-féle és a többrendbeli Jakubovich-féle fényképeket tüzetesen elemeztem és szembesítettem. A szövegpótlások tekintetében a szótörténeti, nyelvtani szerkesztési és jelentésbeli kérdéseket sorra-rendre latra vetettem. Mindezek eredményeképpen természetesen új szöveget én sem „varázsoltam" elő, erre sem okom, sem módom nem volt. De azért a korábbiaktól többékevésbé eltérő néhány megoldást mind a transzliteráció, mind a szövegpótlás terén kimunkáltam — lényegében elődeim ilyen irányú tevékenységét folytatva —, s a filológiai aprómunkában talán ez sem kevés.

Magától értetődő, hogy megoldásaim minden részletének külön-külön való megokolása nem lehetséges, de nem is szükségszerű. A sok apróbb probléma mellett van azonban közlésemnek néhány olyan alapvető részlete, elődeim felfogásától többékevésbé eltérő eredménye is, melynek megmagyarázása, alátámasztása mégis kívánatos. Ezekről azonban nem itt, hanem munkám későbbi részeiben, főként a szövegértelemhez fűzött magyarázataim során szólok majd.

3. Szövegközlési elveimről, illetőleg eljárásmódomról szükséges még néhány eligazítást közölnöm.

Az egymáshoz illesztett szalagok külső képének, sorainak, sorbeosztásának eredeti jellegét igyekszem megtartani. Ez azonban csak viszonylagosan lehetséges, mivel a pótlások, helyesbítések, közlési jelek stb. miatt mégsem kerülhetett minden szövegrész arra a helyre, illetőleg úgy egymás mellé vagy egymás alá, mint az eredetiben. De ezt a technikai kényszerűséget a közölt fényképek úgyis föloldják.

A betű szerinti átírásban a jól kiolvasható betűket, valamint a biztosan vagy jó valószínűséggel felismerhető betűcsonkokat a fényképek mutatta állapot szerint adom meg. Ezt azért szükséges hangsúlyoznom, mert e tekintetben a már valószínűleg többszörösen másolt kéziratnak legtöbbnyire nyilván a másolótól — másolóktól — származó betűhibáit is úgy közlöm, ahogy azok a fényképeken vannak, illetőleg látszanak. Ahol azonban a főként másolói íráshibára való gyanú megalapozottnak látszik, ⟨ ⟩ jelzésbe foglalva, ɔ: után megadom azt a véleményem szerint helyes alakot is, ami a kimondottan vagy feltehetően írásbeli—másolási vétség kijavítását jelentheti. Így óhajtom elkerülni a korábbi közlőknek azt a filológiailag megtévesztő eljárásmódját, hogy a maguk javította szókat, szórészeket, betűket — még ha egyébként túlnyomórészt helyesen történt is a javítás — a szöveg eredeti tartozékának tüntették föl.

Szövegpótlást a szöveg tartalmi összefüggései, a betűhiányok nagyságrendje stb. alapján viszonylag sokat lehetne tenni. Elrugaszkodni azonban — elődeimnek

általában jó példáját követve — természetesen e tekintetben sem akarok, a fantáziát a filológiában nem tekintve hasznos tanácsadónak. Ahol azonban az egyes szavak kiírt, elolvasható részeihez tartozó kiegészítéseket biztosan vagy legalábbis megokolható valószínűséggel meg lehet adni, ott azt megteszem, szögletes zárójelben. Ez mind a levágott részekre, mind a megmaradt szalagok szöveg-, illetőleg betűgyanús helyeire vonatkozik. Ahol viszont a szalagokon különféle jelekből (betűnyomok, szövegértelem stb.) ítélve lehetett ugyan valami szótöredék, betűkapcsolat vagy betű, de annak rekonstruálása reménytelennek látszik vagy legföljebb a találgatás szintjéig volna teljesíthető, ott a kipontozáshoz folyamodom. Ezekben a részekben mindig annyi pont szerepel, ahány betű feltehető a kérdéses helyen; e pontokat az eredeti szövegtagoló pontoktól való megkülönböztetés végett a sorban kissé feljebb emelem.

Minden kétséges dologra, akár az emlékben szereplő betűk értékével, akár a hiányzó részek kiegészítésével kapcsolatos az, álló betűs szedéssel utalok a biztos vagy valószínű szöveg dőlt betűs közlésével szemben. Egyéb olvasati bizonytalanságokat { } téve, kérdőjellel tüntetek föl. A kéziratban levő utólagos pótlások kerek zárójelbe kerültek.

4. Íme a KTSz.-nak szövege az én transzliterálásom és kiegészítéseim szerint:

gukeritul · · · ·
farmaʒal? ef · *e* · · · · *te ve*
led mendun ige [a]*niad le*
[l]*e fcobodfagut?* [bi][*ſunfagut?*
[b]*inucrevl teun* l · *tut? vilag*
on [v]*olo binufuc* *fegut:*
[n]*e fellen tahat* · *m*nia
[me]*rt fcent leluc* *ʒt fara*
·en. ur i*ftennec* *ed*[e]*nienet* ⟨ɔ: *ed*[e]*nienec*⟩
·dvt el·n·h. *Ef* *v ne legen.*

utalatlon fugad[at]*iat: vr iften u*[g] *fcola* · · leg {? *leg*[en]} *en fceretev*
[h]*yu fulgam. qui* [e]*n cuetfegum* [vi]*felhefſe angol*[u]*cnoc corat*
[ha]*mar ele mulhaſ*[ʃa] [*men*]ecn*ec* {? *meniec*} *eget mege tur*he[ʃʃe] *naʒaret*
[v]*arafat mege lel*[he]*ſſe Ihul uagun fceuʒ leannoc lacadalma:*
[ke]*rali mogʒotbele*vl *tamadatia: d*[ic]*hev arun agbe*[le]*vl aradatia:*
· · · ·ʃ *tamag Gabr*[iel] *ef cuetfegem* [t]*e vifelled* · · · · *keralucno*[c]
[ke]*ralatul? yftenfe*[g]*nec aniahuʒ?* [a]*ngolucnoc afun*[a]*huʒ tiſctes*
[ʃegu]*t* [m]*uncallec: cuetfegum huʒ*[i]*ad weged me*[necnec] {? *me*[nnec]} {? *me*[niec]} *eget*
[m]*ege turied?* tu[b] *ſulgad ef ne legen? Scuʒ leanh*[uʒ] *titcon*
Jofepnec ieguſe[h]v[ʒ] *eʒen fcovol iduʒleg* · · · · ·
[mi]*loftual teles vr te veled wagun aldut uog te men*[d]

elevt: eſ te mihudnec gumulche
·y·a ur hiteſſec hamar beſſcel {? *leſſcel*}
ev mia iduʒuht[ut] ··· *hetev.*
e nem leſcen: Teſtut tule ſ
*yſten? ſiu ·tule ſculet·*nen ⟨ɔ: ? *ſculeteuen*⟩ *de*
rad ſcevetle ··eſen ſculetv
*n dichev(ſeg) co*ro[n]*aia amen*

ſcen[t] [a]*ngolucnoc*
coronaia ····. *ſcuʒ maria*
Querie . ··*et binnec veſe* {? *veſc*[e]}
lene*l* {? leue*l*} *binut ſyrotiatu*[c]
ſcent lel[uc] *er kut oʒu uc*
vrduguc mynket ſo··t
yſten ſeg retiuel ſcent
lelucnec [te]*nguruknec fe*
nuſ hu[ga] ····· *·tia: keralucnoc*
kýralanoc ſcent aron [o]*ltara: bodug* [a]*na ſcuʒ maria*
Eſ hug beʒʒug oʒnoc [ne]*ueſteſſel; feld*[e]*n menýun eſ*
*minleſ*ʃed ⟨ɔ: *miuleſ*ʃed⟩ *muýun* ⟨ɔ: *munýun*⟩ *vol*[o] *latotuben? ſ*[ce]*nt bulch aſſcu*[n]
noc vg[o]*n ielunel Q*[u]*i výmad ſagu*[t] *allata: fele··*
mvnybe[le] *ha tekunte* [ek]*eſſen tegud e*[ʃ] *ha lata. ýſte*n
ſegnec [ne]*we mia rolad oʒun keppe*[n] *ſcola. Q·····*
latuc vy latecuot? ⟨ɔ: *latotuot*⟩ *ſcuʒ lean fiot ſ*[c]*ilut. myb*en
*chudat mutut: ef ana tartia ulebe*n *Qui ſc*[ilu]*t*
dýchev ſegut ment en tudum? fugadotianoc l[eni] {? *l*[enni]}
eſ eſmerum „(eʒ ſcent) eʒ nem ygeb germuk hanum yſt[en]
[vi]*lagut fiʒe*ni ⟨ɔ: ? *fiʒe*[t]ni⟩ ·· *Beʒʒug ſegut eſ eʒ ygnec*
kiuania. ele menuen bethle[hembele] {? *bethle*[hemben]}
*fya*l *uſve le*le. *eſ bormuc* ··
[hi]*tuan puſtobe*[l]*e tacaruta. E*
dichev ſcilete[t]*vi quin angol*
··*lanoc pukul*[n]*oc ſetit ſegeb*[elevl] {? *ſetit ſegeb*[en]}
anoc. Eʒ levn vy ignec. chud[aia]
[q]*ui mia vrduguc ſcurnevle*n[ec]

AZ OLVASATOK

1. A) A vizsgált szövegek hangos változatának, úgynevezett „olvasatának" közlésében néhány olyan technikai jellegű megoldást is alkalmazok, amelyet jórészt az értelmezések szövegközlésében is követek majd.

Ilyen mindenekelőtt az, hogy a szövegeket helykímélés céljából folytatólagosan közlöm. E folyamatosságon belül a különböző típusú szövegegységek tagolására a következő jelöléseket alkalmazom: A nem föltétlenül összefüggő szövegegységeket (a Beszéd és a Könyörgés; a Töredék és a Szalagok elő- és hátlapja) külön bekezdésben, kis közzel elválasztva adom meg. Az egyes szövegrészeken belül a nagyobb elváló szakaszokat (az ÓMS. versszakait, a GyS. szakaszait, a KT. Szalagjainak egészsoros és merőlegesen elszabdalt részeit) || jellel különítem el. A kis szövegegységek közül az ÓMS. verssorait és a GyS. sorait | jellel választom szét. A mondatokat, tagmondatokat, mondatrészeket jelölő központozást mai tagolási elveink alapján tüntetem föl, a lehető legnagyobb mértékben figyelembe véve az eredeti szövegeknek többnyire fejlett grammatikai érzéket sejtető, pontos tagolását.

Az egybeírás és a különírás dolgában általában az eredeti szöveg megoldásait követem. Nem tartottam meg viszont minden esetben a képzős, ragos és névutós alakok eredeti írásmódját, elsősorban a toldalék, illetőleg a névutó jelleg mellett való állásfoglalásom kifejezhetősége érdekében.

Az eredeti szöveg utólagos (sor fölötti, margón való stb.) pótlásait közlésemben kerek zárójel tünteti föl.

Az eredeti szövegeknek azokat a kiányait, amelyeket mai ismereteink (a latin megfelelők, azonos szövegrészek megfelelő helyei stb.) alapján biztosan vagy legalábbis valószínűséggel pótolni, kiegészíteni tudunk, szögletes zárójelek között adom meg. Amely részek hiányait (ilyenek a Szalagokban vannak csupán) egyáltalán nem vagy csak a fantáziára hagyatkozva lehet pótolni, három ponttal jelölöm, függetlenül attól, hogy mekkora — egyébként gyakran meg sem állapítható — hiányt tükröztetnek; e hiányjelzés a mondatvégi ponttól való szétválaszthatóság érdekében a sor közepére került: ···. Amennyiben a Szalagok nem pótolható hiánya olyan szóalakban jelentkezik, melynek megmaradt része aránylag biztos olvasatú, a hiányt a szóalakhoz tapadó [···] jelölés tünteti föl.

A rövidítés-feloldásokat viszont, mivel ezek az eredetikben szabvány jellegűek és egyértelműek, nem jelzem külön.

Az értelmezések minden variációját szükségtelen volna az olvasatokban is mind feltüntetnem. Van azonban néhány olyan értelmezési kettősség — főként az ÓMS.-ban —, amely olvasati problémákkal vagy legalábbis központozási megoldásokkal szorosabban is összefügg. E helyek közlésemben kettősen szerepelnek, s a számbajöhető variáció { } jelek közé kerül.

B) Az olvasatok közlési technikája több vonatkozásban sajátos jellegű — az értelmezésekben gondot nem okozó — problémákat is fölvet. E problémák voltaképpen mind azzal kapcsolatosak, hogy az olvasati lehetőségek skálája igen széles, sokszorosan felülmúlja nemcsak a grammatikai, hanem a jelentésbeli értelmezések számát is. Feltüntetésükre a következő megoldásokat alkalmazom:

A felső, teljes szövegű sor tartalmazza azt a kiejtésváltozatot, amelyet a gyakorta adódó sokféle lehetőség közül mégis a legvalószínűbbnek tartok. Az alsó sorban már csak a további variációs lehetőségeket közlöm, a felső sor megfelelő hangelemének behelyettesítésével. A dőlt betűs változatok az elsőrendűen számításba jöhető lehetőségeket jelzik, vagyis azokat, amelyek teljesen azonos vagy csaknem egyenlő értékűek a felső sor tartalmazta kiejtéssel, vagy legalábbis nagyobb valószínűséggel feltehetők. Ha tehát az alsó sorban dőlt betű szerepel, annak „másodrendű" helye ne tévesszen meg senkit értékét illetően: ezek a variációk az olvasatnak igen fontos elemei, sokszor igazán csak technikai okok miatt kerültek ilyen helyzetbe. Az álló betűs változatok olyan kiejtési lehetőségeket tükröztetnek, amelyeket nem lehet ugyan figyelmen kívül hagyni, de csak másodrendű, kevésbé valószínű értékűek. Az alsó sor variációi nincsenek egymással föltétlen összefüggésben, hanem külön-külön viszonyulnak a felső sor megfelelő helyéhez; tehát például az HB.-beli *aduttà* közlésmód nyolc kiejtésváltozatot tartalmaz: o *o á* a legvalószínűbb *aduttà*-t, a komolyan számításba jöhető *adottà*-t, *adottá*-t és *aduttá*-t, valamint a kevésbé valószínű, de azért lehetséges *oduttà*, *oduttá*, *odottà* és *odottá* változatokat.

Az aláhúzott betűjelek azt jelzik, hogy a tőlük jelölt hang kiejtésében különféle alkalmi hasonulásos jelenségek érvényesülhetnek; például a HBK.-beli *βilág timnücë* kapcsolatban $g > k$ zöngétlen hasonulás, az *àχszin Máriát* kapcsolatban $n > m$ képzés helye szerinti hasonulás stb. E külön jelölésre a fonologikus elv fenntartása, illetőleg az alkalmi és esetleges jelleg feltüntetése céljából volt szükség.

A hangjelölésben általában a magyar élő nyelvi (nyelvjárási) szövegek lejegyzésében alkalmazott egyezményes rendszert követem, amely lényegében a magyar nyelvtörténeti hagyománnyal is megegyezik. Ettől csak néhány — külön magyarázatot jórészt nem is kívánó — esetben térek el. Két eltérésre azonban mégis utalnom kell. Egyfelől technikai egyszerűsítés kedvéért a *d'zs'* hangot *ʒ́*-vel jelölöm. Másfelől a hosszú mássalhangzók jelölésében a szótaghatáron levő gemináták betűkettőzéseit a felső sor ritkított szedésében külön tartom, sőt a kétjegyűeket is kétszer írom ki (tehát pl. a *ggy* helyett *gygy*-t írok). Ez utóbbira azért van szükség, hogy ilyen esetekben a szótaghatár a betűegybevonással ne mosódjék el teljesen; magyarázataimból ugyanis majd ki fog tűnni, hogy a szótagnak, illetőleg a szótaghatárnak főként hang- és tőtörténeti szempontból különleges jelentőséget tulajdonítok.

2. Ami mármost az olvasatnak a tartalmi kérdéseit illeti, alább következő olvasataim a variációk tekintetében két alapvető jellegzetességet tükröztetnek: 1. Viszonylag bőven bánok a variációs lehetőségekkel, még ha ezek közt minőségi (valószínűségi) különbségeket is teszek. 2. Nem törekszem olyasféle következetességre, hogy azonosaknak látszó jelenségeket mindig egyforma variációs viszonyban tüntessek föl, hanem esetenként külön-külön mérlegelek, s ezáltal „következetlenségek" egész sorát idézem elő. Bár a nyelvtörténeti adottságok, problémák, nehézségek alaposabb ismerői számára egyik jellegzetesség sem igényel tüzetes megokolást, a bevezető megjegyzésekben érintett dolgok, valamint a magyarázatokban majd előkerülő részletesebb kifejtések mellett — az alább következő olvasatok helyes szemlélete érdekében — egypár általánosabb megjegyzés mégis ide kívánkozik.

A tárgyalt emlékek helyesírása — nem teljesen azonos minőségük ellenére is — egészében igen következetes, fegyelmezett, jórészt messze felülmúlja számos későbbi nyelvemlékét. A mögötte levő hangzás megítélésében azonban több tekintetben mégsem ad egyértelmű eligazítást, mégpedig nemcsak az írás általános sajátságánál: egybefoglaló, kiegyenlítő, hangzásváltozatokat elmosó jellegénél fogva, hanem azért sem, mert e szövegek helyesírásunk fejlődésének olyan korai idejéből valók, amikor az írásnormák lazasága még meglehetősen nagy volt, sok tekintetben nem állt az azonos hang = azonos jel, különböző hang = különböző jel elve alapján, s az írásnak lényegében fonologikus háttere is legföljebb csak derengett a kézírók tudatában. A létrejött sok írásbeli lazaság, ingadozás kiejtésbeli feloldásában ezért sokszor csak közvetett fogódzókra vagyunk utalva, melyek viszont hét-nyolc évszázad távlatából különféle kétségeket hagynak. E bizonytalanságok eleve kizárnak minden olvasati merevséget, dogmatizmust, illetőleg csak változatok viszonylag széles skálájában nyerhetnek valósághű, rugalmas ábrázolást.

A kornak persze nemcsak az írásnormái voltak viszonylag lazák, hanem a beszélt szövegek hangzásbeli arculatát sem befolyásolták még erősebben kiejtésbeli eszmények, illetőleg normatív kötöttségek. Ennek következtében sokkal nagyobb tere, lehetősége volt a hangzásbeli változásoknak, az éppen folyó, zajló átalakulásoknak; a szabadon szárnyaló, érvényesülő változások viszont a kiejtés ingadozásaival, egyazon szövegben való nagymértékű jelenlétével jártak együtt. Szövegeink kiejtésbeli következetlenségei tehát magában a nyelvben is adva voltak, s ezek a kezdetleges írásnormákon át is törtek. Ilyenformán az élőbeszéd hangzásbeli vibrációja a puszta jelölési bizonytalanságokon túlmenően is erősen befolyásolta, lazította az írásképet. A beszédbeli és írásbeli normák együttes hiánya, illetőleg gyengén érvényesülése vezetett oda, hogy a szövegek nem egyező, felemás hangjelölési megoldásai akkoriban teljesen érdektelen, természetes jelenségként hatottak.

De ha a mondottak elvileg alátámasztják, igazolják is a szövegek olvasati „következetlenségeinek" szerepeltetését, föntmarad még az a gyakorlati kérdés, mi szerint lehet dönteni látszólag teljesen azonos esetekben is egyszer így, másszor úgy. Azaz mért olvasom például a HB. és K.-ben az *adamut* írásformát a *-t* tárgyrag előtt fölső sorbeli *o*, alsó sorbeli *u* hierarchikus sorrenddel, amikor a *halalut*-ban a sorrendet

éppen fordítottnak veszem; stb. Minden egyes nyelvi forma külön-külön való mérlegelését, illetőleg az azonosaknak látszó eseteknek nem sablonos egyformasággal való megoldását a következő kritériumok teszik lehetővé: 1. Minden szöveg saját írásrendszerében érvényesülő, belső törvényszerűségeinek elemzése. 2. A négy szövegemléknek együttes vizsgálata, írássajátságaik egymásra vonatkoztatása. 3. A megelőző időkből való és az egykorú szórvány-nyelvemlékek azonos elemei írásmódjának figyelembevétele. 4. A Huszita Biblia „érzékeny" jelölésű megfelelő alakjainak egybevető mérlegelése. 5. Az emlékeinkben szereplő nyelvi jelek történetei (etimológiai) előzményeinek latra vetése. 6. Szövegeink azonos formai típusú alakjaiban az esetleges szerkezeti-funkcionális különbségek hangzásbeli kihatásainak számításba vevése. 7. A szövegeinkben előforduló elemek mai nyelvföldrajzi helyzetének esetenként adódó tanulságai. Ha természetesen nem is lehetett az olvasatok mérlegelésekor minden kritériumot minden egyes esetben számbavenni, olvasataim egyetlen kiejtési „következetlenség"-e sem jött létre vaktában, mindegyik mögött ott van az előbb jelzett meggondolásokból annyi, amennyi esetenként eligazító lehetett. Ezek legfontosabbjaira majd a magyarázó fejezetekben még visszatérek, minden egyes nyelvi forma minden variációjának indoklása azonban magától értetődőleg ott sem lehetséges, de nem is szükséges. A látszólag vagy valóságosan egybetartozó „következetlenségek" ellentéteit — amennyire erre egyáltalán szükség van — a variációkkal való viszonylag bő bánásmód többnyire úgyis föloldja.

3. Szövegeink egykori feltehető kiejtése (olvasata) — az emlékek eredeti fogalmazványának valószínű időbeli rendjében — a következő:

A Halotti Beszéd és Könyörgés

Látjátuk feleim szümtükχel, mik βaʒmuk: isà, por ës χo-
átytyào i ö ö h ogy o í á u é ha
muβ βaʒmuk. Mënyi milosztben terömteβé eléβé miβ isëmüköt,
qu ogy o í a ü e ë üj ë e ö ü
Ádámot, ës aduttà βalá·neki pàràdicsumot χàzoá. Ës mënd pà-
À u é o o á o ē í s o u h É
ràdicsumben βaloβ ʒimilcsëktűl mondá neki élnië. Χëon tilutoá
s o o qu ë i u ē í ë é Héa o
űt iʒ fá ʒimilcsétűl. Ze mondoá neki, mérët üm ënëjk: isà, ki
üj ëgy á ë Gy u ē í e ö é í á
napon ëmdöl az ʒimilcstűl, χàlálnek χàlálàál χolsz. Χàdlàβá
o u ü o ë s h à h à a hó H
χoltát terömteβé istentűl, ʒe feledeβé. Engedé ürdüng intetüi-
hó ü é ë gy ö ö i

nek, ës ëβék az tilβot ʒimilcstűl. Ës az ʒimilcsben χàlálut
é o u ë s É o ë s h à o

ëβék. Ës az ʒimilcsnek úl keserüβ βalá βizë, χuʒ turkokàt
É o ë s óly ë ǫü o é hogy o u

{turkát} migé szakasztjà βalá. Nüm χëon mogánek, ʒe mënd ű
o ë ë o o tyá o ö héa u gy ıü

fajánek χàlálut ëβék. Χaraguβék isten, ës βeteβé űt ez munkás
o h à o Ho o é ıü ë

βilág belé: ës lëün χàlálnek ës pukulnek fëszë, ës mënd ű ne-
à é ő h à é o o ézé é ıü ë

mének. Kik azok? Miβ βaʒmuk. Χuʒ ës tiβ látjátuk szümtük-
o u ıü ogy o Hogy ıü̈ àtytyào ö ö

χel: isà, ës nüm iʒʒ embër múlχatjà ez βermöt, isà, mënd az-
h í á ö ëgygy u hotytyá|ë ü í á o

χuz jároβ βaʒmuk. βimáʒʒok uromk isten këʒilmét ez lélëkért,
ho à ǫu ogy o àgygyu a egyë ë ë i ë

χuʒ jorgasson ű neki, ës këʒiʒʒën, ës bulcsássà mënd ű bűnét!
hogy u ıü ē í é egyëgygy é o à á iß

Ës βimáʒʒok szen[t] àχszin Máriát ës boβdog Miχàël àrχàn-
É àgygyu aχ i à é ǫu u k

ʒëlt ës mënd ànʒëlkot, χuʒ βimáʒʒanak érëttë! Ës βimáʒʒok
e é e u hogy àgygyo ë e é É àgygyu

szent Pëtër urat, kinek adot χatalm oβdanià ës këtnië, χuʒ
e o o u ho o ǫu o íá é íé hogy

oβʒà mënd ű bűnét! Ës βimáʒʒok mënd szentököt, χuʒ lëʒenek
ǫugyá iß É àgygyu ü ü hogy égyë

neki segéd uromk szinë eleüt, χuʒ isten iβ βimádságok miá
ē í ë a í é ő hogy ıü̈ àcscs u à

bulcsássà ű bűnét! Ës szobodoχχà űt ürdüng ildetüttűl ës pukul
o sà á iß É a a u á ıü̈ ö ö i é o o

kinzatujátúl, ës βezessë űt pàràdicsum nyugulmà belí, ës aʒʒon
ű é é ıü̈ so o á i é ogygyu

neki münyi uruszág belé utat ës mënd joβben részët! Ës këás-
ē í önynyio o o é ǫu ë e É

sátuk uromkχuz χármúl: kyrie eleison!
à o a ho hà u

Szerelmes̱ brátím! βimáʒ́ʒ́(om)uk eẕ szëgín embër lilkíért,
ë ë à i àgygya o ë iny ë ië

kit úr ez napon eẕ χamus βilág̱ timnücë belől menté, kinek ez
u ë o u ë ho i̯ à ë ö é ëü ë

napon testét tömeṯjök; χuʒ́ úr űt këʒ́ilméχel Ábràám, Izsák,
o u ü tytyü hogy u iü̯ egyë h À á

Jàkoḇ kebelében χelχezjë; χuʒ́ bírságnap jutβá mënd ű szentëi
á ó h h é hogy i o à iü̯ ií

ës ünüttei küzëkön joβ̱ felől joχtatnià íleszjë űt! Ës tiβ benne-
é önyö í ö i ü ou ëü̯ k á i χ́é iü̯ É iü̯

tük. Clamate ter: kyrie eleison!
ö

A Königsbergi Töredék és Szalagjai

I.

Úʒ̱́ szólának: βilág(nak) kezdetüítűl fugβá roχ́tonk ez nëm
Ugy̱ à i o à a a ë

lőt βàlà, huʒ̱́ szűz lëáṉ fiat szűlhessën, szűẕségnek tükërë tisz-
ëü̯ a á χogy̱ àny o iü̯ χ ss é

táṉ maraḏhasson, ës nekönk hírönḵ bennë në lëjessën. Tuḏjok,
à à χà u é ē ü χi ü é gygyu

láṯjok (őt) szűz lëánnàk, ki ölében tàrt csudáltos fiat; fürësz-
àtytyu ëü̯ ànyna ü a u o ö i

të, mosjà, ëteti, ëmleti, úʒ̱́ huʒ̱́ ànyà szilöttét; de ki lëʒ̱́ën neki
é u á í i í ugy̱ χogy á ü égy ē í

àṯjà, azut nëm tuḏ(haṯ)jok. Ez az isteṉ, mint (őt) ësmerjök,
tytyá o o χotytyu Ë o ë ëü̯ ē ü

kit szëplő nëm illethet; mért há isten ő nöm βolnà, bennë bí-
ëü̯ χ ë χà ëü̯ ü ó á é

nüt lëlhetnëi̯nk. (Ámën.)
ö é χ é À é

··· ʒükerítűl ··· származál, ës ··· të βeled mëndön igë ···
gyö i à é ē ü í é

[à]nyád ··· lë[l]ë szobo̲dságot. ··· [bi]zonságo̲t [b]ínökről
é é a accs u zzu u ü ëü

tőn, ··· βilágo̲n [β]aló bínösök [···]ségöt. [N]ë félylyën tàhát
ëü à o ü ü ü ë χ

··· [mé]rt ··· szent lélök ··· úr istennek ··· ed[é]nyének ···
ë ë ü u

në lëʒën. || ··· utálàtla̲n fugàd[à̲t]ját. Úr isten ú[ʒ] szólà: ···
égy à a o tty U ugy á

lëʒ {?lëʒën} ēn szerető, [h]üü szulgám, ki [ē]n küetségöm
égy e ë ëü χ iß e cscs ü

[βi]selhessë, àn̲ʒol[o]knak korát [hà]màr elé múlhàs[sà],
χ é a u a χa a ë u χ á

mënyeknek {?mënyek} eg[ét] mëgé tör[h]e[ssë], Názàrët
ë ü • é à á e

[β]áràsát mëgé lël[he]ssë! Ihul βa̲ʒon szőz lëánnak làkàdàl-
ë é χ é χo ágyu ëü ànyn

mà, [kë]rályi mogza̲t belől támàdà̲tjà, d[i]cső Áron ág be[l]ől
á i í a ëü à tytyá ëü ó à ëü

áràdà̲tjà. ··· Támà̲ʒ̲ʒ̲ Gábr[iel], ës küetségëm [t]ë βiselylyed!
à tytyá à a̲gyg̲y à íë é cscs

··· kërályokna[k kë]rályátúl. Istensé[g]nek ànyjáhuz, [à]nʒo-
u i űl, i nyny χo a

loknak àszszuny[á]hu̲z tisztös[ségö]t [m]unkállék: küetségöm
u a o n χo ü ü cscs ü

huz[j]ád βëʒed, ··· më[nyeknek] {? më[nynek]} egét [m]ëgé
χo égy n ë

törjed, tö[b] szulgád ës në lëʒën! Szűz lëánh[uz] titkon, Jo-
ü ü égy ànyχo ó

zsëpnek jeʒösé[h]ü[z], ezën szóβal: idöz léʒ ··· [mi]losztβal
e gyü χö ë ü ëgy a a à

teles, úr të βeled βaʒon, áldot βaʒ të mën[d] ··· || előt, ës të
ly u ē ágyu à u o̲gy ëü é

mihödnek ʒümülcsë ··· hitessék hàmàr ··· ő miá idözöχt[öt]
iχü ö ö é χ χa a ëß à ü ü ë

··· nëm lëszën. Testöt tűlë... isten-fiú tűlë szület[e]ßén, de
é ü é é ë

··· születö[···] ··· dicsőség koro[n]ájà. Ámën.
ü ëü á Á é

II/2.

··· szen[t] ··· [à]nʒoloknak koronájà ··· szűz Márià. Kér-
a u á à ë

jë ··· bínnek ßeszélénēl ··· bínüt siratjátu[k] szent lél[ök] ···
é ly é ö tytyà o ë ü

ürdügök ··· minket ··· istenség ··· szent lélöknek ···
ö ö ü ë ü

[te]ngüröknek fényös hu[ʒà] ···; kërályoknak || királyának
ö ü ënü χú á u à

szent àran [o]ltárà: bódog [à]nyà, szűz Márià. Ës huʒ bëzzög
a ny à à á u á à É χogy ü

aznak [ne]ßeztessēl fëld[ë]n, mënyön ës, mißlessed mönyön
o e ü üü ü ü

ßal[ó] látatuben! Sz[e]nt, bülcs àszszu[n]nak úʒ[a]n jelönél,
o à ö a o ugyo ü

ki ßimádságo[t] állàtà. ··· Fëlé ··· möny be[lé] há teküntë,
àcscs u à á ë ün χà ö é

[ék]ëssën tégöd ë[s] há látà, istenségnek [ne]ßë miá rólád
ë e ü χà à á é à a

azon képpe[n] szólà ··· látok új látatuot: szűz lëán fiat szilüt,
o u ë ë á à u u à a àny o ö

miben csudát mutot. Ës ànyà tàrtjà ölében, ki sz[ilü]t dicső-
u É á tyá ü ö üü

ségöt, mënt ēn tudom, fugadatjának l[ëni] ës ësmeröm: (ez
üt. M e u o à otyty| à nní ē ü ë

szent) ez nëm iʒēb ʒermök, hánöm ist[en]. || ··· [ßi]lágot fi-
ë ëgyé ü χà ü à u

ze[t]ni ··· Bëzzögségöt ës ez iʒ̈nek kiβánja: elé mënβén Bët-
ü ü ë gy í ánynyá ë
le[hem belé] {Bëtle[hemben]} ··· fial öszβé lëlé, ës barmok
ë χ ë χ à ü ë é o u
··· [hi]tβán posztó be[l]é tàkàrutà. ··· dicső szilete[t]üi, kin
χ àny u a a o á ëü í
àn̈ʒol[...] ··· pukul[n]ak sëtitségë b[elől] {sëtitségéb[en]}
a o o i é ëü i
···. Ez lőn új iʒ̈nek csud[ájà], ··· ki miá ürdügök szörnyőlé-
Ë ëü u gy áá à ö ö ü ü ëü
n[ek].

Az Ómagyar Mária-Siralom

βalék siralm tudatlan; | siralmal sëpedëk, | búal oszok,
o o sz i a u
epedëk. || βáläszt βilágomtúl, | zsidou, fiadomtúl, | ézës örö-
à a à u ű oβ o u ű ë ü ü
memtűl. || Ó, ën ézës uradom, | ëʒ̈ʒ̈en iʒ̈ fiadom! | sirou ànyát
ë O e ë o u gygyë ëgy o u i ó d
tekünccsed, | búà belől kinyúχ̈χ̈àd! || Szëmem künyβel áràd, | ën
ö uá ëü i a ë önü à a e
junhom búal fáràd; | të βéröd hullatjà | ën junhom alélatjà. ||
o χu à a ë ü χ tytyá e o χu o ë tytyá
βilág βilágà, | βirágnàk βirágà: | keserűen kinzàtul, | βas szë-
à à á à à á ë üë a o o
gekkel βeretül. || Oh nekëm! {Oh, nekëm} ën fiam | ézës mé-
ö Uχ ē Uχ ē e o ë ë
zűl, | széʒ̈ënűl szépségöd, | βiröd hioll βizől || Siralmam, fuhá-
ő ëgy ü ë ü i ü χí i ëü o o oχà
szàtom | tërtetik kiűl, | ën junhomnak bel búà, | ki sümhá nim
u ë íő e o χu ē á ö χà ë
hiü̈l. || βéʒ̈, hàlál, {βëʒ̈ hàlál} engömet, | ëʒ̈ʒ̈edöm ilylyën, |
χíú ëgy χ à égy χ à ë ü gygyë ü i
maraʒ̈ʒ̈on uradom, | kit βilág félylyën! || Ó, igaz Simëonnak |
à àgygyu o u à ë o ó

bëzzëg szoβa érë: | ën ërzëm ez bútörüt, | kit níhá égírë. ||
a ē é e é ë ü ö χà í é é

Tűled βálnom, | de nüm βàlálllàl, | hul íʒ̲ kínzàssál, | fiam,
à u ö á à a χoly igy à o

hàlállàl. || Zsidoɯ! mit tész, | türβéntelen | {mit tész |
χ à a oβ ëszsz ö ëszsz

türβéntelen? |} fiam mért hal | bïɯntelen. {bïɯntelen?} ||
ö o ë χo ű ű

Fugβá, húztozβá, | üklelβé, këtβé | ölöd. || Këʒ̲üʒ̲̲etük fiam-
o à χu u à ö ë ë ü ü egyögygyö o

nak, | në leʒ̲ këʒ̲ülm magamnak; | aβaʒ̲ hàlál kínáàl | ànyát
ég̲y egyö o o o ogy χ à a

ézës fiáàl | ëʒ̲embelű ölylyétük!
ë a gyë ü ü ë ö

A Gyulafehérvári Sorok

Hábróságben̲ βàláknak këʒ̲össégë. | Éléknek ürükségë. |
χà együ é Ë ö ö é

Kórságban̲ βàláknak egésségë. | Szűkségben̲ βàláknak̲ bëɯségë.
szs é iɯ ő é

| Ëhezőknek ëlégségë]. || Csudálàtos miβínek jelënetüíben. |
Éχë ëɯ e é a u í i i

Ünün szájáβàl mondot igének tanóságábàn. | Szent oltáron kü-
Ö ö a u u í o a a à u ö

nyér képében. | Az̲ kërëszt fán̲ figëɯ képében. || Ünün
ē ë O ő ë Ö ö

tanoχtβányánàk árúlàt̲já. | Nemzëtüi népnek βàdúlàt̲já. | Jeru-
o n a à u tytyá ë e í á u tytyá ë ú

zsálëm βáràsánàk tisztës fugàdàt̲já. | Isten̲ fiánàk ártatlansá-
à a o tytyá a à

gà. | Hàlálának szidalmos kínà. | Bódog àszszunnak szëméhel
á χ à à a á u a o χ

lá[tàt̲já].
à tytyá

AZ ÉRTELMEZÉSEK

1. Mint a bevezető megjegyzésekben már jeleztem és indokoltam, szövegértelmezéseim mindegyik emlékkel kapcsolatban kettős jellegűek: egyrészt az eredeti szöveg mai áttételű hű másai, melyek a szövegeknek elsősorban formai: grammatikai jellegéről vannak hivatva tájékoztatni (A) jelzéssel); másrészt mai nyelvre való szabad áttételek, melyek a szövegek tartalmi: jelentéstani-stilisztikai sajátosságait tükröztetik (B) jelzéssel). Mindegyik típus közlési elvei lényegében megegyeznek az olvasatoknál már jelzettekkel. A szükségszerű különbségek a következők: A szövegfolyamatosság biztosítása érdekében, valamint technikai okokból kiiktattam a szöveghiányok lehetséges pótlásainak feltüntetését, illetőleg e pótlásokat a szöveg tényleges tartozékainak vettem — kivéve azokat az eseteket, ahol szótesten belüli hiányt nem lehetett kiegészíteni (pl. [· · ·]*séget).* — Szükségessé vált viszont két sajátos jelzés alkalmazása: az A) típusnál az alakilag egybeeső nyelvtani formák megkülönböztetése (pl. *ki* kérdő és *[a]ki* vonatkozó névmás; *az* névelő és *az[on]* mutató névmás; stb.); a B) típusnál egyes elavult szavak erősebben kétséges jelentésmegfelelőinek feltüntetése a szó után tett [?] jellel.

A fent mondottakon kívül még néhány megjegyzés előre kívánkozik mindkét olvasati típushoz.

Az A) típusú értelmezésekben a szöveghűséghez való ragaszkodás természetes következménye az eredeti szórend feltüntetése, valamint az elavult szavak megtartása.

A B) típusú értelmezésben az eredeti szöveg szavait, szerkezeti megoldásait ott tartottam meg, ahol azok egyértelműek és a mai nyelvtudatban is megközelítőleg azonos értékűek. Egyéb esetekben szabadon éltem a mai nyelvérzék számára közelebbi megoldásokkal, a szükséghez mérten eltérve az eredeti szövegtől. Magától értetődő, hogy igen sok esetben több szinonim lehetőség is adódott volna az eredeti lexémák, morfémák és szintagmák helyettesítésére, ezeket a variációkat azonban fölösleges, sőt lehetetlen lett volna mindig feltüntetni; így leginkább csak az egyik, az eredetit mai nyelvi eszközökkel legjobban visszaadó helyettesítőt alkalmaztam. — A minél pontosabb tartalmi értelmezésre való törekvés magától értetődően járt együtt a szövegek eredeti jellegének, szépségének nagymértékű elveszésével. Ez különösen érezhető egyrészt az ÓMS.-ban, ahol a nemegyszer nehéz értelmezési problémák feloldására való törekvés zárja ki a művészi-költői értékek visszaadását, másrészt a GyS.-ban, ahol a számos elvont fogalom tartalmilag minél hívebb tükröztetése volt a

gátja az eredeti nyelvi esztétikum megtartásának. A B) típusú értelmezésnek azonban nem is az eredeti nyelvi produktumok tükröztetése a célja, ezt elsősorban az olvasat van hivatva visszaadni, az A) típusú értelmezés pedig mai nyelvi szinten megközelíteni.

A két értelmezés-típus oly szorosan, egymást kiegészítően tartozik egybe, hogy szétválasztásuk indokolatlan lenne. Ezért emlékeink értelmezései A)—B) sorrendben követik egymást:

A Halotti Beszéd és Könyörgés

A)

Látjátok, feleim, szemetekkel, mik vagyunk: isa, por és hamu vagyunk. Mennyi
vagyunk?

malasztban teremté eleve [úr] mi ősünket, Ádámot, és adta vala neki paradicsomot
elővé

házzá. És mind[en], paradicsomban való gyümölcsöktől monda neki élnie. Heon tiltá őt egy fa gyümölcsétől. De mondá neki, mért ne ennék: „isa, [a]ki napon eendel az[on] gyümölcstől, halálnak halálával halsz". Hallá holtát teremtvé istentől, de feledé. Engede
teremtő

ördög intetének, és evék az[on] tiltott gyümölcstől, és az[on] gyümölcsben halált evék. És az[on] gyümölcsnek oly keserű vala vize, hogy torkukat megszakasztja vala. Nem
torkát

heon magának, de mind[en] ő fajának halált evék. Haraguvék isten, és veté őt ez munkás világba: és lőn halálnak és pokolnak fésze, és mind[en] ő nemének. Kik azok?
fésszé

mi vagyunk. [A]hogy is ti látjátok szemetekkel; isa, is nem egy ember múlhatja e vermet, isa, mind ahhoz járó vagyunk. Imádjuk urunk isten kegyelmét e lélekért, hogy jorgasson őneki, és kegyedjen, és bocsássa mind[en] ő bűnét! És imádjuk szent asszony Máriát és boldog Mihály arkangyalt és mind[en] angyalokat, hogy imádjanak érte! És imádjuk szent Péter urat, [a]kinek ad[at]ott hatalom oldania és kötnie, hogy oldja mind[en] ő
[úr] adott hatalm[at]

bűnét! És imádjuk mind[en] szenteket, hogy legyenek neki segéd urunk színe előtt, hogy isten ő imádságuk miá bocsássa ő bűnét! És szabadítsa őt ördög üldetétől és pokol kínzatától, és vezesse őt paradicsom nyugalmába, és adjon neki mennyei országba utat, és mind[en] jóban részt! És kiáltsátok urunkhoz hármul: kyrie eleison!

Szerelmes barátaim! imádju(n)k e szegény ember lelkéért, [a]kit úr e napon e hamis világ tömlöcéből mente, [a]kinek e napon testét temetjük, hogy úr őt kegyelmével Ábrahám, Izsák, Jákób kebelében helyezze, hogy bírságnap jutva mind[en] ő szentei és önöttei közükön jó felől iktatnia élessze őt! És tibennetek. Clamate ter: kyrie eleison!

B)

Saját szemetekkel látjátok, felebarátaim, mik vagyunk: íme, por és hamu vagyunk.
Látjátok-e saját szemetekkel is, vagyunk? bizony,

Mennyi isteni kegyelemben részesítve teremtette meg kezdetben az úr a mi ősünket,
elsőként

Ádámot, és a paradicsomot adta neki lakóhelyül. És azt mondta neki, hogy a paradicsomban levő minden gyümölccsel táplálkozzék. Csupán egyetlen fa gyümölcsétől tiltotta el őt. De megmondta neki, mért ne egyék belőle: „bizony, amely napon enni fogsz
íme, tudjad:

abból a gyümölcsből, halálnak halálával halsz meg". Ádám hallotta, midőn isten őt
hallotta a teremtő

megteremtette, hogy halála be fog következni, de elfeledte azt. Engedett az ördög
istentől,

rosszra késztetésének, és evett abból a tiltott gyümölcsből, és abban a gyümölcsben
unszolásának

halált evett. És annak a gyümölcsnek olyan keserű volt a leve, hogy torkukat
torkát

majdnem szétszaggatta. Nem csupán magának, hanem egész fajtájának halált evett.
szétszaggatta. *minden ivadékának*

Megharagudott az isten, és ebbe a gyötrelmes világba vetette őt; és a halálnak meg a
vesződséges a halál meg a

pokolnak martaléka lett, és ez jutott osztályrészül egész fajtájának. Kik azok? mi
pokol számára martalékká

vagyunk. Ahogy ti is látjátok saját szemetekkel: íme, egyetlen ember sem kerülheti el ezt
bizony,

a sírgödröt. Íme, mindnyájan a felé tartók vagyunk. Imádkozva kérjük urunk isten
Bizony, ahhoz járulók

kegyelmét ennek a léleknek a számára, hogy irgalmazzon és kegyelmezzen neki, és bocsássa meg az ő minden bűnét! És imádkozva kérjük a szent úrnőt, Máriát és a felmagasztosult Mihály arkangyalt és valamennyi angyalt, hogy imádkozzanak érte!
az üdvözült

És imádkozva kérjük szent Péter urat, akinek a számára adott a hatalom bűnt feloldozni
akinek az úr hatalmat adott

és bűnben megtartani, hogy oldozza fel e halott minden bűnét! És imádkozva kérjük
kötelességet szabni,

valamennyi szentet, hogy legyenek neki pártfogói urunk színe előtt, hogy az isten az ő
segítségül

imádságuk következtében bocsássa meg az ő bűnét! És szabadítsa meg őt az ördög
révén

üldözésétől és a pokol kínzásától, és vezesse őt vissza a paradicsom nyugalmába, és adjon neki a mennyországba szabad utat és minden jóban részt! És kiáltsátok urunkhoz háromszor: kyrie eleison!

Szeretett felebarátaim! imádkozzunk e szegény ember lelkéért, akit az úr ezen a napon e csalárd világ börtönéből kimentett, akinek ezen a napon csak a testét temetjük; hogy az úr őt kegyelemben részesítve Ábrahám, Izsák, Jákób bensőséges körében helyezze el, hogy amikor az ítéletnap számára elérkezik, valamennyi szentje és kiválasztottja között jobb felől való odaállítás végett keltse életre őt! És titeket is.
üdvözültje

Clamate ter: kyrie eleison!

A Königsbergi Töredék és Szalagjai

A)

I.

Úgy szólának: világ(nak) kezdetétől fogva rajtunk ez nem lett vala, hogy szűz leány fiat szülhessen, szűzségnek tükre tisztán maradhasson, és nekünk hírünk benne ne lehessen. Tudjuk, látjuk (őt) szűz leánynak, [a]ki ölében tart csodálatos fiat: füröszti, mossa, eteti, emleti, úgy, [a]mint anya szülöttét; de ki legyen neki atyja, azt nem tud(hat)juk. Ez az[on] Isten, [a]mint (őt) ismerjük, [a]kit szeplő nem illethet; mert
az

ha isten ő nem volna, benne bűnt lelhetnénk. (Ámen.)

II/1.

··· gyökerétől ··· származál, és ··· te veled minden ige ··· anyád lele szabadságot. ··· bizonyságot bűnükről tőn, ··· világon való bűnösök ··· [···]séget.
bűnökről

Ne féljen tehát ···, mert szent lélek ··· úr istennek ··· edényének ··· ne legyen. || ··· utálatlan fogadatját. Úr isten úgy szóla: ··· legy[en] én szerető, hű szolgám, [a]ki én
légy

követségem viselhesse, angyaloknak karát hamar elmúlhassa, mennyeknek egét megtör-
mennyek

hesse, Názáret városát meglelhesse! Ihol vagyon szűz leánynak lakadalma, királyi *magzatból támadatja, dicső Áron ágból áradatja. ··· Támadj, Gábriel, és követégem te viseljed! ··· királyoknak királyától. Istenségnek anyjához, angyaloknak asszonyához*
királyától, istenségnek

tisztességet munkállék: követségem hozzád vegyed, ··· mennyeknek egét megtörjed
mennynek

több szolgád is ne legyen! Szűz leányhoz titkon, Józsefnek jegyeséhez, ezen szóval: üdvöz légy ··· malaszttal teljes, úr teveled vagyon, áldott vagy te mind ··· || előtt, és te méhednek gyümölcse ··· hitessék hamar ··· őmiá üdvözített ··· nem leszen. Testet tőle ··· isten-fiú tőle születvén [?], de ··· szület[···] ··· dicsőség koronája. Ámen.
isten. Fiú

II/2.

··· szent ··· angyaloknak koronája ··· szűz Mária. Kérje ··· bűnnek veszélyénél ··· bűnt siratjátok szent lélek ··· ördögök ··· minket ··· istenség ··· szent léleknek ···; tengereknek fényes húgya ···; királyoknak || királyának szent arany oltára: boldog anya, szűz Mária. És hogy bezzeg annak neveztessél földön, mennyen is, művelessed mennyen való látatban! Szent, bölcs asszonynak úgyan jelenél, [a]ki imádságot állata. Fel ··· mennybe ha tekinte, ékesen téged is ha láta, istenségnek neve miá rólad azonképpen szóla···: látok új látatot: szűz leány fiat szült, [a]miben csodát mutott, és anya tartja ölében, [a]ki szült dicsőséget. [A]mint én tudom, fogadatjának
dicsőséget, [a]mint fogadottjának

lenni is ismerem: (ez szent) ez nem egyéb gyermek, hanem isten. || ··· világot fizetni [?] ··· Bezzegséget is ez ügynek kívánja: elmenvén Betlehembe ··· fiúval össze lelé, és
Betlehemben

barmok ··· *hitvány posztóba takarta. ··· dicső születete, [a]kin angyal[···] ···*
takarotta

pokolnak sötétségéből ···. Ez lőn új ügynek csodája, ··· [a]ki miá ördögök
sötétségében

szörnyülének.

B)

I.

Így szóltak: a világ kezdetétől fogva nem esett meg velünk olyasmi, hogy szűz leány gyermeket szülhessen, a szüzesség jelképe tisztán maradhasson, és nekünk erről semmi értesülésünk ne lehessen. Tudjuk, látjuk, hogy ő szűz leány, aki ölében csodálatos tudomásunk

gyermeket tart: füröszti, mossa, eteti, szoptatja, úgy, amint az anya szokta szülöttét; de
fiút

hogy ki lehet az ő apja, azt nem tudhatjuk. Ez az az Isten, akit — ahogyan ismerjük őt —
az

szégyenfolt nem illethet; mert ha ő nem volna isten, benne bűnt találhatnánk. Ámen.

II/1.

··· nemzetségéből ··· származtál, és ··· teveled minden kinyilatkoztatás ···
testéből

anyád feloldozást nyert. ··· bűnükről tanúságot tett, ··· az e világon élő bűnösök ···
mentességet bűnökről

[···eséget. Ne féljen tehát ··· mert a szent lélek ··· úr istennek ··· jelképének ··· ne
személyének

legyen. ··· utálat nélkül való fogantatását. Az úr isten így szólt: ··· legy[en] az én
légy

szerető, hű szolgám, aki az én üzenetemet vigye el, az angyaloknak testületét tüstént
megbízásomat vigye végbe, seregét

hagyja el, a mennyeknek egét törje át, és Názáret városát találja meg. Itt van a szűz
mennyek

leánynak a lakozása, itt történt a királyi fajtából való eredése, a dicső Áron-
lakhelye, akinek királyi fajtából való az eredése,

nemzetségből való származása. ··· Eredj Gábriel, és te vidd el üzenetemet! ··· a
való a származása. vidd végbe megbízásomat! A

királyoknak királyától. Az isteni gyermeknek anyjához, az angyaloknak úrnőjéhez
királyától, az isten-fiúnak

tiszteletteljes üzenetet készítettem: üzenetemet vedd magadhoz, ··· törd át a mennyek-
tiszteletadást készítettem elő: megbízásomat mennynek

nek egét, több szolgád ne is legyen! A szűz leányhoz, titokban, Józsefnek feleségéhez,
menyasszonyához,

ezen szóval: áldva köszöntött legyél ··· isteni kegyelemmel teljes, az úr teveled van,
áldott vagy te minden ··· előtt, és a te méhednek gyümölcse ··· hitessék el tüstént ···
őáltala üdvözült ··· nem lesz. A testet tőle ··· Midőn az isten-fiú tőle megszületett, de
az ő révén isten. Midőn a fiú

··· szület[...]. ··· dicsőség koronája. Ámen.

II/2.

··· szent ··· angyaloknak koronája ··· szűz Mária. Kérje ··· a bűnnek
veszélyénél ··· a bűnt siratjátok a szent lélek ··· az ördögök ··· minket ··· az istenség
··· a szent léleknek ···; tengereknek fényes csillaga ···; királyok királyának szent
arany oltára; felmagasztosult anya, szűz Mária. És hogy bizonyosan annak nevezzenek a
üdvözült

földön és a mennyben is, vitesd végbe a mennyei látomást! Úgy jelentél meg a szent, bölcs
mennyei látomásban!

asszonynak, aki imát mondott · · · Amikor felfelé · · · a mennybe tekintett, amikor téged
feltekintett a mennybe

is ott tündökölve látott, az Isten nevében rólad olyanképpen szólott · · ·: új látomást
dicsőségben *dicsőségének jegyében*

látok: a szűz leány gyermeket szült, amiben csodát mutatott. És ölében tartja az anya,
fiút

aki dicsőséget szült. Amint én tudom, magzat voltában is felismerem: (ez szent) ez nem
szült, amint Istentől fogantjának is elismerem:

közönséges gyermek, hanem isten. · · · a világot · · ·. E dolog számára a bizonyosságot is
másfajta

kívánja: elmenvén Betlehembe · · · a gyermekkel együtt találta, és barmok · · · silány
Betlehemben a fiúval *együvé*

posztóba takarta. · · · dicső születése, amelyen az angyal · · · · · · a pokolnak
takarva

sötétségéből · · ·. Ez volt az új eseménynek a csodája, · · · amely miatt az ördögök
sötétségében

szörnyülködtek.
elszörnyedtek.

Az Ómagyar Mária-Siralom

Valék siralom-tudatlan; | siralommal sepedek, | búval aszok, epedek. || Választ világomtól, | zsidó, fiadomtól, édes örömömtől. || Ó, én édes uradom, | egyenegy fiadom! | síró anyát tekintsed, | bújából kinyújtsad! || Szemem könnyel árad, | én jonhom búval
anyád

fárad; te véred hullatja | én jonhom alélatja. || Világ világa, | virágnak virága; | keserűen kínzatol, | vas szegekkel veretel. | Óh nekem! én fiam | édes mézül, | szégyenül szépséged,
Óh nekem én fiam!

| véred hiul vízül. || Siralmam, fohászatom | tértetik kívül; | én jonhomnak bel búja, | [a]ki soha nem hűl. || Végy, halál, engemet, | egyedem éljen, | maradjon uradom, | [a]kit
hiul. || Vegy[en] halál engemet,

világ féljen! || Ó, igaz Simeonnak | bezzeg szava ére: | én érzem ez[en] bútört, | [a]kit néha igére. || Tőled válnom, | de nem valállal, | hol így kínzassál, | fiam, halállal. || Zsidó! mit
válnám válállal,

tesz[el] | törvénytelen[ül]? | fiam miért hal bűntelen[ül]? || Fogva, húztozva, | ökleleve, [a]mit tesz[el], törvénytelen, | fiam mert hal bűntelen[ül].

kötve | ölöd. || Kegyedjetek fiamnak, | ne legy[en] kegyelem magamnak; | avagy halál kínjával | anyát édes fiával | egyenbelé öljétek!

B)

Nem tudtam, mi a siralom; | most siralommal siránkozom, | bútól hervadok, emésztődöm. || Napvilágomtól szakít el | a zsidó, fiacskámtól, | édes örömömtől. || Ó, én édes uracskám, | egyetlenegy fiacskám! | a síró anyát tekintsed, | szabadítsd ki bújából. ||
síró anyádat húzd ki

Szemem könnytől árad, | az én lelkem bútól fárad; | a te véred hullása | az én lelkem
bensőm

alélása. || Világmindenségnek világossága, | virágnak virága, | keservesen kínoznak, | vas
Világosságnak

szegekkel átdöfnek. || Ó jaj nekem! én fiam, | aki édes vagy, mint a méz; | szépséged
Ó, én tulajdon fiam! | édes vagy, mint a méz;

mégis meggyalázzák, | véred kiömlik, mint a víz. || Siralmam, fohászkodásom | kifakad
kívül van már

belőlem; | lelkemnek belső búja az, | amely soha nem veszít hevességéből. || Vegyél el,
bensőmön nem távozik el. Vegyen el

halál, engemet, | egyetlenkém éljen, | maradjon meg uracskám, | akit a világ féljen! || Ó,
a halál engemet,

az igazmondó Simeonnak | bizony érvényes volt a szava: | én érzem a bú ama tőrszúrását, |
igaz szava beteljesedett: *fájdalom*

amit ő egykor megjövendölt. || Tőled el kell válnom, | de nem ily szörnyű valósággal[?], |
elválnám, | de nem ily szétszakítással [?],

amikor így kínoznak, fiam, halállal. || Zsidó! mit teszel | törvénytelenül? | mért hal meg a
hogy így kínozzanak, amit teszel, törvénytelen, | mert meghal a

fiam | bűntelenül? || Megragadva, ráncigálva, | ököllel verve, megkötözve | ölöd meg. ||
fiam | bűntelenül.

Kegyelmezzetek meg a fiamnak, | ne legyen kegyelem a magam számára; | avagy a halál kínjával | az anyát édes fiával | együtt öljétek meg!

A)

Háborúságban valóknak kegyessége. | *Élőknek öröksége.* | *Kórságban valóknak egészsége.* | *Szükségben valóknak bősége.* | *Éhezőknek elégsége.* || *Csodálatos művének jelenetében.* | *Önön szájával mondott igének tanúságában.* | *Szent oltáron kenyér képében.* | *A keresztfán függő képében.* || *Önön tanítványának árulatja.* | *Nemzette*
Az[on]
Nemzeti
népnek vádolatja. | *Jeruzsálem városának tisztes fogadatja.* | *Isten fiának ártatlansága.* | *Halálának szidalmas kínja.* | *Boldog asszonynak szemével látatja.*

B)

Viszálykodásban levőknek megbékélése. | *Most élőknek örök élete.* | *Betegségben*
jámborsága
levőknek egészsége. | *Szűkölködésben levőknek bővelkedése.* | *Éhezőknek kielégültsége.* ||
kielégülése.

Csodálatos alkotásának megmutatkozásában. | *A saját szájával elmondott kinyilatkoztatásnak tanúságtételében.* | *Szent oltáron kenyér alakjában.* | *A keresztfán függő*
Ama

mivoltában. || *Saját tanítványának árulása.* | *A népnek, amely őt nemzette,* | *a*
A nemzetségéhez tartozó embereknek
vádaskodása. | *Jeruzsálem városának tiszteletadó fogadása.* | *Isten fiának ártatlansága.* | *Halálának gyalázatos kínja.* | *A felmagasztosult asszonynak ezt saját szemével látása.*
Az üdvözült

A HANGÁLLAPOT

A SZÓTAG- ÉS HANGSÚLYVISZONYOK

1. Mielőtt vizsgált szövegeink hangzásbeli arculatának néhány, megítélésem szerint fontos kérdését magukra a hangelemekre vonatkozóan fölvetném, az emlékeink tükrözte szótagviszonyokról s a velük szoros összefüggésben levő hangsúlyi problémákról kell néhány szót szólnom.

Annak ellenére, hogy a szótagot nem szokás a nyelvi elemek hierarchiájában egyenlő súlyú tagként számításba venni, a nyelvnek a hangzásbeli felépítésében nagyonis megvan a maga sajátos szerepe. E vonatkozásban elegendő csupán a nyelvi ritmikára utalni, mely az élőbeszéd terén a verselésben és a ritmikus prózában jut leginkább kifejezésre, de megvan a vetülete még az írott nyelvben is, például az elválasztási megoldásokban. Hogy a szótag a nyelvi felépítés és tagolódás valóságos tényezője — prozódiai egysége —, és nem csupán nyelvészeti absztrakció, arra a különféle nyelvek szótagolási „szabályainak" lényegi azonossága is rámutat. (A szótagkérdésnek máig legalaposabb hazai tárgyalását, nagy külföldi szakirodalommal l. Laziczius, Fon.[1] 200—49.)

Hogy a szótag-tagolódás vizsgált emlékeink szinkrón rendszerében, a korabeli nyelvérzék számára sem volt puszta fikció, azt elsősorban és általában az ÓMS. kitűnő ritmikai felépítése és a többi, prózai szöveg gyakran jelen levő ritmikus szakaszai is igazolják, hiszen ennek a ritmikának a szótagszámok alapvető felépítői. De hogy szövegeinknek nemcsak az írói, hanem a másolói is meglehetősen jól érezték a szöveg szótagos szerkezetét, ezen keresztül ritmikus felépítését, azt egy másik fogódzó is jól érzékelteti. Szövegeinknek a szótagolásra alapuló sorvégi elválasztását ugyanis feltűnően „szabályszerűnek" kell mondanunk, különösen ha későbbi középkori szövegeink sokszor igen gyatra elválasztási módjaihoz mérjük a legkorábbi emlékek íróinak-másolóinak eljárásmódját. A négy emléknek összesen 26 sorvégi elválasztási helye közül 24-ben kifogástalanul szótagkövető az elválasztás! A 2 nyilvánvaló szótagtévesztés: KT.: *uo|lna*; KTSz.: *világ|on*. Még az ÓMS. egyébként eléggé kezdetleges helyesírású és amellett figyelmetlen másolója is sorozatban, hiba nélkül valósít meg az elválasztáskor olyan szótagolásokat, ahol a morfémahatár más megoldást sugallt volna: *fy|rolmol*, *a-|-niath*, *uila|ga*, *Scege|-nul* stb. Mivel igen valószínű, hogy a másoló itt nem az eredeti szerző szövegtagolását követi, láthatóan jól beleélte magát a vers kiváló szótag-ritmikájába.

A szótagnak azonban nemcsak a nyelv szinkrón rendszerében van mellőzhetetlen szerepe, hanem egy nyelv szótagviszonyainak alakulása messzemenő befolyással bír diakronikus tekintetben, mint fejlődést megszabó, irányító tényező is. Mindenekelőtt igen fontosak szorosabb értelemben vett hangtörténeti kihatásai, hiszen a hangok alakulása nagymértékben függvénye annak, hogy milyen szótagtípusokban helyezkednek el. Nem nélkülözhető, sőt nagyon jelentékeny szerepe van a grammatikai szóalakok szótag-felépítettségének a történeti morfematika terén is, legelsősorban a tőfejlődés mozzanatainak megítélésében, de a toldalékmorfémák alakulására nézve is. A régebbi magyar nyelvtörténeti irodalom egyik legnagyobb fogyatékossága — mely különösen a hangtörténeti vizsgálatokban mondható feltűnőnek, de a történeti morfematikában is szembeötlő —, hogy a szótagtényezőt általában is elmellőzte, s különösen hogy nem vagy alig vette figyelembe a szótagok különféle minőségének, típusainak a nyelvi fejlődést különféleképpen indukáló szerepét. Pedig nyelvtörténészeink, ha máshonnan nem, a finnugor összehasonlító hangtani kutatásokból viszonylag régtől fogva példát meríthettek volna e nézőpont érvényesítésére. Az utóbbi egy-másfél évtizedben e tekintetben is sok minden megváltozott a magyar nyelvtörténeti vizsgálatokban. Számos ide kínálkozó bibliográfiai utalás helyett elegendő lesz csupán Balázs Jánosnak hang- és morfématörténeti szempontból egyaránt jelentős, problémalátó tanulmányát megemlítenem (A gazdaságosság a szótagképződésben: ÁltNyTan. V, 7—39).

2. Mielőtt a szótagok emlékeinkbeli helyzetét a fejlődést indukáló két legfontosabb tulajdonságuk: hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltuk, valamint nyílt vagy zárt jellegük szempontjából áttekinteném, hadd adjak vizsgált szövegeink grammatikai szóalakjairól (tehát a toldalékos szóalakokat is ideértve) egy rövid statisztikai képet, a mai magyar helyzettel való összehasonlítással (az utóbbira Vértes Edit statisztikáinak átlagát használtam föl, l. NyK. LIV, 119). Legkorábbi szövegemlékeinkben összesen 806 különálló egységnek vehető grammatikai szóalak van, mely összesen 1768 szótagot foglal magába. Ez a mennyiség már ad egy bizonyos alapot a számvetésre, még ha az arányokat szövegeink tartalmának sajátosságai és szerkezetének esetlegességei némiképpen befolyásolhatják is. A szóalakok szótagszámuk szerint így oszlanak meg:

A szóalakok szótagszáma	1	2	3	4	5	6 és több
Legkorábbi szövegemlékeink	229 28,44%	298 36,97%	185 22,95%	83 10,28%	10 1,24%	1 0,12%
Mai magyar szövegek	37%	34%	18%	8%	2,4%	0,6%

Ha beszámítjuk a legkorábbi szövegek viszonylag nem nagy terjedelméből adódható kisebb bizonytalanságokat, eltolódásokat, a két időbeli szint adatait nem mondhatjuk egymástól erősen eltérőnek. Hogy a korai ómagyar kori nyelvnek a

grammatikai szóalakok szótagszám szempontjából tekintett hangzásbeli arculata, tagolódása nem volt lényegesen más, mint a mai, világos bizonysága annak, hogy a lexikai (szóképzésbeli) és a grammatikai (jelezett, ragozott) szószerkezet a XII—XIII. század táján már fejlettségének viszonylag magas szintjén, mai szemszögből nézve majdnemhogy „befejezett" fokán áll.

Az egybevetésben néhány — jórészt megokolható — különbségre mégis föl kell figyelni. Az 1 szótagú szavaknak emlékeinkbeli meglepően csekélyebb számát elsősorban a névelő-hiány magyarázhatja, szemben a mai szövegek igen jelentékeny arányú névelő-használatával. A 2—4 szótagú szavaknak a korai szövegekben valamivel nagyobb arányszámát egyrészt a teljes töveknek a mainál gyakoribb előfordulása, másrészt a 3 és 4 szótagú szóalakoknak mondat- és tagmondat-végeken való tudatos használata okolhatja meg (l. a morfematikai és a stilisztikai fejezetben). A magas szótagszámú szóalakoknak szövegünkben kisebb hányadosú előfordulása minden bizonnyal morfematikai tényezőkre: részben képzés-problémákra (l. Benkő: NyK. LXVI, 115 kk.), részben még nem agglutinálódott ragelemek jelenlétére megy vissza.

Mindezek az adatok egyébként is inkább csak lexikai, de különösen morfematikai szempontból lehetnek tájékoztató jellegűek, a szótagok belső tulajdonságaira önmagukban természetesen mit sem mondanak. Minket azonban a továbbiak szempontjából főként az utóbbi téma érdekel.

3. Vegyük először emlékeink szótag-tulajdonságait a hangsúlyviszonyok tekintetében vizsgálat alá.

Írott szövegekkel kapcsolatosan hangsúlyi kérdésekről beszélni látszólag alaptalan és céltalan dolog. Való igaz: az írott szöveg mint olyan, puszta önmagában közvetlen felvilágosítást nem adhat a nyelv hangzásbeli oldalának erre az élőbeszédre jellemző problémakörére. A témát azonban mégsem kerülhetjük meg, mégpedig nemcsak azért, mert a nyelvtörténeti kutatásnak a régi nyelv írásbelisége mögött általában is keresnie kell azokat a sajátosságokat is, amelyek az egykori élő, beszélt nyelvet jellemezhették; vizsgált emlékeink pedig — mint korábban már szó volt róla — különlegesen olyan jellegűek, melyek nagy mértékben az élőbeszéddel tartanak kapcsolatot, részben abból sarjadtak, részben annak céljaira készültek. A kérdés fölvetése legfőképpen azért elkerülhetetlen, mert a hangsúlyviszonyok egész sor más nyelvi problémával vannak a legszorosabb kapcsolatban, mégpedig nemcsak a szűkebb értelemben vett hangjelenségek témakörében, hanem azon messze túlmutatóan is, elsősorban a morfematika terén, mind a tőmorfémák, mind a toldalékmorfémák fejlődését és állapotát befolyásolóan, sőt áttételesen kihatnak a szövegszerkesztés mondattani, stilisztikai sajátosságaira is.

Mivel a hangsúlyviszonyok kérdésének megközelítésére az általános és összehasonlító nyelvészet ide vonatkozó tanúságtételén kívül nincs más lehetőségünk, mint az írott szövegekhez fordulni, belőlük kell megpróbálnunk — közvetett fogódzók alapján — kihámozni mindazt, amit e témáról adott korok nyelvállapotára mondhatunk. A

dolog természeténél, illetőleg az ide vonatkozó kérdések megközelíthetőségénél fogva a szóhangsúly kérdései kerülnek itt előtérbe.

Az uráli-finnugor összehasonlító nyelvtudomány a szóhangsúlyra nézve az első szótag nyomatékos voltát következteti ki, az azt követő szótagok intenzitáscsökkenését föltéve (l. pl.: ITKONEN: NyK. LIV, 11—2; BÁRCZI, Htört.[2] 79; HAJDÚ, UrNyt. 53). Kérdés: nyelvünknek ezt az igen korai időktől kezdve föltett első szótagi hangsúlyát vizsgált emlékeink alátámasztják-e, milyen fogódzókkal és mennyiben? A kérdésre határozott igennel kell felelnünk egy általános és egy különleges nyelvi sajátosság alapján.

Általános jelleggel megállapítható, hogy szövegeink szóalakjainak hangtani felépítése a következő sajátosságot mutatja: A szóalak elején egyetlen, alább tárgyalandó jövevényszó kivételével egyszerűen nincs példa két mássalhangzós, torlódásos kezdetre. Ezt a sajátosságát ugyan nyelvünk nagyjában-egészében máig megtartotta, de részben a mássalhangzó-torlódásos kezdetű jövevényszavak fokozatosan növekedő beáramlása, részben az onomatopoezis kiterjeszkedése folytán a magyar szószerkezet ellenállása ilyen vonatkozásban mégis jelentékenyen meggyöngült, s mai szövegeinkben a két, sőt némelykor három mássalhangzós kezdetű szavak éppen nem mennek ritkaságszámba. Szövegeinknek az a tanúságtétele mindenesetre megvan, hogy nyelvünk az emlékes korban a nem szókezdő torlódásos állapot felől haladt a mondott irányba, s nem fordítva. — Ugyanakkor emlékeink szóalakjainak belsejében igen jelentékeny, a mai állapottal már eléggé megegyező az egymás mellett álló mássalhangzók előfordulása, sőt nemegyszer hármas torlódás is létrejön (HB.: *miloſtben, ʒocoztia, uromchuʒ*; KTSz.: *[mi]loſtual*; GyS.: *tonohtuananac*; stb.); de szép számmal találunk kettős mássalhangzóra végződő szóalakokat is (HB.: *holʒ, uromc, ſʒent, hotolm*; KT.: *rohtonc, mynt, mert*; ÓMS.: *fyrolm, Walaſth*; stb.). Nem számítva, hogy nyelvünk hajdani szóalak-felépítettsége tekintetében ez az állapot már a mássalhangzók egymás mellé kerülésének irányába tett nagyon jelentékeny struktúraváltozás eredménye (erről l. főként a tőtani részben), maga a szövegeinkben észlelt állapot is igen beszédes. Bizonyítja, hogy az adott korban csak a szókezdő helyzet kivétel a szóban levő jelenség tekintetében, a szóalak további részei messzemenően nem kivételek.

Mivel — mint köztudott — a hangsúly érvényesülése a vokálisban csúcsosodik ki, emlékeinknek ez a nagyon határozott vonásokkal kirajzolódó szófelépítési szerkezete csakis az első szótagi hangsúly számlájára írható. E tekintetben konkrét, folyamatos szöveganyag — tehát nem összeválogatott szóanyag — erősíti meg nyelvünknek uráli-finnugor alapon kikövetkeztetett hangsúlyviszonyait.

Emez általános tanúságon kívül szövegeinkben egy különlegesebb, egzaktabb fogódzó is rendelkezésünkre áll. Vizsgált emlékeink szóanyagában meglehetősen nagyszámú a szláv jövevényszó, s közöttük is egész sor olyan van, amely az átadó nyelvben kétségkívül két mássalhangzós kezdetű volt. Ezek egy kivétellel mindig vokális-feloldással — annak különféle fajtáival — szerepelnek: HB.: *ſʒentucut, ʒoboducha*; KTSz.: *ſcobodſagut, ſulgam, keraluenoc, ſulgad, ſcent, kyralanoc*; GyS.:

ſcēt, kereʒt; stb. Mivel e szavak általában mind honfoglalás utáni jövevények nálunk, emlékeink ebbéli állapota a jelenség nagy mértékű és viszonylag gyors érvényesülésének tanúsága. Ugyanakkor a nagyon sok, szövegeinkbeli jövevényszó között egy sincs, amelyik más helyzetű két egymást követő konszonánsát föloldaná (HB.: *achſcin, archangelt*; HBK.: *timnucebelevl*; és még egész sor, bővebb listájukat l. a szótövekről szóló fejezetben); sőt nemegyben a meglevő szóbelseji vokális bizonyos tőhelyzetekben éppenhogy kiesik (HB.: *vermut*; KTSz.: *bormuc*; stb.). — A hangsúlyos szótagi feloldás emlékeinkbeli egyetlen kivétele a HBK. *bratỳm* adata, de a továbbélés során ez is hamar többi társának sorsára jutott; igen jellemző, hogy nagyszámú más ómagyar kori előfordulása között nincs egyetlen sem, amely már ne a feloldást mutatná (l. pl. az OklSz. adatait; vö. még TESz.).

Fölösleges részletesebben bizonygatni, hogy mindez speciálisan vizsgált szövegeink korára is a szóhangsúly-viszonyok teljes és igen határozott egyértelműségére: az első szótag vokálisának általában nagy intenzitására — következésképpen fonetikailag erős voltára —, a többi szótag vokálisának pedig lényegesen kisebb intenzitására — tehát fonetikailag gyönge voltára — mutat.

A közvetett fogódzók tekintetében is jóval kevesebb egzaktsággal lehet szólni a mondat-, illetőleg szöveghangsúly emlékeinkbeli állapotáról. A kiemelten hangsúlyos helyzet, illetőleg az esetlegesen első szótagra is eshető hangsúlytalanság pontosabb meghatározása egyrészt azért is lehetetlen, mert a mondathangsúly-viszonyokra sem az összehasonlító nyelvészet, sem a mai magyar nyelvi viszonyok visszavetítése nem ad elegendő támpontot, másrészt azért is bajban vagyunk itt, mert az emlékeinkből való kiindulást gyakran különféle szövegértelmezési problémák is elbizonytalanítják.

A mondat-, illetőleg szöveghangsúly szempontjából különösen a viszonyszók, partikulák megítélése rejt magában több ismeretlen vagy csak hozzávetőlegesen sejthető tényezőt.

Valószínű például, hogy a kötőszók jórészt már ekkor is hangsúlytalanok voltak, mégsem lehet kizárni, hogy tartalmi-stiláris okokból egyesek nyomatékot kaphattak (l. pl. a HB. mondatkezdő *és*-einek párhuzamszerű ismétlődéseit). Feltehető volna talán az is, hogy a birtokos névmási funkcióban álló személyes névmások általában nem voltak hangsúlyosak (pl. KTSz.: *[e]n cuetſegum, te mihudnec* stb.); a stiláris okokra visszamenő gyakori névmási kiemelés (l. később) azonban itt is fenntartásokat szül, nem is szólva az olyan ellentét-párhuzamokról, mint ÓMS.: *the werud hullothya en jūhum olelothya*. A mutató névmásoknak minden bizonnyal erősen hangsúlyos volta ezek vokális hangszínének meghatározása szempontjából is nagyon fontos körülmény; de például az átmeneti kategóriájú KT.: *Eʒ oʒ ýſten* és még inkább a GyS.: *oʒ kereʒt ſan* kapcsolatának *oʒ*-a már ismét kétségeket ébreszt. A legkorábbi szövegemlékeink idején eléggé szép számmal feltűnő átmeneti morfológiai kategóriáknál is lényeges hangsúlyi bizonytalanságok tehetők föl. Nem tudjuk például biztosan, hogy olyan kapcsolatokban, mint pl. az ÓMS.: *buabeleul kyniuhhad*, milyenek voltak a hangsúlyviszonyok, azaz hogy — a felhozott példánál maradva — a talán már raggá válni kezdő névutóról, illetőleg az igekötőszerű határozószóhoz már tapadó igéről

mennyi nyomatékot vont el az előtag (pedig ennek függvénye lehetne egyes vokálisok hangszínének, különösen pedig időtartamának megítélése is). A KT. és Sz.-ban a *-ság, -ség* képzővel kapcsolatos — valószínűleg más-más kezektől származó — írásbeli kettősség (*ſcobodſagut, cuetſegum* stb.; de *vymad ſagu[t], dychev ſegut* stb.) is elbizonytalanít némileg az utótag-képző hangsúlyviszonyait illetően. Stb.

De az effajta, bőven adódó kétségek ellenére is valószínű következtetésnek látszik az, hogy vizsgált szövegeinkben valamivel nagyobb volt a hangsúlyos szótagok aránya, mint általában a mai nyelvben. Legkorábbi szövegemlékeinknek sajátos — kiemelésekre, emfatikus jelenségekre is utaló — műfaja, egyes morfémáknak a maitól eltérő helyzete, a mai szövegekben oly gyakori névelő hiánya stb. adhatnak valós alapot erre a nézetre.

4. A szótagok nyílt vagy zárt jellege a hang- és morfématörténet számára megint csak alapvető fontosságú tényező. Az e tekintetben is kétféle szótagtípusban elsősorban a magánhangzók, de részben a mássalhangzók is nem egyformán fejlődnek, s ennek — mint majd a morfematikai fejezetben részletesebben is látni fogjuk — főként a tőtanban rendkívül nagy arányú következményei vannak. Az itt közzétett néhány adat tehát szövegeink szótöveinek tárgyalásában is hasznosítható lesz.

A szótagoknak nyílt vagy zárt voltuk szempontjából vett tulajdonságait szövegeinkben — ellentétben hangsúlyos vagy hangsúlytalan helyzetükkel — általában rendkívül könnyen és egzaktan tudjuk megítélni, hiszen ezek írásrendszere — néhány nem egészen egyértelműen megfogható vokális—konszonáns kérdéstől eltekintve (l. a hangtani részben) — világos jelölésmóddal, a kiejtést ilyen tekintetben híven tükrözve áll előttünk.

Vizsgált szövegeinknek összesen 1768 szótagjából nyílt 838 (47,35%), zárt 931 (52,65%). Ezen belül például a HB.-ben 258—312, az ÓMS.-ban 131—155 az arány a zárt szótagok javára. Ha emlékeink összességének szótagtípus-arányait összevetjük a mai helyzettel, akkor első pillantásra itt is eléggé nagyfokú egyezést tapasztalhatunk, hiszen a jelenkor szövegeiben ez az arány 48%—52% a zárt szótagok javára, különféle számítások átlagát véve (l. Vértes: NyK. LIV, 116).

A közölt arányok azonban egy bizonyos ponton mind vizsgált szövegeinkre, mind a ma nyelvére nézve torzítanak, mivel nyelvünk szerkezeti sajátságaiból folyóan a grammatikai szóalakok végső szótagjaiban a két ellentett típus egymáshoz való viszonya nagy mértékben más képet mutat az imént látottaknál.

Hadd álljon itt csupán két jellemző adatpár. Az ÓMS. 132 szóalak-vége így oszlik meg: magánhangzós végű, tehát nyílt szótagos 25, mássalhangzós végű, tehát zárt szótagos 107! Tegyük föl, hogy a Siralom vers-voltából és korát messze meghaladóan kitűnő rímeiből következik a kedvezőbb rímalkotó—rímvégző mássalhangzók ilyen nagy szóalakzáró dominanciája. De ha a ritmikai elemei ellenére is prózai jellegű KT.-et nézzük, ott sem sokkal térnek el az arányok: a 71 szóalak-végződés közül 20 nyílt szótagra 51 zárt szótag esik!

E különbségek nyilvánvalóan abból adódnak, hogy a magyar grammatikai szóalakokat eléggé régi időktől fogva jóval nagyobb arányokban mássalhangzós vagy mássalhangzóra végződő toldalékok zárják le (e kérdésről l. még a tőtani fejezetet). A zárt szótagok tehát csupán ezen morfofonetikai sajátság következtében múlják felül a nyílt szótagokat, mind tárgyalt emlékeinkben, mind a ma szövegeiben; ezek nélkül, a nem szóalak-végző szótagok között még a magyar nyelvfejlődés ideiglenes végpontján: mai nyelvünkben is számbeli fölénybe vannak a nyíltak, emlékeink idejére pedig ez teljes határozottsággal elmondható. Ezt a helyzetet vizsgált emlékeink javára két körülmény tetézi. Egyfelől az, hogy emlékeink jónéhány, ma már magánhangzós szövégét még mássalhangzósnak kell vagy legalábbis lehet olvasni (megokolását l. később, a *β* kérdésével kapcsolatban), ami a zárt szótagok arányait szövégi viszonylatban emeli. Másfelől az, hogy mai szövegeinknek Vértes Edit (i. h.) számításai alapján közölt arányait — a koraiakkal szemben — az is befolyásolja, hogy bennük az igen gyakori határozott névelő nyílt szótagos, *a* formája kb. 4 : 1 arányban múlja felül zárt szótagos, *az* párját (saját számításaim szerint); ez viszont jelentékenyen megemeli a nyílt szótagok összességének számarányát.

Mindez tényszerűen állítja elénk nyelvünk szóalakfelépítése fejlődésének azt az általános — és majd a tőtani fejezetben részletezett — sajátságát, hogy vizsgált szövegeinkre a nem szóalak-végző (tehát szóeleji és szóbelseji) szótagok nyílt típusa jellemzőbb volt, mint a maiakra, s ez egyúttal a korai szövegek szabályosabb, rendszerszerűbb C—V váltakozását is jelentette. Ennélfogva emlékeinkben a mához képest, ha nem is túlságosan jelentékeny mértékben, de föltétlenül gyakoribbak az ilyenféle szóalak-struktúrák: HB.: *ifemucut, tilutoa, feledeve, halalut, uruzag* stb. Ezt a helyzetet egyébként vizsgált szövegeink hangstatisztikája a puszta hangelemek arányai felől ugyanúgy világítja meg: a 4074 hangelemből 1768 (43,35%) a magánhangzó, és 2309 (56,65%) a mássalhangzó. Vértes Edit statisztikájában (NyK. LIV, 108) a mai magyar szövegekben ilyen az arány: magánhangzó 42,34%, mássalhangzó 57,66%.

Emlékeink szótagtípusainak állapotot meghatározó és fejlődést befolyásoló szerepére a továbbiakban még többszörösen visszatérünk.

A MÁSSALHANGZÓ-OLVASATOK PROBLEMATIKÁJA

1. Emlékeink olvasatában elsősorban azok a mássalhangzó-változások, illetőleg következményeikként jelentkező váltakozások okoznak nehézségeket, amelyek az ómagyar kor mássalhangzó-rendszerének néhány fonetikailag vagy fonológiailag kérdéses elemével, a *χ* (*χ̇*), *β*, *ʒ́* és *ty* hangokkal kapcsolatosak. Ezeken a kulcskérdéseken kívül olvasati magyarázatot kívánnak bizonyos kapcsolódási, egymásrahatási, valamint időtartam-jelenségek is. Vegyük mindezeket sorra.

2. Hogy az ómagyarban a *χ* ≷ *h* változás és váltakozás jelenségével, illetőleg a *χ*-nak még a jelenlétével számolnunk kell vagy legalábbis lehet, az hangtörténeti

irodalmunkban elfogadott nézetnek vehető (l. Bárczi, Htört.[2] 110, 121, 133). Ezt az egyébként sok oldalról valósan alátámasztható sommás megállapítást azonban az emlékek hangállapotára, még inkább egyes hangelőfordulásaira bontva vajmi nehéz konkretizálni. Pedig ha „olvasni" akarunk, akkor ezt szükséges megtenni, s az is nyilvánvaló, hogy ehhez az általános hangtörténeti ismeretanyagon kívül emlékeinkben kell tényanyagot, fogódzókat keresni.

A *χ > h* változás emlékeinket megelőző folyamatának, főként kronológiájának nem kielégítő ismerete miatt alapvető kritériumul nem szolgálnak ugyan, de számításon kívül sem hagyhatók az emlékeinkkel kapcsolatos etimológiai előzmények. Szövegeinkben viszonylag nagy az általában szóeleji *k > χ*-ra visszamenő ősi tőmorfémák száma, ide sorolva természetesen a toldalékmorfémává lett *-hat -het*-et és *-hoz -höz*-t is. A két „egyszerűbb" képzőmorféma közül a HBK. *helheʒic* alakjának második spiransa szintén *k > χ* előzményű (l. Horváth Károly: MNyTK. 61. sz. 34), a GyS. *eheʒeu[cnek]* alakjában pedig a tőszó végén feltehető képzőelőzmény (l. TESz.) szintén *χ*-ra mutathat. A többnyire még nem hosszú magyar előéletre visszamenő jövevényszavak és -nevek (HB.: *achſein, michael*; KTSz.: *mihudnec, bethle[hembele]*), valamint onomatopoetikus elemek (ÓMS.: *Vh*) is részben bizonyosan, részben valószínűen eredeti *χ*-t tartalmaznak. A HBK.: *kegilmehel*, ÓMS.: *fuhaʒatum*, GyS.: *ſcemehel* hiátustöltője, valamint a HB. *ʒumtuchel, ſʒumtuchel* hiátusos helyzetből elvonódott hangeleme szintén utalhat *χ*-ra, tekintve ennek a hiátussal kapcsolatban ugyancsak fontos szerepet játszó *γ*-s korrelációját is. — Mindezekkel szemben kimondottan *h*-s előzményre emlékeinkben egyetlen esetben sem gyanakodhatunk.

A HB. *archangelt* és a HBK.: *iochtotnia* alakja már előzményeiben is különleges problémákat vet föl, melyek az eddigi *χ*-s és *k*-s olvasatok váltakozásában is tükröződnek; pl.: Szinnyei: *àrkàngyëlt, joktotnià ~ joχtotnià* (MNyTK. 23. sz. 16); Mészöly: *árkàngyëlt, joχtotnià* (ÓmSzöv. 111); Pais: *àrχàngyëlt, joχtotnià* (MNy. XXXVIII, 160, 161). Hosszabb fejtegetéseket és így külön cikket kívánna annak az ügynek részletezése, mért tartom előzmény-, illetőleg kölcsönzésbeli, jelölés- és kiejtéstörténeti szempontból valószínűbbnek a *χ*-s olvasatot mindkét szóalakban, nem vetve el a *k*-s lehetőséget sem. Lényeges az, hogy a mindenképpen fönnálló *k*-s kapcsolatok — melyek e szavak magyar utóéletébe is döntő módon belejátszanak — egykori spirantikus kiejtés esetén csak *χ*-s és semmiképpen nem *h*-s fonetikai realizációt engednek meg. Ugyanez okokból nem valószínű — a *t* előtti helyzet ellenére — a *iochtotnia χ*-s olvasata sem.

Ami a kérdéses hang puszta jelölési problematikáját illeti, ott a négy emlék közül háromban (KT. és Sz., ÓMS., GyS.) kivétel nélkül *h*-s a jelölés, ha csak a KTSz.-nak több ide vonatkozó levágott részében, például a leginkább gyanús *bethle[hembele]* alakban nem volt ma már nem rekonstruálható *ch* jelölés; vö. MünchK. 8vb: *bethlechèmebèn, bethlechem, bethlechembe* stb. Rögtön meg kell mondani, hogy a *h*-s írásmód önmagában egyáltalán nem zárja ki a *χ*-s kiejtés lehetőségét, hiszen e hang *h*-s jelölése helyesírás-történetileg jól ismert tény (l.: Kniezsa, HírTört. 84, továbbá 17, 21 stb.; Bárczi, Htört.[2] 110), — ha persze nem is bizonyíték mellette. Az elvi

lehetőségeken kívül azonban van még egy olyan írástörténeti körülmény, amely jelzi, hogy a *h*-s írásmód mögött könnyen rejtőzhet χ hangérték. Mindegyik emlékben vannak ugyanis olyan *h*-s jelölések, amelyek ez időben aligha lehetnek *h* hangértékűek, hanem minden bizonnyal χ-s kiejtést tükröztetnek: KT.: *rohtonc*; KTSz.: *iduȝuht[ut]*; ÓMS.: *kyniuhhad;* GyS.: *tonohtuananac*; — vö. még HB. *ȝoboducha*. Ezek világosan vallják, hogy a *h* betű jelölési skálája eléggé széles volt, a *h*-tól a χ-n keresztül a χ́-ig tartott. Az egykori nyelvérzék számára a χ-nak a χ́-val való fonológiai azonossága egyébként sincs kizárva (l.: LAZICZIUS: MNy. XXVI, 270; KÁLMÁN: MNy. LXI, 383), még akkor sem, ha a χ́ később legtöbbnyire *j* fonémában folytatódott. Ez a körülmény a *h* jelben való egységbe foglalást még érthetőbbé teheti. Hogy a χ́ később hogyan vált *j*-vé (l. LAZICZIUS: i. h.), az most számunkra másodlagos kérdés.

A HB. és K.-ben — mint jól ismeretes — a *h* és a *ch* jelölés gyakran váltakozik, némelykor még azonos szóelemben *(holȝ ~ choltat, mulchotia ~ hotolm)* is. Annak a betűfetisizmusnak semmiképpen nem volnék híve, mely a korábbi olvasatokban rendszerint úgy jelentkezik, hogy a *ch* betűt eléggé szigorúan χ hangnak, a *h* betűt pedig abszolút kizárólagossággal *h* hangnak veszik (l. pl.: SZINNYEI: MNyTK. 23. sz. 5, 12, 15—6; PAIS: MNy. XXXVIII, 161; BÁRCZI: MNyÉletr. 87). Azt azonban magam is úgy vélem, hogy a *ch* jelölés sorozatos előkerülése, illetőleg *h*-val való gyakori váltakozása a HB. és K. szövegében a χ-s kiejtés igen valószínű jelenlétére, illetőleg a χ és *h* kiejtésbeli váltakozására mutat, s ez a szövegnek lényegében minden e körbe tartozó, tehát akár *ch*-val, akár *h*-val jelölt hangjára vonatkozhat. A *ch* betűnek a HB. és K.-ben χ-s kiejtésre utaló voltát — az imént mondottak értelmében — a *ȝoboducha* is erősíti, sőt talán az is több a véletlennél, hogy az emléknek mind a három χ-s előzményű jövevény-eleme *ch*-s írásmódú: *achſcin, michael, archangelt* (latin íráshatásra ugyan a két utóbbinál gyanakodhatnánk, de az *achſcin*-nál természetesen nem).

Ha a χ-s és a *h*-s kiejtésmód ingadozásának arányait magától értetődőleg nem is lehet meghatározni, a fenti meggondolások értelmében ennek a még folyó változást tükröztető fonetikai jellegű váltakozásnak a lehetőségét végeredményben egyik emlékünk szövegében sem lehet megtagadni. A számbavehető fogódzók alapján azonban valószínűnek látszik, hogy a HB. és K. beszélt változatában a χ-s ejtésmód erősebb pozíciót foglalt el a másik három emlékhez viszonyítva, aminek éppen lehet időrendi oka is, valószínűbb azonban a többi emlékhez képest sajátos területi-nyelvjárási jellege. — Eszerint χ-s és *h*-s olvasataimnak, ha emlékenként nem teljesen azonos jelleggel és különböző valószínűségi fokon is, de lényegében általános váltakoztatását az éppen zajló változási folyamat alapvető egységének, de a fonetikai realizációkat tekintve könnyen lehetséges részletkülönbségeinek jegyében kell tekintetni.

Hogy a χ-nak volt-e zöngés párja a legkorábbi szövegemlékeink képviselte hangrendszerben, annak sem pozitív, sem negatív bizonyítására nincs lehetőségünk. A γ meglétével ugyan elvileg nemcsak a γ/χ korreláció miatt, hanem kronológiailag is számolhatnánk, hiszen a velaris zöngés spirans emlékeink korát, ha már halódó jelleggel is, de megérhette (vö. BÁRCZI, Htört.[2] 111, 122, 134); szövegeinkben azonban

történetesen nincs egyetlen olyan helyzet, illetőleg jelölési sajátság sem, amely γ-re mutathatna. Ahhoz azonban alig fér kétség, hogy a $\chi > h$ fejlődés, illetőleg a χ fokozatos pusztulása, amely emlékeink szövegének hangos változatában minden bizonnyal számos kiejtésbeli ingadozást, átmenetet okozott a velaris és a laringalis minőség között, a γ eltűnésétől nem volt független fejlemény (l. még KÁLMÁN: MNy. LXI, 394).

A χ kérdésére a morfematikai problémák tárgyalása során, a felszólító mód jelével kapcsolatban még visszatérek.

3. Az újabb magyar hangtörténeti irodalom meglehetős biztossággal tisztázta a β egykori, általánosabb meglétének a kérdését (l.: PETROVICI—BÁRCZI—DEME—TAMÁS—GÁLDI—BAKOS—KÁLMÁN—BENKŐ: MNy. LII, 6—26; TÖRÖK GÁBOR: MNy. LIII, 368—75; BENKŐ: MNy. LIV, 20, Nyjtört. 77—8; SZABÓ T.: MNy. LVI, 31—43; NYÍRI: Népr. és Nytud. XIX—XX, 291—300; vö. még BÁRCZI, Htört.[2] 109, 113, 127). Ezek alapján — úgy hiszem — vajmi kevés kétség támad afelől, hogy az ómagyarban, közelebbről vizsgált szövegeinkben még a bilabialisos és nem a dentilabialisos ejtésmódot jogos föltenni. Ehhez az általános képhez megint csak annyit kell itt hozzáadni, amennyit legkorábbi szövegemlékeink sajátságai alapján a kérdésről még külön is mondhatunk, mégpedig a β továbbfejlődésének két főtípusa: a vokalizációs és a dentilabializációs szembenállás viszonylatában.

E tekintetben elsősorban a HB. és K. rejt magában tanulságos fogódzókat többféle vonatkozásban is. A legérdekesebb itt nyilvánvalóan azoknak a szó- és szótagvégeknek az ügye, amelyekben régebben *v*-s kiejtést tettek ugyan föl (l. pl.: SIMONYI: Nyr. IX, 107; SZINNYEI: Nyr. XVII, 195), újabban azonban — MÉSZÖLY (NytörtFejt. 78), majd NYÍRI (Népr. és Nytud. XIX—XX, 291—300) kivételével — szinte általánosan diftongikus ejtésmódot keresnek (l. pl.: SZINNYEI: MNyTK. 23. sz. 4, 7; PAIS: MNy. XXXVIII, 161; BENKŐ: NyK. LIV, 46 kk.; BÁRCZI, Htört.[2] 91 kk.). Egy korábbi közleményemben (MNy. LIII, 297) a HB. névmásalakjaival kapcsolatban már kétféle — β-s vagy diftongikus kiejtés lehetőségét tettem föl. Mint mostani olvasatomból látható, ma már ezekben és a többi ide vonható esetben is a bilabialis zöngés spirans jelenlétét tartom valószínűbbnek, s a vokálisos-diftongusos kiejtést csak másodsorban, több vagy kevesebb lehetőséggel számításba veendőnek. A HB. és K. hangjelölési rendszerében ugyanis e feltevést támogató sajátosságokat látok. Mint ahogy ez a rendszer sok más tekintetben is kiemelkedik pontosságával, következetességével, az *u, v, w, (vv, uv)* betűjelek használatát illetően sem annyira ingadozó és törvényszerűségek nélküli, mint ahogy azt a felületesebb szemlélő gondolná, vagy a régi magyar helyesírásról szóló korábbi vélemények tükrözik. Erről egy kis statisztika is bőven meggyőzhet. Ha ugyanis azt vizsgáljuk, hogy mi az *u, v, w* hangértéke rövid vokális ~ konszonáns viszonylatban, akkor a következő képet kapjuk: rövid vokálist (*u*-t, *ü*-t vagy *o*-t, *ö*-t) a szöveg írója *u*-val 101 esetben, *v*-vel 6 esetben jelöl; konszonáns jelölésére viszont 10 esetben használ *u* jelet, 20 esetben *v*, 1 esetben *w* jelet. Megjegyzendő, hogy e statisztikában számításon kívül kellett hagynom egyrészt a

hosszú vokálisok jelölését, mert ezek a vizsgált jelenség *β* ~ rövid vokális korrelációja miatt nem lehetnek mérvadók, másrészt az eddig diftongikus kapcsolatoknak értékelt hangelemek jelölésmódját, mert hiszen éppen ezeknek a jelölési rendszerhez való viszonyát kell megvilágítani. Nos, a közölt statisztika így „nyersen" is mond valamit: a vokálisok *u*-s jelölése az emlékben rendkívül erősen domináns, a *v*-s jelölés viszont jóval nagyobb mértékben konszonáns minőséget takar (e jelenség, bár kevésbé polarizálódva és következetesen, de a másik három emlékben is megmutatkozik). Ha mármost ezzel szembeállítjuk a HB. és K.-nek azokat a szó- és szótagvégeit, melyek kettős betűkapcsolatukban elvileg diftongikus jellegűek is lehetnek, a jelölési összefüggések érdekes képet nyújtanak. Szövegünk ide tartozó esetei a következők: *chomuv, mív, uolov, keſeruv, miv, tiv, iarov, bovdug, ovdonia, ovga, ív, iovben, iov, tiv.* Csupa *v*-s jelölés, mely az előbb közölt statisztika fényében a konszonáns minőség bizonyítékául számításba vehető, hiszen vokális minőség esetén tiszta vagy legalábbis túlnyomó többségű *u*-s jelölést várhatnánk, ilyen *v*-s egyöntetűséget azonban kevésbé.

Persze fölmerülhetne itt olyan kétség, hogy vajon a szóban levő *ov, uv, iv* jelölések nem puszta írássajátságok-e, illetőleg nem hosszú vokálisokat jelölnek-e. Mivel azonban az itt számbajöhető hangkapcsolatokban a második hangelem etimologikus előzménye minden esetben konszonáns, s mivel az emlék hosszú vokálisként valószínűsíthető hangelemei csekély kivétellel egy betűs jelölésűek, kizáró ellenérvül e körülmény nemigen szolgálhat. — Mindezek ellenére az ide vonatkozó esetek olvasatában a *β*-s és a másodlagosan számításba jöhető diftongikus kiejtés mellett nem lehet teljesen kizárni a harmadik: hosszú monoftongusos kiejtésvariációt (*βoló, keserű, jó, tű* stb.) sem. Ezt azért jegyzem meg külön is, mert az olvasatban technikai okokból már nem tudtam föltüntetni. Az itt szereplő névmások közül a ma is gyakori 3. személyű *ű*-n kívül a *mű, tű* folytatás is közönséges, egészen a XVII. századig a *mí, tí* alakkal együtt úgyszólván általános, sőt egyes elszigetelt nyelvjárási részlegekben ma is él (e névmások hangtörténetére l. Benkő: MNy. LIII, 279—80).

A diftongusos kiejtési lehetőséggel szemben a vokális + *β*-s realizáció mellett további érvül szolgálhat a HB. *chomuv* és *keſeruv* írott alakja. Az *uv* írásmódot a régebbi magyar hangtani felfogás általában *uu̯*, illetőleg *üü̯* diftongus jelének tartotta, s a HB. és K. olvasataiban is így adta vissza (Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 4, 15, 16; Pais: MNy. XXXVIII, 161; Bárczi, MNyÉletr. 87). Már régóta azon az álláspontón vagyok (l. NyK. LIV, 58), hogy az ilyen, mindkét elemében teljesen azonos kettőshangzó feltevése elméletileg és gyakorlatilag egyaránt képtelenség, s ezt a véleményemet ma is tartom (korábban még eléggé hasonlóan vélekedett Szinnyei is: NyK. XXXV, 438). Tehát ha a *v* előtti vokálisban *u*-t, illetőleg *ü*-t olvasunk, akkor a *v*-t ugyanennek olvasni nem lehet. Marad tehát két lehetőség: a betűkapcsolat vagy hosszú vokálist jelöl, vagy vokális + *β* hangkapcsolatot. Az előbb mondottak értelmében s erősen beszámítva azt is, hogy a *v* betű mögött valószínűleg mindkét esetben etimologikus hangelem (képzőmorféma) áll (l. TESz. *hamu, keserű*), az utóbbi feltevés a valószínűbb.

De van a HB. és K. szövegében további fogódzó is ez alakok konszonánsos kiejtésmódjának valószínűsítésére, amit már Mészöly észrevett (ÓmSzöv. 171; vö. még: Török Gábor: MNy. LIII, 368; Nyíri: Népr. és Nytud. XIX—XX, 291). Ez az *ovga* alak, melynek egy *g*-s jelölése — szemben az emlék igen pontos hosszúmássalhangzó-jelölésével — a felszólító módú mássalhangzó-összeolvadás rövid kiejtésére vall, ami viszont csak mássalhangzós környezetben indokolt (másként, aligha helyesen Bárczi: MNy. XXXIX, 340), tehát a *ʒ* előtt konszonánsra utal. Sőt, nagy valószínűséggel ugyanezt bizonyítja a HB. *ovdonia* alakja is a maga igenévképző előtti végvokálisával; vö. HB.: *elnie*, *ketnie* stb. (l. még a tőtani fejezetben is).

Mészölynek az a meglátása, hogy az említett esetekben zárt, mássalhangzós végű szótaggal kell számolni, még akkor is igen fontos, ha ő ez alakokban — az akkori hangtörténeti felfogás értelmében — nem *β*-t, hanem *v*-t olvas (*óvgya*, *járóv*, *keserűv* stb.), s olvasatát kizárólagos érvényűnek is tartja (vö. ÓmSzöv. 111). Mai értelmezésünk szerint persze e szó- és szótagvégek mássalhangzója a *β* felé mutat, annál is inkább, mivel a vokálisos—diftongikus ejtésmóddal nem a *v*-s, hanem a *β*-s kiejtés áll korrelációban, mint ahogy ez alakok későbbi, kettőshangzós kiejtése is a *β* vokalizációja folytán keletkezett: *joβ* > *jǫu*, *miβ* > *miü* stb.

A *β*-s kiejtés lehetőségével szemben ellenérvként kínálkozhatnék, hogy a tárgyalt alakok egy részében *γ*-s előzménnyel kell vagy lehet számolni, pl. a *való*, *járó* igenévben, melyben az igenévképzőnek **-k* > *-γ* és **-p* > *-β* előzménye egyaránt lehet, sőt két irányból való egybeesésük sem elképzelhetetlen (l. pl.: Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 28; Hajdú, UrNyt. 146). A *γ* és a *β* váltakozására azonban a magyar hangtörténetben egyébként is egy sereg példa van (l. a *bő*, *sző*, *ró*, *visz*, *tesz*, *iszik*, *jó* fn., *év*, *íj* stb. előéletét: vö.: Hajdú, UrNyt. 98, 107; Lakó: NytudÉrt. 47. sz. 35; TESz.; MSzFgrE.), s ismeretes jelenség ez rokon nyelveinkben is, a vogulban meg éppen közönséges (l.: Mészöly, NytörtFejt. 80; Kálmán: NyK. LXVII, 320, ChrestWog.[2] 12). Ugyanez a jelenség a *γ*-vel változási összefüggésben levő *η* előzmények esetében is tapasztalható (l. a *hó* 'hónap', *tő*, *nő* fn., *ó* ~ *agg*, *ő*, *avik*, *hív* stb. előéletét: vö.: Hajdú i. m. 102; Lakó i. m. 51; TESz.; MSzFgrE.). Hogy ezek a képzésbelileg viszonylag távol eső hangok hogyan kerültek a *β*-vel változási korrelációba, arra ugyan a fentebb említett, esetlegesen kettős előzményeken kívül több más lehetőség is kínálkozik (közel eső akusztikai benyomás, hiátusos helyzetbeli csere, *u*, *ü*-n keresztül való összefüggés), de ennek magyarázata a ténnyel szemben tárgyunk szempontjából már csak másodlagos fontosságú.

Egy mozzanatra az utalás azonban mégsem hagyható el. A HB. és K. kérdéses alakjainak többsége olyan helyzetben kerül elő a szövegben, amikor utána bilabialis mássalhangzó következik: *chomuv uogmuc*, *keferuv uola*, *miv vogmuc*, *iarov vogmuc*, *iv uimadſagucmia*, *iovben*, *tiv bennetuc;* sőt fonológiai okokból (l. később) a követő dentilabialis is számbaveendő: *iov felevl.* Ez feltehetőleg szintén több a véletlennél, s arra mutathat, hogy a *β*-knek ilyen fonetikai helyzetben való fennmaradása, illetőleg nem vokalizálódása a rákövetkező labialis mássalhangzó „tartósító" hatásának is köszönhető. Vagyis arról lehet itt szó, hogy az etimologikus diftongus második

elemeként álló *u̯*, *ü̯* és a szó- és szótagzáróként szereplő *β* csupán fonetikai alternánsai egymásnak, és hangszín-realizációjuk „ad hoc" helyzetüktől, környezetüktől függ (hasonlóra céloz Bárczi, Htört.[2] 91 az *u̯*, *ü̯* ~ *β* lehetséges váltakozásával kapcsolatban). Én e lehetőséget a HB. és K. olvasatában a variációk közti különbségekkel tekintetbe is vettem. A másik három emlék szövegében azonban nincsenek olyan mértékű fogódzók, melyek ebben a sajátos helyzetben a *β*-s kiejtést a HB. és K.-hez hasonlóan valószínűsítenék, úgy hogy ott már a diftongikus kiejtésmódot megokolt volt előnyben részesítenem. Lehet, hogy a HB. és K. e tekintetben való szembenállása a többi emlékkel nyelvjárási különbségként magyarázandó.

A nem zárt szótag végi helyzetek természetesen nem tartoznak közvetlenül ebbe a jelenségkörbe, ezekben mind a HB. és K.-ben, mind a többi emlékben a diftongusos—monoftongusos olvasatvariáció állhat csupán egymással szemben (l. a magánhangzók tárgyalásában).

Ez a zárt szótag végi problematika azért is kulcsfontosságú a *β* kérdésének megítélésében, mert — ha az okfejtés helyes — szinte fölöslegessé teszi a mai *v* helyén álló *β*-s kiejtés meglétének további bizonyítását. Hogy más helyzetekben: szó kezdetén, továbbá szó belsejében intervokális meg mássalhangzó utáni pozícióban szövegeinkben *β* és még nem *v* olvasandó, tehát az ómagyar helyesírás *v (u, w)* betűje a latin hang-, illetőleg írásrendszer alapján való szokványos helyettesítés, arról — mint előbb utaltam rá — ma már vajmi kevés kétségünk lehet. Két olyan fogódzót azonban mégis megemlítenék, melyek magából emlékeink szövegéből is fölmeríthetők.

Ha egybevetjük a HB. folyamatos múltjainak velaris hangrendű alakjait, akkor ilyen szembenállást kapunk: *tilutoa, mundoa* ~ *Hadlaua*. Ebből világos, hogy ahol a *β* a szóalakban jelen van, ott a tőnek eredetileg alsó nyelvállású magánhangzója megmaradt, ahol viszont a *β* nincs meg, ott a tőhangzó záródott. Ugyane záródott tőhangzót mutatja egyébként a HB. *hazóá* alakja is, s legalábbis nem mondanak neki ellent a többi emlék *β*-hiányos, hiátusos alakjai sem; pl.: KTSz.: *cuetſegum, cuetſegem*; ÓMS.: *keſeruen, buol, bua*; stb. (a HB. *halaláál*, ÓMS.: *kynaal, fyaal* stb. formák természetesen más kategóriába tartoznak, a hiányzó *β* előtti vokális nem tőhangzó, hanem funkcióval bíró morfematikus elem). A fenti szembenállás ugyanakkor azt is jelzi, hogy a HB. palatalis hangrendű *terumteve, feledeve, veteve*, valamint — 'kezdetben' értelmezése esetén — *eleve* alakjaiban a *β* előtt nyílt tőhangzót kell olvasni, a *Heon, heon* alak *e* betűje viszont már csak ezért is zártabb hangot jelöl. A hiátusos záródás jelensége egyike az ómagyar nyelv leggyakoribb sajátosságainak (*luász, ruosz, hoas; tüe, küér, kües* stb.), s természetesen fonetikai magyarázatát nem a *v*, hanem a *β* kieséses—beolvadásos ráhatása adja (Benkő: MNy. LII, 24, Nyjtört. 78). Megjegyzendő, hogy a HB. e tárgyas ragozású alakjait Mészöly *tilutová, mundová, házová*-nak, illetőleg velük szemben *Hàdlàvá*-nak olvasta (Nytört-Fejt. 84, ÓmSzöv. 111, 167), mely jelzi, hogy a megelőző vokális problémájának lényegét érzékelte. Abban persze már aligha volt igaza, hogy az *oa* betűkapcsolatok mögött — latin íráshatásra gondolva — nem hiátusos, hanem spiranssal kitöltődött kiejtésmódot keres (l. MNy. XIV, 257 kk., ÓmSzöv. 167 kk.); a hiátusos és nem

hiátusos helyzetek előbb érintett törvényszerű hangkörnyezetbeli különbségei ezt igen határozottan cáfolják (vö. még Bárczi, Htört.² 50).

A másik jelenségre éppen csak utalok: KTSz.: *iduzleg, iduzuh[ut]*. A konszonánsnak a vokálisba való felszívódását, amely — az előbbi esetekkel szemben — ilyen sorrendben nem jár a magánhangzó törvényszerű záródásával, szintén a kiesett spirans bilabialis jellege magyarázhatja legkézenfekvőbben (vö.: Benkő: MNy. LII, 24; Bárczi, Htört.² 110).

Ezek a meggondolások csak még jobban alátámasztják azt az előbb már jelzett általános tételt, hogy szókezdeten, valamint szó belsejében intervokális helyzetben és mássalhangzó után, tehát olyan esetekben, ahol a későbbi folytató rendszerint *v*, szövegeinkben általában *β*-t olvashatunk. A *β* dentilabializációs átalakulása, mely természetesen *β* ~ *v* kiejtésbeli ingadozással járt együtt, időben már alkalmasint túlmegy tárgyalt szövegemlékeink korán. Ilyenformán emlékeink hangrendszerében a zöngés—zöngétlen korrelációs fonémapár még a *β*/*f* lehetett, az *f*-nek tehát nem volt közvetlen fonetikai megfelelésű zöngés *(v)*, a *β*-nek pedig közvetlen fonetikai megfelelésű zöngétlen *(φ)* párja, illetőleg ilyenek csak egyes hasonulásos esetekben, ad hoc fonetikai jelenségként jöhettek elő esetleg (l. később). (Bár hogy a szókezdő *p*-ből lett ősmagyar *φ* mikor vált *f*-fé, azt bajos volna meghatározni; vö. még Hajdú, UrNyt. 112.) Nyilvánvaló, hogy ez a bizonyos mértékben felemás helyzet erősen közrejátszhatott a *β*-k dentilabializációjában, különösen azután, hogy az ősi örökségként csak szó elején álló *f* más, a *β* pozícióival azonos fonetikai helyzetekben is kezdett jelentkezni (vö. még Kálmán: MNy. LXI, 396). Legkorábbi szövegemlékeinkben mindenesetre figyelemreméltó, hogy az *f*-re viszonylag szép számú szókezdő jelentkezése mellett egyetlen más helyzetű példánk sincs (vö. KTSz.: *Jofepnec* is), jeléül annak, hogy ezek az emlékek nyelvünknek e tekintetben is eredetibb állapotát tükrözik.

4. Hangtörténeti irodalmunkban az ómagyar kori *ʒ́ (d'zs)*, esetleg csupán *ʒ (dzs)* megléte már jó ideje fölvetődött, de csak újabban kapott többoldalú bizonyítást és megerősítést (l. pl.: Bárczi, Htört.² 119—20; Kniezsa: MNy. LVIII, 310—1; Kálmán: MNy. LVIII, 310). Olvasati téren azonban ez a felfogás még nemigen realizálódott, s nem is könnyű vele boldogulni, mert egyrészt az itt számbavehető nagyon különböző hangtörténeti előzmények bonyolítják a helyzetet, másrészt a variálatlan, mindig *g*-s jelölésmód sem nyújt megfelelő finomságú fogódzókat (persze a *g*-s írásmód maga is az egykori *ʒ́*-s kiejtés jelentékeny bizonyítéka). Habár szövegeink *ʒ́*-s kiejtését így jobbára azok az általános hangtörténeti meggondolások támogatják, melyekre fentebb utaltam, mégis van egy-két olyan, a *gy*-vel szemben a *ʒ́*-t előtérbe helyező körülmény is, melynek hivatkozási alapját legkorábbi szövegcsoportunk maga is képezheti.

A következőkben még szólni fogok róla, hogy szövegeink hangrendszeréből a *ty* fonéma hiányzik, illetőleg csupán igen kis valószínűséggel tehető föl. Eszerint persze nemigen volt meg a későbbi zöngés—zöngétlen *gy*/*ty* fonémakorreláció sem, ami legalábbis gyöngíti a *gy* akár fonetikai alternánsként való meglételének esélyeit. Volt ellenben emlékeinkben bőven *cs*, s így a *ʒ́(ʒ)*/*cs* zöngés—zöngétlen korreláció

létrejöhetett, ami a palatalis zöngés affrikáta jelenlétének támasztéka lehet. Valószínűleg ennek maradványai az ilyen mai kettősségek: *agyar : acsarkodik, vigyorog : vicsorog* stb. (alighanem ide tartozik a *megyer ~ mecser* kettősség is; az utóbbira l. pl. az ilyen tulajdonneveket). E tekintetben nem szabad elfelejtkezni arról sem, hogy egyes keleti és nyugati perem-nyelvjárástípusainkban a köznyelvi *gy/ty* korreláció helyét ma is *ʒ/cs* foglalja el, mely — legalábbis fejlődési kiindulásait tekintve — nagy valószínűséggel megőrzött régiség. A lezajlott *ʒ́ > gy* változásban mindenesetre a *ty*-nek a magyar hangrendszerben fonémaként való megjelenése és bizonyos mértékű elszaporodása is szerepet játszhatott (vö. még KÁLMÁN: MNy. LXI, 394).

Később, a magánhangzók tárgyalásában, majd a morfematikai kérdések taglalásában lesz szó arról, hogy bizonyos jelenségek mind a négy korai szövegemlékünknek a nyugati magyar nyelvterületről való származását sejtetik. Talán ez a körülmény is erősítheti emlékeink olvasatában a *ʒ́*-nek a *gy*-vel szemben való előnyben részesítését, tekintve, hogy több jel mutat a *ʒ́*-nek a nyugati magyar nyelvjárásokban való hajdani erősebb érvényesülésére (l. BÁRCZI, Htört.[2] 119).

Vizsgált emlékeink szövegében a *ʒ́* jelenlétét tehát külső és belső érvekkel egyaránt lehet támogatni. Ennek ellenére olvasatomban ezt a lehetőséget sem abszolutizálom, tehát nem veszek minden *g*-s írásmódú hangot kizárólag *ʒ́*-s kiejtésűnek, hanem legalábbis a további olvasati lehetőségekben a *gy*-s kiejtésmód kétféle valószínűségi fokát is szerepeltetem. Ennek oka, hogy a kérdéses hang többféle előzményét nemigen lehet számításon kívül hagyni.

A legtöbb nehézséget okozó kategóriák a következők: 1. A *d* végű igék felszólító módú alakjai: HB. *vimagguc, oggun;* ÓMS.: *maraggun, Keguggethuc;* stb., melyekben az igevégi *d* a módjelet képviselő konszonánssal olvad össze. 2. Az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*-tövű igék felszólító módú alakjai: HB.: *legenec;* KTSz.: *legen, weged;* ÓMS.: *Wegh, leg;* stb., melyeknek ma is eléggé homályos eredetében még mindig spiránselőzményük affrikálódása jöhet leginkább számításba (l.: BUDENZ, UgAl. 362; BEKE: NyK. LII, 306; BÁRCZI, Szótöv. 58). (Mindkét kategória módjelének kérdésére l. még a morfematikai fejtegetéseket.) 3. A HB. *ge* írásmódú kötőszója, melynek konszonánsa itt aligha őriz eredetibb állapotot, hanem jóval valószínűbben a *de* forma másodlagos, palatalizációs fejlődménye (l. már KT.: *de;* ÓMS.: *de*). 4. Mindazok a viszonylag nagyszámú szóalakok, melyekben a kérdéses hang több-kevesebb valószínűséggel eredetibb *l > ly*-re megy vissza: HB.: *vogmuc, hug;* KT.: *ug;* KTSz.: *ieguſe[h]v[ʒ];* ÓMS.: *eggen yg, owog;* GyS.: *keguſſege;* stb.

Mindezeknek a kategóriáknak a *g*-vel jelölt hangja bizonyos előzménybeli ellentétben áll szövegeink azon szóalakjaival, melyekben a *g* jel ősi (< fgr. **-ńč* stb.) vagy idegen nyelvi *ʒ́* előzmény közvetlen folytatója; pl.: HB.: *gimilſnek, angelcut;* KTSz.: *hu[ga], germuk;* stb. Azok az affrikációs, palatalizációs folyamatok ugyanis, melyek a *d* + palatalis spirans, továbbá a *d, j, ly* előzményeknek az említett kategóriákbeli továbbfejlődését eredményezték, elvileg, illetőleg a puszta fonetikai relációkat tekintve *ʒ́*-be és *gy*-be egyaránt torkollhattak. Hogy ilyen kettősség kialakult és fennállott-e avagy sem, azt csak akkor tudnánk meghatározni, ha biztosak

lehetnénk abban, hogy már az ősmagyarban és az ómagyar legelején minden valószínűség szerint létező *ǯ* fonéma mellett volt-e hangrendszerünknek *gy* fonémája is, avagy nem, vagy legalábbis volt-e a *ǯ*-nek *gy*-s fonetikai variánsa, avagy nem. Mivel azonban ennek megállapításához biztos kritériumunk nincs, sőt a különféle típusú hangtörténeti előzmények a kérdést erősen bonyolítják, a *gy*-s olvasati lehetőségeket elsősorban az említett kategóriák viszonylatában nem lehet elmellőzni. Ezért — noha a *ǯ*-s olvasatnak e fonéma általános érvényesülési lehetőségére gondolva előnyt is adtam — a *gy*-s variációk kizárásával nem merevíthettem el olvasatomat. Ha a *ǯ* mellett *gy*-s fonetikai alternánsok valóban régtől fogva éltek, az fontos lenne számunkra azért is, mert a *gy* *ǯ* fölé kerülésének, majd teljes uralomra jutásának indító okait és körülményeit jobban fogni tudnánk, figyelemmel természetesen a *ty* megjelenésével kapcsolatos korrelációs összefüggésekre is.

Itt jegyzem meg: Hajdú szerint (UrNyt. 112) kétséges lehet, hogy az „ősmagyar *ǯ* jésítettsége fonológiai szempontból fontos jegy volt-e, s hogy egyáltalán szükséges-e e hang jésítettségét jelezni". A kérdés első részére én inkább nemmel felelnék, hiszen a *ǯ* jésítettsége csak ősmagyar *ǯ* fonéma megléte esetén, azzal szemben volna érdekes, *ǯ*—*ǯ* fonológiai kettősségre pedig nincs okunk gondolni; esetleges *ǯ*—*gy* fonológiai kettősség esetén (l. fentebb) viszont a két hang képzésmódjának egyéb eltérései lehetnének fontosabb jegyek. A kérdés második részére azonban igent mondanék; fonetikai szempontból a *ǯ* jésítettsége fontos jellemző, mégpedig azért, mert általa érthető meg későbbi *gy*-vé és nem *ǯ*-vé, *ž*-vé stb. válása, illetőleg a *ǯ*-nek és *gy*-nek egy ideig csupán csekély képzéskülönbségű fonetikai változatokként való együttélése.

5. A *ty* kérdése még erősebben átvezet szövegeink mássalhangzó-kapcsolatainak témakörébe, annál is inkább, mert kapcsolódásos jelenségek nélkül is előfordulható *ty*-re szövegeinkben mindössze egy, több mint kétséges példánk lehetne: KT.: *atia* (erről l. alább). Ismerve a *ty*-nek a magyar hangrendszerben elfoglalt igen kis arányszámát — a mai magyarban is csak 0,14% (Vértes: NyK. LIV, 108) — s ezen belül is jobbára *t*+*j* összeolvadásából keletkezett voltát, hangkapcsolaton kívüli előfordulását szövegeinkben abban az esetben sem nagyon remélhetnénk, ha ez időben fonémaként már teljesen megállapodott volna. Ezen a téren azonban még akkor is komoly kétségeink lehetnek, ha az ómagyar kor első felének írásos emlékeiben szórványosan olyan jelölések is mutatkoznak, melyek mögött *ty*-s kiejtésre gyanakodhatunk (vö.: Kniezsa, HírTört. 45; Bárczi, Htört.[2] 112, 120), hiszen ezek könnyen lehetnek rendszerbelileg, illetőleg területileg elszigetelt jelenségek.

A kételyeket nagy mértékben fölerősíti az az előbb említett körülmény, hogy *ty* hangunk kialakulásának legfontosabb lehetőségét a *t*+*j*, illetőleg *t*+*χ*-s kapcsolat adhatta meg, márpedig egyrészt tudjuk, hogy ezek emlékeink korát megelőzően más irányba *(cs, ccs, ss)* fejlődtek (l. Bárczi, Htört.[2] 112), másrészt és főként vizsgált emlékeink sem utalnak *tty*-s összeolvadásra. Igaz ugyan, hogy emlékeink *ti* jelöléseit (HB.: *latiatuc, ʒokoʒtia* stb.) hosszú időn keresztül általában *tty*, *ty*-vel olvasták (Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 6, 12; Pais: MNy. XXXVIII, 160; Mészöly, NytörtFejt. 4,

ÓmSzöv. 111; Benkő: MNy. XLIX, 19; B. Lőrinczy, KT. és Sz. 67; stb.), Kniezsa emlékezetes cikke (MNy. LVIII, 305—12) azonban e tekintetben viszonylag tiszta vizet öntött a pohárba. Érvelését általában meggyőzőnek tartom, s különösen két vonatkozásban tárgyunk szempontjából perdöntőnek. Egyrészt a HB.: *uimaggonoc, oggun;* KT.: *fellen, vifelled;* ÓMS.: *illen, Keguggethuk;* stb. alakjai más morfematikai természetük miatt semmiféle hivatkozási alapul nem szolgálhatnak a HB.: *mulchotia;* HBK.: *tumetiuc;* KT.: *latiuc;* KTSz.: *fyrotiatu[c];* stb., valamint a KTSz.: *tamadatia, fugadotianoc;* ÓMS.: *hullothya, olelothya;* GyS.: *arulatia, vadulatia;* stb. kiejtésének meghatározásához. Másrészt a palatalizációnak *i*-vel való jelölése teljesen ismeretlen a magyar helyesírás korai idejében. Ezért a szóban forgó alakok *i*-je külön kiejtett, össze nem olvadt *j*-t jelöl, s a *j* előtti *t* vagy saját fonetikai mivoltában maradt meg, vagy legföljebb a *j* előtti helyzetben bizonyos mértékű alkalmi palatalis színezetet kapott.

E kérdéskör további részleteire egyfelől a mássalhangzó-hasonulások, összeolvadások olvasati problémáinak tárgyalásában, másfelől az e körbe vágó morfematikai jelenségekkel kapcsolatos megjegyzéseimben még visszatérek. Ami a kérdésből ide vonatkozóan lényeges, az mindössze két mondatban összefoglalható. Mind a *mulchotia*, mind a *tamadatia*-féle alakokban csekély lehetősége van összeolvadás eredményét tükröztető *tty*-s olvasatnak, de még külön álló *j* előtt esetleg alkalmilag palatalizálódott *t (t') ty* fonémává szilárdulásának is. Ha viszont a *ty* kialakulásának ez az egyetlen igazán szélesebb nyelvi bázisú, számottevőbb lehetősége kiesik, akkor a más helyzetben valószínűleg elő sem fordulás tényén túlmenőleg is erősen kérdésessé válik, hogy emlékeink hangrendszerében egyáltalán lehet-e vele számolni. Olvasataimban ezért szorul a *ty*, *tty* annyira a variációs lehetőségek perifériájára.

Az előbb szóba került KT.: *atia* alak tőmorfémájának konszonánsa eredetileg nyilvánvalóan depalatalis volt, későbbi—mai palatalisos változata *(atya)* keletkezési idejében meg nem határozható, másodlagos fejlemény (l. TESz.); fonematikus értékű *ty*-vel való olvasata tehát a hangelőzmény oldaláról nem támogatható. Az *atia* alak *i* betűje természetesen az említett helyesírástörténeti tényeken túlmenően azért sem jöhet szóba a tő konszonánsa hangszínének jelölőjeként, mert kétséget kizáróan a hiátusos helyzetből elvonódott *j*-s birtokos személyjel tartozéka. A birtokos személyjel *j*-je — az *anya* párhuzam feltehető analógiája mellett — persze szerepet játszhatott a szóban végbement *t* > *ty* változásban, de e változás a *ty* szövegeinkbeli helyzetéről mondottakhoz nem ad semmiféle kronológiailag megfogható ellenbizonyítékot.

Bár az *ny* megléte, illetőleg az *n—ny* fonológiai szembenállás érvényessége vizsgált emlékeink korában sem kétséges, és így külön magyarázatot nem kíván, a KT.: *atia* problémájához is kapcsolódva itt jegyzem meg, hogy emlékeink helyesírása az egyszerű *ny*, valamint a tővégi *ny* (*n*)+*j* kezdetű toldalékmorféma kapcsolata között legtöbbnyire különbséget tesz, az előbbinek jobbára *n*, ritkábban *ny*, *nh*, az utóbbinak *ni* jelölésével; vö. pl. KTSz.: *afun[a]huȝ, fenuſ, ana, mvnybe[le], ſcurnevlen[ec]* ~ *aniahuȝ* 'anyjához', *kiuania*. Kivétel a KTSz.-nak néhány, egyébként nem egészen biztos olvasatú szóalakja: *[a]niad, ed[e]nienet* (ɔ: *ed[e]nienec*), továbbá esetleg az ÓMS.: *ſirou aniath thekunched* sorának *aniath* alakja, mely *ny*+*j* olvasatú

nem lehet ugyan, de egyéb körülmények, melyekre még visszatérek, az *ni*-s írásmódot talán magyarázhatják.

6. A szomszédos mássalhangzók egymásra hatásának témaköre a magyar hangtörténeti vizsgálatoknak meglehetősen elhanyagolt területe, pedig ezek számarányuknál fogva is a szövegek hangzásbeli arculatának elsőrendű meghatározói, s megannyi olvasati problémát rejtenek magukban. Olvasataim magyarázataként ezért szükséges velük tüzetesebben foglalkoznom.

Az alkalmi jellegű mássalhangzó-ráhatások, illetőleg az ezek eredményeként jelentkező módosulások között számbeli arányainál fogva is mindenekelőtt a zöngés—zöngétlen hasonulás kérdése vetődik föl. Hogy a magyarban ez a mássalhangzó-jelenség nem eredeti, azt az uráli—finnugor—ugor „alapnyelv"-re kikövetkeztethető mássalhangzó-rendszer zöngés—zöngétlen viszonyai nyilvánvalóvá teszik. Belső fejlődményként való kialakulása mindenképpen összefügg mássalhangzó-rendszerünk ősmagyar—ómagyar kori változásaival, közelebbről a zöngés—zöngétlen fonéma-pároknak az explosiva, spirans és affrikáta-osztályokban való kifejlődésével (vö. KÁLMÁN: MNy. LXI, 393).

Elhagyva az előzmények rendszerbeli és kronológiai lehetőségeinek taglalását, minket most közelebbről az érdekel, hogy vizsgált szövegeinkben mennyiben lehet számolni e jelenséggel. Meglétének vagy hiányának bizonyítására, valószínűsítésére vonatkozóan két fogódzónk lehet: 1. a szövegeink alapján kikövetkeztethető mássalhangzó-rendszer zöngés—zöngétlen korrelációiból adódó lehetőségek; 2. az írástények számbavétele.

Ami az első vonatkozást illeti, ott válaszunk eléggé határozottan igenlő lehet, hiszen szövegeinkben a zöngés—zöngétlen korrelációs párok jelenléte már oly mértékű, hogy az alkalmi hasonulás ökonomikus működésének tág teret enged. Ennek nemigen mondhat ellent az a tény, hogy néhány viszonylatban fonematikus szinten nincsen közvetlen korreláció. Szövegeinkben ugyanis efféle kapcsolatok is feltűnnek: HB.: *ig ſa, hug turchucat;* KT.: *ug ſcolanoc;* ÓMS.: *yg ſiodum, Wegh halal;* stb.; HBK.: *iov felevl;* KTSz.: *[h]yu ſulgam;* ÓMS.: *ſidou fyodumtul;* stb.: — HB.: *gimilſben.* Ha ezekben a *ʒ́* (vagy akár *gy*), valamint a több-kevesebb valószínűséggel föltehető *β* zöngétlenedett, a hasonulás fonetikai eredménye *ćs (ty)*, illetőleg *φ* lehetett; a *cs* hasonulása viszont *ʒ*-t hozhatott létre. A *ćs* és az *φ* azonban fonéma szinten aligha voltak meg szövegeink hangrendszerében, a *ʒ* jelenléte is — láttuk — igen kérdéses; a *cs* és az *ſ*, valamint a *ʒ́* fonetikai variánsaként azonban megvalósulhattak. Hogy pedig a *ćs* és az *φ* alkalmi fonetikai variánsból a hasonulásos lehetőségek viszonylag nagy száma ellenére sem léptek elő a fejlődés későbbi során állandósult fonémává, annak oka zöngés fontetikai korrelációs párjuknak, a *ʒ́*-nek és a zárt szótag végi helyzetben levő *β*-nek már szövegeinkben is érzékelhető s utánuk hamarosan bekövetkező pusztulása (az *φ* fonematizálódásra kevésbé alkalmas voltáról l. még KÁLMÁN: MNy. LXI, 392).

Ami azoknak a kapcsolatoknak a hasonulásos jelenségeit illeti, melyekben az akkori hangrendszernek már kétségkívül meglevő zöngés—zöngétlen korrelációi szerepelnek, bökkenőnek látszik, hogy a szövegek helyesírásában szinte semmi nyoma nincs zöngésülési, illetőleg zöngétlenülési folyamat végbementének; az írásmód nagyszámú esetben következetesen „szabályos": HB.: *miloſtben, mend paradiſumben* stb.; KTSz.: *vymad ſagu[t], Bezzug ſegut* stb.; ÓMS.: *werud hullothya, wylag felleyn* stb. E megoldások érvényesülésében még azt is tekintetbe kell venni, hogy kódexeinkben s közöttük már a koraiakban is tetemes számban találhatók olyan helyesírási „hibák", amelyek jelentékeny hányadukban a zöngés—zöngétlen egymásrahatás fonetikailag hű jelölései (l. pl. Trócsányi: MNy. XII, 298). De többek között éppen ez a körülmény is, hogy tudniilik kódexeink tanúsága szerint a későbbi ómagyarban a zöngés—zöngétlen alkalmi hasonulásos folyamat már széles spektrumú kifejlődésben, a mai magyarral lényegileg azonos jelleggel mutatkozik, szintén arra utal, hogy legkorábbi szövegeinkben meglevő alkalmi változást fed el előlünk az írás. A jelenség magyarázata minden bizonnyal az, ami oly sok más viszonylatban is megmutatkozik: vizsgált szövegeink nyelvi és írásbeli állapota korukhoz képest rendkívül fejlett, sok tekintetben erősen felette áll a későbbi középkori szövegek legtöbbjének. Szövegeink írói—másolói igen jó nyelvi, közelebbről fonológiai és morfológiai érzékkel vetették papírra e hangkapcsolatoknak kiejtésükben már nyilván érvényesülő jelenségeit, pontosan követve az írásnak a szókép állandóságára irányuló törvényeit, s ugyanakkor mellőzve alkalmi változások feltüntetését.

E szabályos és következetes írásmódban azonban mégis akadhat egy-két kivétel. Az ÓMS. más vonatkozásban már említett *ſirou aniath thekunched* tagmondatában ugyanis a szövegértelem tulajdonképpen megengedné az *aniath* alak jelöletlen tárgyként, *-d* birtokos személyjeles alakként való felfogását, azaz 'anyád = anyádat' értelmezését is, hiszen a Szűz itt éppen fiához beszél, nagyonis személyes hangvételben (l. az egész szövegkörnyezetet is). A latin Planctus megfelelő: *Matrem flentem respice* sora ez utóbbi lehetőséget nem zárja ki. Ez esetben viszont az *anyád* > *anyát* alkalmi zöngétlen hasonulás fonetikus jelölésével állhatunk szemben. Némi támasztékot e feltevéshez esetleg még az is nyújtjat, hogy az ÓMS.-ban van egy *anyath* alak is, mely kétségkívül *-t* ragos tárgyeset, tőszava *ny*-énynek „szabályos" *ny* jelölésével szemben viszont a *ſirou aniath*-ban „szabálytalan" *ni* jelölés van (l. előbb; vö. még Kniezsa: MNy. LVIII, 309). Az *aniath* helyesírási különlegességét — ha valóban 2. személyű birtokos személyjeles alakkal állunk szemben — talán a 3. személyű *ania* 'anyja'-félék téves helyesírási analógiája magyarázhatja.

Hogy a zöngétlenülés jelölése több lehet puszta hipotézisnél, azt az értelmi összefüggéseknek az előbbi példában adott lehetőségein kívül még egy körülmény is alátámaszthatja. Az ÓMS.-nak a zöngés—zöngétlen alkalmi hasonulást nem jelölő számos esetén kívül egy apró dolog alkalmasint szintén árulkodik a másoló nyelvi és írásbeli érzékének megtévedéséről és a mögötte rejtőzhető hasonulásos jelenségről. Az ÓMS. *ſcegegkel* alakjáról van szó, amely ugyan típusára nézve a teljes hasonulás körébe vág, a *k* helyetti *g*-s tévesztés azonban zöngés—zöngétlen viszonylatra utal, s e

körben túlkompenzációs jelenségnek látszik. Az ÓMS. másolójának munkájáról következtethetők alapján az se nagyon lehet véletlen, hogy ez az árulkodó tévesztés éppen vele esett meg.

A zöngétlen—zöngés korrelációban az *s/zs* fonémapár már minden bizonnyal megvolt szövegeink hangszerkezetében. A *zs* jelenlétét több idegen nyelvi *ž*-s előzményű jövevény-elem igazolja, melyekben az írásmód ellenére aligha kell a zöngétlen pár hanghelyettesítéses szerepére gondolni: HBK.: *ỳfaac;* KTSz: *Jofepnec;* ÓMS.: *fydou, Sydou;* vö. még GyS.: *Jrslm.* Így a zöngés mássalhangzók előtti *s* alkalmi hasonulása is teljes értékű *zs*-t eredményezhetett: HB.: *ef bulfcaffa;* HBK.: *Scerelmef bratỳm;* KTSz.: *ef bormuc;* stb. Sőt e kapcsolatok viszonylag gyakori volta nagyban segíthette a magyar hangrendszerben ekkor még fiatal *zs* fonologizálódását és ezzel idegen nyelvi megfelelőinek zavartalan átvételét (vö.: Kniezsa: MNy. XXIX, 156—7; Kálmán: MNy. LXI, 393—4).

A mondottak értelmében tehát szövegolvasataimban mindazon hangkapcsolatok első tagjának aláhúzásos jelölése, melyekben zöngés—zöngétlen alkalmi hasonulásra lehetőség nyílott, nagy valószínűséggel magában rejti e fonetikai jelenség valóságos tényeit.

A részben alkalmi, részben állandósult hasonulások egy másik csoportjában: a képzés helye szerinti hasonulások között az *n*-nek bilabialisok előtti és az *m*-nek a velaris—alverlaris tartomány s benne főként a *k*, *g* előtti képzésmódosulásai is figyelmet érdemelnek.

Szövegeinkben eléggé nagy számúak az efféle kapcsolatok: HB.: *paradifumben uolov, achfcin mariat* stb.; KT.: *lean fiot, tiftan maradhaffun* stb.; KTSz.: *menuen, [hi]tuan puftobe[l]e* stb.; GyS.: *fan figeu, Iften fianach* stb. A hangzásbeli ökonómia jegyében itt is megvolt a lehetőség az *n*-nek a kiejtésben bi- és dentilabialisok előtti *m*-mé módosulására. A fegyelmezett írás ezt az ad hoc jelenséget sem tükrözteti — egy olyan kivétellel, mely ugyan egy már akkor is elhomályosult vagy elhomályosulóban levő morfematikai jelenséghez kötődik, de a szóban levő hasonulás meglévő voltát világosan feltételezi. Ez az ÓMS. *egembelu* adata, a maga eredeti *-n* határozóragjával. Íme, itt is a Mária-siralom szövege árulkodik a hasonulásnak a kiejtésben élő, ható voltáról, melyet aztán kódexeink gyakori *ellemben, azomban, külömben* típusú írásformái bőségesen mutatnak, még ha a magyar helyesírás fő vonala ezekben a morfológiailag elhomályosult formákban máig sem vette figyelembe a jelenséget.

A HB. egynémely adata mintha arról tanúskodnék, hogy az imént vázolt jelenségnek bizonyos mértékben fordított, de csak állandó hasonulásokban kifejlődött „párhuzama", az *m* módosulása még nem lenne élő, hatékony kiejtésbeli jelenség: *uromc* (kétszer), *uromchuȝ*. Ezek az alakok azonban nem vonják alapvetően kétségbe az *m* ilyen helyzetben képzésbelileg módosuló voltát, mivel az alkalmi—állandó viszonylatban eltérő jellegen túlmenően is világos magyarázatuk van. A HB. és K. beszélt szövegében ugyanis — talán inkább nyelvjárási, mint időbeli ellentétben a másik három emlékkel — éppen folyamatban levő változás volt az érintett morféma *m*-jének és *k*-jának egymás mellé kerülése, illetőleg még ingadozó volt a köztük levő

vokális jelenléte és hangereje; vö.: *iſemucut;* vö. még *vogmuc, uimagg(om)uc.* A vokális végleges eltűnése és ennek következményeként is az *m* morfológiai előzményének, egyes számú személyjel-megfelelőjéhez való viszonyának elhomályosulása a HB. és K. nyelvi típusának folytatójában is hamarosan létrehozta, sőt egyes esetekben állandó jelenséggé emelte a hasonulást, mint ahogy az pl. a KT.-ben már bekövetkezett voltában mutatkozik is: *rohtonc, nekunc, hýrunc;* vö. még *lelhetneýnc.* Hogy morfológiai kötöttségek nélkül, pusztán fonetikai téren *k* és *g* előtt *n* (sőt *ŋ*) volt az ökonómiának megfelelőbb realizáció, azt számos tény mutatja a HB. kora előtti viszonylatban is: a szláv nasalisok ilyen helyzetű feloldódása (l. pl. HB.: *muncaſ* is), az inetimologikus járulékhangok ilyen helyzetű betoldódása (l. pl. HB.: *urdung* is) stb.

Alveolarisok előtt az *m n*-né módosulása a magyar nyelvi fejlődésben még inkább csak potencialitás volt, bár realizációja sem ritka (l. pl. a *bomlik : bont* típust). A HB.-ben e viszonylatban is találunk eredetibb *m*-es formát a később állandóvá szilárdult *n* helyében: *emdul.* A jelenség oka ez esetben is hasonló az iméntihez: az *m* és a *d* között megvolt, kiesett vagy éppen kieső vokális magyarázhatja (vö. Mészöly, ÓmSzöv. 187). Mindezek azonban már egyre erősebben a magánhangzók problematikája felé mutatnak.

A képzés helye szerinti hasonulások között nagy figyelmet érdemelnek azok az alkalmi módosulások, amelyek a *j* előtti depalatalis (palatalizálódható) mássalhangzókon mentek, mehettek végbe. E problémakör bizonyos vonatkozásairól a *ty* kérdéséről tárgyalva már szót ejtettem, jelezve a *tty*-s (pl. HB.: *Latiatuc;* KTSz.: *tamadatia*), illetőleg *ty*-s (pl. HB.: *ʒocoʒtia;* KTSz.: *tartia*) összeolvadások csekély valószínűségét. Ugyanez vonatkozik a *j* előtti *n, d, l*-re is: mindazokban az esetekben, amikor a *j* hiátustöltő eredetű — tehát a tárgyas igeragozásban és a birtokos személyjelezésben —, szintén nem történt összeolvadás, a helyesírás világos tanúsága szerint (vö. Kniezsa: MNy. LVIII, 309, 312): KT.: *Tudyuc;* KTSz.: *kiuania.* (Feltehetően nem történt összeolvadás a KTSz.: *aniahuʒ*-ban sem, de itt a *j* előtti mássalhangzó etimologikusan is palatalis.)

Az összeolvadásos palatalizáció nem érvényesülése azonban nem jelenti azt, hogy a *j* az előtte álló, palatalizálódható mássalhangzóra nem volt alkalmi fonetikai hatással. Ez a ráhatás azonban — melyet olvasatomban szintén aláhúzással jelöltem — még aligha eredményezett teljes fonetikai értékű *ty, gy, ny, ly* hangot. Kniezsa a *t* + *j*-ről szólva így fejezi ki ezt: „Természetesen a *t* palatalizáltságának foka még aligha volt azonos a maival" (MNy. LVIII, 309).

E helyzetekben a teljes értékű palatalizálódásnak — és ennek következményeként az összeolvadásnak — több gátló tényezője is volt. A *ty* és a *gy* fonémának valószínű hiánya mellett például olyan tényező is közrejátszott itt, amely szövegeinkben szintén tetten érhető. A huzamosabb előzményű, állandóbb, erősebb jellegű ráhatást az etimologikusan depalatalis jellegű mássalhangzó és a *j* között részben még meglevő vagy kiesőfélben levő vagy nemrég kiesett vokálisok akadályozták, ugyanúgy, amint előbb a személyrag *mk*-s formájának időleges fennmaradásában is láttuk; vö. HB.: *kinʒotviatwl.* Ezek alapján például az olyan típusú alakokban, mint a GyS.: *arulatia,*

vadulatia, fugadatia stb. a *t* és a *j* között még akár csökkent értékű tővégi vokálist is feltehetnénk, de éppen kiesettet mindenképpen (a tárgyas ragozású alakokra vonatkozóan is l. még a morfematikai kérdések tárgyalásában).

Vannak szövegeinkben olyan birtokos személyjeles alakok is, melyekben a tővégi depalatalis mássalhangzó későbbi és mai *j* előtti helyzetével szemben még *j*-tlen, tehát magánhangzó előtti helyzetet mutat; pl.: ÓMS.: *kynaal;* GyS.: *quina.* Itt a későbbi és mai kiejtés hosszú palatalisával szemben magától értetődően semmi okunk a palatalizáció bármilyen mértékű feltevésére.

Az itt tárgyalt hasonulások *t'*-s, *d'*-s jellegű fonetikai realizációi természetesen már csak az ide vonatkozó esetek nagy száma miatt is erősen hozzájárulhattak a *ty* és a *gy* fonetikai megerősödéséhez, majd fonologizálódásához. Az *ny*-nél és az *ly*-nél már az ősmagyarban is fonéma voltuk miatt e folyamat ugyan nem hozott ilyen látványos eredményt, de arányuk növekedésében — mely különösen az *ly*-nél volt számottevő — mindenképpen közrejátszott.

Egymás melletti mássalhangzók eredetibb különállását, tehát későbbi teljes és állandó hasonulások, valamint összeolvadások végbe nem menetelét természetesen más alakokban is szép számmal tapasztalhatjuk, illetőleg kikövetkeztethetjük szövegeinkben, sőt e jelenséget vizsgált szövegeink egyik sajátosságának tarthatjuk. A szomszéd mássalhangzók feltehető különejtéses önállósága jórészt morfologikus jellegű, a morfémahatárokon jelentkezik. Egy részük szintén a tő véghangzójának tárgyalt korunkra is áthúzódó, részben még zajló eltűnésével kapcsolatos; pl.: KT.: *muſia;* KTSz.: *huz[i]ad, uſve;* stb. Másik részük későbbi toldalékelemeknek még friss, illetőleg nem teljes tapadásában leli magyarázatát; pl.: HB.: *unimadſagucmia;* KTSz.: *ſcobodſagut, cuetſegum;* stb. Hogy ezekben nem egyszerű morfologikus, szóelemző írássajátságról van szó, hanem az írás kiejtésbeli egybe nem olvadást takarhat, arra talán még a KT.-ben és a KTSz.-ban az emlék egyik kezére teljesen jellemző megoldás: a képzővé váló *ság/ség* elemnek a különírása is rámutathat; itt ugyan az illeszkedés végbemenetele már tapadásra vall, a következetes különírás viszont még a korábbi különejtés tükröztetője is lehet: KT.: *ſcuz ſegnec;* KTSz.: *vymad ſagu[t], ſetit ſegeb[elvl].* Az előbbi esetekkel szemben az egyetlen számba jöhető kivétel a hasonulás végbement voltára a GyS.: *egeſſege* 'egészsége' alakja. Ezt látszik támogatni mindenekelőtt a helyesírás, hiszen az emlék jelölési rendszerében az *sz* hang jele általában *ſc* és *z*. Egy valószínűleg *sz* hangértékű kivétel mégis akad: *tiſteſ*, amit ugyan a szóvégi *s* analogikus ráhatása is magyarázhat éppen, de az *egeſſege* *sz+s* hangkapcsolattal olvasásához mégis szolgáltat némi alapot. A teljes hasonulásos, *ss*-es olvasat lehetőségét támogathatják továbbá az emlék első szakasza szövegeinek analógiái: az első sor *keguſſege* alakja, melyben az *ss* azonos hangok morfémahatáron való találkozásának eredménye; és a második sor *keguſſe* tévesztése, amely maga is szókép-ráhatásból keletkezett. — A morfematikus eredetű mássalhangzó-különállásokon kívül van néhány, tőmorfémában jelentkező, etimologikus előzményre visszamenő nem hasonulásos forma is; pl.: HB.: *Hadlaua, achſcin.* Az utóbbi szó többi emlékünkben már hasonult: KTSz.: *aſſcu[n]noc;* GyS.: *aſcunnac.* Nem hasonult és

hasonult alakok szembenállása más — morfematikus — eredetű esetekben is fennáll: HB.: *ʒumtuchel;* KTSz.: *[mi]loſtual* ~ ÓMS.: *ſcegegkel, valallal, halallal.* Igen valószínű, hogy itt sem elsősorban időbeli, hanem sokkal inkább területi—nyelvjárási különbségek tanúi vagyunk (e szembenállás is megvan nyelvjárásainkban egészen máig).

Vizsgált szövegeinkben a fentebb tárgyalt *t, d, l, n+j, χ* kapcsolatokon kívül számos más hangkapcsolat is van, amely az előforduló palatalis—depalatalis mássalhangzók ilyen vagy olyan minőségét adott helyzetben fonologikus értékkel is befolyásolta. Ezek kiejtési törvényeiben — bizonyos mértékben függően etimológiai előzményeiktől — mássalhangzó előtt a depalatalis realizációt lehet feltennünk: HB.: *vvl keſeruv;* HBK.: *helheʒie;* KTSz.: *[bi]ſſunſagut, [hi]tuan puſtobe[l]e, leanh[uʒ];* stb.; magánhangzó előtt pedig a palatalis minőséget tarthatjuk uralkodónak: HB.: *Menÿi;* KTSz.: *fenuſ;* GyS.: *tonohtuananac;* stb., még ha ez utóbbi esetekben a helyesírás a palatalizáció tényét legtöbbször nem is jelöli (vö. Kniezsa, HírTört. 27, 29, 31 stb.). Az írásmód mindennemű különbsége nélkül is depalatalis—palatalis szembenállást kell feltennünk szövegeink egyik többször előforduló tőmorfémájának, az *asszony*-nak különböző helyzetű, típusú előfordulásaiban is: HB.: *achſcin mariat;* KTSz.: *aſſcu[n]noc,* GyS.: *aſcunnac* ~ KTSz.: *aſun[a]huʒ.* Olvasatom palatalis—depalatalis viszonyainak további részleteit már nem indokolva utalok arra a szabályszerűségre, amelyet más alkalommal (*Ly*Tört. 39, 42) tüzetesebben kifejtettem.

7. Legkorábbi szövegemlékeink helyesírása a mássalhangzók időtartamának jelölésében szinte abszolút pontosságot, következetességet mutat. Ez nyilvánvaló következménye a latin írásrendszer átvételének, illetőleg állandóan jelenlevő hatásának, melyben — a magánhangzókkal ellentétben — a mássalhangzók időtartamkülönbségei a hosszú hangok kettőzésével pontos kifejezést nyernek. A nagyon sok, teljes következetességet mutató időtartam-jelölés közül mindössze egy olyan van, ahol kétségtelen tévesztésre — talán másolói hibára — kell gondolnunk: KTSz.: *aſun[a]huʒ,* mivel itt a *χsz* előzmény teljes hasonulása rövid hangot nemigen eredményezhetett. Minden más esetben a később ismert helyzettől való eltérésnek világos magyarázata van; ezek közül néhányra még visszatérek. Az e tekintetben való nagyfokú jelölésbeli megbízhatóság szövegeinknek — például a korai kódexekkel szemben is — jellemző, feltűnő sajátossága, és egyszersmind szilárd alapot ad arra, hogy az olvasatban a mássalhangzók egy, illetőleg két betűvel írott értékére a legnagyobb mértékben támaszkodni lehessen.

Szövegeink helyesírása a hosszú mássalhangzóknak a későbbi és mai állapothoz képest jelentékenyen csekélyebb mértékű érvényesülésére mutat. Ennek a helyzetnek két fő eredője van. Az egyik a lehetséges teljes hasonulások és összeolvadások nagy részének előbb tárgyalt meg nem valósulása. A másik az eredetileg, etimologikusan rövid mássalhangzós tő- és toldalékmorfémáknak szövegeink idejében még eléggé nagy mértékben ilyenként való megmaradása; pl.: HB.: *ig, munhi;* KTSz.: *teles, menÿun;* ÓMS.: *yg;* GyS.: *vnun, ſigeu;* stb. — HB.: *eneyc, tiluvt;* KT.: *levt;* KTSz.:

aldut, mutut; GyS.: *mūdut;* stb. Néhány esetben a hasonulásos és az összeolvadásos nyúlást a rá következő mássalhangzó akadályozza, a helyesírás világos tanúsága szerint is: KTSz.: *tamag Gabr[iel];* ÓMS.: *thez turuentelen* (ezekben az alkalmi változást olvasatomban szintén aláhúzás jelzi).

A mássalhangzós szókezdet szóvégi geminációt akadályozó voltát egyetlen kivétel keresztezi: ÓMS.: *hioll wyzeul.* A Siralom írója vagy inkább másolója szokásos bizonytalankodásainak egyikével állhatunk itt szemben. — A HB.: *meret num;* KTSz.: *aldut uog;* stb. kapcsolatok első tagjainak végződése természetesen nem csupán, sőt nem is elsősorban a rájuk következő tag mássalhangzós kezdete miatt rövid mássalhangzós, hanem az előbb említett etimologikus előzmények miatt; l. pl. GyS.: *mūdut igene*^{c}, ahol a *t* az intervokális helyzet ellenére is rövid.

Mindezen okok, tényezők miatt szövegeink hosszú mássalhangzóit — néhány említett, éppen kialakulóban levő hasonulásos változás (*asszony* stb.) kivételével — csupán három típus képviseli. Az egyikbe az igei felszólító módok összeolvadásos esetei tartoznak: HB.: *oggun* stb. (ezekről l. a morfematikai magyarázatokban). A második típust a morfémahatáron találkozó azonos mássalhangzókból képződött gemináták alkotják: KT.: *lean nac;* KTSz.: *iſtennec;* ÓMS.: *ſymeonnoc;* GyS.: *aſcunnac;* stb. A harmadik, legnépesebb csoportot az intervokális geminációs esetei képezik tő- és toldalékmorfémákban egyaránt: HB.: *unuttei;* KT.: *ſciluttet, illethet;* KTSz.: *[m]uncallec, bezzug, allata, [ek]eſſen;* ÓMS.: *hullothya;* stb. Hogy itt bizonyos kategóriákban, például a befejezett múlt *-t* ~ *-tt* jelében vagy a locativusi *-t* ~ *-tt* ragban abszolút szabályszerűség van, azt szövegeink több azonos vagy rokon etimonú alakpárja is hűen jelzi: HB.: *odutta* ~ *odut hotolm;* HB.: *erette* ~ *meret num;* HB.: *bennetuc,* KT.: *benne* ~ HB.: *gimilſben* stb.; stb. Igen szépen jelentkezik ez a szabályosság az *egy* számnév különféle alakjaiban is: HB.: *igg ember* ~ *ig fa;* ÓMS.: *eggen yg fyodum, eggedum,* jeléül az írók—másolók kiejtést hűen visszaadó, kitűnő fonetikai érzékre való eljárásmódjának. Mindez élénk jele annak, hogy az intervokális geminációs a szövegeink képviselte hangrendszerekben már meglehetősen előrehaladott állapotú, kifejlődött jelensége a magyar nyelvtörténetnek. A hosszú mássalhangzók egész rendszere azonban ez időben még messze van mai fejlettségi állapotától.

8. A hiátussal kapcsolatos mássalhangzó-jelenségek mind számarányuknál, mind speciális voltuknál fogva vizsgált szövegeink egyik fő kérdéskörét képezik. Részben már át is vezetnek a magánhangzók problematikájába, hiszen a két nagy hangtartomány érintkezésének, egymásrahatásának itt van az egyik legsajátosabb területe. A hiátussal kapcsolatos néhány kérdés már korábban is előkerült, főként a *β*-vel összefüggésben, másokat pedig, például a teljes tövekhez járuló vokálisos toldalékok hiátusos kapcsolódását a morfematikai részben fogom alaposabban tárgyalni; mindezekre itt legföljebb csak utalok.

A két vokális közti konszonáns kiesése vagy beiktatódása a magyar hangtörténetnek régi jelensége. Feltehetően ható tényező volt e jelenség már az uráli-finnugor alapnyelvben is, az ősmagyarban pedig a későbbi fejleményekből jól kimutatható

érvényesüléseit láthatjuk. Vizsgált emlékeinkben is számos olyan hiátussal kapcsolatos fejlődmény van, amely még bizonyosan vagy valószínűleg ősmagyar kori keletkezésű. Elegendő e vonatkozásban csupán olyan régi konszonáns-kiesésekre utalni, melyek vagy a keletkezett hiátusos helyzetet fönntartva maradtak meg emlékeink koráig: pl.: KT.: *lean;* KTSz.: *leannoc;* stb. < R. **lajan* (TESz.; máig hiátusosan is, de már BécsiK. 4: *laṅ* is); vö. még esetleg HB.: *keaffatuc* < **këját, kaját* (TESz., máig hiátusosan is, de N. *kát* is); — vagy keletkezett hiátusuk diftongikus összecsiszolódáson keresztül monoftongizálódott: pl.: HB.: *kinzotviatwl;* GyS.: *quína;* stb. < tör. *qijin* (TESz.)

Az efféle régi előzmények ellenére is szövegeink hiátussal kapcsolatos jelenségeinek jóval nagyobb része, viszonylag újabb, legföljebb kései ősmagyar kori vagy még fiatalabb, részben éppen vizsgált emlékeink idején zajló, mozgásban levő változás vetülete lehet. Ezt nemcsak olyan körülményekből következtethetjük, hogy a hiátus keletkezése vagy megszűnése igen „mozgékony", szinte a szinkróniában is ható jelenség, vagy hogy az ómagyar kor ennek a mozgékonyságnak különösen tipikus ideje (vö. pl.: Benkő, Nyjtört. 78—81; Bárczi, Htört.[2] 99—102), hanem vizsgált emlékeink nyelvi anyaga, az ott tapasztalható előfordulások elemzése és szembeállítása is erre utal.

Emlékeink néhány ide tartozó jelenségének bemutatása előtt azonban egy bevezető megjegyzést kell tenni. Nem fogadható el az olyan vélekedés (l. pl.: Melich: Nyr. XXXII, 409—14; Mészöly: MNy. XIV, 261—5, ÓmSzöv. 167; stb.), mely szerint az ómagyar nyelvemlékek számos hiátusos helyzete nem valóságos nyelvi tény, hanem puszta írássajátság latin hatásra, a ténylegesen ott levő *v* ki nem írásával; tehát hogy pl. a TA.: *kueſ*-t *küves*-nek, a HB.: *heon*-t *hévon*-nak stb. kell olvasni. Nem fogadható el e vélekedés több okból sem: bizonyos intervokális spiránsok és liquidák s közöttük is elsősorban a *β*, *v* kiesése a magyar nyelvtörténetben végig munkáló jelenség, nagy arányokban érvényesül egyes mai nyelvjárásokban is; a kiesés több olyan hangtani következménnyel jár (diftongizálódás és utána monoftongizálódás, *β* előtti záródás stb.), mely kétségtelen bekövetkeztét igazolja. Nincs okunk tehát kételkedni abban, hogy ahol szövegeinkben hiátusra gyanús helyzetben két magánhangzó van egymás mellett írva, ott általában valóságosan is hiátust kell olvasni. — E tétel mellé azonban egy kisebb megszorítás mégis kívánkozik. Az aligha zárható ki ugyanis, hogy bizonyos hiátusos kapcsolatokban (HB.: *elnie;* KT.: *fiot;* ÓMS.: *buabeleul;* stb.) e két vokális között valamiféle tökéletlenül képzett simuló konszonáns-féle — elsősorban *j* — nem hangozhatott. Ennek azonban semmiképpen nem volt fonémaértéke, és nem véletlen, hogy szövegeink írói-másolói rendszerint nem is jelölték, miként helyesírásunk általában máig sem jelöli az efféléket. Más kérdés, hogy az ilyen típusú kapcsoló-simuló konszonánsból a továbbfejlődés során több esetben teljes értékű hiátustöltő lett (*búa* > *búja* stb.).

Emlékeinkben mindenekelőtt a teljes tövekhez járuló magánhangzós, illetőleg magánhangzóval kezdődő toldalékok kapcsolódása hozott létre hiátusos helyzeteket. Ezek legnagyobb része vagy megmaradt később is ilyennek (HB.: *feleym, ovdonia;*

KTSz.: *mia;* stb.), vagy a hiátus később más alakulásmódok során kiküszöbölődött (HB.: *intetvinec;* KTSz.: *latecuot* [ɔ: *latotuot*]; GyS.: *Nemzetuí;* stb.); ezekről l. a morfematikai részben.

Eléggé sok emlékeinknek az olyan hiátusos alakja, amelyben az intervokális spirans kiesése valószínűleg nem nagyon régi vagy éppen e korban is zajló folyamat: HB.: *hazóá, Heon, tilutoa, mundoa, halaláál;* KTSz.: *cuetſegum, fyal;* ÓMS.: *buol, kynaal, fyaal;* stb. Megjegyzendő, hogy még a *kaszáal, kőel, fiáal* típusú fejlődményre is van mai nyelvjárásainkban példa (l. Horger, Nyj. 134; vö. még Imre, NyjRendsz. 258—60). Az intervokális spirans emlékeinkben való kiesésének nem régi keletkezését két körülményből is sejthetjük. Egyfelől bizonyos esetekben a hiátust már betoldódás előzte meg (pl. **tilutaá* > **tilutaβá* > *tilutoá*, l. ezekről a tőtani fejezetben is). Másfelől emlékeinkben a hiátus létrejöttét megelőző, konszonánsos alakok is megtalálhatók a kérdéses esetekben, vagy mint az imént említett fejlődmények (pl. HB.: *Hadlaua, veteve* stb.), vagy mint eredeti, etimologikus elemek (pl. a *-val/-vel* ragban: KTSz.: *ſcovol;* GyS.: *zaiaual;* stb.).

A hiátusos helyzetek létrejöttének, illetőleg jelenlétének gyakoriságát közvetve emlékeink jövevényszavai, illetőleg -nevei is igazolják. Ezekben ugyanis általában megmaradt az eredeti kettős magánhangzó-kapcsolat: HB.: *mariat, michael;* KTSz.: *Gabr[iel];* ÓMS.: *ſymeonnoc.* Sőt a HBK. *abraam* alakjában már az eredetibb spirans kiesésével számolhatunk; bár itt az *á*-s monoftongus is elképzelhető éppen, vagy még átadó nyelvi alapon (vö. lat. *Abram, Abran:* EtSz.), vagy magyar hangfejlődéssel (vö. 1171: *Abram,* 1381: *Abranberke* stb.: OklSz.). Az *Ábrahám* név hármas: eredetibb spiransos, spiranst kiejtett és monoftongizálódott alakja igen sűrűn váltakozik a magyar régiségben; l. ugyanazon nyelvemléken belül is: VárReg. 45: *Abrahã,* 291: *Abraam,* 375: *Abram.* Valószínű egyébként a név magyar *χ*-s kiejtése is (l. pl.: BécsiK. 129: *Abrachamert;* MünchK. 7vb: *Abracham;* stb.; ezért a HB.-beli hiátust — az akkori hangrendszert tekintve — *χ*-s kiesés előzhette meg.

Igen nagy számú vizsgált szövegeinknek hiátustöltő konszonánst mutató alakja is. Különféle, inkább a tőtani fejezetben részletezendő körülménynél fogva ezeknek is legtöbbnyire viszonylag újabb keletkezésével kell számolni. A későbbi magyarban leginkább jelentkező három hiátustöltő mássalhangzó, a *v, h, j* (vö. Bárczi, Htört.[2] 100) előzményeivel, a *β, χ, j*-vel emlékeinkben is mind találkozunk. A *β*-re l. pl. ezeket: HB.: *Hadlaua, feledeve, terumteve* stb.; a *χ*-ra: HBK.: *kegilmehel;* GyS.: *ſcemehel;* a *j*-re: HB.: *kinzotviatwl;* KT.: *leyeſſen;* KTSz.: *coronaia;* GyS.: *zaiaual;* stb. Morfematikai továbbfejlődések során az efféle hiátustöltőkből a toldalékelemek részei váltak; l. pl.: KTSz.: *uſve;* — HB.: *zumtuchel;* — KT.: *muſia;* ÓMS.: *olelothya;* stb. (l. bővebben később).

A vizsgált emlékeinkre meglehetősen nagy mértékben jellemző hiátus-keletkezés és hiátus-kitöltés esetleg némi nyelvföldrajzi következtetések levonására is lehetőséget nyújt. Arra ugyan a jelenségkör nagyarányú változékonysága, mozgékonysága miatt sem sok esély van, hogy a mai nyelvjárásoknak az emlékeinkbeli előfordulásokhoz hasonló vagy velük teljesen azonos alakjait ómagyar formák közvetlen folytatásainak

tartsuk. Az azonban kétségtelen, hogy magának a hiátus-keletkezésnek és hiátus-kitöltődésnek a tendenciája nyelvjárástípusaink között nem egyformán, sőt nagy intenzitás-különbséggel jelentkezik, s ez az egyes nyelvjárástípusoknak valószínűleg olyan belső tulajdonsága, mely nem új keletű. Ilyen összefüggésben tárgyalt emlékeink elsősorban a nyugati magyar nyelvjárásokkal látszanak eléggé nagy mértékben egyezni (vö.: Horger, Nyj. 92—4; Benkő, Nyjtört. 78; Imre, NyjRendsz. 258—61).

A MAGÁNHANGZÓ-OLVASATOK PROBLEMATIKÁJA

1. Emlékeinkben a magánhangzók olvasása e hangtartomány magyar nyelvi történetének szinte minden lényeges kérdését fölveti, sőt jónéhányszor kulcsfontosságú problémákban való állásfoglalásra is kényszerít. A tüzetesebb tárgyalást, olvasati megokolást kívánó részletek leginkább a hangszínbeli (nyílt—zárt, részben labialis—illabialis) viszonyokkal kapcsolatban jönnek elő, de akadnak ilyenek egyéb témakörökben (tővéghangzók minősége, időtartam, kettőshangzók) is.

2. Legkorábbi szövegemlékeinkben a magánhangzók jelölése a hangszín tekintetében s benne elsősorban a nyelvállásfok viszonylatában első látásra meglehetősen zűrzavaros képet mutat. Ebben persze nincs semmi rendkívüli, hiszen a korai ómagyar kor szórványemlékeiből is ismert, megszokott e kép. Minket itt is — miként a mássalhangzóknál — elsősorban az érdekel, hogy e látszólagos összevisszaság mögött felfedezhetők-e vizsgált emlékeink írásmegoldásaiban olyan sajátságok, melyek valamilyen állapotbeli, illetőleg fejlődésbeli törvényszerűségre utalhatnak, s ezáltal az egykori kiejtés tisztázásához fogódzókat nyújthatnak.

Hogy az írásbeli megoldásoknak a vokálisok hangszínére vonatkozó értékeléséhez közelebb férkőzhessünk, mindenekelőtt annak a kérdésnek a felvetésére van szükség, mi az oka a magánhangzók jelölésében tapasztalható zavaros mozzanatoknak, a sok ingadozásnak, következetlenségnek. Mint jól ismeretes, a legfőbb — és nézetem szerint mindmáig lezáratlan — vitakérdést e tekintetben az ómagyar nyílt—zárt jelölési és hangzási viszonyok és ide kapcsolódóan az *á*—*a* viszony megítélése képezi.

Induljunk ki itt a legegyszerűbb példából. A HB. *odutta*, *odut*, *oggun* alakjaiban a szótő olvasatának legkézenfekvőbb — és tegyük hozzá: legkényelmesebb — módja a betű szerinti, tehát az *od* kiejtésmód feltevése. Ámde ha meggondoljuk a következőket: 1. a szó tőhangzója etimológiailag feltehetően *á*-ra megy vissza (l. TESz.; MSzFgrE.; stb.); 2. a korai régiségben gyakran írják *a*-val is (l.: OklSz.; TESz.; stb.); 3. a későbbi és a mai magyarban *a*-s kiejtésű, mely — az *á*-zó nyelvi részlegekről nem is beszélve — több nyelvjárástípusban, sőt archaikusan a köznyelvben ma is *á*-val váltakozik, — mindjárt komoly kétségeink támadhatnak az *od* kiejtés feltevésének megdönthetetlen szilárdságában. A dilemma feloldása háromféleképpen lehetséges: 1. A szóban *á* > *o* > *a* (*á*, *à*) változás történt (l. pl.: Melich: MNy. IX, 352, NyK. XXXV, 113;

Gombocz: MNy. XX, 23, Htört. 81; Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 7). — 2. Az etimológiai előzmény hangszín-kérdései bizonytalanok, s ezért csak az *o* > *a* (> *á*, *à*) fejlődés ténye szilárd; erre alapulnak pl. a szóban levő HB.-beli alakok következetes és egyöntetű *o*-s olvasatai (l.: Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 16; Mészöly, ÓmSzöv. 111; Pais: MNy. XXXVIII, 160, 161; Bárczi, MNyÉletr. 86). — 3. A szó *o*-s jelölései csak írássajátságok, mögöttük a kiejtésben nyíltabb, *a*-s hangzás húzódik meg (az ide utaló nézetekre még visszatérek).

Az 1. felfogás fonetikai képtelenség, de a pozíció (első, hangsúlyos szótag vokálisa) s a hangtörténeti folyamatok is ellene szólnak. A 2. konkrét alapja egyrészt a betűértékbe vetett feltétlen hit, másrészt a magyar magánhangzóknak nyíltabbá válás néven ismert fejlődése. A 3. felfogás hátterében az ómagyar jelölési rendszer valamilyen okból feltehető zavara áll, amely a betűértéket a hangértéknél egy fokkal magasabbra vitte. A tovább mondandók érdekében maradjunk már csupán a 3. felfogásnál, amely két meggondolásból is fakadhat.

Az egyik meggondolás az ómagyar korban kimutatható, eléggé nagyarányú nyíltabbá válási folyamatokra, valamint az *à* > *a* labializáció feltevésére támaszkodhat, s így bizonyos mértékben rokon az imént jelzett 2. nézettel. A betű szerinti olvasat többé-kevésbé következetes híveitől is elismert kiindulása az, hogy e hangtörténeti folyamatok az ómagyar kori magánhangzó-szerkezetben erős kiejtésbeli ingadozást eredményeztek, ami részben megzavarta a jelölési rendszert, részben — az írás archaizáló jellege folytán — akkor is megtartotta az eredetibb (pl. zártabb) hangállapot jelölését, amikor azt a kiejtés már túlhaladta; tehát pl. az *o* betű *o* és *a* hangot egyaránt jelölhetett, sőt időben előre haladva *a* értéke egyre valószínűbb (l. pl. Bárczi, TihAl. 97, Htört.[2] 55). Mindennek pedig az is következménye lehetett, hogy az ingadozó jelölés olyan esetekre is ráterjedt, amelyekben ez etimológiailag nem volt indokolt; pl. eredeti és soha *o*-vá nem lett *a* hangokat is jelölhettek *o* betűvel (l. Bárczi, TihAl. 97). Így tehát az *od* írásmód akkor is magyarázatot nyerhet, ha a tényleges kiejtésben a szó esetleg sohasem hangzott *o*-val.

Ahhoz kétség sem férhet, hogy az ómagyar kor jelölési ingadozásai, illetőleg betűinek kettős hangértékei (*o* betű = *o* és *a*; *u* betű = *u* és *o*, *ü* és *ö*; *i* betű = *i* és *ë*; stb.) ilyen okokra is visszamehetnek. A problémakör egészét azonban e lehetőségek mégsem magyarázhatják kizárólag, annál is inkább, mert a szóban levő jelölési ingadozások, többértékűségek a latin betűs magyar írásrendszert a kezdetektől, első szórványemlékeinktől fogva erősen jellemzik, az érintett hangtörténeti folyamatok jó részének a jelölésmódokat megzavaró, valamint archaizálóan megtartó, sőt analógiásan is kiterjesztő hatása viszont főként az ómagyar kor későbbi szakaszaira vonatkozhat. (Nyilván ilyen meggondolások alapján olvassa pl. Bárczi is a HB.-beli *nopun*-t *nopun*-nak, de az ÓMS.-beli *uos*-t *vas*-nak; vagy a HB.-beli *zumtuchel*-t *szümtükhel*-nek, de a GyS.-beli *Vnun*-t *Önön*-nek; l. MNyÉletr. 86—9.)

A másik — és az imént mondottak alapján fölöttébb nélkülözhetetlen — meggondolás mélyebbre ás, és a kettős, illetőleg a nyíltabb hangértékek eredőjét nem elsősorban a belső magyar hangfejlődés másodlagos következményének tekinti,

hanem a latin betűs magyar helyesírás eredendőbb és átfogóbb sajátságának, amely a korai ómagyar kor hangrendszerének a rá alkalmazott idegen nyelvi írásrendszerekkel való ütközésére megy vissza. Eszerint — hogy az iménti példánál maradjak — az ómagyar *od* írásmód olvasata azért *ad*, mert az *a* hangot a latin írásrendszer *o* betűjével adták vissza, a belső magyar *o* > *a* hangváltozástól függetlenül is, rendszerbeli sajátosságok alapján.

E felfogás gyökerei — mint tudjuk — eléggé régiek hangtörténeti irodalmunkban; egybekapcsolódnak azokkal a nézetekkel, melyek szerint az ómagyar betűértékek a nyelvállásfok szempontjából általában eggyel lejjebb álló hangértékeknek felelnek meg, tehát az *u* betű *o* hangnak és így tovább, minek következtében az ómagyar szövegek jórészt mai magyar hangzásuknak megfelelően olvasandók. E felfogást nagy tudományos apparátussal elsőnek Szinnyei József fejtette ki (Nyr. XXIV, 145—56, 193—205; NyK. XXVII, 241—72, 361—85); hasonló eredményre jutott tőle függetlenül Munkácsi Bernát (NyK. XX, 168—86, 256—87); és nem egy részletét elfogadták sokan mások, korábban pl. Melich (NyK. XXXV, 113—26) és Gombocz (MNy. III, 396; NyK. XXXIX, 229—74) is. Jól ismert azonban, hogy e nézetek antitézise, a betű szerinti olvasás hamarosan előtérbe került, majd diadalra is jutott. Csupán Laziczius Gyula tért vissza egyebek között hozzájuk is több évtized múltán „Egy nagy pör felújítása" című munkájában (NyK. LI, 241—79; MNyTK. 65. sz.). Nincs itt hely arra, hogy e valóban nagy és szerteágazó kérdéskör részleteit érintsem; mielőtt azonban ide vonatkozó saját nézetemet összefoglalnám, ezekre az előzményekre szükséges egy-két utalást tennem.

Véleményem szerint e felfogások magvát, alapgondolatát a szóban levő témában egyáltalán nem lehet elmellőzni, sőt annak megoldásában nem is lehet nélkülözni. Nem szabad ugyanis kétségtelen hitelű ténynek kimondani sem azt, hogy az ómagyar szövegek betű szerinti olvasása akár részleges feladásának is csupán a nyíltabbá válásban (illetőleg részben a labializációban) lehet az eredőjét keresni; sem pedig azt, hogy az ómagyar kor korábbi szakaszaira csupán a betű szerinti olvasás lehet a mérvadó. E véleményem természetesen távolról sem jelenti a jelzett nézetekkel mindenben való azonosulást, s ezt a tényt — bár egy-két kapcsolatára még visszatérek — már most, elöljáróban jeleznem kell. Így például a legrégebbi nézetekből elvetem az egy fokkal nyíltabb hangértékű olvasás abszolutizálását; Laziczius felfogásából nem tudom magamévá tenni sem a nyíltabbá válás tényének megingatását, sem az *à* hangérték teljes elvetését.

A vokálisok ómagyar jelölésében bizonyos betűk kettős hangértéke a jelzett másik meggondolásban szerintem a következőkben leli magyarázatát. Az ómagyar kor legelején, amikor a latin betűs írásrendszert latin, olasz, német, francia, latin-írású szláv nyelvekre alkalmazott formáin keresztül átvettük, e jelölési rendszer lehetőségei — mint ez közismert — számos ponton nem feleltek meg a magyar hangrendszer adottságainak. A magyar nyelvi sajátosságok a vokálisok terén főként az alsó—legalsó nyelvállású tartományban okoztak nehézségeket, mind a palatalis, mind a velaris sorban. A rövid—hosszú szembenállások lejegyzési ügyeiről egyelőre az

egyszerűség kedvéért nem is beszélve, zavar támadt az *e*—*ë* és az *ȧ*—*a* közti különbségek írásbeli visszaadásában: vagy egybe kellett őket mosni a latin írásrendszerben rendelkezésre álló *e* és *a* betűkben, vagy e rendszerben „felfelé" kellett különbségtevő megoldásokat keresni (mivel „lefelé" a hang- és írásrendszer ezt nem tette lehetővé). Mind a két kényszerűségből realitás lett, nem is minden alap nélkül. Az egybevevésnek támaszul szolgált egyrészt az eredetileg a latin beszélt nyelvben is kétféle *e* hangnak (melyet a vulgáris latin és a neolatin nyelvek jórészt folytattak is) a latin ábécében való kiegyenlítődése, sőt talán az a körülmény is, hogy a legkorábbi magyar szövegek idegen ajkú leíróiban a magyar *e* hangok különbségei nem is lehettek mindig eléggé tudatosak. Támaszul szolgált az egybevetésnek másrészt a magyar rövid *ȧ* és *a* hang gyakori váltakozása, továbbá e hangok fonológiai különbségének több mint kétes volta (erről l. alább). A „felfelé" való kiút keresését természetesen mégis a magyar fonológiai különbségek kényszerítették ki (mivel az *a* betű a magyar *á* hangot is jelölte, az *á*—*a* különbsége is belépett ide); különösen a fonémaként szemben álló hangok egyazon szóban, egymás után való leírása esetén lehetett ez így. És a kiút megtalálását nyilván az is segítette, hogy az idegen anyanyelvű betűvetők számára, akikkel a korai Árpád-kor magyar írásbeliségében jócskán lehet számolni, a magyar *a* *o*-féle hang benyomását kelthette (mint ahogy kelti ma is a magyarul tanulók jó részében). Mindennek következtében elsősorban a magyar *ë* és *a* hang leírásában kettős jelölési rendszernek kellett kialakulnia: az *ë* hangot az *e* betű mellett jelölték *i*-vel is, főként pedig az *a* hangot az *a* betű mellett *o*-val is. Ez utóbbi viszont az *o* (majd a vele „párhuzamos" *ö*) hang jelölésében okozott további rendszer-eltolódást, az *o* betű mellé az *u*-t (*v*-t) is bevonva.

Tehát ha — tegyük fel — egy ómagyar *váratok* hangzású szóalak *á*-ját a leíró a természetesen adódó *a* betűvel adta vissza, a fonológiai különbségtétel láncolatos kényszere folytán a szó *a* fonémáját már nem írhatta megint csak *a*-val, hanem szükségszerűen az *o* jelhez kellett folyamodnia, ez viszont a szó *o* fonémájának *u* betűs jelölését vonta maga után. A felső nyelvállású vokálisoknál a jelölési rendszer eltolódása természetesen megállt, hiszen „feljebb" már nem mehetett, „lefelé" pedig nem volt oka mennie: ezért az *i*, *u*, *ü* hang jelölésére — az egész jelölési rendszer felfelé irányuló mozgásának bizonyságaként is — *e* és *o* betűvel sohasem került sor.

Tehát ha — mondjuk — egy ómagyar **hajlokuk* hangzású szóalak *a* fonémáját az előbb mondottak értelmében *o* betűvel, *o* fonémáját *u* betűvel írták le, az *u* fonéma visszaadására a rendelkezésre álló jelölési rendszerben már nem találtak az *u (v)* betűtől eltérő, további megkülönböztetési lehetőséget, így a fonológiai különbségnek kényszerűen jelöletlennek kellett maradnia.

Mindezen kényszerű megoldásokat hozó körülményeken kívül további nehézségeket okozott, hogy a magyar középső és felső nyelvállású palatalis labialisokra a latin hang- és betűrendszerből való hiányuk következtében nem tudtak megfelelő külön jeleket alkalmazni. Az ebből a helyzetből adódó adaptáló jellegű kényszerűség során az *ü*-re — a magyar hangrend következetes érvényesülése számbavételével és segítségével — viszonylag magától értetődően rávihették nyelvállásfokban párhuza-

mos velarisának, az *u*-nak (*v*-nek) a jelét. Az *ö* hangnál azonban ezt a párhuzamosítást erősen akadályozta, hogy az *o* betűt a velaris sorban — a fentebb mondottak értelmében — már amúgyis két magyar fonéma: az *a* és az *o* jelölésére használták fel; több, harmadik hangértéket ez a betű már nem nagyon bírt volna el. A hangrend nyújtotta viszonylatok következtében azonban az *ö* hang jelölésére lehetett valamit „kezdeni" az *u (v)* jellel, annál is inkább, mert az *ü* és az *ö* között a nyíltabbá válás miatt amúgyis volt bizonyos fejlődési, sőt szinkrón ingadozási korreláció is, meg azért is, mert az *u* betűnek a velaris sorban is megvolt az *ö*-vel párhuzamos, középső nyelvállású *o*-s hangértéke. Ebben a körülményben van a fő oka annak, hogy *o* betűvel az *ö* hangot évszázadokon át nem vagy csak igen ritkán jelölik (l.: Kniezsa, HírTört. 52; Bárczi, Htört.[2] 46). És — véleményem szerint — itt van a gyökere annak a látszatnak is, amelyre aztán a magyar hangtörténetben szilárd várat építettek, hogy tudniillik a korai ómagyarban nem volt *ö* fonéma.

A hangállapot felől nézve tehát az egész jelölési rendszer kényszer-eltolódásait mind a palatalis, mind a velaris sor „közepén" levő hangok: az *ë, ö*, illetőleg az *a* és az *o* sínylették meg leginkább, ezek lettek két betűvel is jelöltek; a „szélső", legalsó és legfelső nyelvállású hangok: az *e, à*, illetőleg az *i, u, ü* ebből a szempontból általában megmaradtak egyazon betűvel jelölteknek. A betűállomány felől nézve a helyzet már jóval komplikáltabbá vált, a latin betűrendszer lényegében minden, vokálist jelölő tagjának legalább kettős hangértéke lett: *e* betű = *e, ë; i* betű = *ë, i; a* betű = *à, a; o* betű = *a, o, (ö); u* betű = *o, ö, u, ü*. — A hangrendszernek szinte minden elemében megmutatkozó jelölési problémák talán az *ö* fonéma leírásában csúcsosodtak ki mind az egykori hangállapot, mind a betűállomány szempontjából legszembetűnőbben; e fonéma jelölése okozhatta a legtöbb gondot az akkori íróknak—másolóknak, és okoz — más oldalról — a ma kutatójának is.

Ezt a latin betűs magyar helyesírásnak már a kezdeteitől kialakult rendszert az első meggondolásban említett, az ómagyar nyíltabbá válással (labializációval) kapcsolatos, illetőleg azt követő jelölési folyamatok nemcsak hogy nem keresztezték, de teljesen egybevágva vele még föl is erősítették. Valószínű, hogy ez az erősödő konvergencia is oka annak, hogy a vokálisok jelölésében az ómagyar korban tapasztalható zűrzavar, felemásság, kettősség oly sokáig tartja magát, oly nehezen tisztul le.

Amit itt elmondtam, az — jól tudom — szinte beláthatatlan és teljes biztossággal jórészt megoldhatatlan olvasati problémákat von magával az egész ómagyar korra; elbizonytalanítja az eddig biztosnak vélt rendet, s látszólag az én szövegolvasataim megbízhatósága alatt is jó mélyen bevágja a fát. De a bizonytalan realitás még mindig több s a tudomány számára fontosabb, mint a biztos illúzió! És munkára, továbbgondolásra is jobban serkent, hiszen nyilvánvalóvá teszi, hogy ómagyar emlékeink legkisebb részletével is minden körülmény tüzetes és ismételt számbavétele, nagyon kemény filológiai és empirikus munka árán, csak lépésről lépésre haladva, sőt valószínűleg kényszerűen vissza-visszalépdelve kell megküzdenünk, ha „olvasni" a valóságot legalább megközelíteni szándékozva akarunk. S ha mindennek következté-

ben olvasatunk a korábbiaknál több bizonytalansággal, „így is, úgy is lehet" megoldással lesz terhes, ha „cifrább" is lesz amazoknál, az csak a dogmáktól mentesen eldöntendő sok-sok kérdés valóságát vetíti elénk. Hadd idézzem e gondolatnál egy kissé hosszabban Lazicziust, aki a lehető legnagyobb éleslátással fejezi ki a probléma lényegét: „Vagyis, ha meg akarjuk határozni valamely Árpád-kori szó vagy grammatikai alak feljegyzésének többé-kevésbé valószínű olvasatát, össze kell állítanunk az illető szó vagy grammatikai tény egész magyar hangtörténetét a lehető legteljesebben, és ezen kívül még az átadó, sőt átvevő nyelvek tanúskodását is mérlegelnünk kell, óvatosan, kínos gonddal. S ha mindezt megtesszük, még akkor is sok lesz a bizonytalanság és sok a vita-lehetőség, mert hogy pl. melyik *o* betűt olvassuk *o*-nak, melyiket másnak, azon sok esetben el lehet vitatkozni, de véglegesen eldönteni a kérdést talán nem lehet soha... Hogy ez az olvasási mód nem lehet valami csábító, az nyilvánvaló. Mennyivel egyszerűbb és kényelmesebb volt a másik, amely azt hirdette: olvasd a betűt annak, aminek ma olvasnád! Nem aminek akkor, az Árpád-korban írták, hanem úgy, mintha csak tegnap írták volna!" (MNyTK. 65. sz. 4.)

3. Emez általános magánhangzó-olvasati problematika előre bocsátása után most már egyes konkrét kérdéskörök megvilágításán a sor. Az a feladat, hogy a vokálist jelölő betűk legtöbbjének a fentiek értelmében adott bizonytalansági, hangérték-ingadozási sávjában minden számba jöhető kritérium segítségével megpróbáljunk szilárdabb támpontokat keresni elsősorban a nyelvállásfok, valamint a vele bizonyos mértékig összefüggő illabialitás—labialitás vonatkozásában. Az elemzést a toldalékmorfémák összehasonlító vizsgálatával kell kezdeni, azon egyszerű oknál fogva, hogy számarányuknál, illetőleg egy-egy toldalék többszöri előfordulásánál fogva itt van a legtöbb lehetőségünk olyan egybevetésekre, melyek az olvasatokban bizonyos eligazítást adhatnak, s egyúttal kiinduló pontul szolgálhatnak a jórészt sokkal egyedibb jellegű tőmorfémák olvasatához is.

A toldalékok főként kétféle vonatkozásban adhatnak számunkra útbaigazítást. Egyfelől az olyan testes toldalékok magánhangzójának vizsgálatával, melyek többnyire önálló szóból agglutinálódtak, s etimológiai előzményeik is gyakran földeríthetők. Másfelől az előttük levő tővégi vokálisok hangszínének elemzésével, különösen az olyan esetekben, amikor az eredeti tőveghangzó előhangzóként tapadt a toldalékhoz, annak állandó járulékává válva. Mielőtt azonban az ide sorjázó problémákat számbavenném, egy szemléleti kérdést kell fölvetnem.

A magyar hangtörténeti irodalomban többször felbukkant az a nézet, amely a toldalékok palato-velaris párhuzamaiban a múltra vonatkozóan nem ismeri el a nyelvállásfok egyenlőségét. A tagadó álláspontot alighanem Szinnyei (NyK. XLIV, 116) alapozta meg és terjesztette el. Bárczi (Htört.[2] 46) már egyenesen „túlzott formalizmus"-nak minősíti, ha valaki azonos toldalékokban teljes párhuzamot keresne. Csak mellesleg jegyzem meg, hogy felhozott példájában ő maga tévedés áldozatául esett, mert az *ö*-ző lehetőség föltevésében a HB. *ifemucut* adatát az *uromchuʒ*-zal állítja szembe (i. h.), holott az utóbbi a szóban levő ügyben nem vallhat

az előbbire, hiszen a *-mük* vagy *-mök* elem vokálisának az *uromchuʒ*-ban nincs vokális megfelelője (az *uromchuʒo* betűje az *ifemucut e* betűjének felel meg!). De nem is e téves példában van a kérdés lényege, hanem abban, hogy a palato-velaris párhuzamosság kétségbe vonása semmivel sem igazolható állítás. E tétel — ha talán tudat alatt is — a betű szerinti olvasás alátámasztására született és maradt fönn; mert ha nem áll meg, a betű szerinti olvasat alól bizony önmagában is erősen kihúzza a talajt.

E kérdés megítélésében abból kell kiindulni, hogy a magyar hangjelölés megszilárdulásának idejétől, tehát lényegében az ómagyar kor végétől kezdve nyelvünkben nagy következetességgel meglevőnek mutatkozik toldalékaink palatalis—velaris, sőt labialis—illabialis párhuzamaiban is a nyelvállásfoki azonosság. Ez mindenekelőtt a testes, magánhangzót belsejükben magukban foglaló toldalékokra érvényes, de tapasztalható a tővéghangzót előhangzóként magukhoz vett toldalékok esetében is. E szabály nemcsak a köznyelvre érvényes, hanem kiterjed minden nyelvjárási részlegre is, s a legkülönbözőbb változások is ennek a párhuzamosságnak a jegyében zajlanak le. Így felel meg például a *-hoz/-hëz/-höz*-nek a mezőségi nyelvjárásban *-haz/-hez/-hœz*, a nyugati nyelvjárásokban *-ho/-hë/-hö* vagy *-ho/-hö*, a jánosfalvi nyelvjárásban *-ha/-he*, Kupuszinán *-hó/-hé*, az alföldi vidékeken *-hó/-hő*, Nagykanizsa vidékén *-hu/-hü*, Szeged vidékén *-hun/-hün* stb. stb. (l. pl.: Horger, Nyj. 129—30; Imre, NyjRendsz. 314—5). Sőt még az eredetileg nem azonos nyelvállásfokú testes toldalékok egymáshoz kapcsolódó rendszerének fejlődése is erősen e felé a teljes párhuzamosság felé tendál. Innen van az, hogy például a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* ragok — vokálisuknak nem azonos fokú indulása ellenére is — szinte az egész nyelvterületen azonos nyelvállásfokon egyenlítődtek ki palatalis—velaris párhuzamukban, igen változatos hangtani fejlődményeik mindegyikében; egyedül a szlavóniai nyelvjárás tudta ez alól a „kemény törvény" alól ez ideig is kivonni magát, ott *-bòl/-bòl*, *-ròl/-ròl*, de *-tùl/-tùl* van máig is (l. pl.: Horger, Nyj. 126—7; Imre, NyjRendsz. 316—7). Ugyanez tapasztalható azokban a toldalékokban is, amelyek a tővégi vokális „előhangzós" tapadásával lettek testesekké; például a többes 1. személyű birtokos személyjelben mindig együtt jár az *-unk/-ünk*, az *-onk/-önk*, az *-ónk/-őnk* és az *-ank/-enk* változat (l. pl.: Horger, Nyj. 136—7; Imre, NyjRendsz. 313). E törvény olyan következetességű, hogy a nyelvállásfok mellett még az időtartamra is átterjed; ahol tehát pl. az előbb említett ragban a velarisban *-ónk* van, ott a palatalisban nincs *-önk*, csak *-őnk* stb. A példákat még hosszú sorokban lehetne szaporítani!

Ugyanezt tapasztalhatjuk a magyar régiségben is. Talán elegendő lesz itt utalni „A Bécsi Kódex nyelvtaná"-nak Károly Sándor összeállította toldalékrendszerére (151—232), amelyben ezerszámra jönnek elő a pontosan jelölt palatalis—velaris és labialis—illabialis nyelvállásfok-azonosságok, és csak elvétve, rendszerint a mellékjelek hibás feltevéséből származóan akadnak kivételek.

Ez alól a széles körű törvényszerűség alól csak szórványos és lényegében csak látszólagos kivételek vannak. Ilyen az *á* és az *é* „párosulása" (pl. *-ás/-és*, *-ság/-ség* stb.); de ez alább még tárgyalandó hangtörténeti okok miatt morfofonológiai korrelációnak számít a magyarban, amelyben a nyelvállásfoki különbség csak formális értelemben

szerepel. Ugyanez vonatkozik tulajdonképpen az *-á/-é*-ből rövidült palatalis—velaris változatokra is (pl. az *-a/-e* 3. személyű toldalékok). Bizonyos esetekben a toldalékpár *-é*-ző tagja *-í*-vé záródik, de itt az *í*-zés általánosabb érvényesülése másodlagosan bontja meg a korrelációt (pl. *-ság/-ség*), mely az *á*-ban eleve nem érvényesülhet; persze ez utóbbiban is lehet hasonló, csak a velaris párban érvényesülő másodlagos változás (pl. a „palóc" jellegű *-sāg* kiejtés), de ilyen esetben is a változatok átmeneti hangszínskálája (*-ság* ~ *-sąg* ~ *-sąg* ~ *-sāg* stb.) jelzi, hogy csak fonetikai alternációról van szó. — Úgyszintén egymástól morfematikai téren elszigetelődött származékokban is előfordulhat „kivétel" (pl. N. *szomóró*, de *keserű*), bár itt is gyakoribb az együttjárás (pl. *szomoró* és *keserő*, esetleg *keseré*; illetőleg *szomorú*, *keserű*). Ezek miatt azonban a tárgyalt jelenség törvényszerű jellege még nem vonható általában is kétségbe.

Meg kell jegyezni továbbá, hogy az egyes toldalékok palatalis—velaris és labialis—illabialis változatainak azonos nyelvállásfok-tézisét legföljebb csak látszólag keresztezi az a jelenség, hogy egyes, főként egyszerű mássalhangzó-elemből álló toldalékok vizsgált emlékeink idején — sőt részben még később is — nem vonták magukhoz a tőféhangzót, az tehát a tőre jellemző maradt. Itt a véghangzó-kötőhangzó nyelvállásfoka a valóságos kiejtésben is eltérhetett, sőt valószínűleg el is tért esetenként (l. pl. HB.: *hotolm*, de *nugulmabelí*); ám ilyenkor nem palatalis—velaris vagy labialis—illabialis viszonylatban jelentkezik az eltérés, hanem szavanként, aszerint, hogy milyen volt e szavak eredeti, etimologikus tőféhangzója (e kérdés részletezését is l. később).

A szóban levő toldalékkapcsolódási szabályszerűség természetesen nem véletlen, nagyonis megvan a maga morfofonológiai alapja és szerepe. A toldalékmorfémák palatalis és velaris, valamint labialis és illabialis változataiban a szoros, rendszerbeli egybetartozásnak, a toldalék egységes, azonos voltának a kifejeződése ez.

Aligha lehet kétséges, hogy nyelvünknek ez a sajátossága régtől fogva érvényesülő, stabil morfofonológiai törvény, mely nem az ómagyar korban jött létre. Ha elfogadnók tagadásának tézisét, azt is fel kellene tennünk, hogy e hatalmas méretű morfofonológiai sajátosság éppen akkor váltott át egy régebbi, más minőségéből az újba, amikor a magyar helyesírási rendszer levetkőzte a vokálisok jelölésének azokat a kezdeti bizonytalanságait, melyekről előbb már volt szó. Ez a feltevés természetesen teljes képtelenség lenne, hiszen a két jelenségnek az égvilágon semmi köze nincs egymáshoz.

Mindebből az következik, hogy ha korai szövegemlékeinkben az azonos toldalékok palatalis—velaris vagy labialis—illabialis változataiban az eredetileg is testes vagy az „előhangzó" tapadása révén testessé vált toldalékok írása nem mutat teljes nyelvállásfoki párhuzamot, ott nem mindig a morfofonológiai rendszerben, hanem gyakorta az írásrendszerben — tehát „külsőleges" tényezőkben — kell vagy lehet keresni a tünet okát. Jelenti továbbá azt is, hogy éppen ezek az írásbeli eltérések adhatnak támpontokat bizonyos írásjelek pontosabb hangértéke felől.

Bármennyire komoly fogódzót is nyújthat számunkra a toldalékok vokálishangszínének megállapításában nyelvünknek ez a morfofonológiai törvénye, azért a konkrét olvasásokban marad még kétség bőven. A legtöbb nehézséget az okozza, hogy ha vizsgált emlékeink nagy vonalakban azonos vagy legalábbis hasonló típusú nyelviséget, pontosabban nyelvjárásiasságot képviselnek is, az egyes emlékeknek megvannak vagy meglehetnek a maguk egymástól való különbségei. Ezért az azonos toldalékok palatalis—velaris, valamint illabialis—labialis változataiban legföljebb a négy szövegemlékben külön-külön lehet a nyelvállásfoki párhuzamot viszonylag biztosabban föltenni, de még itt is azzal a záradékkal, hogy a hangjelölési eltérések bizonyos esetekben belső ingadozások kifejezői is lehetnek. Tetézi e nehézséget, hogy számos toldalék csak viszonylag kevésszer fordul elő az egyes, külön-külön vett szövegekben. Mindennek ellenére azért szövegeink e szempontból vett írássajátosságainak együttes, összevető elemzése is nyújthat segítséget, a bennük levő hangjelölés egységességének vagy változatosságának számbavételével. Amellett — legalábbis az önálló szóból agglutinálódott, testes toldalékok esetében — a felderíthető etimológiai előzmény is komoly fogódzókat adhat.

Lássunk mármost néhány tipikusabb toldalék-problémát külön-külön, konkrétan is, annak a Laziczius Gyulától föntebb idézett véleménynek a szellemében, hogy a betű szerinti olvasat kényelmes, de pozitivista szemléletével szemben minden egyes olvasati sajátosságot külön, egyenként kell elemezni, és még ezzel együtt is gyakran le kell mondani a biztos megállapíthatóság illúziójáról.

A) Előbb az etimológiailag is megfogható, bátrabb véleményformálásra is lehetőséget adó testes toldalékok ügyéről, természetesen itt sem törekedve teljességre.

A *-nak/-nek*, *-val/-vel* és *-ban/-ben* ragok elég számos esetben fordulnak elő emlékeinkben, a palatalis változatban mindig *e*-vel, a velarisban azonban váltakozóan hol *o*-val, hol *a*-val írva. Íme a „kritikus" *o*-s adatokból néhány: KT.: *wylagnoc;* KTSz.: *angol[u]cnoc*, *leannoc*, *keralucnoc*, *ozsnoc;* ÓMS.: *iumhumnok*, *fymeonnok*, *fyomnok;* GyS.: *walacnok*, *halalanoch*; stb. (a HB. és K.-ben „szerencsére" csak illeszkedetlen *-nek* van); KTSz.: *fcovol*; ÓMS.: *fyrolmol*, *buol*; stb.; — GyS.: *Koorfagbon*. Emiatt aztán efféle betű szerinti olvasatok keletkeztek, például az ÓMS.-ban: Mészöly: *Sirolmol*, *Búol*, *junhumnok*, *Símëonnok*, *fiomnok* stb.; de: *künvel*, *szëgekkel* stb. (ÓmSzöv. 119, 121); — Pais: *Sirolmol*, *Buol*, *junhumnok*, *Simeonnok*, *fiomnok*; de: *künyüel*, *szegekkel* stb. (M. versek könyve 33—4). Az *o*-s olvasat a nyílt *e*-sekkel szemben persze nem megy, több okból. Kizárja mindenekelőtt e formánsok nyílt *e*-s etimonja (l.: MSzFgrE.; TESz.), melynek alapján az illeszkedés során *o*-s párhuzam létre sem jöhetett volna, fenn sem maradhatott volna. Több mint gyanússá teszi továbbá a mindegyik emlékben gyakran előforduló *a*-s írásmód: HB.: *halaláál*; KT.: *lean nac*; KTSz.: *[mi]loftual*; ÓMS.: *ualallal*, *viragnac*; GyS.: *zaiaual*, *afcunnac*, *tonofagaban*; stb. A palatalisok *e*-s írásmódja ugyan elvileg *ë*-s kiejtést is megengedne, de ennek feltevésére persze semmi okunk nincs. Érdekes, hogy Mészöly talán érezhetett valamit a nyelvállásfok-párhuzam problémájából, mert miután pl. az

ÓMS.-ban belement a *-nok*-os olvasatba, némi „következetességgel" az ÓMS. *nequem* adatát is *nëkem*-nek hangozni véli (ÓmSzöv. 121); de már a HB.-ben *-nek*-et, *neki*-t olvas (i. m. 111). A mondottak értelmében az *o* betűs írásnak e ragok egyikében és egyik emlékünkben sem szabad *o* hangértéket tulajdonítani, és az olvasatokat nem szabad valamiféle *-vol/-vel*, *-nok/-nek*, *-bon/-ben*-féle szembenállás feltevésének „kitenni". Hogy azonban az *o*-s írásmód ezekben — és más hasonlókban — gyakorta mégsem véletlen, arra majd alább, az *à—a* tárgyalásakor fogok visszatérni.

Ugyane problematika merül föl más testes ragok esetében is: pl. a *-hat/-het* képzőben (HB.: *mulchotia;* KT.: *tudhotiuc;* — de: KTSz.: *mulhaf[fa]* is); a *-nak/-nek* igeragban (HBK.: *uimaggonoc*; KT.: *fcolanoc*; de: HB.: *legenec*; KTSz.: *fcurnevlen[ec]*); stb., de ezeket már nem szükséges az előbbiekhez hasonlóan részletezni.

Vannak olyan testes toldalékok is, melyek szintén vokálisuk nyelvállásfok-azonosságának az előbbiekhez hasonló biztosabb példáit képviselik, de nem alsó nyelvállásfokon, hanem felsőn vagy esetleg középsőn. Ilyen például a többes 1. és 2. személyű birtokos személyjel, továbbá igerag. Ezekben elsősorban az emlékeinkben következetes *u*-s írásmód mutathat inkább felső nyelvállású vokálissal való kiejtésükre: HB.: *ʒumtuchel, ifemucut, bennetuc;* — HB.: *Latiatuc, vogmuc, keaſſatuc;* HBK.: *uimaggomuc;* KTSz.: *fyrotiatu[c];* ÓMS.: *Keguggethuk, ullyetuk;* stb. Ugyanerre vall etimonjuk is. Egyrészt az *u* betű nagymértékű hangérték-bizonytalansága, másrészt későbbi fejlődményeik miatt azonban nem lehet kizárni *o*-s, *ö*-s olvasatukat sem. De akár felső, akár esetleg középső nyelvállású olvasatukat tesszük is föl, ezeken belül nyelvállásfoki azonosságuk szinte teljesen bizonyosra vehető; megadott olvasati variációim kettőssége tehát — mondjuk — *-tok/-tük* vagy *-tuk/-tök* párokat természetesen nem foglal magában. — Ugyanez vonatkozik például a *-hoz/-hëz/-höz* ragra is. A rag etimonja (l.: MSzFgrE.; TESz.), valamint emlékeinkben egyöntetű *u*-s írásmódja (HB.: *oʒchuʒ, uromchuʒ*; KTSz.: *aniahuʒ, afun[a]huʒ, leanhuʒ, ieguſe[h]v[ʒ]* stb.; vö. még KTSz.: *huʒ[i]ad* is) inkább a *-huz/-hüz* kiejtés felé mutat, de a *-hoz/(-hëz)/-höz*-t sem lehet elmellőzni. Azt azonban nyugodtan állíthatjuk, hogy ha például a KTSz.-nak *leanhuʒ* szóalakjában *u*-s az ejtésmód — mint ahogyan az valószínűbb is —, akkor a KTSz.-nak *ieguſe[h]v[ʒ]* alakjának a határozóragban *ü*-s a kiejtése; de ha az előbbi alak mégis *o*-val hangzanék, akkor az utóbbit *ö*-vel kell olvasni.

B) Az etimon ilyen szempontból való konkrét vallomásának hiányában valamivel nehezebb megfogni a tővégi vokálisok nyelvállásfokának ügyét, még a tőséghangzót magához vonzott toldalékok esetében is. Az azonos nyelvállásfok morfofonetikai kényszerének elvén kívül azonban az ősi eredetű szavak tőséghangzó-problematikájának ismerete, továbbá emlékeink helyesírási sajátságai itt is adnak bizonyos fogódzókat az eligazításra. Külön is jeleznem kell, hogy — ellentétben az A) pont alatt említett esetekkel — a Magyar Nyelvben közölt olvasataimban és magyarázataimban e ponton elődeim elvi tévedéseibe néhányszor én is beleestem, illetőleg az azokra épülő olvasati hagyományoktól nem tudtam mindig szabadulni; ezért itt most egypár lényegesebb korrekciót kell tennem a magam olvasatain meg olvasati megokolásain is. Előbb azonban a tővégi vokálisok olvasatának a hangszínbeli kérdéseiről néhány dolgot

általánosságban is föl kell vetnem (a tővéghangzókhoz kapcsolódó számos más dolog tárgyalására majd a morfematikai fejezetben kerítek sort).

Mindennek ellenére, aminthogy említett vélemény-előzményemben nem voltam merev a betű szerinti olvasási hagyományok védelmében sem, sőt azokat számos ponton erősen kikezdtem, jelen olvasataimban a másik oldal irányában sem kívánnék teljesen kilendülni. Bizonyos esetekben a tővéghangzók dolgában továbbra is megmaradok a „liberálisabb" olvasati felfogás mellett, de már olyan jelleggel, hogy a mai nyíltabb formák helyén annak idején állható zártabbakat jóval gyakrabban teszem a második helyre, több-kevesebb valószínűséggel. A fokozatokra általánosságban a fentebb tárgyalt kategóriák helyzete is utalhat, s néhány kategóriára még külön is rögvest teszek megjegyzéseket; de e vonatkozásban is hangsúlyoznom kell, hogy szinte minden tővéghangzó-olvasati eset külön elbírálást, mérlegelést igényel, s ezekre mind külön megokolásokat adni természetesen nem lehet.

Abban a kérdésben általában egyetértés van, hogy nyelvünk tővégi vokálisainak ősi, uráli-finnugor előzményeit az alsó—legalsó *(a, e)* és részben a középső *(ë)* vokálistartományban kell keresni (l. pl.: Lakó: MNy. XXIX, 171—7, NytudÉrt. 47. sz. 60; E. Itkonen: Vir. 1957: 10—1; Kálmán: NyK. LX, 409—15; D. Bartha: NytudÉrt. 42. sz. 23; Hajdú, UrNyt. 117; A. Molnár: MNyj. XX, 110; stb.). A további fejlődés dolgában a mai teljes tövek végvokálisainak közvetlenebb — ősmagyar és főként ómagyar — előzményeire vonatkozóan azonban már lényegesebb nézetkülönbségek vannak (e problematikát l. legrészletesebben D. Bartha: NytudÉrt. 23. sz. passim; vö. továbbá pl.: Bárczi, Htört.[2] 17—24; Kubínyi: MNy. LIV, 213—32; Papp István: MNy. LIX, 393—408; Balázs: ÁNyTan. V, 27—33).

Bárhogyan is vélekedjünk azonban az előmagyar (uráli, finnugor, ugor alapnyelvi) helyzetet követő, ősmagyar kori tővéghangzó-fejlődés nyelvállásfok-kérdéseinek részleteiről, az aligha lehet kétséges, hogy — legalábbis az ősi eredetű szavakon, de az analógia folytán jórészt a korai jövevényszavakon is — a későbbi-mai középső nyelvállású végvokálisok tekintélyes része, a felső nyelvállásúaknak pedig az összessége alulról fölfelé menő, záródó hangváltozással alakult. A záródás abszolút szövégen valószínűleg mindig, a toldalékoktól óvott tővégeken pedig gyakorta bekövetkezett. A magyar hangsúlyviszonyok ismeretében ez a záródó fejlődés teljesen érthető (ide vonatkozó részletesebb véleményemet és bizonyításaimat l. pl.: NytudÉrt. 17. sz. 84—5, továbbá D. Barthától ismertetve: NytudÉrt. 42. sz. 34—5). Egyébként a magyar tővéghangzók fejlődéséhez hasonló mozzanatokat és ezek között a záródást is több rokon nyelvben, mindenekelőtt a permi nyelvekben, de a finnben, mordvinban stb. is bőségesen ki lehet mutatni (l. pl.: Lakó: NyK. XLVIII, 459, 464 stb.; XLIX, 151, 163 stb.; V. I. Lütkin, VokPerm. 243; Rédei: NyK. LXX, 41—2; Korenchy: NyK. LXXIII, 159; A. Molnár: NyK. LXXVI, 113—6, 388—9).

Toldalékok előtti tővégeken a záródási folyamat persze a magyarban is csak fejlődési potencialitás volt, amely bizonyos esetekben — pontosabban mondva bizonyos tövektől vagy toldalékoktól függően (l. a tőtani fejezetben) — realizálódott, más esetekben nem. Ennek következtében számos, toldalék előtti végvokális a magyar

nyelvtörténet folyamán végig, mindmáig megmaradt alsó nyelvállási fokon (l. pl.: Bárczi, Szótöv. 22 kk.; D. Bartha: NytudÉrt. 42. sz. 31; Balázs: ÁltNyTan. V, 27), mely konzervativizmust — a hangsúlytalan helyzetű záródással szemben — különféle tényezők (hangkörnyezeti hatások, a tővokális befolyása, funkcionális okokból fakadó hasadás stb.) tarthatott fönn.

Efféle, toldalék előtt nyílt minőségben, alsó nyelvállásfokon megmaradt tőveghangzókat vizsgált emlékeinkben is szép számmal találunk. Közéjük sorakoznak az emlékeink korára már több-kevesebb valószínűséggel megnyúlott végvokálisok (pl. HB.: *halalut*, *vilagbele* stb.), valamint a lappangó tövek is (pl. GyS.: *walaknok*, *ſcemehel* stb.). Minket azonban most elsősorban azoknak a tőveghangzóknak az ügye érdekel, amelyek toldalékok előtt rövideknek maradtak meg, s amelyeknek egyöntetűen alsó nyelvállásfokára következtethetünk, — jelölésmódjuk esetleges különbözőségei ellenére is.

Itt van például az egykori *-t*, későbbi *-at/-et*-té „testesedett" deverbalis névszóképző. Jelölése emlékeinkben a palatalis hangrendben mindig *e*, velarisban azonban *a* és *o*. Az *o*-s jelölések: HB.: *kinzotviatwl*; KTSz.: *mogzotbelevl*, *latotuben*; ÓMS.: *hullothya*, *olelothya*; vö. még KTSz.: *latecuot* [ɔ: *latotuot*]. E jelölés mögött azonban nemigen lehet középső nyelvállású kiejtést keresni, mint azt a korábbi olvasók többen is tették; pl.: Szinnyei: *kínzotviátüül*, minden variánsában is *o*-val (!) (MNyTK. 23. sz. 16); Mészöly: *kínzotujátúl*, *hiollottya* [így!], *olélottya* (ÓmSzöv. 111, 119); Pais: *kinzotujátüül*, minden variánsában is *o*-val (!) (MNy. XXXVIII, 160), *hullottya*, *olélottya* (M. versek könyve 33); stb. — Bárczi az ÓMS.-ban már *a*-t olvas: *hullatjà*, *alélatjà* (MNyÉletr. 87). Az *o*-s olvasat a következő okok miatt valószínűtlen. Ellentmondásba keveredik mindenekelőtt a palatalisok nyílt *e*-s olvasatával; l. pl. Szinnyei: *intetvinek*, *ildetvitűl* (i. m. 15—6), az *e*-re vonatkozóan ugyanígy Mészöly, Pais. Nem vesz tudomást a feltehető nyílt tőveghangzós előzményekről és a bizonyosan ilyen következményekről; tehát $a > o > a$ fejlődést tesz föl, ami azonos alakban indokolatlan és erősen kétséges. Nem tekinti, hogy a korai szövegekben a képző *a*-s írással igen gyakran előfordul azonos szövegben is; l. pl. KTSz.: *tamadatia*, *aradatia*; l. továbbá GyS.: *Chudalatuſ*, *arulatia*, *vadulatia* stb. Nem vet számot azzal a körülménnyel, hogy az eredeti tővégi vokális már valószínűleg a képzőhöz tapadt, annak elemévé vált (l. később), ami a palatalis és a velaris változat azonos nyelvállásfokának is bizonysága.

Lényegében ugyanez a problematika merül föl az *o*-s jelölések alsó nyelvállásfokú kiejtése tekintetében a *-t*, későbbi *-at/-et* műveltető-szenvedő igeképző előtti tővégi magánhangzó esetében is; a sok palatalis hangrendű *e*-s jelölés mellett a velarisban van *o*-s (HB.: *iochtotnia*; KTSz.: *fyrotiatu[c]* és *a*-s jelölés is (KTSz.: *allata*; ÓMS.: *kynzathul*, *kynzaffal*). — Ugyanilyen a fosztóképző esete is; a kiejtés mindkét ide tartozó adatban *a*-s (sőt az elsőben *à*-s) lehet, az *a/o* jelölési váltakozástól függetlenül: KTSz.: *utalatlon*; ÓMS.: *thudothlon*. — Számos, toldalékhoz előhangzóként tapadt eredeti tőveghangzó alsó nyelvállású kiejtése viszont már a jelölésmód *a*, *e*-s egyöntetűsége alapján is vitathatatlan. Így például a *-d* deverbalis igeképzőé (HB.:

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Engede; KT.: *maradhaſſun*; stb.); a *-d* 2. személyű igeragé felszólító módjel után (KTSz.: *turied*; ÓMS.: *kyniuhhad*; stb.); stb. (Ezekre a tövekről szóló fejezetben részben még visszatérek.)

Nehezebben megítélhető témát képeznek azok a tőséghangzó-esetek, amikor a jelölések mögött elvileg középső és felső nyelvállású tőséghangzók egyaránt meghúzódhatnak. Több a fogódzó ott, ahol egyrészt a helyesírásban *u*—*e* szembenállások mutatkoznak, másrészt a későbbi fejlődés is a toldalékhoz előhangzóként való tapadást jelez. E kategóriának legtipikusabb és egyúttal legszámosabb példáját az egyes 3. személyű *-n* igerag nyújtja, mind a felszólító módban, mind az *-sz*-szel bővülő *v* tövűek és a *van* kijelentő módjában. Itt az a furcsa jelölésmód tapasztalható emlékeinkben, hogy a velarisok mindig *u*-val, a palatalisok mindig *e*-vel vannak jelölve: HB.: *iorgoſſun, oggun;* KT.: *maradhaſſun;* KTSz. *uagun, wagun;* ÓMS.: *maraggun;* — de: HB.: *kegiggen;* KT.: *ſciulheſſen, leẏeſſen, legen;* KTSz.: *fellen, legen, leſcen*; ÓMS.: *illen, felleyn.* Világos, hogy itt nem a tőtől függő véghangzóminőség különbségeiről van szó (e kérdést l. a tőtani részben), hanem nagy valószínűséggel palato-velaris „szembenállásról", de csak az írásban és nem a kiejtésben, tehát arról, hogy az *e* betű *ë* fonéma-értékével párhuzamosan az *u* betű *o* fonémát jelöl. Vö. ehhez a megfelelő többes számú személyrag előtt *o*-val jelölt tőséghangzót is: HB.: *uimaggonoc.*

Némileg eltérő jelölésmódú, de kiejtési problematikájukban lényegileg azonos eseteket állítanak elénk olyan, tőséghangzót magukhoz vonzott és nyelvállásfok-egyenlőségre erősen gyanús toldalékok, mint a többes 1. személyű birtokos személyjel, az egyes szám 1. személyű *-k* és *-m* igerag stb. Ezekben mind a velaris, mind a platalis hangrendben szép számmal van *u*-s jelölés (KT.: *nekunc, hýrunc;* — KTSz.: *latuc;* ÓMS.: *oʒuk*; — KTSz.: *tudum, eſmerum;* — stb., sőt a *-k* igerag előtt egyszer még *i*-s is (ÓMS.: *ſepedyk*). Vannak azonban, megint csak mind a palatalisokban, mind a velarisokban *o*-s és *e*-s megfelelők is (HB.: *iſemucut, uromc, uromchuʒ*; KT.: *rohtonc*; — ÓMS.: *epedek*; — ÓMS.: *erʒem*; — stb.). E jelölési kettősségen és a feltehető morfofonetikai vokális-párhuzamon kívül — tekintve a fejlődés eredetileg alsóbb nyelvállású indulását, az ÓMS.: *ſepedyk—epedek* rímpárját stb. — valószínű, hogy az *u* ezekben az esetekben velaris viszonylatban *o*-t, palatalisban *ö*-t jelölő, puszta írássajátság, miként az *y* is *ë* hangértékű lehet.

Ahol emlékeink korában még nemigen tehető föl a tőséghangzóknak toldalékokat „testesítő" átkapcsolódása, sőt ez jórészt a későbbi fejlődés során sem történt meg, ott a végvokálisok *u*-s, ritkábban *i*-s jelöléseinek hangérték-megállapításában a tőséghangzók általános fejlődési irányának számításba vétele mellett már csupán olyan jellegzetes és figyelemre méltó esetre támaszkodhatunk, amikor ugyanazon szóalakban, sőt esetleg ugyanabban az emlékben *o*-s vagy *e*-s írásmódot is találunk. Ilyen a KTSz. ugyanazon kéztől leírt szövegrészében a *cuetſegum* (kétszer) — *cuetſegem* szembenállás, ahol nagy valószínűsége van az azonos nyelvállásfokú, csak labialis—illabialis viszonylatban eltérő *ë*—*ö*-s olvasatnak, illetőleg az *ö* fonéma

kényszerű *u*-s jelölésének. A palato-velaris különbség ellenére effélének minősülhet a KTSz. *ozun—ezen* szembenállása is.

Az *u*-val, ritkábban *i*-vel jelölt tőséghangzók középső nyelvállásfokú hangértékére természetesen önmagukban semmit sem vallanak az efféle jelölési szembenállások: pl. *-t* tárgyrag előtt: HB.: *adamut*, de *urot; vermut*, de *rezet*; *-m* birtokos személyjel előtt: ÓMS.: *fyodum*, de *Syrolmom; Scemem*, de *eggedum;* stb. Nem vallanak, mert ezekben a véghangzó a tőre jellemző, illetőleg tövenként váltakozó. De a tőséghangzók általános fejlődésének egymagában is nagyon fontos tanúságtétele még itt is valószínűsíti az *u* jelölések legtöbbjének *o* és *ö*, valamint a ritka *i*-s jelöléseknek *ë* hangértékét. Ha ugyanis elfogadnánk az efféle jelölések betű szerinti olvasatát: HB.: *ozvc;* HBK.: *nopun;* KTSz.: *bezzug, lelucnec, [vi]lagut;* ÓMS.: *fuhazatum, wirud;* stb. (még igen számos példa), akkor — tekintve a feltehető előzményeket és az ismert következményeket — arra is kényszerítve volnánk, hogy elfogadjuk e tövek véghangzójának alsó, de legalábbis középső → felső → középső nyelvállásfokokat eredményező fejlődését. Ez különféle hatások, tényezők — analógiás fejlődmények, tőhangzók hasonító hatása, nyelvjárási különfejlődések, regressziók stb. — beszámításával ugyan esetenként, ritkán talán lehetségesnek is tűnnék, de mind a négy emlékben ilyen tömegben aligha, hiszen a fonetikai helyzet (hangsúlytalanság) azonossága ezt a homlokegyenest ellenkező, előbb ide, aztán oda való fejlődést nem tenné megmagyarázhatóvá. Ezért hát az ide vonatkozó példák nagy részében is a jelölésmód kényszerűségeit: a betűalkalmazás korábban tárgyalt felfelé szorulását, az *ö* hang jelölésének nehézségeit stb. tanácsos alapvető okként elfogadnunk, s a betű szerinti olvasás kényelmes, de igen támadható elvének alkalmazásától tanácsos inkább elállnunk.

Külön is érdemes a megemlítésre a *-t* tárgyrag előtti véghangzó-kötőhangzó problémája, ha előtte egyazon formáns áll, ami az abszolút tövet jellemezhető véghangzó ellenében (l. a morfematikában) a formánsra jellemző véghangzót hozza ismét előtérbe. Ilyen formáns a többes *-k* jel, különböző típusú névszóalakokban. Emlékeinkben ezeket az eseteit találjuk: a) egyszerű *-k* többesjel és *-t* tárgyrag között: HB.: *angelcut, fzentucut;* — b) birtokos személyjelben álló többesjel *-k* és *-t* tárgyrag között: HB.: *ifemucut, turchucat;* KTSz.: *mynket*. Először is meg kell gondolni, hogy mindezen alakokban a véghangzó már viszonylag korai időktől kezdve egészen nyílt, alsó nyelvállású: l. pl. MünchK. 30ra: *tudakat*, 39ra: *peldabzedèkèt*, 42ra: *zèrzefekèt*, 59ra: *ρ haloiokat;* stb. Ott van továbbá a HB. *turchucat* alakja. Igaz, hogy vele kapcsolatban értelmezési problémák, illetőleg tévesztési lehetőség is fennállnak, s hogy az előtte álló birtokos személyjel vokálisa feltehetően *o*-s olvasatú (l. a morfematikai részben), szemben a HB.: *ifemucut* jóval valószínűbb *ü*-s olvasatával. Mégis hogy itt a szöveg leírója többes 3. személyű birtokos személyjeles alakot produkált, abban aligha lehet kétség, s benne a véghangzót nem *u*-val jelölte; a *-k* és *-t* közötti *a*-s jelölést a várhatóbb *o* helyén pedig vagy az egyes számú *torkát*-tól befolyásolt tévesztés, vagy az előtte álló szótag feltehető *o* fonémája is indokolhatja. A HB. *ifemucut* végső *u* betűjének *ü* hangértékét mindenesetre e tények eléggé megingatják, s az *ö*-s olvasat

lehetőségét hozzák előtérbe, tekintve még a KTSz.: *mynket* párhuzamot is. Különösen az alsó nyelvállású folytatás miatt, de részben a birtokos személyjelbeli *-k* előbb említett dolga miatt is az egyszerű *-k* jeles HB.: *angelcut* és *ʃzentucut -t* előtti vokálisaiban is erősen gyanakodhatunk az *u* betű *o*-s, illetőleg *ö*-s hangértékére.

A tővéghangzók efféle formáinak hagyományos, betű szerinti olvasatát nemrégiben még magam is próbáltam alkalmazni (MNy. LXXIII, 291—7), valamint menteni, magyarázgatni (MNy. LXXIV, 158). Ma már az ott felhozott érvek többségét erőltetettnek tartom. Előbbi fejtegetéseim után az ottani érvek gyöngéit szükségtelen volna részleteznem. Csupán az ott felvetett fő gondolatra, mondhatnám „kibújóra" utalok, arra, hogy az emlékeinkben található *u*-s (*i*-s) tővéghangzó-jelölések az úgynevezett nyelvfejlődési többvonalúság, területi—nyelvjárási különfejlődés képviselői lehetnének. E vonatkozásban azt a megállapításomat természetesen most is tartom, hogy a feltett felső nyelvállású tővéghangzós formák nem lehetnek a későbbimai nyíltabb megfelelők egyenes ágú előzményei; a különbség csak az, hogy ilyen tömegben „oldalági" fejlődést nem tartok valószínűnek.

Van emlékeinkben egypár olyan tővéghangzó-kategória, amelyben az *u*-s hangjelölés valóságos, felső nyelvállású hangértéke az eddig tárgyaltaknál jobban elképzelhető. Talán ilyen lehetőséget rejt magában az *-s* melléknévképző előtt eléggé gyakran feltűnő *u*-s írásmód: HBK.: *homuſ*; KT.: *chudaltuſ*; KTSz.: *binuſuc*, *ieguſe[h]u[ʒ]*, *fenuſ*; GyS.: *keguſſege*, *Chudalatuſ*; stb. Ezt támaszthatnák alá az efféle meggondolások: *a)* Az *-us*-os írásmódoknak még a XIV. században is gyakori, sőt még a XV—XVI. században sem ritka előfordulásai (l. pl.: Bárczi, Htört.[2] 43; D. Bartha: NytudÉrt. 42. sz. 19—22). — *b)* A mai N. *napus*, *tulus* 'tollas', *urusság* 'orvosság'; *hetüs* ~ *hetis*, *ösmerüs* stb. formák (l. pl.: Horger, MNyj. 109; Imre, NyjRendsz. 169, 175). — *c)* A HB. *homuſ*-ának ma is megfelelő *hamis*, amennyiben a szóban az *-s* valóban melléknévképző (vö. TESz.). — *d)* A latin *-us* végződés analógiás hatása, mely ugyan inkább csak írásbefolyásoló tényezőnek látszik, de az ilyesminek lehet éppen a kiejtésre is némi hatása (vö.: Szinnyei: Ny' .. XLII, 103; Bárczi, Htört.[2] 43).

A szélsőségesebb következtetéssel azonban nagyon is csínján kell bánni, részben ezen tővéghangzók nyíltabb előzményei, részben általában középső nyelvállású fejlődési következményei miatt, de azért is, mert a véghangzó a tövön maradt mindmáig, nem kapcsolódott előhangzóként az *-s*-hez (l. már emlékeinkben is: HBK.: *Scerelmeſ*; KTSz.: *teles*; ÓMS.: *ezes*; GyS.: *ſcidalmoſ*; stb.), ami a nyelvállásfokkülönbségeket tövenként váltakozóan igazolhatja. Persze, ha fel is tesszük, hogy egy-egy esetben vizsgált emlékeink *u*-s írásmódja esetenként felső nyelvállású kiejtést is rögzíthetett, nem érthetek egyet D. Barthával (NytudÉrt. 42. sz. 25, 29) abban, hogy az efféle típusú ómagyar kori tővégi magánhangzók nagy többségét felső nyelvállásúnak kell olvasnunk, sem pedig abban, hogy a mai nyíltabb formák általában ezek nyíltabbá válásának egyenes következményei. Az *o* és főként az *ö* jelölésének előbb már tárgyalt sajátosságaiban, kényszerűségeiben van itt is a probléma feloldásának lényege.

Az előbbinél is több esélyt lehet adni a toldalékok előtti *u*-s jelölés felső nyelvállású hangértékének olyankor, amikor a későbbi fejlődés során — a tárgyalt emlékeink korát nem is sokkal meghaladó időben — e tővéghangzók eltűntek, kiestek, illetőleg a teljes tövű alakok csonka tövűeknek adták át helyüket. Néhány példa: HB.: *odutta, tilutoa, halalut*; KT.: *ozut, bynut*; stb. Lehet ugyanis, hogy ezekben, illetőleg előzményeikben (pl. **adutá*) a tővégi vokális olyan típusú redukció során tűnt el, amely — a hangsúlytalan helyzetnek megfelelően — záródással és labializációval járt együtt. Ám — mint a szótövekről szóló fejezetben majd részletesebben is tárgyalom — a tővéghangzó ilyen típusú eltűnése koránt sem feltételezi mindig a felső nyelvállású (labialis) fokú előzményt; vö. pl. HB.: *rezet*. A felső nyelvállású olvasatra nézve tehát itt sem árt a legnagyobb fokú óvatosság.

Van azonban emlékeinknek egy olyan tővéghangzó-kategóriája is, amelyben az *u*-s jelölések minden bizonnyal felső nyelvállású vokális kifejezői: HB.: *intetvinec, kinzotviatwl* stb. Ezek részletes elemzését l. a morfematikai részben.

4. A tőmorfémákban levő magánhangzók hangszínének a megállapítását a gyakorta biztos vagy valószínű etimológia segítheti ugyan, de teljesen határozott eligazítást az eseteknek mégis csak viszonylag kis hányadában nyújthat. A leginkább zavaró tényező a számos szóalakban kétségtelenül bekövetkezett nyíltabbá válási folyamatnak emlékeink hangjelöléséhez való viszonya. Mert például az ÓMS. *fugwa* alakjának tőhangzójában a felső nyelvállás felé mutat a feltehető etimológiai előzmény (l.: MSzFgrE.; TESz.) és a leírt alak *u*-ja; ugyanakkor a középső nyelvállásfokot gyaníttatja a nyelvemlékekben korán állandósult *o*-s jelölés (l.: NySz.; OklSz.), a szónak a nyelvjárásokban is mindig *o*-zó formája, s bőven lehetővé teszi az *u* betű *o* hangértékben való szerepeltetése is. De még a viszonylag újabb jövevényszavakkal kapcsolatosan sem sokkal könnyebb a helyzet. A HB. *paradiſu* alakjának utolsó tőhangzója például az etimon meg a hangjelölés alapján *u*-s kiejtésűnek látszik ugyan, de az előbb említett meggondolások mellett még azt sem lehet teljesen számításon kívül hagyni, hogy hátha csak a latin írásforma vezette az író-másoló kezét az *u*-s jelölésben, s mögötte mégis a későbbi nyíltabb forma rejtőzik már. A tőmorfémáknak egy-egy szövegemlékünkben, de még azok együttesében is gyakori egyedi előfordulása az esetek jelentékeny részében még egybevető vizsgálatot sem tesz lehetővé.

Mindebből következik, hogy a tőmorfémák vokálisainak olvasatában szinte annyi egyedi esettel kell minden fogódzó mérlegelésével újra és újra megküzdenünk, ahány későbbi-mai nyíltabb vokálisos forma fordul elő magasabb nyelvállásfoknak megfelelő jelölésmóddal. A betűk hangérték-kettősségei meg a toldalékok elemzéséből konkrétebben is leszűrhető tanulságok arra intenek, hogy a zártabb jelölés mögött a tővokálisokban is sok esetben meghúzódhat a jelölésmódnál egy fokkal nyíltabb kiejtés, de ezt bizonyítani jórészt a toldalék-problematikánál látottaknál is kevésbé lehet. Ezért itt a kettős olvasatok lehetőségeivel magam is igen gyakran éltem, sokszor az alsó sor olvasati variációit is teljesen vagy majdnem egyenrangúnak tekintve.

A fő kérdés mindezen esetekben elsősorban az, mikor lehet a tényleges betűjelölésnél nyíltabb vokális-olvasatot a zártabb ellenében valószínűsíteni. A sok egyedi esetet természetesen nincs módomban itt taglalni, de az olvasatnak erre a kulcsproblémájára néhány ősi eredetű meg jövevény tőmorféma külön elemzésével mégis rá kell mutatnom, elsősorban az *u*-k és *i*-k mögött rejtőzhető *o*, *ö*, *ë*-kre fektetve a súlyt (az *o*—*a* és az *ë*—*e* hangviszonyt később még úgyis külön tárgyalom).

A HB.: *muga nec maga* névmásának etimonja csak a *mag*-gal való kapcsolat esetében engedhetne meg felső nyelvállású előzményt, a *ma-* ~ *mo-* névmástővel való összefüggése esetén nem (l. TESz.). A bizonytalan előzményeknél fontosabb azonban számbavenni két másik körülményt: *a)* A *maga* névmásban, de még föltehető *mag* előzményében is az *u*-s írásmód az ómagyarban is teljesen elszigetelt. *b)* A névmásnak és feltehető alapszavának fővátozata *a*-zó, s ennek példái igen koraiak (l.: OklSz.; TESz.). Mindez már előzményében is eredetibb *o*-t sejtet, s példáinkban is ez a hangérték a reálisabb. — A KT.: *ýmletí* ilyen írásmódja ugyancsak egyedülálló; a TESz. kérdőjellel fölvett *Imes* személyneve nemigen tartozhatik ide, tekintve, hogy az *emik* töve igei tő. Az *emik* és származékai a régiségben mindig *e*-s írásúak (l. OklSz., NySz. stb.), sőt a pontos jelölésű korai kódexekben éppen nyílt *e*-sek: BécsiK. 183: *èmtètem*; MünchK. 69ra: *èmlǫc*, *èmbtèl*; stb. — Mindezek tudatában magyar hangtörténeti szempontból a *mag* kikövetkeztetett finnugor **muŋkɜ-* és az *emik* uráli **ime-* alapalakja (l. MSzFgrE., TESz.) nyugodtan megkérdőjelezhető, de talán a többi rokon nyelv felől nézve sem szükségszerű; az ősmagyar előzmény e szavakban mindenesetre inkább *o*-s, illetőleg *ë*-s tőhangzójú lehetett. Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy nézetem szerint az *emik* és az *eme*, *emse* egybetartozásának lehetőségét nem volna szabad elmellőzni, mint ahogy azt a MSzFgrE. és a TESz. teszi; az esetleges kapcsolat viszont az *i*-s előzményt még inkább valószínűtlenné teheti.

A tővokálisukban *e*-s, *ë*-s előzményű és *ü*-re való írásmóddal az ómagyarban általában nem vagy csak ritkán szereplő, továbbá *ü*-s fejlődményeket később sem igen mutató szóalakok *u (v)*-s jelölései mögött is eléggé megalapozottan kereshetünk *ö*-s kiejtést. Ilyenek pl.: HBK.: *tumetívc;* KT.: *vleben;* KTSz.: *uleben*, *ufve;* ÓMS.: *buthuruth;* stb.; sőt ide sorolhatók alkalmasint ilyen ismeretlen etimonú tőalakok is: KTSz.: *turied* (vö. valószínű *turhe[ffe]* is), *fcurnevlen[ec]*. Legkevésbé valószínű a *temet* tővokálisának felső nyelvállású előzménye és ennek megmaradásaként *ü*-ző kiejtése, tekintve nemcsak etimonját, hanem általában nyílt *e*-s változatait is (l. pl. már BécsiK. 3: *tèmètèfnèc*, 193: *èltèmèti* stb.).

A jövevényszavak között például a KTSz.-nak *arun* alakja a héber—görög—latin *Aron*, *Aaron*, *Arón* személynév átvétele (l. pl. EtSz.), s így előzményében semmiképpen sem *u*-s. Azonkívül a név más magyar írásformáinak ismeretében sincs kényszerítő okunk föltenni, hogy nyelvünkben valaha is volt *u*-zó kiejtésváltozata; (l. pl.: 1146: *Aaron* (EtSz.); 1266: *aaronmortuaya* (OklSz.); stb. — A KTSz. *puſtobe[l]e* névutós szerkezetének főnévi előtagja egy szláv *postavъ* alak átvétele (l.: Kniezsa, SzlJsz. 441; TESz.), s régi magyar írásformái más esetekben kivétel nélkül mindig *o*-sak (l. pl. az

OklSz. sok adatát). Így a KTSz.-ban levő változatában is nagyon valószínűen *o* fonémát jelöl az *u* betű. (Vö. B. Lőrinczy i. m. 22—3, 32—3.)

Bizonyos esetekben egyes tőmorfémáknak emlékeinkben többször is előforduló formája belső egybevetésekre alapuló következtetéseket is megenged. A KTSz.-ban például a *mënny* szó többször is előfordul, de az *u*-s jelölés *e*-ssel váltakozik: *meniec, me[niec], menyun ~ muyun* [ɔ: *munyun*], *mvnybe[le]*. Ebből kiindulva valószínűsíteni lehet, hogy az *ë*-s formákkal az *u*-val jelölt *ö*-zők állanak párhuzamban. És persze az sem kizárható, hogy a HB.: *munhi* alakban is olvasható *ö*. — Érdekes a *nem* tagadószó ügye is, hiszen alighanem mindkét típus jellegzetességeit tükrözteti. Sem etimonja, sem későbbi fejlődményei, sem emfatikus helyzete nemigen mutathatnának vokálisának felső nyelvállású voltára. Ezzel szemben emlékeinkben többször előjönnek az *u*-s írásmódok: HB.: *nū, Num, num;* ÓMS.: *num;* vö. még uo.: *fumha*. Vannak azonban egy emléken belüli váltakozások is: KT.: *nem, nem, nem, num;* KTSz.: *nem, nem, hanum*. Vö. még a KT., KTSz. és ÓMS. *ne* írásmódú alakjait is. Az ÓMS. *nym* alakja, valamint sok szórványemlékbeli *u*-s, *i*-s előfordulás, azonkívül a *nincs, nincsen* hangalakja aligha engedi meg, hogy a felsorolt érvek ellenére az *ü*-s (és *i*-s) olvasat lehetőségétől el tudjunk tekinteni; de természetesen az *ö*-s olvasat kizárása is erősen indokolatlan lenne. — Van itt még egy probléma, amit csak futólag érintek. Ha e tagadószó vokálisa eredetileg tényleg *i (ü)* volt, tekintve hangsúlyos szótagi és gyakran emfatikus helyzetét, későbbi nyíltabbá válása *(ü > ö, i > ë)*, sőt több *ë*-ző nyelvjárástípusban is kettős nyíltabbá válása ugyan teljesen megokolt (e kérdésre l. Benkő: NyK. LXXVIII, 287), de a finnugrisztikában kikövetkeztetett alapnyelvi alsóbb nyelvállású vokális előzményével (l.: MSzFgrE.; TESz.) már aligha tudunk mit kezdeni: ebben a fonetikai helyzetben ugyanis a záródást a magyar hangtörténet tanúságtétele szinte abszolút biztossággal elhárítja.

Vannak persze olyan tőmorfémáink is, amelyekben a felső nyelvállású olvasat szinte bizonyosnak vagy legalábbis valószínűbbnek látszik. Szinte bizonyos például, hogy a KTSz. *cuetfegum, cuetfegem* alakjaiban a *β* kiesése következtében *ü* olvasandó (l. előbb). Valószínű például, hogy a felső nyelvállásfokú előzmények, a korabeli szórványemlékekben jóval gyakoribb *u*-s írásmódok, valamint a sokáig vagy nyelvjárási szinten éppen máig is élő *u*-s, *ü*-s alakok a későbbi nyíltabb formák ellenében is inkább a szövegeinkbeli zártabb olvasatot javallják; pl.: HB.: *urdung, puculnec;* HBK.: *cuʒicun;* KTSz.: *gukeritul, fulgam, [te]nguruknec;* GyS.: *kuner;* stb.

5. Az a fonológiai különbség, amely a hangrendszer *e* és *ë* eleme között még uráli-finnugor örökségként folytatódott az ősmagyarban (l. pl.: Gombocz, Htört. 78; Bárczi, Htört.[2] 36; Lakó: NytudÉrt. 47. sz. 58—9; Hajdú: UrNyt. 114), minden bizonnyal fennállhatott az ómagyar egészében vagy legalábbis az akkori nyelvjárások jelentékeny többségében is. Hogy északkeleti és egyes keleti nyelvjárástípusainkban mikor esett egybe a két hang, annak valószínűsítésére nincs kritériumunk; a magyar irodalmi és köznyelvben megtörtént későbbi kiegyenlítődésüket mindenesetre e nyelvjárások hatása mellett, sőt talán előtt elsősorban a magyar írásrendszerben

eredendő és kevés kivételt nem tekintve írástörténetünkben folyamatosan hagyományozódott egybeesésük okozhatta (vö.: Bárczi, Htört.[2] 152; Benkő, Nyjtört. 91). Nagyon valószínű, hogy a nyugati magyar területekről származható legkorábbi szövegemlékeinkben a fonémaként való szembenállás teljes, érintetlen volt. Az *ë*-k számát néhány folyó hangváltozás azonban lényegesen szaporíthatta. Így mindenekelőtt a szóvégi kettőshangzókból monoftongizálódott *é*-k rövidülése (l. alább, valamint a morfológiai magyarázatokban). Egypár hangsúlyos szótagi tővokális *i*-s írásmódja mögött is könnyen rejtőzhet *ë*-s kiejtés: HBK.: *lilki* (vö. HB.: *lelic* is), *timnucebelevl*; ÓMS.: *nym* (vö. KT.: *nem* többször is); stb. A korábbi *e*-k száma is szaporodott, pl. a nyíltabbá válással. Az eredetibb *ë* hangsúlyos szótagi *e*-vé nyitódása pl. valószínű az *ez* mutató névmásban (l. Benkő: NyK. LXXVIII, 286; tényszerűen ugyanígy, de helytelen megokolással l. Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 10—1), továbbá a HBK.: *Scerelmeſ*, KTSz.: *ſceretev* alakokban, s könnyen lehetséges még ilyenekben: HB.: *nemenec*, *kegilmet* stb.

Fogasabb kérdés, nem volt-e az ómagyarban az *e*-nek még nyíltabb, *ä*-ző, *ę*-ző változata, persze aligha fonológiai, hanem pusztán fonetikai jelleggel. A magyar *e* eredetibb hangszíne s ezzel szoros kapcsolatban a mai nyelvjárási *e*—*ä*, *ę* szembenállás viszonya végeredményben nyitott kérdés, különösen amióta Szabó T. Attila érdekes tanulmánya (MNy. LVIII, 10—20) jelöléstörténeti alapon is lehetővé teszi, hogy a nagyon nyílt kiejtés ómagyar kori meglétére is — legalább nyelvjárási különbségként — gyanakodhassunk (vö. még: Benkő, Nyjtört. 92; Kubínyi: MNy. LVI, 247—8). Mivel azonban etimologikus *e* helyén erősen nyílt, legalsó nyelvállású kiejtésre vizsgált emlékeink írásmódja az itt számításba vehető *a*-s jelöléssel sehol sem mutat, az elvi lehetőség el nem hárítása mellett az ügy e helyütt konkrét olvasati problémává nem emelhető.

6. Az *à*—*a* szembenállás kérdése a magyar hangtörténet egyik leghomályosabb pontja, még ha a vele szorosan összefüggő *á* ad is bizonyos segítséget a benne való eligazodásra. A megítélést nagyon nehezíti, hogy az uráli-finnugor előzményekre — melyeknek itt meglehetősen meghatározó szerepük lehetne — nem egyezők a vélemények (l. pl.: Gombocz: NyK. XXXIX, 229 kk., Htört. 81; Steinitz, FgrVok. 32, 52, 90 stb.; Itkonen: FUF. XXIX, 222 kk., XXXI, 149 kk.; Collinder, CompGr. 149 kk.; Laziczius: MNyTK. 65. sz. passim; Bárczi, TihAl. 95 kk., Htört.[2] 32—3; Lakó: NytudÉrt. 47. sz. 14—6, 55—7; Hajdú, UrNyt. 47 kk.). Ahhoz ugyan kevés kétség férhet, hogy a magyar *a* hangok egy részének öröksége végső soron — a rokon nyelvek teljességét, illetőleg legősibb állapotát tekintve — *à*-ra megy vissza, de egyes vélemények szerint az illabialis *à* ellenében a labialis *a* már a finnugor-ugor időkben, illetőleg az ősmagyarban a vokális-rendszer tényezője volt vagy legalábbis azzá vált (Steinitz és Laziczius i. m.-én kívül l. még Gulya: MNy. LXIII, 323—30, 462—72). De az *à* > *a* labializációt a magyar hang- és helyesírástörténet tanúsága szerint is legalább az ómagyar kor legelején, sőt esetleg már az ősmagyar kor végén is ható jelenségnek lehet venni (l. pl.: Bárczi, TihAl. 95 kk., különösen 97, Htört.[2] 56—8; Benkő, Nyjtört. 74).

Persze — mint ismeretes — a magyar labialis *a* másik forrása az *o* nyíltabbá válása, amely talán már az ősmagyar kor végén megindult, de a korai ómagyarban mindenképpen világosan tetten érhető jelenség (l. pl. Bárczi, Htört.[2] 43—5).

Mindennek megfelelően a magyar hangtörténet korábbi — például ősmagyar kor végi — szakaszában a kérdéses hangtartományban az *ȧ—o* fonológiai szembenállást mindenképpen, az *a—o*-t már valószínűleg föl lehet tenni. Az *ȧ* és az *a* fonológiai viszonya azonban már jóval kérdésesebb, az *ȧ* > *a* labializáció és az *o* > *a* nyíltabbá válás jellegének és időbeli bekövetkeztének bizonytalanságai miatt. Hogy a korai ómagyarra, pontosabban vizsgált szövegeink korára mi lehetett *ȧ—a* viszonylatban a helyzet, azt próbáljuk meg magából a szövegekből kihámozni.

A hangsúly itt inkább az *ȧ* jelenlétének a problémáján van, hiszen ezt elsősorban Laziczius (MNyTK. 65. sz.) mereven kétségbe vonta (l. még Gulya: MNy. LXIII, 323—30, 462—72 is). E tekintetben különösen emlékeink *a—o* írásszembenállásaira, illetőleg az *a*-s jelölés esetleges szabályszerűségeire kell figyelni, mert a labialis ejtésmód *o*-s jelölése (l. még alább) fontos egybevetésre ad módot. Mindenekelőtt megállapítható, hogy abban a nagyon sok esetben, amikor emlékeinkben mai nyelvi *á*-s kiejtésű elem fordul elő, kivétel nélkül mindig *a*-s az írásmód. Ez már csak azért is lényeges momentum, mert a szóban forgó *á*-k az esetek jelentékeny részében eredeti *ȧ*-kra mennek vissza, sőt a rövid—hosszú szembenállások ekkori állapota miatt (l. később részletesebben) szövegeinkben még az *ȧ*-s jelleggel lehet vagy éppen kell számolni, főként jövevényszavakban és -nevekben: HB.: *adamut, mariat;* HBK.: *bratỏm, abraam;* KTSz.: *nazaret, Gabr[iel], keralucnoc, amen;* stb.; — de nem kizárt ez ősi eredetű szóelemek hangsúlyos szótagjában sem: HB.: *Latiatuc;* KTSz.: *agbe[le]vl, aradatia, allata;* GyS.: *arulatia;* stb. Eredeti *ȧ*-knak a rendszerkényszer alapján valószínűleg nyúlott változatai vannak meg ilyen jövevényszó-alakokban is: HB.: *muncaſ;* KT.: *chudaltus;* KTSz.: *fulgam, [m]uncallec;* GyS.: *Chudalatuſ.* Eredetibb *ȧ*-k nyúlása ment már feltehetően végbe emlékeink korára egyes tővéghangzókban is: l. pl.: HB.: *halalnec, vilagbele;* ÓMS.: *uiraga;* stb. Mindezek az eredetibb *ȧ*-kkal előzménybeli, illetőleg rendszerbeli korrelációkban levő, sőt több-kevesebb valószínűséggel *ȧ* ~ *á*-s kiejtésbeli kettősséget is mutatható szóalakok arra mindenképpen teljes bizonyságot nyújtanak, hogy emlékeink *a*-s hangtartományának *a* betűs jelölésében az illabialitás nyer következetes kifejezést.

Ez után most már azt kell megnézni, hogy mikor van *a*-s jelölés későbbi és mai *a* helyén, illetőleg hogy van-e ebben szabályszerűség. Több is van, és nagyon lényegesek! Először is minden mai szóvégi *a* — egy kivételével — *a*-s jelölésű, igen nagy számban; l. pl. ÓMS.: *hullothya, olelothya, uilaga, uiraga, bua, fugwa, huȝtuȝwa;* kivétel: *ſcouuo.* Mint ismeretes, ezek mind *á* előzményűek, rövidülésük emlékeinkben nagyrészt már *ȧ* fokon lehetett (l. az időtartam-kérdéseknél, valamint a morfematikai magyarázatokban). Továbbá két esetleges kivétellel *a*-s jelölésű nagyszámú előfordulásban minden olyan mai *a*, amely jövevényszóban idegen nyelvi *ȧ*-ra megy vissza: HB.: *paradiſumut, achſcin, archangelt, angelcut;* KTSz.: *[v]araſat, angol[u]cnoc, aſun[a]huȝ;* GyS.: *uaraſanac, aſcunnac;* stb.; — esetleges kivétel: KTSz.: *bormuc;*

GyS.: *tonoſagaban.* — De a vizsgált szövegeinkben előforduló egyéb *a*-s betűjelölések is legtöbbnyire szabályszerűségbe rendeződnek. E „rend" előidézésében legnagyobb szerepe az *á* hang közvetlen környezetének van. E témában korábban (MNy. LIII, 179—82) már részletesen szóltam emlékeinknek arról a szabályszerűségéről, hogy ugyanazon formánsok mai *a*-i többnyire aszerint vannak *a*-val vagy *o*-val írva, hogy *á* vagy nem *á* után következnek-e; pl. ÓMS.: *ualallal, halallal, kynaal, fyaal ~ fyrolmol, buol, buol;* stb.; ezért további példákat itt szükségtelen sorolni (vö. még MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 237). Nem kevésbé érdekes azonban az *á* előtti helyzet sem. Vagyük itt példának azt a két szót, amely emlékeinkben sokszor fordul elő, és hasonlítsuk össze *á* és nem *á* előtti helyzetű írásváltozatait. A *hal* 'meghal' 11 előfordulásában 9 *á* előtti helyzet közül 8-ban *a*-s az írásmód: HB.: *halalnec;* ÓMS.: *halal;* stb.; egyben *o*-s: HB.: *choltat.* A 2 nem *á* előtti eset *o*-s írásmódú: HB.: *holʒ;* ÓMS.: *hol.* Bár itt a problémát még a nyílt, illetőleg zárt szótagi helyzet is színezi — a *choltat* kivételét is az utóbbi magyarázza —, az *á* előtti *a*-s jelölésmód mégis feltűnő szabályszerűség, főként ha a szó valószínű *o*-s tőhangzójú előzményére gondolunk. A *van* töve 17-szer fordul elő emlékeinkben. Ebből 10 *o*-s írásmódú, biztosan *á* előtti helyzetben egyszer sem, lehetségesben 3 HB.-beli esetben: *vola, uola, vola.* A 7 *a*-s írásmód közül 2 biztosan nem *á* előtti helyzetű: KTSz.: *uagun, wagun;* 1 lehet *à* előtti: KT.: *wala;* 4 *á* előtt áll: ÓMS.: *ualallal;* GyS.: *walacnok, walaknok, walaknok.* Az *á* előttiség tehát az írásmódnak itt is meghatározó tényezője, és itt is feltűnő a tőhangzó valószínűleg eredeti *o*-ja miatt. De ide sorakoznak természetesen olyan alakok is, mint pl. HB.: *Hadlaua,* melynek tőhangzója eredetileg feltehetően még zártabb, *u*-s volt (l. TESz., MSzFgrE.), mégis a szóvégi *á* visszahatása miatt *a*-s írásmódú. Ha most még azt is számításba vesszük, hogy mai, egymástól többnyire távoli, elszigetelt helyzetben levő számos nyelvjárásunkban az *à* pontosan ugyanígy, *á* előtti helyzetben jelentkezik (*szàkál, ànyád, kàszál* stb.: HORGER, Nyj. 79; IMRE, NyjRendsz. 286), akkor a felemlített *a*-s írásmód *à* hangértékéhez még egy adalékot adtunk. — Megjegyzendő még, hogy van emlékeinkben néhány olyan *á* előtti *o*-s írásmód, ahol ma *a* hang áll, illetőleg az egykori alakban *a* hangot is föltehetnénk. Ezek azonban a mondott szabályszerűséget nem keresztezik, hangértékükben kevésbé vagy egyáltalán nem gyanúsak, nemcsak *à*-ra, hanem *a*-ra sem, hiszen jó okkal feltehetően *o*-s ejtésűek; ilyenek a HB. *β*-t kiejtett alakjai: *tilutoa, mundoa, haʒóá* (megokolását l. korábban, a *β* tárgyalásában); meg az etimonjuk szempontjából magasabb nyelvállású hangzóra visszamenő szavak: HB.: *foianec;* KTSz.: *ſcobodſagut, corat;* vö. még HB.: *muga nec.*

Mindezek alapján nyugodtan mondhatjuk, hogy vizsgált szövegeinknek az *a*-s jelölései, amelyek szinte mind előzménybeli, rendszerbeli vagy helyzetbeli kapcsolatban vannak az illabialitással, s ezt túlnyomórészt szabályszerű írásrendben való csoportosulásukkal is bizonyítják, az *à* meglétének kifejezői. Szembenállásuk a labialis *a*-val annak legtöbbnyire *o*-s jelölésében jut kifejezésre.

Az *a* meglétének bizonyítására már nem kell ennyire részletes fejtegetés. Emlékeink azon *o*-s jelöléseinek legnagyobb részében, ahol helyükön a mai magyarban *a* van, labialis *a*-s kiejtésre gyanakodhatunk. E gyanút egyes típusokban a valószínűsé-

gig vagy éppen a bizonyosságig erősítheti egypár — részben már említett — meggondolás. Ilyen az, amit az *od* írásmód példájában is érintettem: emlékeinkben számos olyan *o*-val írt szóalak van, amely valószínűen vagy bizonyosan *à* előzményre megy vissza, s amelyben *à* > *o* > *a* változást feltenni több okból is teljesen indokolatlan; pl. az eredeti szókincs elemiben: HB.: *ʒocoʒtia, hotolm;* KT.: *tudhotiuc;* KTSz.: *aron* 'arany' (szemben vele *arun*, olv. *Áron*); ÓMS.: *uoſ;* stb. — jövevényszavakban: KTSz.: *bormuc;* GyS.: *tonoſagaban.* Már ezekben az adatokban is feltűnő, hogy az *o*-s jelölésű *a* hang legtöbbnyire nem *à*, *á*-s környezetben van. Teljesen világosan *à*-val szemben álló *a*-t jelöl az ÓMS.: *ſcouuo* szóvégi *o* betűje, egyetlen és feltűnő kivételként az egyes 3. személyű birtokos személyjel velaris változatának egész sereg *a*-s jelölésű előfordulása mellett: ÓMS.: *uilaga, uiraga* stb. Élénk példája e kivétel annak, hogy az eredetibb *á*-ból éppen rövidülő vagy rövidült *à*-nak itt is volt már labialis kiejtésű változata, s a sok ide vágó bizonyság mellett az sem lehet meglepő, hogy ez az *o*-s jelű *a* hang erősen labialis, *o* + *β*-s hangkörnyezet utáni helyzetben tűnik föl. — De ugyanilyen értékű bizonyságot szolgáltatnak lényegében azok a nagy számban előforduló azonos formánsok is, melyeknek ugyanazt a vokálisát részben *a*-val, részben *o*-val jelölik emlékeinkben, persze korántsem összevissza, hanem nagyrészt hangkörnyezettől függő törvényszerűséggel, mely az *à—a* kiejtésvariációk szabályos elrendeződésének okait, körülményeit világosan tárja elénk (részletesen l. MNy. LIII, 179—82). Bárczi (Htört.[2] 55) is rámutat arra, hogy pl. az ÓMS.: *iumhumnok, ſyomnok, mogomnok o*-ja labialis *a*-t jelöl a vele szemben álló *uiragnac á* után álló, *a*-s jelölésű *à* hangja mellett. L. még ugyanitt a már említett *-val* rag szabályszerűen kettős írásmódját, vagy az *-at* képzőben a *hullothya, olelothya* ~ *ſuhaʒatum* szabályos szembenállást (vö. Mészöly, ÓmSzöv. 237 is).

Mind e jelenségek nyilvánvalóvá teszik, hogy minden ide vonatkozóan felmerült ellenvéleménnyel szemben a rövid *a* hangok illabialis és labialis változatával vizsgált emlékeinkben egyaránt számolni kell, úgy, ahogy azt hangtörténeti irodalmunk fő vonala az ómagyarra vonatkozóan viszonylag régóta vallja (l. Bárczi, Htört.[2] 54—8). Arra a kérdésre is válaszolni kell azonban, ami eddig megkerülődött, hogy tudniilik fonematikus vagy csupán fonetikus különbségről van-e szó. Véleményem szerint minden bizonnyal az utóbbi a valós lehetőség: az *à* és az *a* egyazon fonéma fonetikai alternánsai, melyek az előzőkben mondottak értelmében aszerint váltakoztak, milyen fonetikai helyzetben, környezetben: illabialis vagy labialis vokálisok ráhatásától befolyásolva szerepeltek a szótestben. Ez az állapot előző időkből vezethet a korai ómagyar kor felé, s annál jobban kiteljesedik, minél inkább növekszik az *à*-k rovására az *a*-k aránya, egyrészt az *à* > *a* labializáció, másrészt az *o* > *a* nyíltabbá válás révén, természetesen mindkettő azon helyzeti, környezeti befolyások alapján, amelyeket a tárgyalt törvényszerűségek szinkrón jelleggel is mutatnak. Talán az sem lehetetlen, hogy például az eredetibb *à* fonetikai helyzettől, hangkörnyezettől függő labialisabb (*a*-s) ejtésmódja is adhat valami szempontot a rokon nyelvi előtörténet bizonyos későbbi szakaszaira vonatkozó felemás vélemények feloldásához; de ebbe az ügybe belekontárkodni nem akarnék.

Az ómagyar *ȧ*-nak az *a*-val való fonematikus szembenállására inkább csak azokban az esetekben lehet gondolni, amikor az *ȧ á*-val váltakozik, az utóbbiból lett (mint pl. az egyes 3. személyű birtokos személyjelben stb.), vagy az utóbbivá lett (pl. az *-ál, -ág, -át* stb. képzőkben). Az *ȧ*-ból nyúlott *á* meg a diftongusból monoftongizálódott *á* ugyanis mindenképpen fonológiai ellentétbe került az *ȧ* ~ *a*-val, de ez már a magyar vokálisok rövid—hosszú szembenállásának függvénye, melyre az időtartamviszonyok tárgyalásában térek majd vissza.

Persze fölvetődhet a kérdés, hogy ha az ómagyar *ȧ* és *a* általában csak egyazon fonéma kétféle fonetikai realizációjának tekinthető, érdemes-e a problémára ekkora figyelmet szentelni, s nem kerülünk-e közel Lazicziusnak ahhoz a már idézett álláspontjához, miszerint az ős- és ómagyarban — teljesen azonosan a mai magyarral — csupán *a—á* szembenállással kell számolni, s az *ȧ* mint hangtörténeti tényező nem is létezik. A leghatározottabban azt kell mondanunk, hogy az *ȧ* kérdése pusztán fonetikai jellegében is a magyar hangtörténetnek roppant fontos fókusza, melynek föltevése nélkül nem tudnánk megérteni sem egyes korok — s így legkorábbi szövegemlékeink kora — hangállapotának sajátosságait, sem nyelvünk hangfejlődésének sok lényeges mozzanatát.

Csak az illabialis fonetikai változat léte és a labialissal való párhuzama magyarázhatja például vizsgált emlékeink efféle sajátosságait: *a)* az *a*-s és *o*-s írásváltozatok több típusban is meglehetős szabályos rendbe sorakozását; *b)* azonos tő- és toldalékmorfémáknak fonetikai helyzetüktől függő kétféle jelölésmódját; *c)* az illabialis előzményű szavak (*ad, vas* stb.) *o*-s írásmódját; *d)* az *o*-ból nyíltabbá válással létrejött *a*-k illabialitásba, sőt illabialis hosszúságba való átjátszását. Az utóbbi típusban a már felhozott *hàlál, vàlál, vàlák* stb. példákon kívül vegyük számításba még az efféle alakok tőmorfémáit is: HB.: *hazóá, charmul;* GyS.: *Habrofagben, zaiaual,* melyekben a tővokális valószínűleg magasabb (középső-felső) nyelvállásfokú előzményre megy vissza (l.: MSzFgrE.; TESz.), emlékeinkben mégis *a*-s írásmódúak, *ȧ*-s vagy *á*-s kiejtésűek, aminek későbbi hangalakjuk is bizonyítéka. Ám föltétlenül több a véletlennél, hogy éppen ezeknek a szavaknak részben *o*-s, részben *a*-s tővokálisú változataik is gyakorta megőrződtek a magyar nyelvi rendszerben: *volna, holt; haza, harmad, hab.* — De egyes toldalékmorfémák vokálisa *á* ~ *a, o* váltakozásának magyarázatát is nemegyszer e körben kereshetjük (l. még a morfematikai kérdéseknél is); pl.: R., N. *szakadát,* de *falat, adat, mondat,* sőt igenévi *adott, mondott* stb.; — *világ, virág,* de *harag, szalag,* sőt *balog, boldog* stb.; — *halál,* R. *valál,* N. *hangyál,* de *fonál fonal,* R. *fial,* sőt *fogoly,* N. *szugoly* stb. (vö. D. Bartha, Szóképz. 69, 73, 77 stb.). L. ide vonatkozóan emlékeinknek efféle, más vonatkozásban már tárgyalt szembenállásait: KTSz.: *tamadatia, aradatia;* GyS.: *Chudalatuf;* stb., de KTSz.: *mogzotbelevl, latotuben;* ÓMS.: *hullothya;* stb., valamint igenevekben: KTSz.: *fugadotianoc, aldut;* GyS.: *mūdut;* stb.; — HB.: *vilagbele;* KT.: *wylagnoc;* ÓMS.: *uiraga;* stb., de HB.: *Horogu vec, bovdug,* GyS.: *bbodug;* stb.; — HB.: *halalut,* ÓMS.: *ualallal, halallal;* stb.

A hangtörténeti fejlemények oldaláról nézve két igen fontos következmény nyer ezáltal világos magyarázatot. Egyrészt az, hogy miért van korrelációban a későbbi és a

mai magyar nyelvi rendszerben az *a* és az *á* számos, hangtörténetileg két oldalról is (az *á* vagy az *a* felől) meghatározott típusban: *fa—fát, nyaka—nyakát, láta—látá, hova—hová* stb.; *hagy—hágy, haza—ház, Jakab—Jákób* stb. (l. még az időtartam-viszonyoknál is). Másrészt az, hogy miért, hogyan állanak szemben később és ma is teljesen *a*-zó, teljesen *à*-zó és részlegesen *à*-zó magyar nyelvi típusok — az *à* és az *a* fonológiai oppozíciója nélkül is — igen határozott fonetikai karakterrel és meglehetősen éles területi elkülönüléssel (l. pl. Imre, NyjRendsz. 284). Úgy és azért, mert a korábbi *à—a* kettősség analógiásan kiegyenlítődött bennük: vagy teljes diadalra jutott a labialis kiejtésmód, pl. nyelvjárásaink többségében és az ezekre támaszkodó magyar köznyelvben; vagy az *à* terjedt el abszolút mértékben a rendszerben, pl. a hatalmas palóc területen; vagy lényegében megőrződött az eredetibb állapot egyik alapvonása, az *á* előtti *à*-s realizáció — nagyon fontos tanúságként —, pl. sok, igen jellemzően általában perem- és sziget-nyelvjárástípusban (l.: Benkő: Pais-Eml. 88, Nyjtört. 74—5; Bárczi, Htört.[2] 57—8, 73; l. még: Deme, NyatlFunk. 137—40; Imre, NyjRendsz. 285—6). Mind az *à*-nak, mind az *a*-nak a teljes diadalra jutása az egyes nyelvjárási hangrendszerekben későbbi fejlődmény első szövegemlékeink koránál, ahová e létrehozott állapotok egyike sem vetíthető vissza; még az *á* előtt *à*-zó nyelvjárások is csak egyik, bár nagyon fontos jellegzetességét tartották fenn a korábbi, lényegesen bonyolultabb *à—a* hangviszonynak.

7. Az *ö* kérdésével — amely nem kevésbé bonyolult az *à* ügyénél — a vokálisok nyelvállásfokával kapcsolatosan már részletesebben foglalkoztam. Az ide vágó, gyakran szinte leküzdhetetlen olvasati nehézségek miatt is azonban e témára vonatkozóan is kell tennem még néhány további megjegyzést, a labializáció dolgára is utalva. Mivel a kérdés megítélését alapvetően nem befolyásolja, abba ne bonyolódjunk most bele, hogy uráli—finnugor örökségként, valamint jövevényszó-átvétel és belső fejlődés következményeként hogyan alakulhatott az ősmagyarban a palatalis labialisok ügye. Maradjunk meg csupán emlékeinknél, azok hangjelölési problematikájánál.

Vizsgált emlékeink *ö*-kérdései az írásrendszer felől nézve — mint már szó volt róla — mind az *u*-s (ritkábban *v*-s, *w*-s) írásmód mögött és csakis amögött rejlenek. Semmiféle alaposabb gyanúnk nem lehet ugyanis arra, hogy a tárgyalt szövegek helyesírásában más jelek is *ö* hangot tükröztethetnének. Abban a néhány esetben, amikor későbbi és mai *ö* helyén *i*-s vagy *e*-s írásmódot találunk (HB.: *ifemucut;* HBK.: *timnucebelevl;* — HB.: *ketnie;* KT.: *tukere, furifcte;* KTSz.: *feld[e]n, fetit;* stb.), az etimológiai előzmények, fejlődési következmények és a magyar hangtörténet általános tanúsága szerint illabialis olvasattal kell számolnunk, mint ahogy az *i* betű sem jelöl *ü* hangot soha emlékeinkben. Az *ö*-nek a szórványokból ismert korai és viszonylag ritka *o*-s jelölésére (vö.: Kniezsa, HírTört. 52; Bárczi, Htört.[2] 46) pedig szövegeink helyesírásában nincs példa.

Akárhogyan alakult a magyar *ö* hang előtörténete, két dolog nemigen lehet kétséges: a) sok esetben — bár korántsem mindig — fejlődött, vált nyíltabbá *ü* előzményből; b) a XII. században már számolni kell vele (l. pl. Bárczi, Htört.[2] 46). Az

ómagyar helyesírási rendszer tárgyalt „zavarai" következtében tehát emlékeinkben palatalis tővokális helyén álló *u (v, w)* betű mögött elvileg minden olyan esetben gyanakodhatunk *ö*-s kiejtésmódra is, amikor a későbbiekben *ö* a folytató. Ez a gyanú azonban pusztán helyesírási alapon se nem gyöngíthető, se nem erősíthető, hiszen mind a négy régi szövegemlékünkben egységes jelölésmód fogja össze az esetleges *ü* ~ *ö* hangviszonyt.

E nehézség miatt a korábbi „olvasók" az időbeliség differenciatív lehetőségeit helyezték előtérbe, arra alapozva, hogy a mai magyarban *ö*-zővé vált szavaknak emlékeinkbeli *u (v, w)*-s jelölései a korábbról való szövegekben az *ü* hangnak, a későbbről valókban az *ö* hangnak a jeleként foghatók föl. Így a HB. és K.-ben mindig *ü*-t olvas Szinnyei (MNyTK. 23. sz. 15—6), Mészöly (ÓmSzöv. 111) és Pais (MNy. XXXVIII, 160—1); az ÓMS.-ban mindig *ü*-t olvas Mészöly (ÓmSzöv. 119, 121) és Pais (Magyar versek könyve 33—4); — a KT. és Sz.-ban B. Lőrinczy (i. m. 15—7) a fő olvasatot mindig *ö*-vel, a második lehetőséget mindig *ü*-vel adja meg; Zolnai (Nyelveml. 63, 75—6) a HB. és K.-ben mindig *ü*-t vél, de a KT.-ben az *ü*-k mellett egyszer már *ö*-t is *(lött)* és többször *ő*-t tesz föl; Bárczi (MNyÉletr. 86—90) a HB. és K.-ben mindig *ü*-t, de a KT.-ben, az ÓMS.-ban és a GyS.-ban mindig *ö*-t olvas, igaz, hogy az ÓMS. olvasatához jegyzetben hozzáfűzi (i. m. 87), hogy itt esetleg még az általános *ü*-s megoldás is lehetséges.

Ám ezzel az időrendi elkülönítési fefogással többszörös baj van: 1. Emlékeink egységes, nem kancelláriai helyesírási rendszer tükröztetői (l. Kniezsa, HírTört. 84—8), melyben — mint az imént említettük — az *ö*—*ü* hang jelölése különösen teljes egyöntetűséget mutat. — 2. Emlékeink eredetijei közt nincs akkora időbeli távolság (l. az Általános megjegyzésekben mondottakat), amelyben ilyen határvonal elhelyezése indokolt lehetne. Az *ü* > *ö* nyíltabbá válásnak az a folyamata, amelyre az elhatárolásokat alapítják, jóval hosszabban tartó s ingadozásokkal sokkalta terhesebb lehetett, hogysem az emlékeinket összefogó, aligha lényegesen több, mint egy évszázados időszakasz azt elhatároló jelleggel magában foglalhatná. — 3. A nagy hatókörű változásokat rendszeresen kísérő kiejtésbeli ingadozások, kettősségek ismeretében eleve kétkedéssel kell fogadnunk minden egyöntetűséget, kizárólagosságot tükröztető olvasatot, márpedig az említett példák tőlem nem véletlenül kiemelt „mindig"-jei ebben a felfogásban fogantak. — 4. Noha emlékeink valószínűleg mind a nyugati magyar nyelvterületről valók, nyilvánvalóan nem teljesen azonos nyelvjárástípus képviselői; következésképpen időrendi különbségeiket a területiek többé-kevésbé keresztezhetik, s így köztük egy merev, egyenes időbeli fejlődésvonal feltevése szemlélteti hiba volna. — Mindezen meggondolások alapján nem lehet kétségtelen hitele olyasféle feltevésnek, amely az itt számbajöhető szóalakok tekintetében pl. a HB. és K.-ben az *ö*-s, a GyS.-ban az *ü*-s olvasati lehetőségeket kizárja, hogy akár csak az időrendben két szélső emlékre utaljak.

Nyilvánvaló tehát, az *u*-s írásmód mögött gyakran rejtőzhető *ö*-ket nem szövegegységenként kell vagy lehet még *ü*-zőkre vagy már *ö*-zőkre elkülöníteni. Emlékcsoportunk alapjaiban egységes, illetőleg eléggé közel álló nyelvállapotában

ebből a szempontból sem vonhatunk ilyen merev határokat; erre a kényelmes álláspontra ugyanis sem általános hangtörténeti okunk nincs, sem tárgyalt emlékeink írásrendszere nem jogosít föl. Én tehát olvasataimban — mint látható — egyik szövegegységből sem zárom ki az *ö*-zés jelenlétének lehetőségét, sőt valószínűségét sem, s ez alól természetesen a HB. és K. sem kivétel. Megpróbálom a másik, jóval nehezebb utat járni, s a feltehető vagy valószínű *ö*-k esetében emlékeink minden adatának gondos mérlegelésével ítélni.

Az *ö* fonéma emlékeink mindegyikében való jelenlétének — az *ü—ö* viszony megítélésében előbb már felsorakoztatott bizonyítékain vagy legalábbis valószínűsítésein kívül — van még egy támasztéka: az *ő* fonémának szinte bizonyosra vehető megléte, mégpedig már a HB. és K.-ben is. Ha ugyanis a hangrendszerben a középső nyelvállású palatalis labialis hosszú változatát ki tudjuk mutatni, akkor rövid megfelelőjét sincs okunk kétségbe vonni, tekintettel az emlékeinkben már fonematikus értékkel is meglevő vokális időtartam-különbségekre (l. alább), valamint arra, hogy az *ő*-k több esetben éppen *ö*-ből nyúlhattak különféle okok folytán (erre is l. alább).

Emlékeink *ev* és *eu* jeleit több esetben sem igen olvashatjuk diftongusoknak, hanem minden valószínűség szerint hosszú monoftongusoknak. Ilyenekben például: HBK.: *timnucebelevl, felevl;* KTSz.: *agbe[le]vl, elevt;* ÓMS.: *buabeleul, wyʒeul;* stb. Korábbi, Magyar Nyelv-beli olvasataimban többnyire ezek tekintetében is hagytam magam meggyőzetni a megelőző olvasatoktól: 1. pl. a HBK.-beli Szinnyei: *feleül* (MNyTK. 23. sz. 16); Mészöly: *feléül* (ÓmSzöv. 111); Pais: *feleül* (MNy. XXXVIII, 161); az ÓMS.-ban: Pais: *Buabeleül* (M. versek könyve 33); Bárczi: *búvabeleül* (MNyÉletr. 86); csak Mészöly (ÓmSzöv. 122) olvas itt *buábelől*-t, megokolás nélkül, de valószínűleg helyesen. Ezeknek az alakoknak a nagy részében a diftongikus olvasás legföljebb másodlagos, analogikus diftongizálódás esetén volna feltehető — de ezt a sok jelentkezés már önmagában is föltétlenül gyanússá tenné —, az etimologikus diftongust azonban jórészt sem etimológiai, sem morfematikai alapon nem lehet alaposabban megtámogatni (vö. TESz. is). Ezekben az alakokban a másodlagos, analógiás diftongizációt (vö.: Benkő: NyK. LIV, 52—3; Bárczi: Htört.[2] 91) a hangsúlytalan helyzet mellett a számbajöhető indukátorok hiánya (pl. a *-ból/-ből, -ról/-ről* ragok másféle felépítése; de vö. mégis KTSz.: *[b]inucrevl*) vagy nem pontos hangtani megfelelése (pl. *-túl/-tűl* rag) is megkérdőjelezheti.

Ugyancsak az *ő*-re vonatkozó bizonyítékot hordoz magában a KTSz.: *ſceuʒ* írásmódja. Az *eu* jel itt is az *ő* tükröztetője, mivel a szóban aligha lehet etimologikus diftongus-előzmény. Erre nem is annyira a bizonytalan etimológia esetleges monoftongusa (l.: MSzFgrE.; TESz.) vall, mint inkább az, hogy a szó az ómagyar emlékekben általában monoftongusnak megfelelő jellel van írva, sőt éppen a königsbergi szövegekben is sokszor előfordul, mindig monoftongikus jelöléssel: KT.: *ſcuʒ* (háromszor); KTSz.: *Scuʒ, ſcuʒ* (háromszor). Hogy a *ſceuʒ* alak másodlagos, analógiás diftongust tartalmazzon (vö. Benkő: NyK. LIV, 52—3; Bárczi, Htört.[2] 91), annak eléggé kicsi a valószínűsége, hiszen még az sem biztos, hogy a tővokális

egyáltalán hosszú volt-e eredetileg, s nem nyúlott-e. Az *ő*-s olvasatot a szó későbbi ilyen változatai (l. NySz., TESz.) is bőven igazolják.

Bár az emlékeink jelölésrendszerében egybeolvadó *ü* ~ *ö* hangviszony megítélését nem érinti, az illabialis előzményekkel és részben következményekkel szembenálló labialis változatoknak s így az előbb említett *ö*-s lehetőségeknek egyik keletkezési okára fényt deríthet egy hangkörnyezeti momentum. Alkalmasint több a véletlennél, hogy emlékeink jópár illabialis hangelőzményű *ü* ~ *ö* tővokálisa labialis mássalhangzó előtt áll: a tárgyalt *β*-s környezetűeken kívül l. még pl.: HB.: *ʒumtuchel, num*; HBK.: *tumetívc*; stb.; — más ilyenekben ugyan még itt nem ment végbe a tőbeli labializáció: HB.: *gimilſnec*; HBK.: *timnucebelevl*; stb., de ez a későbbi fejlődésben szintén megtörtént; l. pl. már KTSz.: *gumulche* is. Ugyanígy természetesen tővégi hangzókban is: HB.: *terumteve*; ÓMS.: *urumetuul*; stb. Az első, hangsúlyos szótagi labializáció keletkezésében ez a körülmény — a tővégek felől jövő labializációs visszahatás mellett (l. pl.: Losonczi: NyK. XLIV, 373—406, XLV, 45—116, 195—266) — fontos tényező lehetett, s kielégítően indokolhatja ezt a hangsúlyos helyzet következtében különben éppen nem várható fejlődési mozzanatot. E hangkörnyezeti okokra visszamenő fejlődés ugyanakkor szintén hozzájárult más nyelvjárástípusok illabialitásával szemben emlékeink mindegyikében tapasztalható bizonyos fokú *ü* ~ *ö*-zéshez, melynek ténye lokalizációs következtetésekre is alkalmat adhat.

Ami az *ö*-vel kapcsolatos vagy legalábbis azzal is érintkezhető kérdéseket, illetőleg a nyelvjárásiasság ügyét illeti, a következők jegyezhetők meg. A néhányszor tővokálisokban is jelentkező palatalis labialitás (l. pl.: HB.: *ʒumtuchel, num* stb.) mellett emlékeink egyik jellegzetes tulajdonsága, hogy aránylag sok bennük az abszolút meg a relatív tövek véghangzóiban *u*-val jelölt palatalis labialis, melyek — mint láttuk — többé-kevésbé jól bizonyíthatóan *ö*-ket takarhatnak: HB.: *terumteve, iſemucut, emdul, terumteve, vermut, ſʒentucut* stb. (néhány *i*-vel szemben; pl. HB.: *gimilcictul, kegiggen* stb.). A legtöbb ilyen típusú labialis tővokális a KTSz.-ban van, közel 30!: *mendun, leluc, cuetſegum* stb. (vö. B. Lőrinczy: MNyj. I, 126—42, KT. és Sz. 67—8); de szép számban fordulnak elő ezek a HB. és K.-en kívül az ÓMS.-ban is; a GyS. szövegében ugyan csak egy efféle alak található (*keguſſege*; de l. még a hasonulásosnak is felfogható *vrukſege* alakot is), e szöveg azonban rövidsége miatt nem is nagyon ad alkalmat többre. Bár a hangsúlytalan, gyönge helyzet ezt a sajátságot lényegileg indokolja, a más nyelvjárási meg a köznyelvi fejlődményekkel szemben vizsgált szövegeinkben némileg azonos nyelvi-nyelvjárási vonások kontúrjai bontakoznak ki; ezek alapján emlékeink a hangsúlytalan *ö*-ző (~*ü*-ző) nyelvjárási típusokba sorolhatók, a tőbelseji esetek (HB.: *ʒumtuchel* stb.) beszámításával némi hangsúlyos *ö*-ző (~*ü*-ző) beütésekkel is. E jelenség még akkor is nyugati, közelebbről — főként a KTSz.-t illetően — alkalmasint dél-dunántúli nyelvjárási kapcsolatokra vallhat (vö. Bárczi, RégiNyj. 21—2), ha tudjuk, hogy ugyanez ómagyar szórványemlékeink többségére is jellemző (l. D. Bartha: NytudÉrt. 42. sz. 32—3). E körülmény feloldása kettős lehet: vagy ómagyar emlékeink nagyobb hányadának nyugati, délnyugati magyar eredetére vall (ami művelődéstörténeti szempontból nem is

szorulna különösebb magyarázatra); vagy a magyar írásbeliség egyik korai normajelenségét feltételezi, ami azonban végső soron szintén a nyugati magyar nyelviség beütésén alapulhat.

8. Valamit egészen röviden az *i̯* esetleges meglétének kérdéséről. Mint olvasataimból kitűnik, csupán pár esetben számolok vele: a HB.: *achſcin* és a HBK.: *homuſ* adatában. Abban ugyan kevés kétségem van, hogy az ősmagyarban ez a fonéma megvolt a hangrendszerben (vö.: Bárczi, Htört.[2] 33, 53—4), problematikusnak, illetőleg eldönthetetlennek tartom viszont, hogy pusztulása emlékeink korára lezárult-e vagy sem. Mindenesetre az *asszony* HB.-beli *i*-s írásmódja meg egyéb e korból való ilyenféle adatok (1150: *Ahchyn:* PRT. I, 600; 1237—40: *Ohzynfolua:* ÓmOlv. 94; stb.), illetőleg az ez után rövidesen átváltó *u*-s jelölések (l. már KTSz.: *aſun[a]huʒ*, *aſſcu[n]noc*) lehetővé teszik a szóban bekövetkezett *i* > *i̯* > *u* fejlődés (vö. TESz.) középső fázisának feltevését is. A *hamis* melléknévnek a HBK.-ben való *u*-s írása is kelt némi gyanút, főként abban az irányban, nem ingadozott-e e kor még esetleg meglevő *i̯*-inek jelölésmódja — a latin írásrendszer megfelelő jele hiányában — az *i* és *u* között. A HBK. *homuſ* alakja körül egyébként, bármilyen oldalról nézve is, sok a probléma. Ha az *u* jel valóságos és eredetibb kiejtést tükröztet, akkor a belőle fejlődött *i*-t eléggé nehéz megmagyarázni. Ha viszont az *u* betű itt mégis *i̯* hang jelölője, akkor meg a szó *-s* képzősnek tartható volta (l. TESz.) rí ki a többi ilyen képzős változat alakisága köréből.

9. A magánhangzó-állomány időtartam-kérdéseinek tárgyalásában megint csak nem bocsátkoznék bele abba a vitába, amely az uráli-finnugor alapnyelv rövid—hosszú vokális-viszonyaival kapcsolatos. Csupán annyit jegyeznék meg rá, hogy az ide utaló magyar hangfejlődések mérlegelése alapján (néhány vonatkozását l. alább is) a rövid—hosszú fonológiai oppozíció alapnyelvi meglétét magam nemigen tudnám valós lehetőségként elfogadni, sőt ilyet a korai ősmagyarra vonatkozóan is több mint kétségesnek tartok (vö. Hajdú, UrNyt. 116 is). — Megemlítem még, hogy egyrészt a tővéghangzók eltűnésével kapcsolatos tőbelseji vokális-nyúlásokat, másrészt a toldalékmorfémák magánhangzóinak időtartam-problémáit jobbára a morfematikai részben fogom — amennyire szükséges — érinteni.

Akármilyen állapotban volt is a magyar magánhangzó-fonémák rövid—hosszú oppozíciós rendszere az ősmagyar fejlődést követően, latin betűs írásrendszerünk kialakulása idején, az kétségtelen tény, hogy a régi magyar helyesírásnak az a sokáig fennmaradt sajátossága, mely nem tesz a vokálisokban időtartam-különbséget, a latin és a latinon alapuló más idegen nyelvek helyesírása e sajátságának átvétele; ellentétben a mássalhangzókkal, ahol az időtartamjelölés korai és — mint láttuk — igen pontos kialakulása a magyarban ugyancsak a latin helyesírás tulajdonságaiban gyökeredzik. Ennélfogva vizsgált emlékeink írássajátságai elég kevés fogódzót adnak a vokális hangtartomány időtartam-viszonyainak megállapításához, s olvasataim sok ilyen természetű kettősségének nyilvánvalóan ez a tény egyik alapvető meghatározója.

Van azonban egy másik, jól ismert ok is, éspedig az, hogy a korai ómagyar kor magánhangzó-rendszerünk rövid—hosszú viszonyai átrendeződésének legtipikusabb időszaka. Az előmagyar és ősmagyar időtartam-viszonyok nagyfokú bizonytalansága, továbbá a magyar hangtörténet ide utaló későbbi folyamatainak mérlegelése alapján azt kell mondani, hogy emlékeink korára biztos vokális-hosszúsággal csak viszonylag kevés esetben lehet számolni, legtöbbnyire olyanokkal, amelyeket a belső magyar hangfejlődés: az *i̯*-s diftongusok korai monoftongizálódása (l.: Bárczi, TihAl. 108, Htört.[2] 88; Benkő: NyK. LIV, 48) hozott létre; ám abszolút szóvégi helyzetben már ezek rövidülése is megindult (l. Bárczi, Htört.[2] 85—7). Az abszolút szóvég ügyére még visszatérek, most maradjunk egyelőre a tővokálisoknál.

A tőhangzó hosszúságával emlékeinkben a következő esetekben számolhatunk több-kevesebb valószínűséggel: 1. Olyan ősi eredetű, illetőleg nagyon korai keletkezésű vagy átvételű tövekben, amelyeknek későbbi-mai folytatói hosszú vokálisok, s tőhangzójuk a véghangzó lekopása után pótlónyúlással keletkezett; pl.: HB.: *latiatuc;* HBK.: *vr;* KTSz.: *agbe[le]vl, vy;* ÓMS.: *ſcepſegud, felleyn;* GyS.: *artotlonſaga;* stb. Ám még nagyobb az e helyzetben, a véghangzó lekopása után sem nyúlott tővokálisok száma (erről l. bővebben a morfematikában). — 2. Jövevényszavak eredeti idegen nyelvi hosszúságnak valószínű átvétele esetén: HBK.: *bratỳm;* KTSz.: *arun, mihudnec, keppe[n];* GyS.: *Koorſagbon, uaraſanac;* stb. — 3. Vokalizációs, hiátusos stb. jelenségek utáni diftongizáció monoftongizációjával: HB.: *fa, meret, w, bunet, kinʒotviatwl;* KT.: *ſcolanoc, bỳnut;* ÓMS.: *eʒes, Tuled, buthuruth;* stb. — 4. Kimondottan hangsúlyos, sőt emfatikus nyúlások végbemenetelével: HB.: *vvl, ef;* KT.: *ug;* KTSz.: *vg[o]n;* ÓMS.: *ſyrou, O, en, yg;* stb. Megjegyzendő, hogy magyar hangsúlyi tényezők a 2., de főként az 1. típus hosszúságait is nagy mértékben elősegíthették.

Mivel e típusok fejlődésfolyamatai jórészt hosszú időn át, részben már az ősmagyarban és jelentékeny mértékben az ómagyarban, sőt bizonyos esetekben később is tartottak, a bennük feltehető vokális-hosszúság nemcsak megítélési lehetőségeiben, de emlékeink valóságos kiejtésbeli hátterében is nem kevés ingadozással lehetett terhes. Bár a hosszúság biztonságosabb megállapítását helyesírási okok általában nem teszik lehetővé, vannak olyan esetek, amikor emlékeink írása — az időtartam-megkülönböztetés későbbi írásbeli fejleményeinek csíráiként — ilyesmikre mutatnak vagy mutathatnak. Ilyenek például a HB. és K. *w*-s jelölései. Semmiképpen sem lehet véletlen, hogy a HB. és K.-ben előforduló 15 *w* jel közül 14 etimologikus alapon is föltehető és későbbi-mai helyzetében is hosszú vokálist jelöl (*twl, wt* stb.); — de még a szemben álló 1 sem rövid vokális jele, hanem mondatkezdő, nagybetűs jelölésű konszonánsé (*Wimagguc*). Ennek alapján nyugodtan mondhatjuk, hogy a HB. és K. írója-másolója törekedett bizonyos típusú hangzóhosszúságok kifejezésére, még ha pl. a *-tűl* ragban kétszer más (*u, v*-s) jelölést használ is. Nem tudnám továbbá puszta véletlenként értékelni azt sem, hogy az emlékeinkben előforduló betűkettőzések — egypár kettős, hiátusos vokális-hangérték (pl. ÓMS.: *kynaal* stb.) természetszerű kivételével — mindig biztosan vagy valószínűséggel következtethető hosszú vokálist

jelölnek: HB.: *vvl;* HBK.: *uvt, ỳſaac,* esetleg még *abraam;* ÓMS.: *urumētuul, mezuul;* GyS.: *eleeknek, Koorſagbon.* Ellenpélda nincs! E körbe vágnak a diftongusok ~ hosszú monoftongusok kettős vokális-betűs jelölései is, erről azonban később.

A formánsok előtti tővéghangzók nyúlásának egyes problémáira korábban már utaltam. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy ezekben ugyanúgy, mint más hangsúlytalan szótagi, de nem abszolút szóvégi vokális-hosszúságokban, a pótlónyúláson és a monoftongizáción kívül egyes liquidák — különösen az *l* — és nasalisok nyújtó hatásának is része lehetett (vö. pl.: HORGER: MNy. X, 112—4; BÁRCZI, Htört.[2] 64, 68—9). L. pl. az *l* előtt feltehető efféle hosszúságokat: HB.: *halalnec, charmul;* KTSz.: *utalatlon, [ne]ueſteſſel;* ÓMS.: *olelothya, Scegenul, kyul, halal, ualallal, kynzaſſal;* GyS.: *arulatia;* stb. Számos esetben ez a hosszúság határozottan jelölt is: HBK.: *timnucebelevl, felevl;* KTSz.: *agbe[le]vl, elevt;* ÓMS.: *wyzeul;* stb.; — továbbá ÓMS.: *mezuul.*

Ami az abszolút szóvégi hosszúságot, illetőleg annak a különböző nyelvállásfokokban nem egészen egyforma és egyidejű rövidülési lehetőségeit illeti, ott olvasataimban — viszonylag csekélyebb korrekciókkal — elfogadtam BÁRCZI meggyőző érveléseit (l.: TihAl. 105—8; MNy. XLIX, 324—35; Htört.[2] 85—7). E kérdéskör zöme azonban — mint a hangsúlytalan szótagi vokális-hosszúságok jó részének ügye is — már amúgyis morfematikai természetű.

Hogy emlékeink magánhangzó-állományának időtartamkérdései milyen problémákat vetnek fel a nyíltabb—zártabb és az illabialis—labialis viszonylatokban, annak részletezése külön hosszú tanulmányt igényelne. Itt csak két olyan dologra utalok röviden, melyek közül az egyiknek a hosszú—rövid fonologikus szembenállásban, a másiknak emlékeink területi hovatartozásában van vagy lehet fontos szerepe.

A fentebb mondottakból már részben kitűnhetett, hogy vizsgált szövegeink feltehető hosszú magánhangzóinak legnagyobb része nem mehet vissza nagyobb időtávlatú előtörténetre, sőt a rövid—hosszú váltakozás több-kevesebb mértékben emlékeink olvasataiban is lehetséges bennük. Szövegeinkben ugyan egy kivételével (labialis *a*) minden rövid vokálisfoném hosszú változatát feltehetjük már, s az is valószínű, hogy e hosszú—rövid ellentétek mindegyike fonologikus jellegű; mégis bizonyos feltűnő aránybeli eltérések, illetőleg velük kapcsolatos meggondolások az egyes rövid—hosszú foném-párok kialakulásának különbségeire utalhatnak. Emlékeink hosszú magánhangzói között a legnagyobb számbeli szerepet az *á* tölti be, mind a többi hosszú magánhangzóval, mind saját rövid *(à ~ a)* megfelelőjével szemben; utána az *é* arányai mondhatók jelentőseknek; az *ú, ű, í*-éi jóval csekélyebb szerepűek, az *ó, ő, ē*-éi pedig még kisebb mértékűek. Íme az arányok a hosszú vokálisokat rövid párjukkal szembesítve, s mindegyikben a valószínű olvasatokat számítva (tehát a felső olvasati sorokat és az alsók dőlt betűs olvasatait + jellel egymás után téve s az összesítést zárójelben föltüntetve): *á:* 171 + 49 (220) — *à, a:* 280 + 44 (324) || *ē:* 15 + 1 (16) — *e:* 254 + 23 (287) || *ó:* 15 + 2 (17) — *o:* 121 + 91 (212) || *ő:* 26 + 6 (32) — *ö:* 74 + 38 (112) || *é:* 116 + 68 (184) — *ë:* 227 + 51 (278) || *ú:* 29 + 0 (29) — *u:* 94 + 21 (115) || *ű:* 43 + 1 (44) — *ü:* 63 + 25 (88) || *í:* 33 + 8 (41) — *i:* 187 + 13 (200). Bár

ez az egybeállítás egyáltalán nem adhatja meg emlékeink pontos fonémastatisztikáját, mivel egyrészt az abszolút fonémaszámhoz fölös pluszként járulnak az alsó olvasati sorok valószínű variánsai, másrészt az olvasati lehetőségek bonyolult szembenállásait sem tünteti föl, a kettős számadatok együtt, illetőleg összesítésben mégis hívebben tükröztetik vizsgált szövegeink valószínű fonémaarányait, mintha csak a felső olvasati sor — gyakorta korántsem kizárólagos vagy kétségtelen — adatait tartalmaznák.

Számos, itt nem nagyon részletezhető jelből lehet arra következtetni, hogy ezek az arányok a magyar rövid—hosszú vokálisok fonológiai értékű szembenállásainak bizonyos időbeliségét is tükröztetik. Ez a folyamat az *á, é* viszonylatában már az ősmagyarban fölerősödhetett egyrészt az *i*-s diftongusok korai monoftongizálódása, másrészt hangsúlyos helyzeti nyúlások következtében. A nyúlásban — később, az ómagyarban is — a fonematikusan azonos értékű *ȧ* ~ *a*-nak (l. előbb) csak az *ȧ* allofónja vett részt, az *a* nyúlását jelentékeny részben *o*-s előzményei is hátráltatták; az *ȧ*-knak részint a nyúlása, részint a labializációja viszont ezt a fonetikai alternánst a nyelvjárások jó részéből kipusztította. Így jött létre a későbbi magyar *a*—*á* pár. Ennélfogva a rövid labialis *a* mellett nem keletkezett hosszú *ā*; a palóc nyelvjárások általános *ā*-zásának az előbbiekhez semmi köze, későbbi fejlemények *á*-ból (l.: Benkő: Pais-Eml. 81—8; Bárczi, Htört.[2] 154). Az *ē*-k gyérebb voltát két dolog is magyarázhatja: egyfelől az *i*-s diftongusok *i*-jének az előtte levő nyílt *e*-t zártabbá tevő hatása, mely miatt a létrejött *ëi*-ből *é* (~ *í*) monoftongizálódott (l. Benkő: NyK. LIV, 56—7); másfelől a hosszú vokálisoknak kissé zártabb ejtésmódja, mely a mégis kialakult *ē*-k későbbi *é*-vé záródását is elősegíthette (a kérdésre vö. még: Deme, NyatlFunk. 176—7, 222; Bárczi, Htört.[2] 146—7). Ugyanakkor az északkeleti és keleti nyelvjárások egy részében az *e* és az *ë* egybeesése, valamint az irodalmi íráshagyomány egységes *e*-jelölése a rövid változat oldaláról is elősegítette, hogy nyelvünkben *e*—*é* oppozíciós pár is kialakult, s palato-velaris viszonylatban fonológiai-morfológiai korrelációba került az *a*—*á* párral. — A rövid—hosszú fonologikus szembenállásnak a jelzett sorban legutoljára kialakult párja nyilvánvalóan az *ö*—*ő*, mely éppen tárgyalt emlékeink korában vagy kevéssel előtte lehetett a fejlődés kibontakozó szakaszában. Egyébként mind az *ő*, mind pedig a szintén elég kései *ó* megjelenése egyrészt a szótagzáró *l* nyújtó hatásához (l. előbb), másrészt a labialis utótagú diftongusok monoftongizációjához (l. alább) kötődik a legnagyobb mértékben. Főként az *ó, ő* kései megjelenése, de az *ú, ű*-nek a rendszerben elfoglalt csekélyebb súlya is magyarázatát adja, mért álltak ellen oly nagy számban a pótlónyúlásnak meg egyéb típusú nyúlásoknak is elsősorban a középső, de részben felső nyelvállású labialis rövid tővokálisok (köztük az *a o*-s előzményei is); emlékeinkben is egész sereg ilyen: HB.: *ʒumtuchel, vogmuc, pur, ig, muga nec, foianec, num, ketnie* stb.

Nagyszámú *é*-ző változat mellett mindegyik szövegünkben vannak *í*-ző változatok, nemegyszer mai köznyelvi *é*-zéssel szemben is: HB.: *intetvinec, ildetuitvl, nugulmabeli;* HBK.: *ſcegin, lilki ert, ileʒie;* KT.: *keʒdetuitul;* KTSz.: *gukeritul, mihudnec, ſetit;* ÓMS.; *wirud, illen, niha, egyre;* GyS.: *miuin*[c]*, ielenetuiben;* de vö. pl.: HB.: *elnie, uruʒagbele;* HBK.: *teſtet;* KTSz.: *leluc;* ÓMS.: *werud;* stb. E viszonylag

gyenge fokú, de mégis határozott *í*-zés emlékeinknek valószínűleg nyugati magyar nyelviséget tartalmazó voltával egybevág, de legalábbis nem mond ellent neki (vö. pl.: Bárczi, RégiNyj. 21—2; Benkő, Nyjtört. 75; vö. még: B. Lőrinczy, KT. és Sz. 69; Deme, NyatlFunk. 200—6). E szempontból talán jelentősége lehet annak is, hogy a legerősebben *ö*-ző (*ü*-ző?) s így a Dél-Dunántúl tájára leginkább mutatható KTSz.-ban a szövegméretekhez viszonyítva a legkevesebb az *í*-ző változat. Nem mintha az *ö*-zés és az *í*-zés föltétlenül kizárná egymást — előttem az ilyen „kapcsolásoknak" nem sok hitele van (l. I. OK. 500—23, különösen 510—8) —, de a dél-dunántúli nyelvjárásoknak az előzményei sem igen lehettek erősebben *í*-zők, mint ahogyan ezek a nyelvi részlegeink ma sem azok (l.: Bárczi, RégiNyj. 21—2; Imre, NyjRendsz. 112).

10. Legkorábbi szövegemlékeink olvasataiban a kettőshangzók kérdéskörét — egy kivétellel — azoknak az elveknek alapján tekintem, amelyeket egy részletesebb tanulmányban már vagy negyedszázada kifejtettem (Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből: NyK. LIV, 37—62), s amelyeket lényegileg Bárczi Hangtörténete is korrekt hivatkozásokkal magáévá tett (l. i. m. 87—99). Az említett kivétel a HB. és K. bizonyos helyzetekben való vokális + *β*-s olvasataira vonatkozik, erről viszont a mássalhangzó-olvasatok megokolásában szóltam. Így hát itt alapkérdések fölvetésére nincs szükség, legföljebb egy-két kiegészítő megjegyzésre.

„Szerencsére" szövegeink nagyszámú *i*-s diftongus-előzményei e korra általában (a HB.: *eneÿc* és a KT.: *lelhetneÿnc* esetleges kivételével) már mind monoftongizálódtak, sőt — mint láttuk — abszolút szóvégen nem kis részben rövidülhettek is. Így hát gond már eleve „csak" a labialis utótagúakkal van. Ezekben gyakori kettős: diftongusos ~ monoftongusos olvasatomat — az említett két *ëj*-s esettel együtt — a következő ellentétes körülmények támasztják alá, illetőleg teszik szükségessé. Egyfelől az e tekintetben számbavehető, kettős vokális-betűvel jelölt hangok nagyobbrészt etimologikus — második elemükben rendszerint vokalizációs — jellegűek: HB.: *levn, eleut;* KT.: *levt, evt, ſceplev;* KTSz.: *teun, ſceretev, dichev;* ÓMS.: *ſyrou, Sydou;* GyS.: *beuſege, ſigeu;* stb.; a vokális-folytatás „külön"-állását bennük a kettős betűjelölés mellett még a vokalizáció spiráns-előzményeinek esetleges megléte (l. elsősorban a HB. és K. ilyen problematikájú *β*-it) is alátámaszthatja. Másfelől e kettős betűjelölések — az írás archaikus természete folytán — már mindegyik emlékünkben hosszú monoftongust is visszaadhatnak, mint ahogy ez még időben jóval tovább is fennáll; emellett emlékeinkben ugyanilyen helyzetben jópár egyeshangzó-jelölést is találunk: HB.: *w, twl;* KTSz.: *[v]olo, ſcola, bodug;* stb. Kétségkívül leggyanúsabb a hosszú monoftongusos hangértékre a későbbi *ő*-k helyén álló, viszonylag sok *eu* jelölés (l. előbb; vö. még Bárczi, Htört.[2] 94). — Arra egyébként itt sincsenek sem helyesírási, sem fonetikai, sem időrendi okaink, hogy a diftongus—monoftongus lehetőségekben az egyes emlékek között tegyünk lényegesebb különbséget.

Az *ïj*-s diftongusokkal való számolást a HB.-nek még feltehetően *β*-s olvasatú *miv, tiv, iv* alakjai, valamint más, részben esetleg szintén *β*-vel is hangozható

etimologikus előzmények (pl. KTSz.: *[h]yu;* l. még esetleg ÓMS.: *hyul*) mellett az ÓMS. *byuntelen* adata is támogatja, melyben ritmikai okokból kétszótagosan ejtendő a nyilván diftongikus kapcsolat (l. pl.: Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 20; Kniezsa, HírTört. 87); vö. hosszú monoftongusos változatait is: HB.: *bunet;* KT.: *bynut;* stb.

Esetleg *üü* kettőshangzó rejlik a KTSz. *minleſſed* [ɔ: *miuleſſed*] alakjában, de itt más lehetőségek is fölvetődnek, így elsősorban és legvalószínűbben *iβ* hangkapcsolattal való olvasás, de talán az íráshiba ténye is **miueleſſed* helyett (l. korábbi, jelenleg azonban már csak nagyon esetlegesen vallott olvasatomat: MNy. LXXIII, 295). Mindenesetre egy **miβel*-ből kiesett *β*-vel (l. pl. SchlSzj. 1310: *mies*, továbbá 1538: *mijel*, 1546: *myhelte:* TESz.) itt nemigen számolhatunk, tekintve egyrészt a tővokális illabialitását, másrészt és főként az ez esetben alsó nyelvállású végvokális *(e)* helyén írt *n*-t [ɔ: *u*-t] (l. pl. BécsiK. 36: *müèlkeduèn*). A KTSz.: *miuleſſed* kérdését l. még a képzőkről szóló részben is.

Egy-két esetben az *iu* betűkapcsolat inkább hosszú monoftongusnak vagy esetleg ebből analogikusan fejlődött *üü* diftongusnak a jele lehet; erre leginkább a KT.: *ſciulheſſen* adata gyanús, mivel itt a tővokális eredeti rövidsége miatt (l. TESz.), valamint egyéb esetekben minden bizonnyal rövid kiejtése (l. pl. KT.: *ſciluttet* is) miatt inkább csak alkalmi jellegű, első szótagi hangsúlyos, emfatikus nyúlásról lehet szó, melyet a zártszótag-végi *l* is elősegíthetett.

A MORFÉMÁK ÁLLAPOTA

A TŐMORFÉMÁK ÉS A MORFÉMAKAPCSOLATOK

A MAGYAR TŐRENDSZER JELLEGE ÉS ELŐZMÉNYEI

1. Vizsgált emlékeink a magyar tőrendszer kialakulásának már viszonylag kései, fejlett szakaszát állítják elénk, melyben a szótövek állapota sok tekintetben közel van a mához. Mégis a változásnak e szakaszában még tetten érhető és vallatóra fogható nem egy olyan fejlődésmozzanat, amely a magyar tőrendszert korábbi állapotoktól a ma felé vitte, s így emlékeink tősajátosságainak tanulmányozása jó lehetőséget nyújt e témakör néhány alapvető kérdésének megközelítéséhez.

Mivel az előző fejezetekben mind a tőbelseji, mind a tővégi magánhangzók hangszín-problematikáját tárgyaltam már, itt hangszín-kérdésekre csak a tőrendszerrel szorosan összefüggő, legszükségesebb esetekben térek vissza, így például a pótlónyúlás dolgára és a tőre jellemző véghangzók ügyére. E körben a fő vizsgálati feladat a tővéghangzók meglétének vagy hiányának a témája, illetőleg ezzel szoros összefüggésben a teljes, a lappangó és a csonka tövek viszonya. Mivel — mint még alább részletesebben is szólok róla — a tőkérdésekhez igen szorosan kapcsolódnak a toldalékmorfémák különféle alaki sajátságai, az ide vágó problémákat e fejezetbe vonom. Emiatt tanulmányom morfematikai részének tőtani fejezete terjedelemben erősen megnő ugyan, de ezt kiegyenlíti, hogy a toldalékmorfémák tárgyalásában már számos dologra nem kell visszatérnem.

2. Emlékeink konkrét tőkérdéseinek bemutatása előtt éppen ezek jobb megértésének érdekében szükségesnek látszik néhány általánosabb nézőpont előre bocsátása.

Mindenekelőtt a tő elvileg többféleképpen is felfogható mibenlétét kell a továbbiakban mondandók számára értelmeznem. Nagyon leegyszerűsítve a kérdést: tőnek tekintem azt az egy vagy több morfémából álló morfematikai „egységet", amely toldalékot (további toldalékot) vesz, illetőleg vehet magára. Ilyenformán a tőmorféma fogalma alól a mondatbeli szóalakok közül gyakorlatilag általában csak a ragos szóalakoknak a teljes — tehát a végső ragot is magukban foglaló — formái (*házat*, *házaknak* stb.) vonódnak ki; de még itt is kivételek természetesen a tovább toldalékolható megszilárdult ragos alakulatok, határozószók (*itte|n*, *alatta|m* stb.).

E viszonylag tág értelmezésre két okból is szükség van. Egyrészt azért, hogy a toldalékos alakokból elvont (*háza|t*, *ház|ból* stb.) és a toldalék nélküli (*ház*, R. **házu* stb.) tőmorfémák problematikája ne szakadjon el egymástól, következésképpen az úgynevezett sorvadó magánhangzók ügye ne a tövek morfematikai tematikájától

elválasztott, puszta hangtörténeti kérdésként kezeltessék (vö. Bárczi, Htört.[2] 17—24), hanem rendszerbeli összefüggéseivel egységes keretben. Másrészt azért, hogy az úgynevezett relatív töveknek (*házaka|t*, *házasok|nak* stb.) a kérdése megfelelő súlyt kapjon a tárgyalásban, hiszen hiányában — csak az abszolút tövekkel törődve — a tőfejlődés egésze s benne ennek alapvető részmozzanatai nem nyerhetnének kellő megvilágítást.

Mindebből következik, hogy általában a tőtannak, illetőleg a soron következő tőkérdések tárgyalásának „hőse" nemcsak a tőmorféma, hanem a toldalékmorféma is. Mégpedig kétféle minőségében. Egyfelől mint a tő lehetséges és jellemző része, mivel a relatív tövekben legalább egy, de gyakran több toldalékmorféma is benne foglaltatik. Másfelől a tőtől „függetlenül" is, hiszen adott esetekben éppen a toldalékmorfémák leválasztása alapján kristályosodik ki a tő. Igen fontos már itt megjegyezni, hogy a tőbe nem tartozó, „független" toldalékok, még az olyanok is, melyek relatív tövek tartozékai általában nem is lehetnek (pl. a szóalakzáró ragok; *ház|n*, *házaka|t* stb.), lényeges meghatározói az előttük álló tövek állapotának és fejlődésének, tehát tőtani számbavételük ilyen minőségükben sem mellőzhető.

A toldalékmorfémák kétféle minőségű tőtani fontossága tulajdonképpen azt is jelenti, hogy a tőkérdések tárgyalásában megkülönböztetett figyelmet kell fordítani a szóalakok „testének" teljes fonológiai és morfológiai felépítettségére, ügyelve az itt rejlő magyarázó tényezők kiaknázására is. A szóalakok felépítettségének viszont tudvalevőleg többrendbeli kapcsolata van például a szótag-kérdéssel (l. pl. Balázs: ÁltNyTan. V, 7—39), s ennek keretén belül főként a tővégi vokálisokat is erősen érintő kétnyíltszótagos kiesés ügyével. Ilyeténképpen részben a szótagalakulás kérdése is bevonódik további tárgyalásunk körébe.

3. Hogy mindezen általános szempontok előre bocsátása után az emlékeink tartalmazta tőproblémákat konkrétebben is megközelíthessük, egy rövid pillantást kell vetni a magyar tőrendszer fejlődésbeli előzményeire.

Az uráli—finnugor „alapnyelv" tőmorfémáit hangtestük egészére nézve egyfelől a konszonánsok és a vokálisok szabályos, egymást váltogató jellegű elhelyezkedése, másfelől vokálissal való lezáródása jellemezte. A szabályos konszonáns—vokális váltakozást általában csak tő belsejében keresztezte bizonyos esetekben a mássalhangzók egymásmellettisége; pl. egyes mássalhangzó-kapcsolatok (nasalis + zöngétlen zárhang: **mp*, **nt*, **nk* stb.), valamint gemináták (**pp*, **tt*, **kk* stb.). Ezenkívül a második vagy a harmadik nyílt szótag rövid magánhangzója is hiányozhatott némelykor, bár e jelenség kezdeteit, mely a feltehető első szótagi hangsúllyal lehet kapcsolatban, bajos volna meghatározni, s a jelenség érvényesüléséhez szükséges testesebb lexémák száma sem lehetett még e korai időkben túlságosan nagy. — A vokálissal való végződést pedig csak abban az esetben törhette volna meg konszonánsos lezárás, ha a tő + toldalékmorfémá(k)ból álló teljes tőalak záró toldalékja nem tartalmazott volna — nem hozott volna magával agglutinációja folytán — végvoká-

list; hogy azonban voltak-e egyáltalán ilyenek, az maga is erősen kérdéses, még a mai szóalakzáró ragtoldalékok előzményeinek esetében is.

E tulajdonságokkal magától értetődően az alakfelépítést erősen uraló nyílt-szótagúság járt együtt. A szótagok zártságáról „alapnyelvi" fokon legtöbbnyire csak az előbb említett viszonylag szórványosabb esetekben lehet szó.

Az „alapnyelvi" állapot ősmagyar továbbvitele eléggé sokrétű. Az említett mássalhangzó-kapcsolatok ismert változásai, egyszerűsödése (pl. **mp* > *b*, **tt* > *t* stb.) folytán a korai ősmagyarra a konszonánsok és a vokálisok szabályos váltakozású rendje és vele a nyílt-szótagúság jegye erősödött tovább, s ezt legföljebb a két-nyíltszótagos tendencia érvényesülésének esetleges erősödése ellensúlyozhatta valamennyire. Így a toldalékmorfémát magukba nem foglaló, abszolút tövekben a nevezőszók felépítésére továbbra is a *CVCV*, *VCV*, a segédszókéra a *CV*, *V* típus volt az erősen jellemző; a toldalékmorfémát is tartalmazó, relatív tövek pedig a maguk jobbára *CVCVCV*, *VCVCV* stb. felépítettségében ugyanezt a nyíltszótagú szerkezettípust képviselték. A később fölerősödő, zártszótagúságot előidéző tendenciák a korai ősmagyarban még aligha változtatták meg lényegesebben ezt az általánosan teljestövűséget, illetőleg nyílt-szótagúságot mutató helyzetet. (E problémákra l. pl.: Collinder, CompGr. 205; Papp István: MNy. LIX, 393—4; Kálmán: NyK. LX, 409; Hajdú, UrNyt. 53—4; Balázs: ÁltNyTan. V, 9—19; Nyíri: NytudÉrt. 58. sz. 161—4, Népr. és Nytud. XIII, 63—7; Janurik: Népr. és Nytud. XVII—XVIII, 99 kk.; Benkő: CTIFU. I, 577.)

A későbbi ősmagyarban olyan változások kezdtek kibontakozni, melyek előkészítették, hogy az ómagyarra a végvokálisok megmaradásának és eltűnésének s vele kapcsolatban a nyílt-szótagúságnak és a zárt-szótagúságnak az aránya a korai ősmagyarhoz képest eltolódjék az utóbbiak javára. Az ide vágó problémákról később, emlékeink csonka töveinek tárgyalása során részletesebben is fogok szólni, ezért itt még utalásszerűen sem bocsátkozom a különben is eléggé szövevényes témába.

4. Tárgyalt szövegeink tőrendszerében mindenekelőtt azokra a vonásokra kell figyelnünk, amelyek az eredetibb, tővégi magánhangzókat még nagyobb arányokban mutató állapot őrzői, továbbvivői, annál is inkább, mert az új fejleményeket is ezek alapján lehet történetileg fölfogni. Így elsőként a teljes tövek kérdésköre kerül tárgyalásra, egy-két szükséges utalással az úgynevezett lappangó tövekre is.

A TELJES TÖVEK ÁLTALÁNOS SAJÁTOSSÁGAI

1. Szövegeink leginkább kiemelendő tőtani sajátossága, hogy véghangzós teljes töveket, mind abszolútokat, mind relatívokat csak toldalékos alakokban találunk, a záró toldalék előtti helyzetben; lexikai alapalakokban (névszói nominativus, igei 3. személy stb.) sohasem. Vagyis bőven vannak, lehetnek teljes tövek efféle toldalékos

formákban: HB.: *urot, uromc, halalnec, oʒvc, nopun;* KT.: *legen, oʒut;* KTSz.: *vg[o]n, wagun, vrduguc;* ÓMS.: *eggen;* stb., de még ugyanezen szavaknak — és persze egyebeknek — toldalék nélküli alakjai is kivétel nélkül csonka tövűek: HB.: *ig, urdung;* HBK.: *vr, nop;* KT.: *oʒ, ug;* KTSz.: *uog;* ÓMS.: *leg, hol;* stb. Ezt a teljes szembenállást nem keresztezik vizsgált emlékeinknek efféle, toldalék nélküli szóalakjai: HB.: *ẏfa, fa, ge, w;* KT.: *qui, ha;* KTSz.: *te;* ÓMS.: *O, de, ne;* stb. Ezek magánhangzós végződésű volta ugyanis nem azonosítható az imént említett teljes tövekkel, s vokálisuk nem szokványos tőféhangzó: részben vokális + spiráns kapcsolatból fejlődött hosszú vokálist tartalmaznak, mely vagy megmaradt ilyennek (pl. *ő*), vagy később rövidült (pl. *fá* > *fa*); részben nem toldalékolható, vokálisukban sajátos jellegű segédszók (*ó, de* stb.). Ugyancsak nem mond ellent az említett kettősségnek a HB. *Horogu vec* szóalakja, hiszen itt nem *harag* szavunk tőféhangzós nominativusával állunk szemben, hanem csupán egy ragozott igealakban való helyesírási bizonytalansággal.

A *napo|n—nap* tőtani szembenállás, amelynek kivétel nélküli érvényesülését az utóbb érintett esetek nem módosítják, nemcsak azért feltűnő sajátság, mert egy korábbra feltehető állapottal való gyökeres, már minden relictumot nélkülöző eltérést tükröztet, hanem főként azért, mivel a magyar szórványemlékekben — igaz, hogy fogyó számban, de egészen a XIII. század közepéig — toldalék nélküli lexémákon bőven találunk tőféhangzókat, legalábbis a névszói nominativusok végén (l. Bárczi, Htört.[2] 17, 23—4, Szótöv. 20); sőt még a XIII. században is működik az az analógiás hatás, amely toldalék nélküli, puszta tövégeken véghangzót illeszt a teljes vagy a rövidült jövevénynevek végére (l.: Benkő: MNy. XLVI, 230—3; Bárczi, Htört.[2] 19, Szótöv. 20). Erre az ellentétre majd a csonka tövek tárgyalásában térek vissza részletesebben. Most mindebből csak annyit fontos megjegyzeni, hogy vizsgált emlékeinkben a teljes tövek problematikája kizárólagosan a toldalékos tőalakokhoz kapcsolódik.

A korábbi nyelvtörténeti fejlődés szövevényessége, a jövevényszavaknak a nyelvrendszerbe mind nagyobb arányú belépése és általában a teljes és a csonka tövek együttéléséből eredő analogikus hatások sokfélesége következtében vizsgált emlékeink teljes tövei természetesen nem mutatnak, nem mutathatnak abszolút következetességgel érvényesülő, kivétel nélküli rendszert. Szembeállítva azonban őket a részletesen majd később tárgyalandó csonka tövek tulajdonságaival, bizonyos szabályszerűségeik mégis azonnal kiviláglanak.

Egyelőre csak az abszolút töveket tekintve ilyen szabályszerűség például az, hogy a teljes tövek megmaradása elsősorban az egyelemű mássalhangzó-toldalékok előtt tapasztalható. Legszembetűnőbb e szabályosság akkor, ha az ilyen toldalék szóalakzáró szerepű (*ura|k* típus): HB.: *nopun, bovdug, urot;* KTSz.: *leluc, teles, beʒʒug;* stb., alig egy-két kivétel: HB.: *holʒ;* esetleg KT.: *tart.* — Eléggé sok az olyan abszolút teljes tő is, amelyben az ilyen toldalékot újabb toldalék követi (*ura|kat* típus): HB.: *keferuv, odutta, kegiggen;* ÓMS.: *epedek, urodum;* KTSz.: *ielunel;* GyS.: *eheʒeu[cnec];* stb. Itt azonban már jóval nagyobb számú a kivétel, és ezek többféle szabályszerűségben

rendeződnek el; típusaikat l. a csonka töveknél. Sokkal kevesebb az olyan abszolút teljes tő, amelyhez testes, magánhangzót is tartalmazó toldalék csatlakozik (*ura|ság* típus): HB.: *uruʒagbele*; ÓMS.: *thudothlon* (< **tuda|talan*); stb. Bő kivételeiket (*úr|nak* típus) szintén l. később.

A relatív tövekben lényegében ugyanígy épül föl az arány. A fő jellegzetesség itt is az, hogy a szóalakzáró egyelemű, mássalhangzó-toldalék előtt általában teljes tő van (*uraka|t* típus): HB.: *halalut*; HBK.: *Scerelmeſ*; KT.: *ſciulheſſen, chudaltus*; ÓMS.: *ſepedyk, thekunched, engumet*; stb. Csak néhány más: HB.: *uromc, hotolm*; ÓMS.: *ſyrolm, kegulm*, de ezek — mint majd a csonka töveknél látni fogjuk — különlegesek, nem igazi kivételek.

Ebbe a rendbe illeszkednek be általában szövegeink jövevényszavai is, akár régebbiek, akár újabbak. Tehát egyelemű, mássalhangzó-toldalék előtt abszolút tövükben „véghangzó" van; egyetlen, azaz szóalakzáró toldalék előtt szinte mindig: HB.: *adamut, paradiſumut*; GyS.: *oltarũ, tiſteſ*; stb. — kivétel: HB.: *archangelt*; — több toldalék esetében az első, azaz nem szóalakzáró előtt gyakran: HB.: *gimilcíctul, ſʒentucut*; KTSz.: *binuſuc, mihudnec, keralucnoc, [v]araſat*; stb., — kivételeiket l. a csonka töveknél (feltűnő kivétel: HB.: *angelcut*).

Az egyelemű, mássalhangzó-toldalék előtti és a testes, magánhangzót is tartalmazó toldalék előtti teljes tő—csonka tő szembenállást jól szemlélteti akárcsak a HB.-ből vett néhány olyan példa, amikor ugyanaz az eredeti vagy jövevény szóelem fordul elő abszolút tőként mindkét helyzetben: *halalut : halalnec, oʒvc : oʒchuʒ; paradiſumut : paradiſumben, gimilcíctul : gimilſtwl, gimilſben, gimilſnec*.

Noha korai szövegemlékeink felsorolt tőtípusai nem egyeznek meg mindenben a későbbi és mai magyar megfelelőkkel, a bemutatott jelenség fő vonalakban jelenkori nyelvünkből, leíró szinten is jól ismert. Világosan magán hordja történeti magyarázatát is, amiből néhány vonást szükséges itt kiemelnem, annál is inkább, mert ezek történeti tőtanunkban nem mindig kaptak kellő hangsúlyt.

2. Az uráli—finnugor alapon öröklődő ősmagyar kori teljes-tövűség, illetőleg a velük általában kapcsolódó nyílt-szótagúság ismeretében tárgyalt szövegeinknek toldalékos alakokban való teljes tövei látszólag nem igényelnek külön magyarázatot, hiszen ezekben a tővégi vokálisok rendszerint egy korábbi — etimologikus vagy analogikus fogantatású — állapot továbbvivői. Ebből az is következnék, hogy tulajdonképpen csak a csonka tövek kifejlődése, illetőleg emlékeinkbeli jelenléte kívánna megokolást. Az ügy azonban valóságosan a teljes töveknél sem ilyen egyszerű. Ezek a tőrendszer egészében a csonka tövekkel állanak szemben, csak azokkal való viszonyukban szemlélhetők. Ha tehát azt a kérdést feszegetjük, hogy egyes szóalakok mért váltak korábbi teljes tövűekből csonka tövűekké, akkor az arra való feleletet sem kerülhetjük el, hogy bizonyos szóalakok meg mért maradtak meg továbbra is — emlékeink korára, sőt a mára is — teljes-tövűeknek. Ezért itt annak a puszta megállapítása, hogy ezek az ősibb állapot folytatói, nem elegendő.

Hadd kezdjem a témát egy-két általánosabb megjegyzéssel, melyek ahhoz is hozzásegíthetnek, hogy szövegeinknek majd később tárgyalandó bizonyos teljestőtípusait helyesen szemlélhessük.

A történeti tőtanban a teljes tövek végén levő vokálist következetesen a tőhöz tartozónak szokás venni („tővéghangzó"); nem is jogtalanul, hiszen azokban az abszolút tövekben, amelyek eredeti, ősi lexémákkal azonosak, valamint azoknak a rendszerint egyelemű toldalékmorfémáknak a legtöbbjében, sőt alkalmasint összességében, amelyek uráli—finnugor eredetűek, e végvokális etimologikusan van jelen. Mégis azt kell mondanunk, hogy a teljes töveknek e véghangzója, pontosabban e véghangzó sorsa diakronikusan sem annyira a tő (abszolút vagy relatív tő) függvénye, mint inkább a rá következő toldaléké. Ezt a tételt tulajdonképpen vizsgált emlékeink jövevényszavainak a toldalékolása is tanúsítja, hiszen ezek toldalékok előtt rendszerint attól függően vesznek vagy nem vesznek magukra végvokálist, ahogy azt toldalékuk jellege megkívánja; — és — mondjuk — nem aszerint, hogy ilyen vagy olyan nyelvből, ilyen vagy olyan korban kerültek nyelvünkbe. Ezen a tényen mit sem változtat, hogy például korai szórványemlékeinkben a jövevényszavak analogikusan akár puszta, toldalék nélküli szóvégen is kaphatnak és kaptak is másodlagos járulékú vokálist (*vár* > *váru* stb.); ez a jelenség a puszta szóvégek egykori tővéghangzós rendszerébe való beilleszkedés eredménye. De emlékeink tőrendszerében toldalékok előtt eredeti szóelemeink is elsősorban akkor és azért tartják meg a korábban etimologikusan rajtuk levő végvokálist (*CVCV*, *VCV*, *CVCVCV*, *VCVCV* tőszerkezetek), ha ezt toldalékuk jellege megkívánja; — máskor elvesztik (l. csonka tövek).

A végvokálisnak toldalékok előtti megmaradása vagy elveszése tehát végeredményben nemigen van kapcsolatban etimologikus tényezőkkel, vagyis azzal, hogy eredeti vagy jövevény szóelem-e a tő. (E tétel természetesen nem vagy nem egészen így vonatkozik a véghangzók minőségére; vö. D. Bartha: NytudÉrt. 42. sz. 27, 30 stb.) A megmaradás, illetőleg az elveszés folyamata emlékeink tőrendszerének tükrében nagy mértékben attól függően alakult, milyen volt a tőre — abszolút vagy relatív tőre — következő toldalék „minősége" (fonetikai és morfematikai felépítettsége), továbbá milyen volt a toldalék „helyzete" (morfematikai kapcsolási rendje). A felsorolt típusokból világos, hogy elsősorban az egyelemű mássalhangzó-toldalék kívánt vokális-kapcsolást, kivált záró helyzetben; a véghangzó tehát akkor maradt meg a tövön, illetőleg akkor járult hozzá analógiásan, ha toldalékának morfofonológiai jellege ezt szükségessé vagy éppen elengedhetetlenné tette (vö. Balázs: ÁltNyTan. V, 35). Persze e tétel párja legalább ennyire fontos: az ómagyartól máig tartó fejlődési folyamatban a tő akkor vesztette el, illetőleg akkor nem vette magára a végvokálist, ha annak morfematikus kapcsoló szerepe nélkülözhető volt. Itt már erősen belépnek a fonetikai tényezők is: az, hogy milyen fonetikai arculatú a toldalék, milyen hangkörnyezetben van, hogyan alakulnak a nyílt és a zárt szótagok viszonyai stb. (mindezekre a csonka tövek keletkezésének tárgyalásakor lesz majd érdemes tüzetesebben kitérni). A hangkörnyezet ügye természetesen a tőmorféma véghangzója előtti konszonánsnak, illetőleg — jövevényszavakban — a tőmorfémát végző konszonánsnak a fonetikai

minőségét is bekapcsolja; ennek függvénye például, hogy ugyanaz az egy mássalhangzóból álló toldalékmorféma is csatlakozhat teljes és csonka tőhöz egyaránt (l. pl. a korábban kapcsolóhangot kívánó *-t* tárgyrag későbbi fejlődését). A tőséghangzó megmaradásának fonetikai tényezői közül tehát ezen a ponton a tőminőséget sem iktathatjuk ki, de az elsőrendű szerep az összes fonetikai-morfematikai tényezőt tekintve mégis inkább a toldaléké. A toldaléknak a tőrendszer alakulásába, illetőleg a végvokálisok sorsára tett alapvető befolyása még más vonatkozásokban is megnyilvánul. Ezek közül a legfontosabbra, a toldalékhoz csatlakozó véghangzó kérdésére rövidesen visszatérek.

A mondottakból az a következtetés is levonható volna, hogy azok a toldalékos lexémák végén szereplő vokálisok, amelyeket történetileg és hagyományosan „tőséghangzók"-nak szoktunk nevezni, funkcionálisan a nyelvalakító folyamatokban is kapcsolóhangok, „kötőhangok". Ezzel tulajdonképpen a történetiség síkján is közelebb kerülünk azokhoz a leíró nyelvtani nézetekhez, amelyek az ilyen fonémákat egyrészt „kötőhangzók"-nak, másrészt a toldalékok „előhangzói"-nak szokták nevezni. A lényeg azonban természetesen nem az elnevezésen, hanem a szemléleten van; s eszerint a történeti és a leíró szemlélet nem is esik olyan messze egymástól, mint azt az ide kapcsolódó eddigi viták tükröztették.

Nyelvtörténeti iskolánk ugyan eddig is felfigyelt a toldaléknak a tőséghangzó megmaradását vagy eltűnését befolyásoló szerepére, de azt tanítja, hogy ez a toldalék etimológiai-kronológiai jellegének függvénye. Ide vonatkozó tétele így szól: az úgynevezett ősi, primér toldalékok teljes tövet kívánnak, mivel még akkor kapcsolódtak, amikor a tövek puszta tőalakjukban is végvokálist viseltek; a fiatal, belső keletkezésű toldalékok viszont már a végvokálist vesztett tövekhez járultak (l. pl. Bárczi, Szótöv. 21). A szabályosság azonban egyrészt a toldalékok kronológiáját tekintve sem ilyen egyszerű (ezt vizsgált szövegeink is bőségesen bizonyítják), másrészt és főként az alaptényezők — mint láttuk — nem elsősorban etimológiai-kronológiai, hanem inkább morfematikai-fonetikai természetűek: az ősi, primér toldalékok azért kapcsolódnak jobbára a teljes tőhöz, mert legtöbbjük történetesen egyelemű konszonáns, illetőleg azzá lett véghangzójának elvesztése után; az újabb kialakulású, belső fejleményű toldalékok pedig azért „kedvelik" inkább a csonka töveket, mert szerkezetük szerint jórészt testesek. Mindezzel persze nem akarnám teljesen kizárni a toldalék nélküli, puszta tőalaknak, közelebbről tőséghangzót még őrző (*utu*, **látu* típus) vagy tőséghangzót már elvesztett változatának (*út*, *lát* típus) szerepét a toldalékkapcsolódás mikéntjében, csupán nem ebben látom a morfémakapcsolatok alaki tulajdonságainak fő irányítóját és meghatározóját.

3. A toldalékoknak a tövek alakulására, illetőleg a tőséghangzók sorsára gyakorolt rendkívül fontos hatása nyilvánul meg abban a széles körű fejlődésmozzanatban, amely a véghangzóknak a tövekről való leválásával és a toldalékokhoz való csatlakozásával kapcsolatos. Az természetesen nem képezheti vita tárgyát, hogy ez a morfematikai, illetőleg morfofonológiai folyamat a tövek felől

indul, hiszen történetileg alapvető bizonyságai vannak a kérdéses vokális tőhöz tartozásának, a tő függvényeként való szereplésének: egyrészt az uráli—finnugor tőrendszer eredeti teljes tövűsége, másrészt még az ómagyarban is a puszta, leximatikus töveken a véghangzók kimutathatósága. A szintagmatikus kapcsolatok jelöltségének fokozódó kialakulásával és ezzel együttjáróan a toldalékolás bővülésével azonban nemcsak a toldalékok morfematikai jelentősége, hanem a tőre gyakorolt befolyása is folytonosan növekszik nyelvünkben, s ez — nem beszélve most a csonkatövűsödés folyamatában játszott szerepéről — a teljes tövek alakulásában is egyre inkább érezteti hatását. E hatás legelsősorban a tővégi vokálisok hangszínproblematikájában és azon belül is nyelvállásfokában nyilvánul meg és egyúttal mérhető le, s már tárgyalt szövegeinkben is viszonylag előrehaladottabb stádiumban tapasztalható.

Hogy a toldalékok visszahatnak a tőminőség alakulására, tehát van befolyásuk a tőre, az magától értetődően nem mond ellent annak a fő törvénynek, hogy a tő és a toldalék küzdelmében — a nyelvi rendszerben elfoglalt szerepénél: erősebb jelentéshordozó tartalmánál, kapcsolódási sorrendbeli elsőségénél, szóhangsúlyt hordozó jellegénél stb. fogva — mégiscsak a tő az erősebb tényező. Csupán arról van szó, hogy a tő és a toldalék egymás közti viszonyában a tőnek alapvetően erősebb, több fejlődésmozzanatra kiterjedő indukáló hatása mellett is a toldalék sem játssza csupán a teljesen legyőzött szerepét, hanem bizonyos vonatkozásokban — főként éppen a tővégi vokálisok alakulásmódjára nézve — maga is lehet indukáló, alakító tényező, sőt ilyen viszonylatban való szereplése a toldalékok mennyiségi fölhalmozódása következtében idővel még meg is növekedhet.

A tőnek a toldalékok feletti alapvető minőségi uralma és emezek tulajdonságait számottevően befolyásoló volta persze még a tőről a toldalékra átvonódott, arra jellemzővé vált egykori végvokálisokban is megmutatkozik. Az ilyen morfematikai minőségükben átalakult végvokálisok ugyanis a tőtől meghatározott bizonyos tulajdonságokat mindmáig változatlanul fenntartottak. Ilyen például a palato-velaris párhuzam, de részben ilyen a labio-illabialis megfelelés is. Ilyeténképpen a fejlődés folyamán az egykori véghangzót többé-kevésbé magukhoz vett toldalékok legtöbbjének ma is megvan a kettős (palato-velaris) és gyakran a hármas (a palatalison belül még labialis—illabialis) megoszlása is; ezért kell *-at/-et*, *-atlan/-etlen*, *-unk/-ünk* stb. vagy még szigorúbban leíró szempontból: *-od/-ëd/-öd*, *-on/-ën/-ön* stb. toldalékokról mint többalakúakról beszélnünk. Következésképpen a tőnek a toldalékra átsugárzó befolyásai közül elsősorban a palato-velaris, de jobbára még a labio-illabialis megoszlás sem lehet az eredeti tővégi vokális morfematikai minőségváltásnak: a tőből a toldalékhoz vonódásának jellemző kritériuma. Ezért emelkedik oly fontos, bizonyos mértékben kizárólagos szerepre e történeti folyamat mérésében, megállapíthatóságában a kérdéses vokálisok nyelvállásfokának a milyensége: tudniillik e ponton mutatkozik meg leginkább a toldaléknak a tőre gyakorolt, a fő indukáló irányt keresztező, ellentett befolyása.

Sajnos, a végvokálisok nyelvállásfokának meghatározása terén a morfematikai szempontú közelítésben is jelentkeznek azok a nehézségek, amelyeket emlékeink és általában az ómagyar nyelvemlékek a hangjelölés, a betűk hangértéke oldaláról okoznak, s amelyekről a hangtani kérdések vizsgálatában már volt szó. Mégis, meghatározott módszerbeli alaptételekből kiindulva eljuthatunk bizonyos következtetésekig morfematikai vonatkozásban is.

Kiindulási alapul a következő meggondolások szolgálhatnak: Ha az abszolút szóvégi véghangzók fő fejlődési irányvonala nyelvtörténetünk egész folyamán nyilvánvalóan a záródás volt is, ez a záródás a tövek felől nézve és azoktól indukáltan sem egy szintről indult, sem etimologikusan, sem analogikusan, és az egyes lexémákon kronologikusan sem azonos jelleggel következett be: legtöbbnyire alsó nyelvállásfokból, de nem ritkán középsőből tartott a felső nyelvállásfok irányába (a kérdés alapos tárgyalását l. D. Bartha: NytudÉrt. 42. sz.). Az ilyen irányú mozgást a toldalékok kapcsolódása valamilyen nyelvállásfokon stabilizálni igyekezett, azon egyszerű oknál fogva, hogy azonos toldalékok azonos funkcióban azonos kapcsolódási módokat igényeltek vagy legalábbis igényelhettek a nyelvrendszer szabályszerűségekre törekvése értelmében (l. erről a hangtani részben is). Mindebből a kérdéskörnek emlékeinkbeli vizsgálatát illetően kettős fogódzó adódhatik. Ha bizonyos, teljes tőhöz járuló toldalékok előtt a véghangzó-kötőhangzó nyelvállásfokbeli különbségeit — különböző töveken különböző módon való viselkedését — tapasztaljuk, akkor joggal következtethetünk arra, hogy a toldaléknak a véghangzóra gyakorolt hatása és ezzel együttjáróan véghangzót magához vonzó tulajdonsága még nem alakult ki, vagy legalábbis kezdetibb stádiumban van. Ha azonban egyes, teljes tőhöz járuló toldalékok előtt a véghangzó nyelvállásfoka viszonylagos vagy éppen teljes egyöntetűséget mutat, abból a toldalék befolyásának növekedésére vagy éppen teljessé válására és ezzel szoros kapcsolatban a véghangzó toldalékhoz csatlakozására lehet következtetni. A toldalék e szerepe megnyilvánulhat a véghangzók eredetibb, alsóbb nyelvállásfokának stabilizációjában, és jelentkezhet akár a felső nyelvállásig való vitelében is; de a hangsúly mindegyik esetben a nyelvállásfok egyöntetűségén van.

E meggondolások alapján — emlékeink vokálist jelölő betűinek nagy mértékű hangérték-bizonytalanságai ellenére is — több-kevesebb valószínűséggel — mérni lehet annak a folyamatnak a „pillanatnyi" állását, amely a végvokálisoknak a tőmorfémáról a toldalékmorfémára váltásában ez időre bekövetkezett. Egyrészt vizsgálataimnak a teljesség igényét ki nem elégíthetősége, másrészt e kérdéskörnek munkám hangtani fejezetében is tárgyalt volta miatt a lényegében minden toldalékra kiterjeszthető vizsgálatot a néhány példával való illusztrálásra korlátozom, figyelve arra, hogy inkább a hangtani részben nem vagy kevésbé érintett esetek kerüljenek itt elő.

Emlékeinkben jópár olyan toldalékmorféma van, amely előtt a tővéghangzó nyelvállásfoka bizonyosan vagy nagy valószínűséggel nem stabilizálódott. Ilyen például az *-s* nomen possessi képző. Még ha — mint a hangtani fejtegetésekben láttuk — bizonyos joggal fel is tehetjük, hogy az *-s* előtti *u*-s jelölések (pl. HBK.: *homuſ;*

KTSz.: *binuſuc, ieguſe[h]v[z], fenuſ;* GyS.: *keguſſege, Chudalatuſ;* stb.) középső nyelvállású hangokat is jelölhetnek, s így a kiejtés vonalán egybeeshetnek az *o*-s, *e*-s jelölésű végvokálisokkal (KTSz.: *[ek]eſſen;* ÓMS.: *ezes;* GyS.: *tiſteſ, ſcidalmoſ;* stb.), akkor is maradnak emlékeinkben olyan példák, amelyekben a kérdéses hang alsó nyelvállású volta vagy valószínű (pl. HBK.: *Scerelmeſ;* KTSz.: *teles*) vagy a jelölésből következően teljesen bizonyos (pl. KTSz.: *[v]araſat;* GyS.: *uaraſanac*). Ez a tőre jellemző véghangzó az *-s* képző előtt — mint tudjuk — alsó—középső nyelvállásfoki különbségekkel máig is megvan. — Lényegében ugyanezt a jelenséget tapasztalhatjuk — jórészt szintén máig fennmaradó jelleggel — például a *-t* tárgyrag előtt (l. pl. HB.: *angelcut — turchucat* vagy akár HB.: *urot — adamut*); a *-k* többesjel előtt (l. pl. KTSz.: *meniec — [te]ngurucnec* stb.).

Sőt vannak olyan érdekes esetek is, amikor a tővéghangzó nem is annyira szavankénti, hanem szótípusonkénti, pontosabban szófajonkénti megoszlást vagy legalább azt is mutat. Például az egyes szám 2. személyű *-d* birtokos személyjel előtt a névszói-névmási tövek végvokálisa mindig *u*-s írásmódú: KTSz.: *mihudnec, tegud;* ÓMS.: *werud, wirud, ſcepſegud;* ám a határozóragokkal azonos etimonú személyragos határozószókban alsó nyelvállású vagy erősen arra valló jelöléseket találunk: KTSz.: *veled* (kétszer), *rolad;* ÓMS.: *Tuled;* vö. még HBK.: *bennetuc.* — Hasonló típusú szembenállás pl. az ÓMS.: *nequem — engumet.*

Vannak szövegeinkben olyan toldalékok is — és kétségkívül ezek képviselik a figyelemreméltóbb eseteket —, amelyek előtt a véghangzó emlékeinkben még a tőhöz tartozás nyelvállásfok-váltakozásával tűnik föl, a későbbi magyar nyelvfejlődés azonban ezt az eredetibb jelleggel konzervált állapotot túlhaladta, s a véghangzót, nyelvállásfokát egységesítve, a toldalék tartozékává tette. Ilyen például az a névszóképzőnk, melynek szövegeinkben való szinkrón szemléletű formáját csakis *-lm*-ként jelölhetjük meg, és csupán a szövegeinket követő idők fejlődése hozta meg a tővégről elkerült, toldalékhoz tapadt „előhangzós" *-alom/-elem* alakot. Ahhoz kétség sem férhet, hogy a KTSz.: *lacadalma;* GyS.: *ſcidalmoſ* abszolút tövének véghangzója alsó nyelvállású. A HB.: *hotolm;* HBK.: *Scerelmeſ;* ÓMS.: *ſyrolm, ſyrolmol, Syrolmom* — a hangtani részben már tárgyalt meggondolásokból — könnyen mutathat ugyane minőség felé, de „legrosszabb" esetben is középső nyelvállású véghangzókkal van itt dolgunk. Ezzel szemben állnak olyan szóalakok, amelyekben az olvasat az abszolút tő végvokálisát illetően eléggé valószínűen felső nyelvállású: HB.: *kegilmet;* HBK.: *kegilmehel;* ÓMS.: *kegulm;* — HB.: *nugulmabeli.* A felső nyelvállású olvasatot nem is önmagában az *i*-s és *u*-s jelölések ténye támogatja elsősorban, hiszen itt elvileg az *ë*-s, *o*-s és *ö*-s olvasatot sem lehetne kizárni; hanem alátámasztják más körülmények is. Például az, hogy a későbbi *kegyelem* alak esetében három előfordulásban is következetes szövegeinkben a felső nyelvállású hangnak megfelelő hangjelölés, s főként, hogy más toldalékok előtt is ugyanez a tővég ismétlődik: HB.: *kegiggen;* ÓMS.: *Keguggethuk;* GyS.: *keguſſege.* A *kegyid ~ kegyüd* töve véghangzójának zártsága rendkívül feltűnő, mert teljesen kiríá *-d* képzős igék emlékeinkbeli *-ad/-ed* egyöntetűségéből (l. alább), s ez semmiképpen nem lehet véletlen, hanem csakis a tőnek

igen erős, kivételt teremtő hatása. A *nyugulm u*-s olvasatát az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövűek típusába tartozása is erősíti és magyarázza (vö. HB.: *Horogu vec*). — Az egykori tőhangzó toldalékhoz tapadásának és ezzel összefüggésben alsó nyelvállásfokban való megállapodásának a későbbi diadalmaskodása fokozatosan történt: a *kegyelem* a BécsiK.-ben pl. már általában *e*-s (3: *kègèlmès*, 65: *kègèlmèſſègnc* stb.), de még egyszer *ë*-s is (25: *kègè[lmè]s*); ugyanitt a *nyugalom* még *o*-s (2: *ńugólmat*, 135: *ńugolmas* stb.), de l. DöbrK. 195: *ńvgalma*.

Ha az *u* és az *e*, *o* betűk hangértéke közt nyelvállásfok-különbséget teszünk föl — ami éppen lehetséges, bár koránt sem kényszerítő —, akkor az *-n* határozórag előtti véghangzó esetében is az előbbihez hasonló jelenséget gyaníthatunk. Locativusi funkcióban például GyS.: *oltarū* — KTSz.: *vilagon*-féle ellentét jelentkezik; míg a modalis *-n* előtt efféle kettősségek tűnnek föl: KTSz.: *mendun*, *ozun*; stb. — KTSz.: *ezen*, *vg[o]n*, *[ek]eſſen*; ÓMS.: *eggen*, *keſeruen*, *egembelu*; stb. Nyilvánvaló, hogy a két funkció között a véghangzó tekintetében létrejött későbbi hasadás — melynek korát Bárczi (Htört.[2] 41) a kódexek idejére teszi — a korábban és esetleg még emlékeinkben is mindkét funkcióban váltakozó véghangzójú állapoton nyugszik. A hasadás után a locativusban a teljesen végbement középső nyelvállású kiegyenlítődés hozta létre az „előhangzós" *-on/-ën/-ön* toldalékformát.

Mind a tárgyalt jelenség szempontjából, mind a csonka tövek keletkezésével kapcsolatos vonatkozásai miatt megkülönböztetett figyelemre tarthatnak számot azok az esetek, melyekben bizonyos toldalékok előtt már emlékeink idejére vagy teljesen végbement, vagy legalábbis nagyon előre haladt a végvokálisok nyelvállásfok-kiegyenlítődése és ezzel összefüggésben a tőről a toldalék felé vonódása.

Meglehetősen sok adat igazolja, hogy a gyakorító-kezdő funkciójú *-d* deverbalis igeképző emlékeink idejére már *-ad/-ed* formájúvá szilárdulásának végső szakaszában van: HB.: *feledeve*, *Engede*; KT.: *maradhaſſun*; KTSz.: *fugad[at]iat*, *tamadatia*, *aradatia*, *tamag*, *fugadotianoc*; ÓMS.: *ſepedyk*, *epedek*, *arad*, *farad*, *maraggun*; GyS.: *fugadatia*. Egyetlen feltűnő kivétel az imént már emlegetett *kegyid ~ kegyüd*, melyben az abszolút tő véghangzója más viszonylatokban is különlegesen viselkedik. — A tárgyas ragozású egyes szám 2. személyű *-d* igei személyrag a felszólító módban ugyancsak *-ad/-ed*-dé szilárdulva tűnik föl: KTSz.: *viſelled*, *weged*, *turied*, *minleſſed* [ɔ: *miuleſſed*]; ÓMS.: *thekunched*, *kyniuhhad*.

Egy-két, valószínűleg labialis *a* hangot tükröztető *o* betűs jelölés ellenére is e csoportba sorolható még több más toldalék. — Például a műveltető-szenvedő *-at/-et* és a vele másodlagosan fejlődött *-tat/-tet* képző: HB.: *iorgoſſun*, *vezeſſe*; HBK.: *tumetívc*, *iochtotnia*; KT.: *etetý*, *ýmleti*, *illethet*; KTSz.: *ſceretev*, *hiteſſec*, *allata*; ÓMS.: *kynzathul*, *werethul*; és még számos adat. Ugyanilyen a deverbalis *-at/-et* névszóképző is (igen sok példáját l. a hangtani részben). Ugyancsak *-atlan/-etlen*-né testesedett már a deverbalis fosztó-tagadó képző (l. ezt is a hangtani fejtegetésekben).

Mint a példákból látható, az egykori tőhangzó „előszeretettel" egyenlítődik ki és szilárdul a toldalékhoz alsó nyelvállású alakban. Az alsó nyelvállásfok bizonyára nem független attól a körülménytől, hogy ezek a vokálisok viszonylag korán —

feltehetően jórészt már az ősmagyarban — többé-kevésbé a toldalék függvényévé váltak, amit a jelenségnek emlékeink számos toldalékában eléggé befejezett fejlődése is igazolni látszik. E toldalékhoz vonódott véghangzók magától értetődően a későbbiek során mindmáig megtartották archaikus jellegüket.

Van példa azonban arra is, hogy a nyelvállásfoki kiegyenlítődés és a tőtől a toldalékhoz vonódás felsőbb fokon következik be. Ilyen a későbbi többes szám 1. személyű *-unk/-ünk* birtokos személyjel, mely előtt szövegeinkben valószínűleg még csak középső nyelvállású a vokális (l. a hangtani részben is), de már ilyen kiegyenlítődéssel is útban van a toldalékhoz csatlakozás felé. Az *u, ü*-s nyelvállásfok különben semmiképpen nem lehet eredeti e ragban; következésképpen nem tudnám elfogadni D. Barthának (NytudÉrt. 42. sz. 87—9) azt az álláspontját, hogy nyelvjárásaink egy részében az „előhangzó" már eredetileg is zártabb volt, s végül is ez terjedt el a nyelvjárások többségében és a köznyelvben. E személyrag — mint személyragozási rendszerünk legtöbb más eleme is — olyan régi agglutinációjú, amely eredeti felső nyelvállású végvokálisokat teljesen kizár akár ősi nyelvjárási sajátságként is. Az *u, ü*-s fok nagyobb arányú megjelenése — mint ismeretes (vö. D. Bartha: NytudÉrt. 42. sz. 80—1 is) — egyébként is szinte feltűnően kései a magyarban.

4. A teljes tövek eredeti tőhangzóinak a toldalékokhoz való „átpártolása" az előző pontban tárgyaltaknál is világosabban nyilvánult meg a tőhangzó megnyúlásának és még inkább a teljes tövek lappangásba kerülésének eseteiben. Bár a teljes tő nyelvállásfok-problémái — eredeti, alsó nyelvállásfokon való konzerválódása, valamint egészen a felső nyelvállásfokig való záródása — e típusban is figyelemre méltók, mind a nyúlott véghangzójú, mind a lappangó teljes tövek témaköre oly nagy mértékben érintkezik a csonka-tövűsödés kérdésével, hogy ott vissza kell térnem rá. Itt tehát csak futóbb megjegyzést teszek, tekintettel arra, hogy e problémakör történetileg mégis csak a teljes tövek keretébe tartozik.

Mivel a teljes tövek véghangzója különféle okokból (pótlónyúlás, *l* nyújtó hatása stb.) megnyúlhatott, e jelenség az eredeti végvokálist a nyelvérzék számára egyre inkább leszakította a tőről, és a toldalék elemévé tette. Az így keletkezett hosszú előhangzós toldalékok az esetek többségében a teljes tő végvokálisát alsó nyelvállásfokon tartották meg: HB.: *halalnec, feged;* HBK.: *vilag;* KTSz.: *utalatlon;* ÓMS.: *viragnac;* stb.; — bizonyos esetekben azonban a végvokális középső vagy felső nyelvállásfokát mutatják: HBK.: *felevl;* ÓMS.: *buabeleul, mezuul, wyzeul;* stb. — Lehet, hogy hosszú, illetőleg nyúlott tőhangzó van a tárgyas ragozású többes 2. személyű *-átok, -játok/-étek, -itek* igeragban is: HB.: *Latiatuc, keaſſatuc;* ÓMS.: *ullyetuk.* Ez a vokálishosszúság a 3. személy lappangó tövű, diftongikus eredetű hosszú magánhangzójának analógiájára keletkezhetett, az alanyi ragozású formától (l. pl. ÓMS.: *Keguggethuk*) való elkülönülés jegyében. — Egyes esetekben kétséges lehet, hogy a feltehető hosszúság a tőhangzó rövid vokális egyszerű nyúlásával történt-e, vagy pedig a véghangzó és egy vokális képzőelem diftongikus kapcsolatából lappangó

tőben keletkezett-e monoftongizáció során: ÓMS.: *Scegenul;* GyS.: *arulatia, vadulatia* (a kétféle alakulás lehetőségére l. pl. D. Bartha, Szóképz. 48—9); ÓMS.: *olelothya;* stb.

Vizsgált emlékeinkben nagyszámú, úgynevezett „lappangó" teljes tövű szóalak található. E lappangó tövekben — mint ismeretes — a tő végvokálisát a hozzá kapcsolódó, legtöbbnyire ősi, egyelemű, mássalhangzóból (spiransból, liquidából) vokalizálódott toldalék olvasztotta magába, diftongizáción keresztül: *βoloβ > βoloy > való, *nëzëγ > *nëzëj > nézé* stb. (a kérdés részletes tárgyalását l. pl. Bárczi, Htört.[2] 87—91). Ez a fejlődés, különösen az *i*-s diftongusok esetében igen korán, jobbára az ősmagyarban végbement (l. Bárczi, Htört.[2] 88); így érthető, hogy emlékeinkben az ilyen teljes tövek már valóban csak „lappanganak"; pl. a HB.-ben: *vola, neki, vize, mige; muganec, evec, nemenec* stb. Egyes esetekben azonban — különösen ahol *u*, *ü*-s diftongusokkal kell számolnunk — a tőveghangzót toldalékkal összevonó fejlődés az ómagyar korban is tartott; ezért vizsgált szövegeink még tükröztetik vagy legalábbis tükröztethetik az eredeti tővégi vokálisoknak teljes (önálló fonémaként való) vagy részleges (a diftongus első elemeként való) fennmaradását: HB.: *miv, chomuv, uolov;* KTSz.: *fceretev, [h]yu;* ÓMS.: *fyrou;* stb.

Nyilvánvaló, hogy a lappangó tövekben elvonódott eredeti végvokálisoknak a toldalékhoz való csatlakozását tekintve lényegében ugyanolyan természetű morfematikai jelenségről van szó, mint amelyet az előző, 3. pontban tárgyaltunk. Ám míg az előző jelenségcsoportban az eredeti tővégi vokális a korabeli szinkrón nyelvérzék számára legföljebb részévé, előhangzójává kezdett válni a toldaléknak, de vele összeolvadni annak mássalhangzós jellege, illetőleg ilyennek való megmaradása miatt nem tudott, addig itt a diftongus → hosszú monoftongus fejlődés folytán a tővégi vokálisnak abszolúte beteljesedett „végzete", a szinkrón nyelvérzék számára nyomtalanul eltűnt a toldalékban. Ez a körülmény — mint majd még szó lesz róla — igen jelentékeny, az előbb tárgyalt csoport előidézte helyzetnél is jelentékenyebb tényezője lett a csonka tövek kiformálódásának (l. főként: Papp István: MNy. LIX, 394—408; Balázs: ÁltNyTan. V, 21—3; A. Molnár: MNyj. XX, 110—1).

A TELJES TÖVEK KÜLÖNLEGES TÍPUSAI

1. Tárgyalt szövegeinknek azokkal a teljes töveivel, amelyekben a véghangzó — elsősorban az előzőkben említett morfematikai kötő szerepéből következően — a későbbi fejlődés során, lényegileg máig fönnmaradt (HB.: *nopun*, ÓMS.: *epedek;* stb.), már nem szükséges tovább foglalkozni. Van azonban szövegeinknek néhány olyan teljestő-kategóriája, amely ugyan jórészt szintén korábbi — ha nem is mindig eredeti — állapot továbbvivője, de a későbbi magyar tőfejlődés túlhaladta, tehát nem felel meg a mai tőkategóriáknak, sőt részben a magyar tő + morféma-kapcsolódás általános jellegzetességeinek tükrében is különlegességeket mutat. Ezekről a tőkategó-

riákról egyenként is szólni kell, még itt, a teljes tövek tárgyalása során, jóllehet későbbi fejlődésük részben már a másik nagy tőcsoport: a csonka tövek problematikáját vetíti elénk.

Szövegeinknek ezek a későbbi magyar fejlődés során változott archaizmusai eléggé nagyszámúak, de példáik jó része meglehetősen egyedi eset, a többitől kisebb-nagyobb mértékben eltérő sajátságokkal. Bizonyos típusokba sorolásuk azonban az áttekintés és a magyarázat leegyszerűsítése érdekében mégis elkerülhetetlen. Mindenekelőtt két fő csoportjuk válik szét.

AZ ELSŐ FŐTÍPUS ESETEI

1. Az első fő csoportba az olyan, mássalhangzós vagy mássalhangzóval kezdődő toldalék előtti teljestő-előfordulásokat soroltam, amelyek vizsgált szövegeinkben még tartják legtöbbnyire etimologikus — vagy jövevényszavakban esetleg analogikus — végvokálisaikat azokban az esetekben is, amikor a későbbi magyar morfematikai fejlődés ezt a véghangzót a csonka-tövűsödés „szabályos" menetében eltüntette (l. még a csonka tövek tárgyalását).

Mielőtt e csoport altípusait sorra venném, egy, az alább mondandókat általánosan érintő megjegyzést kell előre bocsátanom. Az a tény, hogy megvizsgálandó adataink jóval nagyobb részében a szóban forgó tővéghangzó *u*-val van írva, s esetleg a kiejtésben is felső nyelvállásfokú vokálist tükröztet, nem jelenti e toldalékos alakoknak azokkal a puszta, toldaléktalan alapalakokkal való közvetlen morfematikai összefüggését, belőlük való közvetlen alakulását, amelyek — mint ismeretes — a korai ómagyarban még gyakran tővéghangzóval tűnnek föl (l. pl. Bárczi, Htört.[2] 217—24). Tehát — mondjuk — egy korabeli *χàlàlut* tárgyeset vagy egy *tàkàrutà* múlt idő nem egy toldalék nélküli **χàlàlu* névszói, illetőleg egy **tàkàru* igei alapalakból jött létre szinkrón morfémakapcsolódással, ad hoc jelleggel emlékeink korában vagy kevéssel előtte, hanem a teljes tővel sokkal korábban megformálódott morfémakapcsolatnak tárgyalt korunkra való átöröklése.

Ezt a banálisnak látszó tételt azért kell külön hangsúlyozni, mert a toldaléktalan **χàlàlu*, **tàkàru* és a toldalékos *χàlàlut*, *tàkàrutà* tővokálisának ómagyar kori (valóságos vagy látszólagos) egybeesése föltétlenül csábító lehet a toldaléktalan forma morfematikai bázis-szerepének a toldalékos alakok ekkori keletkezésében való föltevésére (l. pl. D. Bartha: NytudÉrt. 42. sz. 28—36). Ez azonban két oldalról nézve is több mint kétséges. Egyfelől — mint láttuk — főként a *χàlàlut*-féle alakok felső nyelvállású véghangzóval való olvasását nem lehet egyértelműen bizonyítani, következésképpen a toldaléktalan és a toldalékos alakok azonosításának formálisan sincs kétségbevonhatatlan alapja. Másfelől — és ez a fontosabb szempont — a *χàlàlut*, *tàkàrutà* típusú alakoknak mint morfémakapcsolatoknak a megformálódása vizsgált emlékeink idejénél jóval előbb, legalább a korai ősmagyarban megtörtént (vö. pl.: Berrár, TörtMondt. 24—6; Hajdú, UrNyt. 120, 146), mégpedig nyílván még alsó vagy

legföljebb középső nyelvállású tővégi hangzóval. Ezeknek a hagyományozódott formáknak a tőséghangzója csak a későbbi fejlődés során vált vagy válhatott egy-egy fokkal zártabbá, de nem föltétlenül párhuzamosan a puszta tővégi vokális efféle fejlődésével és nem is föltétlenül annak az analógiás hatására. Persze az e viszonylatokban bármelyik irányban fellépő analógiás hatást én sem vonnám eleve kétségbe, de megtörténte esetén sem helyezném tárgyalt szövegeink korába; e szövegekben a véghangzós alapalakok ki sem mutathatók.

Lássuk ezek után emlékeink idevágó példáit, az altípusokat részben a vizsgált szövegek azonos jellegű csonka töveivel való egybevetésük, részben későbbi fejlődésük sajátságai alapján kategorizálva.

2. HB.: *odutta;* KTSz.: *ſ[c]ilut, ſc[ilu]t, tacaruta.* — Elöljáróban meg kell jegyeznem, hogy a KTSz. *tacaruta* adatát Mészöly (MNy. XXXIV, 157—8) az *-atta/-ette* képzős határozói igenevek közé sorolja; ezt — ha bizonyos fenntartással — elfogadja Károly (NytudÉrt. 10. sz. 7, 215) is. Magam — egyetértve B. Lőrinczyvel (KT. és Sz. 19, 127) — igei befejezett múltnak tartom, ezért sorolom e csoportba. Ezt az álláspontot nemcsak a szövegösszefüggés támogatja azzal, hogy a mondat alanya valószínűleg a szűzanya; a látomásba ugyanis többször is bele-beleszövődik a szűzanya cselekedete: *ſcuʒ lean fiot ſ[c]ilut. mybe[n] chudat mutut: eſ ana tartia ulebe[n]* stb. Még fontosabb és biztosabb támogató éppen a teljes tő *u*-val jelölt véghangzója, mely tökéletesen beleillik a befejezett igei múltak és befejezett igenevek emlékeinkben található rendszerébe, sehogyan sem illik viszont ahhoz, hogy az *-atta/-ette* igenévképzőhöz a tő eredeti alsó nyelvállásfokú véghangzója már ebben a minőségben tapadt; korai kódexeinkben is mindig így: pl. BécsiK. 31: *onzollatta*, 122: *allatta*, 145: *imadkozatta*, 168: *bèmenètte* stb. Mindennek ellenére legalábbis a töredékes szövegösszefüggés a KTSz.: *tacaruta* határozói igenévi felfogását sem mutatja teljesen elmellőzhetőnek.

Visszatérve mármost a befejezett múlt idejű igék teljes tőalakjaira, ha ezekhez hozzávesszük a szintén teljes tövű, de a későbbi fejlődés során is ilyennek maradt befejezett múlt idejű KTSz.: *mutut* alakot (erről l. még később is), azt mondhatjuk, hogy emlékeinkben nincs egyetlen olyan befejezett múltú igealak sem, amelynek *-t* jele csonka tőhöz tapadna. Ebből — talán a kevés számú példa ellenére is — arra lehet következtetni, hogy a teljes-tövűség — korábbi idők örökségeképpen — e morfematikai kapcsolatban még ekkor is eléggé általános lehetett (vö. Horger, IgeragTört. 109—10). Egy átlagosnál kiterjedtebb teljes-tövűség a befejezett múltban egyébként a ma nyelvéig eljutott egyes nyelvjárási típusokban; Horger (MNyj. 112) és nyomában Bárczi (Szótöv. 44) bizonyára jogosan tekinti például a Nyitra vidéki *fájott, folott, megverött, megölött*-féle múlt időket megőrzött régiségeknek.

A befejezett múltú alakok későbbi tőalak-megoszlása és így a KTSz.: *tacaruta*-félék csonka-tövűsödése több tényező együttes szerepének tulajdonítható.

Az egyik a befejezett múltú ige és igenév, valamint a velük azonos eredetű *-at/-et* képzős főnév alaki szétválásának, hasadásának a nyelvrendszerben szükségszerű

folyamata. Erről majd alább, az *-at/-et* képzős főnevek emlékeinkbeli sajátságos alakulatainak tárgyalásakor szólok bővebben.

A másik tényező a tővégi vokálisnak e formákban második vagy harmadik nyílt szótagba kerülése. Tüzetesebben erről is majd a csonka tövek kialakulásának bemutatásakor fogok beszélni. De e nyílt szótagi ügy már itt sem kerülhető meg teljesen, hiszen a fent idézett három teljes tövű igealak közül látszólag csak egy, a KTSz.: *tacaruta* felel meg teljesen e helyzetnek. Csakhogy a HB.: *odutta* előzménye is **ádutà* volt, melyből a későbbi *adta* > *atta* alak a *tàkàrutà* > *takarta* változással teljesen azonosan fejlődött. A HB.: *odutta t*-jének másodlagos geminációja megtörte a nyílt-szótagúságot, akadályozta a végvokális kiesését, így ez a teljes tövű alak még eléggé „életképes" lehetett ez időben; vö. a *mondotta* ~ *mondta*, *szólottak* ~ *szóltak*-féle kettősségek máig való eljövetelét. A KTSz.: *tacaruta* eredetibb, nem geminálódott *-t*-je miatt viszont a csonka-tövűsödésnek már eléggé a közelébe érkezhetett. A KTSz.: *ſ[c]ilut* és *ſc[ilu]t* egy kissé megint más eset. A csonka-tövűsödés aligha ebben az alakban indult meg; a továbbfejlődésre minden bizonnyal erősen hatottak azok a formák, amelyekben a tővégi vokális a további toldalékolás révén nyílt szótagba került: **szilütë* > *szülte* stb. A nyílt szótagi problematika tehát bizonyos áttételekkel mind a HB.: *odutta*, mind a KTSz.: *ſ[c]ilut*, *ſc[ilu]t* formákat felváltó *adta* és *szült* kialakulásába belejátszott (vö. Horger, IgeragTört. 110).

A harmadik tényező a *t* fonetikai jellegével, pontosabban hangkapcsolódási, mássalhangzókkal való társulási szerepével van összefüggésben. Aligha lehet véletlen, hogy szövegeinknek a későbbi csonka tövűsödést még kikerülő teljes tövű archaizmusai — csekély számú kivételtől eltekintve — valamilyen módon mindig a *t* hanggal kapcsolatosak (erre az alábbiakban még sok példát fogunk találni). De egyéb meggondolásokból is fel kell tennünk a *t* kapcsolódó szerepének kronológiai változását, például a *t*+*j* kapcsolatoknak ebben a korban még nem összeolvadt voltából (l. a hangtani kérdések tárgyalásában). Ilyenformán ezen az alapon is kikövetkeztethető például a HB.: *odutta* végvokálisának szilárdabb, illetőleg a KTSz.: *ſ[c]ilut*, *ſc[ilu]t* és *tacaruta* végvokálisának gyengébb helyzete, tudniillik a zárhang *d* után a *t* nehezebben — csak a *dt* > *tt* hasonulás szintén későbbi bekövetkeztének segítségével — társult, míg a liquidák után a *t* közvetlen csatlakozása, tehát az *lt*, *rt* hangkapcsolat kialakulása lényegesen könnyebben, simábban ment.

3. HB.: *meret*, *tilutoa*, *uruzagbele*. — Ide sorolható volna még a KTSz.: *latotuben* is, de ezt nem célszerű kiszakítani sajátos köréből, az *-at/-et* képzős alakulatok tárgyalásából (l. alább). Mindezeket az eltérő toldalékú és szerepű morfémakapcsolatokat több rokon vonásuk hozza össze.

Rokon vonásuk mindenekelőtt az, hogy — az előbbi csoporttal ellentétben — a maguk szorosabb kategóriájában sem kivételtelenek, sőt inkább ők képviselnek már ez időben is részben archaikus maradványoknak tűnő kivételeket. A HB.: *meret* mellett ott van pl. a HB.: *ert;* KT.: *mert;* stb.; — a HB.: *tilutoa* mellett található a HB.: *terumteve;* HBK.: *mente;* továbbá HB.: *zocoztia;* KT.: *furiſcte;* stb.; — a HB.:

uruzag mellett ott áll a HB.: *birſagnop;* KTSz.: *kuetſegum;* GyS.: *Koorſagbon;* stb. Mindezek már önmagukban is azt jelzik, hogy a szóban levő régebbi típusú teljes tövű formák az őket váltó csonka-tövűségnek eléggé a küszöbéhez érkeztek.

Rokon vonásuk — most már az előző csoporttal egyezően — az is, hogy csonka-tövűségbe való átmenetüket végvokálisuknak a második nyílt szótagba kerülése is elősegítette. Ennek ugyan a *meret* újra csak ellentmondani látszik, de a tov[illegible]balakulás itt szintén közvetlen analógiás hatásokra, illetőleg elvonásokra megy vissza. E vonatkozásban elegendő utalni a HB. *erette* alakjára, melynek természetesen **érëtë* volt az eredetibbje (l. pl. JókK. 102: *ew eretek*), s melyből „szabályosan" *érte lett. Az érette ~ érte* viszony ilyenformán igen közeli rokona az *aduttà ~ adta (atta), mondotta ~ mondta (monta)* viszonynak.

Végül a szóban levő teljes tövű alakok közös vonása az is, hogy tőséghangzójukat legföljebb egyelőre tartja még az annak kiesése után egymás mellé kerülendő mássalhangzóiknak kapcsolódási nehézsége (a három eset közül kettőnek a kapcsolódó toldalékja *t* hangelemű!). De az *rt, lt* létrejötte egyre könnyebben ment, úgyszintén az *rsz*-é is a HB.: *uruzag* fejlődési következményében, az *ország*-ban. Egyébként hogy az *sz (z)* kapcsolódási lehetőségeiben is történt változás, azt a HB.: *helhezie, ilezie* alakjai is jelzik még nem-összeolvadásukkal.

Az itt tárgyalt teljes tövű formákról egy-két dolgot azonban még külön-külön is fel kell említeni.

Hogy a HB. *meret, erette* alakjai még tartják teljes-tövűségüket az **érët > ért* csonka-tövűsödésen keresztülment HB.: *lelic ert;* HBK.: *lilki ert* formáival szemben, annak alkalmasint morfematikai-funkcionális okai is lehetnek. Az *ért*-nek névutón keresztül való raggá fejlődése a HB. és K. korában már előrehaladott jelenség — ha a különírás még talán jelzi is a folyamat nem teljes végbemenetelét —, márpedig a raggá válás alaki összevonó ereje közismert. Ezzel szemben a *mérët > mért, *érëtë > érte* fejlődés fáziskésése az önálló határozói funkcióban való szereplés-megmaradás miatt érthető; csonka-tövűsödésük lehetőségei akkor növekedhettek meg, amikor az *-ért* rag már teljesen kiszakadt kapcsolatkörükből, s az alaki megkülönböztetésnek funkcionális értelme végérvényesen megszűnt.

A HB.: *tilutoa* mint mozzanatos vagy műveltető származék (a kettő eredetében végső soron azonos!) bizonyos fokig átmenet az egyszerű *-t* műveltető képzős igék két alaptípusa (a mai *adat* és *veszt*) között. Előzményeiben nyilvánvalóan összefügg a tárgyalt szövegeinkben bőven jelen levő teljes tövű műveltető alakokkal (HBK.: *tumetívc;* KT.: *ýmleti;* KTSz.: *ſceretev, allata;* stb.), ugyanakkor a már idézett csonka tövű HB.: *terumteve;* HBK.: *mente*-félék a HB.: *tilutoa* típus közvetlen folytatásainak látszanak. A HB.: *tilutoa* átmeneti formája tehát egyrészt azt jelezheti, hogy az *állat* és a *tilut* származékok toldalék előtti véghangzói csak nyelvállásfokban különböző hangváltozatok, másrészt azt, hogy a mai *tilt, veszt*-féle csonka tövű származékok valamikor teljes tövűek voltak, azaz egykor az ősmagyarban a *-t* mindig a teljes tőhöz járulhatott. Az *adat, állat*-félék eredetibb véghangzós formában való megmaradása, illetőleg a *tilt, veszt*-félék feltehető **tilat* vagy **tilot > tilut > tilt* véghangzó-gyöngülé-

ses fejlődése egyfelől a befejezett múlt idejű igealakoktól való alaki elkülönülés szükségességével, másfelől a véghangzó morfológiai szerepének nélkülözhetetlenségével és így szilárdságával — illetőleg nélkülözhetőségével és így mozgékonnyá válásával függhet össze. Hogy a *tilut* mért tartja még magát a HB. korában is, amikor a *terumteve, mente* alakokban a fejlődés már teljesen végbement, annak is megvan a magyarázata. Beletartozik egy olyan tőcsoportba (*sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövűek), amelyekben a felső nyelvállású tőféghangzó morfémakapcsolódási okokból sokáig őrződött; e csoport tagjai az ómagyarban a *-t* műveltető képző előtt általában még tartják véghangzójukat: *alot* ~ *alut, feket* ~ *feköt* ~ *feküt, haragut* stb. (l. pl.: MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 187; D. BARTHA, Szóképz. 42), és részben még a teljes tő végvokálisa gyöngülési-záródási folyamatának skáláját is mutatják. A *til-* tő eredetibb *v*-tövűségét egyébként a HB. *tiluvt* alakja is világosan igazolja (erről l. később is). E tőcsoport „fogja" a HB.: *tilutoa* abszolút teljes tövét is (vö. még HB.: *Horogu vec*), de az itt feltehetően még inkább felső nyelvállású kiejtésben szereplő végvokális már maga is tükre, hogy a *tilut* > *tilt* fejlődés a végéhez közeledik.

A HB.-beli *uruʒag* csak bizonyos szempontból átmeneti forma a *-ság/-ség* (~ *-ság)* képzős származékok abszolút tövének két: teljes és csonka típusa között. Az abszolút teljes tövet ma már csupán néhány alakulat tanúsítja mind a deverbalis, mind a denominalis származékokban: *vereség, eleség, nyereség; feleség, uraság, vigasság* < R. *vigaság* (JókK. 28: *vigaſag*). Aligha lehet kétséges, hogy ezek mind régi, jórészt még ősmagyar kori, illetőleg onnan hagyományozódott képződmények. A csonka tő uralma azonban ezek ellenében régtől fogva máig megvan, relatív tövekben mindig, de jórészt abszolút tövekben is. Nem véletlen, hogy vizsgált szövegeink nagyon sok *-ság/-ség* képzős alakulata — az egy HB.: *uruʒag* kivételével — mind csonka tövet mutat, deverbalis és denominalis származékokban egyaránt: HB.: *uimadſagucmia;* HBK.: *birſagnop;* stb.; — KTSz.: *cuetſegum, ſcobodſagut;* stb. E tényanyagon kívül a *-ság/-ség* képző agglutinációjának időben való feltehető elhúzódása miatt, de főként a toldalék testes jellegéből fakadóan is nyilvánvaló, hogy az abszolút csonka tövű származékok legtöbbje, tehát a szövegeinkben meglevők egész sora sem igen megy vissza teljes tövű előzményre. A HB.-beli *uruʒag* eredetileg nem ezek közül való, illetőleg csak *ország* folytatásában került ezek közé. Etimológiailag minden morfémájában, illetőleg egész morfémaegyüttesében azonos párja, az *uraság* is (l. TESz.) bizonyíthatja, hogy itt valóban megtörtént a tőváltás: e származék eredetileg teljes tövű volt, tehát lényegében az *eleség, vigaság* típus tartozéka, s csak a jelentés differenciálódásával párhuzamosan vált csonka tövűvé, a véghangzó valószínű fonetikai gyengülése *(uruság)*, majd nyílt szótagi elveszése *(ország)* folytán. A hasadást a toldalék elszigetelt *-ság* formája is segítette (vö. *jóság* ~ *jószág*); a hasadásos folyamatra l. ezeket az alakokat, illetőleg későbbi fejleményeiket: DömAd.: *vrſag;* HB.: *uruʒag;* SchlSzj. 4: *vraſag*. De segítette persze az eredetileg is csonka tövű *-ság/-ség* képzős alakulatok nagy mennyiségű analógiája is. A HB. *uruʒag* alakja mindenesetre a maga igen valószínűen felső nyelvállású tőféghangzójával már a csonka tövűvé fejlődést közvetlenül megelőző állapotot tükrözteti.

Mindezek ellenében azonban nem lehet kizárni azt sem, hogy az *uruság* nem az *uraság* (~ **uraság*) formáció szerves folytatója, hanem újabb, független alakulat. Ám a teljes-tövűség így is összeköti, azonos típusú morfematikai kapcsolatként tünteti föl őket.

4. HB.: *halalut* (kétszer), *rezet*; KT.: *ozut*, *bynut*; KTSz.: *binut*; ÓMS.: *buthuruth*. — Ha számításba vesszük a szövegeinkben található, teljes tövüket később is fenntartó tárgyragos alakok egész sorát is (csupán a HB.-ben is: *ifemucut*, *adamut*, *paradifumut*, *turchucat*, *vermut*, *angelcut*, *urot*, *fzentucut*, *utot*), azt kell mondanunk, hogy a korai ómagyart — az ősmagyarból való örökségként — a tárgyrag kapcsolódásában a teljes tőhöz járulás uralkodó formája jellemzi, illetőleg, hogy a későbbi fejlődés erős megoszlása (vö. D. Bartha: NytudÉrt. 42. sz. 90—4) ekkor még nem mutatkozik. A csonka tőhöz kapcsolódásnak emlékeinkben ugyanis csak egy példája van: HB.: *archangelt*. Sőt vizsgált szövegeinken kívül is alig akadunk nyomára a korai ómagyarban: l. mégis VárReg. 241: *Chimont*, de ugyanitt *Ifeput*, *Bulfuhut*, *Egidut*, sőt *Ilobarut*, *Tadeufut* is!

Mivel a HB.: *halalut*; KT.: *ozut*-féle alakokban a tárgyrag szóalakzáró szerepe miatt a véghangzó nyílt szótagba kerülése magyarázó tényezőként nem jöhet számba, s itt közvetlenebb analógiás hatásokkal sem igen lehet számolnunk, a teljes tövű archaizmusok ez időre való eléggé szép számú fönnmaradását, majd későbbi csonka-tövűsödését — a nominativusi alak ráhatásán kívül — a *t* hangkapcsolódási szerepének, lehetőségeinek bizonyos változása még az előbbi eseteknél is nyomósabban magyarázhatja. A csonka-tövűsödés folyamatának az indulását az *archangelt* már jelezheti ugyan, de mivel ez alakban a tőmorféma ekkor még nem túlságosan régi keletű jövevényszó, melynek etimologikusan nem volt végvokálisa, könnyen lehet, hogy itt egy **ánǯëlut* > *ánǯëlt* folyamat végbe sem ment; l. a HB.: *angelcut* eléggé különös formáját is (vö. D. Bartha: NytudÉrt. 42. sz. 93).

5. Amennyiben a HB. *terumteve* igeneve határozói igenév — ami, mint látni fogjuk, eléggé valószínű —, akkor szintén ebbe a főtípusba volna sorolható. Úgyszintén ide volna iktatható a KTSz.-nak egy töredékessége miatt nehezen olvasható és nem biztosan kiegészíthető szóalakja, a *fculet·nen* [ɔ:? *fculeteuen*], amennyiben korrekciója helyes. Mivel az olvasati bizonyosság miatt itt elsősorban fontos HB.: *terumteve* igenévvel kapcsolatban többrendbeli szövegértelmezési kérdések merülnek föl, e szóalakok problémáira nem itt, hanem a HB.: *Hadlaua choltat terumteve iften tvl* magyarázatával kapcsolatosan később térek ki.

6. Van szövegeinkben egypár olyan szóalak, ahol a még meglevő vokális-többletet a későbbi fejlődés eltüntette: HB.: *vogmuc* (többször), *ifemucut*; HBK.: *uimaggomuc*; KT.: *tukere*. Ezekben persze a későbbi fejlődés során kiesett vokálisok nem az eddigi értelemben tárgyalt tővégi magánhangzók, illetőleg nincs morfematikai kapcsoló szerepük. Ezekre az alakokra csupán azért utalok itt, mert későbbi eltűnésük bizonyos

vonatkozásokban a tővéghangzóknak toldalékok előtti ritkulásával tart rokonságot, s az eredetibb nyílt → később zárt szótagi fejlődés menetének egészébe a HB.: *odutta-*, valamint a HB.: *meret*-féle csoporthoz hasonló jelleggel illeszkedtek bele.

A MÁSODIK FŐTÍPUS ESETEI

1. A külön tárgyalást kívánó teljes tövek második fő csoportjában szövegeinknek azokat a morfémakapcsolatait veszem sorra, amelyekben vokálisos vagy vokálissal kezdődő toldalékok kapcsolódnak teljes tövekhez, s ezáltal a morfémakapcsolódás helyén hiátus keletkezik. Ezek a bizonyos tekintetben különleges alakulatok sem előzményeikben, sem következményeikben nem egyeznek meg teljesen az előző fejezetben tárgyalt morfémakapcsolatok ismérveivel.

Altípusaik bemutatása és magyarázata előtt valamit jellegükről és előzményeikről általában. E morfémakapcsolatok legtöbbjének tő utáni toldaléka olyan hosszú vagy hosszúból rövidült magánhangzóval kezdődik, amelyet lappangó tőből régen, még az ősmagyarban elvont tővégi vokálisnak és az eredetileg is vokális vagy vokalizálódott toldaléknak diftongikus kapcsolata előzött meg; a teljes tőhöz kapcsolódás következtében az ilyen alakulatokban tehát etimologikusan két tővéghangzó is jelen van. Létrejöttük — mint majd altípusaik bemutatásában látni fogjuk — általában annak köszönhető, hogy velük „párhuzamosan" a nyelvrendszerben azonos vagy hasonló alakok más funkcióban is éltek, illetőleg kifejlődőben voltak, s a funkcionális zavart a nyelv, pontosabban a beszélők el akarták kerülni. Az elkerülés fő módja ilyenkor — mint tudjuk — az alakhasadás, s erre bizonyos esetekben a teljes tő—csonka tő szembeállás is jó eszközül szolgált (vö. Bárczi: MNy. LXXI, 130). A hasadásban a teljes tő + a teljes tőből elvont toldalék morfémakapcsolata párjához képest másodlagos fejleményként jelentkezett, tehát például egy *mondá : mondoá* kettősségben a második forma — a dolog természeténél fogva — csak az elsőt időben követő alakulatként jöhetett létre, hiszen előbb a teljes tőhöz járuló *-á* toldaléknak el kellett vonódnia az eredetibb *mondá*-ból.

Egyrészt ennek a kronológiai tényezőnek a számításba vétele miatt, másrészt a lexikai alapalakok ómagyar szórványemlékekbeli véghangzós formáinak ismeretében tárgyalt emlékeink azon alakjainak magyarázataiban, melyek e témakörbe vágnak, kimondva vagy kimondatlanul ott kísértett, hogy ezek viszonylag friss, részben szinte ad hoc fejlemények, tehát az alapszónak ahhoz a tővéghangzós alakjához kapcsolódtak, amely a kérdéses időben meglehetett. Ez a felfogás még a *mondoá*-félék esetében is kísért; l. pl. Mészöly máskülönben helyes magyarázatában a *házu-á* > *házoá* fejlődés feltételezését (ÓmSzöv. 166). De még inkább előjön e nézet az *intetüi*-féle alakok felfogásában (l. pl.: Mészöly, HBFejt. 26, 32, MNy. XXIV, 30; Bárczi, Htört.[2] 24, MNy. XLIX, 332; stb.). Fontos tehát itt is kiemelni, hogy ezek az alakok — esetleg néhány kivételtől eltekintve — viszonylag régi keletkezésűek, még ha kétségkívül másodlagosak is a toldalékba való véghangzó-beolvadást elsődlegesen lehetővé tevő

alakokhoz képest. E morfémakapcsolatok akár ősmagyar örökségek is lehetnek emlékeinkben, már ott kialakulhatott vagy legalábbis megindulhatott alakhasadásos folyamatok eredményei, melyeknek fenntartására szövegeinkből kitetszően még az ómagyarban is szükség volt. — Úgy látszik, főként a lappangó tövekből elvont vokalikus toldalékoknak a teljes tövekhez járulása, tehát a véghangzónak rejtetten kétszeresen is meglevő volta nem is lehetett olyan nagy különlegesség már az ősmagyarban sem; különben is csak ezzel magyarázhatók meg kielégítően más magyar morfematikai jelenségek, például a tárgyas igeragozás *j*-s alakjai is (l. később). Az elvont tőséghangzónak magánhangzós tőhöz való csatlakoztatása mint a funkcionális szétválasztás céljából létrejött alakhasadás eszköze egyébként a mai magyarban is jól ismert jelenség; l. pl. a *szomorúk : szomorúak*, *szomorún : szomorúan*-féle párok hosszú sorát.

Lássuk most már szövegeink ide tartozó példáit, közös vonásaik alapján altípusokra bontva őket:

2. HB.: *intetvinec, ildetuitvl, kinʒotviatwl;* KT.: *kezdetuitul;* KTSz.: *ſcilete[t]vi;* GyS.: *ielenetuiben.* Továbbá: KTSz.: *latotuben, latecuot* [ɔ: *latotuot*]. Ide tartozhatik még a KTSz. levágott végű *ſculetv*... formája is, de itt többféle toldalék kapcsolódása is számításba jöhet. — A felsorolt alakok mind *-at/-et* képzős főnevek, s többségük 3. személyű birtokos személyjeles. Éppen ezért csak eléggé kétségesen említhető közöttük a GyS. *Nemʒetuí* 3. személyű birtokos személyjeles alakja, mert ez sokkal inkább igenévi képződmény, mint főnévi (l. alább).

Bár az adatokból világos, hogy az *-at/-et* főnévképzős származékok egész sora különleges tővégződéssel szerepel szövegeinkben, rögtön meg kell említeni, hogy vannak itt e származékoknak ilyen végződést nem mutató, szokványosabb esetei is, szintén 3. személyű birtokos személyjeles alakokban: KTSz.: *tamadatia, aradatia, fugad[at]ia*, továbbá még *fugadotianoc;* ÓMS.: *hullothya, olelothya;* GyS.: *arulatia, vadulatia, fugadatia, la[tatia].* A KTSz.: *mogʒotbelevl* nem sorolható ide, illetőleg nem vehető a különleges tővégződésű alakok ellenpéldájaként, mert benne a főnév az egybeírás ellenére is még agglutinálódott toldalék nélküli (a *belevl* még névutó).

Az első csoportban felsorolt, különleges tövű alakokban az *-at/-et* utáni hangelemet korábban másként, főleg *-v* képzőnek magyarázták (l.: Simonyi: TMNy. 479; Szinnyei: NyK. XV, 268, MNy. XXII, 242, 313; stb.). Ma már azonban nem tarthatjuk kétségesnek a vokálisos olvasatot s így a kérdéses hang tőséghangzó voltát (l.: Mészöly, ÓmSzöv. 215—6; Bárczi, TihAl. 173, Htört.² 24; B. Lőrinczy, KT. és Sz. 103; D. Bartha, Szóképz. 79; stb.). E teljes tövű alakokban a véghangzó maga nem is volna feltűnő (hiszen például az **ildetöt, *látatot* stb. tárgyesetet teljesen szabályosnak fogadnánk el), hanem az a bökkenő, hogy olyan toldalékok kapcsolódnak teljes tőhöz, amelyek nem vagy nem úgy szoktak ehhez járulni. Legkirívóbb talán a KTSz.: *latotuot* forma, mely világosan jelzi, hogy a tárgyrag nem *-t*, hanem *-ot* alakban, tehát a teljes tövekből (l. HB.: *urot, utot* stb.) elvontan kapcsolódott újra a teljes tőhöz; így itt két rövid végvokális „tisztán" került egymás mellé (l. még Mészöly: MNy. XXIV, 28—9).

Ugyanez a jelenség rejtettebb formában ismétlődik meg a KTSz.: *ſcilete[t]vi*-félékben, illetőleg a HB.: *kinzotviatwl* **kínzatuá* előzményében, hiszen a birtokos személyjelnek az *-i* (∼*-é*)/*-á* (>*-já*) formája tudvalevőleg lappangó tőből vonódott el, magában foglalva az eredeti teljes tő véghangzóját. A véghangzó-kötőhangzó toldalékhoz csatlakozásának, illetőleg a lappangó tövekből önállósodott toldalékoknak a jól ismert eseteivel állunk itt szemben, csakhogy ezek a nyelvérzék számára csonka töveket szoktak követni. Úgyszintén csonka tőhöz járul a *-ban*/*-ben* (l. már HB.: *miloſtben, paradiſumben* stb.), mely azonban a KTSz. *latotuben* alakjában mégsem így viselkedik.

Főként a HB.: *kinzotviatwl*, KTSz.: *ſcilete[t]vi* csoport látszik még az ősmagyar korból származó relictumnak szövegeinkben; de több szövegben való előfordulásuk a korai ómagyarban is eléggé általános meglétüket jelezheti. E 3. személyű birtokos személyjeles formák az ősmagyar kor folyamán velaris hangrendű változataikban hiátusosak voltak; ez utóbbiakban a hiátustöltés (**kínzatuá* > *kínzatujá*) valószínűleg szintén ősmagyar kori jelenség (l. a tárgyas ragozás egyes 3. személyű alakjait is). A KTSz.: *arulatia*; ÓMS.: *hullothya*-féle velaris csoport e korábbi hiátustöltős alakok továbbfejlődése a nyílt szótagú tővéghangzó kiesése által: **hullatujá* > *hullatjà*. Innen való nemcsak *t* + *j* kapcsolatuk *j* eleme (l. még alább), hanem e kapcsolatnak még nem összeolvadó jellegét is ez magyarázza (l. a hangállapot tárgyalásában).

De ha főként a teljes tő + lappangó tőből véghangzót elvont toldalék eredetileg hiátusos kapcsolódásából keletkezett alakulatok nem is mentek éppen ritkaságszámba az ősmagyarban, különleges morfémakapcsolódási rendjük csak különleges okokra mehetett vissza, mint ahogy az is külön magyarázatra szorul, mért maradhattak fönn egyes csoportjaik, jelen esetben az *-at*/*-et* névszóképzős főnevek oly sokáig, emlékeink koráig is ilyen, az akkori magyar morfémakapcsolódási rendszerből föltétlenül kirívó állapotban. Bár nyelvtörténészeink e különleges alakulatokkal már korábban is sokat foglalkoztak, a jelenség mibenlétére, eredetére általában nem próbáltak választ adni. Néhány célzást találunk ugyan a problémakör felfogási lehetőségeire (l.: Melich: MNy. XI, 347; Mészöly, ÓmSzöv. 216; D. Bartha: NytudÉrt. 42. sz. 61), de még legújabban is Bárczi a különös jelenség nem tisztázott okairól beszél (MNy. LXXI, 130). Csupán Károly (NytudÉrt. 46. sz. 41—56) látja az egész jelenségkör magyarázati szükségességét, de ő is inkább a *-ja*—*-i* birtokos személyjel szembenállásának kérdésére összpontosít e téma tárgyalásában.

A felsorakoztatott tényekből már eleve is adottnak látszik, hogy az *-at*/*-et* képzős főnévi származékok esetében nem a csonka tő—teljes tő problematikában oly meghatározó szerepet játszó toldalékok foghatók gyanúba a jelenség magyarázatában, hanem a kérdés nyitja a tőhöz, pontosabban a relatív tőbeli *-at*/*-et* képzőhöz kapcsolódik: e képzőnek „kellett" a végvokális a morfémakapcsolódás olyan rendszerbeli szféráiban és olyan idejében is, amikor más, szabványos esetekben erre már semmi szükség nem volt.

Nem tartható éppenséggel kizártnak, hogy a képzővégi hangzó megtartásában fonetikai okok is belejátszhattak. Aligha teljesen véletlen, hogy a teljes tő problemati-

kájában — mint már eddig is láttuk — oly nagy szerepet játszó *t* hang dolgával itt is szembetalálkozunk. Sőt esetleg a *t*-s végződés a maga felpattanó zárjával szintén kedvezett a rá következő vokális megtartásának; l. még az ilyen mai nyelvjárási alakokat is: *őt'*, *őköt'*, *drót'* stb. (MNyA.). Ám ezek a fonetikai tényezők távolról sem adhatják kezünkbe a megoldás teljességét, hiszen így magyarázatlanul maradna a *t* esetleges szerepének erre a képzőre való nagymértékű összpontosulása, több más *t*-s végű toldalékelem mellőzésével. Éppen ezért a magyarázat kulcsát morfematikai, illetőleg morfofonológiai síkon kell keresnünk.

A probléma két oldalról is közelíthető, illetőleg közelítendő. Az egyik az *-at/-et* képzős főnevek és a *-t* > *-tt* képzős befejezett melléknévi igenevek viszonyával, a másik ezeknek az alakulatoknak palatalis és velaris kettősségével kapcsolatos.

Az *-at/-et* képző eredetében azonos a befejezett melléknévi igenév képzőjével s így a múlt idő jelével is (l.: Simonyi: Nyr. XXXVI, 244; Melich: MNy. XI, 347; Bárczi, TihAl. 172; D. Bartha, Szóképz. 79, uő.: NytudÉrt. 42. sz. 61; Károly: NytudÉrt. 10. sz. 140, NyK. LIX, 130—50, NytudÉrt. 46. sz. 47; Radanovics: NyK. LX, 421—4; Hajdú, UrNyt. 146; Balázs: MNy. LXXV, 48; stb.; — másként, nem elfogadhatóan Mészöly, ÓmSzöv. 195—6). Ezeknek a toldalékmorfémáknak, pontosabban a velük képződött alakulatoknak a funkcionális elkülönüléssel együtt járó formai szétválása, hasadása szükségszerű folyamat volt, a mai nyelvben is nyilvánvalóan tükröződik: *áradat : áradott* ~ *áradt*, *nézet : nézett : nézte* stb. (vö. még Balázs: MNy. LXXV, 49 is). A mai alakok teljes tő—csonka tő viszonnyal, valamint véghangzóminőséggel kifejezett megoszlása azonban a korai időkben még nem volt ennyire tiszta (vö.: Melich: MNy. XI, 347; Károly: NyK. LIX, 138), sőt ilyesféle alaki megoszlásra az ősmagyar nyelvrendszerben még nem is volt teljes lehetőség. Ezért volt szükség más megkülönböztető jegyek kifejlődésére.

Nagyon valószínű, hogy az eredetileg összefüggő fejlődéspárokban nem az igei—igenévi, hanem a főnévi tagok képviselik az archaikusabb alakot: az alsó nyelvállású tőhangzót és a rövid *-t*-t. A tőhangzónak emlékeink gyakoribb *a*-s írásmódja mellett feltűnő *o* betűs jelölése (HB.: *kinzotviatwl;* KTSz.: *mogzotbelevl;* ÓMS.: *hullothya;* stb.) csak számításba sem igen veendő kis valószínűséggel tükröztethet nyelvállásilag följebb tolódott vokálist (a kérdés részleteit l. a hangtani problémák között). Az igenév és a főnév alakilag is elkülönülő fejlődése alkalmasint erről a főnév őrizte eredetibb állapotról indult, kronológiailag meghatározhatatlan régiségben, de mindenesetre jóval első szövegemlékeink kora előtt.

Károly (NyK. LIX, 138; vö. még NytudÉrt. 46. sz. 47) szerint a főnévi pár az alakilag másodlagos, mert ebben ment végbe a *-t* előtti tőhangzó nyíltabbá válása, míg az igei-igenévi változatok megmaradtak zártabb tővokálisúaknak. Ez a nézet azonban a tőhangzók általános fejlődési tendenciáinak ismeretében nemigen fogadható el.

E kérdéskörhöz kapcsolódóan egy kis kitérést kell tenni a KTSz. *fugadotianoc* adatának megítélése érdekében. Ezt az alakot korábban befejezett melléknévi igenévi tő továbbtoldalékolásának volt szokás venni (l. B. Lőrinczy, KT. és Sz. 17, 104 stb.).

Ezt a felfogást néhány körülmény alá is támaszthatná, vagy legalábbis megengedhetné. Például az is, hogy van a KTSz.-ban egy *fugad..iat* roncsolt forma is, mely minden bizonnyal az előbbi alakkal állítható párhuzamba, s valószínűleg főnévi értékű. A *fugad..iat* feltehető kiegészítése viszont — a KTSz.-nak *tamadatia, aradatia* stb. formáinak alapján — *fugad[at]iat* lehet; s ha ez, akkor alakilag szembenállhat a másik formával, az *a*~*o* váltakozásban benne rejlhető főnévi—igenévi kettősséggel. Emlékeink *a*~*o* jelölési ingadozásai ugyan bőven megengednék a két alak *-t* képző előtti vokálisának azonos hangminőségű olvasatát is, de a szintén meglévő *u*~*o* jelölési ingadozások révén a KTSz. *fugadotianoc* alakja szövegeink velaris hangrendű befejezett melléknévi igeneveinek jórészt *u*-s jelölései közé (az adatokat l. alább) éppúgy beleilleszthető. Ezért KÁROLYnak az az érve (NyK. LIX, 138), hogy az *ot* végződés az alak főnévi voltát jelzi, nem túlságosan nyomós. A szövegösszefüggés alapján is nyugodtan föl lehetne fogni a kérdéses alakot főnévi funkcióban használt igenévnek. — De van KÁROLYnak egy másik érve is (i. h.) a KTSz.: *fugodotianoc* főnévi volta mellett, s ez már nagyonis meggondolkodtató, sőt alighanem perdöntő. Ez pedig az, hogy e szóalak birtokos személyjele *-ja* és nem *-a*, holott a *-ja* a régiségben az *-at* képzős főneveknek volt a jellemzője, s szemben állt a *-t* ~ *-tt* képzős, velaris hangrendű befejezett melléknévi igenevek *-a* birtokos személyjelével; eszerint a személyjel alakjának e tekintetben szófaj-megkülönböztető szerepe volt. Ha a KTSz.-nak szóban levő szóalakja e felfogás értelmében valóban főnév, és nem főnévként használt igenév, akkor lényegében azonos a GyS. *fugadatia* birtokos személyjeles főnévvel, a jelentések bizonyos különbségével; tudniillik a KTSz.: *fugodotianoc* ez esetben — természetesen a KTSz.: *fugad[at]iat* alakjával egyetemben — a cselekvés eredményét jelölő 'fogantatás; magzat' jelentésű, a GyS.: *fugadatia* viszont 'fogadtatás, ünnepélyes fogadás'.

Visszatérve mármost a *-t* (:> *-at -et*) képzős főnevek és a *-t* (> *-tt*) képzős befejezett melléknévi igenevek emlékeinkbeli alaki szembenállásának a KTSz.: *fugadotianoc* imént tárgyalt ügyén túlmenő, általánosabb problémáira, joggal föltehető, hogy a két szófaji osztályban az elkülönülés folyamata még tárgyalt korunkra sem fejeződött be. Ezt több körülmény is mutatja. Az igenévi pár *-t*-je még általában nem geminálódott a teljes tő után: HB.: *tiluvt;* KTSz.: *aldut;* GyS.: *mūdut;* stb., sőt valószínűleg GyS.: *Nemʒetuí.* Gemináció — hasonlóan a befejezett múlt idejű igealakokhoz — itt is csak intervokalikus helyzetekben jelentkezik még: HB.: *unuttei;* KT.: *ſciluttet.* A tővégi hangzóban az elkülönülés már előbbre haladt, hiszen az igenevekben levő *u, v* jelölések — mint láttuk — esetleg akár felső nyelvállású szintig való záródást is jelezhetnek, középső nyelvállásfokot azonban mindenképpen. Sőt a HB.: *choltat* — melynek előzménye minden bizonnyal három szótagú, az *l* és a *t* között rövid vokálist tartalmazó alakulat volt — már a gyengült végvokális teljes kiesését mutatja, amely aztán az igei—igenévi alakmegoszlásban kapott további szerpet (l. a *szülött : szült*-féle párokat). De — igenévi volta esetén — a KTSz.: *fugadotianoc,* valamint a GyS.: *Nemʒetuí* felső nyelvállásfokig még semmiképpen sem jutott az elkülönülésben, sőt elsősorban az utóbbinak még alsó nyelvállású vokálissal: *e*-vel

való olvasata is lehetséges (l. még később is). Nem kizárt, hogy ilyen a KTSz. biztosan ki nem egészíthető *iduʒuht*... alakja is, melynek feloldása a valószínűbb [*ut*] mellett [*et*] is lehet. — Hogy vizsgált emlékeink befejezett melléknévi igenévi alakjaiban nem jogtalanul számolhatunk a *-t, -tt* előtt akár alsó nyelvállású tőhangzóval is, illetőleg hogy a hasadás erről a szintről indulhatott, azt jelezhetik azok az igei és igenévi formák, melyek legkorábbi kódexeinkben a főnévi párral megegyezően jónéhány esetben *a, e* végvokálissal tűnnek föl: JókK. 24: *fogattak*, 51: *karhoʒattaknak*; BécsiK. 134: *megodattakat*, 142: *kǫtǫzetteket*; MünchK. 6ra: *koronaʒattac*, 105rb: *fogattat*; stb. (l. Károly: NytudÉrt. 10. sz. 140).

Joggal feltehető tehát, hogy az elkülönülési folyamat megelőző szakaszaiban a főnévi—igenévi párok alaki egybeesésének még nagyobb lehetőségei álltak fönn, így a funkcionális különbség jelölésére még inkább szükség volt más alaki eszközök jelenlétére is. Vizsgált emlékeink tanúsága szerint a *-t* képzőt követő véghangzónak a főnévi csoportban való megmaradása efféle eszköz lehetett, szemben az igenévi párral, mely jórészt már korábban elvesztette végvokálisát (l. még alább). Amíg az igenevek nem szakadtak el véglegesen az *-at/-et* képzős főnevektől, az utóbbiak efféle alaki jelöltsége fönnmaradt, s ez őrződik szövegeink számos alakjában is. Mivel azonban a hasadás egyéb alaki kifejezői ekkorra már előrehaladott állapotban kerültek, az **áradatuja*-féle alakok *áradatjá*-vá fejlődése konkrét eredményeiben is érzékelhető szövegeinkben. Ám hogy az egész folyamat időben mennyire elhúzódó volt, azt egy főnévi véghangzós forma későbbi, érdekes példája is bizonyítja: JókK. 73: „nem mechettuala yſteny *ʒolgalatonak* adaſara" (az adat helytelen felfogását l. Melich: MNyTK. 14. sz. 74; a részben helyeset l. Mészöly, ÓmSzöv. 217—8); de l. JókK. 13: *ʒolgalattyara*, 20: *vtalatya*, 22: *alatyat* stb. Mészöly egyébként csak abban téved, hogy a tőhangzó *u* változatát eredetibbnek gondolja az *o*-snál, holott itt a puszta időrend nem lehet döntő.

Az *-at/-et* képzős főnevek és a *-t* > *-tt* képzős igenevek hasadásáról s e hasadás emlékeinkbeli alaki következményeiről mondottak ugyan kezünkbe adhatják a kérdés megoldásának egyes fogódzóit, de nem teljes bizonyító értékűek. Az egzaktabb bizonyítás komoly nehézsége az, hogy szövegeink ide tartozó főneveinek és befejezett melléknévi igeneveinek alaki egybevetése — mint az imént már utaltam rá — nem nyújt eléggé megfelelő párhuzamokat, elsősorban az igenevekben végbement változások, pl. a *t* geminációja (pl. KT.: *ſciluttet*) vagy a *t* előtti vokális kiesése (pl. HB.: *choltat*) miatt, illetőleg e változások következtében a *t* utáni végvokális megítélésének eltérő lehetőségei miatt. Egyébként is emlékeink számos igeneve puszta tőalak, nem toldalékos (GyS.: *mūdut*-félék), ami ismét csak az egybevetés bizonyító erejét csökkenti.

Szerencsére azonban a szóban forgó alakoknak van egy másik olyan jellegzetessége, amely további fogódzókat nyújt a jelenség megítélésében. A tárgyalt főnevek egyes 3. személyű birtokos személyjeles formáiban eléggé szembetűnő különbség van a palatalis és a velaris változatok között mind a morfofonetikai jelleg, mind az időbeliség tekintetében. A velarisokban hiátustöltő *j* van, viszont korábban eltűnik a tőhéhang-

zó, hiszen az egy HB.-beli *kinzotviatwl* kivételével a többi birtokos személyjeles alak már mind *t+j* kapcsolatú (KTSz.: *tamadatia* stb.); l. persze a nem birtokos személyjeles KTSz.: *latecuot* [ɔ: *latotuot*], *latotuben*-féléket is, ahol — nem lévén meg bennük a birtokos személyjeles velaris alakok különleges jelölője (a *j*) — láthatóan továbbra is szükség volt a főnévi alakok tővéghangzós megkülönböztetésére. A birtokos személyjeles palatalisokban viszont, ahol — a KTSz.: *latotuben*-félékhez hasonlóan — soha sincs sem hiátustöltő *j*, sem annak *tj*-s folytatása (HB.: *intetvinec* stb.), természetesen tovább élnek a teljes tövű formák, eljönnek egészen a GyS.-ig.

Legkorábbi szövegemlékeink régebbi magyarázói közül egyedül Mészöly (ÓmSzöv. 215—20) figyelt föl e feltűnő kettősségre, ide vonható magyarázata azonban csak részben, bizonyos hangtani vonatkozásokat tekintve kielégítő. Újabban Károly (NytudÉrt. 46. sz. 41—56) már részletesebben is foglalkozott az ilyen típusú alakokban tapasztalható *-ja—-i* birtokos személyjel-szembenállásokkal.

A kettős fejlődés nézetem szerint elsősorban annak a következménye lehet, hogy az előbb tárgyalt főnévi—befejezett melléknévi igenévi alakelkülönülés a velaris sorban korábban és határozottabban kapott jellemző jegyeket, mint a palatalisban (l. pl. a velarisok *j*-s többletét a személyjeles alakokban, l. továbbá a mai nyelvi alapalakokban is: *adat* : *adott* és *kezdet* : *kezdett*); a palatalisokban tehát tovább volt szükség a főnév és az igenév feltűnőbb alaki jegyekkel való megkülönböztetésére. De a fáziseltolódást emellett hangzásbeli tényezők is befolyásolhatták. Azzal is számolni lehet ugyanis, hogy a hitátusos *uá* hangkapcsolat vokálisai képzésbelileg messzebb állnak egymástól, mint az *üi* elemei, a hiátus erősségének pedig függvénye a kitöltés kényszere (erre kissé másként, de céloz Mészöly is: ÓmSzöv. 220). Abban azonban már nemigen van igaza Mészölynek, hogy a későbbi *kezdeti* 'kezdete'-féle alakok a *kezdetüi* közvetlen folytatásai, az *ü*-nek az *i*-be olvadásával (i. h.). Eszerint ugyanis diftongizációs fejlődményeket és ezek sajátos monoftongizációs folytatásait kellene feltennünk, melyeknek viszont nincs nyoma. Bajos volna továbbá az *e*-s jelváltozatú *kezdete*-féle forma elbírálása is. Mészöly magyarázatának e részében szerintem joggal kételkedik Szinnyei (MNy. XXII, 315). Sokkal valószínűbb, hogy a véghangzós alakok eltűnése a palatalis sorban a csonka tő egyszerű analógiás előrenyomulásával történt, ellentétben a velarisokkal, mert ott a csonka tövűsödést a végvokális szokványos nyílt szótagi kiesése *(*kínzatuja > kinzatja)* is nagyban segítette. Többek között e körülményben is rejtőzhetik az oka az *-at/-et* képzős származékok egyes szám 3. személyében a palatalis és a velaris hangrend említett fáziskülönbségeinek.

A *kezdetüi* típusnak van azonban a *j* hiátustöltő hiányán kívül egy másik jellegzetessége is, nevezetesen az, hogy az ide tartozó elég számos emlékeinkbeli alakban mindig *-i* vagy *-i* az egyes szám 3. személyű birtokos személyjel, és sohasem *-é* vagy *-ë*. Ez annál feltűnőbb, mert ha van is vizsgált szövegeinkben egypár *-i* vagy *-i* személyjeles főnév (HBK.: *lilki ert*, KTSz.: *gukeritul;* vö. még HB.: *neki*), a főnevek túlontúl nagy többsége *-é* vagy *-ë* személyjelet vesz magára nemcsak abszolút szóalakvégen, hanem további toldalékok előtt is: HB.: *vize, feze, fcine;* KT.: *kegilmet;* HBK.: *teftet;* KTSz.: *uleben;* GyS.: *kepeben;* stb. E jelenség látszólag a birtokos személyjele-

zés témakörébe tartozik, mégsem ott tárgyalom, mert igen valószínűen szoros kapcsolata van az *-at/-et* végű főneveknek egyrészt a palatalis—velaris hangrendűség szempontjából való szembenállásával, másrészt e szembenállásnak a képzővégi vokális sorsában is tükröződő, imént tárgyalt következményeivel.

Károly (NytudÉrt. 46. sz. 48) azt mondja, hogy az *-i* személyjel a *feleleti* típusú alakokban szófaj-megkülönböztető értékű a befejezett melléknévi igenév és a befejezett múlt *felelete* : *felelte*-féle alakjainak *-e* személyjelezése ellenében. Mivel a nyelv funkcionális különbségek érzékeltetésére alaki különbségeket „előszeretettel" fejleszt ki és tart fönn, nem vonom kétségbe, hogy a főnévi—igenévi, igei szembenállás más megkülönböztető jegyei (pl. a *-t* előtti vokális megléte vagy hiánya, minősége stb.) mellett e különbségtevés továbbvitelében ez a szempont is szerpet játszhatott. A jelenség keletkezésének okait és körülményeit illetően azonban már óvatosabb volnék, sőt a fő tényezőt nem is a Károly fölvetette problémában látom, megjegyezve természetesen azt, hogy éppen a korai időkből, történetesen első szövegemlékeinkből a szóban levő főnévi — igenévi, igei szembenállás jellemző jegyeinek teljesen határozott elbírálására nincs lehetőség, tekintve, hogy az utóbbi kategória a minket érdeklő palatalis hangrendben egyes 3. személyű személyjeles igei adatot egyáltalán nem, igenévit is csak kettőt tartalmaz (s e kategóriákra természetesen korábbi nyelvtörténeti adataink sincsenek).

Ami a számomra való meggondolkodtató tényezőket illeti, azok a következők. Emlékeinknek a palatalis hangrendű főnévi kategóriát illetően jópár adatában *-etü* képzővégződés mellett is mindig *-i* vagy *-i* személyjel mutatkozik. Mivel pedig az *ü* tőséghangzónak e képzőben az *u*-nál tovább való fennmaradása — mint láttuk — éppen a szófajmegkülönböztetés funkcióját szolgáltathatta, szükség ekkor még nemigen volt újabb megkülönböztető alaki elemre, legföljebb a lehetőség nem zárható ki. Továbbá a két egyes szám 3. személyű igenévi alak közül csak az egyik (KT.: *fciluttet*) tartalmaz *-é* toldalékot, a másik, mely — mint rögvest rátérek — mint valószínűbben igenévi alakulat is *-i* személyjelet vesz magára (GyS.: *Nemzetuí*). — Mivel az *ü* tőséghangzó és az *-í* > *-i* birtokos személyjel a felhozott adatokban együttjárnak, s ez az együttlét — emlékeink bizonysága szerint — éppen a palatalis hangrendű főneveken következetesen és kronológiailag feltűnően kitartóan jelentkezik, az *-et* főnévképzőnek és az *-i* birtokos személyjelnek ez a kapcsolata a végvokális eltűnése után is megmaradt, s a főnévi személyragozásnak, ha nem is kizárólagos, de erős jellemzőjévé vált a kódexek korában, főként a tovább-toldalékolt alakokban (vö. Károly: NytudÉrt. 46. sz. 51—2). Ami viszont a korábbi állapotban az *ü* tőséghangzó és az *-í* > *-i* birtokos személyjel kapcsolatát illeti, abban én inkább hangegymásrahatási tényezőket látnék: az *ü* végvokális jobban vonzotta az *-í* ~ *-é* kettősségű személyjel felső nyelvállású variánsát, mint a középsőt.

A mondottak értelmében az *-at/-et* képzős főneveknek a velaris és a palatalis hangrendben meglehetősen éles alaki különbségei jöttek létre.

Az így kialakult *kínzatja* (> *kínzattya*), de *életi* (~ *élete*) kettősség sokáig igen nagy szabályszerűséggel kíséri tovább nyelvünk fejlődését. E szabályosság csak a

XVIII. század táján törik meg erősebben, részben a nyelvújítás mesterséges alakulataival, részben analógiás hatások folytán (l.: Szinnyei: Nyr. XVII, 202; Mészöly, ÓmSzöv. 216, 220—1; Károly: NytudÉrt. 46. sz. 44). Ez azonban már nem első szövegemlékeink témája.

Arra viszont már itt is föltétlenül utalni kell, hogy a tárgyas igeragozásban — nem véletlenül — palato-velaris viszonylatban igen hasonló jelenségek tapasztalhatók, a *látja*, de *nézi* különbségeiben. Erre a későbbiekben még részletesebben visszatérek.

Az itt tárgyalt teljes tövű alakok között csak kettő van, amelyik nem 3. személyű birtokos személyjeles: a KTSz. *latotuben* és *latecuot* [ɔ: *latotuot*] adata. Ellentétben a birtokos személyjeles csoporttal, e két forma közül az első valószínűleg, a második feltehetően nem ősmagyar kori morfémakapcsolat továbbélése, hanem viszonylag fiatalabb alakulat lehet. De még a KTSz.: *latotuben* alaknak a keletkezését sem kell föltétlenül úgy elképzelni, hogy az emlékeink idején még alkalmasint nem túlságosan régi agglutinációjú *-ben* rag a még élő nominativusi **látatu* bázismorfémához kapcsolódott. Ilyen magyarázatra semmi kényszerítő szükség nincs, hiszen ha a velaris 3. személyű birtokos személyjeles alakokban — amint az adatok igazolni látszanak — hamarabb tűnhetett is el a tővégi vokális, mint a palatalisokban, azért a velarisok más toldalékos alakjainak meglevő véghangzója, sőt alkalmasint a palatalisok párhuzama is elegendő analógiás alapul szolgálhatott a teljes tő fennmaradásához.

3. GyS.: *Nemʒetui.* — Erre az alakra ugyan az előző pont tárgyalásában már többszörösen utaltam, de mint nagyon fontos — bár kissé homályos — ügyre külön is ki kell térnem. A témához szövegértelmezési kérdések is kapcsolódnak, de ezeket is jó egy füst alatt itt elintézni, hiszen a probléma kulcsa nem kis mértékben a képzőben és annak végvokálisában keresendő.

Ezt az alakot korábban főnévképzősnek vették, alapszavát *nemzet* szavunkkal azonosították, s az alakulat egészét 3. személyű *-i* (~ *e*) birtokos személyjelesnek vélték (l. pl.: Szinnyei: NyK. XXIX, 2; Simonyi: Nyr. XXVII, 530). *Nemzet* szavunknak 'nem, nemzetség; nép' értelemben való korai megléte (l. TESz.) mellett ezt látszik támogatni a GyS.-beli adat képzőjének emlékeink főnévképzőivel egyező alakja, nemcsak *t* előtti *e*-je miatt, hanem főként véghangzóját tekintve. Azt a lehetőséget, hogy a GyS. kérdéses alakjában *nemzet* szavunk rejlik, nem is lehet teljesen elvetni; de csak akkor, ha végződésében nem birtokos személyjelet keresünk, hanem más toldalékot. A GyS. *Nemʒetui nepnech vadulatia* sorában ugyanis a *nemzete nép* szerkezet — tekintve a *nemzet* régi jelentését is — meglehetősen értelmetlen volna. A *nemzet* főnév szereplésével kapcsolatos kétségeket feloldhatná esetleg, ha a szóvégi *-i*-t nomen possessi melléknévképzőnek vennénk; vö.: HB.: *munhi*; KTSz.: *[ke]rali* (l. az *-i* képzőről még alább is). Ez esetben a GyS.: *Nemʒetui* értelme 'nemzetségbeli, nemzetségéhez tartozó' lehetne, a *nép*-nek is inkább 'emberek, emberek közössége' jelentésével számolva. A bökkenő azonban ott van, hogy a *nemzeti* melléknévi alak

következő, biztos előfordulása aránylag kései (l. TESz.; vö. még Nyíri: Népr. és Nytud. XI, 55—61).

Ezért valószínűbb, hogy a GyS.: *Nemzetuí* befejezett melléknévi igenév 3. személyű birtokos személyjeles alakja (l. Melich: MNy. XI, 346—8). Eszerint mai *nemzette nép* formának felelhetne meg, ha volna ilyen; de mint típus, nem ismeretlen (l. PP.: „Genitale ſolum: *Szülötte föld*"). A *nemzette nép, szülötte föld* tehát olyan összevonó igeneves szerkezet, melyben az igenév jelzői mellékmondat kifejezője, 'a nép, amely őt nemzette', 'a föld, amely őt szülte' jelentéssel (vö. Melich: i. h.).

Kétségek persze e magyarázat körül is vannak (megokolás nélkül ugyan, de kételyét fejezi ki e magyarázattal szemben Bárczi is: TihAl. 172). Az intervokalikus rövid *t* ugyan nem okozna komolyabb nehézséget, tekintve a rá következő végvokálist és a *t* eredetibb rövidségét. Az *ë* vagy talén *e* azonban már jobban meggondokoztat, mert a befejezett melléknévi igenevek legtöbbjében a *t* előtt *u*-val jelölt a magánhangzó: HBK.: *unuttei;* KT.: *ſciluttet;* GyS.: *mūdut;* stb. Egynémely dolog azonban oldja e problémát. Mindenekelőtt az, hogy e kategóriában is lehet példánk ekkorról a *t* előtt nem *u*-val jelölt vokálisra (KTSz.: *fugadotianoc*), valamint hogy a hasadás alaki folyamata e tekintetben — mint előbb láttuk — a nyíltabb vokálisok felől ment a zártabbak és az illabialisak felől a labialisak felé. A legnagyobb bökkenőt, azt tudniillik, hogy mért van a melléknévi igenévképző után végvokális, illetőleg mért ehhez csatlakozik a vokálisos toldalék, hiszen e forma a hasadás főnévi tagjára lehetett jellemző, a következőkkel enyhíthetjük.

A korábbi ősmagyar időkben, a főnévi—igenévi hasadás kezdetibb szakaszában természetesen az igenevek képzője végén is vokális volt (innen származhat a velaris forma *j*-je is a KTSz. *fugadotianoc* adatában, amenyiben ez mégis igenév); s a korai formákban a palatalis igenevek 3. személyű birtokos személyjeles alakja sem lehetett túlságosan messze a főnevekéitől, tehát például **sziletetüi, *nemzetüi* forma az igenevek esetében is elképzelhető. Egy-egy ilyen relictum túlélhette a hasadás erősebb kifejletével — vagy kifejlettével (!) — az igenevekben elveszett tőveghangzót, elvégre az imént idézett JókK.-beli *ʒolgalatonak* is társait jelentékenyen túlélő különlegességnek tűnik. S a nyelvérzék számára még nem teljesen végbement főnévi—igenévi elkülönülés főnévi formái is hathattak még analógiásan is az igenéviekre. Hogy azonban a palatalis igenevek egyes 3. személyű birtokos személyjeles alakjaiban jórészt már végbemehetett a tőveghangzó elvesztésével is járó alaki elkülönülés, azt a KT. *ſciluttet* formája jól jelzi. Abban természetesen nincs semmi rendkívüli, hogy a KT. előrehaladottabb fejlődésű *ſciluttet* adata időben megelőzi a GyS. erősen archaikus jellegű *Nemzetuí* adatát: a viszony itt nem időbeli, hanem térbeli (nyelvjárási).

4. HB.: *haʒóá.* — A lativusrag előtti vokális semmiképpen sem lehet 3. személyű birtokos személyjel, mint Melich (MNyTK. 14. sz. 74) és Szinnyei (MNyTK. 23. sz. 41) gondolja, s hosszú *ó*-s olvasása is képtelenség. A kérdéses vokális *ház* szavunk tőveghangzója, mint ahogy Mészöly bizonyította (ÓmSzöv. 165—7), s nyomában aztán mások is elfogadták (l. pl. Pais: MNy. XXXVIII, 162). Mészöly felfogását csak

két részletkérdésben kell helyesbítenünk. Az egyik az, hogy a véghangzó itt nem *u*-ból vált nyíltabbá, hanem a hiátustöltő *β* kiesésének hatására lett zártabbá korábbi *a*-ból (l. a *házas, házak* stb. eredetibb állapotában megőrzött végvokálisát is). A másik az, hogy az *óá* nem csupán írássajátság, amely *oβá*-t jelöl, hanem hiátusos ejtésváltozat a *β* kiesésével. (L. e kérdéseket a hangtani fejtegetésekben, a *β* tárgyalásánál is). A HB. és K.-ben egyébként az efféle hiátusos helyzetek többször is hosszú ékezetes betűkkel vannak jelölve: HB.: *haʒóá, halaláál;* HBK.: *ʃzentíi.* E. Abaffy szerint ez esetleg nem véletlen. Valóban, én sem tartom lehetetlennek, hogy itt az eredeti szövegszerző vagy a másoló tudatos jelölési törekvéseinek egyikével állunk szemben; bár l. HB.: *Heon, tilutoa, ildetuitvl* stb.

A betoldódó—kieső hiátustöltők váltakozása közismert jelensége a magyar hangtörténetnek; az ómagyarban s feltehetően már az ősmagyarban is különösen virulens (l.: Bárczi, Htört.[2] 100—1; Benkő, Nyjtört. 78). A HB.: *haʒóá* „végeredményét" képező fejlődés tehát már egy sorozat eredménye, melynek kezdetei — azaz az *-á* lativusrag teljes tőhöz járulása — még jól bent az ősmagyarba tehető: innen a végvokális alsó nyelvállásból való indulása s a nyelvállásfokot később is tartása (az *o* csak a *β* hatására záródott). A lativusragnak már a nem is kései ősmagyarban való *-á/-é*-vé válása nem szorul különösebb magyarázatra, tekintve az *i*-s diftongusok igen korai monoftongizálódását (l. Bárczi, Htört.[2] 89).

Magyarázatra szorul viszont az, mért csatlakozott a lativusi *-á* a teljes tőhöz, mért nem lett a lativusi alakulat **házá* formává, s mért tartotta a *házoá* formát még a HB. korában is. E kérdésre még senki sem felelt, pedig a megokolás igen egyszerű. A **házá* lativusi forma a 3. személyű birtokos személyjeles alakkal esett egybe — melyben az *-á* szintén ősmagyar kori keletkezésű —, s a zavaró homonímia kiküszöbölésére használta vagy legalábbis esetenként használhatta fel a nyelv a teljes tőhöz járulás lehetőségét, mint nemegy más morfémakapcsolatban is. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden ősmagyar lativusi alak ilyen tővéghangzót „újratermelt" teljes tövű volt, hiszen akkor a lativusrag *-á/-é* formája ki sem fejlődhetett volna; ez az alak akár nyelvjárásilag is elszigetelődött fejlődmény is lehetett, az alaki egybeesés kiküszöbölésére, ha erre értelmi szükség volt. A HB.-beli relictumot is megokolhatja értelmi pontosítás: a lativusragos és a birtokos személyjeles formák erősebb alaki szétválása *(házzá — háza)* még csak ez idő tájt induló folyamat.

Ha netán a HB. *eleve* szava a R. *el* 'elülső rész, elülső helyzet' lativusragos alakja volna — ami eléggé kétséges, de nem kizárható —, akkor itt is az előbbihez hasonló esettel állhatunk szemben. Az *eleve* magyarázata azonban több más kérdést is fölvet, így majd inkább a későbbiekben szólok róla.

5. HB.: *terumteve* (az igealak), *tilutoa, mundoa, Hadlaua, feledeve, veteve.* Melich (MNyTK. 14. sz. 38—43), Szinnyei (MNyTK. 23. sz. 39—40), Zolnai Gyula (MNy. XXVIII, 160) stb. értelmezése, mely szerint ezen igealakokban a morfematikai kapcsolódás rendje csonka igető + *-á/-é* folyamatos múlt-jel + 3. személyű ige személyrag, nyilvánvalóan helytelen. Képtelenségére jól mutatott rá

Mészöly (ÓmSzöv. 144—56), s ugyancsak ő világította meg az igető utáni vokális véghangzó jellegét is (i. h.). Az alaki kérdések több tekintetben egyeznek a HB.: *hazóá* morfémakapcsolódására vonatkozóan mondottakkal. A folyamatos múlt *-á/-é* jele diftonguson keresztül való hosszú vokálissá válása szintén jól bent az ősmagyarban ment végbe, s az előtte álló teljes tő véghangzója ugyancsak alsó nyelvállásból indult, — sőt részben meg is maradt e fokon.

Az eredetileg **χàdlàá*, **βeteé*-féle hiátusos kapcsolódások *β*-s kitöltődése eléggé korai, minden bizonnyal még szintén ősmagyar kori jelenség lehet. A **mundàá* > **mundàβá* > *mundoá* fejlődés végső szakasza — a *β* kiesése nagymértékű ómagyar kori eseményeinek ismeretében — inkább már ómagyar jelenségnek látszik; a HB.: *mundoa* — *Hadlaua* kettős alakiságának dolgát l. a hangtani részben, a *β* tárgyalásában is, továbbá a HB.: *hazóá* alak fenti magyarázatánál.

Mészöly (ÓmSzöv. 144—56) a funkciómegoszlás kifejezési törekvésére utalva jó okát adja a HB.: *Hadlaua, veteve, mundoa* típus létrejöttének: az eredetileg egységes (*mondá* típusú) folyamatos múltú formákból a tárgyas ragozású alakok teljes tőhöz csatlakozó időjellel váltak ki, az eredeti állapotot tovább vivő alanyi ragozású formáktól való megkülönböztetés céljából (l. még pl.: Berrár, TörtMondt. 24, 55; Bárczi: MNy. LXXI, 130—1). Az alanyi—tárgyas *mundá : (*mundàβá* > *) mundoá, βeté : βeteβé* alaki megoszlásban az utóbbi formák mindaddig létjogosultak voltak, amíg a hasadást más alaki jegyek — történetesen az alanyi ragozás szóvégének rövidülései *(mundá* > *mundà* > *munda, βeté* > *βetë* > *vete)* — nem fejezték ki a másik, alanyi ragozású párban (vö. Bárczi: MNy. XLIX, 332). A HB.-ben ez utóbbi még aligha történhetett meg, a teljes tövű tárgyas alakok jelenléte ezt nyilvánvalóan jelzi. Hogy mikor szűnt meg e különleges tárgyas ragozású formák kényszere vagy legalábbis használati lehetősége, azt tárgyalt emlékeink alapján eléggé bajos volna eldönteni. Az igen sok egyes 3. személyű folyamatos múltú alakból ugyanis csak egyetlen egy biztosan tárgyas ragozású bennük: KTSz.: *lele;* a többi mind biztosan vagy valószínűen alanyi: HB.: *munda, Engede, uola;* KTSz.: *le[l]e, fcola, allata, tekunte, lata, fcola;* ÓMS.: *ere, egyre;* — továbbá HB.: *evec, Horogu vec.* Így legföljebb a KTSz.-ra vonatkozóan lehetne valószínűsíteni a tárgyas HB.: *Hadlaua, veteve* típus szükségtelenségét, illetőleg az alanyi *lelé* > *lelë (?* > *lele)* változás bekövetkeztét. Az tény, hogy a *Hadlaua, mundoa ; veteve* formák csak a HB.-ben fordulnak elő, másutt sehol; de hogy ezek ennek az emlékünknek a nyelvi—nyelvjárási állapotára korlátozható különlegességek-e korukban, s hogy nem tűnhettek volna-e fel például az ÓMS.-ban, a GyS.-ban, sőt esetleg a KT. és Sz.-ban is — ha történetesen bővebben lettek volna itt tárgyas ragozású alakok — azt teljesen kizárni nem lehet, bár e tekintetben a valószínűség nem túl nagy.

Bárczi (MNy. XLIX, 332) elvben ugyan lehetségesnek tartja a HB. *Hadlaua, terumteve*-féle alakjainak igen régi, vizsgált szövegeink korát jóval megelőző keletkezését is, mégis inkább ezek viszonylag újabb létrejöttére gondol, zavar keletkezésének veszélyét feltételezve, a *hallá, teremté*-félék alanyi → tárgyas funkcióváltásában. Ám ha a kétségkívül korai keletkezésű *hallá, teremté* típus sokáig való kettős funkciójával

számolunk — melynek csak a *hallá* > *hallà* > *halla*, *teremté* > *teremtë* > *teremte* rövidülés vetett véget —, s ha a HB.: *Hadlaua*, *terumteve* formákat csupán a fejlődés valószínűleg nyelvjárásilag is elszigetelődött mellékvonalának fogjuk föl (amire a csak a HB.-beli előfordulások miatt legalábbis komoly lehetőség van), akkor ezek ősmagyar kori keletkezése tekintetében — melyet az alsó nyelvállású tőveghangzók alaki oldalról is támogatnak — nem lehet különösebb aggályunk. — Elvben egyébként az is lehetséges volna, hogy a későbbi tárgyas ragozású *hallá*, *teremté* formák nem az eredeti kettős funkciójú *hallá*, *teremté*-féléknek, hanem az itt tárgyalt HB.: *Hadlaua*, *terumteve*-féléknek a folytatásai volnának a *β* kiesése utáni összevonással (vö. Bárczi: MNy. XLIX, 332). Ám sokkal valószínűbb, hogy a fejlődésnek ezek a HB.-beli „melléktermékei" elszigetelődtek és kiavultak, tehát a tárgyas *hallá : teremté* alakok egyszerűen a régi keletkezésű fejlődési fővonalat vitték tovább és általánosították.

6. HB.: *terumteve* (az igenév). — Ennek az alaknak a tárgyalása — mint már jeleztem — csak akkor illik, legalábbis részben, ebbe a csoportba, ha melléknévi igenévnek fogjuk föl. Valószínűbb határozói igenévi voltának alátámasztására majd a szövegértelmezések során térek ki.

Kräuter (NyK. XLII, 332), majd még határozottabban Mészöly (ÓmSzöv. 175—7) — más véleményekkel ellentétben — a kérdéses szóalakot birtokos személyjel nélküli folyamatos melléknévi igenévnek veszi. Ez esetben a szóalak **terëmteé* előzményű lehetett, melyben a teljes tőhöz az igenév képzőjének palatalis hangrendű *-é* változata (l. pl. GyS.: *eleeknek*; továbbá SchlSzj. 247: *menekewze*, 1019: *sepre* stb.) járult, s a morfémakapcsolat hiátusánál *β* töltőhang iktatódott be. Ha a folyamatos melléknévi igenév *-ó* ~ *-á*/*-ő* ~ *-é* képzője azonos a folyamatos múlt *-á*/*-é* jelével, mint sokan vélik (l. legrészletesebben Mészöly, ÓmSzöv. 174—7; a kérdés bő irodalma: Bárczi, TihAl. 169—71), s mint magam is tartom, akkor a HB. két *terumteve* alakjának nemcsak a morfematikai szerkezete, hanem a kapcsolási rendje is teljesen megfelel egymásnak. Ha a két toldalék nem azonos eredetű (vö. pl. Hajdú, UrNyt. 138, 146), a folyamatos múltú igealak analógiás hatása akkor is segíthetett valamit e nagyon archaikusnak látszó igenévi formának a HB. koráig való fenntartásában. Ennek az analógiás hatásnak a feltevésére szükség is volna, mivel itt kényszerű hasadásos jelenségek kevésbé magyarázhatják a formának mind a létrejöttét, mind az ómagyarig való továbbéltét. Igaz ugyan, hogy a „szabályosabb" és eredetibb formájú **terëmté* igenév egybeesett volna alakilag az eredetileg szintén *terëmté* formájú folyamatos múlttal; de az igenév *terëmteβé* formája viszont az igeidő *terëmteβé*-jével került volna alaki azonosságba, éppen ugyanabban a nyelvi típusban — tehát az esetleges értelmi zavar kiküszöbölése megint csak nem történt volna meg.

Sajnos, a HB.-ben nincs több palatalis hangrendű folyamatos melléknévi igenév, csak velaris *(uolov, iarov)*. Ez a körülmény ugyan nem mond ellent a palatalis hangrendű relictum fennmaradási lehetőségének, már csak azért sem, mert a velaris formák nem az *-á*-s képzőváltozat párhuzamát (l. pl. GyS.: *walacnok*) mutatják; de az adathiány egyúttal persze a támogató tényezők hiányát is jelenti. Mészöly sem tud

hasonló igenévi alakra más meggyőző példát adni. A N. *terëmtëve* határozói igenévi analógia (ÓmSzöv. 177) a két igenévképző korántsem biztosan azonos eredetén (vö. Hajdú, UrNyt. 146—7) kívül azért sem perdöntő, mert amely mai nyelvjárásban — a délnyugat-dunántúliban — a palatalisokban véghangzó van a határozói igenév képzője előtt, ott van a velarisokban is: *mondova, látova* stb. (l. Horger, MNyj. 112); ám a velaris változatú alak a HBK.-ben nem teljes, hanem csonka tövű: *ívtua*. Mészöly másik támasza, a *haragovó, haraguvó* igenévi forma (ÓmSzöv. 178) szintén nem bizonyító erejű, mert ez meg *v* tövű ige származéka (vö. HB.: *Horogu vec* is). Persze mindezek ellenére egy elszigetelt alak fönnmaradása a HB.-ben párhuzamos példák nélkül sem elképzelhetetlen.

A melléknévi igenévként való másik magyarázati lehetőség az, hogy a *terumteve* a folyamatos melléknévi igenév 2. személyű birtokos személyjeles toldalékolása, jelentése tehát 'teremtője' (l. Szinnyei: Nyr. XVII, 195, MNyTK. 23. sz. 24—8; Zolnai Gyula: MNy. XXVIII, 163). Mészöly (ÓmSzöv. 176) e magyarázat ellen élesen hadakozik, fölhozva, hogy *teremtője Isten*-féle szerkezetre egyetlen más példa sincs. A kérdést azonban nézetem szerint mégsem lehet ilyen egyszerűen elintézni, ha a melléknévi igenévi felfogáshoz mégis ragaszkodni akarunk.

A HB.: *terumteve* birtokos személyjeles volta alaki tekintetben többféleképpen is felfogható, illetőleg lehetséges: 1. **terümtey* alakú igenév + *-é* birtokos személyjel, melyből a *γ* kiesése után *β* hiátuskitöltős alak lett; — 2. **terümteβ* alakú igenév + *-é* birtokos személyjel (l. Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 28); — 3. *terümté* alakú igenév + *-é* birtokos személyjel, melyben a hiátus *β*-vel töltődött ki (l. Pais: MNy. XLVII, 6). E lehetőségek közt a hierarchikus sorrend valószínűleg eldönthetetlen volna.

A HB. *terumteve iften tvl* szintagmatikus kapcsolata a szerkezet személyragos igenév voltát feltételezve valóban analóg példa nélküli — legalábbis a folyamatos melléknévi igenévre vonatkozóan. Nem szabad elfelejtkezni azonban arról, hogy a befejezett melléknévi igenév — mint fentebb láttuk a *nemzette nép, szülötte föld* kapcsolatokban — éppen ilyen szerkezettípusban szerepel, azonos jellegű jelentéssel. Tehát a *szülötte föld* = 'a föld, amely őt szülte'; a *teremtője isten* = 'az isten, aki őt teremtette'. Mivel a befejezett igenévvel alakult szerkezettípus is láthatólag ritka volt a régiségben, a folyamatos igenévvel alakultnak az egyedi jellegét sem lehet okvetlenül kizáró oknak tekinteni, főként mint már a HB. korában is alkalmasint elszigetelt relictum-számba menő formát. Megjegyzendő, hogy a HB.-beli szerkezettípus efféle jellegét Bárczi sem zárja ki, így adva meg a kérdéses hely értelmezését: „Hallotta holtát teremtő(je) istentől" (MNyÉletr. 86).

7. Részben származási bizonytalanságai, részben máig való fennmaradása miatt csak érintőlegesen vonható az itt tárgyalt problémakörbe az *-ai/-ei* ~ *-i* birtoktöbbesítő jel *a, e* elemének kérdése. Abban a vitában nem akarok — határozottabban nem is nagyon tudnék — állást foglalni, milyen eredetű, illetőleg hogyan keletkezett e toldalékmorfémánk (a kérdés bővebb irodalmát l. pl.: Szinnyei: MNy. XVIII, 201—2; Bárczi, TihAl. 189—90; Berrár, TörtMondt. 20; — a régebben általánosabban

elterjedt nézet bő kifejtését l. Mészöly, HBSaj. 8—13; az ettől eltérőt l. legújabban Hajdú, UrNyt. 129—30). Azt sem vonnám kétségbe, hogy az egyes szám 3. személyű birtokos személyjel *-a/-e* formája analogikusan is hathatott az *-ai/-ei* változat első vokálisának létére vagy legalábbis megerősödésére. De van néhány — részben vizsgált szövegeink adataihoz is kapcsolódó — tényező, amely meggondolásra késztet abban a tekintetben, nem eredeti tővégi vokális-e az *-ai/-ei a*-ja és *e*-je.

Akár azonosnak tartjuk az *-i* ~ *-ai/-ei* többesjelet a 3. személyű birtokos személyjellel, akár egy más etimonú uráli-finnugor *-i* többesjelből származtatjuk, az ősmagyarban diftongikus fejlődéssel kell számolnunk, hiszen az *i* a második esetben is teljes tőhöz járult eredetileg; Hajdú idézett rokon nyelvi példái (UrNyt. 67, 129—30) is ugyanilyen szerkezetűeknek látszanak. A diftongus monoftongizációja pedig hosszú vokális volt, az *-í* > *-i* fejlődés tehát másodlagos. Ilyenformán az ősmagyarban elsősorban a palatalis egyes 3. személyben eshettek egybe a birtokos személyjeles és a birtoktöbbesítő jeles alakok (*kezí* 'keze' és 'kezei'); de a velaris formák *ậi* diftongusának *-é* ~ *-i* irányban feltehető fejlődése is szülhetett esetleg hasonló egybeeséseket. Az egyes szám 3. személyben keletkezhetett, illetőleg jelentkezhetett tehát a két funkció alaki egyezésének zavara, amit a nyelv, illetőleg a beszélők az előzőekben már többször fölvetődő módon, az egyik — a ritkább birtoktöbbesítő funkciójú — *-i* jelnek a teljes tövekhez való csatlakoztatásával oldottak meg, vagy legalábbis így is megoldhattak. Ilyenformán abban már nem osztanám Hajdú kételyeit (i. m. 130), hogy az *-ai/-ei* forma nem a 3. személyből került a többibe; egyetértek viszont vele a fejlődés régiségében és az alakhasadás okainak feltevésében.

Sajnos, emlékeink ide vonatkozó adatai nem olyan nagy számúak, hogy a fejlődés részleteire vonatkozóan határozottabb támpontokat adhatnának; szórványemlékeinkben pedig korábbról nincs birtoktöbbesítő jeles adatunk (a TA. *holmodia* alakjának nem ilyen jellegéről l. Bárczi, TihAl. 189—90). Vizsgált szövegeinkben is csak a HB. és K.-ben vannak ide tartozó formák: HB.: *feleym*; HBK.: *bratỳm, ſzentii, unuttei*. Ezek az adatok azonban azt mégiscsak jelzik, hogy az egy velaris hangrendű szóhoz véghangzó nélkül csatlakozik a birtoktöbbesítő jel, a három palatalis hangrendűhöz viszont kettő esetében biztosan, egy esetében (HBK.: *ſzentii*) valószínűen teljes tőhöz kapcsolódik. Azt természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a *barát* és a *szent* vizsgált korunkban még nem nagyon régi és etimologikus tőséghangzót magával nem hozott jövevényszó; ezért éppen az is elképzelhető, hogy a HBK.: *ſzentii* morfematikus felépítése a *bratỳm*-mal megegyező, tehát csonka tőhöz csatlakozó birtoktöbbesítő jel van rajta. Ez esetben azonban az *ii*-nek hosszú *i*-t kellene jelölnie, mely jelölési módra ugyan van még néhány példa emlékeinkben (l. a magánhangzók tárgyalásában), de éppen a szóvégi *i*, illetőleg annak hosszúsága ez időben már erősen kétséges lehet. A *szenti* 'szentjei' forma a régiségben egyébként éppen nem ritka; vö. pl. BécsiK. 150: *ſcèntinec, ſcèntit* stb. A *szenti* alak tehát teljesen ki nem zárható, olvasatomban azonban a többi lehetséges variáció miatt már csak technikai okokból sem tudtam fölvenni.

A fenti meggondolásokon kívül a másik két palatalis hangrendű birtoktöbbesítő jeles adat *-ei*-jére meg a későbbi *szentei, szentjei* folytatásra is figyelve a többesjelnek teljes tőhöz kapcsolódása mégis valószínűbb. Bizonyos mértékben az is kétséges azonban, hogy a HBK.: *ʃzentíi* feltehető analogikus végvokálisa *ë*-s vagy *i*-s hangértékű-e. A helyesírás problematikája mindenesetre az *ë*-s olvasatot bőven megengedi, s alkalmasint az *unuttei* analógiája is inkább erre utalhat. De éppen az *i*-s teljestő-végződés is számításba jöhet, tekintve az ilyen helyzetű záródási lehetőségeket, valamint a közvetlenül megelőző idők nominativusi *i*-s véghangzóinak (l. pl.: TA.: *eri, fidemſi* stb.) a toldalékos alakokra is átsugározható analógiáját; itt azonban az esélyeket a második *í* betű hosszú hangértékének kevésbé valószínű volta és ezzel összefüggésben az *ii* hangkapcsolat megmaradásának erősen megkérdőjelezhető lehetősége rontja.

Mindebből az a leglényegesebb, hogy a HBK.: *ʃzentíi* alak a maga valószínűsíthető teljes tövével inkább a HB.: *feleym* és a HBK.: *unuttei* mellé sorakozik, mint a HBK.: *bratỳm* mellé, s igazolni látszik a birtoktöbbesítő jel teljes tőhöz kapcsolódásának inkább a palatalisokon való indulását. Egyébként a HB.: *feleym* 1. személyű birtokosra utaló volta az ilyen típusú kapcsolódás régiségét, nyilván ősmagyar kori voltát jelzi, mivel az alakhasadás kényszere — mint az imént már volt szó róla — a palatalis egyes 3. személyben lehetett a legnagyobb, a többi személyben, valamint a velarisok egyes 3. személyében is a teljes tövet már inkább csak az analógia hurcolta szét.

Bár a fentebb mondottak értelmében vizsgált szövegemlékeinkben vagy 2:2 vagy 3:1 az arány az *-ai/-ei* javára az *-i*-vel szemben, ez természetesen nem teszi vitássá az *-i* elsődlegességét az *-ai/-ei*-vel szemben. Az utóbbiaknak korai kódexeinkben még viszonylag kisebb számáról és csak fokozatos nyelvtörténeti előrenyomulásáról tanulságos adatokat, illetőleg statisztikát közöl Károly (NytudÉrt. 46. sz. 54—5). Ha nézetem az *-ai/-ei* első vokális-elemének véghangzó-voltáról helytálló, akkor e morfémakapcsolatokban lényegében a teljes tövek fokozatos kiterjeszkedése történt.

Mindehhez rendkívül hasonlatos, bár jóval szórványosabb jelenséget tapasztalhatunk az *-i* nomen possessi képzőnek a teljes tőhöz való alkalmi kapcsolódásában. Bármilyen eredetű is e képzőnk (szakirodalmát l. D. Bartha, Szóképz. 121—2), az bizonyos, hogy lappangó tőből végvokálist elvont *-i* > *-i* fejlődésen ment keresztül; ha tehát előtte teljes tő tűnik föl, az ott történetileg „második" végvokálist tartalmaz.

Vizsgált emlékeinkben két *-i* nomen possessi képzős származék van: HB.: *munhi;* KTSz.: *[ke]rali.* Ezek az adatok önmagukban természetesen itt is csekély számúak, de a képző etimonjából, a korabeli szórványemlékekből (pl. az *-i* képzős helységnevekből: 1193: *Quereki:* ÓmOlv. 58) meg a későbbi nyelvi helyzetből pontosan tudjuk, hogy pl. a HB.-beli *munhi* eredetibb forma, mint a későbbi *mennyei* (l. pl. már JókK. 26: *mennyeÿ*). Ez utóbbi alak másodlagossága persze nem jelenti azt, hogy ne lehetne feltűnésének koránál jóval előbbi keletkezésű, illetőleg hogy a HB. idején vagy már előbb is létre ne jöhetett volna, hiszen a nyelvfejlődés többvonalúsága (nyelvjárásossága) ezt bőven lehetővé teszi. De a *mennyei* ennek ellenére ritka fejlődési forma, bár

vannak társai a régiségben; l. pl. a *szűzi* származék efféle változatait: PeerK. R: *zwzey;* MargL. 174b: *zvzey;* WeszprK. 257: *zwzei;* stb. (NySz.). Még ha ezeknek az alakoknak a létrejöttét a másféle tőfejlődésű *erdei, mezei*-féle származékok analógiája segíthette is, a fontos számunkra az, hogy bennük az *-i* képző teljes tövekhez kapcsolódott, s lényegében a birtoktöbbesítő *-i* jel útját járta végig e tekintetben (Bárczi, Szótöv. 21 is végvokálist lát az efféle alakok *e*-jében).

Nyilván az sem véletlen, hogy e teljes tőhöz való újracsatlakozásnak ez esetekben is a palatalis hangrendben találjuk meg a nyelvtörténeti példáit: az egyes szám 3. személyű *mënnyi* 'mennye', *szűzi* 'szűze'-féle alakok (l. *hegyi* 'hegye' stb.) ugyanis erősen indukálták a *mënnyi ~ mënnyei* 'mennyhez tartozó', *szűzi ~ szűzei*-féle alakok hasadását, míg a régiségben valószínűleg nem is élő *házi* 'háza'-féléknek ilyen befolyásuk természetesen nem lehetett. Az *-i* melléknévképző nagyobb arányú teljes tőhöz tapadását eredményező hasadást azonban nagy valószínűséggel a *szűzei, házai*-féle birtoktöbbesítő jeles alakoknak a 3. személyű birtokos személyjeles alakoktól szükségszerűbben elváló fejlődése akadályozta meg: a *szűzei, házai*-féle alakoknak ugyanis újra meglett volna a zavaró homonímájuk. A nyelvi fejlődés végülis szépen, illetőleg főként hasznosan megoldotta a hármas egybeesés problematikáját: pl. a *szűzi* alakhoz egykor fűződhető jelentésbeli hármasság ilyen hasadással oldódott föl: *szűze, szűzei, szűzi* (egyes mai nyelvjárásaink *szëmi* 'szeme', *kezi* 'keze', *feji* 'feje' alakjai ennek a kényszerű hasadásnak csak látszólag mondanak ellent, tudniillik e szavaknak vagy nemigen használatos *-i* melléknévképzős alakjuk, vagy a hasadás másként jön létre, pl. *kézi*).

A CSONKA TÖVEK

1. Mint ahogy a teljes tövek vizsgálatában a csonka tövekkel való szembeállítás az alapszempont, ugyanúgy fordítva is áll. A csonka töveknek a teljesekhez viszonyítása két okból is szükséges. Diakrón okból azért, mert — viszonylag kései jövevényszó-típusok bizonyos kivételével — a csonka tövek az uráli-finnugor előzményekből következően korábbi teljes tövekre mennek vissza, az eredeti tővégi hangzó elveszésével. Ez a véghangzó-elveszés az ősi eredetű, igen korán agglutinálódott vagy adaptálódott toldalékok egykor még meglevő véghangzójára is érvényes, még azokra is, amelyek morfematikai szóalak-lezáró szerepűek voltak (pl. a ragok). Szinkrón okokból pedig azért szükséges a szembeállítás, mert a csonka tövek emlékeinkben teljes tövekkel vegyesen, azok mellett, azokkal morfematikus korrelációban fordulnak elő.

Vizsgált emlékeink csonka tövei csak a puszta, toldalék nélküli, lexikai alapalakokban mutatnak következetes rendszert; itt ugyanis kivételtelen a véghangzó nélküli állapot, abszolút tövekben is (HB.: *pur, ig;* ÓMS.: *uoſ, bel, hol;* stb.), relatívokban is (HB.: *vilagbele, bovdug;* KTSz.: *iduȝ, teles;* ÓMS.: *Walaſth, arad;* stb.). Sőt, tekintve az ősi, uráli-finnugor időkben valószínűleg általánosan, tehát minden toldalék végén is érvényesülő véghangzót, történetileg ide lehetne számítanunk emlékeinknek azokat a

teljes szóalakjait is, melyek végén morfematikai záró szerepű toldalék (rag) van: HB.: *nopun, holʒ, urot* stb. Ezeket ugyan — mint a tőtani fejezet bevezetőjében jeleztem — nem tekintem tőnek, mégis már itt is utalok rájuk, mivel a csonka tövek kialakulásában megvan a maguk, később tárgyalandó szerepe.

Toldalékok előtti helyzetben vizsgált szövegeink csonka tövei már nem mutatnak az előbbihez hasonló abszolút következetességgel érvényesülő, kivétel nélküli rendszert. Nem is mutathatnak, hiszen az emlékeinket megelőző idők nyelvtörténeti fejlődésének szövevényessége, a jövevényszavaknak a magyar nyelvrendszerbe mind nagyobb arányú belépése és általában a teljes és a csonka tövek együttéléséből eredő analogikus hatások sokfélesége ezt — a teljes tövekhez hasonlóan és velük a legszorosabb összefüggésben — tárgyalt korunkban és természetesen a későbbiekben sem teszi lehetővé. Mindennek ellenére a csonka tövek eléggé szabályszerű érvényesülése mégis eléggé határozott vonásokkal tűnik szemünkbe.

Egyelőre csak az abszolút töveket tekintve ilyen szabályszerűség például az, hogy általában csonka a tő, ha utána tèstes (önálló szóból lett vagy nagyon korán bokrosodott, de mindenképpen vokálist is tartalmazó) toldalék járul (*hal|hat* típus): HB.: *Latiatuc, elnie, mulchotia, oʒchuʒ;* KT.: *fugua, tudhotiuc, uolna;* KTSz.: *menuen, ufve;* ÓMS.: *ſcepſegud, byuntelen, huztuʒva, kethwe;* GyS.: *nepnech;* és még rengeteg hasonló. A kivétel itt igen kevés; pl. HB.: *uruʒag.* A HB.: *hotolm*-félékről l. alább. — Igen gyakran csonka a tő egyelemű, mássalhangzós toldalék előtt is, ha azt olyan újabb toldalék követi, amely vagy maga vokális, vagy vokális segítségével csatlakozik az előző toldalékhoz, vagy testes (*hal|jon* típus): HB.: *choltat, ovga, oggun;* HBK.: *lilki, mente;* KTSz.: *fellen, titcon; turied;* ÓMS.: *erʒem, ullyetuk;* stb. stb. Itt valamivel nagyobb, de még mindig eléggé korlátozott a kivételek száma; l. a teljes tövek ÓMS.: *epedek*-féle alakjait. — Párját ritkítja viszont az olyan csonka tő, melyet egyelemű mássalhangzós toldalék követ (*hal|sz* típus): HB.: *holʒ;* talán KT.: *tart*, amennyiben a *-t* egyáltalán képző (l. TESz.). A „kivételek" száma itt viszont óriási; l. a teljes töveknél a HB.: *nopun*, továbbá a KTSz.: *[[c]ilut*-féle alakokat.

A relatív tövekben lényegében az abszolút tövek típusai mutatkoznak, az ellentett teljes tövekhez képest a csonka töveknek körülbelül ugyanolyan arányaival, csakhogy a toldalékhalmozódás miatt a tőkérdések egy része itt sokkal bonyolultabb. Összefoglalóan az mondható, hogy legtöbbnyire csonka a relatív tő akkor, ha utána olyan testes (önálló szóból lett) toldalék vagy vokálissal egymáshoz kapcsolódó több toldalék következik, amely konszonánssal indul (*halál|nak, takar|ják, takar|ta* típusok): HB.: *halalnec, uimadſagucmia, keaſſatuc;* HBK.: *uimaggomuc, tumetivc, iochtotnia;* KT.: *wýlagnoc, lelhetneýnc;* KTSz.: *[bi]ſſunſagut, [b]inucrevl;* ÓMS.: *fyodumtul, urumētuul, ſcegegkel, turuentelen, huztuʒwa, wklelwe, maraggun;* GyS.: *vrukſege;* stb., még igen nagy számú példa. A kivétel nem túl sok; l. a teljes töveknél a KTSz.: *latotuben, tacaruta*-féléket. Ide tartoznak a KTSz.: *tamadatia, aradatia, fugadotianoc;* ÓMS.: *hullothya, olelothya;* GyS.: *arulatia* stb. alakjai is, melyekben az *-at* képző relatív csonka tövet zár; kivétel a HB.: *kinʒotviatwl.* — Relatív csonka tőhöz

egyelemű mássalhangzó-toldalékok önmagukban sohasem kapcsolódnak (*halál|t* típus). Az igen nagy számú teljes tövű kapcsolatokban l. még a HB.: *halalut* típust is.

Külön kategóriát képeznek, és legföljebb a toldalékhalmozódás történeti menetét tekintve kerülhetnek az előzőkkel azonos csoportba azok a morfémakapcsolatok, amelyekben voltaképpen abszolút töveket követnek rég egybekapcsolódott, mássalhangzós alkotóelemű toldalékbokrok; itt a relatív-tövűség emlékeink szinkrón nyelvállapotát tekintve csak fikció, mert a „relatív tő" végét már szorosan egybetartozó toldalékbokor első mássalhangzó-eleme képezné (*hatal|mas, tekin|te, szakasz|tja* stb. típus). Ennek ellenére az ilyen alakulatok hangtestének viselkedése a *halál|nak, takar|ta* típussal többféle egyezést mutat, nemcsak jellegében, hanem kialakulását tekintve is, s így legalábbis belejátszik a csonka-tövűsödés problematikájába. Emlékeink ide tartozó szóalakjaiban a toldalékbokrok mássalhangzó elemei között nincs kapcsoló vokális, tehát a fiktív „relatív tő" csonka, akár követi a toldalékbokrot újabb toldalék, akár nem. Ilyenkor azonban a két-mássalhangzós toldalékbokrok mindig abszolút teljes tőhöz kapcsolódnak, tehát vokális áll előttük; és legtöbbnyire saját — esetleg lappangó tőbe rejtett — végvokálisukkal kapcsolják a rájuk következő újabb toldalékot is: HB.: *nugulmabeli;* HBK.: *Scerelmeſ;* KTSz.: *lacadalma, tekunte;* ÓMS.: *Syrolmom;* stb. Ha a két-mássalhangzós toldalékbokorra történetesen mégis mássalhangzós vagy azzal kezdődő újabb toldalék következik, ennek mindig van vokális tartozéka; az effélékben elvileg hármas mássalhangzó-torlódás keletkezik (HB.: *ʒocoʒtia;* GyS.: *tonohtuananac*), amit azonban gyakran konszonáns-kiesés vagy összeolvadás old föl, s ezzel a *hatalmas*-félék felépítés-kritériumai állnak be: HB.: *ʒoboducha;* HBK.: *ileʒie;* ÓMS.: *ſyrolmol, thekunched.* A szóban levő toldalékbokrok szóalakzáró szerepükben is két, egymást követő mássalhangzóval szerepelnek: HB.: *hotolm;* KT.: *mynt;* ÓMS.: *ſyrolm, Walaſth, kegulm.* — Több hasonló vonást mutatnak a többes számú, összetett névszói személyjelek és igei személyragok emlékeinkbeli fejlettebb, *-mk* > *-nk*-s formái is (KT.: *mynket;* — HB.: *uromchuʒ;* — HB.: *uromc* stb.), de ezeknek részben emlékeinkben is megmutatkozó szövevényes előzményei és párhuzamai külön bemutatást és magyarázatot igényelnek (l. később).

A csonka tövűségnek fent vázolt rendjébe illeszkednek bele általában szövegeink jövevényszavai is, akár régebbiek, akár újabbak. A testes, önálló szóból lett toldalékokat mindig csonka tövükhöz veszik: HB.: *paradiſumben, gimilſtwl, puculnec;* KTSz.: *ſcobodſagut;* ÓMS.: *ſymeonnok;* GyS.: *Koorſagbon;* stb. Kivétel nincs. Sőt az ilyen morfémakapcsolat még a két mássalhangzóra végződő csonka tövet is elbírja: HB.: *miloſtben;* KTSz.: *[mi]loſtual.* Csonka lehet a jövevényszó töve akkor is, ha ugyan egyelemű, mássalhangzós toldalék járul hozzá, de ezt vokálissal kapcsolódó újabb toldalék követi: ÓMS.: *kynʒathul,* sőt HB.: *angelcut.* A KTSz.: *[a]ngolucnoc*-féle sok ellenpéldát l. a teljes tövek megfelelő kategóriájánál. — Jövevényszó csonka tövéhez magában kapcsolódó mássalhangzó-toldalékra egyetlen adatunk van: HB.: *archangelt.* A HB.: *paradiſumut* típusú teljes tövű számos ellenpéldát l. a megfelelő helyen.

Mint látható, emlékeink csonka töveinek típusai — több ponton való nem

lényegtelen eltéréseik ellenére is — főbb vonalakban megegyeznek a mai nyelvünkből ismertekkel. Nem véletlenül, hiszen vizsgált szövegeink az uráli—finnugor tőrendszert erősen meghaladó csonka-tövűsödésnek már viszonylag fejlett idejére esnek, ilyen tekintetben is jóval közelebb a mához, mint a kiinduló állapothoz. E csonkatőtípusokat azért mutattam be még a teljes töveknél is nagyobb részletességgel és több példával, mert állapotuk világosan magán hordja történeti magyarázatukat. Azt a tételt, hogy a tő fejlődését — teljes tőként való megmaradását vagy másodlagosan csonka tővé válását — a szóalak egészének struktúrája, belső, fonológiai és morfematikai tulajdonságai nagy mértékben meghatározzák, a teljes tövek vizsgálatában már több vonatkozásban megvilágítottam. Mégis, egyrészt számos, eddig nem térgyalt vagy csak futólag érintett fejlődésmozzanat további magyarázatot igényel, másrészt történeti nyelvészetünknek a csonka tövek kialakulására vonatkozó megállapításaiban vannak olyan egyoldalúságok és ellentmondások, melyeket szövegeink tőállapotának tüzetes vizsgálata helyrehozhat, illetőleg feloldhat.

2. Korábban eléggé általános volt az a vélemény, hogy az uráli-finnugor alapon eleve adott teljes tövek véghangzóinak magyar nyelvi eltűnése, tehát a csonka tövek keletkezése csupán fonetikai jelenség: a hangsúlytalan helyzet s az ezzel járó intenzitás-csökkenés következménye (l. pl.: Szinnyei: NyK. XXXIV, 9, 470; Melich: MNy. VI, 158; Losonczi: NyK. XLIV, 406; Gombocz: MNy. V, 395, NytörtMódszt. 17; Laziczius: MNy. XXVI, 27; Bárczi, Htört.[2] 20—1, 79). Kubínyi (MNy. LIV, 217—21) e felfogást az egyes szavakhoz köthető fonetikai tényezőkről mondatfonetikai tényezőkre is kiterjeszti, s teljes határozottsággal e körbe vonja a második vagy a harmadik nyílt szótag kiesését is.

Valóban, nemigen lehetne tagadni, hogy a csonka tövek nagyarányú kibontakozásában e fonetikai okok erősen közrejátszhattak. Nyelvünknek minden bizonnyal még uráli-finnugor eredetű első szótagi hangsúlya következtében (erről l. részletesebben a hangtani fejezetben) a nevezőszók tővégi magánhangzói az ősmagyarban mind abszolút, mind relatív tövekben hangsúlytalan, tehát fonetikailag gyönge helyzetben lehettek. A minden hangsúlytalan szótagra vonatkozó gyönge helyzet az utolsó szótag vokálisa szempontjából még külön is számításba veendő, tekintve hogy az intenzitáscsökkenés itt érvényesül a legjobban (l. pl.: Laziczius: MNy. XXVI, 27; Bárczi, Htört.[2] 79). Ennek a fonetikai ténynek egyes újlatin nyelvek szóvégi rövid magánhangzóinak elveszésében is komoly jelentőséget szokás tulajdonítani; de nem is kell ennyire messze menni analóg felfogásokért, hiszen például a permi nyelvek véghangzóalakulásának a magyarázatában is bőven előkerül a hangsúlyviszonyok oksági tényezője (l. pl.: Lakó: NyK. XLIX, 162, 171; Kálmán: NyK. LX, 409—13; A. Molnár: NyK. LXXVI, 114).

A tővégi vokálisoknak hangsúlytalan szótagi helyzetükből következő gyöngeségét a korai ősmagyar kor szótagviszonyai más oldalról is alátámasztják. A lexémák felépítésében eredetileg erősen érvényesülő szabályos C—V váltakozás következtében

a tővégi magánhangzó mind puszta szóvégen, mind szintén vokálisos végződésű toldalékok előtt ekkor még jórészt nyílt szótagban állt, tehát nem „védte" a szótagzáró konszonáns. Hogy a zárt szótag végi konszonánsnak az előző vokálist védő szerepe még hangsúlytalan szótagban is lényeges tényező lehet, azt emlékeink egyes geminátás alakjainak (HB.: *odutta, erette*; KT.: *fciluttet*) tárgyalásában is láthattuk: intervokális helyzetben a geminátára szótaghatár esett, így az előtte álló vokális zárt szótag belsejébe került, és részben máig is szilárdan tartja magát (l. a mai *szóltak—szólottak*-féle párokat). A nyílt és zárt szótagoknak a szótest hangzásbeli felépítésében megmutatkozó fontossági különbségére meggyőzően mutatott rá Balázs (ÁltNyTan. V, 7—39). A hangsúlytalan helyzetű vokális eredendő gyöngeségét a nyílt szótag végi helyzet tehát még inkább fokozta, kisebbítve ezzel szótagalkotó s ezen keresztül szótest-felépítő szerepét is. Márpedig a hangsúlytalan helyzetű, nyílt szótag végi vokálisok ősi eredetű nevező szavainkban általában vagy az abszolút, vagy a relatív tő végvokálisai voltak, s ugyanilyen funkciót töltöttek be egykor szóalakzáró toldalékaink végén is.

Az a körülmény, hogy a szóalakok hangzásbeli felépítésében az első vokális volt a fonetikailag erősebb és fontosabb, a második, harmadik stb. pedig a gyöngébb és kevésbé fontos elem, természetesen a további fejlődésnek is meghatározó tényezőjévé vált. A *CVCV* vagy *VCV*, valamint a *CVCV|CV*, *VCV|CV* stb. tőtípusok első — tehát abszolút tő belseji — vokálisa mindvégig szilárdan megmaradt, második, harmadik stb. — egyúttal abszolút vagy relatív tő végi — vokálisában viszont a fonetikai kiindulású redukálódó-eltűnő fejlődés potencialitása adott helyzetekben realizációt nyerhetett.

Hogy az „adott helyzet" kifejezés milyen további fonetikai körülményeket is jelenthet, arra még visszatérek, itt csak egy hangkörnyezeti tényezőre kell külön is utalnom. Mint ismeretes, bizonyos típusú mássalhangzóknak — elsősorban a liquidáknak és a spiránsoknak — a mellettük levő rövid magánhangzókkal való összeolvadási, kiegyenlítődési képessége igen nagy. Ezt a jelenséget, mely az ómagyarban mindenekelőtt a diftongikus kapcsolatok keletkezésének körében nagy arányokban érhető tetten, a végvokálisok története is tükrözteti. Míg például puszta szóvégen a zárhangok utáni tővégi magánhangzó a korai ómagyarban még eléggé nagy arányokban szerepel, a *j*-s, *β*-s, *γ*-s, *χ*-s stb. végződéseken szinte sohasem; teljes joggal teszi föl Bárczi (Htört.[2] 21—3), hogy az ilyenek után a véghangzók elvesztése még az ősmagyar korban megtörtént. A végvokális elveszésének fonetikai okai közül tehát az előtte álló mássalhangzó szerepét, elsősorban a spiránsok és liquidák felszívó, beolvasztó képességét sem lehet számításon kívül hagyni.

3. E pusztán vagy elsődlegesen fonetikai tényezők mellett azonban a tővégi vokálisok eltűnésében morfematikai, illetőleg morfofonetikai tényezőket is számításba kell venni. Erre a sokáig mellőzött körülményre először Papp István (MNy. LIX, 393—408) hívta föl a figyelmet az *i*-s diftongusok fejlődésével összefüggésben.

Ma már azonban a morfematikai vonatkozásokat is a Papptól fölvetettnél jóval szélesebb skálán szemlélhetjük.

Az *i̯*-s diftongusok problematikájának a csonka-tövűsödéssel való összefüggésében kétségkívül a korai, jórészt már az ősmagyar kor végéig megtörtént monoftongizációnak (vö. Bárczi, Htört.[2] 88) van fontos szerepe. A *szëmëi̯* > *szëmé* 'szeme', *alȧi̯* > *alá* 'alá', *nëzëi̯* > *nëzé* 'nézé, nézte'-féle vokális-összeolvadások a szinkrón nyelvérzék számára eltüntették az eredetibb tővéghangzót, s *szëm+é*, *al+á*, *nëz+é* stb. morfematikai tagolást tettek lehetővé, sőt szükségszerűvé. Mint már volt szó róla, vizsgált emlékeink korában ez a változás egészében már régóta lezárultnak látszik (l. pl. HB.: *vola, mige* stb.). A monoftongizálódás természetesen még akkor is kikristályosította a véghangzó nélküli csonka tövek formai ismérveit, ha számos toldalék előtt (*szëmek*, *szëmet* stb.) vagy éppen még puszta szóvégen is *(szëmi*, *szëmü)* megvoltak a véghangzós teljes tövek is. Az *i̯*-s diftongusokkal kapcsolatos toldalékok alaki fejlődésének e mozzanatban van vagy lehet a döntő összefüggése a csonka tövek kialakulásával (vö.: Papp: MNy. LIX, 403—8; Balázs: ÁltNyTan. V, 21—3; A. Molnár: MNyj. XX, 110—1). Hasonló mozzanatokkal lehet számolni például a permi nyelvek csonka-tövűsödésében is (l. Lakó: NyK. XLIX, 171; A. Molnár: MNyj. XX, 110—1).

Papp István (MNy. LIX, 408) e ponton tovább megy, s úgy véli, hogy a monoftongizáció során keletkezhetett *szëmi*, *kéri*-féle toldalékos alakok egybeeshettek az eredetileg ugyanilyen tővéghangzós alapalakokkal, s a funkciózavart a nyelv *szëmi*, *kéri* stb. toldalékos és *szëm*, *kér* stb. toldaléktalan alaki megoszlással küszöbölte ki. Ez azonban már az egyébként helyes kiindulású következtetésnek a túlhajtása, annál is inkább, mert az *í* > *i* rövidülés — a morfematikailag párhuzamos *é* > *ë* és *á* > *ȧ* rövidülésekről meg a tovább-toldalékolt formák *í*, *é*, *á*-inak megmaradásáról most nem is beszélve — nem olyan régi, legföljebb X—XI. századi (l. Bárczi, TihAl. 105—8, MNy. XLIX, 324—35, Htört.[2] 85—7), tehát már csak azért sem lehetett komoly befolyása a csonka-tövűsödésnek még kétségkívül ősmagyar kori nagyarányú kifejlődésében.

Balázs (ÁltNyTan. V, 23) helyesen mutat rá, hogy a csonkató-elvonódást nemcsak az *i̯*-s, hanem az *u̯*, *ü̯*-s kettőshangzók fejlődéstörténete is elősegíthette: *látou̯* > *látó*, amely *lát+ó* morfematikai tagolást eredményezett. Bár a monoftongizálódás egyes esetekben itt is visszanyúlhat az ősmagyar korba, zöme inkább ómagyar kori fejlődmény (l.: Benkő: NyK. LIV, 46—53; Bárczi, Htört.[2] 90—9), s — mint a hangtani fejtegetések során már volt szó róla — még tárgyalt emlékeinkben is joggal számolni lehet nemcsak a diftongikus-vokalikus, hanem még a spiránsos előzményekkel is; vö. HB.: *uolov*, *iarov* stb. A toldalékos alakokból való csonkató-elvonódást tehát ez a folyamat is segíthette, erősíthette ugyan, de inkább csak a jelenség késői, befejező-kiteljesítő szakaszaiban, nem pedig indító tényezőként. — Azt a Balázs-féle felfogást (ÁltNyTan. V, 31) azonban, hogy a szóvégi hosszú *ú*, *ű* rövidülésével előállott *szëmü*-féle toldalékos formáknak a tővéghangzót még tartó alapalakokkal való alaki egybeesése és az ebből következő funkcionális zavar járult volna hozzá a véghangzók

teljes pusztulásához, itt sem tudnám elfogadni. Egyrészt ugyanis az *-ú, -ű* melléknévképző rövidülése nem ilyen korai, sőt valószínűleg jóval későbbi (l.: Benkő, Nyjtört. 94), másrészt az *-ó, -ő*-s változatok mellett az *-ú, -ű*-sök viszonylag későn jelennek meg nagyobb arányokban. Mindenesetre a Balázs (i. h.) említette olyan korai szórványos példák, mint az 1272: *furuzeg*, 1357: *Vosseggw* (OklSz.) stb., rövid *u, ü*-vel semmiképpen nem olvashatók.

A teljes tő véghangzójának a toldalékhoz csatlakozásáról szólva korábban már említést tettem a megnyúlt véghangzók ügyéről. Bár vizsgált emlékeinkben e nyúlást a hosszú vokálisok jelöletlensége miatt nem tudjuk konkrétan kimutatni, közvetett fogódzók alapján (l. pl. a pótlónyúlás soron következő tárgyalásában) sok előfordulását feltételezhetjük. E nyúlott végvokálisoknak a teljes tövekről való leválása, illetőleg toldalékhoz vonódása a csonka tövűsödés folyamatát föltétlenül elősegítette, hiszen a nyelvérzék számára az eredeti teljes tő egyre inkább véghangzótlanodott, azaz csonka tővé alakult át. Az így kikristályosodott csonka tövek emlékeink korában mint mássalhangzóra végződő lexémák csak részben élnek: HB.: *halalnec (hal)*; ÓMS.: *mezuul (méz), wyzeul (víz)*; stb. Morfematikai oppozíciókban azonban mint fiktív tövek is többé-kevésbé véghangzótlan csonka tövekként tűnhettek föl a korabeli nyelvérzék számára, részben oppozícióiknak csonka tövű, lappangó teljes tövű vagy véghangzót a toldalék vonzása miatt elvesztett tövű változatai „segítségével" is: pl.: ÓMS.: *ualallal:* KT.: *wala, uolna;* ÓMS.: *Volek;* GyS.: *walacnok;* stb.; — HBK.: *felevl:* KTSz.: *fele;* stb. Sőt emlékeinknek nem egy ilyen, eredetileg teljes, de már véghangzóját többé-kevésbé elvesztett fiktív töve korábban esetleg valóságos lexémaként is élhetett; legalábbis nem tudjuk, hogy jópár, e körbe tartozó származék alapszava mikor vált eredetibb lexémából puszta fiktív tővé továbbképzett alakjának eluralkodásával; l. pl.: HB.: *feged;* HBK.: *vilag;* KTSz.: *utalatlon*; ÓMS.: *viragnac, fuhazatum*; stb. De ha itt az ősmagyarban is fiktív tövekkel lehetne csupán számolni, az ősi tőstruktúrának a nyelvérzék számára még elevenebben élése folytán a nyúlott véghangzó leválása akkor is mássalhangzós végű abszolút tő benyomását kelthette.

Mint a teljes tövekről szóló fejezetben már részletesen tárgyaltam, a véghangzóknak a tövekről való leválása és „előhangzókként" a toldalékokhoz csatlakozása nem diftongikus kapcsolatokban, valamint nem megnyúlott, hanem rövidnek maradt véghangzók esetében is viszonylag széles morfematikai skálán bekövetkezett; s vizsgált emlékeink sok ilyen jelleggel kiformálódott toldaléka azt is mutatja, hogy a jelenség régi, ősmagyar kori gyökerekre megy vissza. Világos, hogy a műveltető funkciójú *adat, nézet* típusa morfémakapcsolatokban — akár nomen-, akár verbumképzős változatokról van is szó (lehetséges etimológiai azonosságukat l. egyébként Balázs: MNy. LXXV, 42—5) — az *-at/-et* képző ilyenként való kiformálódása *ad+at, néz+et*-féle tagolást már viszonylag korai időkben lehetővé tett, ezzel egyúttal a csonka tő kikristályosodásának a lehetőségét is megteremtve. Balázs (ÁltNyTan. V, 30) az *-unk/-ünk* birtokos személyjel „előhangzó"-tapadásának jelenségével utal e körülményre, elvileg helyesen, bár a vokális-átvonódás — mint láttuk — inkább az

alsó nyelvállású szinten „leblokkolt" toldalék-előhangzók esetében lehetett a csonka tövek kiformálódása szempontjából elsősorban hatékony. Ugyane jelenségkörre céloz A. Molnár is (MNyj. XX, 111), egyúttal permi párhuzamokra is rámutatva.

A csonka tövek keletkezésében közrejátszható morfematikai jelenségek számbavételében nem feledkezhetünk meg egy olyan alapvető tényezőről, amelyre eleddig alig történt utalás. Ez pedig a végvokális kifejezetten morfematikai kapcsoló funkciójának dolga, melyről a teljes tövek tárgyalása során ottani vonatkozásainak szemszögéből már szóltam, rámutatva, hogy adott morfofonetikai helyzetekben a toldalékok kapcsolhatása érdekében a véghangzó megmaradására, tehát a teljes tő fönntartására okvetlenül szükség van. Ebből persze az is következik, hogy bizonyos esetekben viszont erre nincs okvetlenül vagy nincs egyáltalán szükség; ez a körülmény viszont a véghangzók elveszése, illetőleg a csonka tövek kialakulása számára nyitott lehetőségeket. Melyek voltak ez utóbbi esetek?

Mindenekelőtt azoknak a toldalékoknak az eredeti véghangzói voltak ilyen kapcsoló szerep híján, amelyek szintaktikai szóalakokat zártak, tehát a ragok véghangzói. Így például az ősi *-t*, *-n*, *-l* határozóragoknak, a *-t* tárgyragnak stb. az uráli-finnugor alapon föltehető végvokálisa valószínűleg igen régen, még a korai ősmagyarban elveszhetett, mivel nem volt morfematikai kapcsoló szerepe, és a toldalékok funkciójának meghatározásához sem járult hozzá különösképpen. Igaz, hogy az ilyen természetű toldalék-végződéseket — mint tanulmányom morfematikai fejezetének bevezetőjeként kifejtettem — nem tekintem tővégi magánhangzóknak; említésük azonban e körben mégis szükséges, mert feltehetően legkorábbi vagy legalábbis igen korai esetei lehettek annak a jelenségnek, amely egyáltalán mássalhangzós alakvégződéseket hozott létre nyelvünkben, s legalábbis analógiául szolgálhatott a tövekben is ugyanilyen formák létrejöttéhez.

A puszta, toldalék nélküli szóalakok szintén nagy figyelmet érdemelnek e vonatkozásban. Ezek ugyan potenciálisan alapul szolgáltak toldalékok kapcsolódásához, s így felfogásom értelmében természetesen már szótövekként tekintendők, de ott, ahol a toldalékolás ténylegesen nem történt meg (nulla-morfémás alakok: nominativusok, igei egyes 3. személyek stb.), véghangzójuk morfematikailag funkciótlan volt. Az a nézet is fölvetődött (l. A. Molnár: NyK. LXXVI, 115), hogy ilyen helyzetben a végvokálisoknak szófelépítő szempontból vett értelmi szerepe is kisebb volt, számuk, variációs lehetőségeik korlátozottsága miatt; tehát kicsi volt a hírértékük, nagy a redundanciájuk. Ebben a felfogásban is van bizonyos igazság, bár óvatosabban kell vele bánni, hiszen az eredeti szavak véghangzói záródási folyamatának sokfélesége és többvonalúsága, a különféle etimologikus vagy analógiás véghangzós jövevényszavak belépése stb. a vokális végződést még abszolút szóvégen is eléggé variálttá tette az ősmagyar kor jelentékeny részében, talán a kései ősmagyar és a korai ómagyar némi kivételével, amikor ilyen helyzetben már jobbára csak felső nyelvállású rövid vokálisok fordulhattak elő.

Nem volt nélkülözhetetlen a tővégi magánhangzó morfematikai kapcsoló szerepe olyan toldalékos szóalakokban sem, ahol az abszolút vagy a relatív tő véghangzója előtt, valamint a toldalékban vagy annak kezdetén olyan konszonánsok álltak, melyek egymáshoz képzésmódjuk következtében jól kapcsolódhattak; vö. pl. az *élni*, *nézve*-féle alakok eredetileg teljes tövű előzményeit. Ilyenkor olyan potencialitás állt elő, amelyben a tővégi hangzó a morfematikai kapcsoló funkció különösebb károsodása nélkül szükségtelenné válhatott: **éleni* > *élni* stb. A toldalékos alakokban e ponton mutatkozik meg legszembetűnőbben a teljes tövek szükségszerű megmaradásának és a csonka tövek keletkezési lehetőségeinek a szembenállása.

4. A csonka tövek keletkezésének, illetőleg fölszaporodásának a magyar hang- és morfématörténetben konvergensen ható tényezőin kívül volt még egy további, lexikai—etimológiai természetű okozója is. Hangtörténetünkben elfogadott tételnek számít, hogy korai jövevényszavaink még lexikai alapalakjukban is analogikus tőhangzót kaptak, sőt ez egyes különleges esetekben még a XI—XII. század folyamán is produktív jelenség lehetett; l. az ilyen névalakokat: An.: *Tofu*, *Etu*, *Borfu* stb.; sőt DömAd.: *Sebu*, *Antu*, *Micu* stb. (l. pl. Bárczi, TihAl. 73, Htört.[2] 19, Szótöv. 20; továbbá Benkő: MNy. XLVI, 230—3). Ám több mint valószínű, hogy azok az egyre tömegesebben beáramló jövevényszavak, amelyek az átadó (török, szláv, latin, német stb.) nyelvekből mássalhangzós végződésű töveket hoztak át, fokozódó nyomást gyakoroltak a magyar tőrendszerre, a csonka tövek szaporodása „érdekében". Bár e körülmény a csonka tövek keletkezésének megindító mozzanataihoz nemigen járulhatott hozzá, ahhoz azonban igen, hogy — legalábbis a török jövevényszavak esetében — már az ősmagyar kor vége óta ez úton is kapu nyílhatott a csonka tövek számának növekedéséhez, még toldalékos alakokban is (l. erre a HB. *archangelt*, *angelcut* adatainak korábbi tárgyalását).

Ez a tényező még a teljes tövek alakulásában is nyomot hagyhatott, legalábbis a véghangzó nyelvállásfokát illetően. Ismeretes az a szabályszerűség, amely bizonyos toldalékok előtt nyelvünk ősi eredetű szavaiban, valamint igen korai jövevényszavaiban az alsó nyelvállású véghangzókat (*halas*, *halak* stb.; *nyakas*, *nyakat*; *hidas*, *hidak*; stb.), a későbbi jövevényszavakban pedig a középső nyelvállásúakat (*boros*, *borok*; *mákos*, *mákot*, *partos*, *partot* stb.) mutatja uralkodónak, bár ezt a viszonylagos szabályosságot a tőbelseji vokális hatása, az analógia stb. nem egy esetben felborította (vö.: Bárczi, Szótöv. 22; D. Bartha: NytudÉrt. 42. sz. 90—4). Lehet, hogy a vizsgált szövegeinkben megmutatkozó efféle különbségek: HB.: *urot*, *utot*, *rezet* stb., de *adamut*, *paradifumut*, *vermut* stb. — amennyiben az írásmód itt, ha valószínűleg egy nyelvállásfokkal lejjebb is, mindig tényleges kiejtésbeli eltéréseket takar — ilyen okokra mennek vissza. Az említett összefüggés morfematikai vetülete abban állhat, hogy az ősi szavak és a legkorábbi jövevényszavak eredetileg etimologikusan, illetőleg analógiásan alsóbb nyelvállású véghangzójával szemben az újabb jövevényszavak toldalékos alakjaiban a tő végső, magasabb nyelvállású hangeleme inkább csak morfematikus kötő szerepű.

5. Mindezek a fölsorolt fonetikai, morfematikai és etimológiai okok együttesen vezettek oda, hogy az ősmagyar kor elejére feltehető általános teljes-tövűséget és nagymértékű nyílt-szótagúságot fokozatosan visszaszorítsa a csonka-tövűség és a vele kapcsolódó zárt-szótagúság kibontakozása, melynek fő eseményei az ősmagyar kor második felére tehetők, és az ómagyar kor elejére — természetesen vizsgált emlékeink korára is — már nagyjában-egészében lezajlott folyamatnak tekinthetők. Az okrendszer sokfélesége és konvergensen ható volta egyúttal megvilágítja e folyamat erősségét is, azt, hogy az emlékeinkbeli és attól már csak egyes pontokon eltérő későbbi-mai tőrendszerben a csonka tövek oly jelentős arányokban vannak képviselve. — Hogy a véghangzók eltűnésének és a hozzá kapcsolódó csonka-tövűségnek vizsgált szövegeinkben mik a pontos arányai a megmaradt teljes tövekhez képest, azt számos tényező (bizonytalan etimológiák, bekapcsolódó jövevényszavak, geminációs, szóalakzáró ragok gyakorisága stb.) miatt egzakt számadatokkal nem lehet kifejezni. Mégis e tekintetben is némi tájékoztatást nyújthat a nyílt és a zárt szótagok arányának a szótag-kérdéseknél már bemutatott számszerűsége. Még ha nem is feledkezünk el arról, amit ott a zárt szótagok többletének sajátos szóalak-szerkezeti okairól mondtunk, továbbá ha számításba is kell vennünk, hogy szövegeink bizonyos zárt szótagjai nem vokális-eltűnéssel keletkeztek, s még a vokális-eltűnések egy, bár jóval kisebb része sem véghangzót érintett, akkor is szembetűnő a generális változás egy olyan ősi állapothoz képest, amelyet — mint már volt szó róla — a teljes-tövűséghez kapcsolódó nyílt-szótagúság uralt.

A csonka-tövűség előbb említett okainak a csonka töveknek már szintén felsorolt emlékeinkbeli típusaira való rávetítése a legtöbb típus magyarázatát szinte magától megadja. Néhány körülményre azonban külön is szükséges a figyelmet fölhívni.

A csonka-tövűsödésnek a két fő morfematikai helyzetben: a toldalék nélküli puszta szóvégeken, valamint a toldalékos alakok abszolút és relatív töveiben való végbemenetele szorosan összefüggő, egy jelenség keretében szemlélendő folyamat: lényegében ugyanazon okok együttese hozta létre, ugyanazok a fő sajátosságok jellemzik, és ugyanazokba a végeredményekbe torkollik. Ezt a sokrendbeli összefüggést nem cáfolhatja meg az a körülmény, hogy a két fő típus közt bizonyos különbségek is észlelhetők; ezek a különbségek ugyanis a kétféle morfematikai helyzetből mintegy szükségszerűen következnek. E vonatkozásban tehát Kubínyival (MNy. LIV, 217—8) és Papp Istvánnal (MNy. LIX, 408) értek egyet, akik a kettős morfematikai helyzet problematikáját szétválaszthatatlannak tekintették, s a puszta szóvégi, úgynevezett „sorvadó" magánhangzók ügyét nem tartották másfajta jelenség keretében szemlélendőnek.

A kétféle helyzet fejlődésének az a különbsége, mely a végkifejletben a puszta toldalék nélküli tővégek vokálisainak teljes eltűnését eredményezte, a toldalék előtti tövekben viszont — a végvokális elveszésével járó csonka-tövűsödés erőteljes érvényesülése mellett — a véghangzós teljes töveket is fönntartotta, a kettős morfematikai szerep világos következménye. Az eredeti végvokálisra nehezedő azon fonetikai, morfematikai és lexikológiai természetű „nyomás", melyet az okrendszer

együttese szemléltetett, mindenütt e hangelem pusztulására vezetett, ahol a szótest morfofonetikai felépítettségében nem volt nélkülözhetetlen funkciója. A nyelvünk agglutináló jellege folytán előállt tömérdek morfémakapcsolatban azonban bőven voltak olyan morfofonetikai helyzetek, ahol az eredeti tőséghangzónak kapcsoló, kötő funkcióban fönn kellett maradnia, vagy legalábbis a fönnmaradása a szóalak kedvezőbb felépítettségét biztosította. Ezen az alapvető morfofonetikai funkción kívül a teljes tövek fennmaradása — a csonka-tövűsödés párhuzamos végbemenetelével szemben — a toldalékok, illetőleg a toldalékos alakok szempontjából fontos jelentésmegkülönböztető szerepet is magára vehetett; ennek számos példáját láttuk a teljes tövek tárgyalásában, az *állat — állott — állt* típusú szembenállásokban.

Az eredeti végvokális eltűnésével járó csonka-tövűsödés természetesen mindkét morfematikai alaphelyzetben gyakori és huzamosan tartó ingadozásokkal járt. Ennek a vetülete, hogy a puszta, toldalék nélküli tőségeken még az ómagyar kor szórványemlékeiben is bőven találunk kiírt vokálisokat. De ugyanakkor már a legkorábbi szórványokban is sok a véghangzó nélküli szó: l. pl.: KonstPorph: γενάχ, ἰέλεχ, ἐξέλεχ stb.; TA.: *hel, gnir, fyher, kurtuel* stb.; és mi sem bizonyítja, hogy ezek véghangzójának eltűnése nem kezdődött-e el az ómagyar kor elejénél sokkalta korábbi időben, annál is inkább, mivel — mint már szó volt róla — bizonyos esetekben, például *γ, β, j* stb. után a végvokális igen korai eltűnése hangtörténetileg eléggé jól igazolható is. A puszta szóvég vokálisának meglétével vagy hiányával járó ingadozás természetesen nemcsak egyes szavak közt, hanem ugyanazon szavakban is sokáig fennállhatott; erre még a korai ómagyarból is rengeteg példa van: TA.: *far* ~ An.: *Saru;* TA.: *kereku* ~ 1075/1124: *kerektou* (OklSz.); 1252: *Surkfiz* (OklSz.) ~ 1251/1281: *Surkufyzv* (OklSz.); stb.; — sőt ugyanegy nyelvemlékből is számos: TA.: *utu* ~ *ohut;* An.: *Borfu* ~ *Bors;* stb. Ugyanez lehetett a helyzet a kései ősmagyarban is. Ingadozásoktól nem mentes természetesen a toldalék előtti tövek minősége: a rajtuk levő végvokális megléte vagy hiánya sem, de ez töméntelen példával eljön egészen a máig; vö. a *szólott* ~ *szólt*-féle kettősségeket. Hogy az ingadozás puszta szóvégen lényegében a korai ómagyarral lezárul, toldalék előtt pedig máig tart, azt a morfematikai helyzet kettőssége az előbb említettek szerint magyarázza.

Az tehát világosan megokolható tény, milyen alapon jutott a fejlődés odáig, hogy tárgyalt szövegeinkben — már a mai magyar nyelvi helyzettel teljesen azonos módon — puszta tőségen csak csonka tövek vannak, toldalék előtt viszont teljes és csonka tövek egyaránt előfordulnak. Közel sem ennyire világos azonban az a teljes tövek vizsgálatában már említett szembenállás, amely a puszta tőségeken korai szövegemlékeink és még ilyen helyzetű teljes töveket is gyakran felmutató azonos korú szórványemlékeink között mutatkozik. Mivel az időrendi különbség — bár természetesen sokszor belejátszik a kettősségbe — alapvető magyarázati tényezőként kiiktatható, más lehetőségek után kellene nézni. Gondolni lehetne például a latin szövegbe ágyazott elszigeteltség és a magyar szövegfolyamatosság ellentétére; egyes szórványok és a szóban levő szövegek nyelvjárási különbségeire; a szórványok tulajdonneveinek és

a szövegek közszavainak esetleg nem teljesen azonos tőfejlődésére — egzaktan azonban egyik feltevés sem igen bizonyítható.

A puszta tővégi helyzet és a toldalék előtti helyzet között nincs ellentét a végvokális eltűnésének természetében sem. Semmi egzakt bizonyítékkal nem rendelkezünk ugyanis olyasféle szembeállításra, hogy puszta tővégeken az eltűnés úgynevezett „sorvadással", tehát fonetikai természetű képzésgyöngüléssel ment volna végbe (vö. pl.: Gombocz: MNy. V, 395, ÖM. II/1, 88; Bárczi: MNy. XL, 324, TihAl. 70, Htört.[2] 17—24), toldalékok előtt viszont nem. Bárczi (Htört.[2] 17, 78) a megalkotott ellentétet úgy próbálja enyhíteni, hogy felteszi: talán a szóbelseji, nyílt szótagi vokális-kiesésben is közrejátszhatott ilyen sorvadás.

Abban természetesen nincs kétség, hogy a vokálisok hangsúlytalan helyzetben alapvetően fonetikai redukcióval fejlődtek, amelyben a zártabbá válás és a labializálódás fő mozzanatain kívül, pontosabban azok után a csökkent, mormolt, alig hallható kiejtésmód is elvezethetett a teljes megsemmisülésig (az intenzitás-csökkenésről l. legrészletesebben Laziczius: MNy. XXVI, 27—30). Ez azonban nem korlátozható a puszta szóvégi helyzetre; az alig hallható képzésmódra szó belseji példáink akár még a mai magyarból is vannak (l. Kálmán: MNy. XLVII, 314—6). — Még fontosabb azonban a kérdés másik oldala. Semmi kényszerítő körülmény nincs arra, hogy feltegyük: a puszta tővég vokális-eltűnései csak „sorvadással" történhettek. Persze úgy is, ami az imént jelzett korai ómagyar ingadozásokkal is együttjárhatott. Az ilyen helyzetben úgyszólván általános — és ezért tényleges kiejtést is tükröztető — ómagyar *u*-s, *i*-s jelölésmódok azonban legföljebb annyit bizonyítanak, hogy a zártabbá válás és a labializáció e puszta tővégi végvokálisokat felső nyelvállású szintre és gyakran labialis képzésmódra vitte. De — mint a hangtani fejezetben bőségesen tárgyaltuk — záródási és labializációs folyamatokat tapasztalhatunk toldalékok előtti helyzetben is, még ha a záródás a legtöbb esetben valószínűleg nem is jutott el a felső nyelvállásfokig, s ha a labializáció sem ment mindig végbe (bár l. pl. emlékeinkben a sok *ö*-s, esetleg *ü*-s végvokálist is).

Az a körülmény, hogy a végvokális eltűnését nemcsak fonetikai, hanem morfematikai és lexikai természetű okok is magyarázzák, világosan jelzi, hogy a redukálódásnak puszta tővégen sem kellett okvetlenül minden fonetikai fokozatot, tehát az egészen redukált, mormolt állapotot is végigjárnia: eltűnhetett teljes értékű fonémaként is, mint azt már korábban is többen (Simonyi: Nyr. IX, 104; Melich: MNy. VI, 158; stb.) gondolták, s amire Papp István (MNy. LIX, 408) morfofonológiai szempontokra hivatkozva a leghatározottabban utalt. A hangsúlytalan helyzetű vokálisnak természetesen a záródás és a labializálódás folyamatát sem kellett föltétlenül végigjárnia (l. Kubínyi: MNy. LIV, 225). Ez csak fonetikai potencialitás volt, melynek realizálódását sok minden megakadályozhatta vagy legalábbis nem indukálhatta. Ilyen akadályozó tényezőre a toldalék előtti véghangzó zárt szótagi helyzetével, védettségével kapcsolatban előtt már rámutattam. De az ómagyarban még meglevő puszta tővégi magánhangzók is például gyakran nem labialisak: *i*-vel jelölésüket (l. pl. KonstPorph.: *νέκη*, *μεγέρη*, *καρή* stb.; DömAd.: *Halaldi*, *Filedi* stb.),

illetőleg *i*-s, *i*-s kiejtésüket egyes esetekben a tőbelseji vokálisok illabialitása is megtarthatta. A hangsúlytalan redukálódás fonetikai folyamatának végig nem járása — mely a toldalék előtti véghangzó esetében közönséges — elvileg toldalék nélküli, puszta tővégen is lehetséges, s esetleg csak azért nincsenek kimutatható nyomai, mert az ilyen helyzetű végvokálisok eltűnésének emlékeinkből csak a legvégső szakaszát ismerjük. Honnan tudjuk például, hogy — mondjuk — középső nyelvállású és azon belül történetesen illabialis végvokális puszta tővégről nem tűnhetett el az ősmagyarban, illetőleg hogy az ómagyar elején is bőven tapasztalható eltűnéséhez előbb okvetlenül felső nyelvállásúvá kellett válnia, sőt még sorvadóvá is lennie? Toldalék előtti tővégről például föltétlenül eltűnhetett középső, sőt alsó nyelvállású végvokális is (l. alább).

Mivel a puszta tővégi magánhangzó mindig hangsúlytalan nyílt szótag végén áll, a hangsúlytalan nyílt szótagoknak a végvokális kiesésében játszott elsőrendű szerepe ilyen helyzetben ab ovo megmutatkozik. Ennek ellenére a hangsúlytalan nyílt szótagi helyzet vokálist eltüntető szerepét részletesebb törvényszerűségeiben mégsem tudjuk jól lemérni, mégpedig két okból. Egyrészt azért, mert a végeredményében általános érvényesülés nem ad megfelelő szembeállítási lehetőségeket, másrészt azért, mert a végvokális ilyen helyzetben való eltűnése írásos forrásainknak legkorábbi idejében is már eléggé a végét járja. A rés- és zárhangok utáni helyzet már említett különbségein kívül azonban az eltűnés két további fontos sajátossága mégis eléggé megmutatkozik: legtovább tart ki a véghangzó a rövid hangtestű szavakban, valamint két mássalhangzó után (l. Bárczi, Htört.[2] 23). Az első sajátság a véghangzónak a rövidebb szó hangteste felépítésében való nagyobb szerepére utalhat: például az *uru*-ban nagyobb szükség lehet a második *u*-ra is, mint egy **szàkàdátu*-ban (mely utóbbinak viszonylag sok korábbi adatában nem is találunk soha véghangzót; l. már TA.: *zakadat*). A toldalékok előtti véghangzókkal szembeállítva ennek a sajátságnak is megvan a maga jelentősége, még inkább a másodikul említettnek, amely már erősen a toldalékok előtti véghangzók problematikájához kapcsolódik.

A végvokálisnak a hangsúlytalan nyílt szótagban való kiesése, illetőleg e kiesés körülményei a szótest belsejében, a toldalékok előtti tőveghangzók esetében mérhetők le jobban. Itt ugyanis — a puszta tővégi vokális sorsával ellentétben — a csonka tövűvé válásnak és a hozzá jórészt kapcsolódó zárt szótagúsodásnak a bekövetkeztét szembe lehet állítani a teljes tövűségnek és a vele meghatározott esetekben együtt járó nyílt-szótagúságnak a megmaradásával; azonkívül az egész folyamatot, mely lényegében napjainkig tart, nyelvtörténeti adatokkal bőven tudjuk szemléltetni és ellenőrizni.

Vizsgált emlékeinkben a toldalékos szóalakok abszolút és relatív töveinek korábban bemutatott típusai pontosan jelzik azokat a szó hangtestének felépítéséből fakadó körülményeket, amelyek fennállásával a végvokális kiesése bekövetkezhet vagy éppen szükségszerűen bekövetkezik. E tekintetben már többszörösen utaltam arra, mennyire befolyásolhatják a kiesés bekövetkeztét a kérdéses vokálist közrefogó konszonánsok fonetikai jellegzetességei, illetőleg az ebből fakadó kapcsolódási lehetőségek. Kevesebb szó esett viszont egy, az előbbivel részben összefüggő másik

befolyásoló tényezőről. Tudniillik arról, hogy a három vagy több szótagból fölépített toldalékos szóalakokban a második, harmadik stb. nyílt szótagnak a vokálisa — egyúttal a második szótagban az abszolút tőnek, a harmadikban, negyedikben stb. a relatív tőnek a végvokálisa — az egymásra következő szótagok kölcsönhatásainak a szoros függvényeként eshet vagy nem eshet ki.

Az eredeti szóalak-struktúrában nyílt második szótagi, abszolút teljes tő végi vokálisnak a kiesését erősen indukálja az a körülmény, ha a harmadik szótag, legyen az akár nyílt, akár zárt, olyan magánhangzót tartalmaz, amely valamiféle ok miatt (funkcióval bíró toldalék vagy annak eleme; hosszú időtartamú; környező mássalhangzói nehezen kapcsolhatók; stb.) nem eshet ki: HB.: *Latiatuc, emdul, elnie, choltat, turchucat, intetvinec, kinzotviatwl, charmul;* HBK.: *lilki, mente, ivtua;* stb. Igen valószínű, hogy valamikor teljes abszolút tő volt az efféle szóalakok toldaléka előtt is: HB.: *iorgoſſun, ildetuitvl;* HBK.: *helhezie;* KT.: *ymleti, uolna;* GyS.: *mūdut;* stb. Sőt nem lehetetlen, hogy jópár, ismeretlen vagy bizonytalan eredetű, de feltehetően igen régi szavunkban valamikor szintén megvolt az abszolút teljes tő végvokálisa, s ezt csak a rá következő további testes morfematikai elem „ugratta ki"; vö. pl.: HB.: *Engede, urdung, iſten, ember;* HBK.: *teſtet;* KT.: *eſmeriuc;* stb. — A *holt, int, ment, mond, test* stb. toldaléktalan tőalakok mássalhangzó-kapcsolattal való végződése valószínűleg az előbbi formákból való elvonódás eredménye. Az ilyen elvonódás megszilárdulása viszont — éppen az egymás melletti szótagok erős kölcsönhatásai következtében — az eredeti harmadik, nyílt szótag relatív teljes tövű végvokálisának megtartását is előidézhette. Ilyenekre még mai nyelvjárási példáink is bőven vannak; l. pl. az ilyen határozói igenév-formákat: *mondava ~ mondova, hajtava ~ hajtova, dögleve ~ döglöve* stb. (Horger, Nyj. 112); ezzel szemben viszont nem véletlen, hogy egy mássalhangzós szóvégződés esetén korai szövegeinkben sincs már meg a határozói igenév előtti végvokális: HB.: *ivtua;* KT.: *fugua;* KTSz.: *menuen;* ÖMS.: *kethwe;* stb. De l. ugyanakkor a HB.-nek valószínűleg határozói igenévként felfogható *terumteve* alakját! Ugyanilyen törvényszerű a HB.-ben az *elnie, ketnie*, de *ovdonia* „ellentét" is, mely egyébként az *ovdonia* esetében a konszonáns, *β*-s kiejtésnek is bizonyítéka; a mai nyelvben is *oldani* és nem **oldni*, ugyanígy *hajtani, mondani* stb.

Az eredeti szóalak-struktúrában nyílt, harmadik vagy negyedik szótagi, relatív teljes tő végi vokálisnak a kiesését — a rá következő testes vagy legalábbis magánhangzós toldalékok hatásán kívül — az is indukálja, ha az előtte álló második, harmadik szótagból valamilyen, előbb emlegetett ok miatt nem esik, nem eshet ki a vokális. Példák a harmadik nyílt szótag eredeti végvokálisának eltűnésére: HB.: *terumteve, mulchotia, kegilmet, iorgoſſun, uimaggomuc, nugulmabeli;* HBK.: *Scerelmeſ, tumetivc, kegilmehel, iochtotnia;* stb.; eredeti negyedik szótagból való kiesésre: KTSz.: *lacadalma, tamadatia, aradatia* stb. — Valószínű, hogy elsősorban ilyen, tovább toldalékolt alakokból vonódtak el az efféle formák: HB.: *hotolm;* ÓMS.: *fyrolm, Walaſth, kegulm.* Ugyanezeket a lexikai alapalak végvokálisának (vö. An.. *zerelmu*) elveszése is létrehozhatta volna (l. Bárczi, Szótöv. 30), vagy talán segítette is

létrehozatalukat; a vokális kiejtésének azonban a morfematikus okait föltétlenül fontosabbnak kell megítélnünk. Mint ahogy morfematikus okok játszottak közre a *hatalom, szerelem*-félékben, a szóvégi mássalhangzó-kapcsolat későbbi, újra való felbontásában is, amikor a mássalhangzóval kezdődő, újabb keletkezésű toldalékok agglutinációjának befejeződése miatt a tővégre egyre nagyobb fonetikai „nyomás" nehezedett. A *hatalm* típusú elvonódások azonban nem könnyen adták meg magukat, sőt egy ideig még mássalhangzóval kezdődő, de természetesen testes toldalékot is elbírtak. Ennek példája az ÓMS.: *fyrolmol* is, amelyben első mássalhangzó-elemére nézve hasonult *-val* rag van, nem pedig puszta *-l*, ahogy Mészöly (ÓmSzöv. 233) gondolja; a szövegíró vagy inkább másoló itt fonetikusan jól írt ugyan, morfematikusan azonban nem. A *hatalm*-félék későbbi vokális-betoldódásával szemben a *választ*-félék a későbbi fejlődésben is elbírták nemcsak a két mássalhangzós végű alapalakot, hanem a mássalhangzóval kezdődő, természetesen megint csak testes toldalékot is; l. HB.: *ʒocoʒtia* (< **szakasztujà*).

A tárgyalt szabályosságok mutatkoznak meg lényegében a viszonylag későn — bár azért még gyakran az ősmagyarban — agglutinálódott, mássalhangzós kezdetű, testes toldalékoknak az abszolút vagy a relatív tőhöz járulásában is. Mint már szó esett róla, ezek elsősorban testes voltuk miatt csatlakoztak a csonka tövekhez, vagy ha valamilyen oknál fogva mégis teljes tőhöz járultak (l.: An.: *edunec, oufadunec;* HB.: *uruʒag;* KTSz.: *latotuben* stb.), ez a kapcsolat hamar „tönkrement". Így nincs különösebb jelentősége az olyan kérdésfölvetésnek, hogy vajon milyen úton keletkezett például a HB. *halalnec* alakja. Mert nyilvánvalóan előzménye lehetett egy **χàlàlunek* alak is (vö. HB.: *halalut* is), melyből a második szótag vokálisának kényszerű maradása meg a végső testes toldalék miatt a harmadik szótagból esett ki a véghangzó. Létrejöhetett azonban úgy is, hogy a már végvokálisát vesztett *χàlál*-hoz (vö. ÓMS.: *halal*) csatlakozott a ragelem. De a **χàlàlu* > *χàlál* fejlődést is ugyanazok a tényezők hozták létre, mint a **χàlàlunek* > *χàlálnek* fejlődését, mindkét irányban megnyilvánuló kölcsönhatásokkal, s lehet, hogy időben sem lényegesen eltérően. — Persze, ha valamilyen különleges fonetikai adottság — például a puszta tővégnek vokális nélkül két mássalhangzóra végződése — közbejött, a testes toldalék előtt is fennmaradhatott vagy létrejöhetett a tőhangzós—kötőhangzós megoldás; l. pl. N. *partonak, sáncoba, könyvöbü* stb. (Horger, Nyj. 108; Imre, NyjRendsz. 305—6).

Az abszolút vagy a relatív tövek végéről toldalék előtt eltűnt tőhangzó — a gyenge helyzet redukciós fejlődéséből következően — gyakran felső nyelvállású volt, mint azt vizsgált emlékeink hangjelölése is sejteti. De a fonetikai redukciónak itt még annyira sem kellett föltétlenül mindig elérnie a felső nyelvállásszintet és a labialis jelleget, mint azt esetlegesen a puszta tővégi vokális-kiesésben feltettük: alacsonyabb fokról és illabialis minőségben is kieshetett (vö. Kubínyi: MNy. LIV, 225), éppen azért, mert kiesését nemcsak fonetikai tényezők befolyásolták. Vagyis pl. a *szerelmes* alakot nem kellett föltétlenül **szerelümes* alaknak megelőznie, a kiindulás **szerelemes* vagy **szerelëmes* is lehetett (ami persze a mai *szerelem* nominativus nem egyenes folytatása).

Azok a kölcsönhatások, melyek az abszolút és a relatív tövek véghangzóinak sorsát irányították, igen nagy mértékben a nyelvi ökonómia megnyilvánulásai. A nyelv, illetőleg a beszélők a szóalakok felépítésében nagyon gyakran megspórolták a morfofonetikai szempontból nem föltétlenül szükséges vokálisokat s a velük járó külön szótagokat, s ez a változás igen nagy arányokban éppen a végvokálisokon nyilvánult meg (vö. Balázs: ÁltNyTan. V, 32—6). Az eredeti szóalak-felépítettség hagyatékaként egymásra következő két, de különösen három nyílt szótag túlságosan sok, illetőleg túlságosan gazdaságtalan volt, továbbá a bennük levő végvokális gyakran túlságosan funkciótlan volt ahhoz, hogysem végérvényesen fennmaradhasson. Sorsuk azonban eléggé szigorúan egymáshoz kapcsolódott, egymáshoz viszonyított helyzetükön múlott: a morfofonetikai szempontból gyöngébbnek kellett eltűnnie, az erősebb megmaradásának feltételével. Azonos fokú erősség, illetőleg gyöngeség esetén a kölcsönös befolyásolás ingadozásba csapott át. Ez jut kifejezésre például az abszolút vagy a relatív tövek véghangzóinak kiesését illetően máig is elhatoló ilyen kettősségekben: *ácsorogni ~ ácsorgani, söpörtök ~ söprötök, véreznek ~ vérzenek* stb.

Az ökonomikus szóalakképződés vizsgált emlékeink korában már olyan erősen ható tényezőnek bizonyul, hogy egyes esetekben a fejlődés az irodalmi nyelv későbbi—mai formáit is túlhaladó jelleget öltött: HB.: *ʒumtuchel, vogmuc* (többször), *angelcut;* KT.: *chudaltus;* GyS.: *Habrofagben.* Ezek természetesen nem előzményei a mai magyar formáknak, hanem az egykori nyelvjárási fejlődés mellékvonalai.

A CSONKATÖVŰSÉGGEL ÖSSZEFÜGGŐ MORFOFONETIKAI JELENSÉGEK

1. Részben a csonka töveket létrehozó fonetikai tényezők önmagukban, részben a tővégi vokálisok komplex okrendszerre visszamenő kiesésének analógiás hatásai játszottak közre az úgynevezett kétnyíltszótagos jelenség azon eseteiben, amikor nem morféma végi, hanem morféma belseji vokálist érintett a kiesés. Ez azonban az előzőkben tárgyalt tővéghangzó-problematikánál — főként a korábbi időkben, például még vizsgált emlékeink idején is — jóval kisebb számú, de ugyanakkor általában frissebb keletkezésű esetet érintett. A jelenség két fő típusa: a tőmorfémák, valamint a toldalékmorfémák belsejében levő vokálisok eltűnése.

Tőmorfémák belsejében általában csak jövevényszavak jöhetnek számításba, mivel az eredeti szavak belsejében — mint láttuk — rendszerint tőmorféma végi volt a korábbi szóalak-struktúra szerint második, harmadik stb. szótagot lezáró rövid magánhangzó. A fent vázolt törvényszerűségek szerint kialakult, szó belsejében két egymás melletti mássalhangzót létrehozó ökonomikus szóalak-struktúrába a jövevényszavak mindenekelőtt pompásan beilleszkedtek, meglehetősen nagy számban és kivétel nélküli azonossággal: HB.: *muncaſ, achſcin, archangelt;* HBK.: *timnucebelevl;* KT.: *tiſtan, ſceplev;* KTSz.: *Gabr[iel], [te]nguruknec, [o]ltara, bethle[hembele], puſtobe[l]e;* GyS.: *tiſtef;* stb. Sőt — az ÓMS.: *ſyrolm*, de főként *Walaſth*-féléknek

megfelelően — még a tő végén is megmaradt az eredetibb két mássalhangzó: HB.: *miloſtben* (vö. ÓMS.: *ſyrolmol*), GyS.: *kereʒt;* stb. A rendszerhatás azonban ennyivel nem érte be. Megfelelő helyzetben a tőbelseji vokálist ki is ejtette: HB.: *vermut;* KTSz.: *ſulgam, ſulgad (< szuluga*, l. pl. 1222: *Zuluga:* OklSz. < szl. *sluga), bormuc.*

A toldalékmorfémák belsejéből kieső magánhangzóról természetesen csak testes toldalékok esetében lehet szó, melyek ugyan legtöbbnyire maguk is korábbi morfémakapcsolatok eredményei, de igen régi keletkezésük miatt egységes toldalékká forrtak össze. Vokálisuk kiesése vagy megmaradása megint csak szoros összefüggésben van a velük formálódott szóalak teljes szerkezetével, azon belül is az abszolút vagy a relatív tő előttük álló véghangzójának sorsával. Vizsgált szövegeinkben egypár igen szép példáját találjuk ennek az összefüggésnek.

Itt van mindjárt a többes szám 1. személyű névszói jel és igei rag kérdése. A birtokos személyjeles forma eredetibb szerkezetét már csak egy előfordulásban ismerhetjük föl: HB.: *iſemucut.* Ennek felépítése elvileg kétféleképpen egyszerűsödhetett volna az ökonomikus alakfejlődés jegyében: **isëmkët*, **isëmköt* stb. vagy **ismüküt*, **ismüköt* stb. Igen valószínű, hogy a kései ősmagyarban, illetőleg a korai ómagyarban mindkét szerkezettípus meglehetett. Az elsőt a későbbi fejlődés egésze meg már emlékeink megfelelő formái mutatják: HB.: *uromc;* KT.: *rohtonc;* stb. A másodikat a HB. megfelelő igei formái jelzik: *vogmuc* stb. Megjegyzendő, hogy a többes 2. személy eredeti — és lényegében mindmáig fennmaradt *szëmetëkët* típusú struktúrája (vö. HBK.: *bennetuc*) is fejlődhetett volna két irányban. Talán fejlődött is, bár ezt közvetett fogódzók már csak részben bizonyítják. A HB. *ʒumtuchel* és *ſʒumtuchel* formái s persze a későbbi—mai *belátástok, egészségtëk* mellékváltozatok előttünk állanak. De hogy volt-e valamikor **szëmetkët* típus is, azt már csak találgathatnánk; kizárni teljesen aligha lehet, ám a két zárhang-kapcsolat nehézkessége — bár nem példátlansága — jóval kisebb valószínűséget sejtet, mint az *-mk > -nk* esetében. — A többes 1. személyű alanyi ragozású igealak eredetibb szerkezetét a HBK. *uimaggomuc* javított alakja képviselhetné, ám mivel ez fölszólító alak, és a személyrag előtti tőben már a *d* és *χ* vagy *d* és *j* közt történt egy végvokális-kiesés, a másik végvokális „kötelező". Mindenesetre a korábbi **látomuk* ~ **látumuk* szerkezettípus elvileg kétirányú fejlődési lehetősége itt is realizálódott; vö. egyrészről a HB. *vogmuc, uogmuc* stb. alakjait, másrészről a későbbi—mai *vagyunk*-at (l. már KT.: *lelhetneýnc*). A többes 2. személyben az eredetibb **vagyotok* ~ **vagyutok* formának megint csak az egyik lehetséges fejlődési ága igazolható: *vagytok;* de a régi típusú morfémakapcsolat máig is él a *tartotok, mondotok*-féle alakokban.

A testes toldalék belsejében levő vokális kiesése természetesen csak a névszói, birtokos személyjelezésben történhetett és történt nyílt szótagban: **u-ro-mu-kat > u-romkat* stb., majd tőelvonással *uromk* stb. Az igeragozásban a tovább-toldalékolás hiánya miatt ez nem volt lehetséges; itt — a toldalékok alaki fejlődésének általános redukcióján, összevonódásán kívül — a névszójelezési analógia tette lehetővé a vokálisnak a toldalék belsejéből való eltűnését.

A toldalék belsejéből való nyíltszótagi vokális-kiesésnek, valamint e kiesés és a

tővégi vokális sorsa szoros, egymást meghatározó kapcsolatának szép példája a fosztóképző alakulása. Az eredeti **házatalan* alakból a fejlődés mindkét lehetősége megvalósult: vagy a második nyílt szótagi tőséghangzó maradt el: *háztalan*, vagy a harmadik nyílt szótagi, toldalékbeli magánhangzó: *házatlan*. A kettős fejlődésvonalat — amelyet csak a denominalis kategória mutat önmagán belül is (l. D. Bartha, Szóképz. 91, 124), emlékeinkben is megtaláljuk: KTSz.: *utalatlon*; ÓMS.: *thudothlon*; GyS.: *artotlonſaga* ~ ÓMS.: *turuentelen, byuntelen*. A nyíltszótagi kiesés kettőssége a denominalis kategóriában a későbbi fejlődés során — mint ismeretes — jelentésmegoszlás kifejezésére is alkalmassá vált: *szemetlen* ~ *szemtelen*, *gondatlan* ~ *gondtalan* stb.

A szóalak-felépítettség egészében nyílt szótagba került magánhangzó legtöbbször felső nyelvállásúként esett ki. De a középső—alsó nyelvállásfokú minőségben való kiesés sem ritka, sem a jövevényszók belsejéből (vö. Bárczi, Htört.[2] 78), sem testes toldalékokból. Ám míg emlékeinkben jövevényszavakban csak felső nyelvállásfokon való kiesésre van példa (egyébként l. *pajta*, *sárkány*, *Besnyő* stb.), toldalékokban éppen a most tárgyalt fosztóképző is világos támpontot ad fonetikai redukció nélküli, akár alsó nyelvállásfokon való kiesésre is.

A korábbi hangtörténeti irodalom felfogásával (l. még Bárczi, Htört.[2] 77—9) szemben nyilván azoknak (Kubínyi: MNy. LIV, 217—21; Balázs: ÁltNyTan. V, 37—8) van igazuk, akik a tőséghangzók eltűnését és az úgynevezett kétnyíltszótagos jelenséget nem választják el egymástól. Aminthogy nem szakítható szét az *utu* > *út* és az *utuja* > *útja* fejlődés, ugyanígy nem választható el az *utuja* > *útja* a lat. *facula* > m. *fáklya* változástól. Az egész sor egységes jelenség keretében szemlélendő. Azt egyébként Pais (MNy. XLVIII, 139) nyomán Bárczi (Htört.[2] 78) is elismeri, hogy a toldalék előtti tőséghangzó a kétnyíltszótagos kiesés keretében veszett el; ellentmondásba kerül azonban ott, hogy a „sorvadó" végvokálisokat e jelenségkörtől lényegileg leválasztja.

Ami az egész jelenségkör érvényesülési idejét illeti, annak nagyon régi koroktól mindmáig megvoltak a lehetőségei. Bárczi (Htört.[2] 78) — elismerve az ide vágó ősmagyar fejlődményeket — a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülésének fő idejét a XII—XIV. századra teszi. Ez azonban — úgy hiszem — csalóka látszat, s jórészt csupán a jövevényszavak etimológiai előzményeinek számbavételén alapul. A jelenség zömét ugyanis nem a jövevényszavak ilyen típusú változásai teszik ki, hanem a tővégi magánhangzókkal kapcsolatos fejlemények; a tőséghangzók — nem számítva most a puszta tővégi helyzetet — a toldalékok előtti tővégekről hatalmas számban tűntek el, a csonka-tövűsödés nagyarányú érvényesülését idézve elő. Ez a folyamat viszont semmiképpen sem az ómagyarban éri el csúcsait, hanem zömmel minden bizonnyal az ősmagyar korra, annak feltehetőleg leginkább a közepére—második felére eshetik. Mindenesetre a jelenség emlékeink korára már igen fejlett állapotban van: ez időre a szóalakokból már kiesett a legtöbb olyan vokális, amely annak felépítésében nélkülözhetővé vált. Emlékeinkben ezért olyan nagyszámúak a szóbelseji CC-s alakfelépítések.

Balázs (ÁltNyTan. V, 38—9) érdekes szempontot vet föl azzal, hogy szerinte a kétnyíltszótagos tendencia nem oka, hanem következménye a tővéghangzók eltűnésének. Igaza van annyiban, hogy a nemcsak fonetikai, hanem nagyon komplex okokra visszamenő tővéghangzó-eltűnés analógiás hatása jelentékeny mértékben befolyásolhatta azt a fejleményt, hogy a szótestből eredetileg nem tővégi vokális jellegű hangok is eltűnhettek, s például a jövevényszavak egyre nagyobb arányú beáramlása fokozódó mértékben került e hatás alá. Fölfogásának azt a részét azonban, amely szerint a kétnyíltszótagos tendencia az ősmagyarban csak akkor indulhatott meg, amikor már nemcsak a teljes, hanem a csonka tőhöz is járulhattak toldalékok (i. h.), nem tudom magamévá tenni. Egyrészt — mint problémagazdag cikkében Balázs maga is jól látja — itt lényegében azonos jelenségről van szó; másrészt a jelenségkörben volt éppen elég „külön" fonetikai ok is ahhoz, hogy bármilyen eredetű szóban, tehát például jövevényszóban levő vokális is kiessék nyílt szótagi, gyönge helyzetben, nem volt ehhez minden esetben föltétlenül szükség morfematikai—tőrendszerbeli indítékokra.

2. A csonka tövek képződésének egyik legfontosabb és legismertebb járuléka a pótlónyúlás néven emlegetett jelenség (l.: Gombocz, ÖM. II/1, 71—82; Bárczi, Htört.[2] 62—6, Szótöv. 25—6; stb.). A tővéghangzó eltűnése és az előtte álló szótag eredetileg rövid magánhangzójának megnyúlása közti kapcsolat ugyan kétségtelen, és a szótagképződésben (vö. Balázs: ÁltNyTan. V, 33) vagy még inkább a szóalakképződésben megnyilvánuló hangegymásrahatási, kiegyenlítődési törvényszerűségek egyik legszebb példája; de mint sok hasonló jelenség, csak potencialitás: bekövetkezte távolról sem szükségszerű. Egyébként természetesen a pótlónyúlás sem érvényesül „magában": egyes társuló jelenségek segítik, mások gátolják vagy akár meg is akadályozhatják érvényesülését.

A tőbelseji magánhangzóra következő liquidák — esetleg még spiransok és nasalisok — nyújtó hatása például a pótlónyúlásnak az erősebb érvényesülését segíthette elő (l. a hangtani fejezetben; vö. még Bárczi, Htört.[2] 68, Szótöv. 26). — A gátló tényezők közül az *a* > *ā* nyúlást fékező *o*-s előzmények kapcsán a magánhangzók időtartam-kérdéseinek tárgyalásakor már utaltam. Ugyancsak hátráltató tényező lehetett a tőbelseji magánhangzó után következő mássalhangzó geminálódása. Nem szabad számításon kívül hagyni a megmaradt teljes tövek változatlanul rövid tőbelseji vokálisának analógiás hatását sem (l.: Benkő, Nyjtört. 94; Bárczi, Szótöv. 27).

Lehetséges, hogy a csonka-tövűsödés időben való erős elhúzódása koronként is más-más feltételeket teremtett a tővégi vokális eltűnésének a tőbelseji magánhangzó nyúlásával való kompenzálására. S feltehetően nyelvjárásonként is lehettek a pótlónyúlásnak különbségei; például az abszolút csonka tő felső nyelvállású magánhangzóinak elsősorban a nyugati magyar nyelvjárásokban való rövidsége, a középső és keleti típusokban való hosszúsága (tehát az *ut* ~ *út*, *tüz* ~ *tűz*, *viz* ~ *víz*-féle szembenállás) is visszamehet éppen a pótlónyúlás nem egyforma érvényesülésére is (vö. Benkő, Nyjtört. 94). De akár szerepet játszott a pótlónyúlás elmaradása az *ut*, *tüz*, *viz*-féle változatok létrejöttében, akár a teljes tő rövid vokálisának (*utak*, *tüzet* stb.) analógiája segítette

életre ezeket a későbbi fejlődés során, a jelenségnek a felső nyelvállásfokú tőhangzókhoz való nagymértékű kapcsolódása nem véletlen. Magyarázata valószínűleg a vokális-tartomány ezen elemeinek legkisebb hangerejében és ennek függvényeként a hosszú időtartamra az alsóbb nyelvállásfokú vokálisoknál kevésbé „fogékony", kevésbé alkalmas voltában, valamint a hosszú—rövid párok (*i—i* stb.) nyelvállásmagasságának azonosságában kereshető.

Sajnos, mindezek csupán elvi meggondolások a pótlónyúlás emlékeinkbeli helyzetének értékelésében, melyek ugyan figyelmeztethetik az e jelenségkörbe vonható adatok elemzőit a probléma sokrétűségére és az olvasati óvatosság követelményére, de lényegében még közvetett fogódzókat sem igen adnak az egyes adatok olvasatának érdembeli megítélésére. Közvetlen fogódzónk pedig éppen semmi sincs, nemcsak szövegeinkben, hanem szinte az egész ómagyar korban sem, a magánhangzók időtartamának jelöletlensége miatt. A vokálisok hosszúságának—rövidségének differenciálatlan jelölésmódja alkalmasint ezen a ponton okozza a legtöbb gondot és idézi föl a legtöbb bizonytalanságot szövegeink olvasatában.

Mindezen nehézségek ellenére általánosságban nyilvánvaló, hogy szövegeinkben a pótlónyúlás lehetőségével viszonylag széles körben számolni kell. Következik ez abból a tényből, hogy a pótlónyúlás a csonka-tövűsödésnek, legalábbis a potencialitás szintjén, kísérő jelensége, a csonka-tövűsödés viszont — mint láttuk — eléggé nagy arányokban végbement már az ősmagyarban, de emlékeink korára mindenképpen erős kifejletűvé vált. E meggondolásból kényszerszerű olvasati megoldásunk csak arra alapulhat, hogy ahol a későbbi nyelvfejlődés a tőbelseji hosszú vokálist a pótlónyúlás lehetőségének keretében, tehát abszolút csonka tőben és relatív csonka tövek utolsó szótagjában igazolja, ott mind puszta tővégen, mind toldalékok előtt viszonylag nagy jogossággal föl lehet tenni, hogy a lekopott tővéghangzó okozta a későbbi írásbeliségben már konkréten is jelölt tőbelseji nyúlást, tehát az emlékeink korában már függvényszerűen kötődött a csonka tőhöz. Ilyen típusú adatok hosszú sorát lehet itt számbavenni: HB.: *Latiatuc, elnie, mulchotia;* HBK.: *vr, birſagnop;* KT.: *ſcuʒ, latiuc;* KTSz.: *Querie, agbe[le]vl;* ÓMS.: *ſcepſegud, ualmun;* GyS.: *Habroſagben, Sciukſegben;* stb.; — HB.: *halalnec, Wimagguc;* HBK.: *ſcegin, vilag;* KTSz.: *ygeb, ſetit ſegeb[elevl];* ÓMS.: *viragnac, halal;* GyS.: *kuner;* stb.

Ezt a szükségszerűen mechanikus olvasati álláspontot természetesen mégsem szabad ad abszurdum vinni. Az esetek döntő többségében ugyanis nem lehet teljesen kizárni azt a lehetőséget, hogy a tőbelseji vokális mégsem a csonka-tövűsödéshez kapcsolódó pótlónyúlással keletkezett, hanem későbbi fejlődéssel, a vokális-nyúlások más fajtái: hangsúly okozta nyúlás, analógiás nyúlás stb. által (vö. Bárczi, Htört.[2] 67—8). Egynémely esetben etimológiai, szótörténeti meggondolások is vitathatóvá tehetik a tővokális emlékeinkbeli hosszúságát még csonka tövekben is (ezekről l. alább). Sőt talán olyan nyelvjárástörténeti meggondolásoktól sem lehet mentes olvasatunk, amelyet csupán vizsgált szövegeink feltehető területisége vet föl. Az e viszonylatban számbavehető adatok közül például az előbb emlegetett, felső nyelvállású tőhangzót tartalmazók (HBK.: *vr, birſagnop;* KT.: *ſcuʒ;* stb.) lehetnek esetleg az

átlagnál valamivel jobban gyanúsak a rövidségre, tekintve emlékeinknek valószínűleg nyugati nyelvjárástípusokhoz való kötődését. De az ilyen differenciálás sem sokkal több puszta elvi lehetőségnél, hiszen a nyugati magyar nyelvjárások efféle vokális-rövidségeinek keletkezési idejét végeredményben nem lehet megállapítani. — Megjegyzendő viszont, hogy a kétféle csonka-tövűsödési helyzet lényegi azonossága miatt az olyan „párokban", mint KT.: *lean* és KTSz.: *leanh[uʒ]*, ÓMS.: *halal* és HB.: *halalnec*, ÓMS.: *Vylag* és KT.: *wylagnoc* stb. nem lehet különbséget tenni a szerint, hogy a puszta tővég vagy a toldalék előtti tővég eredeti végvokálisának eltűnése okozta-e a pótlónyúlást; nyilván mindkettő, együtthatóan.

Természetesen nemegyszer a teljes vagy a lappangó tőnek, illetőleg utolsó szótagjának a belsejében levő vokális hosszúsága is feltehető akkor, ha a későbbi nyelvi fejlődés ezeket konkréten elénk tárja. Ezekben azonban nem a pótlónyúlás jelenségével kell számolnunk, hanem egyéb vokális-nyúlást előidéző tényezőkkel: a párhuzamos csonka tő analógiájával, a hangsúly nyújtó hatásával, a liquidák efféle szerepével stb. Ám ilyenkor többé-kevésbé megokolhatóan erősebb gyanúnk lehet a vokális eredetibb rövidségének emlékeink idején való érvényesülésére is; például az ilyenekben: HB.: *lelic, ſcine;* KT.: *hýrunc;* KTSz.: *lelucnek, [ek]eſſen;* ÓMS.: *ſyrou, werud;* GyS.: *eleeknek, ehezeu[cnek];* stb.; — HB.: *halalut;* KTSz.: *vilagon;* ÓMS.: *vylagumtul, olelothya, uiraga;* GyS.: *halalanoch;* stb.

Aránylag könnyebbnek látszik az időtartam megállapítása olyan esetekben, amikor a csonka-tövűséget a későbbi—mai nyelvállapotban sem kíséri pótlónyúlás. Nagyon valószínű például, hogy az ilyen abszolút vagy relatív csonka tövekben sem puszta szóvégen, sem toldalék előtt nem volt soha hosszúság: HB.: *pur, igg;* KTSz.: *menuen, ignec;* ÓMS.: *uoſ, kethwe;* stb.; — KTSz.: *iſten, cuetſegum;* ÓMS.: *Walaſth, farad;* GyS.: *vrukſege, tiſteſ* stb. E látszólag tiszta helyzet ellenére is a későbbi nyelvfejlődésben — gyakran nyelvjárásonkénti különbséggel — tapasztalható vokális-nyúlások mind abszolút, mind relatív csonka tövek esetében okozhatnak olvasati bizonytalanságokat: KTSz.: *lel[he]ſſe;* ÓMS.: *theʒ, leg;* — KT.: *eſmeríuc.* Sőt ilyenek még teljes vagy lappangó tövekkel kapcsolatban is előjöhetnek, természetesen nem pótlónyúlásként, de például párhuzamos csonka tövű pótlónyúlás analógiájára vagy egyéb (hangsúlyos nyúlás stb.) okokból: HB.: *neki, legenec;* KT.: *legen;* KTSz.: *le[l]e, weged;* stb. — Nem lehetünk teljesen bizonyosak az efféle alakok első szótagi magánhangzójának rövidségében sem: HB.: *holʒ, choltat;* KT.: *uolna;* stb. Az esetleges hosszú *ó*-t nemcsak helyzeti tényezők (abszolút csonka tő, *l* előttiség, hangsúlyosság) engedhetik meg, hanem némi meggondolásra késztethet a századokon át, egészen a XVIII. század végéig meglehetősen állandósult *hóltak, vólna*-féle jelölési szokás is (l.: Török: MNy. L, 32—7). Ez a lehetőség azonban több, itt nem tárgyalható kronológiai, nyelvjárási, jelölés- és normatörténeti probléma (l. Benkő, Nyjtört. 95, FelvIr. 379—80) miatt mégis csupán eléggé másodrendűen merülhet föl emlékeink viszonylatában.

Bár a pótlónyúlás be nem következtének a fentebb említett gátló okok nemegyszer magyarázó tényezői lehetnek, a csonka tőben is nagyon sokszor bizonyo-

san vagy valószínűen jelen levő rövidség némi óvatosságra int abban a tekintetben, vajon mindig korán bekövetkezett-e a pótlónyúlás olyankor is, amikor például ma általános a teljes tő belsejében levő vokális hosszúsága, s nem később történt-e meg a nyúlás, esetleg nem is az elveszett végvokális pótlásaként, hanem más (hangsúlyi, analógiás stb.) hatásokra. Többek között ezért nem lehet teljesen biztosra menni a tőbelseji vokális hosszúságát illetően még a HB.: *Latiatuc;* KTSz.: *agbe[le]vl;* ÓMS.: *felleyn;* stb. első szótagi magánhangzója időtartamának dolgában sem, nem is beszélve az ilyenekről: HB.: *elnie* (vö. *eleven, eleség* stb.); KTSz.: *Querie* (vö. *keres*); ÓMS.: *ſcepſegud* (vö. *szëbb*); GyS.: *Habroſagben* (vö. *hab*); stb. — A másik oldalról bizonytalanságot eredményezhet az is, hogy az e körbe tartozó vagy esetleg tartozható hosszú—rövid vokális-szembenállás bizonyos esetekben funkcionális különbségek kifejezésére is szolgálhatott; vö. *mégy* : *megy*. Ilyen okok miatt is nehézséget okozhat például az ÓMS. *theȝ, legh*, valamint a KTSz. esetleges *legh* alakjainak olvasata.

Hogy a második, harmadik stb. nyílt szótag végi tővéghangzó eltűnésével teljesen azonos jelenség a második, harmadik stb. nyílt szótag nem tővéghangzó jellegű vokálisának eltűnése — például a jövevényszavakban —, azt a pótlónyúlásban kifejeződő teljesen azonos következmények is megvilágítják (l. Kubínyi: MNy. LIV, 222). Az **urunak* > *úrnak* vagy a **hálálunek* > *hálálnek* stb. és a lat. *tegula* > m. *tégla*, szl. *palica* > m. *pálca* stb. változásoknak tökéletesen ugyanolyan pótlónyúlásos következményei vannak; s ahogy százszámra nyúltak meg az eltűnt végvokális előtti szótag rövid magánhangzói, ugyanúgy százszámra nyúltak meg például a jövevényszavak belsejében a kétnyíltszótagos tendencia végbemenetelével egymás mellé került két mássalhangzó előtt az eredetileg rövid magánhangzók. Ennek a nagyszámú azonos jellegű pótlónyúlásos fejlődménynek lett a következménye, hogy a magyar tőstruktúrába egyre nagyobb számban léptek be a tőbelseji vagy tővégi mássalhangzókapcsolatok előtt hosszú magánhangzót tartalmazó, *VCC, VCCV, VCVCC, CVCVCC, VCVCCV, CVCVCCV* stb. típusú alakzatok.

Egyes esetekben viszont a jövevényszavak belsejében érvényesülő vokális-kiesés valószínűleg ugyanúgy nem okoz pótlónyúlást, mint ahogy ez a tővéghangzók kiesése során is megtörténik; l. KTSz.: *fulgam, fulgad* < R. *szuluga*, vö. pl. 1223: *Zuluga* (OklSzl.) < szl. *sluga*. A második vagy a harmadik nyílt szótagból kieső rövid vokális tehát pótlónyúlást elő nem idéző szerepében sem mutat különösebb eltérést aszerint, hogy tővégi magánhangzó-e ez a hangelem, avagy sem.

A TOLDALÉKMORFÉMÁK ÉS A GRAMMATIKAI SEGÉDSZÓK

A SZÓKÉPZÉS

Emlékeink képzőrendszerének teljes áttekintésére e körben nincs lehetőség, de jórészt szükség sem, hiszen a legtöbb előforduló képzőelem nem szorul az eddigi szakirodalomtól eltérő magyarázatra, és vizsgált szövegeinkbeli állapota sem vet föl különleges problémákat. Egyébként is a képzők számos alaki kérdése erősen összefügg a tővégi magánhangzók ügyével, s ezeket az előző fejezetekben részletesen tárgyaltam (l. pl. az *-i* nomen possessi képzőről, az *-at/-et* névszóképzőről, a fosztóképzőről, a műveltető képzőről stb. mondottakat). Itt tehát csak néhány sajátos probléma fölvetése kívánatos.

A NÉVSZÓKÉPZŐK

1. A névszóképzők közül emlékeinkben a folyamatos melléknévi igenév képzőinek változatossága tűnik föl, konszonánsos és vokálisos variációival. E képző eredetének többféle lehetősége (l. pl.: Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 25—9; Bárczi, TihAl. 167—71; D. Bartha, Szóképz. 247; Hajdú, UrNyt. 146) az ősmagyar előzmények meghatározását is megnehezíti. Mindenesetre két fejlődési vonalat, a képző **-k* > *-γ* és **-p* > *-β* változatát — esetleg egymással váltakozó összefüggésben is (l. a hangállapot tárgyalásában) — emlékeink igazolni látszanak, mégpedig mind a konszonánsos előzményekre, mind a vokalizált továbbfejlődésekre nézve.

A *-β*-s változat fentmaradása — mint láttuk — elsősorban a HB. és K. szövegében tűnik lehetségesnek: *uolov*, *keferuv*, *iarov* stb. A *-γ*-s változat ugyanilyen jelleggel nem mutatható ki, de bizonyos meggondolások alapján zárhangúsodott folytatója „rejtve" esetleg jelen lehet emlékeink néhány szóalakjában. E szempontból elsősorban az igei származékoknak látszó HB.: *bovdug*; KTSz. *bodug*, továbbá — ha eredetileg netalán mégis melléknév volt — a KTSz.: *beʒʒug*, *Beʒʒug fegut*; ÓMS.: *beʒʒeg* vehető gyanúba. Ez a lehetőség két meggondolásra épül. Egyrészt arra, hogy a *γ* > *g* zárhangúsodásnak a magyarban több nyoma is van: *szög* színnév (a *sző*, *szőke* melléknévvel szemben), *felleg* (a *felhő*-vel szemben), *keszeg* (a 'keszeg' jelentésű *kesze*, *keszi* < **keszé*-vel szemben), *agg* (az *ó* melléknévvel szemben) stb. (l. Benkő, Nyjtört. 67; vö. még TESz.). Másrészt arra, hogy igei alapszóból igen számos olyan *-g* képzős származék alakult, mely *-ó/-ő* képzős folyamatos melléknévi igenévvel áll szemben, s eredetében főnevesült igenév lehet: DömAd.: *Keuerig*; 1193: *Gurgeteg* (ÓmOlv. 56); 1240: *Zouorug* (OklSz.); BesztSzj. 253: *forgatag*; stb. — Mindez összefügg azzal, hogy szerintem a magyar *g* hanghoz nem minden esetben kizárólag **ŋk* előzményen át jutott el a hangfejlődés, amivel persze ezt az utat egyáltalán nem vonnám általában is kétségbe (vö.: Bárczi, Httört.[2] 121; Lakó: NytudÉrt. 47. sz. 37, 51; Kálmán: MNy. LXI, 391; Hajdú, UrNyt. 102, 109; stb.). Felfogásom szerint egyes esetekben

alapnyelvi *η előzmények sem föltétlenül ηk-n keresztül váltak *g*-vé, hanem a fejlődés *$\eta > {}^*\gamma > g$ is lehetett (l. *jég, ég, fog, mög* stb.); a *η-ből kiinduló fejlődés másik vonala, az *$\eta > {}^*\gamma >$ vokális félhangzó (l. *vő, tő, fő* stb.) szintén a *γ-nek a változási folyamatban való fontos szerepét látszik igazolni. Egyébként korábbi spiransok zárhangúsodása a magyar hangtörténetben éppen nem példátlan valami; elegendő itt csupán a β helyére lépő *b*-re utalni (l. pl. Bárczi, Htört.[2] 127).

A folyamatos melléknévi igenév eredetileg spirantikus képzőelemének magyarban vokalizálódott változatai közül labialisokat és illabialisokat egyaránt találunk szövegeinkben, azonkívül előfordul mindhárom nyelvállásfok is. A kétféle konszonáns-előzmény alkalmasint e változatosságban is visszatükröződik. A középső és a felső nyelvállású labialisok inkább β-s előzményre mutatnak: KTSz.: *[v]olo, fceretev, dichev;* ÓMS.: *fyrou;* GyS.: *Habrofagben, ehezeu[cnek], figeu;* stb.; — KTSz.: *[h]yu;* ÓMS.: *keferuen.* Ez alakok β-s előzményének feltevésével természetesen koránt sem zárnám ki azt, hogy elsősorban a csak középső nyelvállású hosszú vokálisos folytatók *-γ-s előzményűek is lehetnek; vö. pl.: VeszprAd.: *σάμταγ;* TA.: *azah, meneh;* stb. (l.: Melich: NyK. XXIV, 141, MNy. X, 155; Mészöly: Nyr. XXXVIII, 347, MNy. X, 204; stb.). Emlékeink alsó és középső nyelvállású illabialist mutató alakjaiban viszont — melyek az *á/é* morfofonológiai korrelációja folytán a nyelvállásfok különbsége ellenére is szorosan összefüggenek képzőrendszertanilag — a *-β-s előzmény már nemigen jöhet szóba, ezek minden bizonnyal a *-γ-s előzmény folytatói: GyS.: *walacnok, walaknok* (kétszer), *eleeknek;* l. még talán HB.: *terumteve* (igenév). Itt kevésbé vehető számításba a *-γ-nek labialis vokalizáció utáni illabializációja, s ha esetleg mégis, akkor is csak a palatalis sorban: *-ëγ > -ëϋ > ëj > -é.* Jóval valószínűbb, sőt a velarisokban alighanem bizonyos az *i*-s vokalizáció (l. pl.: Bárczi, TihAl. 171; Benkő: NyK. LIV, 50; vö. még D. Bartha, Szóképz. 96). Az ómagyar nyelvemlékekben az igen gyakori *-é*-s változatok mellett az *-á*-sok viszonylag ritkábban fordulnak elő, de azért adatokban itt sem szűkölködünk; pl.: BécsiK. 1: *birac,* 21: *mèltan;* MünchK. 160: *mèltac;* SzikszF. 52: *Meg forrazni* stb. De a GyS. *walacnok*-féle adatainak megfelelő puszta igenévi, szóvégen alkalmasint már megrövidült vokálisú változatok is jól ismeretesek: JókK. 50: *ÿduewzewlewk kewzewluala* ('közül való'), 54: *Assysia alatuala* ('alatt való'); JordK. 624: *eleeb vala* ('előbb való'); GömK. 32: *egyedwl vala* ('egyedül való'); stb. (l. Melich: MNy. XI, 118; vö. még Károly: NytudÉrt. 10. sz. 107), és ide tartozik a *vala-* előtag is (pl. JókK. 22: *valaha*). Vö. még az összetett múltak *valá*-it: HB.: *odutta vola;* KT.: *levt wala* (ezekről l. a folyamatos múltú alakok tárgyalásában is). Mivel az *-á, -a* képzős változatok mégis csak elszigeteltebbek az *-ó*-sokhoz képest, a régiségben területi—nyelvjárási jellegűek lehettek; sőt valószínűleg ilyeneknek foghatók föl az *-é, -e*-s változatok is, de ezek — nagyobb körben ismertek lévén — aligha fedhették területileg az *-á, -a*-sokat. Ilyeténképpen a GyS.-nak főként az *-á*-s, de valószínűleg az *-é*-s igenevei is nyelvjárási szembenállást képeznek a többi korai szövegemlék *-ó/-ő* és *-ú/-ű* képzős igeneveivel szemben. Vö. még az *-á/-é* képzőváltozat ilyen, elhomályosult igenevekben való folytatóit is: *hulla, csusza, fürge, szüle* stb.

2. A névszóképzők sorában külön figyelmet érdemel a *-ság/-ség* képző emlékeinkbeli helyzete, tekintettel előfordulásainak feltűnően nagy számára (összesen 27 adat!), valamint néhány sajátos jegyére. Ezek számbavétele alkalmat ad arra, hogy a képző előtörténetére vonatkozó sokféle nézettel kapcsolatban (ezeket összefoglalóan l. D. Bartha, Szóképz. 119—21; l. továbbá Mikola: NyK. LXIV, 299—308) több ponton is állást lehessen foglalni.

A képző eredetére vonatkozó különböző rendű és rangú vélemények két dologban általában megegyeznek: a képző önálló szóból agglutinálódott, s e szó az ősi szókincs tartozéka. E tételekben nincs is okunk kételkedni. Hogy azonban ez a szó mi konkréten, milyen volt az eredeti hangalakja és jelentése, azt sokféleképpen gondolják (vö. az előbb jelzettek szakirodalmi utalásait). A nagyon összekuszált kérdésben az etimont illetően nem kívánok, nem is tudnék igazságot tenni, még kevésbé valami újat is mondani. Két általánosabb megjegyzést azonban nem hallgathatok el.

A képző eredetibb formája mindenképpen a *-ség* volt, a *-ság* változat az agglutináció révén alakult ki illeszkedéssel. Nemcsak arról nem lehet szó tehát, hogy a velaris hangrend volna a szó eredeti tartozéka, hanem még arról sem, hogy — mint például Balázs (MNy. XLIX, 59) fölteszi — párhuzamosan a *ság* szó is részt vett volna a képző keletkezésében. Ezt nemcsak a kései ómagyarban csupán a *-ség*-gel és sohasem a *-ság*-gal illeszkedetlen alakok (l. pl. BesztSzj. 59: *ag fig*, 280: *aleth feg*; SermDom.: *alkolmasfeg, alazatus fegheyerth*; stb.) mutatják, hanem az a tökéletes következetességű illeszkedés is, amely emlékeinkben feltűnik (10 velaris és 17 palatalis illeszkedés; illeszkedetlen alak nincs!). Ilyen szabályosságot éppen a legkorábbi adatok hosszú sorában aligha várhatnánk, ha nem a toldalékok szokásos, az egyik hangrendből kiinduló morfematikai párhuzamosodásával, hanem két külön hangrendű szónak a képzőalakításban való részvételével állnánk szemben. Már annak sincs valami nagy valószínűsége, konkrét példája pedig éppen nem akad, hogy két, esetleg azonos etimonú, de a nyelvtudatban már egymástól nyilvánvalóan elszakadt szó így essen egybe egységes képzőben. Az meg valóságos csoda volna, ha a velaris hangrendű *ság* szó velaris alapszóhoz, a palatalis hangrendű *ség* pedig palatalis alapszóhoz járult volna; az ilyen, eredetileg összetételt feltételező morfematikai kapcsolódás efféle szabályai nem ismeretesek.

A *-ság/-ség* képző semmiképpen nem keletkezhetett közvetlenül konkrét ('körív', 'domb' stb.) jelentésű szóból, mint több magyarázója is gondolta. Ez természetesen önmagában még nem jelenti azt, hogy ilyen jelentésű szavakkal végső soron nem függhet össze, sem azt, hogy az absztrakt jelentésű ('lélek', 'idő' stb.) szóból magyarázóknak ab ovo igazuk lenne. Az agglutinálódásra „érett" szóelemnek azonban — mint Mikola (NyK. LXIV, 305) helyesen mutat rá — föltétlenül absztrakt jelentésűnek kellett lennie, illetőleg ha a jelentésfejlődése valamikor, ősi fokon konkrét jelentésből indult is ki, absztrakt jelentésűvé kellett válnia, hiszen a szóban levő képző legkorábban kimutatható funkciói éppen elvontságot kifejező képességére vallanak. E tényt vizsgált szövegeinknek minden adata tanúsítja: elvontságot és abban is főként állapotot jelölő szerepben ez a képző az uralkodó.

Külön témaként vetődik föl a képző agglutinációjának ideje. E kérdésben szövegeink adatai látszólag komoly ellentmondást tükröztetnek. Egyfelől a bennük tapasztalható tökéletes, kivétel nélküli illeszkedés az agglutináció vitathatatlan érvényesülését jelzi. Másfelől a képzőnek az alapszótól való különírása számarányában is eléggé magas, azonkívül a szövegek közti megoszlása is feltűnően rendszeres: míg a HB. és K., a KTSz.-nak első lapja, az ÓMS. és a GyS. egy betoldással (KTSz.: *dichev(ſeg)* mindig egybeírást mutat, a KT. és a KTSz.-nak hátulsó lapja a különírás kivétel nélküli tükröztetője. Tekintve elsősorban a KTSz. hátlapjának szép számú külön írt adatát *(yſten ſeg, vÿmad ſagu[t], ÿſten ſegnec, dÿchev ſegut, Bezzug ſegut, ſetit ſegeb[elevl]*, e szabályosság, akár az eredeti szöveg írójától, akár — ami valószínűbb — a szövegmásolótól származik, semmiképpen sem lehet véletlen, s annyit legalábbis jelez, hogy a leíró az alapszóban és képzőjében két külön szóelemet látott, illetőleg hogy a *ság/ség*-et önálló szóként fogta föl. Az agglutináció e nem érzékelésére való jelenség a későbbi ómagyar emlékekben is ismételten előjön, pontos illeszkedés mellett is: BesztSzj. 9.: *kezel ſeg*, 89.: *vitez ſeg* stb.; SchlSzj. 189.: *nemzet ſeg*, 193.: *rakon ſag* stb.; SoprSzj.: *kiral ſag, ban ſag* stb. Sőt későbbi, nemegyszer külön is írt illeszkedetlen alakok még inkább az agglutinációnak jóval emlékeink kora után is be nem következtére látszanak mutatni: BesztSzj. 59.: *ag ſig*, 280.: *aleth ſeg;* SermDom.: *alkolmaſeg;* stb.

A képző agglutinációjának igen régi, esetleg még korai ősmagyar kori végbemenetelét vagy legalábbis megindulását mindezen, utóbb felsorolt tények ellenére sem szabad kétségbe vonni. A szövegeinkben kivétel nélküli illeszkedés nemcsak e korra nézve bizonyítja az agglutináció megtörténtét, hanem a jelenségnek már akkor sem újkeletű voltára is rámutat. Képzővé agglutinálódás nélkül ugyanis az illeszkedés semmiképpen nem történhetett volna meg, mert nem lett volna morfematikai kiváltó oka. Az illeszkedés a magyar toldalékmorfémák fejlődésének jellegzetes vonása, és egyúttal a morfematikai egybetartozásnak, az alapszó toldalék feletti diadalmaskodásának, illetőleg a toldalékká vált szóelem morfematikai szerepváltásának alaki kifejezője (vö. Lazicius: MNy. XXVI, 26). — Az a tény, hogy a képző új szót alkotó képességének skálája emlékeinkben meglehetősen széles, a funkció oldaláról is jelzi képzővé alakulásának viszonylag korai, emlékeink idejét jóval megelőző kezdeteit. Szövegeinkben ugyanis jóval gyakoribb denominalis szerepében képez főnévből is (KTSz.: *cuetſegum, yſten ſeg;* GyS.: *Koorſagbon* stb.), melléknévből is (KTSz.: *ſcobodſagut, ſetit ſegeb[elevl];* ÓMS.: *ſcepſegud;* stb.); ezenkívül deverbalis szerepben is feltűnik (HB.: *uimadſagucmia;* HBK.: *birſagnop;* KTSz.: *vÿmad ſagu[t]*. Denominalis és deverbalis funkciójának a nyelvtörténetben végig tapasztalható arányai az előbbi javára (emlékeinkben 24:3) azt sejtetik ugyan, hogy többrétű szerepe nem eredendő, hanem a verbumokra analógiásan ment át (l. D. Bartha, Szóképz. 18—9); de míg a fejlődés idáig eljutott, hosszú időnek kellett eltelnie. — Nyelvrendszerbelileg képző voltának régiségére mutat emlékeinkben is igen nagy számaránya is. — Végül nem szabad számításon kívül hagyni azt a tövek tárgyalásában már említett tényt, hogy bizonyos archaikus szóalakokban a képző máig teljes tőhöz kapcsolódik (*uraság*,

eleség stb.), s a teljes tövűség eredetileg kiterjedtebb voltának a HB. *uruzagbele* alakja is bizonysága.

E tényekkel nem képviselhet egyenlő súlyt sem a gyakori különírás, sem az illeszkedés elmaradásának vizsgált emlékeink idejénél későbbi előfordulása. Ezek csak látszólagos, magyarázható ellentmondások.

A különírást a grammatikai tudat fejletlen volta tehette lehetővé, mégpedig emlékeinkben lényegében egy kézhez kötődése folytán (ti. a KT.-et és KTSz.-nak hátlapját azonos kéz vetette papírra) alkalmasint egyéni tulajdonságként. Annyit azonban a különírás mindenképpen jelez, hogy a képzőnek a nyelvi tudatban — feltehetően testes volta miatt — külön nyelvi, szövegbeli egységként, elemként való felfogása viszonylag sokáig élhetett. Ez a testesség persze a zömében föltétlenül ősmagyar kori agglutinációt is fékezhette, mind időbeli széthúzódását, mind nyelvjárási különbségeit is előidézve, melyre a képzővel kapcsolatos tőtani jelenségek is utalhatnak. Az akár emlékeink korabeli, akár későbbi különírásoknak azonban az aligha lehet oka, hogy az akkori nyelvérzék a képzőt a már feltehetően csak földrajzi nevekben élő, 'halom, domb'-féle jelentésű szavakkal azonosította. Ilyen azonosítást a rendkívül messze levő funkcionális különbségek nemigen tehettek lehetővé (l. Mikola: NyK. LXIV, 302).

Ami a nem illeszkedett, viszonylag kései alakokat illeti, azok se szólhatnak a képző agglutinációjának korai megtörténte ellen, de még az illeszkedetlen alakok feltűnésének idejéig való elhúzódása mellett se nagyon. Ha ezt a körülményt döntő kritériumnak vennénk, akkor számos toldalékunk agglutinációjának tényét akár napjainkra vonatkozóan is megtagadhatnánk, hiszen nyelvjárásainkban ma is eléggé sok, vitathatatlanul toldalékmorfémaként funkcionáló nyelvi elem él más nyelvjárásokkal és a köznyelvvel szemben illeszkedetlen formában. Az előbb mondottak értelmében az agglutináció ugyan erős indukáló tényezője az illeszkedésnek, de csak fejlődési potencialitás, bekövetkezte nem föltétlenül szükségszerű. Egyébként a néhány kései ómagyar kori illeszkedés nélküli adatnak konkrét okát is tudjuk adni. Ez a *-ság/-ség* képzőtől alakilag, de főként funkcionálisan egyre jobban elszigetelődő (l.: Balázs: MNy. XLIX, 51—2; D. Bartha, Szóképz. 120; Mikola: NyK. LXIV, 302—4) s az illeszkedetlen formát is erősebben fönntartó *-ségű* képző analógiás hatásában keresendő; l. pl. BécsiK. *kazdagſȩgǫ*, 61: *magaſſȩgǫ* stb.

AZ IGEKÉPZŐK

1. Az igeképzők közül a *-hat/-het*-ről jórészt csak azért kell külön is megemlékeznem, mert problematikája több tekintetben is közeli rokon a *-ság/-ség* képzőével. A rokonság nemcsak olyan külsőleges jegyekben nyilvánul meg, hogy az e képzőre vonatkozó legkorábbi adatok vizsgált emlékeinkben találhatók, s ezek szintén eléggé nagy számúak; hanem a keletkezés, fejlődés és viselkedés számos részletében is.

A képző etimonja — a *-ság/-ség*-gel ellentétben — nem vitás (szakirodalmi hivatkozásait l. D. Bartha, Szóképz. 53—4). Agglutinációjának és illeszkedésének mozzanatai lényegileg fedik a *-ság/-ség*-éit, azzal a különbséggel, hogy itt az illeszkedési párhuzam velaris kiindulású, s hogy a nyelvemlékes korban illeszkedetlen alakra már nincs is példa. Ez utóbbi tény agglutinációjának korábbi lezáródását is jelentheti, bár a *-ság/-ség* illeszkedésétől némileg eltérő kronológiát, illetőleg a *-hat/-het* korai teljes illeszkedését más körülmény is magyarázhatná éppen. Nevezetesen az, hogy a rövid vokálisok valamivel „gyengébb" voltuk miatt kevésbé voltak ellenállók az illeszkedéssel kapcsolatos változásokra is, mint a hosszúak.

A *-hat/-het* képző alapjául szolgáló *hat* ige — hasonlóan a *-ság/-ség* képző *ség* főnévi előzményéhez — konkrét, 'halad, előre megy' jelentésben aligha válhatott közvetlenül a képzővé agglutinálódás alapjává. Az eredeti, konkrét jelentés még az önálló használatú igében fejlődött elvontabb irányokba, részben a 'tud, képes' jelentésnek, részben a lehetőség igei kifejezésének irányába (l. Pais: MNy. XLI, 23; vö. még Bárczi véleményét: D. Bartha, Szóképz. 54), s a képző már ez utóbbiak alapján vette magára a korai szövegemlékeinkben is tükröződő funkcióit. Ezért nincs szükség arra, hogy az alapige + *-hat/-het* képző eredetileg nyilván összetételszerű kapcsolatait okvetlenül járást jelentő igékhez (**kel-hat*, **mën-hat* stb.) kapcsoljuk, mint Mészöly teszi (NytörtFejt. 5; vö. még B. Lőrinczy, KT. és Sz. 110—1). Ugyancsak nincs szükség a régi magyarban 'tud, képes' értelemben még önállóan is (l. pl. JókK. 5: „kÿ nelkewl hemberÿ teredelmeʃʃeg ʃemÿt nem *hat*"), de főként személyragozott főnévi igenévhez kapcsolódva (l. pl.: MünchK. 22: „nẽ *hać* fúrtọt, feíerre *tenned* auag feketeíe") használt *hat* igének a *-hat/-het* képzővel való közvetlen összefüggését föltenni, különösképpen pedig az *ad* + *hat* szerkezetet valamiféle **adni hat* szerkezet „rövidítéseként" szemlélni (vö. Simonyi: TMNy. 381; l. még Horger: MNy. IX, 346—9).

Egyébként valószínű, hogy vizsgált emlékeink korában, de már alkalmasint előtte is a még különféle elvont értelmekben élő *hat* igét az akkori nyelvérzék nem is tudta azonosítani a *-hat/-het* képzővel. Ezt a körülményt nemcsak olyan tények jelezhetik, mint a képzőnek szövegeinkben az alapszóval való állandó egybeírása (l. már HB.: *mulchotia*) meg teljesen következetes illeszkedése, hanem például a KT. sok más *-hat/-het*-es adatán *(ſciulheſſen, maradhaſſun, tud(hot)iuc, illethet, lelhetneÿnc)* kívül az itt található *leÿeſſen* is. Ez a *h*-t kiejtett, majd *j* hiátustöltővel „újraalakult" képzőforma semmiképpen sem jöhetett volna létre a még élő igével való tudatbeli azonosításnak akárcsak halvány maradványa esetén is.

2. Van vizsgált szövegeinkben néhány olyan igealak, amelynek problematikája valamilyen módon a műveltető-szenvedő igék témakörébe vág, vagy mert valóban ilyen képző van rajtuk, vagy mert az eddigi szakirodalom effélét látott bennük. Kezdjük a sort az utóbbiakkal.

A) A KTSz. *mutut* adatában a szóalakzáró *-t*-t műveltető képzőnek volt szokás tekinteni, s a szóalakot a mai *mutat*-tal formailag és jelentésbelileg azonosnak venni (l.

B. Lőrinczy, KT. és Sz. 19, 115, 180 stb.). Ez azonban formailag, illetőleg morfematikailag sem lehetséges, hiszen emlékeinknek egyszerű *-t* műveltető képzővel keletkezett, eléggé nagyszámú igealakja két, hajdan valószínűleg összefüggő, de emlékeink korára már hangalakilag elkülönült formai típusba tartozik: *árt, teremt* stb., illetőleg *állat, etet* stb. Az előbbi típus feltehető teljes tövű előzményei már nem mutathatók ki; a HB. *tilutoa* adatának ide tartozása más megítélés alá esik, nem is elsősorban azért, mert ebben inkább mozzanatos, mint műveltető képző van (hiszen a két képző eredetében végső fokon azonos), hanem inkább azért, mert *t* előtti *u*-ját *v*-tövűsége magyarázza. Az utóbbi típus pedig *-at/-et* formájában már teljesen megszilárdult szövegeink korára. (Minde kérdésekre l. részletesebben a tőtani fejezet megfelelő részeit.) De a későbbi—mai magyar *mutat*-nak más okokból sem lehet **mutut* előzménye. A KTSz.-nak szóban levő szava egyszerű befejezett múlt idejű igealak, annak *-t* időjelével és inkább *o*-nak, mint *u*-nak olvasandó teljestő-véghangzójával. Hogy itt múlt idejű igealakról van szó, azt mutatja az adat szövegkörnyezete is: „ſcuz lean fiot ſ[c]ilut: mybe[n] chudat *mutut*", melyben a *ſ[c]ilut* is befejezett múltú igealak.

A KTSz. *mutut*-jának töve itt még vagy műveltető képző nélküli, *CVCV* típusú teljes igei tő, vagy esetleg — ha finnugor eredetéről egyáltalán szó lehet (l.: TESz.; MSzFgrE.) — a **mutu > mut* tövet magát zárja le *-t* műveltető képző. A *mut* 'mutat' igető továbbképzését nemcsak a műveltető képzős *mutat* jelzi, hanem a tövet más műveltető származékok képzőszembenállása is elénk állítja: l. pl. *mutaszt* 'mutat', *mutít* 'ua.' (MTsz., ÚMTsz.). De vannak a tőnek egyéb továbbképzései is. Téved a TESz., amikor a R. *képmutáló* 'képmutató' összetétel (l. pl. MünchK. 12ra: *kepmutaloc*) utótagját nem tekinti a *mutat* családja tartozékának; ez a *mut* tő egyszerű gyakorító képzős származéka; vö. *metél, kószál* stb.; vö. továbbá a másik: *mutogat* gyakorító származékot. E származékok fiktív tövén túlmenően azonban a *mut* igét még jobban szemlélhetjük az efféle régi adatokban: 1237—40: *megemuto*, útbaigazító határjelzés (PRT. I, 784); SzabV.: „leg ottan neky egheleth *muta*" (RMK. I, 26; vö. Imre, SzabViad. 129); stb. Sőt a *mut* igeneve máig is él egy már jórészt elhomályosult alakban: ez a *muta* 'néma, süketnéma; hülye; nyomorék; stb.' (MTsz.; ÚMTsz.), melynek eredeti jelentése kétségkívül 'mutogató' volt.

B) Van a KTSz.-ban egy másik érdekes igealak is: a *minleſſed* [ɔ: *miuleſſed*], amely viszont az eddigi véleményekkel szemben nagy valószínűséggel éppenhogy műveltető *-t* képzős származék. Teljesen helytelen nyomon járnak azok (pl.: Szilády: MNy. I, 306—8; Zolnay Gyula: MNy. I, 374; sőt kérdőjellel ugyan, de a TESz. is), akik e szóalakban *-és* képzős főnevet látnak; Szilády Áron (i. h.) e hibát még a 'mélyülés' értelmezéssel is megtetézi. Nem szólva arról, hogy az *-ás/-és* képző e korban meglehetősen ritka megterhelésű — nem véletlen, hogy vizsgált szövegeinkben sincsen egyetlen példája sem —, a geminált *ss* ebben a fonetikai helyzetben és különösen ebben a korban indokolatlan lenne. Felszólító módú, egyes 2. személyű igealakkal állunk itt szemben, amint ezt B. Lőrinczy (KT. és Sz. 20, 123, 125 stb.), bár kérdőjellel, de helyesen fogja föl; 'művelд' értelmezése (i. h. 20) azonban morfematikai szempontból természetesen magyarázhatatlan.

A KTSz.: ɔ: *miuleſſed* felszólító 2. személyű volta az egyébként eléggé homályos értelmű szövegkörnyezetből is kitűnik, a *[ne]ueſteſſel* 2. személyű felszólító alakkal van szövegösszefüggésben. Alakilag tökéletesen beleillik a *t* végű igék felszólító módú *ss*-es megoldásaiba, köztük a műveltető képzősökébe is: HB.: *vezeſſe;* KTSz.: *hiteſſec;* stb. A KTSz.: ɔ: *miuleſſed* valóban műveltető képzős igei alapszó felszólítója; a felszólító módú alakulat töve a mai *művel* ige 'műveltet, csináltat' jelentésű műveltető származéka, *miβlet, miϋlet*, esetleg íráshibával *miβelet* olvasattal (l. még a hangtani fejezetben). Ez a származékige hapax legomenon ugyan, de nem különlegesség, hiszen ilyenek legkorábbi szövegemlékeinkben — már csak kronológiai okokból is magyarázhatóan — szép számmal sorjáznak. Egyébként teljesen szabályos forma, az — úgy látszik — viszonylag kései *műveltet* (első adata 1584: *műeltette:* Born: Préd. 52: NySz.) korábbi megfelelője. A deverbalis és denominalis *-l* képzős igei származékok efféle műveltetői éppen nem példátlanok, még a valószínűbb *miβlet* olvasatnak pontosan megfelelő tőformában sem. Egy ilyen éppen a KT.-ben található, az *ýmletí*, amelynek alapszava az *-l* képzős, már elavult *ëmel ~ ëmlik* (TESz.). Éppen denominalis *-l* képzős ige, a *kémel* (JókK. 4: *kymeluen*) műveltetője a *kémlet* (1596: *Meg kemletuen:* NySz.). Stb.

C) Az ÓMS. *kyniuhhad* alakja egy olyan műveltető képzős igét állít elénk, amelynek alakulásmódjáról és vele kapcsolatosan számos hasonló típusú műveltető származékról (*gyújt, gyűjt, fojt* stb.) régóta mindmáig megoszlanak a vélemények. Ezekben legtöbben egyszerű *-t* műveltető képzőt látnak, annyi különbséggel, hogy egyesek a *-t* előtti mássalhangzó-elemet a visszaható alapszóból, tehát **gyúlt*-féle alakból magyarázzák *lt > jt* változással (pl.: Melich: MNy. IX, 355; vö. még Horger: MNy. XXV, 131); mások az alapige tövéhez tartozó spirantikus előzményre vezetik vissza (pl.: Baboss: MNy. XXXIV, 220—25; a *fojt*-ra vonatkozóan vö. még Lakó: MNy. XXXVII, 94—100, XXXVIII, 27—9); ismét mások az *-ít* műveltető képző régi *-ujt, ojt* változatainak utólagos analógiás hatásával számolnak (pl. D. Bartha, Szóképz. 42). E vélekedésekkel szemben én már az *ly* hang kérdésének vitájában jó negyedszázada (NytudÉrt. 6. sz. 47—8) arra mutattam rá, hogy a *gyúl — gyújt, gyút; gyűl — gyűjt, gyűt; nyúl — nyújt, nyút;* stb.-féle szembenállások — egyes vonatkozásaikban való eltéréseik mellett is — egységes rendszert képeznek, melyben az *-l* képzős visszaható származékokkal kétféle műveltetők állanak szemben, s ezeknek a képzője is kétféle eredetű.

E felfogásomat ma is helyesnek tartom. A régóta párhuzamosan egymás mellett élő műveltető származékok (pl. JókK. 155: *nywϋtuan* — SchlSzj. 1433.: *nuto*) közül a *gyút, nyút* típusúak egyszerű *-t* műveltető képzősök; a *gyújt, nyújt* típusúak azonban összetettek, az alapnyelvi **-kt* műveltető képző magyar *-χt > -χt > -jt* változásával keletkeztek (ezt már korábban Budenz, UgAl. 86 és Beke: Nyr. LIV, 137 is gyanította). A *-χt* fokot számos ismert példa (BécsiK. 263: *gϋhètèc egbè;* DomK. 3.: *gyohtanaya;* stb.) mellett az ÓMS.: *kyniuhhad*-ja is őrzi *(< nyúχtχad)*. A képző fejlődésének itt lényegében ugyanaz az eredménye mutatkozik meg, mint az ősi **-kt* képző végső magyar *-ít* alakú fejleményeinek *-jt (-ajt/-ejt)* változatában *(szakít ~ szakajt,*

veszít ~ veszejt), csak a tőhelyzet kissé más, mivel az abszolút tő eredeti spiránsának továbbfejlődése tővégi hosszú magánhangzót hozott létre. Ugyanígy magyarázza utóbb éppen a *nyújt* műveltetőt Rédei is (NyK. LXVII, 334—5).

Az e csoportba tartozó visszaható — műveltető szembenállású igékben nem mindig valósult meg vagy legalábbis maradt meg tartósan a két előbb érintett műveltető képzős lehetőség: egyesekben inkább csak a puszta *-t* képzős változat lett életerőssé (pl.: *hűl — hűt*, de l. WinklK. 254: *hywőhed*, DöbrK. 112: *hyveit*, 1790: *hülyt:* TESz. is); másokban meg inkább a **-kt*-nek *-jt*-s folytatása lett uralkodóvá (*fúl — fojt*, de l. 1805: *fút:* TESz. is). Végül vannak olyan visszaható—műveltető igepárok is, melyeket tényleg csak az analógia hozhatott e csoportba: *dűl — dűt, fűl(ik) — fűt* stb. (l. TESz.).

Mindez a változatos és analógiás hatásoktól keresztül-kasul áthatott fejlődés nem mond ellent azonban annak, amit itt elsősorban igazolni akartam: az ÓMS. *kyniuhhad* alakja képviselte későbbi-mai *nyújt* nem puszta *-t* műveltető képzős származék — ezt csak R. *nyút* változatáról lehet föltenni —, hanem ősi összetett műveltető képző rejlik benne. Ezért is lehetséges, hogy az ÓMS.-beli változat formailag tökéletesen egybeesik a HB. denominalis műveltető *ɜoboducha* alakjával, melyben természetesen a későbbi—mai *-ít* képzőnek szintén *-ɣ́t* < **-kt* az előzménye; vö. még KTSz.: *iduɜucht[ut]*; GyS.: *tonohtuananac.*

D) A szenvedő igealakok emlékeinkbeli helyzete eléggé egyenetlen elosztást mutat. Az ÓMS.-on kívül a többi emlékben mindössze eggyel találkozhatunk: KTSz.: *[ne]ueſteſſel.* A GyS. szövegében ugyan szenvedő ige használatára nemigen volna lehetőség; de hogy nincs ilyen a HB. és K.-ben, s csak egy van a KT. Sz.-ban, az már feltűnőbb, főként ha egyfelől a HB. és K. latin eredetijének több szenvedő igealakjára tekintünk, másfelől a HB. és K. vagy a KT. és Sz. szövegeit a későbbi kódexszövegekkel vetjük össze. Az eltérés oka alighanem az első szövegemlékek és a kódexek kora latin hatásának különbségében, illetőleg az eredetibb, magyarosabb szövegáttétel és a latinból való szolgaibb fordítás különbségében keresendő. De korai emlékeink közül e tekintetben mégis kirí az ÓMS., a maga szövegméretéhez viszonyítva számosabb szenvedő igealakjával: *kynɜathul, werethul, therthetyk, kynɜaſſal.* Bármennyire szabad átköltés is a Siralom szövege a latin Planctushoz képest, úgy látszik, az utóbbi sok szenvedő igealakjától (l. pl. akárcsak a *Crucior dolore* minduntalan ismétlődését) a Siralom szerzője nem tudta kivonni magát.

Az ÓMS. szenvedő igealakjai egyébként általában „szabályosak", a KTSz. efféle alakjához hasonlóan. Kivétel az ÓMS.: *therthetyk*, mely mint képzésmód, illetőleg mint származék lényegében hapax, ezért külön megvilágítást igényel (nem beszélve most a *therthetyk kyul* szerkezetről, melyre a későbbiekben még vissza kell majd térnem). A szóalaknak a *tör* ige származékaként való felfogása, illetőleg a későbbi—mai *történ* igével való azonosítása sem jelentéstani, sem kronológiai okokból (viszonylag új szó, l. TESz.) nem jöhet szóba. Így szinte kizárásos alapon is valószínű, de a jelentésbeli vonatkozások is oda mutatnak (l. később), hogy valamelyik *tér* igénk (l. TESz.: *tér*[1–3]) származékának kell tartanunk. Ez azonban a szóalak olvasatában a

tővokális minőségét is érintő kérdés, mivel a hosszú időtartam lehetőségét hozza előtérbe, melyet az eddigi olvasatok nem merítettek föl. Mert még ha alapszóként azzal az ősi igenévszóval számolnánk is, amelyből feltehetően a *terül*, *terít*, *terjed* stb. igék kisarjadtak (l. TESz.: *tér*[3]), akkor is egyrészt az alapszó csonka-tövűsége, másrészt a képzőnek az a természete, hogy alapszavának önmagában és más képzők előtt hosszú vokálist tartalmazó csonka tövét nem szokta rövid vokálisúra váltani, a *tertetik*-féle olvasatot (l. pl. Mészöly, ÓmSzöv. 121: *tertetik*; Pais: M. versek könyve 33: *tertetik*) eléggé kétségessé, sőt bizonyos mértékben megokolatlanná teszik. Sajnos, a hagyományoknak MNy.-beli olvasatomban (LXXIII, 296) e ponton is áldozatul estem.

Ami a származékszó képzőjét illeti, az formális és funkcionális szempontból egyaránt a szenvedő ige képzőjével azonosnak látszik (a magyar szenvedő ige képzőjéről l. pl.: Károly: ÁltNyTan. V, 208—9; Balázs: MNy. LXXV, 42—55). Az elvileg még számbajöhető egyéb lehetőségek különféle, sőt gyakran többféle okból is kizárhatók. A képző műveltető szerepű nem lehet, intranzitív volta nemcsak a szövegösszefüggésből, hanem az *-ik*-esedésből is kitűnik. Arra sem igen gondolhatunk, hogy az eredetileg műveltető képzőknek abba a típusába tartozik, melyek — mint a *vágtat*, *csörtet*, *törtet*, *lüktet*, *baktat*-féle származékok tanúsítják — elvesztették eredetibb funkciójukat, és inkább a gyakorítás kifejezői lettek (vö.: MMNyR. I, 355; D. Bartha, Szóképz. 45). Bár ezek intranzitívvá váltak, sőt valószínűleg már így is keletkeztek, általában igen fiatal alakulatok, első példáik jórészt XVII—XVIII. századiak (l. TESz.), amellett *-ik*-esedésük sem szokásos. Ilyenféle kifogásokat viszont nem tehetünk a képző szenvedő igét alakító jellegével szemben: a teljes formai azonosság mellett jelentésbeli meggondolások is ide mutatnak (l. később). Mivel az ÓMS. *therthetyk*-je a későbbi magyarban sohasem jön többé elő, azonkívül a neki megfelelhető másik szenvedő képzőváltozatú **téretik* sem ismeretes — sőt a más jelentésirányokba fejlődött *térít*-en kívül még *téret*, *tértet*-féle műveltetői is hiányoznak —, a képző alakjának, illetőleg kapcsolódási módjának a maga idejében szokásos vagy kivételes (egyéni?) voltára sem tudunk következtetni. Mészöly (ÓmSzöv. 256) mindenesetre szükségesnek tartja a képzési forma analógiákkal való alátámasztását; vö.: DöbrK. 205: *raktatik*; CzechK. 57: *meg ne fogtaſſeek*; stb.

3. A visszaható képzők körében vizsgált emlékeink *-úl/-űl* (> *-ul/-ül*) képzős igealakjai (ÓMS.: *Scegenul*; GyS.: *arulatia*, *vadulatia*; esetleg még ÓMS.: *hyul*) a bennük levő képző hangalakja mellett az alább tárgyalandó HB.: *tiluvt* adata miatt is érdemesek az említésre. Az *-ul/-ül*-ben — mint ismeretes (l. pl.: D. Bartha, Szóképz. 48; Hajdú, UrNyt. 148) ősi *-β* visszaható képző lappang. Ez az előtte álló tővokálissal összeolvadt *β* magyarázza elsősorban az eredetileg csupán *-l* visszaható képző előtt legtöbbnyire felső nyelvállású labialis magánhangzót, valamint annak eredeti hosszúságát. Az így kialakult *-úl/-űl* visszaható képző nemcsak emlékeink korában él ilyen alakban, hanem vokális-hosszúságát még igen sokáig, a XIX. század elejéig is eléggé általánosan tartja, sőt ez a jelenség még mai nyelvjárásainkban is feltűnik. E képzőben az *ú*, *ű* megrövidülése bizonyos helyesírási meggondolásokon és azok élő nyelvi

visszahatásán kívül elsősorban a hangsúlytalan szótagi vokális-fejlődés számlájára írandó.

A visszaható *-β* képzőhöz kapcsolódik a HB. *tiluvt* szóalakjának ügye. Ez a szóalak a képző-problematikát tekintve bizonyos mértékben szembenáll az ugyanitt található *tilutoa*-val (ez utóbbiról l. a tőtani fejezetet). — A HB.: *tiluvt* abban az olvasatában, melyet Szinnyei (MNyTK. 22. sz. 15: *tilvutt*) és Pais (MNy. XXXVIII, 159: *tilvut*) elfogad, s melyet lényegileg én is vallok *(tilβot* vagy esetleg *tilβut)* kétségkívül hapax, e befejezett melléknévi igenévi forma másutt nem — az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*- tövű igék között sem — fordul elő. Erre alapítja Mészöly a *tilut* olvasatot (ÓmSzöv. 111), mondván, hogy nincs *alvutt*, *nyugvutt*, *alkvutt*, *haragvutt* stb. igenévi forma sem (i. m. 116—8). Mészöly azonban ebben az érvelésben nem veszi figyelembe, hogy ezekre az igenevekre a kódexek kora előttről nincs adatunk, tehát hogy milyen formák létezhettek a HB. és K. korában, azt jóval későbbi alakok nem föltétlenül bizonyítják. De — mint látni fogjuk — még a későbbi formákban is rejlik közvetett bizonyíték a *β* ~ *v*-s változat mellett.

A *tilt* eredeti töve — bármi is legyen a szó etimonja (vö. TESz.) — nyilvánvalóan *-v* és *-t* nélküli *til-* volt; ezt a *tilos*, *tilalom* stb. származékok, illetőleg képzőszembenállások is világosan jelzik. A *tilt -t*-je, mely a HB. *tilutoa* alakjában már megvan, mozzanatos vagy esetleg műveltető képző. A HB. *tiluvt*-ja azonban még e képző nélküli; végső *-t*-je a befejezett melléknévi igenév képzője. Viszont az *uv* betűkapcsolat egyszerű rövid vokális hangértéket — mint Mészöly fölteszi — már csak jelöléstörténeti okokból sem rejthet magában. De ennek kényszerű föltevésére nincs is semmi szükség, hiszen az ige, mint egyéb morfematikai változatai (pl.: DöbrK. 154: *tiloǵgal;* NádK. 155: *tilovek;* CzF.: *tiloszik* stb.) mutatják, bekerült az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövű igék kategóriájába; *β* > *v*-je mint az egész tőcsoporté vagy visszaható képző, ahogyan többen vallják (l. pl.: Szinnyei: MNyTK. 22. sz. 24—5; Bárczi, TihAl. 182; D. Bartha, Szóképz. 48; TESz. *tilt* a.; stb.) — ezért tárgyalom a kérdést a képzők körében —; vagy csupán a *tesz*, *vesz*-féle tőcsoport *β* > *v*-jének analógiájára került a tőbe, ahogy mások (pl.: Horváth Károly: MNyTK. 61. sz. 17—20; Bárczi, Szótöv. 62) vélik. Bármi is azonban e hangelem eredete, bizonnyal ott rejtőzködhet a HB. *tiluvt*-jában az *u* betűvel jelölten. A kérdéses szóalak előzménye három szótagú forma lehetett (vö. WinklK. 144: *tiloeek;* NádK. 155: *tilovek;* vö. még HB.: *Horogu vec*), de a második nyílt szótag eredeti végvokálisa (l. még a HB. *tilutoa* adatában is) kiesett a szóalakból. Hogy az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövűek abszolút teljes tövének véghangzója részben később is *u*, *ü*-ben rögződött (l. pl. *aluszik*, *aludt*, *aluva* stb.), abban a *β*-vel való kapcsolata is közrejátszott: *fázott*, *őrzött*, de *alutt (> aludt)*, *fekütt (> feküdt)* stb.

Hogy a HB. *tiluvt* alakjában a *β*-s, *tilutoa* alakjában pedig a *β*-tlen változat szerepel, abban nincs semmi rendkívüli, ismerve ennek az igei tőcsoportnak a viselkedését.

4. Emlékeink gyakorító képzős igealakjai közül csupán egy igényli a nála való időzést, ez az ÓMS. *huʒtuʒwa* alakja. Ez az adat is hapax a javából, mégpedig nemcsak a származék egésze, hanem képzője szempontjából is. Az természetesen nem vitás, hogy itt a *húz* ige gyakorító képzős származékával van dolgunk. A *húz* régi magyar gyakorító származéka azonban a *húzlal* volt (l. a NySz. ide vonatkozó adatait); ezt csak később szorították ki a különben igen új keletkezésű *húzgál, huzigál, húzkod* gyakorítók (l. TESz.). Hogy a Siralom költője mért használt egy már saját korában is valószínűleg ritkább alakot a *húzlal* helyett, arra többféle lehetőség is fölvethető, de egyik sem bizonyítható. Fakadhatott ez a költőnek akár egyéni nyelvteremtő szándékából is; lehetett nyelvjárásának sajátja; vezethették stilisztikai meggondolások is, hogy a közvetlenül következő *wklelue* alak miatti képzőismétlődést elkerülje; stb.

Mészöly (ÓmSzöv. 256) szerint az ÓMS. ez igealakjában a gyakorító *-doz* „eredetibb" változata keresendő, s „az ómagyar *t*-ből a középmagyar korban *d* lett ebben az igeképzőben". Ez azonban így semmiképpen nem lehet helytálló, a két képzőbokornak csak a gyakorító *-z* eleme azonos, s keletkezésük némely mozzanatában állhat fenn közöttük rokonság. Amint ugyanis a *-doz* a *-d* képzős igék *-z*-s továbbképzéséből alakult—vonódott el (l. Sámson Edgár, Fejezetek *d.z* gyakorító képzős igéinkből. Bp., 1942. 11—8), ugyanúgy szolgálhattak — valószínűleg jóval alkalmibb és ritkább jelleggel — a *t* végű igékhez járuló *-z*-s gyakorító továbbképzések itt tárgyalt képzőnk létrejöttéhez; vö. pl.: BécsiK. 65: *kewtewzÿuala;* AporK. 67: *Meg ǫtǫʒuen* 'öntöz'; Cal. 203: *Kiáltozok*, 253: *Motozok;* stb. E folyamatot alkalmasint még a *t* végű névszók *-z*-s továbbképzései is támogathatták; vö. pl.: PéldK. 28: *boltoʒnÿ;* Murm. 2441.: *foltozo;* stb. Az analógia ereje azonban mindezen alapok ellenére sem volt — úgy látszik — annyira hatékony, hogy a *-toz/-tëz/-töz* gyakorító képzőt olyan elszigetelt vagy esetleg csak egyéni alkotásokon túlmenően, mint amit az ÓMS. *huʒtuʒwa* alakja is példáz, életerőssé tehette volna. Egyébként — mint az ÓMS.: *therthetyk* esetében — itt is erősen fölvetődik a csonka tő vokálisa hosszúságának lehetősége.

A JELEZÉS

A NÉVSZÓJELEK

1. A névszójelek kategóriájának tárgyalásában kizárólag a birtokos személyjelek kérdéskörével kívánok foglalkozni, néhány olyan problémát fölvetve, amelyre e jelkategóriát érintő eddigi — hangtani és tőtani vonatkozású — megjegyzéseimben nem vagy nem elegendő utalás történt. Egyébként a korábbi fejtegetésekben más névszójelek ügyét is előhoztam már, legrészletesebben az *-i* birtoktöbbesítő jelét; ezek itt további taglalást nem kívánnak.

Vizsgált szövegeinkben a birtokos személyjelek mindkét számban és mindhárom személyben szép számmal vannak képviselve, s főként a többes számú változatokban

jópár olyan, részben archaikus, részben neologikus sajátságot állítanak elénk, melyek nyelvtörténetileg tanulságosak (l. a korábban mondottakat pl. a HB. *ifemucut*, *uromc*, *ʒumtuchel* stb. formáiról). Ezeknek a későbbi—mai állapotuktól többé-kevésbé eltérő formáknak a jelenléte azonban nem jelenti egyszersmind azt is, hogy birtokos személyjelezésünk egészének rendszere vizsgált emlékeink idejére ne alakult volna már ki a maga teljességében és lényegében végső kifejletében. Emlékeink birtokos személyjelei ugyanis főbb rendszerbeli sajátságaikban: etimon-azonosságukban, agglutinációjukban, funkcionálisan stb. mindenben megegyeznek a mai állapottal.

Egy-két részletkérdés kivételével e személyjelek származási problematikája és funkcionális szerepe nyelvtörténeti irodalmunkban tisztázottnak tekinthető. Agglutinációjuk idejéről azonban meglehetősen eltérő vélemények voltak és vannak forgalomban. Történeti nyelvészetünkben sokáig egyeduralkodó volt az a nézet, hogy az agglutináció viszonylag kései, csak az ősmagyarban megindult és lezajlott folyamat; erre különböző, legnyomósabban szóeleji és szóbelseji hangok eltérő fejlődésével kapcsolatos érveket hoznak föl (l. pl.: Berrár, TörtMondt, 43—5; Bárczi: CIF. 29—32). Más, újabb nézetek szerint a birtokos személyjelek agglutinációja az eddig föltett időnél sokkal régebbi keletű jelenség, visszanyúlik rokon nyelveink együttélési idejébe (l. Hajdú, UrNyt. 68—71, 134—6; vö. még Kálmán: MNy. LXI, 169). Bár e kérdés látszólag nem tartozik közvetlenül első nyelvemlékeink birtokos személyjeleinek problematikájához, annyira alapvetően meghatározó jellegű és az alább mondandók egynémely részletét is érintő tényező, hogy ide vonatkozó álláspontom rövid jelzését nem mulaszthatom el.

Nem szólva most az összehasonlító nyelvtudomány szemszögéből fölhozott érveknek számomra lényegében meggyőző vagy legalábbis erősen meggondolkodtató voltáról, magyar nyelvtörténeti oldalról sem látok nyomós okokat a régebbi felfogás védelmezésére. A magyar hangtörténet kutatásában egyre több, régebben „szabályosnak" vélt hangváltozásról bizonyul be — mind finnugor—magyar viszonylatban, mind a belső magyar fejlődések körében —, hogy az egynemű, kivételtelen voltukba vetett hit tarthatatlan. A toldalékok hangalaki fejlődésében pedig a szokásostól eltérő mozzanatoknak éppen egész serege áll előttünk. Ezért hangfejlődési eltérésekre, szembenállásokra — különösképpen a toldalékok alaki kérdéseinek megítélésében — nem szabad jellegbeli és kronológiai szempontból döntően meghatározó téziseket építeni. Ez a hangtörténeti meggondolás természetesen vonatkozik a magyar birtokos személyjelek történetére is: egykori személyes névmások szuffixálódásának jellegét és idejét a bennük lezajlott hangfejlődések esetleges különbségei nem határozhatják meg alapvetően.

Morfematikai kérdésekben egyébként is nagyobb jelentőséget tulajdonítanék magának a morfematikai szerkezet vallomásának. Ha pedig e viszonylatban meggondoljuk, hogy az egykori személyes névmásoknak megfelelő, illetőleg azokból kinövő személyt jelölő toldalékok a magyar grammatikai rendszerben milyen széles körű és szerteágazó helyet foglalnak el, a névszói toldalékolás mellett az igei-toldalékolás számos régiójában, az igeidők és igemódok egész sorában lényegében egységes

szerkezetet alkotva, akkor ennek a nagy nyelvi mezőt átfogó szerkezeti sajátosságnak a kifejlődését nemigen lehet viszonylag kései időkre, még a magyar nyelv külön életének sem éppen a kezdeti szakaszaira tenni. És a rokon nyelveknek ilyen szempontból is megnyilvánuló szerkezeti egyezéseit tekintve a magyar nyelvi fejlődést e vonatkozásban aligha szabad csupán azonos alapokra épülő, de a rokon nyelvektől térben és időben elszakadt, külön folyamatnak venni. Az alapvető szerkezeti egyezéseken mit sem változtat az a tény, hogy — mint a rokon nyelvekben, úgy a magyarban is — az egyes, személyt jelölő paradigmatikus részrendszerekbe a személynévmási eredetű toldalékokon kívül másféle származásúak is bekerültek; ez a paradigmatikus rendszerek alaki és funkcionális továbbfejlődésének, komplikálódásának, osztódásának természetes következménye. Hogy a névszók személyt jelölő toldalékai (birtokos személyjelek) nem váltak szóalakzáró szuffixumokká, hanem utánuk még további toldalékok is következhettek, az igeiek (az igei személyragok) azonban ilyenekké lettek, az az egész személyjelölési rendszer lényegi és igen ősi alapokon nyugvó összetartozását természetesen szintén nem cáfolja; oka a névszói és igei osztályok grammatikai szerkezeti, toldalékolási „igényeinek" különbségeiben keresendő.

Emez általános megjegyzések után egyes birtokos személyjelek korábban még nem érintett alaki kérdéseire teszek néhány észrevételt.

2. A magyar 2. személyű birtokos személyjel — mint jól ismeretes — kétségen kívül 'te' jelentésű ősi személyes névmás agglutinációjára megy vissza. A jel alaki viselkedésének — az előbb érintett kérdések után — tulajdonképpen csak egy problémája van, de az vaskos: mért van az egyes számban *-d*-s, a többes számban *-t*-s változata (így már vizsgált emlékeink idején is mindig: KTSz.: *veled, fulgad, mihudnec, tegud;* ÓMS.: *werud, fcepfegud, Tuled;* stb.; — HB.: *ʒumtuchel, fʒumtuchel;* HBK.: *bennetuc*). Ezt a kettősséget, pontosabban az egyes számban feltűnő *-d*-t többféleképpen próbálták magyarázni. A legrégibb és máig uralkodó felfogás szerint — a legtöbb rokon nyelv 2. személyű *t* kezdetű névmását alapul véve — *t* > *d* zöngésülést tettek föl (l. pl.: Melich: MNy. IX, 339; Berrár, TörtMondt. 44; Bárczi: MNy. XLIII, 44—5; MNyÉletr. 56; Hajdú, UrNyt. 133). E felfogás mint tény elfogadhatónak látszanék, ha nem volna két súlyos gyöngéje: a zöngésülésre való utalás nem magyarázat (mert nem adja meg a jelenség okát), legföljebb ténymegállapítás; másrészt nem okolja meg, mért nem történt meg ez a zöngésülés a többes számban is. — Más vélekedés (l. Szinnyei: NyK. XXXV, 445—6) szerint a *-d* eredetileg többes 2. személyt jelölő értékű volt, s benne a *t* kezdetű névmást *-n* többesjel előzte meg; az **-nt*-ből viszont „szabályosan" lett *-d*. E felfogás tarthatatlansága nyilvánvaló: a fordított helyzet, tudniillik hogy mégis a többesben van a magyarban *t*, és az egyesben *d*, rendszerbelileg és funkcionálisan teljesen megokolatlan. — Ismét más magyarázat (Kálmán: MNy. LXI, 165—70) abból kiindulva, hogy az obi-ugor nyelvekben *n* kezdetű a 2. személyű névmás, a magyarban eredetileg *-n* személyjelet tesz föl, melyet az *n* fonéma funkcionális megterheltsége miatt toldottak meg később a *t* kezdetű névmásból lett

morfémával; így az **-nt > d* „szabályos" megfelelést kapjuk. Itt is igen komolyak a nehézségek: ha a magyarban a 2. személyű névmásból lett birtokos személyjel eredetibben a puszta *-n* lett volna, honnan került elő másodlagosan a *-t*, amely csak a távolabbi rokon nyelvekből való lehetett volna, s amelynek a funkcionális megterheltsége (locativus, tárgyeset stb.) legalább akkora volt; és a többes számban mért van mégis *t* a magyarban?

Bárczinak (CIF. 31) van egy futó megjegyzése, amely szerint az egyes szám 2. személyű birtokos személyjelben végbement *-t > -d* zöngésülés a *-t* tárgyraggal való ütközés következménye. Számomra nem kétséges — egyetemi óráimon hosszú idő óta így is tanítom —, hogy a lényegi magyarázat: a változás okának földerítése e körülményben keresendő. A magyar nyelvi rendszer számos sajátossága: a *të* és *ti* alakú 2. személyű névmások; a többes 2. személy jelölésének kizárólagosan *t*-s kezdete nemcsak a birtokos személyjelezésben, hanem az igeragozásban is; stb. jelzi, hogy a magyarázatban csakis a *t* kezdetű személyes névmásból lehet, sőt kell kiindulni. Az obi-ugor *n* kezdetű névmás ebbe az ügybe nem játszhatott bele, másodlagos fejlemény voltát Hajdú (UrNyt. 132—3) egyébként is kielégítően magyarázza. Az egyes számban végbement *-t > -d* zöngésülés oka az volt, hogy a *-t*-s forma alakilag egybeesett más névszói *-t* toldalékokkal: a locativusi *-t*-vel is, de különösképpen az eredetileg határozottságot jelölő *-t* tárgyraggal. A *-t* tárgyraggal való egybeesés esetleges etimológiai azonosságon is alapulhatott (vö. pl.: Berrár, TörtMondt. 25—6; Hajdú, UrNyt. 120), ez azonban a hasadás szükségszerűségét legföljebb még inkább megokolja. A *-t* tárgyraggal való alaki azonosság azért is fölötte zavaró volt, mert még a személyjel és tárgyrag előtti végvokális is nyelvtörténetünk egész folyamán legtöbbnyire azonos minőséget képviselt: *nyakad* és *nyakat*, *botod* és *botot* stb.

A *-t > -d* zöngésülés a birtokos személyjelben tehát nemcsak úgy „magától" ment végbe, hanem funkcionális okai voltak: a zavaró homonímiát kellett kiküszöbölnie. És hogy mért csak az egyes számból, illetőleg hogy a többes számban mért maradhatott meg az eredeti *t (të+k)*, az is teljesen világos. A többes 2. személyben a *t* konzerválódását a tővokális + többes *-k* jel jelenléte folytán való testesség is magyarázhatná ugyan, de nem ez a fő tényező. Hanem az, hogy a tárgyat, de akár a locativust jelölő *-t* toldalék is szóalakzáró szerepű volt, amely csak a **házat* 'házad' formát zavarhatta, a *házatok* formát semmiképpen.

Az egyes szám 2. személyű, eredetileg *-t* alakú birtokos személyjelnek a zöngésülése arra az időre eshetik, amikor a vele akár azonos, akár nem azonos eredetű magyar tárgyrag ebben a funkciójában elterjedni és megszilárdulni kezdett. Ezért a *-d* forma a puszta hangtani megfontolásokon túlmenően is korai ősmagyar fejleménynek látszik, és persze ilyen minőségében teljesen független alakulás egyes rokon nyelveknek hasonlóan *-d* alakú egyes 2. személyű birtokos személyjelétől. E korai zöngésülés magyarázza, hogy nemcsak első szövegemlékeinkben, hanem az egész magyar nyelvemlékes korban már sehol semmi nyoma az eredetileg *-t*-s egyes számú alaknak.

Felmerülhet a kérdés, hogy az igeragozás is az egyes 2. személyben mutat *d*-t, a többesben *t*-t (l. már emlékeinkben is: KTSz.: *vifelled, weged;* ÓMS.: *thekunched,*

ulud; stb.; — HB.: *Latiatuc, keaſſatuc;* ÓMS.: *Keguggethuk, ullyetuk;* stb.), ezekben viszont a tárgyragos vagy locativusragos alakok magától értetődően semmiféle olyan zavaró homonímiát nem hozhattak létre a nyelvi rendszerben, amely miatt itt is be kellett volna következnie az alaki hasadásnak éppen az egyes számban. Erre a kérdésre Bárczi előbb érintett megjegyzése (i. h.) sem tartalmaz semmi utalást. Bár e probléma már az igeragozás témakörébe tartozik, intézzük el itt egy füst alatt, hogy ne kelljen rá még egyszer visszatérni.

A névszói és igei személyjelölési rendszer közt működő analógiás hatásokra is lehetne e vonatkozásban utalni, s ez nem is elhanyagolható magyarázati tényező. Ám a fő ok nem ez. Az igei paradigmákban is előállt ugyanaz a helyzet, mint a névszóiakban, csak más rendszerbeli összefüggésekben. Itt ugyanis a befejezett múlt idő zavaró homonímiája volt a hasadást kiváltó tényező, annál is inkább, mivel annak *-t* jele — mint a tőkérdések tárgyalásában láttuk — eredetileg mindig a teljes tőhöz csatlakozott, s az előtte levő végvokális is azonos minőségű volt a személyjeles alak végvokálisával. A *látot* 'látott' 3. személyű és a **látot* 'látod' 2. személyű alak egybeesése itt is az egyes számban ütközött; a többes számban a nyelv máshogyan *(láttak, látták — láttatok, láttátok)* küszöbölte ki az eredetileg valószínűleg szintén fennálló vagy legalábbis potenciálisan kialakulható zavaró homonímiát, tehát a zöngésülő megoldásra nem volt szükség. A névszói személyjelezésben és az igei személyragozásban tehát más-más okokból történt ugyan az egyes számban az eredeti *t* zöngésülése, a többes számban a megmaradása, de a két személyjelölési rendszer kapcsolatai nyilván segítették e megoldások párhuzamosságának nemcsak a kialakulását, hanem a megszilárdulását is.

3. A) A 3. személy egyes számú birtokos személyjelének kialakulására nézve az ősi 3. személyű, *s* kezdetű névmás szerepét mindenki elismeri. De az agglutináció idejére vonatkozó, előbb ismertetett felfogások különbözőségén kívül a vélemények ma már itt is megoszlanak. A régebbi felfogás (l. pl.: Melich: MNy. IX, 393; Bárczi: MNy. XLIII, 44—5; Berrár, TörtMondt. 43) szerint a névmás konszonánsa tűnt el szókezdő helyzetben, s vokálisa alkotta a jel-elemet. Ez a nézet azonban nemcsak az agglutináció gyanítható koraiságával, még alapnyelvi voltával áll ellentétben, hanem a személyes névmások személyt jelölő toldalékának fejlődési törvényszerűségével is, azzal tudniillik, hogy a többi személy névmásának a konszonáns eleme képezi az agglutinálódott toldalékot. Ezért erősen meggondolkodtató Hajdú véleménye (UrNyt. 135), mely szerint itt *s* > *ϑ* fejlődés utáni vokalizáció történt, a későbbi magyar formákat megelőző diftongikus kapcsolatok *(ại, ẹj)* második eleme tehát konszonánsra megy vissza.

A valószínűbben konszonánsból lett vokális kérdése minket magyar szempontból azért is érdekel, mert a vele alakuló diftongus monoftongizálódása már mindenképpen ősmagyar ügy, s közvetlen előzménye emlékeink e tekintetben már egyöntetűen monoftongikus, sőt abszolút szövégen valószínűbben már meg is rövidült monoftongusra végződő 3. személyű névszóalakjainak (l. előbb a hangtani részben); l. pl.: HB.:

vize, feze; KTSz.: *lacadalma, tule, [o]ltara;* stb. A korábbi felfogás (l. pl.: Bárczi, TihAl. 188, Htört.[2] 89; Berrár, TörtMondt. 45) szerint nemcsak a palatalis *ęj* (pl. **kezęj*), hanem a velaris *ąj* (pl. *háząj* is) is *é*-vé, illetőleg *í*-vé fejlődött, s a velarisokban később történt illeszkedés. Ám ez a magyarázat igen erősen kérdésessé tehető. A palatalisokban az *í*-ző formák az *ęj* > *ëj* kettőshangzó zártabb irányú monoftongizációjával jól magyarázhatók (l. pl.: HB.: *neki, intetvinec, ildetuitvl;* HBK.: *lilki ert;* GyS.: *miuin*[c] *ielenetuiben;* stb. A velaris *ąj*-nak *í*-vé monoftongizálódása azonban hangtörténeti szempontból több mint kétséges; a *háj : hízik* egybevetés (l. Bárczi, Htört.[2] 89) aligha állhatja meg a helyét (l.: TESz.; MSzFgrE.). Így tehát legföljebb *-é* > *-á* illeszkedés volna elképzelhető, ami az *-á*-t magyarázhatná; de annak, hogy az egyes 3. személyű birtokos személyjelnek a velarisokban *é*-s változata lett volna, nincs nyoma sem a régiségben, sem a nyelvjárásokban. Hogy a velarisokban az *-é* nem csupán illeszkedett volna, hanem egyes nyelvjárásokban *i*-vé záródott volna, az is inkább csak feltevés, mint bizonyítható dolog. A bizonyságként felhozott (l. pl. Berrár, TörtMondt. 45) mai, területileg elszigetelt nyelvjárási *lovi, lábi, szokási*-féle egyes számú alakok (l. Horger, Nyj. 139), ha egyáltalán reális nyelvi tények (a Nyatl. anyagában ilyenek nem találhatók, s a régiségből sincs kétségtelen példájuk), illetőleg ha valóban egyes számúak, legföljebb kései analógiás fejlemények lehetnek, részben a palatalis párhuzamok (*kezi* 'keze'), részben a többes számú alakok (*házik, lovik* stb.), részben pedig a párhuzamos igei tárgyas alakok (*láti, mondi* stb.) hatására. Továbbá semmi kényszerítő ok nincs arra, hogy a velaris sorban csak illeszkedéses alapon lehessen a változást magyarázni. Mert az ugyan nem vonható kétségbe, hogy *é* irányú fejlődés — más grammatikai kategóriákban — nemcsak lehetséges, de többnyire kényszerítő okok miatt (l. később) meg is valósult (l. pl. a *láték*-féle alakokat; vö. ÓMS.: *Volek;* továbbá *paré, gané* stb.; l. Bárczi, Htört.[2] 90); a birtokos személyjeles paradigmában azonban grammatikai rendszerbeli kényszerűség nem állott fönn. A közvetlen *ąj* > *á* változás viszont hangtörténetileg teljesen kifogástalan magyarázatot ad, s analógiákkal is megtámasztható; ide vonatkozóan l. a HB. *fa;* GyS. *fan* alakjait is; l. továbbá *búza, Duna* stb. (l. Bárczi, Htört.[2] 89; vö. még Balázs: ÁltNyTan. V, 22).

Ami a 3. személyű birtokos személyjelek emlékeinkbeli *j*-ző formáit illeti, azokon különleges magyarázni való nincs. Csupán annyi jegyezhető meg, hogy eredeti hiatustöltő helyzetükben is feltűnnek néhányszor: HB.: *kinzotviatwl;* KTSz.: *corona-ia;* stb.; legtöbbnyire azonban a másodlagos változatok mutatkoznak: KTSz.: *tamadatia, aniahuz* stb. (l. a tőtani részben is). A *j*-s változatok keletkezését egyébként még a *j* végű névszók (*haj, vaj, háj, faj* stb.) is segíthették; l. pl. HB.: *foianec.*

A tárgyas igeragozás egyes szám 3. személyének jelölése fölvet ugyan az előbbiekhez kapcsolódó párhuzamos problémákat, de azokat helyesebbnek látom a ragozási tematika keretében tárgyalni.

B) A többes 3. személyű birtokos személyjelnek emlékeinkben 2 biztos és 2, különböző okokból bizonytalan előfordulása van: HB.: *uimadfagucmia;* HBK.: *cuzicun;* illetőleg HB.: *turchucat* (lehet esetleg másolási zavar is egyes számú alak helyett; l. előbb); KTSz.: *[b]inucrevl* (lehet *-k* jeles többes szám is). Bár ez a szám

sajnálatosan kevés ahhoz, hogy a kérdéses jel történeti problematikájára magukból az adatokból tudjunk mélyrehatóbban következtetni, szórványemlékeink efféle adatainak teljes hiánya miatt mégis csupán ezekre vagyunk utalva, mint messze legkorábbi tényleges előfordulásokra. E jel előzményeinek dolgába már csak e helyzet miatt is kénytelen volnék belebocsátkozni, de ezt másfelől azért is szükségesnek látom, mert az ide vágó kérdéseket egyáltalán nem tartom megnyugtatóan lezártaknak.

Első látásra nagyon természetesnek tűnhet az a magyarázat, melyet e jel keletkezésére adni szoktak: úgy alakult, mint a másik két többes számú birtokos személyjelünk, tehát a megfelelő, *s* kezdetű személyes névmás *-k* többesjeles alakjából agglutinálódott (l. pl. Berrár, TörtMondt. 45). Ezt a felfogást elsősorban a magyar birtokos személyjelek kialakulásának a többes 1. és 2. személyben kétségtelenül adott párhuzamai támogatnák. S mellette szólhatnának olyan nyelvjárási változatok is, amelyek a jel feltett hangfejlődése relictumainak látszanak; pl. a velarisokban is ilyen formák: *házik, asztalik;* sőt *malomék* 'malmuk', *disznajik* 'disznójuk' (l. pl.: Horger, Nyj. 139; Imre, NyjRendsz. 313).

Bármennyire elfogadott is szakirodalmunkban ez a megoldás, egész sor olyan körülményt lehet számításba venni, amelyek biztosságát enyhén szólva megrendíthetik:

a) A hangfejlődések bonyolult láncolatát szokás föltenni ahhoz, hogy a fenti magyarázat szerint elsődleges diftongusos → hosszú monoftongusos alakokból a régiségben és a mai magyarban képviselt fő változatokhoz eljuthassunk. Ez még a palatalis hangrendben is így van: *kezëjk→kezík > kezik > kezük > kezök ~ → kezék > kezëk > kezök* (l. pl. Berrár: i. h.); a velarisban pedig az egyes számú alaknál már emlegetett illeszkedési probléma miatt ez még bonyolultabb ügy. Ha viszont a velarisokban a fentebb mondottak értelmében esetleg egyenesen *áj > á* fejlődést tennénk föl, akkor ebből egyrészt a *házok, házuk* típusú alakok aligha volnának magyarázhatók (ezért kellett itt is a sokkal bonyolultabb illeszkedéses fejlődés feltevéséhez folyamodni), másrészt **házák* típusú alakoknak — melyek egyébként a velaris egyes számú személyjeles formák „tökéletes" többes megfelelői volnának — sehol semmi nyomuk.

b) A feltett hangváltozások nemcsak túl bonyolultak, hanem több fázisukat a magyar hangtörténeti fejlődések általános menete bajosan igazolhatná; például az *-ék, -ík* formának zárt szótagi „védett" helyzetben való megrövidülését, amely még ráadásul zavaró homonímiát is eredményezett volna a birtoktöbbesítő jeles alakokkal (*házik* = 'házuk' és 'házaik'); a hangsúlytalan szótagi vokális nyitódó fejlődését; stb.

c) A régiségben az *-ok/-ëk/-ök* változat eléggé kizárólagos használatú: vizsgált emlékeink hangjelölési szempontból nagyon bizonytalan adatait nem számítva, szinte az egész ómagyarban csak ezek tűnnek föl; pl.: JókK. 102: *ewuelek*, 114: *ew mÿuelkedeſeknek, ew peldayokual*, 117: *ew lelkeknek, ew gyalazaſoknal* stb.; BécsiK. 192: *ǫ hamiſſagoc, ǫ bunǫkèt, ǫ aldomaſoc, ǫ lelkec* stb.; MünchK. 12ra: *ǫ tǫllǫc, ǫ ſinagogaiocban, ǫ èrdemèkèt, ǫ bunǫkèt* stb. Amikor e formáktól eltérőket találunk, azok rendszerint nem felső, hanem éppen alsó nyelvállású vokálist mutatnak; pl.:

BécsiK. 41: *ǫ fèiedèlmèkèt*, 45: *ǫlouac*, 50: *ǫ ferièkèt*, 188: *ǫ Tǫrǫdèlmèkbèn*, 200: *ǫ atafiac* stb. (Megjegyzendő, hogy mind az *-ok/-ëk/-ök*, mind az *-ak/-ek* formák több birtokos mellett egy vagy több birtokot egyaránt jelölhetnek e korban.) A SzabViad.-ban is feltűnik az *Akarattyak* 'akaratuk' alak. Ugyanígy a későbbi kódexekben is az *-ok/-ëk/-ök* az uralkodó. Az *-uk/-ük* változat csak a XVI. századtól és eleinte csak nagyon szórványosan kezd megjelenni az emlékekben; lényegében csak az irodalmi nyelv normaszilárdulása hozta meg szélesebb elterjedését. — E tényből két dolog is következik. Az egyik az, hogy a jel vokálisában a tényleges, adatszerűen igazolható nyelvi fejlődés nem a feltett magyarázat szerinti nyitódó, hanem éppen ellenkezőleg, a záródó irányt igazolja. A másik az, hogy a vázolt képbe a korai szövegemlékek *u*-s, *i*-s írásmódú alakjai sehogyan sem illenének bele, ha betű szerinti hangértéket tulajdonítanánk nekik. A hangtani részben mondottak szerint azonban ez a hangérték helyesírásilag is teljesen bizonytalan, az itt vázolt összefüggések értelmében meg éppen fölötte kétes. Így a HBK. *cuzicun* adata, melyet az *-ik* vagy *-ik* forma elsődleges, illetőleg korai igazolásának szokás tekinteni (l. Berrár: i. h.), aligha állítható be valósan a feltett hangfejlődés bizonyítékainak sorába.

d) Az ómagyar kor nyelvemlékeiben a többes szám 3. személy birtokos személyjelének a vokális nyelvállásfokát illetően egészen nagy mértékű párhuzamossága tapasztalható a többes 1. személy jelével (l. D. Bartha: NytudÉrt. 42. sz. 82). Mivel ez utóbbiban a vokális kétségtelenül tővéghangzói eredetű, s igen valószínűen nyíltabb nyelvállásfokról ment a zárt irányába, ez a párhuzam is a záródó irányú vokálisfejlődést jelzi a 3. személy jelében, sőt lehetőséget ad arra is, hogy a *házank*, *kertenk*-féle, eredetibbnek látszó formák mellé a *házak* 'házuk', *kertyek* 'kertük' formák elsődlegességét is feltehessük (l. ezeket már a BécsiK. idézett adataiban is).

e) Az eddig mondottak értelmében a mai nyelvjárások említett *kezik*, *kezik*; *fájik*, *fájik*, *fájék*-féle változatait sokkal valószínűbben neologikus fejlődményeknek kell tartanunk, melyeknek ilyenekként való magyarázatára több lehetőség is kínálkozik. A jel *-ik* alakja az *-ok/-ëk/-ök* előzménynek hangsúlytalan szótagi záródással keletkezett *-uk/-ük/-ik* sorába illik; az *-ik* a palatalisokból analógiásan mehetett át a velarisokra, az *i* hangrendi „közömbössége" segítségével is (l. erről később is, a tárgyas igeragozás megfelelő alakjainak tárgyalásában). A hosszú vokálisú változatok keletkezésére például kínálkoznának a többes szám 1. személyű birtokos személyjel *-ónk/-őnk* és *-únk/-űnk* formái (l.: Horger, Nyj. 137; Imre, NyjRendsz. 313); ezekben tudniillik teljesen bizonyos a másodlagos nyúlás, mivel vokálisuk tővéghangzós eredetű. (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy Zolnai: Nyr. XXX, 279 és Zsirai: MNy. XXVIII, 199 az *-ónk/-őnk* alakot az *ó*, *ő* végű névszók személyjeles formáiból való elvonódásként magyarázza, ami lehetséges ugyan, de a jelenség még másféle, itt nem részletezhető utakon-módokon is keletkezhetett; vö. még Györke: NyK. LI, 54.) A többes 3. személyű jel hosszú vokálisainak létrejöttében azonban legvalószínűbben nyelvjárási különfejlődésként érvényesülő analógiás ráhatásokat gyaníthatunk, aminthogy a rövid vokálisú *-ik* változat keletkezésében sem lehet kizárni ezt az utat. Az analógia szerepének feltevésére itt az *-i* birtoktöbbesítő jelnek, az *-é* birtokjelnek, sőt az

-ék birtoktöbbesítő képzőnek a személyjeles rendszerbe való természetes behatolási lehetőségei jogosítanak föl; ezek például nyelvjárásainkban számos különleges formát hoztak létre a birtokjelölés különböző régióiban: *kertyeimek* 'kertjeim', *tehenemijek* 'teheneim', *cselédëmek* 'cselédeim', *ludatokiĕk* 'ludaitok', *lovankék* 'lovaink' stb. (l. pl.: Horger, Nyj. 119—20; Imre, NyjRendsz. 313—4). Az efféle analógiás fejlődményekben a legjellemzőbb mozzanat minden bizonnyal a *-k* és az *-i* többesjel funkcióváltása. Aminthogy a *-k* szerepet kaphatott a több birtokos mellett a több birtok jelölésére, vagyis az *-i* helyettesítésére is (R., N. *beszédëk* 'beszédük' és 'beszédeik'), ugyanúgy az *-i* is alkalmassá válhatott a több birtok mellett a több birtokos kifejezésére, vagyis a *-k* funkciójának a felvételére, még a *-k* mellett is (N. *beszédik* 'beszédük' és 'beszédeik', majd *házik* 'házuk' és 'házaik'); sőt az is könnyen lehetséges, hogy az efféle alakokban a *-k* — az előbbi funkciócserének megfelelően — a több birtok kifejezését vette magára a nyelvérzék számára. Mindezekbe a funkciócserékbe belekombinálódik még az *ő* — *ők* névmási kettőssége is az efféle szerkezetekben (N. *ő házok* és *ők házok* 'házuk' és 'házaik').

Mindezen meggondolások alapján a többes szám 3. személyű birtokos személyjel keletkezésének és továbbfejlődésének eddigi magyarázatát enyhén szólva is eléggé kétségesnek látom, és új magyarázat felvetését tartom szükségesnek. Minthogy az eddigiekben inkább romboltam, mint építettem, a következőkben annak a véleményemnek az érveit szeretném felsorolni, mely szerint a szóban forgó személyjel kialakulásában nem játszott szerepet személynévmási elem, hanem itt eredetükben puszta *-k* többesjeles formákkal állunk szemben, melyeknek a vokálisa egyszerű tőséghangzó, s melyek csak későbbi hasadással váltak el a többesjeles alakoktól. Ez a feltevés első pillantásra azért lehet talán meghökkentő, mert nem illik bele a birtokos személyjelek kialakulásának szokott, ismert menetébe. Azt kell tehát bizonyítanom, hogy a többes 3. személy miért és hogyan lehet kivétel ebben a vonatkozásban.

a) Mind a névszói, mind az igei osztályok számra és személyre utaló paradigmáiban a 3. személy viselkedése eltér az 1. és a 2. személyétől, s ez az eltérés több esetben éppen a személyjelölés módja tekintetében nyilvánul meg. Általános magyarázata nyilvánvalóan az, hogy az egyik paradigma-tagnak a jelöletlensége (nulla-morfémás volta) mindig megfér a többi jelölt mellett, sőt a kérdéses paradigmatag gyakorisága a jelöletlenséget még „bátorítja" is (a legszembetűnőbb példák az igeragozásban: *látok*, *látsz* mellett *lát* stb.). Az igei személyragozás ügyét azonban egyelőre kirekesztve maradjunk csupán a névszói (és névmási) kategóriánál, vagyis a birtokos személyjelezésnél.

Teljes, főnévi birtokos jelzős birtokos szerkezetekben — a logikai viszonyoknak megfelelően — csak 3. személyű birtokszó fordulhat elő, 1. és 2. személyű nem: tehát van *ember háza, emberek háza, ember házai, emberek házai* típusú birtokos szerkezet, de nincs **ember házam*, **ember házad* stb. Mindez a tömörítő, a birtokszó birtokosát egykor személyvonatkozású névmással, majd e névmásból lett személyjellel jelölő birtokos szerkezetekkel áll szemben, melyekben — megint csak a logikai viszonyoknak megfelelően — mindhárom személy előfordul: **ház én* :> *házam*, **ház*

te :> *házad*, **ház ő* :> *háza* stb. típus. Ez lényeges szerkezeti motívum, mely következményeket hoz a birtokviszonynak a birtokszón való megjelölésére nézve is. A névmásból tapadt személyjeleket a tömörítő birtokos szerkezetekben természetesen sohasem lehetett „megspórolni"; sőt ezekben a nyilvánvalóan másodlagos, kettős jelölések is elszaporodtak, részben a pontosabb birtokviszony-jelölésre való törekvés, részben a stiláris indítékú nyomatékosítás, részben a latinból való fordítások pontosabb visszaadása érdekében; így már vizsgált emlékeinkben is; pl.: HB.: *mív iſemucut, w foianec;* ÓMS.: *en iunhum, the werud;* stb. A teljes, főnévi előtagú birtokos szerkezetekben azonban volt lehetőség a birtokos személyjeles jelölés megtakarítására, mivel a birtokszó előtt közvetlenül álló és vele szoros kapcsolatba került birtokos jelző voltaképpen bizonyos jelöltséget is adott, helyzeti szerepében különösebb logikai zavar nélkül is érzékeltethette a birtokviszonyt. Ennek a következménye, hogy az ilyen birtokos szerkezetek bizonyos szoros szerkezeti formákban mindmáig megmaradhattak a birtokos személyjel tekintetében „jelöletleneknek". Ezt tanúsítja egyfelől a birtokosjelzős összetétel (pl.: HBK.: *birſagnop;* ÓMS.: *buthuruth;* stb.), másfelől a birtokos szerkezetből kinőtt névutós szerkezet (pl.: HB.: *vilagbele, ſcine eleut;* KTSz.: *[ne]we mia;* stb.); nem véletlen azonban, hogy a pontosabb kifejezésre való törekvés jegyében ezek később jelöléseket is kaphattak: l. a kódexek *színének előtte, nevének miatta* stb. névutós szerkezeteit, sőt még összetételekben is a későbbi *madárfia, országháza* stb. formákat. Nagyon fontos azonban hangsúlyozni, hogy a teljes birtokos szerkezeteknek a tömörítőkkel való szerkezeti szembenállása, vagyis csupán a 3. személyű birtokszóra vonatkozhatása folytán a birtokos személyjelek ilyen típusú elmaradására csak a 3. személyben volt lehetőség.

A 3. személynek a személyjelezésben az 1. és 2. személytől való rendszerbeli eltérésére érdekes példát szolgáltat a birtokos névmások szerkezeti felépítése. Ezekben tudvalevőleg a 3. személy jeltelen *(enyém, tiéd* > *tied*, de *övé)*, mivel az *-é* toldalék birtokjel, nem pedig személyjel; a többes számban szintén a 3. személyben nincs névmási eredetű személyjelölő elem, illetőleg ezt a funkciót a *-k* többesjel vette magára *(miénk* > *mienk, tiétek* > *tietek*, de *övék)*. Igaz, hogy a birtokos névmásokban a személy jelöletlenül hagyását a személynévmási tő tette lehetővé; mégis csak a 3. személy névmása maradt személyjeltelennek, a másik két személyé nem. Igaz továbbá az is, hogy a nyelvérzék az *-é* birtokjelben a 3. személy *-é* személyjelét érezhette bele, ami külön is magyarázhatja a 3. személy személyjeltelenségét, de ez is csak azt bizonyítja, hogy ha van rá ok vagy mód, illetőleg ha van más pótlási lehetőség, akkor a nyelv a névmási eredetű személyjelet elhagyja. Egyébként hogy az *övé, övéké* formákban mégiscsak hiányzik a személyjel, azt a nyelvérzék is „észrevette", ennek a következménye a másodlagos személyjelezés (már a VirgK.-ben is: 94: *wueyet;* l. továbbá N. *övéje, üejje*, sőt többes számú *övéjek, üejjek* stb.).

b) A 3. személyű birtokos személyjelen belül is a többes számú alak az, amely a névmási személyjel hiányát jobban tűrhette. Ennek egyszerű oka abban keresendő, hogy a *-k* általános többesjel mint a nyelvérzék számára kétségkívül külön toldalékmorféma könnyen magára vehette a személyjelölő funkciót, annál is inkább, mert új

funkciója nem esett messze az eredetitől: ilyenformán a birtokos és a birtok többességét egyszerre jelölhette. Hogy a puszta *-k* többesjel személyjelölő funkciót vehet magára, annak például az igeragozásban számos jelét megtaláljuk. A tárgyas ragozás többes 1. személyének példája azért figyelemreméltó külön is, mert ott — a birtokos személyjelezéshez hasonlóan — szintén egy egyébként teljes névmási eredetű paradigmasorban szerepel olyan jel, amely nemcsak hogy nem névmási eredetű, hanem más jel közbeiktatódása nélkül, közvetlenül a tőhöz csatlakozik: *adjuk* < *aduk*, *kérjük* < *kérük*. A többes 3. személyű, puszta *-k* többesjeles igealakok meg elsősorban erre a személyre koncentrált gyakoriságuk miatt érdekesek, még ha nem közvetlenül, hanem más jelek után járulnak is a szótőhöz: *adtak*, *adják*, *adnák*. Igaz, hogy az igei paradigmák sokrétűsége ezeket a megoldási formákat valósággal kikényszeríti, hiszen a megfelelő variáltságra egyedül a névmási eredetű személyjelek nem volnának elegendők; de ez azon a tényen nem változtat, hogy a *-k* többesjel önmagában, minden más toldalékelem felhasználása nélkül is konkrét személyjelölő lehet.

c) Hogy a *-k* többesjel mennyire hajlamos volt a funkcionális bővülésre, azt nemcsak a birtokos szerkezetek több birtokosának a jelölési képessége tanúsítja, hanem a birtokos szerkezetek birtokszavában is kettős funkciót volt képes ez a jel ellátni. A régiségben számos példáját találjuk annak, hogy a birtokszó *-k* jele egyaránt kifejezi annak egyes és többes számát: BécsiK. 19: *ǫ ifţènèc zèmèlec èlǫt* = „in conspectu Dei sui"; 41: *ǫ fèiedèlmèkèt felkǫltenèiec* = „ad principem suum excitandum"; 45: *èllènſeǵinknèc kèzè[c]bǫl* = „de manu ... inimicorum nostrorum"; 112: *Ǫ tèſteken ъ ǫ fèieken* = „Supra corpus eorum et supra caput eorum"; stb. ~ BécsiK. 16: *ǫk es ǫ nèmberiec* = „ipsi et mulieres eorum"; 45: *ъ ǫlouac bèfèdèzec a vǫlgèkèt* = „et equi eorum cooperuerunt valles"; 50: *megutallac ǫ ferièkèt* = „contemnant viros suos"; 261: *ǫ zèkèrec az utacbā le eſtènç* = „quadrigae collisae sunt in plateis"; stb. Mint a példákból is látható, a birtokszó előtt birtokos jelzőként álló, birtokos névmási funkciójú személyes névmás akkor is egyes számú, ha több birtokost fejez ki. Ez a birtokos jelzői szerepű személyes névmások sorából kirívó jelenség, hiszen azok a többi személyben, sőt az egyes 3. személyben is mindig a birtokos számának és személyének pontos megfelelői: *én házam*, *te házad*, *ő háza*; *mi házunk*, *ti házatok*, — de *ő házuk*. Íme itt is a többes szám 3. személy különlegessége: a több birtok kifejezésére szolgáló puszta *-k* többesjel képes még az egy számú személynévmással kifejezett birtokos többességére is visszautalni. E tényen sem változtat az, hogy a nyelvjárásokban másodlagos alakulatokként feltűnnek az *ők házuk (házak, házok)* típusú birtokos szerkezetek is.

d) Hogy a többes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakok eredetükben azonosak a puszta többes *-k* jeles alakokkal, azt formai viselkedésük nagyfokú azonossága is tanúsítja, mely természetesen a többesjel előtt álló, de ahhoz hozzákapcsolódott tőséghangzó nyelvállásfoki viselkedésére nézve érdekes. A régiségben mind az alsó, mind a középső nyelvállásfok-párhuzam előjön; pl.: BécsiK. 225: *louac* ~ 45: *ǫlouac*; 14: *fèidèlmèc* ~ 41: *ǫ fèiedèlmèkèt*; — 150: *orzagok* ~ 85: *ǫ orzaǵoknac*; 67:

lac hèlècben ~ 101: *ǫ hèl'èkrǫl;* stb. E miatt az egybeesés miatt a zavaró homonímia lehetőségét természetesen mindig ki kellett küszöbölni. Erre többféle lehetőség is kínálkozott. Teljes birtokos szerkezetben a többes számú birtokosjelző maga mutatta a birtokszó többes 3. személyű voltát: BécsiK. 115: *èmberec kèzeknèc* stb. A birtokszóval szorosabb szerkezeti kapcsolatban levő szóelem többes számú személyi jelöltsége szintén tükrözhette a birtokszó többes 3. személyű jellegét: BécsiK. 30: *bizùaioc zèkèrècbe* stb. Ha a különbségtevést segítő efféle körülmények nem állottak fönn, akkor a többes 3. személyű birtokszó elé a birtokos névmásként álló *ő* személyes névmást kötelezően ki kellett tenni (l. a már közölt példákat); erre magától értetődően legtöbbnyire a tömörítő birtokos szerkezetekben került sor. Ritkán azonban a teljes birtokos szerkezetekben is találhatunk efféléket: BécsiK. 112: *èmberecnèc ǫ nèmtèlènfegekèt* stb.

Hogy a tömörítő birtokos szerkezetekben szereplő, több birtokosra mutató birtokszói formáknak a velük alakilag egybeeső puszta többesjeles formáktól való elkülönítésére mennyire alkalmas volt a személyi vonatkozású névmási birtokos jelző, azt az ilyen mai nyelvjárási változatok is jól mutatják: *enyim lovàk* 'lovaim', *mijenk lovàk* 'lovaink', *tijetèk ökrök* 'ökreitek', *övéké ökrök* 'ökreik' stb. (Imre, NyjRendsz. 314). Ezek persze a maguk személyes névmás → birtokos névmás váltásukkal *(ő ökrök ~ ők ökrök → övéké ökrök)* erősen neologikus jelenségek, s vagy idegen nyelvi hatás tükröztetői, vagy értelmezőszerű, ismétléses fejlődmények (vö. MNyj. IV, 99). Mégis a személyes és a birtokos névmásoknak mind etimonjukban, mind funkciójukban megnyilvánuló közeli kapcsolata révén ezek a megoldások is világosan jelzik az általános többes számú *ökrök* és a birtokos személyjeles *ő (ők) ökrök* alakok közt kifejlődött névmás nélküli és névmásos különbségtevés lényegét.

e) Hogy a többes szám 3. személyű *házak, kezek; házok, kezèk; házuk, kezük* birtokos személyjeles alakokban a *-k* előtti vokális nem tartalmazza az egykori 3. személyű személynévmás folytatását, azt az a fentebb már emlegetett nagyfokú alaki párhuzamosság is jelzi, amely a többes 1. és 3. személyű birtokos személyjelet állapotaiban és fejlődésében az egész magyar nyelvtörténet folyamán végigkíséri. Ekkora párhuzamosság ugyanis csak azonos eredetű nyelvelemek között természetes, márpedig a *házank, kezenk; házonk, kezënk ~ kezönk; házunk, kezünk* alakokban az *-nk* előtt hozzá tapadt tővégi magánhangzó van.

f) A rokon nyelvekben a birtokos személyjelölés többes számában, különösen a birtokos többségének a jelölésében eléggé nagy a változatosság; de tömörítő szerkezetben is van példa a 3. személy névmási eredetű jelelemének hiányára (l. Hajdú, UrNyt. 69, 134).

A mondottakkal — úgy hiszem — sikerült valószínűsítenem a többes szám 3. személyű birtokos személyjelnek a *-k* általános többesjellel való eredetbeli azonosságát és az előtte levő, de idővel hozzá kapcsolódott vokálisnak korábbi tővéghangzó voltát. Bár a puszta többesjeles és a többes 3. személyű birtokos személyjeles formáknak ez az eredendő alaki azonossága nyelvjárásaink egy részében — a kódexek korából már példákkal ismertetett szerkezeti feltételek mellett — mindmáig fennmaradt, a fejlődés

fő vonala mégis egyre inkább a két alak szétválásának irányába ment. A hasadás létrejöttét, majd fokozatos terjedését részben az esetenként mégis csak zavaró homonímia, részben a szerkesztési nehézkesség — például a tömörítő szerkezetekben az *ő* névmás folytonos kitétele — kényszerítette ki.

Hogy ez az eredeti tőséghangzót érintő alaki hasadás mikor indult, azt bajos volna időben meghatározni. Legkorábbi szövegemlék-csoportunk ide vonatkozó gyér adatai sajnos e tekintetben a hangjelölés bizonytalanságán, valamint az azonos tövű puszta többesjeles alakokkal való egybevetés lehetőségének hiányán kívül azért sem adhatnak egzaktabb fogódzókat, mert a két biztosan ide tartozó alak közül az egyik személynévmással jelölt tömörítő szerkezet (HB.: *iv uimadſagucmia*), a másik meg többes számú birtokos jelzőket magában foglaló teljes szerkezet (HBK.: *w ſzentíi eſ unuttei cuzicun*), melyek egyikében sem volt szükség föltétlenül alakhasadásos elkülönítésre. A további két adattal (HB.: *turchucat;* KTSz.: *[b]inucrevl*) kapcsolatos bizonytalanságok elháríthatatlanok; de az maga is jellemző tünet, hogy például a *[b]inucrevl* adatot a két funkció közül bármelyikben elképzelhetjük. Egyébként történetesen mind a négy adat olyan tőszóval kapcsolatos, melynek végvokálisa valószínűleg eredetileg is vagy legalábbis korai fejlődés eredményeként középső nyelvállású volt; így puszta többesjeles és többes 3. személyű birtokos személyjeles alakjaik mindenképpen egybeestek volna, tehát emlékeink helyesírásában egyszerű többes számaik is föltehetően ugyanilyen: *u, i* írásjellel rögzítődtek volna (a HBK. *cuzicun* adatára vö. pl. a HB. *gilmilcíctul* többes számát). A Bécsi Kódex adataiban azonban a hasadás jelensége már jól tetten érhető, természetesen csak az olyan tövek esetében, amelyek az egyszerű többesjelet alsó nyelvállású végvokálissal veszik magukra; pl.: 223: *vtacban* — 205: *utokban;* 117: *nèuèkèt* — 68: *neuèc;* stb. A Bécsi Kódex nyelvállapotában tehát a hasadás jelensége már kifejlődőben van, ha — mint láttuk — a régebbi, egyező formákra is számos példa akad még itt.

Hogy a hasadás az egyszerű többesjeles és a többes 3. személyű birtokos személyjeles alak közül az utóbbiban okozta az elkülönülő fejlődésmozzanatot, az természetesen nem véletlen: a birtokos személyjeles alak volt egyrészt az alakpár gyöngébb helyzetű — mert ritkább — tagja, másrészt a birtokviszony feltüntetését biztosító más szerkesztésmódok nehézkességei is itt kívánták meg a változtatást. A hasadással járó hangfejlődésnek a vokálist záró—feljebb toló irányát különben a végvokális hangsúlytalan helyzetével járó zártabbá válási potencialitás mindenképpen segítette. De hogy végső kifejletében a záródás a felső nyelvállásfokig jutott el, abban komoly szerepe van annak, hogy a teljes tövek egy része középső nyelvállású végvokálissal vette magára a *-k* többesjelet (*imádságok, torkok* stb.): ettől a *-k* birtokos személyjel — a hasadás záródó hangfejlődési folyamata jegyében — már csak *u, ü (i)* fokon különülhetett el (*imádságuk, torkuk* stb.). Ez azonban — mint már jeleztem — egészében, illetőleg nagyobb arányú kifejletében viszonylag kései, újmagyar kori folyamat; ismeretében igen csekély valószínűséggel tehetnők föl, hogy tárgyalt emlékeink kérdéses adatainak *u*-s, *i*-s írásmódjai ezt a hasadási folyamatot tényleges hangértékkel tükröztethetnék.

1. Emlékeink igemód-jelölései közül a feltételes módú alakok (HB.: *eneÿc;* KT.: *lelhetneÿnc*) csekély száma a változatok tekintetében nem nyújt módot tüzetesebb egybevetésre (a bennük előfordulható diftongusokra l. a hangtani részt), de a módjelölés maga sem vet föl külön is tárgyalandó kérdéseket.

2. Annál nagyobb számúak és változatosabbak viszont vizsgált szövegeink felszólító módú alakjai. Ezek problematikájának taglalása, keletkezésük és továbbfejlődésük részletezése szinte külön monográfiát kívánna, annyi itt a különlegesség és — bízvást mondhatjuk — a megoldatlanság vagy legalábbis magyarázati bizonytalanság. A nélkül, hogy a kérdéskör mélyébe és minden részletébe belebocsátkoznék, egypár olyan megjegyzést teszek csupán, amely az emlékeinkben szereplő felszólító módú alakokat közvetlenebbül érinti.

Induljunk ki legkorábbi szövegemlékeink felszólító módú alakjainak típusaiból, a példákban nem törekedve mindig teljességre. Három fő típus különíthető el: 1. Az *sz*-szel bővülő *v* tövű igékben intervokális rövid *-ʒ́* (esetleg *-gy*) a módjel: HB.: *legenec;* KT.: *legen;* KTSz.: *weged, iduzleg;* ÓMS.: *Wegh, leg;* stb. — a többi ide tartozó adatban is *g*-s jelöléssel. — 2. A későbbi magyarban nem palatizálódható mássalhangzóra, tehát nem *t, d, n, l*-re végződő igékben az igevégi konszonáns után — összeolvadás nélkül — *-j* a módjel: HBK.: *helhezie;* KTSz.: *turied, Querie.* — 3. A *t, d, l*-re végződő igékben a módjel összeolvad az igevégi konszonánssal. Altípusai: a) Az összeolvadás a *d* végű igékben általában *ʒ́ʒ́*-t (esetleg *ggy*-t) eredményez: HB.: *Wimagguc, kegiggen, oggun;* HBK.: *uimaggomuc;* ÓMS.: *maraggun, Keguggethuk;* stb.; más adatokban is *gy*-vel. A két adatban feltűnő, egy *g*-vel írt „kivétel" csak látszólagos: a megelőző, illetőleg a követő mássalhangzó miatt *-ʒ́ (-gy)* a módjel, s ezt az írás is pontosan tükrözteti: HB.: *ovga;* KTSz.: *tamag Gabri[el].* b) Az *l* végű igékben *lly* az összeolvadás eredménye: KTSz.: *fellen, viſelled;* ÓMS.: *illen, felleyn, ullyetuk.* c) A *t* végű igék alakulásában négy további alkategória válik szét: *α)* A magánhangzó + *t*-re végződőkben *ss* összeolvadás jön létre: HB.: *iorgoſſun, bulſcaſſa, keaſſatuc;* KT.: *ſciulheſſen;* KTSz.: *hiteſſec, [ne]ueſteſſel;* ÓMS.: *kynzaſſal;* stb.; még sok más példa, kivétel nélkül *ſſ* jelöléssel. *β)* A *χt* végű igékben a *t* kiesése folytán *χχ*-s eredmény mutatkozik: HB.: *zoboducha;* ÓMS.: *kyniuhhad.* *γ)* Egy példa van csupán az *szt* végű igék felszólítójára. Az igevégre következő módjel okozta hármas mássalhangzó-kapcsolatból lényegében szabályszerűen kiesik a középső *t*, a módjel azonban nem olvad össze, hanem különállóan, *-j (-χ)* alakban jelentkezik: HBK.: *ilezie.* — *δ)* Az egyéb mássalhangzó + *t* végű igékre szintén csak egy példa van, *cs*-s összeolvadással: ÓMS.: *thekunched.* — Meg kell jegyezni, hogy a palatizálódható mássalhangzós igevégek közül *n*-re nincs példa emlékeinkben; ha volna, írása intervokalikusan minden bizonnyal *nn* jellel, mássalhangzó előtt vagy után *n* jellel oldódna meg.

E típusoknak tulajdonképpen mindegyike eljutott a mai magyarig; egyeseknek a különlegessége, a későbbi—mai magyarban ismeretlen volta tehát csak látszólagos. Bizonyos, később bekövetkezett hangváltozások (*ǯ* > *gy*, *ly* > *j* stb.) a módjel viselkedésének morfotipológiai azonosságát nyilvánvalóan nem változtatták meg. De megvan a folytatása — mégpedig széles nyelvjárási szinten — a *χχ*-s alakoknak is: l. a *szabadíjja*-féle felszólító alakokat (vö. pl.: Horger, Nyj. 162; Imre, NyjRendsz. 325). Sőt a két, összeolvadást nem mutató alak (2. típus: HBK.: *helhezie*; 3. c) *γ*) típus: HBK.: *ilezie*) sem máig eljövő folytatás nélküli, még ha a köznyelvben és a legtöbb nyelvjárástípusban később meg is történt bennük az összeolvadás; vö. N. *szakajsza*, *erejszék* stb., hangátvetéssel (Horger, IgeragTört. 129). Így hát a legrégibb szövegemlékekben előforduló felszólító módú igealakok a fejlődésnek már egy olyan stádiumát képviselik, amelyben a módjelölés formái kialakultaknak tekinthetők, s lényegében a mai magyar felszólító igealak-rendszer közvetlen előzményeit képviselik. S tegyük mindjárt ehhez azt az előbbi tételt alátámasztó megállapítást is, hogy emlékeink mindegyik felszólító igealakja módjeles, jelöletlen egy sincs közöttük. Ez utóbbi problémára alább, az egyes szám 2. személyű felszólítók kérdését érintve még visszatérek.

Az uráli—finnugor alapnyelv eredeti felszólító formáit jelöletleneknek, illetőleg csak hangsúllyal jelölteknek tartják (l. pl.: Horger, IgeragTört. 117; Collinder, CompGr. 303; Bárczi: MNy. XLVI, 360; Berrár, TörtMondt. 21; Hajdú, UrNyt. 71; Rédei: NytudÉrt. 104 sz.). Bár a hangsúlyos, szigorú parancs a mai magyarban is kifejezhető egyszerű, jeltelen kijelentő móddal (l. pl.: Szinnyei: NyK. XXIII, 465; Simonyi: Nyr. XLII, 182; Horger, IgeragTört. 117), a későbbi—mai magyar felszólító módú paradigmában ez nem hagyott nyomot: annak eredetileg minden tagja jelölt, a jel nélkül szereplő egyes szám 2. személyek másodlagosak, jelöltekből alakultak (l. alább). Legkorábbi szövegemlékeink nem véletlenül hordozzák magukon minden felszólító alakjukban a módjelet; ez a módjelölés már legalább a kései ősmagyarban a teljes paradigmában általános lehetett.

A legújabb időkig egyöntetű volt az a vélemény, hogy a magyar felszólító módjel az uráli-finnugor, eredetileg igenévképzői, illetőleg jelenidő-jelölői funkciójú **-k*-nak a folytatója (l.: Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 37—8, NyH.[7] 113—4; Horger, IgeragTört. 117; Bárczi: MNy. XLVI, 359, LIII, 120; Collinder, CompGr. 304; Berrár, TörtMondt. 21—2; Hajdú, UrNyt. 71, 136). Legújabban Rédei (NytudÉrt. 104. sz.; de l. már Papp István: FUF. XXXII, 282—301) azt az álláspontot vallotta, hogy a magyar módjel az ősi, uráli **-j* kicsinyítő képzőre megy vissza vocativusi funkción keresztül. A kétféle vélemény funkcionális szempontból egyaránt elfogadhatónak látszik, s közöttük a kérdés magyar nyelvi formai oldalát tekintve sem lehet — legalábbis első pillanatra — érdemi különbséget tenni, már csak azért sem, mert a **-k*-ból spirantizálódott *γ* (*ɣ́*), *χ* (*χ́*) és a *j* között a magyar hangtörténetben jól ismert átjátszások vannak. — Egy-két lényegbe vágó meggondolás azonban mégis sokkal inkább a régebben vallott felfogás mellett szól.

Már Szinnyei (NytudÉrt. 23. sz. 38) utalt arra, hogy a *t* végű igék felszólító alakjaiban végbement *ss*-es és *cs*-s összeolvadások a *t* + *χ* kapcsolat alapján érthetőbbek, mint *t* + *j* feltevésével. Hogy Szinnyei e nézetét mire alapozta, azt nem részletezi, de ez meglátásának jogosságát nem befolyásolja. Arról van ugyanis szó, hogy artikulációs szempontból a *t* + *χ* (*χ́*), esetleg a *t* + *γ* (*γ́*) összeolvadása kényszerítőbb volt, mint a *t* + *j* kapcsolaté; hogy az utóbbi kapcsolat összeolvadás nélkül is lehetséges, sőt nyelvileg megvalósult volt, azt emlékeink tárgyas ragozású alakjai bizonyítják (l. Kniezsa: MNy. LVIII, 305—12). Mivel a *ty* fonéma ősmagyar kori hiánya is akadályozta az összeolvadás bekövetkeztét, az *t* + *j* kapcsolat esetén nyugodtan elmaradhatott volna — mint ahogy nem következett be a *kérje!*-féle, és csak jóval később ment végbe a *helhezje!*-féle felszólítókban. A *ty* hiánya a *t* + mediopalatalis spirans esetében sem kiváltója, hanem csak magyarázója annak, hogy a szükségszerű összeolvadás más irányokba ment. (A *t* + *χ́* > *ss* összeolvadás kérdéséről l. még Bárczi véleményét, idézi B. Lőrinczy, KT. és Sz. 125; továbbá Bárczi: MNy. LIII, 127; vö. még Horger, IgeragTört. 127—8; Juhász Jenő: MNy. XXXIV, 211—4; Papp István: FUF. XXXII, 296—7).

Vizsgált emlékeinkben — mint az ómagyar nyelvi emlékekben egyebütt is — a *j* fonéma jelölője az *i* vagy az *y* betű: HB.: *foianec, latiatuc, iorgoſſun;* KT.: *leyeſſen, Tudyuc, eſmeríuc;* ÓMS.: *iunhum;* GyS.: *ʒaiaual;* stb. A HBK.: *helhezie, ilezie;* KTSz.: *turied, Querie* felszólító igealakokban tehát a módjel *j* hangértéke joggal tehető föl. AHB.: *ʒoboducha* és az ÓMS.: *kyniuhhad* felszólítóiban azonban a *ch* és a *h* semmiképpen nem lehet *j* hang jelölője, ezt helyesírási meggondolások kizárják. Teljesen bizonyos ellenben, hogy velaris, illetőleg mediopalatalis spiranst jelölnek, s nagyon valószínű, hogy ez a spirans a *χ́* (vö. Bárczi: MNy. LIII, 119 is), melyre a rokon *χ*-nak *ch*, *h* jeleit használták föl. A *χ́*-nak *ch*-val és *h*-val való jelölése a korai ómagyarban közönséges (l.: Kniezsa, HírTört. 17, 21 stb.; Bárczi, TihAl. 110, 119); így természetesen emlékeinkben is: KT.: *rohtonc;* GyS.: *tonohtuananac;* stb.

Azt ugyan — nagy jóindulattal — föl lehetne tenni, hogy a *χ́t* igevég *χ́*-ja a *t* kiesése után magához hasonított egy rá következő eredeti *-j* módjelet, — ha erre kényszerítő ok lenne. Ugyanez mondható el azonban természetesen a későbbi ómagyar emlékek hasonló *ch*, *h*-val írt alakjairól is; l. pl.: JókK. 105: *terehetek;* BécsiK. 58: *gỳh*, 79: *fordohad*, 80: *zabadechmeg* (vö. MünchK: 12rb: *ʒabadoch*), 114: *èlrèhec* 'elrejtsék', 172: *zomoreh* stb. Ám hogy az efféle jelölések mögött levő *χ́χ́*-s kiejtésben csak és kizárólag magának a módjelnek a *-χ́* alakja játszik szerepet, s nemcsak kényszerítő okunk nincs, de lehetőségünk se nagyon van az igevégi *t* előtti *χ́* befolyásolásának a föltevésére, azt több körülmény is világosan jelzi. Mindenekelőtt az, hogy a korábbi *nyuχ́t*, *szabadoχ́t* stb. formákat korai kódexeinkben már rendszeresen a *nyújt*, *szabadëjt*-féle alakok váltják föl, melyekben nincs a felszólító mód *-χ́*-s megoldását indukáló megelőző *χ́* elem; vö. pl. a BécsiK. efféle szembenállásait: 58: *noitāga*, de mégis 7: *Nohad ki;* 160: *batoreital*, de mégis 260: *batorohadmeg;* 187: *tèreitet*, de mégis 7: *Tèrèhèd;* 271: *gùit*, de mégis 5: *gỳhǫn;* stb. De mutatják e tényt ómagyar nyelvemlékeink másmilyen alakjai is, ahol az alapigékben indukáló *χ́* hangelemet még

etimológiailag sem lehet föltenni, a felszólítók jelölésmódja ennek ellenére efféle: BécsiK. 81: *akaryh*, 197: *ǫrizyh;* MünchK. 39va: *Vèẓtegih*, 39vb: *geterih;* SzabV.: *fyrhon;* GuaryK. 64: *tanolhad;* ÉrdyK. 559: *fyrhon;* Ozorai: Christ. 399: *hih* (TMNy. 631); stb. E különféle jelölési megoldások mögött *j* hangérték semmiképpen nem kereshető, hanem *χ́*, esetleg *h* (l. MELICH: NyK. XL, 240—5, 381—5; vö. még: LAZICZIUS: MNy. XXVI, 273—4; BÁRCZI: MNy. LIII, 120; IMRE, SzabViad. 65; másképp, helytelenül SIMONYI: Nyr. XL, 114—9). Az efféleképpen jelölt felszólítók különösen a Huszita-biblia kódexeiben gyakoriak, s mivel éppen itt egyrészt főként abszolút szóvégen, másrészt *i*-s, *y*-os jelöléssel váltakozva fordulnak elő (l. pl. BécsiK. 7: *akary*, 130: *galazy* stb.), valószínű, hogy a módjel *-χ́* és *-j* alakja elsősorban szóvégi helyzetben, de nemegyszer szó belsejében is kiejtési változatként élt egymás mellett.

Nyilvánvaló, hogy az említett felszólító típusok a módjelnek bizonyosan, illetőleg nagy valószínűséggel *-χ́* formáját tartalmazó változataiban a *χ́* hangelem korábbi *-j*-ből nem vagy legföljebb — ismét csak előlegezett jóakarattal — egyes meghatározott esetekben (*rakχ́!* típus) volna magyarázható. De még ez utóbbi csekély lehetőség is elzáródik, ha meggondoljuk, hogy a *rakχ́!* típus régi nyelvi felszólító alakjaiban viszont éppen nincs *χ́*-ra utaló jelölés. Ezért a módjel *χ́*-s változatát minden bizonnyal a **-k* fejleményeként, spirantizálódásával magyarázhatjuk meg a hangtörténeti realitásoknak megfelelőbben.

Ha a fentiek értelmében, a magyar hangtörténeti szempontokat tekintetbe véve a módjelnek jóval inkább uráli-finnugor **-k*, mint **-j* előzményét tartom valószínűbbnek, akkor különösen indokolt szólnom arról az útról is, amely végülis a későbbi *-j* módjel-alakhoz, illetőleg különféle (összeolvadásos, affrikációs) változataihoz elvezetett.

A módjel a korai ősmagyarban nyilvánvalóan az igék teljes tövéhez járult. Ez az állapot azonban az igék legtöbb kategóriájában — a *v-* tövűek kivételével — megváltozott, a módjelnek a csonka tőhöz való kapcsolódásába átváltva. E folyamat, amely valószínűleg az ősmagyar kor második felében érte el kifejletét, az ez időbeli igen erős csonka-tövűsödés szerves tartozéka volt, s kiváltó tényezői is annak okrendszerébe vágnak (l. a tőtani kérdések tárgyalásában). Az igei teljes tő végvokálisa eltűnésének, illetőleg a csonka tő előnyomulásának lehetővé tevője — egyetlen alak, az alanyi ragozású egyes szám 2. személy (későbbi *nézz!*, *várj!* stb.) kivételével — mind az alanyi, mind a tárgyas felszólító paradigmában az volt, hogy a szintén véghangzós módjelre személyragok következtek, s ezáltal az igető véghangzója hangsúlytalan, nyílt helyzetben állt. Ennek egyáltalán nem mond ellent az alanyi ragozású egyes 2. személy eredetileg ragtalan és részben később is ilyenként fentmaradt volta (*várj!*, de később *várjál!* is). Az alakfelépítés szempontjából nélkülözhető tőhangzónak ugyanis a paradigma minden más tagjából való kiesése az alanyi egyes 2. személyt is magával ragadta analógiásan (vö. BÁRCZI: MNy. LIII, 121). — Az igető-végi konszonánsnak és a konszonáns-módjelnek az érintkezése kényszerítette ki azokat az összeolvadásokat, amelyek az egyes igetípusok későbbi—mai geminátás felszólító módjait magyarázzák (vö. BÁRCZI: MNy. XLVI, 359, 361). A két mássalhangzó

kapcsolatából rövid mássalhangzó intervokalikus helyzetben nem keletkezhetett. A rövid mássalhangzós kiejtést nem igazolhatják azok a régi nyelvi adatok, amelyeket a *d* végű igék felszólító módjaiban Losonczi (MNy. XXI, 45) és rá is hivatkozva Imre (SzabViad. 65) idéz: HorvK. 24: *agyad;* LobkK. 349: *engegied* stb. Ezek puszta írássajátságok, melyek a *gy* hang régi magyar jelölésében tapasztalható igen sok ingadozással (*g, ǵ, gi, gy, di, dy, dgy* stb.) függenek össze (a rövid kiejtés feltevése ellen foglal állást Horger, IgeragTört. 136 és Bárczi: MNy. LIII, 124 is; vö. még Bárczi, Htört.[2] 141—2). Az összeolvadások gemináta eredményét azonban nem túlságosan szerencsés a *j* „kiesésével" és nyomában az igevégi konszonáns megnyúlásával magyarázni, s „pótlónyújtás"-nak nevezni — mint például Simonyi (TMNy. 632) és Horger (IgeragTört. 125) teszi.

Ami a módjel hangszínbeli kérdéseit illeti, az ősi **-k* spirantizációja első fokon velaris spiransokat (*γ, χ*) eredményezhetett. Hogy a spirantikus változat zöngés (*γ*) vagy zöngétlen (*χ*) formában valósult-e meg, az nagy mértékben függhetett attól, hogy a módjel csonka tőhöz kerülve zöngés vagy zöngétlen konszonánshoz kapcsolódott-e: *dobγë!* és *kapχë!* Más fonémaviszonyok mellett tulajdonképpen hasonló jelenséget találunk a mai nyelvjárási *dobgy!*, de *kapty!* felszólítókban is. Az eredetileg velaris spiransok palatalissá: *γ́*-vé és *χ́*-vá fejlődése — mely végül is a *j*-hez is elvezetett — elsődlegesen palatalis hangrendű szavakban mehetett végbe (vö. Bárczi: MNy. LIII, 120 is); a *χ́* mellé a *γ́* rendszerkényszerből, analógiásan fejlődhetett, legfőképpen ősi eredetű és korai belső fejlődésű lexémáinknak sokkal nagyobb arányokban palatalis, mint velaris hangrendűsége alapján. — Hogy legkorábbi szövegemlékeinkben, sőt — mint az imént láttuk — még jóval későbbi kódexeinkben is a módjel *-χ́* változatával találkozunk, a *-γ́*-vel viszont nem, az a *γ—χ* fonémapár tagjainak különböző sorsával függ össze, melyekhez a palatalizált változatok feltehetően az ősmagyarban és a korai ómagyarban fonetikai alternánsként kapcsolódtak, s nem képeztek külön fonémát (vö. Laziczius: MNy. XXVI, 270). A *χ* tudvalevően túlélte a *γ*-t, még ha pusztulásuk nem is független egymástól (l. a hangtani fejezetben is). A *γ, γ́*-nek a magyar hangrendszerből viszonylag korai kiavulása siettethette a *γ́ > j* változást is, a *χ, χ́* továbbélése viszont késleltethette a *χ́ > j*-t. Ez lehet az alapvető oka, hogy szövegeinkben az ősmagyar **χelχezγ́ë*-t már nagy valószínűséggel *χelχezjë* (vö. HBK.: *helhezie*) váltotta föl; ezzel szemben lehetséges, hogy a HBK. *ilezie* olvasata esetleg még *χ́*-s, nem *j*-s, s szinte bizonyos, hogy a HB. *zoboducha* és az ÓMS. *kyniuhhad* felszólítóiban a módjel *-χ́* alakú. A *χ́* nagyobb életereje szórványosan még a korábban eltűnt *γ́* helyébe nyomulását is lehetővé tette; innen van, hogy — az imént felsorolt adatokból kitetszően — a kései ómagyarban a szokványosabb — *γ́ > j* változáson alapuló — *vesztegj!, sírjon!*-féle felszólítók mellett még akad *vesztegχ́!, sírχ́on!* stb. változat is. A módjel *-χ́ ~ -j* váltakozásának viszonylag sokáig való fennállása természetesen nem jelentheti azt, hogy nemcsak a *-γ́ > -j*, hanem a *-χ́ > -j* fejlődés megindulása sem lehet vizsgált emlékeink idejénél korábbi jelenség; a HBK. *ilezie* alakjának *i* jelölése mindenesetre már jóval inkább *j*-re mutat a megelőző *χ́* helyén. (Az igen bonyolult *γ, γ́ ~ χ, χ́ ~ j* viszonyra vö. még: Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 37—8; Laziczius: MNy.

XXVI, 270—2; Horger, IgeragTört. 118—9; Bárczi: MNy. LIII, 120, Htört.^{2} 110; Papp István: FUF. XXXII, 300; Imre, SzabViad. 64—5; Kálmán: MNy. LXI, 394; stb.)

Mint előbb már utaltam rá, a magyar igeosztály felszólító módjaiban csak az úgynevezett *v* tövű csoportban maradt fönn az eredetibb: teljes tőhöz járuló kapcsolódási mód egészen máig. Mivel a *v* tövű igék közül legkorábbi szövegemlékeinkben kizárólag *sz*-szel bővülők szerepelnek, csupán ezek dolgáról szólok valamivel részletesebben, a puszta *v* tövűekről és az *sz*-szel és *d*-vel bővülőkről csak futólag.

Az *sz*-szel bővülő *v* tövű igékben a módjel teljes tőhöz csatlakozása fonetikai okokból kényszerítően maradt meg, hiszen itt a magánhangzós rövid tő (*të-*, *lë-*, *ë-*) egyszótagúsága más megoldási lehetőséget nem is engedhetett: a tővokális nem eshetett ki. Viszont akár eredetibb **-k*-ból spirantizálódott módjellel, akár — esetleg — eredetibb **-j*-t továbbörökített módjellel is számolunk ez igecsoportban, kérdés lehet, mért nem esett ki a ragos alakokban intervokalikus helyzetbe került spiráns, illetőleg liquida (**lëγ̈ëk*, **lëγ̈ën* stb. vagy **lëχ̈ëk*, **lëχ̈ën* stb. vagy *lëjëk*, *lëjën* stb. alakok). Bár az efféle hiátust, majd diftongust→hosszú monoftongust létrehozható kiesés nem kötelező erejű, hanem csupán fejlődési potencialitás, realizációjának elmaradása nem véletlen. A kiesés **lék*, **lén* típusú változatok létrejöttét eredményezhette volna a felszólító módban, ami viszont egybeesett volna a *lén*-féle folyamatos múltbeli alakokkal. A változást tehát a zavaró homonímia elkerülésének szükségessége akadályozta meg.

Talán a módjel „helyzetének" megerősítése jegyében játszódott le az az affrikációs folyamat is, amely a módjel *-ǯ* > *-gy* formáját létrehozta. A *-ǯ* akár *-γ̈*-ből vagy *-χ̈*-ből, akár *-j*-ből affrikálódhatott; *-χ̈*-ból való affrikáció esetén a zöngésséget az ősmagyar *ty* fonéma hiánya kielégítően magyarázhatja; l. azonban a későbbi—mai nyelvjárásokban már a *kaptyad!*, *raktya!*-féle felszólítókat is. Nem szükséges tehát az affrikációt okvetlenül, illetőleg csupán *-j* előzményből levezetni, mint többen (Budenz, UgAl. 362; TMNy. 361; Beke: NyK. LII, 306; B. Lőrinczy, KT. és Sz. 125; Bárczi, Szótöv. 58; stb.) teszik. A GyöngyGl. 225-ben szerepel ugyan egy „habitus protendatur: zelessebb *leÿen*" adat, de ez — mint Melich (NyK. XXVIII, 312, 315) is rámutat — elszigetelt másodlagos fejlődménynek látszó hapax; magyarázata sokféle lehet: *gy* ~ *j* váltakozás, a *χ̈*-ból vagy *γ̈*-ből való fejlődmény megőrzése, íráshiba stb. (vö. GyöngyGl. 80: *Naÿob* 'nagyobb'). Losonczinak (MNy. XXI, 44—7) az a felfogása, mely szerint a *tegyed!*, *legyen!* stb. felszólítók *-gy*-jét a *d* végű igék felszólítóinak analógiája okozta, kétszeresen is téves. Egyrészt akkor — a többi igecsoporttal ellentétben — kizárólag ebben az igecsoportban nem lett volna jelölt a felszólító mód, ami valószínűtlen; másrészt a *d* végű igékhez csatlakozó módjel mindig hosszú *ǯǯ*-t, *ggy*-t eredményezett (a kódexekben némelykor található egyjegyű jelölések csak írássajátságok), az *sz*-szel bővülő *v* tövű igecsoport felszólítóiban viszont rövid a *ǯ*, *gy* (vö. Horger, IgeragTört. 136 is). Kivétel a *hisz* ige felszólítója, amelyben az eredetileg szintén rövid *-ǯ* > *-gy* módjelet (l. pl. JókK. 50: *hÿgÿed*) hosszú konszonánsos formája (l. pl. már BécsiK. 285: *higgèc*) váltotta föl; itt egyedül a fentebb említett analógia

csakugyan működhetett (vö. ez ige gyakori *d*-vel elvont alakjait is; pl. GKat: Titk. 239; *hidni:* NySz. stb.). Bárczi (MNy. LIII, 127) külön a *tudjak!, tudjon!* stb. analógiájának tulajdonítja a *higgyek!, higgyen!* stb. *gy*-jét, ami persze — a többi *d* végű ige hatása mellett — lehetséges. Papp István (FUF. XXXII, 299—300) nézete azonban, mely a *higy ~ hëgy* homonimával való ütközés elkerülésével magyarázza a *higy! > higgy!, higyen! > higgyen!* stb. fejlődést, a zavaró homonímia egyébként helyes elvének helytelen túlhajtása, s teljes képtelenség.

A *v* tövű igék más csoportjai közül a tiszta *v* tövűek csupán abban egyeznek az *sz*-szel bővülőkkel, hogy egyszótagú tövük a módjel csonka tőhöz csatlakozását nagy mértékben akadályozta. Csupán az újabb kori nyelvfejlődésben tapasztalható az a jelenség, hogy egyes, ide tartozó igék a *v*-s tőhöz veszik a módjelet (*hívja!, szívjon!* stb.), mások viszont végig kitartanak a magánhangzós rövid tőhöz való, eredetibb jelcsatlakozási mód mellett (*ríjon!, nőjetek!, szője!* stb.). E tőcsoport felszólítóinak fejlődése azonban más, lényeges vonásokban eltér az *sz*-szel bővülő *v* tövűekétől. Legelsősorban abban, hogy a tő + módjel + személyrag kapcsolódás olyan morfofonetikai helyzetet teremtett, amelyben a hiátusképződés és következményei funkcionális zavar nélkül végbemehettek. Végbe is mentek; l. pl. a BécsiK. ilyen felszólító alakjait: 181: *Hyad*, 204: *hyatoc*, 240: *hyad;* 134: *iquètec*, 179: *Egbè iquetec*, így *v*-vel még igen sokszor: 160: *vyuyac* (olv. *viujak*); stb. Ebbe a helyzetbe a módjel *-j*-s változata jól beleillett, affrikálódásra szükség nem volt; a *-j* itt meg is maradt aztán a nyelvtörténet során máig. A módjel *-j* változata természetesen itt is visszamehet *ý, χ́* palatalis spiransokra.

Az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövű igék felszólító módjának alakulása igen valószínűen az *sz*-szel bővülő *v* tövűekével azonos módon, a módjel rövid *-gy* alakúvá affrikálódásával történt. A régiségben rövidnek írt változatok (pl.: JókK. 11: *fekegÿ;* BécsiK. 7: *alog;* CzechK. 27: *alogyon;* DöbrK. 236: *tilogyk;* MA: SB. 314: *fekűgyel:* NySz.; stb.) önmagukban még puszta helyesírási sajátosságnak is értékelhetők volnának; de feltűnően nagy számuk, eredetileg nem *d*-s igevégük, különösképpen pedig több mai nyelvjárástípusunkban is rövid *gy*-s voltuk (N. *alugyak!, fekügyön!, eskügyetëk!* stb.) jelzi a rövid *gy* elsődleges voltát, amelynek egyébként hosszú *ggy*-ből való másodlagos keletkezése ilyen fonetikai helyzetben nem is volna magyarázható. Az eredeti módjel rövid *gy* alakja intervokalikus helyzetben nyúlt meg, ezt a nyúlást viszont már mindenképpen segíthette az eredetileg is *d* végű igék *ggy*-s felszólítóinak analógiája: BécsiK. 7: *Nuǵoggal*, 186: *èfkeggètec;* stb. Az *alutam > alut-tam, aluni > alunni* stb. geminációkon kívül (vö.: Simonyi: Nyr. XXVIII, 194; Horger: Nyr. XLII, 337—9; Papp István: FUF. XXXII, 299; stb.) az *alugyam! > aluggyam!* gemináció is bőven hozzájárult a másodlagos *-d* igevég tulajdonképpen téves elvonásához: *aluttam: > alud-tam, aluggyál!: > alud-jál!* stb. Semmi szükség tehát arra, hogy Juhász Jenővel (MNy. XXIV, 215) föltegyük, hogy ebben az igecsoportban a *d* végződés gyakorító képző (vö. még Bárczi, Szótöv. 61). — Az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövű igékben ugyan morfofonetikai okokból nem volt annyira szükségszerű a módjel előtti teljes tő végvokálisának fennmaradása, mint az egyszótagos *të-, lë-, ë-*

stb. tövekben, a teljes tő megmaradását azonban több körülmény mégis magyarázza: a két igető-csoport szoros kapcsolata miatt az *sz*-szel bővülő *v* tövűek analógiás hatása; a csonka tőhöz járulás esetén a keletkezhető *eskχél!* típusú alakok fonetikai nehézkessége; az igék *v* tövűségének — mint a tőtani fejezetben más viszonylatokban már volt szó róla — a teljes-tövűséget „védelmező" volta.

A felszólító módú igealakokkal kapcsolatban még egy alapkérdésre kell kitérnem: van-e a paradigmában jeltelen alak? Erre a későbbi—mai nyelvi állapotot tekintve természetesen igennel kell felelni, hiszen mindenekelőtt a tárgyas ragozás egyes szám 2. személyében nemcsak a mai magyarból ismeretesek a felszólítás módjel nélküli kifejezései, hanem a régiségből is idézhetünk efféle alakokat: JókK. 127: *akard;* BécsiK. 300: *Èmèld fel;* TelK. 161: *gondold;* stb. Emellett egyrészt a régiségben, másrészt a mai nyelvjárásokban alanyi ragozásban is feltűnnek ilyenek: JordK. 739: *kel ffel;* TelK. 306: *győz megh;* Heltai: Krón. 52: *ter viszsza;* stb. (vö.: Melich: MNy. IX, 108; Eckhardt: Pais-Eml. 491—4; Berrár, TörtMondt. 22; Papp István: FUF. XXXII, 285); — N. *rak!, csap!, në fi!, mëgá!, fordi!* stb. (l. pl.: Horger, Nyj. 159; Imre, NyjRendsz. 325). Bárczi (MNy. XLVI, 360—1; vö. még LIII, 121) azonban erre a kérdésre — legalábbis részben — a történeti fejlődés és folyamatosság oldaláról is igenlő feleletet ad. Szerinte ugyanis a tárgyas ragozású egyes szám 2. személyben a *várd!* > *várjad!* kettősségben az előbbi az eredeti, megőrzött forma, a második későbbi, analógiás alakulat. Ezt a tételt tulajdonképpen az alanyi ragozás egyes szám 2. személyének feltett fejlődésére alapozza, melyet az ősmagyarban szintén kettős alakként képzel el, eredetibb jelöletlen *várʁ!* és másodlagosan jelölt *váryʁ!* formában. Itt azonban a későbbi *vár!* 'várj!' változatokat nem kapcsolja az ősi jelöletlenséghez, csupán a *jer!* és esetleg a *jövel!* alakot.

Ahhoz semmi kétség nem férhet, hogy a későbbi—mai *vár!* egyes 2. személyű, alanyi ragozású felszólítók nem eredeti alakulatok, hanem fonetikai *(segéj!* > *segéj!* > *segé!)*, gyakran mondatfonetikai *(várj meg!* > *vár meg!)* okok miatt jöttek létre, de lényegében a régiségben és a mai nyelvjárásokban sem általános, csupán kivételszerű jelenségek (vö.: Horger, IgeragTört. 120—1; Berrár, TörtMondt. 22).

De semmiképpen sem módjel nélküli a *jövel!* felszólító sem. Ez egy korábbi *jöj el!* igekötős kapcsolat (l. pl.: DebrK. 572: *Yővel;* HorvK. 176: *yevyel;* TelK. 183: *yővel* stb.) fejleménye, a hiátusos helyzet (l. pl. VirgK. 143: *iw el* 'jöjj el!') *v*-s kitöltődésével, melyet a *v*-s tő analógiás hatása is segített, s mely éppen a *jön* ige felszólítóiban igen gyakori; vö. a BécsiK. imént említett példáit; l. még pl. LobkK. 233: *ieuetek;* TihK. 271: *Jővetők;* N. *jövenek!* (MTsz.); stb. (l. Losonczi: Nyr. XLVIII, 65—7; vö. még Papp István: FUF. XXXII, 293). E tekintetben természetesen mit sem jelent, hogy a *jövel!* típusra korai példánk van (l. már JókK. 150: *yewel*); mert l. már JókK. 52: *ÿewÿ*, 143: *ÿewÿ* stb. Így hát semmi alapja nincs annak, hogy a *jövel!* formát *-l* gyakorító képzős alakulatnak tekintsük, ahogy Juhász Jenő (MNy. XXXIV, 216—7) teszi, s amit Bárczi (i. h.) némileg habozóan, a TESz. viszont sajnálatos határozottsággal átvesz.

A *gyer!, gyere!, gyerünk!, gyertek!* alapszavának ismeretlen eredete (l. TESz.; vö. még Papp István: FUF. XXXII, 287—91, aligha helyesen) nehezíti az állásfoglalást. De

pusztán az adatelőfordulások időbeli különbségére (l. pl.: GuaryK. 19: *Jer velem;* MA. 1611: *Jerjűnc*) támaszkodva nem szabad azt állítani — mint Bárczinál (i. h.), valamint némi fenntartással a TESz.-ben is olvashatjuk —, hogy a *-j*-s felszólítók másodlagosak. Az imént más viszonylatban már adatolt szó- és mondatfonetikai helyzetek egész sorát lehetne ide vonatkozóan is idézni, melyek az eredetibb *jerj!* alak *-j*-jének elvesztéséhez hozzájárulhattak: ÉrsK. 108b: *yertek;* VirgK. 107: *Jer lassuk;* Born: Préd. 34: *Jer mennyűnk* (NySz.); Helt: Krón. 44: *Jer neki;* stb. Mivel az alakulat — alapszavának valószínűleg korai kiveszte miatt — elemezhetetlenné vált a nyelvérzék számára, nincs benne semmi rendkívüli, hogy a *-j*-t vesztett forma megszilárdult. — Ilyeténképpen az alanyi ragozás egyes szám 2. személyében nem jogos valamiféle ősi jelöletlenség fennmaradásait keresnünk.

De nincs másként a tárgyas ragozású egyes szám 2. személyben sem. Bár a *várd!*-féle rövid, módjel nélküli formák a nyelvi rendszerbe — az alanyiakkal ellentétben — igen erősen behatoltak, ezek sem az ősi jelöletlenség továbbvivői, hanem hasonlóképpen neologizmusok. Bárczi (MNy. XLVI, 361) e kérdésben valószínűleg nem figyelt föl a régebbi szakirodalomnak (l. Losonczi: MNy. XXI, 43—7; Horger, IgeragTört. 120—1) arra a minden bizonnyal helyes tézisére, hogy a *várd!, nézd!* típusú felszólítók az eredetibb, jelölt *várjad!, kérjed!* alakok helyébe léptek, persze nem egyszerű hangtani úton, hanem a morfematikai analógia közreműködésével. Egyszerűen arról van szó, hogy a tárgyas *-d* személyrag a megfelelő alanyi formához járult; az alanyi ragozású egyes 2. személyű felszólító ragtalansága az analógiás alapot könnyen megteremtette. Ezt a fejlődési folyamatot világosan vallják azok a rövid változatot képviselő típusok, melyekben a teljesebb formáknak a módjel jelenléte okozta speciális hasonulásai mindig pontosan megmutatkoznak: *üss!* > *üsd!*, *tarcs!* > *tarcsd!* stb.; már a régiségben is így: LobkK. 198: *keueſd;* DöbrK. 67: *taſd;* KesztK. 214: *nyſd;* TihK. 21: *terihd;* BattyK. 203: *mutaſd;* Born: Evang. III, 27: *ősd* 'öntsd!' (NySz.); stb. E fejlődési folyamatnak nem mondanak ellent azok a rövid, módjel nélküli felszólító változatok sem, amelyekben a módjel nem érzékelhető ilyen „látványosan": ThewrK. 229: *werd;* SándK. 7: *keemeeld;* DebrK. 32: *hozd*, 244: *Gőtőrd meg;* LobkK. 201: *veddel;* stb. Ezek kialakulását ugyan segíthette a másodlagosan megrövidült *vár!* 'várj!'-féle változatok megléte is (l. Horger, IgeragTört. 122); de nem kell föltétlenül csak erre alapozni, hiszen a rövid, jeltelenné vált tárgyas felszólítóknak a módjeles alanyi ragozású megfelelők alapján való felépítését a mássalhangzó-torlódás elkerülése, a *d, l* stb. végű igékben a palatalis mássalhangzónak újabb mássalhangzó előtti depalatalizációs hajlandósága stb. is kielégítően megokolhatja: **várjd!* helyett *várd!*; *tégyd!* helyett *tëdd!* stb. (vö. Papp István: FUF. XXXII, 286—7). Könnyen lehet, hogy ezenkívül éppen a *tëdd!, vëdd!* stb. alakok kifejlődését a **tëÿëd!, tëχëd!* stb. > *téd!* > *tëdd!* fejlődés mégis csak befolyásolta (l. Losonczi: MNy. XXI, 44, XXIII, 160—1), a *téd*-ben a folyamatos múlttal (l. később) egybeeső zavaró homonímiát időtartam-átváltással *(téd!* > *tëdd!)* kiküszöbölve; vö. pl. az ilyen alakokat: DebrK. 27: *teed;* DomK. 86: *veed;* ThewrK. 55: *eed* stb. — Egyébként ez az egész

kössed! :> *kösd!*, *tarcsad* :> *tarcsd!*, *várjad!* :> *várd!*, *tëgyëd!* :> *tëdd!* fejlődés a relatív teljes töveket felváltó csonka tövek előnyomulásának folyamatába is beleillik.

Érdekes, de korán sem meglepő, hogy a rövid, módjelet „kivetett" tárgyas ragozású, egyes 2. személyű felszólítók továbbformálásában ugyanígy működtek a mondatfonetikai tényezők, mint az alanyi ragozásúakban. Ezek eredményezték például az efféle, személyragot kivető alakokat: JordK. 58: *ne foycz ky lelkeeth*, 687: *tarcz megh hẅket;* ÉrdyK. 447b: *gyoych ffel az hayoot;* NagyszK. 191: *fezič meg a gonoz teuőth;* VirgK. 21: *Tacz meg zadat*, 100: *epicz meg az en hazamat;* ThewrK. 165: *Tőlch be elmém;* Fel: Evang. I, 271: *Vakech meg sziuêt* (NySz.). Egyes *-d* személyragos alakokban viszont a torlódás miatt — ritkábban — nem a személyrag-, hanem a módjel-konszonáns esett ki: MünchK. 18ra: *Noÿdki te kezedet;* NádK. 237: *fezidmegh;* stb.

Hogy a *várd!*, *nézd!*-féle, rövidebb, módjel nélküli felszólító formák csakugyan mindig az eredetibb, módjeles, hosszabb változatok helyébe léptek, annak bizonysága az a számszerűség is, amire Losonczi (MNy. XXI, 40—3) utal: nyelvemlékeinkben kezdetben a módjeles, hosszú változatok nagy aránybeli fölényben voltak a rövid formákhoz képest; emezek csak lassan, fokozatosan nyomulnak előre; nagyobb számban először a Teleki Kódexben és a Batthyány Kódexben fordulnak elő. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy legkorábbi szövegemlékeink jópár ide vonatkozó adata kivétel nélkül a teljesebb, módjeles változatot mutatja: KTSz.: *viſelled, weged, turied, minleſſed;* ÓMS.: *kyniuhhad, thekunched.* Ezek az adatok szerves folytatásai és tartozékai annak a korábbi rendszernek, amelyben a felszólítás mindig, minden számban és személyben jelölt volt. Emlékeink csupa hosszabb formátumú tárgyas egyes 2. személyű felszólító igealakjai természetesen nem jelentik azt, hogy a másodlagos, rövidebb változatok, ha szórványosan, induló jelleggel is, nem élhettek már ekkor is; de mindenképpen alátámasztják a hosszabb—rövidebb alakpár viszonya fejlődésének a későbbi kódexekből ismert alapvető jellegzetességét.

Annak, hogy a tárgyas ragozás egyes szám 2. személyének eredetileg módjeles, hosszabb változatai mellé oly nagy arányokban, lényegében kivételtelen kettősséget teremtve léptek másodlagosan kifejlődött rövid, módjelet kivetett alakok, az egyszerű analógiás lehetőségeken túlmenően különleges nyelvrendszerbeli okának is kellett lennie. Ezt az okot nagy valószínűséggel funkcionális tényezőkben kell keresni, olyanokban, melyeket éppen a csonka tőnek a teljes tő rovására történő előnyomulása kapcsán nyelvtörténetünk annyi más jelenségében is tapasztalhatunk. A hosszabb és a rövidebb alak szembenállása a felszólítás, parancs kétféleségének: gyöngébb vagy erősebb voltának a kifejezésére vált alkalmassá, illetőleg megfordítva: a felszólítás kétféle foka alakhasadást igényelt. Ilyen funkcionális szembenállás részben újabbkori nyelvünkben is érvényesül (l. pl.: Klemm, TörtMondt. 69; Berrár, TörtMondt. 22; Imre, NyjRendsz. 325). S hogy a régiségben ez a változtató erő valóban működött is, arra érdekes nyomunk van: a tárgyas ragozás egyes szám 2. személyének felszólítói közül az igekötős igékben — tehát a perfektiváló, pontosító stb. funkciót hordozó

alakokban — kezdett kifejlődni és terjedt el fokozatosan a rövid változat (vö. Losonczi ide vonatkozóan közölt nagyszámú tényanyagát: MNy. XXI, 40—3).

3. A vizsgált szövegeinkben előforduló időjelölés több kérdése a szótövek tárgyalása során előkerült már; így például a folyamatos múlt különleges alakulatainak (pl. HB.: *Hadlaua, veteve*) ügye, a befejezett múltú igealakok (pl. KTSz.: *ſ[c]ilut, tacaruta*) problémája stb. A múlt idő jelölése körében itt már csak egy témára kell részletesebben kitérnem: az *sz*-szel bővülő *v* tövű igéknek a folyamatos múltjára, illetőleg néhány szorosan ide kapcsolódó időjelezési részkérdésre. Előbb azonban néhány szót a jelen és a jövő idők emlékeinkbeli állapotáról.

A) A jelen idők jeltelensége, mint ősidőktől máig tartó állapot, természetesen vizsgált szövegeinknek is sajátja. Nem kivétel ez alól az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék kategóriája sem; az ide tartozó két igealakban (KTSz.: *leſcen;* ÓMS.: *theȝ*) az *-sz* már aligha tölt be jelen időt kifejező funkciót, hanem a tő része. Az ÓMS.: *teȝ* alakja egyébként két *sz* elemet is hordozhat, s csak a fonetikus hangjelölés *(mith theȝ turuentelen)* fedi ezt el; az esetleges második *-sz* elem viszont akkor is egyes 2. személyű személyrag; vö. HB.: *holȝ*.

B) A jövő idő kifejezése — megint csak ősi állapot máig való folytatásaként — legtöbbnyire jelen idővel történik. Legvilágosabb ez éppen a HB. *holȝ* alakjában, de voltaképpen jövőben való történést jelöl számos felszólító módú igealak is: HB.: *iorgoſſun, kegiggen, ovga;* KTSz.: *fellen, legen, viſelled;* ÓMS.: *maraggun, felleyn;* stb. (vö.: Klemm, TörtMondt. 86; B. Lőrinczy, KT. és Sz. 128—9). Ezekben a jövő-vonatkozást a szövegösszefüggés érzékelteti.

Külön jelölt jövő idő szövegeinkben csupán egy van: HB.: *emdul*, bár ez is voltaképpen még inkább csak átmenet a majdani lehetőséget, illetőleg a kezdést kifejező igealakok és a paradigmatikus rendszerré szilárdult *-and/-end* jeles jövő idő között (Mészöly, ÓmSzöv. 187—90; l. ugyanitt az időjel teljesen kielégítő magyarázatát is). Érdekes, hogy a korai kódexekben már a JókK.-től kezdve (l. 50: *valaȝtandok*, 86: *yutandana*, 105: *kerendetek* stb.) — némi ellentétben a lehető elkezdés funkciójával — az *-and/-end* jeles igealak főként a futurum perfectumot fejezi ki; ez azonban minden valószínűség szerint a fordítóknak a latin igealakok közti különbségtevésére való tudatos törekvéséből következik (vö. Klemm, TörtMondt. 101—2).

C) Lényegesen nagyobb magyarázati gondot okoznak az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék emlékeinkbeli folyamatos múltjai: HB.: *levn;* KTSz.: *teun, levn;* vö. még HB.: *evec* (háromszor); továbbá az *sz*-szel és a *d*-vel bővülő igekategóriában: HB.: *Horogu vec*.

A *tőn, lőn*-féle igealakok morfematikai felépítésére az alapfelfogást illetően kétféle magyarázati kísérletet ismerünk, melyek között most a lényeg érdekében a részkülönbségeket elhanyagolhatjuk: 1. Ez alakok abszolút töve a magánhangzós rövid tő, melyhez a folyamatos múltnak *-γ* vagy *-β* előzményű *-u̯/-ü̯* jele + személyrag járult; a jel pedig azonos a folyamatos melléknévi igenév képzőjével (l. pl.: Kräuter: NyK. XLII, 321—2; Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 36; Losonczi: MNy. XXIII, 160; Horger,

IgeragTört. 100—8; Gombocz: UngJb. X, 13; Mészöly, ÓmSzöv. 203—5). — 2. Az eredetileg, uráli—finnugor alapon is bizonyítható *v*-s tőhöz csak a ragok járultak, az efféle folyamatos múltak tehát jeltelenek (l. pl.: Györke: NyK. LI, 54—8; B. Lőrinczy, KT. és Sz. 90, 127; Berrár, TörtMondt. 54; Bárczi, Szótöv. 56; némi fenntartással Hajdú, UrNyt. 73).

Mielőtt e magyarázatok tekintetében állást foglalnék, hadd jegyezzem meg, hogy bár vizsgált emlékeinkben csak a *tëün, lëün*-nek vagy *tőn, lőn*-nek olvasható labialis alakok fordulnak elő, s ezek a kódexekben — természetesen más személyekben is (*tők, tőnk, őm, ől, lőnek* stb.) — igen gyakoriak, a megfelelő illabialis változatok sem hiányoznak (KesztK. 20: *week*, 36: *teel;* DebrK. 520: *teen*, CzechK. 142: *leenek* stb.), nem is szólva arról, hogy a folyamatos múlt jele a legtöbb igecsoportban illabialis, már legkorábbi szövegeinkben (l.: HB.: *munda, Engede;* KTSz.: *le[l]e;* ÓMS.: *ere;* stb.), s később is folyamatosan. A kérdést tehát nem lehet leegyszerűsíteni arra, hogy a *tőn*-féle alakokban van-e időjel vagy sem, hanem a labialis—illabialis kettősség *(lőn ~ lén)* is magyarázatot kíván. Bonyolítja az ügyet, hogy újabban az igeneves magyarázat ellenében a magyar folyamatos múlt jelének uráli—finnugor előzményeként csak a *-j* időjellel számolnak (l. Hajdú, UrNyt. 72—3, 138—9).

Az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék folyamatos múltjának Györkétől (i. h.) származó és másoktól is átvett magyarázata számomra nem tűnik kielégítőnek. E felfogásnak természetesen megvannak a maga támaszai: a múlt idő jeltelensége nem példa nélküli a rokon nyelvekben; *sz*-szel bővülő *v* tövű igéinkben a jelen idő a jelölt, s ez a jelölés az azonos alakú múlt időtől való megkülönböztetés jegyében is kialakulhatott; ez igecsoportunk uráli-finnugor megfelelőinek legnagyobb részében olyan konszonáns-elemek vannak, amelyek a magyar *v* előzményeinek vehetők. Ám a magyarázat nehézségei ennek ellenére sem csekélyek. Arról nem is szólva, hogy a múlt idő jeltelensége ellenében jóval több a rokon nyelvek jelöltsége, a szóban levő igék *v*-je, illetőleg ennek előzménye körül kettős probléma is adódik. A *tőn, lőn* és *tén, lén*-féle labialis—illabialis szembenállást csak látszólag magyarázhatja egy feltett **γ*-s tőelőzményben e spiráns kétirányú vokalizációja, mert a helyzet valójában nem azonos azzal, amit abban az esetben mondhatunk, ha a **-γ*-t vagy különösen a **β*-t időjelnek tekintjük (l. alább). Ha ugyanis a magyar *v*-s tövet e spiráns-előzményekből vezetjük le — ami elvileg természetesen lehetséges —, akkor ez annak is bizonysága, hogy vagy a tő spiránsa vokalizálódott labialis irányba, vagy ami valószínűbb: a spirans maga már **β* volt, illetőleg azzá vált, mint a magyar tő *v*-jének közvetlen előzménye. Így viszont tő-alapon nem érünk el az illabialis hosszú vokálisok (*ték, tél, tén* stb.) magyarázatához. Még lényegesebb nehézség, amit a HB. *levn* alakjának tárgyalásában már Mészöly (ÓmSzöv. 203—5) kifejt. Az tudniillik, hogy az *sz*-szel bővülő *v* tövűek — tőbeli konszonáns-előzmény ide vagy oda — a magyarban minden régi toldalékos alakjukat a rövid, magánhangzós tőből alkotják: *lëszi, lëtt, lënne, lëgyën!, lënd, lëhet, lënni, lëvén ~ lévén, lét* stb.; a két „gyanúba fogható" alak: a *lëvés* és a *lëvő* pedig későbbi alakulat, a korai kódexekből sem mutatható ki. Nagyon kevéssé valószínű, hogy mindezzel szemben épp a *lőn*-félék, melyek nyilván ősmagyar kori fejlődmények,

mégis egy *v*-s tőből származtak volna, eltérve ezzel a folyamatos múltú magyar alakok egyébként jelölt rendszerének teljességétől. Az ősmagyarra és a korai ómagyarra tehát ennek az igecsoportnak — egyes rokon nyelvi megfelelők ellenében is — csak *të-*, *lë*, *vi-* stb. tövei tehetők föl, rövid tővokálissal; a *tévén*, *lévén*; *tét*, *lét*-félék nyúlása másodlagos jelenség, nem a *β* vokalizációjából keletkezett. Az *sz*-szel bővülő *v* tövű igékben eszerint eredeti, illetőleg diftongusból alakult hosszú tővokálist csak a folyamatos múltak vittek volna tovább. Túlságosan elszigetelt, különleges jelenség volna ez a szóban levő igék tőrendszerén belül is!

Ezzel az egész üggyel csak látszólag állnak szemben a befejezett múlt *lött*, *tött*, *vött* stb. alakjai, sőt éppen a GYÖRKE-féle felfogás ellen vallanak. Ezek tudvalevően *lőt*, *tőt*, *vőt* stb. formákból keletkeztek, melyeknek valószínűleg voltak diftongusos, *lëüt*, *tëüt*, *vëüt* stb. változatai is; egy ilyet érünk tetten a KT.-ben: *levt wala*, mely vagy *ő*-vel, vagy *ëü*-vel hangzott, *ö*-vel semmiképpen, mert annak a jele mindegyik vizsgált szövegünkben *u* (l. ugyanakkor KT.: *fceplev*; KTSz.: *[b]inucrevl*, *teun*, *fceretev* stb.). A *tëüt* ~ *tőt* alakra, ha a GYÖRKE-féle felfogást vallanánk, azt kellene mondanunk, hogy ez is — meg az *sz*-szel bővülő *v* tövűek sok hasonló befejezett múltja — szintén a *v*-s tőből lett múlt idő, de már időjellel; erről a kérdésről azonban GYÖRKE nem is szól. LOSONCZI (MNy. XXIII, 154—62) viszont teljesen meggyőzően mutatta ki, hogy a *lëüt*, *lőt* alakok másodlagos képződmények a *lëün*, *lőn*-félék analógiájára, a két igeidő alaki kölcsönhatásai folytán; a *lőt*-félékből a későbbi *lött* típusú formák időtartam-átváltással keletkeztek, tehát voltaképpen nem is tartoznak az *ö*-zés néven ismert szokványos jelenség körébe, amit mutat az *ö*-zéssel jórészt éppen ellenkező területi elterjedésük is (vö. még: B. LŐRINCZY, KT. és Sz. 90; BENKŐ, Nyjtört. 16; IMRE, SzabViad. 168; stb.).

Én mindenesetre az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék folyamatos múltú alakjainak magyarázatában a fentebb 1. számmal megjelölt felfogást tartom valósnak, illetőleg igazolhatónak, ami egyúttal ezeknek a vizsgált szövegeinkben is előforduló igealakoknak a jelölt voltát helyezi előtérbe. Az időjel előzményeként azonban nem a **-j-t*, hanem az eredetileg igenévképző funkciójú **-k* > **-γ-t*, illetőleg **-p* > **-β-t* tekintem. E véleményemet a következő meggondolásokra alapítom.

Az uráli-finnugor nyelvek arról tanúskodnak, hogy az alapnyelvi igenevek folyamatos és befejezett kategóriájának megkülönböztetése alkalmassá vált az időjelölés kifejezésére (vö. HAJDÚ, UrNyt. 72). Ezt a magyar időjelölési rendszer is tükrözteti, amelybe tökéletesen beleillik a folyamatos melléknévi igenév képzőjének a folyamatos múlt jelével való azonossága, hiszen pontosan ugyanez tapasztalható a másik múlt időben, a befejezettben is, melynek *-t*, *-tt* jele a befejezett melléknévi igenév képzőjével azonos (l. a tőkérdések tárgyalásában is); sőt az igenévi—igeidői jelölés azonossága — ha fordított irányban és másodlagosan — a beálló cselekvés viszonylatában is megvan (*-and/-end* : *-andó/-endő*). A *tők* ~ *ték*, *lőn* ~ *lén*-féle labialis—illabialis kettősséget e magyarázat kifogástalanul megoldja, akár csupán a *-γ* kétirányú vokalizációjából, akár — ami valószínűbb — a *-γ* és a *-β* együttes, illetőleg egymással bizonyos korrelációban levő szerepléséből és különféle irányú vokalizálódásából indulunk ki (l. előbb is, a *való* ~ *valá*, *élő* ~ *élé*-féle igenévi változatok tárgyalásában).

Az *sz*-szel bővülő *v* tövű igéknek az eredetileg magánhangzós, rövid tövéhez járuló igenévképzős formáját számos, részben relictumszerű igenevünk őrzi; vö. *hű, vőlegény, kesztyű* stb.

A kései ősmagyarban az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék folyamatos múltjának paradigma-sora pl. a *tĕsz* ige alanyi ragozásában *tők ~ ték, től ~ tél, *tő ~ *té* stb., tárgyas ragozásában *tőm ~ tém, tőd ~ téd, *tő ~ *té* stb. lehetett. Az egyes 3. személy folyamatos múltjának az alanyi és a tárgyas ragozásban való korábbi egybeesésére és későbbi elkülönülésére l. a korábbi *adá, kéré* formák későbbi *adá : ada, kéré : kére* hasadását. Az alanyi ragozásban végbement **tő ~ té :> tőn ~ tén* fejlődésre az igeragozás problematikájának tárgyalásakor még visszatérek.

A régiségben még viszonylag ritka és csak lassan gyarapodó *tevém, vevél* stb. folyamatos múltú igealakok másodlagosak a régebbi típusú *tőm ~ tém, vől ~ vél* stb. változatokkal szemben. Létrejöttük különféle, bonyolult analógiás hatásokra történt, melyek közül egyfelől a tiszta *v* tövű igék analógiája, másfelől a többi igecsoport palatalis hangrendben *-é* jeles folyamatos múltjainak hatása játszhatta a legfontosabb szerepet; kifejlődésük a tárgyas paradigmában indulhatott meg, majd átterjedt az alanyira is (részletes magyarázatukat l.: Horger, IgeragTört. 107—8; Bárczi, Szótöv. 56—7; vö. még Mészöly: MNy. XV, 31, ÓmSzöv. 204). Legkorábbi példája ikes alakban: HB.: *evec;* vö. még az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövűekben is: HB.: *Horogu vec.*

Az időjelnek *-γ*, de még inkább *-β* előzményéből következhető labializáló, illetőleg labializálódó fejlődése természetesen nem mond ellent a folyamatos múlt más igecsoportbeli *-á/-é* jele keletkezésének. A *-γ* jelváltozat illabialis vokalizációja mindezeket bőven megokolhatja, sőt az sincs kizárva, hogy más irányból az egész fejlődésbe az említett ősi **-j > -i̯* időjel is belejátszott, akár még az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék esetében is (l. az illabialis vokálisú formákat). De a **-j > -i* időjel a labialis változatokat nem magyarázhatja, mivel eredetileg illabialis *é* labialis *ő*-vé alakulására ilyen helyzetben semmi ok nem lett volna. Úgyszintén nem volna megmagyarázható a **-j > -i* időjel jelenléte a velaris hangrendű *iszik* efféle folyamatos múltjaiban: JókK. 154: *yum;* BécsiK. 143: *yiutoc;* DöbrK. 478: *yom;* ÉrdiK. 309: *ywtok* stb. — Egyébként vagy a *-γ* labialis irányú vokalizációja, vagy a *-β* vokalizációja játszhatott közre az igealakok folyamatos múltja többes szám 1. személyű *-ók/-ők* toldalékos formáinak létrejöttében is: BécsiK. 99: *halgatoc* 'hallgattuk', 171: *kerdǫk*, 278: *meglatoc* stb. (l. pl.: Horger, IgeragTört. 103—4; Gombocz: UngJb. X, 13; másként, aligha helyesen Györke: NyK. LI, 55—7).

A velaris hangrendű igékben az általánosabb *-á* időjel — akár **-γ*, akár **-j* volt is az előzménye — nem szükségszerűen *-é*-ből (**várém, *váréd* stb.) illeszkedett, mint többen (Horger, IgeragTört. 101; Berrár, TörtMondt. 24; Hajdú, UrNyt. 134) gondolják. Nem szólva arról, hogy az efféle alakoknak sem a régiségben, sem a mai nyelvjárásokban sehol semmi nyomuk, maradványuk nincs — az alanyi ragozású egyes szám 1. személy más ügy (l. alább) — az eredeti időjel vokalizációjából keletkező *a̯j* diftongus *á*-vá fejlődése hangtörténetileg tökéletesen rendben van (l. előbb, az egyes

szám 3. személyű birtokos személyjel tárgyalásában). Az egész paradigmatikus rendszerben kivétel számba menő *várék*, *láték*-féle alakokban az *ȧj* kettőshangzó *-é*-vé monoftongizálódása — mely ugyanolyan potencialitás, mint az *ȧj* > *á* — szükségszerű volt, a tárgyas ragozású többes szám 3. személyű *várák*, *láták*-féle alakok zavaró homonímiája miatt. Bár az illeszkedésre, illetőleg a paradigmatikus rendszerhez való igazodásra itt is régóta vannak példáink (l. már JókK. 22: *meg yzanÿudak*, 156: *el aluuak* stb.), az illeszkedetlen alak fennmaradásában, de persze már keletkezésének segítésében is a zavaró homonímia kiküszöbölésére törekvésen kívül minden bizonnyal része volt a *várnék*, *látnék*-féle feltételes módú alakok ismert párhuzamosságának is. — Emlékeink nyelvi anyagában a folyamatos múlt alanyi ragozásának egyes szám 1. személyét csak az ÓMS.: *Volek* és valószínűleg a KTSz.: *[m]uncallec* képviseli; a többi velaris hangrendű folyamatos múltú alak más személyű, s a fentebb mondottak értelmében az időjel *-ȧj* > *-á* változatát képviseli: HB.: *munda;* KT.: *ſcolanoc;* KTSz.: *ſarmazal, allata;* stb. Ugyanígy persze mindig később is; pl.: BécsiK. 21: *èlfordolanac*, 29: *adal*, 151: *Latam*, 172: *fogad* stb.

A RAGOZÁS

A NÉVSZÓRAGOK

1. A determináló elemként agglutinálódott, névmási eredetű *-t* tárgyrag kialakulása olyan régi, korai ősmagyar kori jelenség, amely vizsgált emlékeink idejét messze megelőzi (a tárgyrag eredetére vonatkozó régebbi szakirodalom összefoglalását l. KLEMM, TörtMondt. 270; l. továbbá: BERRÁR, TörtMondt. 25—6; MIKOLA: NytudÉrt. 46. sz. 57—62; BÁRCZI: MNy. LXI, 276—81; HAJDÚ, UrNyt. 120). Bár a magyar tárgyjelölés kialakulásának kérdéséhez emlékeink tárgyragos alakjainak elemzése már csak kronológiai okokból sem járulhat hozzá döntő észrevételekkel, egynémely vonatkozásban azért fölvethet olyan szempontokat, amelyek e témát elmélyíthetik.

A) Vizsgált emlékeinkben a mondatbeli tárgyak egész sora fordul elő, az egy GyS. kivételével, amelynek szövegszerkezete tárgy jelenlétét nem teszi lehetővé. E tárgyak óriási többsége jelölt, lényegében már a mai magyar nyelv ide vonatkozó szabályainak szintjén. A jelölés fejlettségének igen előrehaladott szakaszát jelzi, hogy nemcsak a határozott, hanem a határozatlan tárgyak is általában *-t* ragosak. Igaz ugyan, hogy a kétféle tárgytípus elkülönítésében a határozott névelő nagymértékű hiánya (erről l. később) nem adhat útbaigazítást, de a tárgyas igeragozás kifejlett használata (erről is l. később) mégis eléggé szilárd támaszt nyújt e tekintetben. A határozatlan tárgy rendszeres jelöltségére néhány példa: HB.: *halalut evec; oggun neki . . . utot . . . rezet;* — HBK.: *kit vr . . . mente;* — KT.: *ſiot ſciulheſſen; quit ſceplev nem illethet;* — KTSz.: *[bi]ſſunſagut [b]inucrevl teun; latuc uy latecuot* [ɔ: *latotuot*]; — ÓMS.: *Wegh halal engumet; myth thez;* stb. Jele mindez annak, hogy emlékeink korára a *-t*-s jelölésnek a

határozatlan tárgyra való analógiás átmenete is már rég lezárult, teljesen kialakult fejlődmény.

B) Az igen sok jelölt tárgy mellett van szövegeinkben egypár ragtalan tárgyas alak is. Mivel azonban a ragtalan tárgyak főbb típusai közül (l. ezekre: KLEMM: MNy. XVIII, 156—60, TörtMondt. 273—81; PAIS: NytudÉrt. 46. sz. 73—84) több nem jön itt elénk, ezek problematikáját nem érintem; így nem beszélek a főnévi igenévi tárgyról, a jelöletlen tárgyas összetételekről, az igeneves szerkezetekben az igenevek előtt álló főnévi vagy névmási ragtalan tárgyról. Szólnom kell viszont az ige mellett álló azon ragtalan tárgyakról, melyek birtokos személyjeles szóalakokban jelentkeznek. E tekintetben a birtokos személyjeles alakok tárgyeseteinek emlékeinkbeli teljes anyagából kell kiindulnunk, szembeállítva az egyes személyekben a ragos és a ragtalan megoldásokat (a ragtalan tárgyakhoz rövid szövegkörnyezetet is adok).

Az egyes szám 1. személyben három főnévi tárgyunk van, mindhárom jelöletlen: KTSz.: *[e]n cuetſegum [vi]ſelheſſe; cuetſegem [t]e viſelled; cuetſegum huʒ[i]ad weged.* E személy egyetlen névmási tárgya viszont jelölt: ÓMS.: *engumet.* — Az egyes szám 2. személyben főnévi tárgyról emlékeink viszonylatában csak igen esetlegesen beszélhetünk, csupán akkor, ha az ÓMS.: *ſirou aniath thekunched* sorában az *aniath* alak *-d* személyjeles (e kérdésről l. előbb); ez esetben a tárgy itt jelöletlen. E személy névmási tárgya viszont kétségtelenül ragtalan: KTSz.: *tegud e[ſ] ha lata.* — Az egyes szám 3. személyben főnévi tárgy aránylag sok van, kivétel nélkül mind jelölt: HB.: *choltat, kegilmet, bunet;* HBK.: *teſtet;* KTSz.: *corat, [v]arafat, eget;* stb. A névmási tárgyak ugyan szintén mindig jelöltek, efféle minőségüket azonban tulajdonképpen nem lehet számításba venni, mivel itt személynévmás tövéhez — ellentétben az 1—2. személlyel — nem járul birtokos személyjel: HB.: *wt;* KT.: *evt;* stb. — A többes szám 1. személyben egy főnévi tárgy van emlékeinkben, s az jelölt: HB.: *iſemucut.* Személyjeles névmási tárgy szintén előfordul, ugyancsak *-t* raggal: KTSz.: *mynket.* — A többes szám 2. személyben nincs főnévi tárgy. Van viszont személyjeles névmási tárgyunk, ragtalanul: HBK.: *ileʒie wt. Eſtiv bennetuc.* — A többes szám 3. személyben — ahol, mint láttuk, a főneveken a többes *-k* jel vette föl a személyjelölő funkciót — egy főnévi tárggyal számolhatunk, *-t* raggal: HB.: *turchucat.* Névmási tárgyunk e személyben nincs; ha személynévmási tő szerepelne, tárgyesetének személyjeltelen volta *(őket)* különben sem adna módot egybevetésre.

A felsorakoztatott adatokból kibontakozó kép tarkasága voltaképpen nem olyan nagy, mint első pillanatban látszik, illetőleg a kategóriák egy részében rendelkezésre álló csekély számú adat ellenére is bizonyos szabályszerűséget mutat. A sorból mindenekelőtt ki kell iktatni a HBK. *bennetuc* alakját, mert ez eredetileg nem tárgy volt, hanem 'közöttetek' jelentésű határozószó, s a 'titeket' jelentést csak partitivusi tárgyként, másodlagosan vette föl, sokáig tartván eredetibb, határozószónak megfelelő alakját (vö.: ZOLNAI GYULA: Nyr. XXX, 341, Budenz-Alb. 149—56; KLEMM: MNy. XVIII, 158, TörtMondt. 281; BERRÁR, TörtMondt. 88; TESz.). Ugyanez a jelenség van meg a többes 1. személy emlékeinkben elő nem forduló esetében: 1568: *eltheth bennewnk* (NySz.). De persze a nyelvtörténet folyamán mindkét személy partitivusi

tárgyként *-t* tárgyraggal is előjön: 1573: *benneteket, bennűnket* (NySz.). — Az ÓMS. *engumet* alakjával kapcsolatban csupán annyit kell megjegyeznem, hogy bár *-t* ragos volta teljesen „szabályos", ilyen típusú előfordulását feltehetően erősen befolyásolta a versritmus, illetőleg a sortagolás, amelybe azon a helyen a rövidebb **engum* forma nem illett volna oda; vö. a versszak ritmikájában neki megfelelő *urodum* háromszótagúságát is.

Vizsgált szövegeink adataiban tehát lényegében egy olyan szabályszerűség áll előttünk, hogy a birtokos személyjeles alakok tárgyesetei között az egyes szám 1. és 2. személyűek legnagyobbrészt *-t* rag nélküliek, de lehetnek éppen *-t* ragosak is; a többiek azonban jelöltek. Emlékeink adatainak ilyesféle vallomása természetesen nem véletlen, megfelel a régi magyar nyelv egésze sajátosságainak, melyek szerint az igéhez kapcsolódó tárgyak, ha birtokos személyjeles formákon jelentkeznek, ilyen sémákat mutatnak: főnevekben: *kezem ~ kezemet, kezed ~ kezedet | kezét, kezünket, kezetëket, kezüket;* személyes névmásokban: *engëm ~ engëmet, tégëd ~ tégëdet | őt, minket, titëket, őket;* némi különbséggel, a főnevekkel azonos módon pl. a visszaható névmásban: *magam ~ magamat, magad ~ magadat | magát, magunkat, magatokat, magukat.* Ez a rend jól ismert ugyan, hiszen még a mai magyarban is lényegében ez érvényes. Mégis nem árt talán utalni arra, hogy a kódexekben e séma még teljes mértékben érvényesül: az egyes 1. és 2. személy erősen váltakozó (főnevekben: BécsiK. 271: *kǫnued iriad meg*, 315: *adam èn peldam* stb. ~ BécsiK. 60: *akaratomat*, 242: *elètemèt* stb.; személyes névmásokban: GuaryK. 20: *engǫm*, CornK. 174: *engem*, NagyszK. 60: *engőm* stb. ~ BécsiK. 4: *èngemèt*, GuaryK. 123: *engǫmet*, JordK. 375: *engemet;* stb.; JókK. 98: *teged*, JordK. 367: *teghed*, VirgK. 19: *teged* stb. ~ JókK. 5: *tegedet*, BécsiK. 2: *tègèdèt*, MünchK. 39vb: *tegedèt* stb.); a többi személyben viszont mindig jelöltek a tárgyak, természetesen a más kategóriába tartozó összetételek, igeneves szerkezetek stb. kivételével. Igéhez kapcsolódóan birtokos személyjeles jelöletlen tárgyak az utolsó négy személyben voltaképpen később is eléggé fehér holló számba mennek, jobbára egészen új, népnyelvi példákban jönnek elő (l. KLEMM: MNy. XVIII, 158). De az igen gyakori *engëm, tégëd* mellett például *mink*, **titëk*-féle tárgy sem a kódexek korában, sem később nincs, csak *minket, titëket* (l. a NySz. ide utaló adatait is).

Mindebből természetesen a tárgyalt alakok fejlődéstörténetére vonatkozóan következik egy és más. Mindenekelőtt az, hogy a birtokos személyjeles alakok ragtalan tárgyként való szereplésének témakörében legalábbis a nyelvemlékes korra vonatkozóan nem lehet, nem szabad egybemosni az egyes szám 1. és 2. személyt a többivel, mint azt lényegében KLEMM (TörtMondt. 279) és BERRÁR (TörtMondt. 87) teszi, mivel a két csoport határozottan külön kategóriát képvisel. Hogy az ősmagyarban mi volt e tekintetben a helyzet, azt nemcsak konkrét adatok hiányában, hanem a tárgyjelölés és a birtokos személyjelölés nem mindenben tisztázott nyelvrendszerbeli és kronológiai vonatkozásai miatt, valamint e kettő viszonyának homályos pontjai miatt bajos volna egyértelműbben meghatározni. Az azonban valószínű, hogy amióta a tárgy *-t* raggal való jelölése belépett a magyar mondatszerkesztésbe, az egyes 3. személyű, valamint az összes többes számbeli birtokos személyjeles alakok igéhez csatlakozóan megkívánták

a jelöltséget. Az meg éppen bizonyosnak mondható, hogy a személyes névmási tárgynak az egyes és a többes szám 1—2. személyében személyjellel való kiegészülése csak az egyes számban *(engëm, tégëd)* volt alkalmas a tárgy megjelölésére, a többes számban az ilyen típusú alakok *(mink, *titëk)* ezt a funkciót nem láthatták el; ez utóbbiakban a névmás személyjellel való kiegészülése és a *-t*-s jelölés a tárgyesetek kifejezésére föltehetően mindig együttjárt. Joggal feltehető, hogy a *minket, titëket* alak megformálódásában elsősorban az egyes szám megfelelő személyeinek személyjeles névmási tárgyalakjai játszottak közre analógiásan, de persze itt a személyjel nélkül képzett névmási tárgyalak zavaró homonimiája is okozati tényezőként vehető számba; a *mi* személyes névmás **mit* tárgyesete például egybeesett volna a kérdő-vonatkozó *mi* névmás *mit* tárgyesetével. Az analógiás hatás lehetőségét az is mutatja, hogy a többes 3. személyben névmási tárgyesetben *(őket)* nincs és nyilván sohasem volt birtokos személyjeles kiegészülés, mert erre az egyes 3. személy nem is adott alkalmat. A zavaró homonímia feltevésére pedig többek között az is lehetőséget nyújt, hogy az *őt* és az *őket* tárgyragos alakokban a névmásnak nincs és nyilván sohasem volt személyjeles kiegészülése, mert itt a névmás puszta tárgyragos alakjai semmiféle más tárgyragos elemmel nem ütköztek.

Azt egyébként igen nagy valószínűséggel lehet állítani, hogy a későbbi—mai magyarban alanyesetként álló *mink* nem mondatbeli alanyként keletkezett a személyjelölés erősebb hangsúlyozására (vö. Temesi, NévmTört. 34), hanem a *minket* tárgyeset analógiájára, illetőleg elvonásából (l.: Wichmann: MNy. IV, 208; Zsirai: Melich-Eml. 491): viszonylag új alakulat, első általam ismert példája a Tzs.-ből való. A **titëk* alanyesetre pedig egyáltalán példa sincs; többek között ezért is valószínűtlen ragtalan tárgyként való használata bármilyen korban is. — Némiképpen más a helyzet a *mik* ~ *mük* stb., *tik* ~ *tük* stb. alanyesettel. Ezek is kétségkívül másodlagos alakulatok ugyan (l. pl.: Temesi, NévmTört. 34; Zsirai: Melich-Eml. 490), de már „önállóbb", a tárgyesetektől független fejlemények: a többes *-k* csatlakozásával jöttek létre, melyet elsősorban az *ők* analógiája, de feltehetően a kérdő-vonatkozó *mik, kik* is nagyban segített. A kódexekben azonban még ezek sem fordulnak elő; e típus első ismert példája 1562-ből: *Thyk raytatok* (RMNy. II/2, 174: NySz.). A *miket* és *tikteket* jelölt névmási tárgyak viszont többnyire ezek alapján képződhettek: 1538: *ne wigÿ miket kefertetbe, iften tarchõ meg tÿkteket* (Pesti: Nom. D2, b3). — A *mi* és a *ti* személyes névmások nominativusai tehát eredetileg nem voltak többesjelesek, még kevésbé birtokos személyjelesek. Természetes, hogy vizsgált emlékeink megfelelő alakjai is ezt tükröztetik: pl.: HB.: *miv, tiv* stb.; de már kérdő-vonatkozó névmásban HB.: *mic, Kic*. Hogy a KTSz.-nak *mynket* tárgyesete másodlagos alakulat volna ősibb *mink* accusativusból, mint B. Lőrinczy gondolja (KT. és Sz.), az a fentiek értelmében több mint valószínűtlen, hiszen ehhez ősmagyar **mink* nominativust kellene feltennünk.

Mint már említettem, nem valószínű, hogy az ősmagyar kornak abban a szakaszában, amikor a tárgy *-t*-s jelölése állandósult, az egyes szám 3. személyében, valamint a többes szám mindhárom személyében igéhez kapcsolódóan birtokos

személyjeles alakulatok jelöletlen tárgyként szerepeltek volna. Ezt a helyzetet vizsgált emlékeink adatai is teljes mértékben igazolják, sőt kódexeink ilyen értelmű vallomása is erre utal. Az e személyekben később is csak szórványosan előjövő, s nagyobb számban inkább csak egyes nyelvjárásokban, valamint a XIX. század költői nyelvében tapasztalható ragtalan tárgyak (pl. *Lecsókolta könnyeink; Verjétek bünös melletek; Oda hagyta kis tanyájok;* stb.; l. Klemm, TörtMondt. 277) másodlagos, analógiás alakulatok. Az analógia érvényesülésének nyilvánvalóan elsőrendű tényezőjét az egyes szám 1. és 2. személyben régtől fogva kettősen: jelöletlenül és jelölten élő tárgyesetek (l. már ÓMS.: *engumet* is) szolgáltatták. De semmiképpen nem lehet figyelmen kívül hagyni e vonatkozásban a kiegészült névmási—határozószói alakulatok (*nekünk, tőletök, náluk* stb.), továbbá a birtokos névmási formák (*miénk, tiétök, övék*) rendszerhatását sem.

De mindezek mellett miért, hogyan lehet az, hogy a főnévi *házam, házad*, továbbá a névmási *engëm, tégëd* formák a kezdetektől mindvégig jelöletlen tárgyként igen bőségesen szerepelhettek, ha vehettek megukra — másodlagosan (l. alább) — éppen *-t* ragot is? Hogy éppen az *-m* és a *-d* (< *-t*) toldaléknak volt ilyen tárgyjelölő ereje, s nem volt ilyen eredetileg, sőt később is csak szórványosan a többi birtokos személyjelnek, annak nyilván a mondatszerkesztés jelölési rendszerében gyökerező okai vannak. E kérdés megítélésében könnyebb helyzetben vagyunk a *-t* > *-d* toldalék dolgát illetően, hiszen a *-t* eredetileg determinatív szerepe valószínűleg hasadással oszlott meg a 2. személyű birtokost és a határozott tárgyat (→mindenfajta tárgyat) jelölő funkciója között (l. e kérdésről előbb is). Problematikusabb az *-m* ügyének megítélése. Itt igen nehéz annak a kísértésnek ellenállni, amit a legtöbb rokon nyelv *-m* accusativus-jelöléseinek ténye nyújthat; e kérdésben azonban a határozottabb állásfoglalásra nem tartom magam eléggé illetékesnek. Annyit mégis megjegyeznék, hogy a *-t*-hez hasonló fejlődésmozzanatok a magyar nyelvi rendszer korai előzményeiben az *-m* esetében is végbemehettek, azzal a különbséggel, hogy míg a *-t*-ben a zöngétlen ~ zöngés hasadás megoldotta a determináló elem tárgyraggá és személyjellé való szétválását és ilyen minőségben való fennmaradását, az *-m*-nél ez nem következett be. Így a rokon nyelvek tanúságtétele alapján egykor személyjelölő és accusativusi funkcióban egyaránt használatos *-m* determináló elem a magyarban csak az előbbi szerepét tartotta meg az 1. személy viszonylatában, a másodikat alkalmasint valamikor még a korai ősmagyar korban elveszítette (vö.: Mikola: NytudÉrt. 46. sz. 61; Hajdú, UrNyt. 119). Az mindenesetre roppant feltűnő, hogy a magyarban csak az a két birtokos személyjel állhatott egykor és állhat jórészt ma is ige mellett ragtalan tárgy jelölőjeként, amelyből a rokon nyelvekben is egyrészt birtokos személyjel, másrészt ettől funkcionálisan elkülönült tárgyrag lett. Ez nemigen lehet véletlen, akár személyes névmási, akár mutató névmási eredetűek is ezek a korábban ráutaló, határozottá tevő nyelvi elemek (a különféle felfogásokra l. pl.: Beke: Nyr. LX, 63—4; Klemm, TörtMondt. 270; B. Lőrinczy, KT. és Sz. 141; Berrár, TörtMondt. 25—6, 88; Rédei: MNy. LVIII, 425—6; Balázs: NytudÉrt. 46. sz. 6—9; Mikola: NytudÉrt. 46. sz. 57—63; Hajdú, UrNyt. 64—5, 120). Mivel a személyjelölés funkciója ezekben az ősi determinátorokban több

rokon nyelvben is igen erős és maradandó, az *-m* és a *-t* (> *-d*) személyjel—tárgyrag közvetlenebb névmási alapját véleményem szerint sokkal inkább a személyes, mint a mutató névmási előzményekben kell keresni. A nagyon régi fejlődmények ellenére azért mondom, hogy „közvetlenebb előzményét", mert az uráli—finnugor mutató és személyes névmások azonos tőről is sarjadhattak (l. Balázs, Funktionswerte der Pronominalität 48 kk.).

A magyarban tárgyragként kihalt, illetőleg csak 1. személyű birtokos személyjelként fönnmaradt *-m* és az alakhasadással ugyan, de mindkét funkcióban tovább élő *-t*, *-d* az előbb érintett összefüggések alapján láthatta el tárgyat jelölő szerepét. A velük alakult *kezem, kezed; engëm, tégëd* típusú tárgyesetek voltaképpen tehát nem is „ragtalanok", vagy legalábbis eredetileg nem azok, hiszen toldalékuk tárgyjelölő funkciója valamikor a későbbi—mai állapothoz képest jóval nyilvánvalóbb lehetett. Az *-m* esetében ez a tárgyjelölő funkció — feltehetően a *-t* párhuzamossága miatt — igen korán elveszett ugyan a magyarban, de azért abban az időszakaszban még létezhetett, amikor legalábbis az igéhez kapcsolódó határozott tárgy rendszeres jelölése kezdett kibontakozni. Hogy az *-m* határozott tárgyjelölő funkciója ilyen minőségben való pusztulása előtt milyen mértékben érvényesülhetett a már „magyar"-nak mondható nyelvi rendszerben, annak pontosabb meghatározása nyilvánvalóan lehetetlen; a *kezem, magam*-féle „ragtalan" tárgyak azonban alighanem ennek az időszaknak a relictumai.

Hajdú (UrNyt. 119) arra gondol, hogy az *-m* tárgyragnak a magyarban való feledésbe merülése az *-m* ragos alakulatoknak a nominativusban és az accusativusban való egybeesése miatt következett be, s ez az eltűnés hozta magával a *-t*-vel való tárgyjelölést. Ami a kérdésfelvetés első részét illeti, azzal lényegében egyet lehet érteni, azzal a két megjegyzéssel, hogy egyrészt a nominativusi—accusativusi egybeesés a *-t* > *-d* ragos alakokra ugyanígy vonatkoztatható, másrészt éppen e párhuzamból folyóan az *-m* elveszését és a *-t* > *-d* megmaradását ez egyedül nem magyarázza meg. Véleményem szerint az *-m*-nek tárgyragként az említett relictumoktól eltekintve igen korai és általános pusztulása éppen abban a tényben lelheti legelsőrendű magyarázatát, hogy a *-t* is tárgyjelölő funkciójú toldalékká is fejlődött, illetőleg ilyen, zöngétlen alakban e funkcióban állandósult. Eszerint tehát a *-t* ragos tárgy nem azért fejlődött ki a magyarban, mert az *-m* ragos elpusztult, hanem az *-m* ragos azért vagy azért is pusztult el, mert a rokon nyelvektől elszakadt magyar nyelvi rendszerben *-t* ragos tárgy is kifejlődött. A kérdés megítélését kronológiai szempontból is bonyolítja, hogy az *-m* tárgyrag az osztjákból is kivesztett. Ezért lehet, hogy e változás már az „ugor" nyelvjárásokban megindult (vö. Hajdú, i. h.), de hogy az osztjákban milyen okokból, ahhoz illetéktelen vagyok hozzászólni.

Az a Klemmtől (TörtMondt. 279) származó nézet viszont, hogy a birtokos személyjeles tárgyak valamikor a mondat alanyai voltak, s azért nem kaptak külön jelölést, más, mondatszerkesztési okokon kívül azért sem tartható fönn, mert nem magyarázza meg, mért csak az egyes szám 1. és 2. személyére korlátozódott volna ez a jelenség.

Ami az eredetileg *kezem, kezed; engëm, tégëd* típusú tárgyesetek mellé kifejlődött *kezemet, kezedet; engëmet, tégëdet*-féle formák dolgát illeti, azok nem szorulnak különösebb magyarázatra. A *-t* ragos formák, ha alkalmasint visszanyúlhatnak még az ősmagyar korba, minden bizonnyal másodlagos alakulatok. Létrejöttüket azoknak a nem birtokos személyjeles tárgyeseteknek köszönhetik, amelyek igéhez kapcsolódóan már föltehetően a korai ősmagyar kor óta kötelezően vagy legalábbis többékevésbé szokásosan *-t* raggal jelöltek voltak, a mondat alanyától való formális megkülönböztetés céljából. A *kéz* nominativus : *kezet* accusativus szembeállása alól az eredetileg birtokos személyjeles funkcióban nominativusi szerepet is betöltő *kezem, kezed* (* < *kezet*) alakok sem vonhatták ki magukat, s ahogy az *-m*-nek, de a *-t* > *-d* zöngésülés miatt a *-d*-nek is a tárgyjelölő funkciója kezdett halványodni, úgy vették magukra egyre inkább a tárgyi szerep „biztosabb" megjelölése miatt a *-t* ragelemet. Ezt a fejlődést magától értetődően követte a személyes névmások tárgyesetének alakulásában is az *engëm* : > *engëmet, tégëd* : > *tégëdet* kettősség létrejötte is. (Lényegében ugyanilyen „biztonsági" okok miatt lett *őtet* alakúvá a különben más természetű egyes szám 3. személyű névmási tárgy is, melynek viszonylag korai példái is eléggé nagyszámúak; először a JókK.-ben: 8, 12 stb.: *ewtet*. Vizsgált szövegeinkben azonban még mindig *őt* az alak: HB.: *wt;* HBK.: *wt;* KT.: *evt;* stb.) — E fejlődést, mely tulajdonképpen a *kezünket, kezetëket, kezüket* alakokból keletkezett viszonylag kései és szórványos *kezünk, kezetëk, kezük*-féle ragtalan tárgyak létrejöttének éppen ellenkező előjelű „megfelelője", egyrészt igen lassú kibontakozásúnak lehet tartanunk, másrészt dinamizmusában nem olyan erősnek, amely az eredetibb, rövidebb tárgyeseteket elnyomhatta volna. Érdekes, hogy a *kezük*-féle többes szám 3. személyű másodlagos tárgy mellett — további jeléül az egyes és a többes szám 3. személye közti, már tárgyalt jelölési különbségeknek — az egyes szám 3. személyben *-t* nélküli tárgy nem jött létre még az igéhez kapcsolódó főnévi tárgyakban sem, nemhogy a névmásiakban; a kései és ritka *megszúrták kezük*-féle szerkesztésmód mellett nincs se régi, se mai nyelvjárási példánk a **megszúrta keze* típusú szerkezetre.

C) Kétségkívül jelöletlen tárgy van az ÓMS. *fyrolm thudothlon* szerkezetében. Érdekes, hogy erről a nem mindennapi formáról a nyelvemlék magyarázói nem mondanak kifejtett véleményt, sőt a puszta értelmezésekből sem derül ki teljes pontossággal ide vágó felfogásuk. Ilyen például Pais nak „Valék siralom-tudatlan" típusú, szó szerinti értelmezése (M. versek könyve 33). Mészöly nek tárgyi mellékmondatos, „Nem tudtam, mi a siralom" értelmezéséből (ÓmSzöv. 118) már inkább kirejlik a tárgyas szerkezetként való felfogás, ám az ő szövege annyira szabad átkötés, hogy a szerkezetről való konkrét véleménye nem okvetlenül tükröződik benne.

Az ÓMS. *fyrolm thudothlon* kifejezésének a különlegessége nemcsak abban van, hogy ezen az emléken kívül sehol sem találjuk a magyar nyelvtörténetben, tehát ez is egyike vizsgált emlékeink igen számos egyedi, egyszeri előfordulásainak. Különleges annyiban is, hogy egy viszonylag ritkább és eléggé problematikus előzményű összetétel-típus tagja. Átható igéből fosztóképzővel alakult utótagú ragtalan tárgyas szókapcsolatot ugyan találunk néhányat a magyar régiségben; pl.: 1498/1630: „ottan

minden *hoc vetettlen*, Imreh vramnak adom eùreùkel" (MNy. XXXII, 53); DomK. 125: „az parazt fraterek es *iras tudatlanok*"; ÉrdyK. 341b: „az *zo fogadatlan* byneseknek", 663b: „*Bozzw allatlan* el nem mwlatod"; 1561: „Hazudtolni, *szómondatlanná* tenni valakit" (Mel: Préd. 111: NySz.); 1639: „Vert viszen veretlent *agya-feje töretlent*" (Veresm: Lev. 292: NySz.); stb. Közülük néhány vitathatatlanul szóösszetétellé szilárdulva meg is maradt mindmáig *(okvetetlen > okvetlen, irástudatlan, szófogadatlan)*, sőt egypár még később is társult hozzájuk, főleg birtokos személyjeles előtaggal *(hasznavehetetlen, dolgavégezetlen, szavahihetetlen* stb.)

Még ha ennek a szókapcsolat-típusnak első jelentkezései viszonylag koraiak is, könnyen lehetséges, hogy ebben a szerkezeti formában ragtalan tárgyuk nem eredeti, hanem másodlagos, analógiás fejlődmény. Azaz az *írástudatlan, szófogadatlan* stb. összetételek nem föltétlenül a korábbi *írás tudatlan, szó fogadatlan* stb. ragtalan tárgyas mondatbeli szókapcsolatokból lettek, hanem az eredetileg is valóban ragtalan tárgyat hordozó *írás tudó → írástudó, szó fogadó → szófogadó* stb. szókapcsolat → szóösszetétel analógiájára, azok antonímiáiként fejlődtek ki. Erre nemcsak az mutathat, hogy a szakirodalom — sem a történeti, sem a mai leíró — nem ismeri a ragtalan tárgynak azt a típusát, amelyet fosztóképzős melléknév követ (l. pl.: Simonyi, TMNy. 646—50; Klemm: MNy. XVIII, 156—60, TörtMondt. 273—81; Berrár, TörtMondt. 87—8; MMNyR. II, 153—4; MMNy. 273—4), elvégre ezek a ragtalan tárgy típusainak felsorolásából összetételként való felfogásuk miatt is kimaradhattak éppen, bár a ragtalan tárgy típusaiba sorolni szokásos alakulatok egy része is ugyanúgy felfogható összetételként is (*háztűznézni, országlátni, képmutató, mitevő, bíróviselt, szemlesütve, vállvetve* stb. stb.: l. pl. Klemm, Tört.Mondt. 274—6; vö. még Károly: MNy. L, 48). Fontosabb ennél maga az a nyelvi tény, amire nyilván az előbb jelzett szakirodalmi felfogás is épül, tudniillik hogy a *kezem, kezed; engem, téged* típusú ragtalan tárgyak imént taglalt típusán kívül a mondatbeli ragtalan tárgy előfordulásait nyelvünk egész történetében az igeneves utótagú szerkezetek uralják (az előbbi irodalomhoz vö. még pl. Károly: MNy. L, 43—50), s ezekben a tárgy ragtalansága nyilván igen régi sajátság. Klemm szerint (TörtMondt. 278) az igenevek tárgyának eredendő ragtalansága onnan származhat, hogy e tárgy eredetileg minősítő jelzőből értékelődött át. Károly (MNy. L, 49) Simonyi és Gombocz nyomán az igenév melletti ragtalan tárgyat finnugor örökségnek tartja, ugyanakkor a határozói igenév melletti ragtalan tárgy megmaradásában, sőt kódexek korabeli kiterjeszkedésében latin nyelvi hatást is feltesz. A mi szempontunkból mindenesetre most elsősorban az a lényeges, hogy éppen az átható igék folyamatos melléknévi igenevéhez régtől fogva kapcsolódó ragtalan tárgyak sokasága jó analógiás alapul szolgálhatott az ilyen igenevek fosztóképzős antonímáihoz *(tudó : tudatlan)* járuló ragtalan tárgyak kifejlődéséhez.

Mindez az ÓMS. *fyrolm thudothlon*-jának ragtalan tárgya viszonylatában annyit jelent, hogy itt nem föltétlenül a tárgy ősi ragtalanságának egyenes fennmaradásáról van szó. Tehát e típus végeredményben nemcsak a *kezem, kezed; engem, téged*-féle ősi ragtalan tárgyakkal nem rokon, hanem a **siralom tudó* szerkezettípus igen régi

ragtalan tárgyát is valószínűleg csak analógiás jelleggel követi. Ilyeténképpen a *siralom-tudatlan* forma *siralom* tárgya olyan ragtalan tárgy „átvitele" lehet egy másik szerkezeti formába, amely eredendően vagy legalábbis igen régtől fogva átható igék folyamatos melléknévi igeneve előtt állt; ezért feltételezhet a *siralom-tudatlan* — legalábbis mint típust — **siralom-tudó* előzményt. Ennek a lehetőségnek természetesen nem akadálya, hogy éppen a **siralom-tudó*-ra nincs régi adatunk; hiszen a folytatás nélküli *siralom-tudatlan* is esetleg csak egyszeri költői nyelvi vagy legalábbis szokatlan, ritka alkotásnak látszik. A döntő itt a típusok fejlődésének kérdése. A ragtalan tárgyat vonzó *tudó* utótagra csupán a NySz.-ban seregnyi példa van: *szivek-tudó, égforgás-tudó, emberség-tudó, had-tudó, írás-tudó, szentírás-tudó, minden-tudó, semmi-tudó, szava-tudó, természet-tudó, titok-tudó, törvény-tudó* (III, 793—5). Ezek közül a gyakoribb használatúak fokozatosan összetétellé lettek (*írástudó, mindentudó* stb.), s a nyelvérzék számára jelöletlen birtokos jelzős összetételként is hathattak. Ha a régi nyelvben lett volna *siralom-tudó* is, azt mint a *siralom-tudatlan* korai előzményét inkább tudnám mondatbeli ragtalan tárgyas szószerkezetként felfogni (vö. Károly: MNy. L, 48), a *siralom-tudatlan*-t azonban a feltehető áttételeződés miatt már jobban hajlandó vagyok „csupán" ragtalan tárgyas összetételként tekinteni.

D) Van emlékeinkben két olyan szövegrészlet, amely esetleg kapcsolatban lehet a részleges tárggyal, illetőleg a jelöletlen tárggyal. Az egyik a KTSz. *miuleſſed muýun vol[o] latotuben*, a másik a HB. *kinec odut hotolm* részlete. Mivel azonban mindkét esetben egyrészt szövegértelmezési kérdéseken van a hangsúly, másrészt a tárgy témakörébe való tartozásuk meglehetősen kétséges, a szövegszerkesztéshez fűződő magyarázatok során térek ki rájuk.

2. Emlékeink **határozóragjai** között az ősi, egyelemű ragcsoport *(-t, -n, -l, -á/-é)* alaki és funkcionális kérdései általában nem kívánnak külön elemzést, illetőleg az ide kapcsolódó problémák legtöbbje a tőtani tematikában tárgyalásra került. Egyedül az *-á/-é* > *-vá/-vé* ügye kíván némi megvilágítást, ezt azonban jobb lesz a *-val/-vel* kérdésével együtt, illetőleg azzal bizonyos fokig szembeállítva sorra venni. Annál több minden kerülhet elő a testes határozóragok körében, hiszen — mint ismeretes — vizsgált szövegeink e tekintetben sok, nyelvtörténetileg is kulcsfontosságú adatot tartalmaznak.

Mindenekelőtt szeretném jelezni azt az álláspontomat, hogy a vizsgált szövegeinkben szereplő testes határozóragok — a *-vá/-vé*-t ide nem számítva — mind **névutói** (← határozószói) eredetűek. E szempontból a *-nak/-nek*, különösképpen pedig a *-val/-vel* ügye érdemel figyelmet.

A) A *-nak/-nek* esetében sem egy 'ellen, szemben stb.' jelentésű szóból *-i* ~ *-é* latívuszraggal való keletkezés (l. pl.: Simonyi: TMNy. 668—70; Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 44; B. Lőrinczy, KT. és Sz. 152—4), sem a raghalmozással való keletkezés (l. pl.: Mészöly, NytörtFejt. 21—2, ÓmSzöv. 164—5; Berrár, TörtMondt. 35) nem fogadható el. Teljesen helyes viszont Bárczi tüzetesen kifejtett véleménye (MNy. LXV, 417—21; vö. még: Bárczi: CIF. 35; Hajdú, UrNyt. 126; TESz. *neki* a.), hogy ragunk

névmási tő *-k* lativusragos formájából alakult névutó agglutinációja. Eredeti formája szinte bizonyosan a *-nek* volt, nyílt rövid *e*-vel, amit a HB. illeszkedetlen alakjai *(halalnec, muga nec, foianec)*, valamint a birtokos személyjelekkel határozószóként is fennmaradt fejlődményei (HB.: *neki;* KT.: *nekunc;* ÓMS.: *nequem;* stb.) is képviselnek. A rag korábbi *ë*-s formájáról szóló vélemény (Geleji: MNy. XLVII, 270—1) teljesen alaptalan, a *-nok* típusú hangjelölés téves megítéléséből fakad. Ugyancsak kizárható az a feltevés (l. Simonyi: TMNy. 669), hogy az eredetibb ragforma *-nék* lett volna. Az a néhány *ee*-vel és a velaris változatban *aa*-val írt alak, melyet XVI. századi kódexekből Imre (SzabViad. 198) idéz, nem lehetnek elsődleges változatok, sőt a nyílt rövid *e*-től eltérő hangértékük sem föltétlenül következtetendő; ha mégsem puszta írássajátságok, a *nekem* > *nékem*, *neked* > *néked*-féle határozószói formák analógiáját gyaníthatjuk bennük. A nyilvánvalóan másodlagos *nékem*, *néked* típusú határozószói változatokban az *e* > *é* hangsúlyi, sőt emfatikus okokból nyúlhatott meg. E nyúlás már vizsgált emlékeinkben sem kizárt. Az eredetileg is minden bizonnyal nyílt rövid *e* viszont többé-kevésbé kétségessé teszi a *-nek*, *neki* stb.-nek egyrészt a *nëm*, *në* tagadószóval, másrészt a *né-* névmási előtaggal való tőbeli azonosságát (a tagadószók hangtani kérdéseit l. már előbb is).

Hogy a *neki* határozószó végén lativusrag lett volna, mint korábban gondolták (l. pl.: Simonyi: TMNy. 669; Zolnai Gyula: MNy. V, 71; B. Lőrinczy, KT. és Sz. 153), azt teljesen ki lehet zárni. A *neki -i*-jének 3. személyű birtokos személyjel voltát (vö.: Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 44; Mészöly, NytörtFejt. 21; Bárczi: MNy. LXV, 421) az alakulatban már szereplő lativusragon *(-k)* kívül az is eldönti, hogy a *nekem*, *neked* stb. helyén nem állt, nem állhatott soha **nekém*, **nekéd* stb. forma, ellentétben a *hozzám*, *hozzád* stb., *belém*, *beléd* stb., ténylegesen *-á/-é* lativusragos alakulatokkal.

A *-nek* agglutinációjának kronológiájáról és illeszkedésének kérdéséről l. alább.

B) Vizsgált szövegeink *-val/-vel* ragos alakulatai első látszatra a *-nak/-nek*-nél sokkal csábítóbb példákat szolgáltathatnak arra, hogy e ragunk eredetileg nem volt testes toldalékelem, illetőleg hogy nem korábbi névutóból agglutinálódott. A *β* > *v* nélküli, az *l* előtt puszta vokálist tartalmazó ragalakok egész sora lép ugyanis elő az ide vonatkozó adatokban: HB.: *halaláál;* KTSz.: *fyal;* ÓMS.: *fyrolmol*, *buol*, *kynaal*, *fyaal;* stb. Az efféle adatokra alapul az a vélemény, hogy *-val/-vel* ragunk azonos az ősi ablativusi *-l*-lel, s *v*-je másodlagosan tapadt hiátustöltő elem (l.: Mészöly: FUF. XXI, 56—73, MNy. XXIX, 212; Berrár, TörtMondt. 31). Ám az ilyen típusú adatok, az egy ÓMS.: *fyrolmol* kivételével, legalább ilyen joggal lehetnek *β*-t kiejtett változatok is, s mivel éppen ez a jelenség emlékeinkben is, a korai ómagyarban általában is sűrűn található (l. a hangtani fejtegetéseket is), jóval valószínűbb, hogy itt hasonló esetekkel van dolgunk. A HB.: *halaláál;* ÓMS.: *fyaal*-féle alakokban a *β* kiesése azért nem okozta az előtte levő vokális záródását, mert e vokális hosszú, s amellett morfematikus elem; az ÓMS.: *buol*-félékben pedig a vokális már tovább nem is záródhatott. Az ÓMS.: *fyrolmol* sem bizonyít távolról sem ragunk puszta *-l* eredetije mellett, hiszen ez az alakulat több más módon is magyarázható. Legelsősorban is úgy, hogy az ÓMS. írója vagy másolója a rag hasonult változatát *(*siralmmal)* fonetikusan, egy *m*-mel

írta; e hasonulásra éppen az ÓMS.-ból is több példánk van: *ſcegegkel, ualallal, halallal.* Közönséges azonban a *β* > *v* kieste is két mássalhangzó után (vö. *körte*, N. *pitar*, sőt a *-val/-vel*-lel is: *este*), márpedig a *siralm lm* kapcsolata e korban még „kötelező" (l. a tőtani részben). A *siralm*-félék *-val/-vel* ragos alakulatainak egy *m*-mel való írására számos más, későbbi példánk is van a régiségből, szemben a *siralom* tőalak *mm*-es írásával; l. pl.: BécsiK. 22: *ſiralmal*, 285: *èngèdèlmèl*, 286: *ſèrèlmèl* stb. ~ 73: *zèrèlèmmèl*, 161: *hatalõmal*, 244: *gètrèlèmmèl* stb., sőt 87: *bizodalmal* ~ 281: *bizodalommal.*

De hogy a puszta *-l* előzményre alapított magyarázat nem megfelelő, azt számos más körülmény is alátámasztja. Így például a birtokos személyjelekkel kiegészült határozószók (KTSz.: *te veled*) névutós eredetre vallanak. Továbbá a *velem, veled* stb. mutatja az eredetileg palatalis hangrendet; l. még a mai nyelvjárásokban is: *hamuve, kapáve* stb. (Horger, Nyj. 134; Imre, NyjRendsz. 316); az illeszkedés nélküliség is világosan mutatja a névutói előzményt. Így hát az *-l* ablativusragos főnévből határozószón → névutón keresztül való raggá válás ez esetben sem lehet vitás (l.: Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 46; B. Lőrinczy, KT. és Sz. 156—8; Bárczi: MNy. LXV, 418, CIF. 35; Hajdú, UrNyt. 127; TESz.; stb.). A két ellentétes magyarázat között kompromisszumra (l.: Pais: MNy. XXVIII, 51, XLVII, 274; Imre, SzabViad. 200) nincs szükség, sőt lehetőség sem.

Az intervokalikus helyzetben *β*-t kiejtett változatok mellett az eredeti teljes ragalakok kezdő *β* hanggal is kimutathatók emlékeinkből, intervokalikus helyzetben is: KTSz.: *ſcovol;* GyS.: *ʒaiaual*, sőt mássalhangzó után, nem hasonult formában is: KTSz.: *[mi]loſtual*, esetleg ÓMS.: *kunuel.* Az utóbbi típus továbbfejlődései a hasonult alakok (szövegeinkbeli adatait l. fentebb).

De szóban levő ragunk eredeti, etimologikus *β*-jének intervokalikus helyzetben való kiesését sem csupán az imént idézett hiátusos változatok jelzik, hanem emlékeink *h*-s kitöltődéses formái is: HBK.: *kegilmehel;* GyS.: *ſcemehel.* Tárgyalt szövegeink idején, illetőleg a tőlük képviselt nyelvjárástípusokban ez a *h*-s kitöltődés oly erősnek bizonyult, hogy az ilyen ragalak elvonódására és mássalhangzós tőveghez való csatlakozására is van példa, már a HB.-ből, kettő is: *ʒumtuchel, ſʒumtuchel.* Mivel azonban ezek a *h*-s változatok korai szövegemlékeinken kívül másutt és később már nem fordulnak elő, itteni többszörös felbukkanásuk ellenére kronológiailag és területileg mégis csak elszigetelt fejlődmények lehettek, de a korai ómagyar kor erős hiátusos és hiátustöltős hajlandóságától persze nem függetlenek.

A *-val/-vel* ragnak puszta ablativusi *-l*-ből való eredeztetésében bizonyosan szerepe volt a *-vá/-vé* határozóraggal való hasonlóságának, hiszen ez utóbbi rag kétségtelenül az egyelemű primér *-á/-é* lativusrag fejleménye. De a két ragnak más-más eredet- és fejlődéstípusba való tartozását világosan jelzi, hogy a *-val/-vel*-nek vannak határozószói megfelelői (*velem* stb.), a *-vá/-vé*-nek nincsenek. — Ugyanezt mutatja az az ellentét, hogy míg az aránylag kései *-á/-é* > *-vá/-vé* fejlődés miatt a nyelvtörténetben igen sok itt a rövid mássalhangzós lativusi alak (TA.: *baluuana;* JókK. 33: *olya* stb.; továbbá *tele, haza, soká* stb.), addig a *-val/-vel*-lel kapcsolatban

ilyenek korábban általában nincsenek (az ÓMS.: *fyrolmol* — mint láttuk — másként értékelendő). — A *-val/-vel*-lel megint csak erős ellentétben igen ritka a régiségben a tővégi mássalhangzóhoz nem hasonult *-vá/-vé* is, illetőleg ezek inkább csak mai nyelvjárásainkban jönnek elő: *borvá, szépvé* stb. (Horger, Nyj. 131). A KTSz. *ufve* alakja (l. még JókK. 9: *ewʒue;* BécsiK. 44: *ǫzuǫ;* stb.) más eset. Ebbe a *β* intervokalikus helyzetben beiktatódott járulékhang, eredetibb, teljes tövű **öszüé* > **öszüvé* előzmény alapján keletkezett; lényegében azonos fejlődmény az intervokalikus helyzetben *-á/-é* > *-vá/-vé* alakuláson átment *fává, erdővé* stb. alakokkal, melyek megteremtették az alapot a *-vá/-vé* forma létrejöttéhez. Vö. még HB.: *haʒóá* (erről l. részletesen a tőtani fejezetben). Mint ismeretes, a régiségben éppen nem volt ritka e toldalékelem intervokalikus helyzetben létrejött *-já/-jé* formája sem: l. pl.: BécsiK. 53: *`lańaia*, 69: *innèpèiè*, 88: *baratťaia*, 187: *tǫreie* stb.

Ezek a *-já/-jé* ragformák adják kezünkbe a kulcsot a KTSz. *huʒ[i]ad* alakjának magyarázatához (a határozószó efféle alakjait l. később is: JókK. 52: *hoʒỳa;* BécsiK. 109: *hoziad;* MünchK. 79ra: *hoʒiaioc;* stb.; vö. még N. *hojzá, hëjzá* stb.). A TESz. szerint ugyan: „A régi nyelvi adatok szóbelseji *j* hangjának eredete nincs tisztázva"; de aligha lehet vitás, hogy itt is ugyanolyan teljes tőhöz járuló *-á* előtti intervokalikus hiátustöltésről van szó (vö. Nyíri: MNy. LXXIV, 84—5), mint a KTSz.: *ufve* esetében, csak itt nem *β*-vel, hanem *j*-vel, hasonlóan a fentebb idézett *-já/-jé*-s ragformákhoz. Mind az *öszvé*-ben, mind a *huzjád*-ban a második nyílt szótagba került tővéghangzó kiesése történt meg, majd hasonulással alakult a későbbi geminátás *össze, hozzád* változat. Vö. a névszói és igei 3. személy **árúlàtujá* > *árúlàtjá* > *árulattya*; **àdujá* > *àdjà* > *aggya* fejlődéseit is.

Az *össze* és a *hozzám, hozzád* stb. alakok hasonulásos geminációja ellenére is valószínű, hogy a *-vá/-vé* ragos szóalakok geminátás formái (l. pl.: BécsiK. 80: *èmbèrrè*, 81: *azzoña*, 197: *kazdagga*, 270: *èrǫſſe* stb.) legnagyobbrészt nem csonka tövekhez járuló *-vá/-vé* vagy *-já/-jé* ragelem hasonulásával jöttek létre — ellentétben a *halállal, szemmel* típusú alakokkal —, hanem gemináció útján, *gazdagá* > *gazdaggá, erősé* > *erőssé* fejlődéssel. Ez a gemináció nagyban hozzájárult az eredetibb lativusi *-á/-é* pusztulásához, illetőleg — a *halálval* ~ *halállal, szëmvel* ~ *szëmmel*-féle kettősségek analógiás hatásának segítségével is — a *-vá/-vé* formának csonka tövekhez járulóan is nagymértékű elszaporodásához. Természetesen a *halállal, szëmmel*-féle alakok ilyen, másodlagos geminációs fejlődése *(*halálal* > *halállal)*, mint Pais (MNy. XLVII, 271) gondolja, nem tehető föl: ezek hasonulásos geminációk *(halálval* > *halállal)*.

A HB.: *feʒe* esetleges lativusragos voltáról l. az értelmezésekben.

C) A *-ból/-ből, -ban/-ben, -ba/-be* raghármasnak emlékeinkben csupán a középső, locativusi tagja viselkedik ragként, a másik kettő még névutóként (e viszonyról l. még a következőkben is). E raghármasnak s benne a *-ban/-ben*-nek az eredete ugyan egyáltalán nem vitás, alaki fejlődésének azonban nem minden mozzanata egyértelműen tisztázott.

Az alaki fejlődés megítélésében föltétlenül nehézséget jelent, hogy a rag első adatai éppen vizsgált emlékeinkből valók, itt viszont a fejlődésnek már eléggé a befeje-

zett szakasza mutatkozik, hiszen a *-ban/-ben* alak kizárólagos: HB.: *miloſtben, iovben;* HBK.: *kebeleben;* KT.: *vleben;* KTSz.: *latotuben;* GyS.: *Koorſagbon, tonoſagaban, kepeben* stb. (az illeszkedés kérdéséről l. később). A *-ból/-ből* és a *-ba/-be* alapján az természetesen mégsem lehet vitás, hogy ragunk a feltehető korai véghangzóval háromszótagos, majd ennek elveszése után kétszótagos névutóból vált raggá, s e névutó a raggá agglutinálódás előtt **belen* alakú lehetett. A ragban bekövetkezett alakrövidülést háromféleképpen is szokták magyarázni: *a)* a toldalékok között különösen a ragokban szokásos „szabálytalan" rövidítő tendenciával; *b)* bizonyos mondatfonetikai helyzetekben a második vokális nyílt szótagba kerülésével és kiesésével; *c)* a névutókban bekövetkezett vokális-kieséssel *(*belene > *belne > benne)*, majd ennek a ragalak fejlődésére gyakorolt analógiás hatásával (l. pl.: Horger: NyK. XLII, 313; B. Lőrinczy, KT. és Sz. 150—1; Berrár, TörtMondt. 36). E magyarázatok bökkenője az, hogy általában kizárják egymást, holott — véleményem szerint — mindhárom említett tényező közrejátszhatott a fejlődésben, egymást konvergensen erősítve. Hogy itt erősebb, mert többrétű hatások következtében történt meg a rövidülés, azt jelzi az a tény is, hogy a *bel* főnévből primér ragokkal alakult névutóhármas közül a *-ban/-ben*-ben sokkalta előbb ment végbe a raggá válással együtt járó alakredukció, mint két másik párjában.

Az említett tényezők azonban csak a **belen(ë) > *-beln > *-benn* fejlődést magyarázhatják együttható jelleggel, ennek *-ben*-né válását már nem, s a *-ban/-ben* helyébe viszonylag korán lépő *-ba/-be* locativusi ragformákat sem. E formák létrejöttében már részben más, de szintén több tényezőre is visszamehető okok játszhattak közre. A *-benn > -ben* fejlődésben, mely emlékeink kora előtt teljesen lejátszódott, a ragok ismert alakredukcióján kívül például a mássalhangzóval kezdődő szó előtti mondatfonetikai helyzet, mely arányaiban jóval nagyobb volt a magánhangzó előttinél, s amelyet a korai ómagyarban a névelő hiánya is tetézett. Kizárólagosságában ugyan véletlen, de az arányok jelzése szempontjából mégsem egészen az, hogy vizsgált szövegeink eléggé sok *-ban/-ben* ragos szóalakja között nincs egy olyan sem, amely után vokálisos szókezdet következne; l. akárcsak a HB.-ben: *miloſtben terumteve, paradiſumben uolov, gimilſben halalut, iovben rezet* stb. Ugyanakkor természetesen a megfelelő határozószók intervonakalikus helyzetében *nn* van: HBK.: *bennetuc;* KT.: *benne* (kétszer). A rövidülés erősségét jelzi egyfelől a párhuzamos határozószók „ellenében" történő végbemenetele, másfelől már a korai ómagyarra kivétel nélküli bekövetkezte. Igaz ugyan, hogy a XVII., de főként a XVIII. század magyar írásbeliségében a rag *-bann/-benn* alakja eléggé gyakori, de ez semmiképpen nem a korai ragelőzmény relictuma, hanem új tudós etimológia, grammatikusi okoskodás eredménye, a kapcsolatos határozószók alapján. — A *-ban/-ben > -ba/-be* fejlődés a ragredukció továbbmenetelén kívül nyilvánvalóan a lativusi *-ba/-be* alaki hatásának, illetőleg a két rag közül az egyszerűbben, rövidebben való kiegyenlítődésnek tulajdonítható. A rag rövidülésének ez a végső fázisa ugyan emlékeink írásbeliségében nem tükröződik, de nincs kizárva, hogy az élőbeszédben — legalábbis egyes nyelvjárásokban — már érvényesülhetett. Ismeretes ugyanis, hogy némelykor feltűnik

már korai kódexeinkben is (pl. JókK. 69: *aſſyſba lakozo*, 141: *yruala az leuelbe* stb.); a XVI. századtól kezdve nagyon megszaporodik az írásban is (vö. KLEMM, TörtMondt. 181); a mai nyelvjárásokban pedig — a Nyatl. tanúsága szerint — a *-ban/-ben* már teljességgel hiányzik (vö. IMRE, NyjRendsz. 316 is).

3. A határozóragokkal kapcsolatban még egy nagyon fontos és korábbi nyelvtörténeti irodalmunkban nem minden vonatkozásban megfelelően szemlélt kérdést kell érintenem; ez a névutóból raggá fejlődés kronológiája.

Van néhány olyan, részben emlékeinkben is tapasztalható körülmény, amely azt a benyomást keltheti, hogy a névutóból határozóraggá agglutinálódás viszonylag fiatal jelenség, zömmel az ómagyar korra tehető, s legkorábbi szövegemlékeink idején is még javában tart. Ilyen körülmény például, hogy néhány, a későbbi magyar nyelvben ragként szereplő elem emlékeinkben még kétségkívül névutó; így a *-ból/-ből:* HBK.: *timnucebelevl;* KTSz.: *mogzotbelevl;* ÓMS.: *buabeleul* stb.; — *-ba/-be:* HB.: *vilagbele, nugulmabeli;* KTSz.: *puſtobe[l]e;* stb.; *-képpen:* KTSz.: *ozun keppe[n].* Vö. még korábbról: TA.: *fehe rea, utu rea, hel rea* stb. A bizonyos névutók → ragok esetében többször is jelentkező különírás is sajátsága emlékeinknek: *-tól/-től:* HB.: *gimilce tvl, gimilſ twl, iſten tvl* stb.; — *-nak/-nek:* HB.: *muga nec;* KT.: *lean nac;* KTSz.: *aſſcu[n] noc;* — *-ért:* HB.: *lelic ert;* HBK.: *lilki ert.* Nem mellőzhető körülmény továbbá, hogy egyes, később többalakú ragok szövegeinkben még igen gyakran nem illeszkedett alakban szerepelnek: *-ban/-ben:* HB.: *miloſtben, iovben;* KTSz.: *latotuben;* GyS.: *Habroſagben;* stb.; — *-nak/-nek:* HB.: *halalnec, muga nec, puculnec* stb.; — egyes esetekben a hangjelölés is elfedheti éppen a nem illeszkedés tényét: HB.: *kinzotviatwl;* KTSz.: *[ke]ralatul;* ÓMS.: *fyodumtul;* stb.; — KTSz.: *ieguſe[h]v[z].* Mindehhez járul, hogy rokon nyelveinkben az e típusú magyar határozóragoknak legföljebb névutói megfelelői vannak, ragmegfelelői csak egészen elvétve, s nyilván nem ősi összefüggésként (vö. HAJDÚ, UrNyt. 126—7). — Mindebből adódott az a korábban eléggé általános következtetés, amit például BERRÁR (TörtMondt. 36) így fogalmaz meg: „[A névutók] egy része a gyakori használat folytán szorosabban hozzátapadt a főnévhez, és hangtani változásokon: rövidülésen és illeszkedésen ment keresztül, vagyis raggá vált. Ez a fejlődés nem nagyon régi [én ritkíttattam]. A *-ből* és *-be*, a *-ra, -től* és *-ért* rag a XIII—XIV. században még névutónak tekinthető."

Hogy a szóban levő toldalékcsoportban a névutóból raggá válás folyamata a magyar nyelv külön életében indult meg, az több mint valószínű. Ám a fejlődés lefolyása semmiképpen nem tekinthető viszonylag fiatal jelenségnek, hanem időben rendkívül elhúzódó, valószínűleg évezredes mértékkel mérhető folyamat. Abban nincs semmi rendkívüli, hogy azonos körbe tartozó, azonos típusú, értékű grammatikai jelenségek kifejlődése időben erősen széthúzódik. Az igen számos említhető példa mellőzésével hadd utaljak csupán a névutó → rag fejlődéssel viszonylag közeli rokon két jelenségre: határozószók névutóvá és igekötővé válására, mely nyelvünkben szintén csak évezredes mértékkel jellemezhető, hiszen bizonyos csoportjaik és egyedeik

a magyar nyelv igen korai történetében estek keresztül a jelzett változáson, másokban viszont e változás napjainkig tart.

Az imént felhozott körülmények a magyar névutó → rag fejlődés viszonylag igen korai kezdeteinek, illetőleg a jelenség erős időbeli széthúzódásának nem mondanak ellent. Hogy egyes ragok névutó előzményei még tárgyalt emlékeink korában is tartják magukat, abból nem következik, hogy mások raggá válása legföljebb emlékeinket közvetlenül megelőző idők terméke. Ez még az etimológiailag és funkcionálisan — a határozórendszer irányhármasságában — összetartozó, azonos tőből származó névutó → rag csoportban sincs így. Legjobb példája a *-ból/-ből, -ban/-ben, -ba/-be* ragcsoport. Ennek két „szélső" eleme szövegeinkben még legföljebb csak útban van a raggá válás felé (ezt jelezheti a *belől, belé* névutóknak az előttük álló főnévvel eléggé rendszeres egybeírása, mely a korabeli grammatikai érzék, felfogás tükröztetője is lehet), de még névutó stádiumán semmiképpen sem jutott túl (ezt mutatja kétszótagúságuk, illetőleg alaki redukciójuk be nem következte). Ugyanakkor viszont a raghármas locativusi tagja régen túl van már a raggá válás folyamatán, a váltás nagy valószínűséggel még az ősmagyarban bekövetkezett (vö. még Bárczi: CIF. 36). Efféle, kronológiailag szétváló alakulást a *-ról/-ről* és *-ra/-re* ragkettős esetében is fel lehet tételezni. Legalábbis a TA. *reá* névutóival szemben a KTSz.-ban *-ről* rag van *([b]inucrevl)*, az eredetileg velaris hangrendből (vö. *rólam, rólad* stb.) már illeszkedve is. Persze e viszonylatban a két nyelvemlék időbeli és esetleges nyelvjárási különbségei miatt a párhuzamos raggá fejlődés lehetősége sem kizárt.

Egyes többalakú ragjainknak korai szövegemlékeinkben tapasztalható nem illeszkedése sem lehet távolról sem perdöntő érv arra nézve, hogy ezeknek az elemeknek a névutó→rag fejlődése fiatal jelenség. Ha ezt határozott kritériumnak vennénk, akkor egyes mai nyelvjárásaink bőven tapasztalható ragbeli nem illeszkedését (l. pl.: Horger, Nyj. 125—36; Imre, NyjRendsz. 319) is a raggá fejlődés új volta jeleként kellene értékelnünk, noha erről szó sincs. Bár a nem illeszkedés maga kétségkívül korábbi fejlődési állapotot képviselő archaikus jelenség, kronológiai értéke azonban önmagában csekély, hiszen e tekintetben nyelvjárásainkban régi időktől fogva máig lényeges különbségek vannak. E különbségeket egyébként emlékeink adatai egymás közti viszonylatban is jelzik. Így például a *-nak/-nek* csak a HB.-ben nem illeszkedik, mégpedig kivétel nélkül, a többi emlékben mindig: KT.: *wÿlag(noc), lean nac;* KTSz.: *angol[u]cnoc, keralucnoc, pukul[n]oc;* ÓMS.: *iumhumnok, ſymeonnok; walacnok, tonohtuananac, uarafanac;* stb. Ezt a tényt semmiképpen nem lehet egyszerű időrendi különbségnek beállítani, itt nyilvánvalóan szövegeink eltérő nyelvjárásiasságában keresendő a jelenség lényege. — Egyébként ha az emlékeinkben adott illeszkedési viszonyokat egybevetjük a magyar nyelvjárások határozóragjainak jól ismert illeszkedési viselkedésével, akkor — az e tekintetben kötelező óvatosság szemmel tartásával is — bizonyos következtetések adódnak. A HB.-re jellemző *-nek* és a GyS. részben való kivételével általánosan jellemző *-ben* mint nem illeszkedő ragváltozat a nyugati magyar nyelvterület bizonyos részeiről ismeretes

(l. HORGER, Nyj. 126, 128). Talán ez is egy adalék lehet a sok közül a legrégibb magyar szövegemlékek nyugati magyar nyelvjárási típusához.

Legkevésbé talán az emlékeinkben jelentkező rag-különírásokat lehet a raggá válás zajló vagy legalábbis az adott időben még fiatal jelenségeként értékelni. Az természetesen lehetséges, sőt valószínű is, hogy az egybe- és különírások e tekintetben nem teljesen véletlenek, hanem az írók—másolók nyelvi felfogásának, kezdetleges grammatikai tudatosságának bizonyos tükröztetői, pontosabban a mondatok szóelemek szerinti tagolásáról szóló elgondolásaik eredményei. Ezt alátámasztja az is, hogy a szövegtagolás lexikai és morfematikai szabályai ellen mindegyik szöveg írói vagy másolói aránylag keveset vétenek, különösen ha a korábbi és az akkori szórványemlékek egybe- és különírásaival vetjük össze eljárásuk jellegzetességeit. De éppen a morfematikus tagolás bizonyos részlegeiben, nevezetesen a minket most érdeklő rag- és névutóelemek dolgában meglehetősen bizonytalan nyelvtani érzékről tesznek tanúságot. E kérdést korábban, a *-ság/-ség* képző egybe-, illetőleg különírási problémáinak tárgyalásában már érintettem, lényegében azonos tanulságokkal. A toldalékmorfémák és az ilyenné még nem vált grammatikai segédszók írása körül jelentkező bizonytalanságokat elegendő lesz csupán a HB. és K.-ből vett néhány példával megvilágítani, pedig ennek íráskultúrája alkalmasint a legnagyobb a többi szöveghez képest. De még itt is ugyanazon toldalék kétféle: egybe- vagy különírása közönséges: HB.: *gimilcíctul, gimilſtwl, ildetuitvl* stb., de *gimilce tvl, gimilſ twl, iſten tvl;* — HB.: *halalnec, ſoianec* stb., de *muga nec;* Ugyanez tapasztalható a névutók körül is: HB.: *vilagbele, uimadſagucmia;* HBK.: *timnucebelevl;* stb., de HB.: *ſcine eleut;* HBK.: *iov felevl.* Vö. még HB.: *Horogu vec* is. E példák nyilvánvalóan jelzik, hogy az egybe- és különírás dolga, ha nem is iktatható ki teljesen a morfémakapcsolódások jellegének megítélési problematikájából, egzakt mércének e tekintetben távolról sem tartható.

Hogy tárgyalt emlékeink korában a névutóból raggá válás folyamata a legtöbb ilyen típusú rag esetében már viszonylag régen lezajlott folyamat, azt funkcionális oldalról látszólag nehéz volna bizonyítani, mivel az emlékeinkben szereplő határozóragoknak (pl. a *-tól/-től, -ban/-ben, -val/-vel* stb.) itt már általában többféle szerepe e ragok névutó előzményeivel kapcsolatban is kialakulhatott volna éppen. Így például a *-val/-vel* ragnak a következő funkcióival találkozunk: eszközhatározó: HB.: *latiatuc ſzumtuchel;* KTSz.: *Joſepnec ieguſe[h]v[z] ezen ſcovol;* GyS.: *vnũ zaiaual mũdut;* stb.; — társhatározó: KTSz.: *fyal uſve lele;* ÓMS.: *anyath ezes fyaal;* — módhatározó: HB.: *halalnec halaláál holz;* ÓMS.: *halal kynaal . . . ullyetuk;* — okhatározó: ÓMS.: *buol ozuk, buol farad.* Az ugyan valószínű, hogy mind e szerepek nem egyszerre alakultak ki, s a kétségkívül elsődleges eszköz- és társhatározói szerepet a másodlagos mód- és okhatározói talán nem is rövid időszakaszon belül követhette; de hogy e funkcióbővülés még névutói vagy már ragminőségben történt-e meg, arra nincs határozott bizonyítékunk.

Van azonban szóban levő ragjaink között egy, amelynek funkcionális szerepváltása, illetőleg ezt követő fejlődéstörténete hosszú időszakaszokat feltételez, követke-

zésképpen a magyar raggá válás viszonylag igen korai megindulását sejteti. Ez a *-nek* : > *-nak/-nek* rag.

E ragelemnek — mint ismeretes — lativusi irányjelölő funkciója lehetett az elsődleges, ebből fejlődött később részeshatározói, képes helyhatározói, célhatározói, állapothatározói szerepe (l. pl.: KLEMM, TörtMondt. 199—202; BERRÁR, TörtMondt. 35). E másodlagos funkciókat részben legkorábbi emlékeink is tartalmazzák: részeshatározó: HB.: *mend w foianec halalut evec;* KTSz.: *ſ[ce]nt bulch aſſcu[n]|noc vg[o]n ielunel, Beʒʒug ſegut eſ eʒ ygnec kiuania;* ÓMS.: *Keguggethuk fyomnok;* stb.; — állapothatározó: KT.: *Tudyuc latiuc (evt) ſcuʒ lean nac;* KTSz.: *fugadotianoc l[eni] eſ eſmerum;* stb. Persze hogy e másodlagos funkciók még névutói vagy már ragbeli minőségében kapcsolódtak-e hozzá, azt épp úgy nem tudjuk, mint az előbb említett esetekben. Azt viszont, hogy részeshatározói funkcióból átment a birtokos jelző jelölőjévé, már ragminősége bizonyítékának lehet, sőt valószínűleg kell tekintenünk, tudniillik ez a szerepváltás névutói voltában nehezen volna elképzelhető. Nemcsak azért, mert a névutós szerkezetek nagyobb és korábbi része maga is birtokos szerkezet, s a kettős szerkesztés nehézsége, bonyolultsága korai időkre aligha tehető fel, hanem azért is, mert az egyszeresen, birtokos személyjellel jelölt birtokos szerkezetek kétszeres jelöltségre való átváltása olyan mondatszerkesztési helyzetekben történt, amelyekben a birtokos jelző nemigen lehetett névutós jelölésű. A részeshatározói funkcióból birtokosjelölő funkcióba való átváltás mozzanatában viszont fontos kronológiai kritériumok rejlenek, hiszen a kétszeresen jelölt birtokos szerkezetek különféle típusainak kialakulásához, mely típusokat legkorábbi szövegemlékeink már szinte kivétel nélkül mutatják, igen számottevő időnek kellett eltelnie.

Ahhoz aligha férhet sok kétség, hogy vizsgált szövegeink viszonylag igen számos jelölt birtokos jelzője mögött a latin birtokviszony jelölésének visszaadására törekvő magyar szövegszerkesztés is meghúzódik. Ez nemcsak abból a tényből világlik ki, hogy a későbbi latinból jórészt szolgaian fordított kódexekben még jobban fölszaporodik a birtokos jelző jelöltsége, gyakran szinte teljesen eltüntetve a jelöletlen birtokos jelzőt. Kitűnik vizsgált szövegeink egymás közti viszonyából is. Mert például a latin stílushatást kevésbé mutató HB. és K., valamint ÓMS. szövegében a jelöletlen és a jelölt birtokos jelzők egészen más arányát tapasztalhatjuk, mint az e hatást más vonatkozásokban is erősebben tükröztető KT. és Sz.-ban meg a GyS.-ban. Íme az arányok (elöl a jelöletlenség, hátul a jelöltség számadata): HB. és K.: 11: 4; ÓMS.: 3:2; — KT. és Sz.: 2:19!, esetleg 4:17; GyS.: 1:13! Hogy itt a birtokos szerkezet jelöltségének nem a kronológiai különbségéről, hanem a szövegírók szövegszerkesztési felfogásának más-más voltáról van szó, azt nyilvánvalóvá teszi mind a szövegek viszonylag nem nagy időbeli különbsége, mind keletkezésüknek nem a fenti arányokkal egyező sorrendje.

Természetesen mindezek ellenében is teljesen kétségtelen az, hogy a magyar birtokos szerkezet kétszeres jelölésének, illetőleg a birtokos jelző jelölésének a keletkezése, tehát a *-nek* : > *-nak/-nek* részeshatározói → birtokos jelzői funkcióváltása nem latin grammatikai hatás eredménye, hanem nyelvünkben jóval a latin nyelvi

kultúrával való érintkezése előtt, önálló, belső fejlődés eredményeként történt meg. A latin nyelvi hatás csupán fölerősödésében, mondhatni fokozatos túlhajtásában játszott szerepet. Hogy mik voltak az okai a már pontosan — egyszeresen, a birtokszón birtokos személyjellel — jelölt birtokviszony kétszeres jelöltségre való átváltásának, azt másutt (Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburstag. Wiesbaden, 1979. 57—64) részletesen kifejtettem. Itt csupán egy-két fő mozzanatra utalok.

A birtokos jelző jelölésének szükségességét tágabban a szövegszerkesztésnek, szűkebben a mondatnak ugyanazok a fejlődési mozzanatai váltották ki, amelyek más mondatrészek jelöltségét is létrehozták. A magyar nyelv nem, illetőleg kevésbé kötött szórendje miatt a mondatrészeknek a többszörösen bővített mondatban elfoglalt helyzete jelöltség nélkül egyre kevésbé volt alkalmas a kérdéses mondatrész funkciójának ellátására. A birtokos szerkezet addig a fejlődési mozzanatig, amíg benne a birtokos jelző és a birtokszó meghatározott sorrendben, egymás mellett állott, jelöletlenül, illetőleg egyszeres — a birtokszón birtokos személyjeles — jelöléssel is fenn tudta magát tartani, sőt részben tartja magát máig is. Ha a szerkezet két tagja szorosan összetapadt: összetétellé vált, a szerkezet teljes jelöletlensége is elegendő volt a birtokviszony kifejezésére. Első szövegemlékeinkben az összetett szavak általában is, s természetesen a birtokos jelzős szóösszetételek is még igen kis számban fordulnak elő (l. Benkő: NyK. LXIV, 132—4). Teljes jelöletlensége és ebből is következő egybeírása alapján valószínűleg összetétel már a HBK.: *birſagnop*, valamint az ÓMS.: *buthuruth*. Emlékeink korában az egymás mellettiség összetapadás, összetétellé válás nélkül már nem volt elegendő a szerkezet teljesen jelöletlen voltának megtartásához, a birtokszón való egyszeres jelöléssel azonban a birtokviszony kifejezése ilyen esetekben még mindig — sőt máig tartóan — lehetséges volt. A birtokos szerkezet alaki fejlődésének ez a második fokozata emlékeinkben, az iménti statisztikai adatok értelmében főként a HB. és K.-ben és az ÓMS.-ban gyakran fölbukkan: HB.: *urdung intetvinec, iſten kegilmet;* HBK.: *vilag timnucebelevl;* ÓMS.: *werud hollothya, Vylag uilaga;* stb.

Amikor azonban a szerkezeti tagok egymásmellettisége megszűnik, vagy a szerkezet birtokos jelzőjének és birtokszójának kapcsolatát valamelyik tag másféle szerkezeti kapcsolatai lazítják, a birtokos szerkezet egyszeres jelöltsége, illetőleg a birtokos jelző jelöletlensége értelmi problémákat okozhat, s a jelölés további „szigorítását": a birtokos jelzőnek a jelölését is kikényszeríti, vagy legalábbis indokolttá teszi. Legkorábbi szövegemlékeink a birtokos szerkezet alaki fejlődésének ezt a harmadik stádiumát igen szépen mutatják. Azokban az esetekben ugyanis, amikor a birtokos jelző és a birtokszó közé egy vagy több más szó ékelődik, emlékeinkben mindig jelölt a birtokos jelző is: HB.: *gimilſnec vvl keſeruv uola vize;* — HBK.: *kinec ez nopun teſtet;* — KTSz.: *[te]ngurucnec ſenuſ hu[ga]; kyralanoc ſcent aron [o]ltara;* — ÓMS.: *iumhumnoc bel bua, ſymeonnok bezzeg ſcouuo;* GyS.: *uaraſanac tiſteſ ſugadatia; halalanoch ſcidalmoſ quina; aſcunnac ſcemehel la[tatia].* Kettős birtokos szerkezetekben legalább a második birtokos jelző jelölt: GyS.: *Jrlm uaraſanac tiſteſ ſugadatia; Iſten ſianach artotlonſaga;* sőt egy esetben mindkét

birtokosjelző ilyen: KTSz.: *keralucnoc kýralanoc ſcent aron [o]ltara.* Jelöletlen birtokos jelzős kivétel e típusban sincs. Abban a két példában, amikor a birtokos szerkezetben két vagy több birtokos jelző van, egyik esetben jelöltek a jelzők: HB.: *halalnec eſ puculnec feze;* másikban jelöletlenek: HBK.: *abraam. ỳſaac. iacob. kebeleben.* Hogy a birtokos jelző jelölésének szükségessége az emlékeinkből vett példákkal szemléltetett szerkezettípusokban jött létre, azt az is bizonyítja, hogy abban a két emlékünkben, ahol különben a jelöletlen birtokos jelzők uralkodnak, tehát a HB. és K.-ben és az ÓMS.-ban az utolsó példától eltekintve minden ide tartozó szerkezettípus jelölt birtokos jelzőjű, illetőleg a jelölt birtokos jelzők legnagyobb része e típusokból kerül ki.

A birtokos szerkezetek kettős jelölésének előbb vázolt fejlődéstörténetéből következik, hogy elsősorban a KT. és Sz.-ban és a GyS.-ban nagy számmal feltűnő olyan kétszeresen jelölt birtokos szerkezetekben, amelyekben a birtokos jelző és a birtokszó egymás mellett áll, amelyekben nincs kétszeres birtokviszony, nincs két vagy több birtokos jelző, nincsenek másodlagos, analógiás alakulatok, ott a *-nak/-nek*-es jelölést még akkor is az előbbi szerkezettípusok mintája tette lehetővé, ha számuk gyarapodása nem is mentes a latin hatástól: KT.: *ſcuz ſegnec tukere;* — KTSz.: *angol[u]cnoc corat; [men]ecnec eget; mihudnec gumulche;* — GyS.: *eleeknek vrukſege; miuin*[c] *ielenetuiben; igen*[c] *tonoſagaban;* stb. Mindez azt jelzi, hogy amíg a birtokos szerkezetek kettős jelölésének, illetőleg a birtokos jelző *-nak/-nek* raggal való ellátásának folyamata a részeshatározói indulásból idáig eljutott, nem kevés időnek kellett eltelnie. A *-nak/-nek* esetében tehát a névutó → rag fejlődés lezajlása emlékeink idejéhez viszonyítva eléggé messzi korokba, alkalmasint nem is az ősmagyar kor utolsó szakaszába, hanem még régebbre nyúlhat vissza.

AZ IGERAGOK

1. Mint ismeretes, a magyarban egymás mellé alakult és egymás mellett tovább élő több igeragozási rendszer az igei személy és szám jelölésére szolgáló toldalékok számát idővel erősen fölszaporította. Vizsgált emlékeinkben — az egy GyS. kivételével, melyben nincs igealak — a magyarban kifejlődött nagyszámú igei személyrag egy-két kivétellel *(-ják/-ik, -lak/-lek)* mind megtalálható. Rendszeres és tüzetes tárgyalásuk helyett itt is néhány olyan kérdés érintésére szorítkozom, melyben emlékeink adataival kapcsolatban külön megjegyzésekre tartok igényt. Ha azonban a következőkben nem is veszem mind sorra a szövegeinkben előforduló igei személyragokat, arra föltétlenül emlékeztetni szeretnék, hogy munkám előbbi fejezeteiben szinte mindegyik igeraggal kapcsolatban tettem különféle jellegű megjegyzéseket, némelyik esetben több helyütt is (ide vonatkozóan is l. a munkám végén közölt mutatót).

2. Előbb az alanyi ragozás bizonyos személyragjairól szólok.

A) Az egyes szám 1. személy *-k* ragját emlékeinkben ilyen adatok tartalmazzák: KTSz.: *[m]uncallec, latuc;* ÓMS.: *Volek, ſepedyk, ozuk, epedek.* Használatára

nézve csak egy figyelemre méltó mozzanatra kell utalni: a régi ikesedésű *aszik* nem az *-m*, hanem a *-k* ragot kapja. Ebben két körülmény játszhatott szerepet: egyfelől a *-k* régtől fogva mindmáig tartó előrenyomulása az *-m* rovására (erről l. alább is), másfelől a közvetlen szövegkörnyezetben szereplő alanyi iktelen egyes szám 1. személyek raghasználatának hatása.

Ami a személyrag eredetét illeti, arra történeti nyelvészetünk a legkülönfélébb magyarázatok egész sorát produkálta (a régebbiek viszonylag bő felsorolását l. B. Lőrinczy, KT. és Sz. 129—31; megjegyzendő, hogy a KTSz. *latuc* adatát nem veszi föl). A magyarázatok közül kettő máig is tartja magát, illetőleg ismételten visszatérően felelevenült.

Az egyik a többes *-k* jellel azonosítja ragunkat, a többes szám 1. személyének korábbi *aduk*, *kérük* formájából való átértékelődéssel (l.: Gombocz: UngJb. X, 12; Horger, IgeragTört. 10, 63; Papp István: MNy. XLVI, 15—27; Rédei: MNy. LVIII, 427—8; stb.). E magyarázat körül azonban igen súlyos bajok vannak, melyek sorozatából csak néhányat említek. Az *aduk*, *kérük* típusú alakok, amióta biztosat tudunk róluk, nem az alanyi, hanem a tárgyas igeragozási rendszer tagjai. Az a felmerülhető ellenvetés, hogy a többes szám 1. személyből egyes szám 1. személybe való átmenetel még a két ragozási rendszer szétválása előtt történhetett meg, nem túl nyomós, hiszen az egyes szám 1. személyben — egész igeragozási rendszerünk és rokon nyelvi előzményei alapján — az *-m* személyrag az ősi elem, a *-k* ehhez csak utólagos, mindmáig előnyomuló járulék, s mi sem bizonyítja, hogy az alanyi és a tárgyas igeragozás szétválása későbbi, mint a *-k*-nak az egyes számba való behatolása. — Nem lehet továbbá számításon kívül hagyni, hogy a kétségkívül eredetibb *aduk*, *kérük* típusú többes 1. személyű igealakok a nyelvterület igen nagy részén mindmáig megmaradtak (l.: Horger, Nyj. 152; Imre, NyjRendsz. 323—4), ahol is a többes *-k* egyes számba való átvitele súlyos értelmi zavarokat eredményezett volna, holott a nyelv, illetőleg a nyelvhasználók ezt éppen elkerülni szokták. Mivel a *-k* személyragot az egyes szám 1. személyben már legkorábbi szövegemlékeink is tartalmazzák, az átértékelődés ennél korábbi kellett volna, hogy legyen; ekkor viszont, sőt még az ómagyarban is a későbbi—mai nyelvjárási *aduk*, *kérük*-féle többes 1. személyű formák *adok*, *kérek* (~*kérök*) alakúak lehettek; többek között ezért is kapott a *j* behatolása *(adjuk, kérjük)* oly könnyű teret a többes 1. személyben. Az átértékelődéssel bekövetkező egybeesés értelmi zavarait tehát mai különbségekre hivatkozva nem lehet mellőzhetőnek tekinteni. — Nem meggyőzők a *-k* személyrag többes számból egyes számba való átértékelődésének funkcionális tényezői sem. Például az általános alanyra való hivatkozások éppen az egyes szám 1. személyében nem lehetnek helytállók, hiszen az általános alanyt ez a személy nem szokta kifejezni (vö. Klemm, TörtMondt. 145—7). A társas tudat vagy éppen a pluralis majestatis problematikájának ide vonása meg pszichológiai, szociológiai és kronológiai okokból részben bizonyíthatatlan, részben abszurd.

Csöppet sem jobb a helyzet a másik „élő" magyarázattal sem, mely szerint a *-k* igei személyrag a *-k* névszóképzővel azonos (l.: Pais: MNy. XXVII, 142—3; Juhász:

MNy. XXV, 282—4; Sámson: MNy. XLVII, 229—34; B. Lőrinczy, KT. és Sz. 130—1; Berrár, TörtMondt. 53). Erre tulajdonképpen a puszta alaki egyezésen kívül nincs más, lényeges támogató kritérium. Az *-n* igei személyragra való hivatkozás többek között azért sem nyomós, mert ennek nominalis eredete — mint alább kitérek rá — magában is kétséges. Az viszont, hogy a nominalis és a verbalis elemek szétválását a *hajlok*, *vétek*-féle alakok igazolnák nominalis 'hajlék' és 'vétség', valamint verbalis 'hajlok (én)' és 'vétek (én)' jelentéseikkel, nemcsak hogy a nomenberbum-kérdés igen sikamlós területére vezet, hanem a nomenverbumoknak még az ősmagyar korban — amikor az *-m* mellé a *-k* elem behatol az igeragozásba — olyan széleskörű elterjedését feltételezi, amely a legkevésbé sem valószínű.

Van a *-k* igeragnak egy olyan magyarázata (Moór: MNy. XLVI, 252—3), mely azonosnak tartja a *-k* mozzanatos képzővel. E nézet mellett nyelvtörténészeink — az imént tárgyalt magyarázatokkal ellentétben — általában szó nélkül elmentek, csupán B. Lőrinczy (KT. és Sz. 130) figyelt fel rá, „érdekes és elgondolkodtató" jelzővel illetve. Nem mondom, hogy ez a nézet minden szempontból kiérlelt és föltétlenül elfogadandó. De mindenképpen jobbnak tartom a többinél. Mégpedig azért, mert rendszerbeli-leg jobban beleillik az egyes számú alanyi személyragok igeképzői eredetű sorába. A 2. személy *-sz* és *-l* ragját — vagy közvetlenül, vagy jelenidő-jelen keresztül — ilyen származásúnak minden további nélkül el szokás fogadni (l. pl.: Juhász: MNy. XXV, 284—5; Györke: NyK. LI, 59; B. Lőrinczy, KT. és Sz. 131; Berrár, TörtMondt. 52; Hajdú, UrNyt. 144). De ide sorjázhat a 3. személyű *-n* személyrag is, melyet — az eddigi véleményekkel ellentétben — én inkább igeképzői eredetűnek tartok (erről l. alább).

Az igeragozási rendszerek megoszlásával egyre bővülő személyjelölési igény kielégítésére sokkal természetesebben vonódhattak át ráértéssel igeképzők (l. az *-sz* és *-l* esetét is), mint névszóképzők, tekintve e jelenségeknek az ősmagyar kor valamelyik szakaszában való lejátszódását is, amikor a névszói és igei osztályok szétválása már igen előrehaladott állapotban volt. Ezen a tényen természetesen mit sem változtat a *-k* mozzanatos igeképzőnek a *-k* névszóképzővel feltehetőleg azonos eredete (l. pl.: Györke, Wortbildungslehre 10; Bárczi, TihAl. 152; D. Bartha, Szóképz. 35), hiszen itt csak igen ősi rokonságról lehet szó, mely az ősmagyarban közvetlen összefüggéssel már nemigen érvényesülhetett. Az ősmagyarban ez a *-k* tehát már külön igeképzőként élhetett, mégpedig egyszerű, egyelemű alakjában vagy legalább úgy is. Igaz ugyan, hogy a nyelvemlékekből ismert korokra e képző már jobbára csak további képzőelemekkel „bokrosodva" igazolható (*serken*, *reszket*, *rikat*, *sikolt*, *reked* stb.; bár l. még *bukik*), de egyszerű mozzanatos képzőink közül több más (*-t*, *-p* stb.) is elavult vagy felszívódott képzőbokrokba. Hogy az egykori mozzanatos *-k*-val alakult összetett képzőkben a *-k* viszonylag korai elem, azt e képzőtársulásokban elfoglalt helyzete — rendszerint első elemként szereplése — is jelzi. A *-k* mozzanatos képző ilyen egyszerű alakjának elavulásában alkalmasint ragelemmé átvonódása is közrejátszhatott, még az ősmagyarban.

B) Az egyes szám 2. személyben tárgyalt szövegeinkben is, a későbbi magyar nyelvben is részben ragtalan, részben *-l* és *-sz* ragos igealakokat találunk.

Szövegeink ragtalan igealakjai a következők: KTSz.: *leg* (felszólító), *iduzleg* (felszólító), *uog* (kijelentő); ÓMS.: *Wegh* (felszólító), *thez* (kijelentő). Mindjárt meg kell jegyezni, hogy az ÓMS. két adata, de különösen a második, valamint a KTSz.-nak valószínűbben *leg* és nem *leg[en]* adata nem teljes bizonyossággal tartozik ide. A KTSz.: *leg* jó okkal, az ÓMS.: *Wegh* esetleg lehet 3. személyű is; az ÓMS.: *thez* pedig lehet *-sz* ragos is (l. ezekről alább). E ragtalan igealakok — mint ismeretes — ősi formák, s az alanyi ragozás egyes szám 2. személyében csak meghatározott esetekben: a felszólító módban, valamint a kijelentő módban bizonyos igei körben *(tesz, lesz* stb.; *van, megy)* jelentkeznek. A felszólító mód egyes szám 2. személyében a ragtalanság fennmaradása — mint ismeretes — ökonomikus jelenség: a leggyakrabban használt felszólító módú alak zéró morfémás megoldású. Természetesen már korai kódexeinkben is általános: l. pl. BécsiK. 4: *mėn*, 37: *nėzy*, 207: *Engėg*, 283: *dicery* stb. Már itt szükséges utalni arra, amire a következőkben még vissza fogok térni: az alanyi ragozás egyes szám 2. és 3. személyében a jelöltség, illetőleg a jelöletlenség a legszorosabb rendszerbeli összefüggésben van egymással.

Az egyes szám 2. személyű ragos alakokat emlékeinkben a következő — többségükben kijelentő, két esetben felszólító módú — adatok képviselik: *-l:* HB.: *emdul;* KTSz.: *farmazal, [ne]ueſteſſel* (felszólító), *ielunel;* ÓMS.: *kynzathul, werethul, kynzaſſal* (felszólító); — *-sz:* HB.: *holz;* ÓMS.: ? *thez*.

Csupán az utolsó adathoz kell egy-két megjegyzést tenni. Itt egy eredetibb *téssz* vagy *tëssz* olvasatot nemcsak azért nem lehet kizárni, mert az utána következő szó *(thez turuentelen)* mássalhangzós kezdete mondatfonetikai jellegű rövidülést eredményezhetett, amelyet az író vagy a másoló — mint egyéb, hasonló esetben is (l. ÓMS.: *fyrolmol*) — az írásban is megjelölt. Lehetővé teszi e feltevést az is, hogy egyrészt a régiségben, másrészt mai nyelvjárásainkban mind a *tëssz, vëssz*-féle, mind az előzményeikként szolgáló *tëszësz, vëszësz*-féle kijelentő mód jelen idejű alakok többszörösen képviselve vannak, jeléül annak, hogy az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék alanyi ragozású egyes szám 2. személyében a ragtalan megoldás mellett az *-sz* ragos régtől fogva járatos volt: a *lëszësz, tëszësz, hiszësz, viszësz* alakokat Simonyi (NyF. 28. sz. 4—5) a JókK.-től kezdve idézi; vö. még N. *vüssz, vissz, viszc; lëszësz;* stb. (Horger, Nyj. 146; Imre, NyjRendsz. 322). Ismeretes különben, hogy az *-sz* személyrag elől az egykor megvolt tőséghangzó az esetek sokkal nagyobb részében elveszett, még a spiransos végű igékben is: l. pl.: N. *olvassz, olvasc, olvass, olvassz; hossz, vissz, nëssz* 'nézel', *kedvessz;* stb. (Horger, IgeragTört. 22, Nyj. 146; Imre, NyjRendsz. 322). A *tëszësz, lëszësz*-féle alakokban az első és a második *sz* elemnek eredetében valószínűleg azonos volta természetesen azért sem zárja ki kapcsolódásukat, mert e kapcsolatban már más és más funkciójú. — Mindezen tények ellenére az ÓMS. *thez* alakjának rövid *sz*-es, személyragtalan volta is lehetséges, sőt talán egy fokkal valószínűbb is.

Egészen más ügy a KTSz.-ban található hiányos szövegkörnyezetű, kétes *leſſcel* alak. Zolnai Gyula (Nyr. XXIV, 115) *lëszël*-nek olvassa, s ezt a lehetőséget, bár

megkérdőjelezi, B. Lőrinczy (KT. és Sz. 131) sem veti el. Pedig ez az olvasat teljesen kizárható, mégpedig nemcsak az *sz*-nek ez alakban egészen szokatlan geminációja miatt. A *lësz* igének s általában az *sz*-szel bővülő *v* tövű igecsoportnak — az *ëszik, iszik* kivételével — az ómagyarban a korábbi időkben csak ragtalan vagy *-sz* ragos alanyi ragozású egyes szám 2. személyű alakja volt; az *-l* rag itt viszonylag igen új, XVIII. század körül kialakuló analógiás járulék (l.: K. P.: MNy. X, 452), a jóval korábbi *lëgyél!, lënnél, lëttél* stb. irányító alakok hatására (vö. még KTSz.: *[ne]ueſteſſel;* ÓMS.: *kynʒaſſal*). A *tëszël, lëszël* stb. igealakok kifejlődése minden bizonnyal összefüggésben van a 3. személyben jórészt ez idő tájt zajló *tëszën* : > *tësz, lëszën* : > *lësz* stb. változással. Emellett — de csak másodrendűen — számításba vehető az *ëszik, iszik* egyes 2. személyű *ëszël, iszol* formájának közeli analógiája is, mint Horger (IgeragTört. 22) gondolja. — A KTSz.-nak *beſſcel* [? *leſſcel*] alakja alkalmasint nem a *lësz* igéhez tartozik, de hogy mi, azt a hiányos szövegkörnyezetből következtetni sem lehet. Ezért nem is vettem föl sem olvasatomban, sem értelmezésemben. A TESz.-nek az az eljárása, hogy ezt az igealakot — különösen kérdőjel nélkül — a *lësz*-hez sorolja, nem helyeselhető, a „gr." jelzés az adat mellett pedig egyenesen kifogásolható.

C) Az egyes szám 3. személyében már emlékeinkben is, a későbbi magyarban is a ragtalanság és az *-n* ragosság tényével kell számolnunk.

Ragtalan 3. személyű alak meglehetősen sok van emlékeinkben, a kijelentő módnak mind jelen idejében: KT.: *tart, illethet;* ÓMS.: *Walaſth, arad, Scegenul;* stb.; mind múlt ideiben: KT.: *levt;* KTSz.: *ſ[c]ilut, mutut, ſc[ilu]t; allata, tekunte;* ÓMS.: *ere;* stb. A 3. személynek eredetileg minden igekategóriában ragtalan voltát viszik tovább. Azért is vihetik, mert velük szemben a 2. személy mindig ragos: a felsorolt igék ugyanis a nyelvemlékes korban *-l* vagy ritkábban *-sz* ragot viselnek a 2. személyben.

Külön figyelmet érdemel az ÓMS. *leg* felszólító alakja a *ne leg kegulm mogomnok* verssorban. Ezt Mészöly (NyK. XLVIII, 66—7; vö. még ÓmSzöv. 121) 2. személyűnek veszi, azzal a meggondolással, hogy a kegyelem képes értelemben a kegyelmet adó vagy megvonó zsidóra, zsidókra vonatkozik. Ennek azonban igen csekély a valószínűsége: a 'kegyelem'-nek mint elvont fogalomnak a 2. személyű megszólítása, mintegy tegezése aligha feltételezhető, hasonlóra nincs is példa régi szövegeinkben, mint ahogy efféle képes értelmű használatára sem. Horger (IgeragTört. 25) szerint az ÓMS.: *leg* esetleg csak íráshiba *legen* helyett, de ez még az ÓMS. íráshibáinak ismeretében is túlságosan durvának, kirívónak minősülne. Szerintem azoknak van igazuk (l. pl.: Gombocz: UngJb. X, 10; Klemm: MNy. XXII, 120; Pais: M. versek könyve 34), akik ebben az adatban 3. személyű igealakot látnak, még a korai ómagyarban is őrzött régiségként.

Nem lehetetlen, hogy a létigének felszólító mód egyes szám 3. személyű ragtalan alakja van meg a KTSz.-nak abban a részében, ahol a rendelkezésünkre álló fényképek alapján nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy *leg en ſceretev [h]yu ſulgam* vagy *leg[en] en ſceretev [h]yu ſulgam* szerepel-e a szövegben. Ha a kritikus szóalak — amint valószínűbb — *leg* alakú, akkor a szövegértelem nemcsak 2., hanem 3. személyű igealakot is megenged, sőt alkalmasint javall is, mint ahogy az esetleges *legen* alak is

csak 3. személyű lehet ugyanezen a helyen. E kérdésre azonban majd az értelmezések magyarázataiban térek ki részletesebben.

Úgy látszik, a *lëgy!* (> *légy!*) igealak felszólító mód egyes szám 3. személyben való használatának nem csupán az ÓMS.-ban és — adott esetben — a KTSz.-ban vannak maradványai. Klemm (MNy. XLVI, 251—2) kimutatja, hogy a JókK. 104: *legÿmely* 'akármely' ráhagyó határozatlan általános névmásának előtagja a *lëgyën!* ragtalan előzményével azonos, s megőrződése névmástaggá kövülésének köszönhető. Sőt a mai felsőőri nyelvjárásban úgyszintén előfordul ragtalanul a létige felszólító módja egyes szám 3. személyben: *hodzs juó lëdzs* 'hogy jó legyen' (Lőrincze: Nyelvünk és Kultúránk XXIII, 41). Egyáltalán nem lehetetlen, hogy ebben az egyébként is igen archaikus nyelvjárásban a *lëdzs!* megőrzött régiség, annak az időnek emléke, amikor még nem dőlt el teljesen, hogy az *sz*-szel bővülő *v* tövű igéknek a felszólító mód 2. vagy 3. személyében rögződik-e meg az ökonomikusabb, ∅-morfémás változata. Sőt az sem elképzelhetetlen, hogy a felszólító mód egyes szám 2. személye másodlagos, *-l* ragos jelölésének kifejlődését, nemcsak az *sz*-szel bővülő *v* tövű igékben (*lëgyél!*, *vëgyél!* stb.), hanem általában is (l.: KTSz.: *[ne]ueſteſſel;* ÓMS.: *kynzaſſal* is) a 3. személy valamikori gyakoribb ragtalansága váltotta ki.

Egyébként a 3. személy eredetibb jelöletlensége azon igecsoportban, mely később a kijelentő módban is *-n* ragot vesz magára, a kijelentő mód jelen idejének egyes 3. személyében is fennmaradt. Ezt elsősorban a *van* ige megfelelő alakjai igazolhatják. Ismeretes, hogy a *vagy* kötőszó (l. ÓMS.: *owog* is) nagy valószínűséggel a *van* ige korábbi egyes 3. személyű alakjából fejlődött (l.: Klemm: MNy. XXII, 117—25, TörtMondt. 426; TESz.). Ugyancsak a *van* korábbi egyes 3. személyű igealakjának főnevesülése a 'vagyon, birtok, jószág' jelentésű *vagy* főnév, mely már a kódexekben bőven föltűnik: BécsiK. 75: *ρ vagokat;* DöbrK. 483: *az vagot;* stb. (l.: Melich: MNy. IX, 251; Klemm: MNy. XXII, 120; TESz. *vagyon* a.). Ide mutathatnak továbbá az ómagyar *Nümvagy*, *Mavagy* stb. személynevek is (l. Klemm: MNy. XXII, 120; TESz. *vagyon* a.), bár ezekben — óvó szándékú, névértékű megszólításként (vö. Pais: MNy. XVIII, 95) — egyes szám 2. személyű igealak is könnyen elképzelhető.

Van az ÓMS.-nak még egy felszólító igealakja, mely — esetleg — szintén 3. személyű ragtalan forma: ez a *Wegh*, a *Wegh halal engumet* sorban. Ezt a lehetőséget nemcsak az a tény támogathatja, hogy a *vëgyën!*-nek is nyilván **vëgy! (*végy!)* volt az előzménye, s ahogy az érintett igekategória más tagjaiban is fennmaradhattak egy ideig 3. személyű ragtalan relictumok (vö. ÓMS.: *leg;* KTSz.: ? *leg*), úgy ezt itt sem lehet kizárni. Lehetőséget adnak még szövegértelmezési és szövegkörnyezeti meggondolások is. A halált ugyanis 3. személyben is emlegetheti éppen a versfordító-versszerző, mint ahogy ez szövegeinkben másutt is többször így van. Azonkívül az egész versszakot a 3. személyű felszólító igealakok uralják *(illen, maraggun, felleyn)*, melyek közé a 'Vegyen el a halál engemet!' értelmezés stilárisan is beleillik. — Mindezzel azonban nem akarom a 2. személyű igealak lehetőségét, sőt akár jóval valószínűbbségét sem elvitatni, annál is inkább, mert a dramatizált tegező változat is kitűnő stíluselem lehet a költeményben (vö. más versszakokban a fiú és a zsidó tegező

megszólításait is), s mert e stiláris lehetőséget a latin előzmény szerzője ki is használja a Planctus többé-kevésbé megfelelő részében: *Mors mihi soli* | *Sola mederis.* Csak a szóban levő igealak 2. személyű voltát nem tartom az egyedüli felfogási lehetőségnek.

Rátérve mostmár a ragos formákra, a 3. személy *-n* ragja szövegeinkben elsősorban a felszólító módban jelentkezik: HB.: *iorgoſſun, kegiggen;* KT.: *maradhaſſun, leẏeſſen;* KTSz.: *fellen, legen;* ÓMS.: *illen, maraggun;* stb. Kivétel — mint láttuk — csak az ÓMS. *leg*, a KTSz.: *leg* és esetleg az ÓMS. *Wegh* alakja lehet. A későbbi nyelvtörténeti korban, máig aztán már kivételtelen a felszólító módú *-n* személyragos forma. — Az *-n* személyrag azonban jelen van a kijelentő mód bizonyos igealakjain is, mégpedig egyrészt a jelen időben: KTSz.: *uagu[n], wagun, leſcen;* másrészt a folyamatos múltban: HB.: *levn;* KTSz.: *teun, levn.* Hogy a kijelentő módban csupán ezekre az igékre vannak emlékeinkben *-n* személyragos példák, az persze nem véletlen, hiszen — mint ismeretes — az *-n* mind a régiségben, mind a mai nyelvjárásokban csak egy nagyon szűk, körülhatárolt igecsoportban *(tësz, vësz* stb., *van, mëgy)* tűnik föl a jelen időben.

Az *-n* ragos alakok keletkezésére nyelvtörténészeink többféle véleményt is előadtak. Egyes, régebbi vélemények szerint (l. pl.: Szinnyei: NyK. XXXIII, 245, 251—2, MNyTK. 23. sz. 39; Melich: MNy. IX, 341; Horger, IgeragTört. 27—8; Klemm: MNy. XLVI, 251) az *-n* ragos igealakok kétféle eredetűek: az *-n* a felszólító módban azonos azzal a névmásképzővel, amely a 3. személyű *ön* névmásban és rokon nyelvi megfelelőiben is megvan; a *tësz, vësz* stb., *van, mëgy* igecsoportban viszont nominalis eredetű toldalékelem, az *-n* deverbalis nomenképzőből (l. *vagyon, bizony, hason-, haszon*), illetőleg igenévképzőből (mely a főnévi igenév *-ni* képzőjében is szerepelne) értékelődött át. Az újabb vélemények (l. pl.: Berrár, TörtMondt. 53; Rédei: MNy. LVIII, 423; bizonyos kétkedéssel Hajdú, UrNyt. 144) már nem vallják az *-n* kettős eredetét, hanem minden vele alakult igealak keletkezését az imént említett deverbalis nomenképzőre, illetőleg igenévképzőre viszik vissza.

Azzal a felfogással ugyan tökéletesen egyetértek, hogy az *-n* ragelem eredete nem választható szét; de úgy látom, hogy az eddigi magyarázati kísérletekben sok a kétségeket ébresztő, bizonytalan elem, s ez szükségessé teszi a kérdés újból való megfontolását, illetőleg új lehetőségek felkutatását.

Ami a névmási agglutinációt, illetőleg a névmásképzői eredetet illeti, azt számos körülmény kérdőjelezi meg: például az alanyi ragozás egyes számában általában nem személynévmási elemekből lettek a személyragok; a névmásképző *-n* nemcsak a 3. személyre jellemző sem a magyarban (vö. *én, -ten-, min-* stb.), sem a rokon nyelvekben; a névmástapadással kapcsolatban hangtörténeti nehézségeket is magukban foglaló kronológiai problémák is fölmerülnek; stb.

Az *-n* névszóképzői eredetével kapcsolatban a következő ellenérvekre lehet utalni. E magyarázat olyan főnevekből vagy igenevekből való kiindulást feltételez, amelyek vagy nomenverbum, vagy névszói állítmány voltukból fakadóan értékelődtek át igealakká. Ám mind a nomenverbumok, mind az igenevek toldalékolásának névszói—igei szétválása jóval korábbi folyamat, mint amilyen kronológiájúnak az *-n* igerag 3.

személyben való megjelenése látszik, hiszen például — mint az imént tárgyaltuk — a későbbi ragos típusok korábbi ragtalan relictumait még az ómagyarból is ki lehet mutatni. — De azok az állítólagos ősi igei—névszói azonosságok, amelyekre e tekintetben hivatkozni szokás, etimológiailag szintén nem túlságosan szilárdak, vagy éppen nem is valószínűek. Így például a *bizony*, *hason-*, *haszon* valamikori igei voltának, ahol az *-n* igeraggá való átminősülése megtörténhetett volna, semmi kézzelfogható bizonyítéka nincs. A *vagyon* mint ide vonatkozó fő bizonyíték (l. pl. Szinnyei: NyK. XXXIII, 243; MNy. XII, 227) szintén rendkívül kétes. Én éppen az ellenkező irányú fejlődés: az igealak-főnevesülés tipikus esetének tartom (vö. a TESz. ide vonatkozó utalásait is), mely főnevesülésnek nemcsak az előzőkben már tárgyalt *vagy* 'vagyon stb.' lehet a bizonysága, hanem például ugyanebben a jelentéskörben is nyelvtörténetünkben még az újabb időben is több más főnevesülés ismeretes; l. éppen a *van*-nak 'a meglevő, a létező; vagyon' jelentését, továbbá a *nagy dolog a nincsen*-féle főnévi használatokat.

Az *-n* a felszólító módban nem értékelődhetett át sem főnévképzőből, sem igenévképzőből, hiszen az előtte levő módjel a szóalakvégen már igeragot feltételez. Márpedig a felszólító módban az *-n* rendszerbelileg régtől fogva a legerősebb, legáltalánosabb minden más 3. személyű igealakhoz képest, ami az igeragozási rendszer más paradigmáinál korábbi megjelenésére utal. Különben is nehezen volna elképzelhető, hogy az *-n* érvényesülésének éppen legáltalánosabb színterére, a felszólító módba e rag másodlagosan hatolt volna be; és a honnan? kérdésre sem volna könnyű felelni, hiszen a kijelentő mód igéinek óriási többsége ragtalan az alanyi ragozás egyes számának 3. személyében, sőt ez az állapot valamikor kivételtelen lehetett. — Az igei osztályban alaki sajátságaira nézve erősen elszigetelt *sz*-szel bővülő *v* tövűek már helyzetüknél fogva sem látszanak az *-n* igerag elsődleges megjelenési színterének. Ha mégis úgy tartanánk, akkor bennük ugyancsak bajosan értékelődhetett volna át főnév- vagy igenévképző személyraggá. Ez igék folyamatos múltjában ugyanis (*tőn*, *lőn* stb.) az *-n* maga is igenévi alapszó után áll. A kijelentő mód jelen időben pedig föl kellene tennünk, hogy a *tësz*, *lësz* stb. *-sz*-e az *-n* csatlakozása idején a nyelvérzék számára nem volt képzőelem, sőt időjel sem, hanem már a tőhöz tartozott, mert részben főnév-, de főként igenévképző csak így kapcsolódhatott volna hozzá. Hogy azonban *tëszën*, *lëszën*-féle főnevek vagy igenevek valaha is éltek volna, s bennük az *-sz*-nek a tőbe olvadása megelőzte volna főnévből vagy igenévből igévé válásukat, annak feltevése legföljebb hit kérdése. Marad a *mëgyën*, ami ha egyáltalán nomen lett volna valaha, egymagában akkor sem igen lehetett az *-n* képzőből raggá változásának színtere, illetőleg széles körre kiható indukátora.

Mindezen meggondolásokkal szemben az a tény, hogy egyes finnugor nyelvekben igenévképző 3. személyű igealakot is jelezhet (l. pl.: Szinnyei: NyK. XXXIII, 245, MNy. XII, 227; Horger, IgeragTört. 28; Lehtisalo: SUSToim. LXXII, 63; Rédei: MNy. LVIII, 423), magyar viszonylatban nem súlyos ellenérv. Nem az egyfelől azért, mert az igei 3. személy igen gyakori ragtalansága következtében igenévképző természetesen kerülhet igei szóalak végére, anélkül, hogy igerag válna belőle. A

magyarban ez történt például egyes, idő- és módjelekké vált igenévképzőkkel (ezekről l. előbb); így — mondjuk — az egyes szám 3. személyű *látott* igealak *-tt*-je természetesen kifejezi az igei 3. személyt, de nem igeragként. Másfelől egyes finnugor nyelvekben van ugyan *-n* igenévképző, de nincs ehhez történetileg kapcsolódó 3. személyű *-n* igerag; a magyarban van viszont 3. személyű igerag, de nincs *-n* igenévképző. Bár ez persze nem szükségszerű, mégis a nominalis igeragozási elemek feltett ősi volta folytán e tekintetben több kimutatható azonosságot várnánk magyar—rokon nyelvi viszonylatokban. Úgy vélem, nagyon jogos tehát Hajdúnak (UrNyt. 146) a magyar *-n* igerag igenévképzői eredetéről mondott, erős fenntartást sejtető véleménye.

Kétségeket sorolni persze könnyebb, mint új, elfogadhatóbb magyarázatot adni. Mégis úgy vélem, valamit — legalábbis a korábbi nézeteknél nem lehetetlenebbet — föl tudok vetni az *-n* személyrag keletkezésével kapcsolatban, még ha — korai, adatokkal nem bíró történésekről lévén szó — magától értetődően ez sem bizonyítható egzakt módon. Azt hiszem, néhány vonatkozásban meg lehet támogatni azt a felfogást, mely szerint az *-n* igei személyrag az *-n* mozzanatos képzővel azonos. Ez a feltevés — azon a már említett tényen kívül, hogy eléggé beleillik az alanyi ragozás egyes számú személyjelölői valószínűleg vagy lehetségesen igeképzői eredetének sorába — a következő meggondolásokra alapítható.

Az igeragozási rendszer mely elemeiben kellett létrejönniük az *-n* ragos formáknak? Nyilvánvalóan ott, ahol a 3. személy eredetibb ragtalanságának fennmaradása valamilyen okból nem volt lehetséges. És hol nem volt ez lehetséges? Csupán ott, ahol valamely más személy ragtalansága, illetőleg ősibb ragtalanságának fennmaradása zavaró tényezőként szerepelt. Ilyen helyzet pedig az egész igeragozási rendszerben csak az egyes szám 2. személyével való szembenállásban adódott, mégpedig ott is csupán két részrendszerben. Az egyik a felszólító mód, ahol az eredetileg ragtalan formák a másodlagos *-l*-esek mellett mindmáig kivétel nélkül megmaradtak. Ez a megmaradás természetes, ökonomikus jelenség, hiszen a felszólításban a 2. személy a legfontosabb, a zéró toldalékmorféma lehetőségének fölhasználása tehát itt a legkézenfekvőbb. A másik ilyen helyzetet mutató részrendszer a már több vonatkozásban emlegetett zártkörű igecsoport, melynek a kijelentő mód jelen idejében is egyrészt a régiségben és nyelvjárási relictumokban, másrészt mai köznyelvünkben is ragtalan vagy az is az egyes 2. személy: *(të) lész, tész* stb.; *vagy, mégy*.

A továbbfejlődést erősen irányító, többrendbeli rendszerösszefüggések minden valószínűség szerint legelőször a felszólító mód egyes szám 3. személyében kényszerítették ki a külön raggal jelölés kialakulását. A 2. személyben ugyanis az eredetibb ragtalan *várj!, adj!, tégy!* stb. formák mellé csak később és csak fokozatosan fejlődtek ki a *várjál!, adjál!, tëgyél!*-féle változatok; de a ragtalan formák uralkodása teljes kivételtelenséggel máig tart, sőt a *várj!* — *várjál!* formák között még bizonyos funkcionális megoszlás is létrejött (vö.: Simonyi: Nyr. XLVII, 95; Melich: MNy. XIV, 28; Gombocz: UngJb. X, 10; Horger, IgeragTört. 17—8). Következésképpen a

felszólító mód 2. személyének ragtalansága viszonylag korán és eléggé általánosan érvényesülően tette szükségessé a 3. személy külön toldalékmorfémával való megjelölését. Ez alól — a 3. személyűnek több-kevesebb valószínűséggel felfogható ÓMS.: *leg, Wegh;* KTSz.: *leg* alakok esetleges tanúsága szerint — csak az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék (s talán a *mëgy*, de erre nincs külön nyomunk) lehettek ideig-óráig kivételek. Ennek az időleges kivételtelenségnek több oka is lehetett. Talán a 2. személyű *lëgy!* ~ *légy!*, *vëgy!* ~ *végy!* stb. alakok felszólítómód-jelében lezajlott affrikáció miatt a *ǯ (gy)* elemben a módjelöléstől részben függetlenedett személyjelölő funkciót is éreztek. Talán mert az itt nemcsak potenciálisan adott, hanem a későbbi fejlődés során meg is valósult tőbelseji *ë* > *é* változás korán lehetővé tett egy 2. személyű *légy!* — 3. személyű *lëgy!* típusú megkülönböztetést. A kódexek korától azonban a felszólító mód 3. személyének *-n*-es jelölése mindegyik igekategóriában kivételtelen.

Az *-n*-es személyjelölésnek a felszólító módban való kialakulása világíthatja meg annak lehetőségét, miért és hogyan válhatott a mozzanatos *-n* képző személyjelölővé. Ennek a képzőnek ugyanis mind ősi előzményeiben, illetőleg rokon nyelvi megfelelőiben (l. pl.: Szinnyei, HyH.[7] 69; Györke, Wortbildungslehre 50; D. Bartha, Szóképz. 35; Hajdú, UrNyt. 147), mind a vele képzett magyar igék sokaságában (*csëppen, moccan, fogan* stb.) a cselekvés elkezdésének és nyomatékos voltának a képzete is szorosan benne foglaltatik. Ez a funkció pedig nagyon alkalmas volt a felszólítás kifejezésére; rokon szerepük — gondolom — nem is kíván különösebb részletezést.

A fenti elgondolással szemben két önként adódó ellenvetésre rögtön felelnem kell. Az egyik alaki, a másik funkcionális.

Alakilag az *-n* mozzanatos képző tudvalevőleg alsó nyelvállású előhangzót vonz (*koppan, rohan, csëppen, serken* stb.), s nincs okunk abban kételkedni, hogy a helyzet már az ősmagyarban is ugyanez lehetett. A felszólító mód *-n* ragja viszont középső nyelvállású vokálisok után következik (vizsgált szövegeinkben általában *u*-val jelölt *o* után: HB.: *oggun;* ÓMS.: *maraggun;* stb. és *e*-vel jelölt *ë* után: HB.: *kegiggen;* KTSz.: *fellen* stb.). Ez azonban nem akadály; sőt: a szóban levő toldalékmorféma funkcionális hasadásához ennek az alaki kettősségnek szükségszerűen kellett járulnia.

Funkcionális szempontból pedig az a kérdés merülhet föl, mért éppen a 3. személy kapta a felszólító módban az *-n* ragot, mért nem az 1. vagy még inkább a 2., mely utóbbi a felszólítás szempontjából a legexponáltabb? Azért, mert minden jel arra mutat, hogy a 2. személyben a ragtalanság volt és jórészt maradt is az uralkodó forma, oda a gyakorító igeképzőből lett *-l* személyrag csak később, föltehetőleg a kijelentő módból hatolt be. A 2. személyben tehát a ragtalansággal adott volt a személykifejező jelleg, és a felszólítóban e személy legősibb és leggyakoribb volta miatt ez természetszerűleg maradt fönn később is (vö. Rédei: MNy. LVIII, 424). De számításba kell venni még azt is, hogy a *rohan, sërken*-féle mozzanatos képzős igék mint lexikai alapalakok a kijelentő mód jelen idejében így, ragtalanul 3. személyt fejeztek ki, mely a

paradigmatikus párhuzamok alapján a felszólító módban is segíthette az igeképző 3. személyű ragként való felhasználását.

Itt tehát nem arról van szó, hogy az *-n* képzőként került a felszólító mód egyes szám 3. személyébe (ez a módjel után kapcsolódási lehetetlenség is lett volna), és ott értékelődött volna át raggá; hanem arról, hogy az igeosztály végződéseiben volt olyan elem, amely elsősorban funkcionális sajátságai folytán, de a 3. személyre való ráértés lehetőségei miatt is alkalmas toldalékelemként kínálkozott a felszólítás egyes szám 3. személyű kifejezésére. El kell ismerni azonban, hogy a módváltás következtében e fejlődésvonal föltevése nem építhető még annyira szilárd alapra sem, mint az *sz*-nek vagy az *-l*-nek az igeképzői eredete.

E ponton egy pillanatra még vissza kell térnem Mooʀ Elemérnek a *-k* személyrag eredetéről szóló, már említett véleményére (MNy. XLVI, 252—3), melyben az 1. személyű *-k* személyragnak mozzanatos igeképzőből, a 2. személyű *-sz* igeragnak gyakorító igeképzőből való keletkezését e képzők inchoativ—durativ szembenállásával magyarázza. Arra ugyan nincs fogódzónk, hogy a *-k* személyrag a kijelentő vagy a felszólító módban keletkezett-e, legfeljebb az itt fejtegetett összefüggések alapján sejthetjük, hogy ha mozzanatos képzőből való származtatása helyes, akkor inkább a felszólító mód lehet a bölcsője. Mivel azonban az *-sz*-nek bizonyosan, az *-l*-nek nagy valószínűséggel a kijelentő mód a szülőhelye (l. még Rédei: MNy. LVIII, 423), az *-n*-nek viszont jó okkal mondhatóan a felszólító mód, az igeképzők igei személyraggá fejlődésében a gyakorító képzőknek a kijelentő módban, a mozzanatos képzőknek pedig a felszólító módban raggá történő átértékelődése jelentésbeli—funkcionális szempontból érthető.

De mi van az *sz*-szel bővülő *v* tövűek, valamint a *mëgy*, *van* kijelentő módú *-n* személyragjának ügyében? A jelen idő kérdésében mindenesetre könnyebb a felelet. Ide az eredetileg minden bizonnyal ragtalan 3. személyek helyébe a felszólító módból hatolhattak át az *-n* személyragos formák, alkalmasint az ősmagyar kornak inkább a vége felé, amit ezeknek az igéknek még az ómagyarban is fel-feltűnő ragtalan 3. személyű változatai is tanúsíthatnak. Az áthatolásnak csupán erre a viszonylag szűk igecsoportra korlátozódása maga is jelzi a másodlagos fejlődést a rendszerbelileg általános és elsődleges ragtalansággal (a 3. személyű *dob*, *akar* stb. formákkal) szemben. A 3. személynek a kijelentő mód jelen idejében eredendően általános, minden igecsoportban meglevő ragtalansága aligha lehet vitás. Minden alapot nélkülöz az a feltevés (l. Szinnyei: NyK. XXXIII, 250), hogy a kijelentő mód jelen idejének egyes szám 3. személyében valamikor nem a ragtalan, hanem az *-n* ragos forma lehetett az általános, tehát **váron*, **kérën*-féle igealakok léteztek az ősmagyarban, csak később kivesztek. Szinnyei ezt a nézetét a többes szám 3. személy *-nak/-nek* ragjának általános voltából indokolatlanul következteti (l. alább).

Az *-n* ragnak a felszólító mód egyes szám 3. személyből a kérdéses igecsoport kijelentő mód jelen idejének egyes szám 3. személyű alakjaiba való másodlagos áthatolása eléggé világosan megokolható: ebben és csakis ebben az igecsoportban sokáig, sőt részben mindmáig ragtalanul maradt fönn a kijelentő mód jelen idejének 2.

személye is (*lész, tész, vagy, mégy* stb.), s a 2. és 3. személyt meg kellett különböztetni, mert — úgy látszik — az egyébként is csak esetlegesen és csak a palatalisokban feltehető *tész ~ tësz, mégy ~ mëgy* stb. tőkülönbség erre nem volt teljesen elegendő, — legföljebb az időleges és talán nyelvjárásilag is csak részleges fennmaradáshoz elég. A megkülönböztetéssel a nyelv, illetőleg a beszélők mindkét személyben „kísérleteztek": a 2. személyben a viszonylag korán kifejlődött *lëszësz, tëszësz* stb., a sokkal későbbi *lëszël, tëszël* stb. (l. előbb), továbbá a *mégysz, mënsz, méssz* stb. alakok kifejlesztésével; a 3. személyben az *-n* rag csatlakoztatásával. Míg az *adsz, élsz* típusú 2. személyben az *-sz* a nyelvérzék számára jól érzékelhető, valóságos raggá vált, s emiatt a 3. személy *ad, él* típusú ragtalan alakja zavartalanul fennmaradhatott, addig a *tësz ~ tész, vësz ~ vész*-féle 2. személyekben az *-sz* nem vált raggá — ezért keletkezhettek a *tëszën, vëszën*-féle formák is —, hanem a tőhöz csatlakozott, s az így létrejött 2. személyű ragtalansággal szemben a 3. személy nem maradhatott ragtalan. A *vagy, mëgy* esetében a 2. személy ragtalansága ilyen összefüggések nélkül is kihívta a 3. személy ragosodását.

Innen az alanyi ragozás kijelentő mód jelen idejének 3. személyében az *ad, él* stb., de *tëszën, lëszën* stb., *mëgyën, vagyon* ragtalan—ragos szembenállása. Ez egyes, főként keleti típusú nyelvjárásokban máig fennmaradt, más nyelvjárásokban és a köznyelvben azonban végülis minden ige 3. személye ragtalanná lett; tehát a *tëszën, lëszën, mëgyën* stb. helyébe *tësz, lësz, mëgy* stb. lépett. Ilyenformán ezek a későbbi—mai alakok nem az ősi ragtalan 3. személyek egyenes folytatásai. (A *van* a maga *-n*-jével csak látszólagos kivétel; l. pl. Horger, IgeragTört. 26—7; ugyanitt l. a *jön*, N. *hin, rin* stb. alakok helyes magyarázatát is). A *tëszën* :> *tësz, mëgyën* :> *mëgy* stb. váltást nemcsak az igealakok igen nagy többsége ragtalan 3. személyének analógiás hatása idézte föl, hanem az a lehetőség is, hogy a 2. személyben fölszaporodtak a *lëszësz, mégysz* (> *méssz*) stb. formák, majd a *lëszël*-félék teljesen általánosultak is.

Hogy a *tëszën, vëszën* stb.; *mëgyën, vagyon* ragosodása éppen *-n* raggal történt, talán az is eléggé magától értetődő. Egyrészt az alanyi iktelen igeragozási paradigma egyes szám 3. személyében az általános ragtalanság mellett csak ez az egy személyrag volt még — a felszólító módban — adva, tehát természetes analógiás alapul szolgált. Másrészt és főként 2. személyű ragtalan — 3. személyű ragos szembenállás, amely felé a paradigma két tagja zavaró ragtalanságának egyik feloldása a *tësz, lësz, mëgy* stb. igéket vitte, éppen és csakis a felszólító mód *adj! — adjon!* stb., sőt *tégy! — tëgyën!* stb. szembenállásaiban volt adva, ami a természetes analógiás alapot tovább erősítette.

Az *-n* ragnak a kijelentő mód jelen idejébe való analógiás behatolása egészen ritkán még egy fokkal tovább ment az *sz*-szel bővülő *v* tövűek meg a *van, mëgy* igecsoportján. Némelykor ugyanis az ikesedő, *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövűek sorában is feltűnnek ilyen alakok: BécsiK. 42: *fekszën*, 239: *èlalozon* stb. Ez a szórványos jelenség az *sz*-szel és az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövű igék szoros alaki kapcsolatai alapján érthető, s nem rontja le azt az általános szabályszerűséget, hogy igéink túlontúl nagy részében a kijelentő mód jelen idejének egyes szám 3. személye nyelvtörténetünk folyamán sohasem volt külön raggal jelölt.

Nem szóltam még az *sz*-szel bővülő *v* tövű igecsoport folyamatos múltjában jelentkező *-n* személyragról. A *tőn*, *lőn*-féle alakulatok keletkezését nézetem szerint nem lehet elválasztani az előbb vázolt fejlődési folyamattól. Ezt azért hangsúlyozom, mert vannak olyan magyarázatok (l. pl.: Szinnyei: NyK. XXXIII, 244—5; Horger, IgeragTört. 29; Klemm: MNy. XLVI, 251), melyek részben ezeket, részben az *sz*-szel bővülő *v* tövű igecsoport, továbbá a *van*, *megy* igék kijelentő módú *-n* ragos alakjait eredetük szempontjából elválasztják a felszólító mód *-n* személyragos alakjaitól, csak az előbbieket tartva nominalis származásúaknak. De mint már szó volt róla, az *-n* igenévképzői eredetének lehetősége, mely egyébként is többoldalú kételyeket támaszt, éppen a *tőn*, *lőn* stb. alakokban a legkevésbé valószínű, hiszen ezek alapszavát magát tarthatjuk jó okkal igenévi eredetűnek.

Véleményem szerint az *-n* igeragnak a *tőn*, *lőn*-féle folyamatos múltú alakokba való behatolása a rag analógiás terjeszkedésének egyik utolsó állomása. Mivel a kijelentő módban a 3. személy a leggyakrabban használt, az egyes számú paradigmarészlegben itt maradhatott meg leginkább az eredetibb ragtalan állapot (l. a kijelentő mód más paradigmáit is); tehát valamikor az ősmagyar kor vége felé *tők*, *től*, **tő* típusú paradigma-sorral számolhatunk. Ezt tovább valószínűsíti az a körülmény, hogy ez esetben — ellentétben ezen igék jelen idejével — nincs nyoma, relictuma a 2. személy sokáig fönnmaradt ragtalanságának, amely a 3. személy külön morfematikus jelölését okvetlenül és viszonylag hamar kikényszeríthette volna. Az *-n* ragnak a folyamatos múlt 3. személyébe történő behatolása, mely egyúttal a régebbi alanyi ragozású formákat elkülönítette a hasonló alakú tárgyasoktól (**tő ~ té : > tőn ~ tén*), a kérdéses igecsoport más *-n* ragos alakjainak (*tëszën*, *lëszën* stb.; *tëgyën!*, *lëgyën!* stb.) paradigmatikus párhuzama alapján történhetett. Sajnos, az alanyi ragozású egyes szám 3. személy eredetibb ragtalanságát konkrét adatokkal nem lehet igazolni, de az e kategóriára vonatkozó korai adatok viszonylag csekély száma is magyarázhatja e tényt.

Egyes nyelvtörténészek azt is felteszik (l.: Simonyi: Nyr. XLI, 344; Bárczi, Szótöv. 62), hogy az *-n* analógiásan az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövű igék folyamatos múltjába is bekerült, a *lőn*, *tőn*-félék hatására (vö. a jelen idejű, *aluszon*, *feküszön*-féle áthatolást). Ez természetesen elvileg lehetséges, az **alun*, **fekün*-féle folyamatos múltú egyes 3. személyű alakokat azonban nyelvtörténeti adatok alapján nem lehet igazolni.

Szórványos *-n* személyragot észlelhetünk viszont a folyamatos múltban, az *sz*-szel bővülő *v* tövű igekategórián kívül is, elsősorban a *felel* ige egyes szám 3. személyében. E morfematikus változat először a JókK.-ben tűnik föl: 41: *es ʒent ferenʒ felelen*. Hogy itt másodlagos, analógiás fejlődésről van szó, azt nemcsak az mutatja, hogy e formának ómagyar nyelvemlékekben igen kevés nyoma van, csupán később terjedt valamelyest, főként a keleti nyelvterületen (vö. Szabó T.: MNy. LIV, 333—4; vö. még Pais: MNy. LIV, 334—5). Nemcsak első szövegemlékeinkből hiányzik, hanem például XV. századi kódexeinkben sem található, sőt a JókK.-ben is rendkívül számos előfordulásban az egy *-n* ragos alak kivételével mindig *felele* van (l. Jakab—Kiss,

JókKAd. 112—4). Ezt az alakot kétirányú analógia is létrehozhatta: egyfelől a *tőn, vőn*-félék példája, másfelől a többes számú *felelének*-ből való elvonás.

Tudom, hogy az *-n* személyrag keletkezéséről és továbbhatolásáról fent vázolt fejlődésrajz — amely pedig csak az ide kapcsolódó változások fő mozzanatait ölelte föl, nagyon sok érdekes részletet nem is érinthetett — túlságosan bonyolultnak hathat. De hát a nyelv és annak fejlődése maga bonyolult, illetőleg a nyelvfejlődést irányító rendszerkapcsolatok maguk ennyire sokrétűek.

D) Az alanyi ragozás többes számú személyragjai közül az *-nk* (:> *-unk/-ünk)* és a *-tok/-tëk/-tök* világos névmási eredete nem szorul különösebb taglalásra, egyes, ide kapcsolódó alaki kérdésekről pedig a tőtani fejezetben volt már szó.

A többes szám 3. személyére emlékeinkben viszonylag kevés példa van: HB.: *uimaggonoc, legenec;* KT.: *fcolanoc;* KTSz.: *fcurnevlen[ec].* E *-nak/-nek* ragos alakokon kívül a puszta *-k* toldalékos alakok, melyeket napjainkig a befejezett múlt idő (*vártak, kértek* stb.) képvisel, emlékeinkben nem fordulnak elő.

E kategóriában sem lehet kétséges az ősi jelöletlen, illetőleg csupán puszta többesjeles formákkal szemben a *-nak/-nek* rag másodlagos volta. Az eredeti jelöletlenség ugyan elvileg mindenhol megmaradhatott volna, mert a többes szám 1. és 2. személyének általános jelöltsége erre lehetőséget adott volna. Mivel azonban a ragvégződéssé adaptálódott *-k* többesjel alakilag egybeesett az egyes szám 1. személy *-k* ragjával, továbbá magában a többes 3. személyben is egybeesések voltak pl. a folyamatos múlt és a feltételes mód eredetibb alanyi és tárgyas formái *(adák, adnák)* között, a zavaró homonímia a legtöbb paradigma-sorban létrejött, s ennek ki kellett küszöbölődnie.

Nyilvánvaló, hogy ez a helyzet kétoldalú változások elindítója lett, s nemcsak a többes szám 3. személyében, hanem az egyes szám 1. személyében is alaki különbségek létrehozójává és fenntartójává vált. Például az eredeti, alanyi ragozású, többes 3. személyű, folyamatos múltú **adák*, feltételes módú **adnák* — melyek a tárgyas ragozásban ilyen alakban folytatódtak is — más tényezők mellett valószínűleg szintén hozzájárultak a folyamatos múlt és a feltételes mód egyes 1. személyében az *ąi* diftongus hangrendileg nem harmonizáló *é*-vé monoftongizálódásához.

Az alaki egybeesések nagy része azonban a többes 3. személy továbbfejlődésével küszöbölődött ki teljesen. Erre szükség voltaképpen csak egy esetben, a befejezett múltban nem volt, miután az *adták, kérték*-féle tárgyas ragozású formától hasadás útján szétvált alanyi ragozású *adtak, kértek* alak semmi más paradigma semelyik tagjával nem ütközött. Meg is maradt eredetibb állapotában, illetőleg a *-nak/-nek* analógiás behatolása ezt a többi igealaknál csak jóval később és nem is teljesen tartósan érte el; l. a R. *vártanak, adtanak* alakokat (vö.: Szinnyei: Hunfalvy-Alb. 42; Horger, IgeragTört. 32, 35). Az összes egyéb többes 3. személyű alakban azonban valaminek történnie kellett, s ezt az előbb említett egyes szám 1. személyű *adék, adnék* típusú alakok sem tették fölöslegessé; mert egyfelől a palatalis *kérék, kérnék*-féle alakokban továbbra is fennállt volna az egybeesés, másfelől a *várák, kérék — várának*

kérének; várnák, kérnék — várnának, kérnének stb. alakokban az alanyi és a tárgyas ragozás szétválása nem lett volna lehetséges.

A mondottak értelmében a többes szám 3. személy az alanyi ragozás legtöbb paradigma-típusában új kifejezési formát, raggal való határozott jelölésmódot igényelt. Ennek a ragnak valahonnan „jönnie" kellett, s az egyes és a többes szám megfelelő személyeinek korrelációját tekintve egészen természetes, hogy az egyes szám 3. személyéből jött, mindenekelőtt annak felszólító módjából (l. Melich: MNy. IX, 341 is), továbbá az *sz*-szel bővülő *v* tövűek és társaik kijelentő mód jelen idejéből és folyamatos múltjából, — a többes *-k* magától értetődő csatlakozásával: *adjon* :> *adjonak ~ adjanak; lëgyën* :> *lëgyënek ~ lëgyenek, lëszën* :> *lëszënek* > *lësznek, lőn* :> *lőnek;* stb. De míg ott, az egyes számban a felszólító módon kívül nem volt szükség az *-n*-nel jelölés nagy mértékű vagy éppen teljes kiterjeszkedésére, itt, a többes számban a *-nak/-nek* elterjedése a befejezett múlt kivételével nélkülözhetetlen volt. Nincs tehát semmi ok arra, hogy az *-n* ragnak az alanyi ragozás többes szám 3. személyében való széles körű szerepléséből arra következtessünk, miszerint ugyanez volt a helyzet hajdan az *-n* rag egyes szám 3. személyben való jelenlétével is (l. előbb).

Az itt vázolt fejlődés magától értetődővé teszi, hogy én nem csupán a *lësz, tësz, van* stb. igecsoport jelen idejének *-n* ragos 3. személyéből kiindulónak veszem a többes számú *-nak/-nek* rag kialakulását, mint ahogy ez ma elfogadott nézetnek számít (l. pl. Berrár, TörtMondt. 53), hanem az egyes számú kiindulási alapot jóval szélesebb keretűnek gondolom, s benne a felszólító módú alakok indukáló szerepét látom különösen fontosnak. Ez a felfogásom magától értetődően következik abból, hogy egyrészt a *tëszën, vëszën, vagyon*-féle alakokat nem tartom nominalis eredetűeknek, másrészt az igei tartomány e nagyon kis csoportjának is csupán a jelen idejét nem tudom ilyen széleskörű fejlődés egyetlen befolyásolójának elfogadni.

Az *-n*-nek, illetőleg többesjeles *-nak/-nek* változatának a szükségszerű és fokozatos beépülését az alanyi ragozás többes szám 3. személyébe mi már a nyelvemlékes korban csak eredményében regisztrálhatjuk, bár korai adataink itt is kevésnek bizonyulnak annak kimondására, hogy az ómagyar korra ez a folyamat teljesen lezárult. Utolsó, viszonylag kései hullámát, a *jártanak, néztenek*-féle alakok létrejöttét (l. előbb) a nem szükségszerű keletkezés miatt csak részben lehet e folyamat szerves részének tekinteni.

3. A tárgyas ragozásról, annak kialakulásáról, funkcionális és alaki problematikájáról hatalmas méretű szakirodalom halmozódott föl (a korábbiakra nézve l. a Klemm, TörtMondt. 132, 270, 273 stb. és Berrár, TörtMondt. 56—7 közölte bibliográfiát; l. még újabban: Bárczi: MNy. LIV, 257—70, LXI, 276—81, LXXI, 129—31; Rédei: MNy. LVIII, 421—35; Kniezsa: MNy. LVIII, 305—12; Mikola: NytudÉrt. 46. sz. 57—62; Benkő: NyK. LXXVII, 337—9). Ennek ellenére a téma számos részletét nem tekinthetjük még mindenben megoldottnak. A széles keretű kérdéskomplexum egészének és minden részletének taglalásába természetesen több okból én sem bocsátkozhatom. Amellett, hogy a tárgyas ragozás használatának, az

alanyi ragozással való szembenállásának ügye nem is egészen vágna e fejezet tematikájába, azért sem kell róla szólnom, mert e vonatkozásban éppen első szövegemlékeink anyagából rendelkezésünkre áll Bárczinak szinte hiánytalan egybeállítása (MNy. LIV, 259—60). Ebből egyébként az is kitűnik, hogy a tárgyas ragozás funkcionális szerepe első szövegemlékeink óta napjainkig szinte semmit sem változott, de még formai vonatkozásokban sem beszélhetünk lényeges különbségekről. Az utóbbiak sorában két problémát mégis érintenem kell, mert ezek emlékeink olvasati és magyarázati tematikájába szorosabban belevágnak. Az egyik e ragozási rendszer bizonyos elemeiben jelentkező *j*-nek, a másik az *á*, *é*-nek az ügye; mindkettőhöz még néhány egyéb részkérdés is kapcsolódik.

A) Emlékeink tárgyas igealakjainak paradigmatikus rendszerében a *j* elem a következő esetekben jelenik meg: a kijelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyében, a velaris hangrendben: HB.: *ʒocoʒtia, mulchotia;* KT.: *muſia;* KTSz.: *tartia, kiuania* (szemben állanak ezzel a palatalis hangrendű igék, ahol nincs *j* elem: KT.: *furiſcte, etetý, ýmleti*); — többes szám 1. személy: HBK.: *tumetívc;* KT.: *Tudyuc, latíuc, tud(hot)iuc, eſmeríuc;* — többes szám 2. személy: HB.: *Latiatuc, latiatuc;* KTSz.: *ſyrotiatu[c]* (a palatalis hangrend *-itek* ragtípusára nincs példa emlékeinkben). Nyilván megvolt ez időben a *j* a kijelentő mód jelen idő többes szám 3. személyében is, a velaris hangrendben (*-ják*, szemben a palatalis *-ik*-kel), csak történetesen nincs erre emlékeinkben adat.

E *j* ragelemet lényegében minden nyelvtörténészünk másodlagosnak tartja mindegyik személyben, eredetéről azonban megoszlanak a vélemények. Olyan, már túlhaladott véleményekkel szemben, hogy a *j* külön a tárgy kifejezésére keletkezett elem (l. pl. Budenz: NyK. XXII, 417—40), vagy hogy a birtokos személyragozás analógiájára került az igeragozásba (l. pl. Horger, IgeragTört. 76—7), legtovább az a nézet tartotta fönn magát, hogy a *j* a felszólító módból került át a tárgyas ragozásba (l. pl.: Melich: MNy. IX, 111, Gombocz: UngJb. X, 3). Ez utóbbit láttam érvényesnek nem is olyan régen magam is, a *j*-nek a tárgyas ragozásba való behatolását funkcionális okokból fakadó rendszerhatásnak gondolva (NyK. LXXVII, 338—9). A behatolás funkcionális okaira vonatkozó nézetemet ma is tartom, de a *j* eredetét illetően tévedtem. Ma már az a véleményem, hogy a *j* más, mint hiátustöltő eredetű, nem lehet.

A *j* hiátustöltő eredetének lehetőségét már Szinnyei (MNy. XI, 6—7) pedzette, a hiátustöltést a folyamatos múlt **várája, *kéréje* és a feltételes mód *várnája, kérnéje*-féle igealakjaiban látva megvalósultnak. Ezek az igealakok azonban nem lehettek a hiátustöltés eredeti színterei, mert a **várája, *kéréje* sohasem létezett, a *várnája, kérnéje* pedig újabb, analógiás alakulat; és mert ebben az esetben a palatalis tárgyas alakokban **kérje* formát várhatnánk, ami szintén sohasem létezett (a felszólító mód alaki egyezése miatt nem is létezhetett). Teljesen megnyugtató viszont Bárczi újabban kifejtett magyarázata (MNy. LXXI, 130—1), mely szerint az egyes és a többes szám 3. személyében a folyamatos múltú és a jelen idejű alakok között súlyosan értelemzavaró homonímia keletkezhetett volna *(mundá, mundák; veté, veték)*, melyet valahogyan ki kellet küszöbölni; ezért a jelen idő velaris igéiben a [illegible]s *-ák* személyragot a teljes

tőhöz csatlakoztatták — a keletkezett hiátust *j*-vel kitöltve —, palatalis igéiben pedig a zártabb *-í* > *-i* és *-ík* > *-ik* változatot állandósították. A velaris igékben, a **múlχatuá* > **múlχatujá* és **múlχatuák* > **múlχatujá*k-féle fejlődményekből szabályosan kiesett a harmadik nyílt szótagba került felső nyelvállású tővégi vokális: *múlχatjá* (vö. HB.: *mulchotia*), **múlχatják*. Hogy a fejlődésnek ez utóbbi szakasza nem eshetett vizsgált szövegeink koránál sokkalta régebbi időre, azt valószínűsíti az efféle igék következetes *ti (ty)* betűkapcsolatú írásmódja, melynek alapján Kniezsa (MNy. LVIII, 305—12) meggyőzően bizonyítja a még össze nem olvadt *tj (t'j)*-s kiejtést.

A korábbi fejlődési szakaszok (**múlχatuá*, **múlχatujá* stb.) kronológiájára már kevésbé biztosan lehet következtetni. Ennek ellenére föltehető, hogy ezek az ősmagyar korra, sőt ennek nem is föltétlenül a legvégére eshettek. Föltehető nemcsak azért, mert e fejlődéshez idő is kellett, meg hogy mind a hiátustöltés, mind a hangsúlytalan nyílt szótagba kerülő vokális kiesése már az ősmagyar korban is nyilvánvalóan működő jelenség volt, hanem azért is, mert a tővéghangzót elvont vokális vagy vokális-kezdetű toldalékoknak a teljes tőhöz való újrakapcsolódása meglehetősen korai jelenség a magyarban (l. a tőtani fejezetben). Idézett cikkében Bárczi az itt vázolt kronológiai lehetőségekre nem utal közvetlenül; de az a megjegyzése, hogy a zavaró homonímia kiküszöbölésének kísérletei a nyelvfejlődés „zavaró, forrongó korszakában" történtek (i. h. 130), azt jelzi, hogy ő is eléggé korai változási mozzanatokra gondolhatott.

E fejlődés megindulásának és főbb mozzanataiban való lezajlásának koraiságára abból a tényből is következtethetünk, hogy a velaris hangrendű igékben a *j*-nek a többes szám 1. és 2. személyébe — a 3. személy analógiája alapján történő — behatolása első szövegemlékeink idejére már teljesen lezárultnak vehető, legalábbis azokban a nyelvjárási típusokban, amelyeket szövegeink képviselnek (erről l. még alább is). A kijelentő mód jelen idejében ugyanis a többes szám 1. és 2. személyű tárgyas igealakok emlékeinkben kivétel nélkül *j*-s megoldásúak. A *j* analógiás továbbterjedése a jelen idejű alakokban szükségszerű volt, hiszen az eredetibb tárgyas többes 1. személyű **látok*, **látuk* és 2. személyű **mondatok*, **mondotok* súlyosan zavaró homonímiába keveredett, illetőleg keveredhetett volna az alanyi ragozás egyes szám 1. személyű, valamint többes szám 2. személyű alakjaival. Más személyekben, módokban, időkben ilyen eset a velaris hangrendű igékben sem adódhatott, ezért ezek a tárgyas ragozásban is *j*-tlenek maradtak nemcsak emlékeinkben, hanem az egész nyelvtörténet folyamán; l. pl.: KTSz.: *tudum*; sőt a 3. személyben nem jelen időben is: HB.: *odutta, munda*; KTSz.: *tacaruta*; stb. Felszólító módban természetesen 3. személyben is *j*-tlen *-á* a személyrag (l. pl. HB.: *bulſcaſſa, ʒoboducha* stb.), azért is, mert a *j* behatolása ide is szükségtelen lett volna, meg azért is, mert a felszólító *-χ* módjel után kapcsolódó *j* miatt hangalakbeli nehézségek is felléptek volna.

Itt újra csak utalnom kell arra az egyes szám 3. személyének *-á* > *-à* > *-a* birtokos személyjelével kapcsolatban már említett körülményre, hogy e személyjelnek az őt megelőző tővéghangzóval alkotott diftongikus *áj* előzménye természetesen az igeragozásban is sokkal valószínűbben egyenesen *-á*-vá monoftongizálódott. Ennélfogva nincs semmi kényszerítő körülmény annak a máig uralkodó felfogásnak (l. pl. Rédei:

MNy. LVIII, 429) a fönntartására, hogy *ậj* > *é* monoftongizációval keletkezett **váré* 'ő várja', **adé* 'ő adja' stb. alakokból illeszkedéssel lettek a **várá (> várja)*, **adá (> adja)* stb. változatok. Az a vélemény, hogy a R. és N. *vári, adi* stb., *várik, adik* stb. tárgyas jelen idejű 3. személyek ennek az ősi **váré ~ *vári*, **várék ~ *várik* stb. **adé ~ *adi*, **adék ~ *adik* stb. alaknak volnának egyenes folytatói (l. pl.: KRÄUTER: NyK. XLII, 332; MELICH: MNy. IX, 58; HORGER, IgeragTört. 75; stb.), aligha állhatja meg a helyét. Nem szólva az *ậj* diftongus *í*-vé monoftongizálódásának erősen problematikus voltáról, ezek az igealakok feltűnően későn jelentkeznek ahhoz (l.: MELICH: MNy. XIV, 199—200, XVII, 214; ERDŐDI: MNy. LII, 375), hogysem ősmagyar kor óta tartó nyelvtörténeti folytonosságot igazolhatnának. Nem véletlenül, illetőleg nem csupán nyelvjárástörténeti okok miatt nincsenek meg ezek nemcsak legkorábbi szövegemlékeinkben, hanem kódexeinkben sem. Így eléggé határozottan azokkal (BALASSA, Nyj. 137; SIMONYI: Nyr. XLII, 182; SZINNYEI: MNy. XI, 8; BÁRCZI: CIF. 42, kissé enyhébben MNy. LXXI, 131) kell egyetértenem, akik e jelenséget viszonylag kései nyelvjárási analógiának tekintik az *-i* ragos, palatalis hangrendű *nézi, lesi* stb., *nézik, lesik* stb. mintájára. Errefelé hajlott egyébként a véleményem már több mint két évtizeddel ezelőtt is (l. Nyjtört. 103—4).

A palatalis hangrendű igék tárgyas személyragjaiban a *j* elem csupán egyetlen esetben, a többes szám 1. személyben jelentkezik (l.: HBK.: *tumetivc;* KT.: *eſmeríuc*), egyébként egyes szám 3. személyben is jelen időben *-í* vagy *-i* és *-é* vagy *-ë*, a többi időben és módban *-é* vagy *-ë* a személyrag. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a *j* elemnek nem kellett szükségszerűen behatolni az egyes és többes szám 3. személybe, és nem kellett továbbterjednie analógiásan a többes szám 2. személybe; másrészt oda mutat, hogy a többes szám 1. személybe való behatolás nem jöhetett a palatalis hangrendű igék tárgyas ragozású paradigmáinak más személyeiből, hanem csak a velaris hangrendű igék felől.

Ami a 3. személyű *-í* vagy *-i* és *-é* vagy *-ë* ragformát illeti, ott — mint BÁRCZI idézett felfogása kapcsán már utaltam rá — csak a jelen időben merülhetett föl a zavaró homonímia veszélye (vö. még RÉDEI: MNy. LVIII, 426). S hogy ténylegesen föl is merült, azt a KT. *furiſcte* adata világosan jelzi. De ez nem is hapax legómenon a magyar régiségben, hiszen a későbbi—mai egyes 3. személyű *-i*, többes 3. személyű *-ik* ragnak kódexeinkben megvannak az *-ë* és *-ék* megfelelői: l. pl.: DöbrK. 89: *idvőzeite*, ÉrsK. 567: *kywe yelente*, 570: *meg tekynte;* stb.; — BécsiK. 52: *vèzècuala*, 174: *ezec*, 202: *hizèkuala;* stb. Az *ëj*-ből monoftongizálódott korábbi egyes számú *-é ~ -í* és többes számú *-ék ~ -ík* ragformák azért váltottak át az *-í > -i* és *-ík > -ik* változatokba, majd azért állandósultak ezekben, mert egybeestek a folyamatos múltú alakokkal; ezért szerepelnek már a KT.-ben *-i*-vel vagy *-i*-vel is: *etetý, ýmleti*. Itt tehát nem volt szükség *j* elem beiktatódására, mert a végülis rövid *-i*-ben állandósult tárgyas ragváltozat a folyamatos múltnak nemcsak a szokványosabb *-é*-ző *(kéré, kérék)*, hanem a nyelvjárási különfejlődésű *-i*-ző *(kíri, kírik)* formájától is jól elkülönült; így más alaki megkülönböztető elem ide már nem kellett. — Ez az állandósult *-i* hatolt be aztán a jelen idő többes szám 2. személyébe is *(kéritek)*. Ugyanez a megoldás azonban

nem lett volna célravezető a többes 1. személyben. Ott ugyanis a tárgyas ragozásban a puszta *-k* válván személyjelölő elemmé (**kérek*, **kérök*, **kérük*), alakilag egybeesett az alanyi ragozás egyes szám 1. személyével; ha e formákat pedig az *-i* behatolása révén **kérik*-féle alakok váltották volna föl, akkor újabb egybeesés következett volna be a többes 3. személlyel. Ezért a fejlődés a paradigmatikus rendszerbeli érintkezések alapján soron következő kiutat választotta: az eredetibb többes 1. személyű *várok* ~ *váruk* helyébe lépő, ugyanilyen alakegybeesési kényszer alapján keletkezett *várjok* ~ *várjuk* alakok *j*-jét használták föl a palatalis igék tárgyas ragozása alakjainak megkülönböztetésére: *kérök* : > *kérjök*, *kérük* : > *kérjük*.

Hogy a tárgyas ragozás kijelentő mód jelen idejének többes szám 1. személyében szövegeink mind a velaris, mind a palatalis hangrendben következetesen a *j*-ző formákat mutatják, annak szintén van vagy legalábbis lehet területi—nyelvjárási meghatározó értéke. Ismeretes ugyanis, hogy nyelvterületünknek főként a keleti felén megőrzött archaizmusként *adok*, *aduk*, *ütök*, *ütük*-féle archaizmusok éltek és élnek (l. pl.: Melich: MNy. IX, 158; Horger, IgeragTört. 61, Nyj. 152). Ezek az archaizmusok azonban a nyugati nyelvjárásokban már korán *j*-s formákba váltottak át, s így — mint annyi más jelből is következtethetjük — emlékeink e vonatkozásban is az utóbbi típusokat képviselhetik.

A tárgyas igeragozásnak a kijelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyében kialakult *-ja/-i* rageleme egész problematikájában sok egyezést mutat az *-at/-et* névszóképzős alakok 3. személyű *-ja/-i* jelölőjével. Nem véletlenül, hiszen — mint láttuk — elsősorban a velaris hangrendben szakasztott ugyanazok a folyamatok zajlottak le a névszói **kínzatuá* > *kínzatujá* > *kínzatja* és az igei műveltető **kínzatuá* > **kinzatujá* > *kinzatja* fejlődésben. Csak a névszókban — a tárgyalt okok miatt — még emlékeink korára is maradtak fönn teljes tövű, véghangzós relictumok, az igékben viszont a *-já*-nak már csak a véghangzót kiejtett, csonka tövű kapcsolódásai ismeretesek. A palatalis hangrendben a fejlődés indító okai és a nyelvtörténetben sokáig élő végeredmény szintén hasonlatosak, illetőleg egybeesnek: névszói *intetüi* > *intetí* > *inteti* 'intése' és igei műveltető **intetí* > *inteti* 'őt valakivel meginti', de itt a fejlődés részletei nem föltétlenül egyeznek meg mindenben. Például nem valószínű, hogy az igékben a lappangó tövekből elvonódott *-é* > *-ë* ~ *-í* > *-i* ragok valaha is újracsatlakoztak volna teljes tövekhez, erre ugyanis itt nem volt szükség. Megegyeznek viszont a régi névszói és a mindenkori igei alakok a palatalis hangrend *j*-hiányában. E fejlődési párhuzamosságok nagyban alátámasztják a velük kapcsolatos magyarázatok közös vonásainak helyességét.

B) A tárgyas ragozás személyragjaiban szereplő *á*, *é* elemnek a kiindulása nyilvánvalóan az egyes szám 3. személyében keresendő, ahol a teljes tő véghangzójára és a 3. személyű névmás agglutinációjára visszamenő *aj* > *á*, *ëi* > *é* fejlődés bekövetkezett. A többes szám 3. személyben ennek *-k* többesjeles változata szerepel; itt a zárt szótag belseji helyzet, valamint részben az alanyi ragozás megfelelő alakjaival való szembenállás funkcionális problematikája miatt az *á*, *é* a nyelvtörténet folyamán mindig megmaradt hosszú fonéma minőségében: *látják*, *látták*, *lássák* ; *nézték*, *nézzék*.

Mivel az alanyi—tárgyas ragozású többes 3. személyű *láttak — látták, néztek — nézték -k* előtti *a : á, e : é* szembenállása más természetű, egymással közvetlen fejlődési viszonyban nem álló elemekkel kapcsolatos, a tárgyas ragozás *-á (> -já), é (~ í)*-je csak egyetlen esetben, az egyes szám 3. személyben rövidült *-à > -a (-jà > -ja), -ë > -e (-i)*-vé e vokálisok általános szóvégi rövidülésének keretében (l. Bárczi: MNy. XLIX, 324—35, Htört.[2] 86—7), illetőleg annak a lehetősége révén, hogy itt funkcionális okok nem akadályozták e rövidülést. Ez utóbbi szempontot külön hangsúlyozni kell, gondolva a 3. személy zéró ragmorfémás alakjaira, ahol mód- és időjelekben e rövidülés éppen a tárgyas ragozásban nem következett be: *látná, kérné; látá, kéré*. Azt, hogy a tárgyas ragozás egyes szám 3. személyében a ragelem minden valószínűség szerint ómagyar kori rövidülése legkorábbi szövegemlékeink idején, a nyelvjárási viszonylatokat is tekintve, éppen milyen stádiumban lehetett, határozottan eldönteni nem lehet. Így hát sem a kijelentő mód jelen idejű (HB.: *zocozтia; KT.: mufia, furifcte;* stb.), sem befejezett múlt idejű (HB.: *odutta;* KTSz.: *tacaruta*) tárgyas igealakjaiban, sem pedig a felszólító módú alakokban (HB.: *ovga, vezeffe;* HBK.: *ilezie;* KTSz.: *mulhaf[fa];* stb.) nem határozható meg az *á ~ à*, illetőleg az *é ~ ë* viszonya. (Hasonló a probléma természetesen az egyes szám 3. személy megfelelő birtokos személyjelei körül is.) Még leginkább az *é > ë > e*-nek a jelen időben megfelelő *í > i* rövidülés végbemenetelét feltételezhetjük (l.: Melich: MNy. IX, 12, 58; Bárczi: MNy. XLIX, 325—7), ezért a KT. *etetý, ýmletí* szóvégi vokálisát valószínűleg már *i*-vel kell olvasni.

Mivel a folyamatos múlt, valamint a feltételes mód egyes szám 3. személyei a ragozási rendszerben eredetileg jelöletlenek voltak, az alanyi és a tárgyas ragozási formák elkülönítésére alaki szembenállások létrehozása vált szükségessé magán a 3. személyen belül is. A nyelv, illetőleg a beszélők itt is különféle megoldásokkal „kísérleteztek". A legegyszerűbb és más megoldási módok fölött is diadalmaskodó általánossá váló alakszembenállás — mint ismeretes — a szóvégi *á, é* hangok rövidülésének keretében jött létre, úgy, hogy a tárgyas ragozású alakokban megmaradt a hosszúság, az alanyiakban nem: *várá : vára, várná : várna; kéré : kére, kérné : kérne*. E zéró ragmorfémás alakokban sem lehet azonban biztosan eldönteni — hasonlóan az imént érintett *-á/-é* személyjel eseteihez —, hogy a hasadás vizsgált emlékeink korára bekövetkezett-e már, avagy sem. Így a nagyon sok alanyi ragozású folyamatos múltú alak szóvégi *á, é*-vel és *à, ë*-vel egyaránt olvasható: KTSz.: *fcola, allata, tekunte, lata;* ÓMS.: *ere, egyre;* stb. Egyedül a HB. és K.-ben lehet komolyabb gyanúnk arra, hogy e rövidülés még az alanyi ragozású formákon sem következett be, mert ha ez a hasadás ekkor már érvényesült volna, az itt különleges alaki megoldású tárgyas ragozású folyamatos múltak (HB.: *Hadlaua, veteve* stb.) egészen következetes fenntartására valószínűleg már nem is lett volna szükség (l. e kérdésről a tőtani fejezetben is). De talán még ez sem teljesen egyértelmű kritérium, mivel ez utóbbiak mint hagyományozódott alakok belenyúlhattak éppen a *várá : vára, kéré : kére* hasadás kezdeteinek idejébe is.

A folyamatos múlt és a feltételes mód egyes szám 3. személyében a fentebb tárgyalt hasadás mellett az alanyi és a tárgyas igeérték megkülönböztetésének más

formái is fölmerültek. De míg az *á* : *à*, *é* : *ë* hasadásban az eredetibb formához képest a változás az alanyi ragozásban következett be, e másféle típusú fejlődmények a tárgyas ragozásban keltek életre. Ide tartoznak a HB.-nek már részletesen elemzett folyamatos múltú tárgyas alakjai. De a feltételes mód is kitermelte a 3. személyben a maga olyan formáit, amelyek a tárgyas ragozást az alanyitól elkülönítették. Sajnos, legkorábbi szövegemlékeinkben feltételes módú alak csak három van, s közöttük csak egy a 3. személy, az is alanyi ragozású: KTSz.: *uolna*. Ismeretes azonban, hogy a korai kódexektől kezdve kimutathatók a *várnája*, *kérnéje*, valamint a *várnáják*, *kérnéjék* típusú tárgyas ragozású alakok: l. pl.: BécsiK. 18: *vldǫzneie*, 57: *vēneie*, 211: *zèrètneie*; MargL. 45: *megmondanaya*; DebrK. 12: *haborgatnaia*; stb.; LobkK. 19: *zerzeneiek*; DomK. 198: *enekelneyek*; CornK. 405: *jndeytanayak*; VeszprK. 10: *fognaiak*; stb.; — vö. még N. *ënneje*, *vinneje* stb. (HORGER, Nyj. 158); *mondonájik*, *mondànáják*, *mondanájok*, *fövënnejik*, *fövënnëjëk*, *fövënnëjëjëk* stb. (IMRE, NyjRendsz. 324). Mivel ezek az alakok az alanyi ragozású formáktól való megkülönböztetés jegyében jöttek létre, föltehető, hogy abból az időből származtak, amikor az alanyi és a tárgyas ragozás *várna* : *várná*, *várnának* : *várnák*; *kérne* : *kérné*, *kérnének* : *kérnék* szembenállása még nem alakult ki. Ezért valószínű, hogy legkorábbi szövegemlékeink idejében is élhettek már — legalábbis bizonyos nyelvjárástípusokban — *várnája*, *kérnéjë*; *várnáják*, *kérnéjék* típusú feltételes módú formák, s vizsgált emlékeinkben esetleg csak azért nem tűnnek föl, mert a szövegtartalom erre nem ad módot.

Mivel a tárgyas ragozás 3. személyeiben egyébként *-je*, *-jék* rag egyetlen paradigmában sincs, csak *-í* > *-i* és *-é* > *-ë*, valamint *-ík* > *-ik* és *-ék*, az a kérdés is fölmerül, milyen úton-módon keletkeztek ezek a ragos feltételes módú alakok. Leginkább az látszik feltehetőnek, hogy többrendbeli analógiás hatás eredményeként, melyben a *-ná*/*-né* módjel és az *-á*/*-é*, *-ák*/*-ék* személyrag csatlakozása révén keletkezett hiátust kitöltő *j*, a jelen időből átkerült *-já*, *-ják* ragváltozat palatalis illeszkedése, sőt talán a felszólító módban jel + rag kapcsolatából elvont tárgyas ragozású *-jé*, (> *-jë*), *-jék* szövég (*kérjë!*, *kérjék!*) egyaránt szerepet kaphatott.

Másodlagos *á*, *é* (*i*)-s behatolás következett be a többes szám 2. személyének tárgyas igeragozású alakjaiban is, az alanyi ragozású megfelelőktől való elkülönülés jegyében. Legkorábbi szövegemlékeinkben az *-átok*/*-étek* ragformákat felszólító módú alakokon találjuk meg: HB.: *keaffatuc*; ÓMS.: *ullyetuk*. A velaris *-játok* több kijelentő mód jelen idejű példában is előjön: HB.: *Latiatuc*, *latiatuc*; KTSz.: *fyrotiatu[c]*; ellenben palatalis megfelelőjére, az *-itek*-re, esetleg *-étek*-re nincs adatunk. Emlékeink korára tehát — úgy látszik — az *á* és *é* (? *i*) behatolása megtörtént, nyilvánvalóan elsősorban a többes szám 3. személy ragalakjainak mintájára. Mivel azonban a *-játuk* ~ *-játok* ragformát teljes tőhöz járuló *-tuk* ~ *-tok* személyrag előzte meg (**látatuk*, **mondatuk* stb., l. a későbbi alanyi ragozású *látotok*, *mondotok* formát is), az *á* hosszúsága teljesen biztosra talán mégsem vehető emlékeink olvasatában, ha persze igen valószínű is. Erős valószínűségét az *á* nem abszolút szóvégi helyzete mellett a *j* jelenléte is megalapozza, hiszen a *j* + *á* a közvetlen analógiás alapot szolgáltató többes szám 3. személyben (*látják*) is együttjár. — A N. *látitok*, *aditok*-féle

változatok persze itt is aligha ősi alakulatok, mint például Horger (IgeragTört. 73—4) gondolja, hanem a korábban mondottak értelmében a *nézitëk*, *kéritëk* stb. többes 2. személyek viszonylag újabban és csak meghatározott nyelvjárási körben ható analógiájának eredményei.

Nem hatolt be viszont az *á* és *é* (*í* > *i*) a többes szám 1. személybe, annak ellenére, hogy a *j* oda is bejutott. E személyben a *j* nemcsak hogy önmagában is ellátta a tárgyas igealakot megkülönböztető szerepet, hanem az *á* és *é* (*í* > *i*) jelenléte itt nem is lett volna kívánatos, mert a létrejövő alak súlyosan zavaró homonímiába keveredett volna a *látják*, *nézik*-féle többes 3. személyekkel.

4. Az igeragozás köréből még egy kérdést kell röviden érintenem: a velaris—palatalis ragilleszkedés ügyét. Ebből a szempontból elsősorban azok az igeragok érdemelnek figyelmet, amelyek nemcsak testesek, hanem önálló tőmorfémából agglutinálódtak, tehát a többes szám 1. személy *-muk/-mük* :> *-nk* (*-unk/-ünk*), valamint 2. személy *-tuk/-tük* :> *-tok/-tëk/-tök*, *-átok/-étëk*, *-játok/-itëk* ragja. Legalábbis elvileg nem lehet ugyanis kizárni eredetibb nem illeszkedés fennmaradását, például vizsgált emlékeink idejére. Erre az elvi lehetőségre több körülmény is utal: a ragok névmási alapja eredetileg palatalis hangrendű (l. pl.: MSzFgrE.; TESz.); az emlékeinkbeli ragformák egyöntetű *u*-s írásmódja palatalis hang (*ü* és *ö*) szokványos jelölője is; a névszóragozásban a nem illeszkedés nemcsak emlékeinkben, hanem a nyelvjárásokban is napjainkig bőven ismeretes tény.

Mindennek ellenére eléggé nagy határozottsággal állítható, hogy legkorábbi szövegemlékeinkben ezek az igeragok kivétel nélkül illeszkedtek. Ez nemcsak azért igen valószínű, mert illeszkedetlen igeragokat nyelvtörténetünk és nyelvjárástanunk sem ismer (vö. pl.: Horger, IgeragTört. 11—6, 23—4, Nyj. 144—55; Imre, NyjRendsz. 320—26). Nyilvánvalóvá teszik vizsgált emlékeink velaris hangrendű igetővel alakult többes szám 1. és 2. személyei is: HB.: *vogmuc*, *uogmuc*, *vogmuc*; HBK.: *uimagg(omuc)*; — HB.: *Latiatuc*, *latiatuc*, *keaſſatuc*; HBK.: *ſyrotiatu[c]* (ezek mellett természetesen a palatalis igealakok is *u*-val jelölve: ÓMS.: *Keguggethuc*, *ullyetuc*). A velaris hangrendű igealakok ragjai csak *u*-val vagy esetleg *o*-val olvashatók, *ü*-vel és *ö*-vel nem. Ez utóbbi esetben ugyanis az *ü* és az *ö* csak másodlagos labializáció eredménye lehetne, azt pedig az igetövek *á*, *a*, *o* velaris fonémái nyilvánvalóan nem tűrték volna el. De a többes szám 2. személy ragjához utólag kapcsolódó *á* (l. HB.: *Latiatuc*, *keaſſatuc* stb.) maga is jelzi már az eredetibb *-tuk* ragalak velaris voltát, illetőleg az egész ragos igealak tiszta velaris hangrendjét.

Az igeragozásnak az egész nyelvemlékes korban és így vizsgált szövegeinkben is tapasztalható általános, teljes ragilleszkedése két egymással összefüggő körülményt is jelezhet. Egyfelől azt, hogy az igei paradigmák ragjai igen szoros morfémakapcsolatot alkotnak a tövükül szereplő igékkel; másfelől azt, hogy az igetövek és a rajtuk levő személyragok kapcsolata általában igen régi keletű. Ezt az igeragozásban tapasztalható helyzetet a névmási toldalékolásban csak a birtokos személyjelezéshez lehet hasonlítani — nem is véletlenül, hiszen a névmási agglutinációk sok közös eleme

kapcsolja a két rendszert egybe. A névszói határozórag-rendszer azonban már eléggé eltérő morfémakapcsolódási típust képvisel, lényegesen lazábbat és egészében fiatalabbat is az igeragozásénál. A határozóragok kapcsolódásában előforduló és részben mindmáig fennmaradt nem-illeszkedések nemcsak a névutóból raggá válás diakrón következményei, hanem abból a mindenkori szinkrón helyzetből is fakadhatnak, hogy a határozóragok kapcsolata elsősorban főnévi tövükkel mindvégig lazább maradt a személyjelölés toldalékainak kapcsolódásánál, továbbá hogy a ragos határozókkal mindmáig párhuzamosan élnek a velük teljesen azonos funkciójú, ugyanakkor a morfémák lazább kapcsolatát fenntartó névutós határozók.

A GRAMMATIKAI SEGÉDSZÓK

Legkorábbi szövegemlékeink idejére a jórészt különféle grammatikai viszonyító szerepet betöltő segédszók (viszonyszók) legtöbb fajtája már lényegében teljesen kialakultnak tekinthető, sőt némely kategóriákban (kötőszó, indulatszó, tagadószó stb.) az alaki és a funkcionális megszilárdulás már sokkalta régebbi időkben megtörtént. A segédszók bizonyos típusait azonban vizsgált szövegeink az átalakulás vagy éppen a kialakulás szakaszában találják, következésképpen történetükhöz többkevesebb adalékul is szolgálnak. Ide tartozik mindenekelőtt a névelők, továbbá az igekötők és a névutók kérdésköre, melyekről külön is szólnom kell.

A NÉVELŐK

1. Abban mindenkor, minden magyar nyelvész véleménye megegyezett, hogy a határozott névelő nyelvünkben belső fejlemény, s a kijelölő jelzőként álló mutató névmásból keletkezett; kialakulásának idejére, főként pedig a nyelvemlékekben való első példáinak értékelésére vonatkozóan azonban eléggé megoszlanak a nézetek. Nyelvtörténészeink nagy többsége mindenesetre legkorábbi szövegemlékeink, továbbá legkorábbi kódexeink idején keresi a kialakulás fő mozzanatait (l. pl.: Simonyi, JelzMondt. 67—9; EtSz.; Klemm, TörtMondt. 317—8; Imre: MNy. XLIX, 348—59; Balázs: NyK. LVII, 204—25; Berrár, TörtMondt. 124; Bárczi, MNyÉletr. 150). Felmerült azonban olyan vélemény is (Mikola: NytudÉrt. 46. sz. 62), mely szerint a mutató névmás határozott névelővé válása a magyarban még a nyelvemlékes kor előtt végbement, s régi emlékeinkből a névelő csak azért hiányzik, mert a szolgai fordítások a latin nyelv névelőtlenségét igyekeztek visszaadni.

A kérdés megítélésében mindenekelőtt három olyan körülményt kell tekintetbe venni, amely nagy mértékben nehezíti, sőt bizonyos fokig lehetetlenné is teszi annak eldöntését, vajon a határozott névelő kifejlődésének kezdetibb szakaszában — melybe vizsgált emlékeink is beleesnek — egy-egy konkrét esetben névmási vagy névelői szereppel állunk-e szemben. Az egyik nehezítő körülmény az, hogy a legfontosabb

formális kritériumról, arról tudniillik, hogy hangsúlyos vagy hangsúlytalan-e a kérdéses nyelvi elem, az írott szöveg semmit sem árul el. A második akadályozó tényező a kijelölő jelzőként álló mutató névmásnak a régi nyelvben legtöbbnyire toldaléktalan volta, amely formálisan semmiben sem különbözik a névelőtől (a névelő éppen ezt a kijelölő jelzős formát vitte tovább, őrizte meg). Vizsgált szövegeinkben is csak a KTSz.-ban van két olyan *-n* képzős forma, amely a névmási jelleget ekképpen is jelzi: *ezen ſcovol, ozun keppen.* Kongruált, tehát ragozott vagy jelezett névmási alak kijelölő jelzőként (*abból a gyümölcsből, ezt a vermet* stb.) viszont egy sincs; más funkcióban ugyan van ragozott mutató névmás (pl.: KT.: *ozut nem tud(hot)iuc;* KTSz.: *ozuoc [ne]ueſteſſel*), de ez a névelő-problémában természetesen nem jön számításba. — A harmadik nehézség pedig abban áll, hogy mind a mutató névmásnak, mind a határozott névelőnek a megjelölő, rámutató, sőt a beszédhelyzet előzményeire visszamutató szerepe a domináns, s a szövegösszefüggés alapján ezt a szerepet ugyan jórészt meg lehet állapítani, de a két kategória szétválasztó kritériumául általában nem lehet fölhasználni.

Mindebből az következik, hogy szövegeink névelő-használatáról biztosabb megállapításokat tenni, főként pedig egyes névelő-gyanús esetekről határozott véleményt formálni már eleve nem lehet. Az eddigi szakirodalomban fölmerült határozottabb véleményformálásokat is ennek a helyzetnek a jegyében kell szemlélni. Ennek ellenére néhány meggondolás mégis csak segíthet abban, hogy tárgyalt emlékeink névelő-problematikáját a fenti bizonytalansági tényezők ellenében, de azok tudatában is egyúttal, megközelíthessük.

Kiindulnunk mindenképpen emlékeink összes kijelölő jelzős mutató névmási előfordulásából kell — függetlenül attól, hogy gyanú van-e a névelői szerepre, vagy nincs —, hiszen éppen a mutató névmási — névelői kategóriák közti viszonyt kell vizsgálnunk. A kijelölő jelzői mutató névmások közül pedig nem csupán a távolra mutató velaris *(az)* formát kell tekintenünk, hanem a közelre mutató palatalist *(ez)* is. Mégpedig nemcsak azért, mert — mint ismeretes — a magyarban, a nyelvemlékekből is bőven igazolhatóan, de egészen a mai nyelvjárások szintjéig fennmaradóan a közelre mutató névmásból is lett névelő; de azért is, mert a két névmástípus szembeállítása is adhat bizonyos tanulságokat felvetett kérdésünkben.

A velaris előfordulások: HB.: *oz gimilſ twl, oz tiluvt gimilſtwl, oz gimilſben, oz gimilſnec;* KT.: *oz ýſten;* GyS.: *oz kerezt ſan.* A palatalisok: HB.: *ez muncaſ vilagbele, ez vermut, ez lelic ert;* HBK.: *ez ſcegin ember, ez nopun, ez homuſ vilag, ez nopun;* KTSz.: *ez ygnec;* ÓMS.: *ez buthuruth.* Érdekes, hogy a szakirodalomban mindig csak a velaris formák esetleges névelő-voltáról esett szó, a palatalisokéról sohasem. Pedig a távolra és a közelre mutató névmási használat fenti példái között a névelővé válás, illetőleg a névelő-féleként szereplés lehetőségeit illetően nincsenek alapvető különbségek. Mert ha a mai magyar köz- és irodalmi nyelv velaris névelő-használatától eltekintünk, márpedig nyelvtörténeti szemlélettel el kell tőle tekintenünk, akkor semmivel sem szól több érv a velarisok névelői volta mellett, mint a palatalisoké ellen.

Azt az érvet (l. Réger: NyF. 24. sz. 17; vö. még Imre: MNy. XLIX, 349), hogy a HB. 4 egymást követő *az gyümölcs*-féle adatában csak az első mutató névmási jellegű, mert a továbbiakban a rámutatás már fölösleges volna, közel sem lehet nyomósnak, vagy akárcsak komolyabban számításba veendőnek tartani. Balázs (NyK. LVII, 210) a JókK.-ből vett példák tömegével mutatja ki az efféle, sokszorosan ismétlődő, anaphorikus mutató névmási használatot. De a HB.-nek a kiemelések, nyomósítások tömegét magában foglaló stílusába ez a használat, mely 'az a bizonyos, már megnevezett, bajt okozó gyümölcs' jelentést hordozza, igen jól beleillik. E tekintetben nincs különbség a gyümölcs első meg következő említései között. Különben is, a HB. kérdéses szövegrészletének latin megfelelője világosan tükrözi a névmási visszamutató jelleget, nemcsak a gyümölcs első — de már ott is ismertnek vett — említésében, hanem az ismétlésben is: „poſtquam adiabolo deceptus. *de illo uetito fructu* comedit. et *in illo fructu* et sibi et omni humano generi mortem comedit." Az ismételt névmási rámutatás tehát a latin szövegben sem fölösleges, sőt stilárisan nagyonis a helyén való.

A KT.-ben szereplő *Ez oȝ ýſten* a legtöbb vélemény szerint (l. pl.: Réger: NyF. 24. sz. 18; EtSz.; Klemm, TörtMondt. 318; B. Lőrinczy, KT. és Sz. 159) a magyar névelőhasználat második ismert esete. Az most kevésbé lényeges, hogy ha itt valóban biztos névelő-használattal lenne dolgunk, akkor ez — emlékeink keletkezési sorrendjét tekintve — föltétlenül az első volna. Fontosabb az, hogy a biztosságtól meglehetősen távol állunk. Legelsősorban azért, mert a szerkezet *az* eleme egyfelől mutató névmásként is visszautalhat az előző mondat *atya* szavára, másfelől saját mondatában is előre utalhat rámutatásként akár a *mynt„ (evt) eſmeríuc*, akár a *quit ſceplev nem illethet* tagmondatra (vö. Balázs: NyK. LVII, 212). Másodsorban azért, mert az *isten* a régi nyelvben igen sokáig jórészt névelőtlen, például legkorábbi kódexeinkben alig-alig akad példa névelős használatára (l. pl.: Imre: MNy. XLIX, 350; Bárczi, MNyÉletr. 150). Persze kár, hogy a szöveg latin megfelelőjét nem ismerjük, mert az a feltehető mutató névmási utalással pontot tehetne e meggondolások végére. — Ha e szerkezetben a második elem is mutató névmás, mint ahogy valószínűbben az, akkor a két névmás itt alany—állítmányi viszonyban van egymással, s nem vethető egybe az *ez az ember*, *az az ember*-féle kijelölő jelzős szerkezetekkel, melyek egy-két korábbi példa ellenére is (l. pl. BécsiK. 123: „ъ betǫlte mend á fǫldèt *èz az alom*") általában sokkalta későbbiek, a XVI—XVII. században kezdenek jelentősebb számban mutatkozni (vö.: Simonyi, JelzMondt. 121; Klemm, TörtMondt. 339). Ezt azért említem, mert Balázs (NyK. LVII, 219—24) szerint a mutató névmás határozott névelővé való átértékelődése s vele összefüggően hangsúlytalanodása az efféle szerkezetekben ment volna végbe. Nem hiszem, hogy ez így lett volna, hiszen a határozott névelő kialakulása — a legelső példák minden bizonytalansága mellett is — jóval korábbi folyamat, hogysem az *az az ember*, *ez az ember*-féle szerkezetek lehettek volna bölcsői.

Kétségtelen, hogy emlékeink *az* típusú példáiban a GyS. *oȝ kereȝt fan* adata áll legközelebb ahhoz, hogy benne határozott névelőt keressünk. Balázs (NyK. LVII, 211, 218) ezt is közvetett anaphorikus névmási használatnak tekinti, arra hivatkozva, hogy az előző sor *szent oltár*-a kapcsolatban van a *keresztfá*-val, s ezért mutató

névmási visszautalással állunk szemben. Én e visszamutató kapcsolatban nem hiszek, de azt lehetségesnek tartom, hogy a névmási visszautalás a szövegben korábban ugyan nem szereplő, de az egyházi köztudatban és a szövegíró tudatában jól ismert keresztrefeszítésre vonatkozik, tehát a szerkezet 'azon a bizonyos keresztfán' értelmű. Sajnos, a GyS. kérdéses helyének latin párhuzama („In ſuí ỹmagínís ueſtigio") nem pontos megfelelő, így kevés segítséget adhat a kérdés megítélésében. A *sui* birtokos névmás használata mindenesetre bizonyos jelzői meghatározottságot ad a szerkezetnek, s ez a mutató névmási visszautalást is helyettesítheti.

Az *ez*-es kijelölő jelzős szerkezetek legnagyobb részében minden bizonnyal mutató névmást kell keresnünk. Bár az efféle magyar szerkezetek latin szövegmegfelelői gyakran nem szó szerintiek, többnyire szintén kitett mutató névmásukkal a magyar mutató névmási jelleget igazolják; pl. HB.: *iſa eſ num igg ember mulchotia ez vermut* ~ „non *iſta fouea* eſt manſio nostra". Mégis, a magyar szövegértelem néhány esetben nem teszi teljesen kizárttá a névelőszerű szerepet sem; pl.: HB.: 'és a gyötrelmes világba vetette őt'; HBK.: 'kit az úr ... a csalárd világ börtönéből kimentett'; stb. Ezzel természetesen csupán annyit akarok mondani, hogy elvileg ezek az esetek sem lényegesen mások, mint például a HB. *az gyümölcs* adatai. Névelőssé ugyanis mindkét típusú szerkezet fejlődhetett volna, bár a jelzett konkrét esetekben ilyennek aligha minősülhet bármelyik is.

Ezeknél valamivel névelő-gyanúsabbnak látom az ÓMS. *en erzem ez buthuruth* tagmondatának *ez*-ét. Mégpedig elsősorban azért, mert ha a következő tagmondat Simeon-jövendölésére való névmási rámutatás valószínűbb is, a hajdani jövendölés és a közelre mutató névmás együttese — legalábbis logikailag, valamint mai nyelvérzékünk szerint — hordoz magában bizonyos ellentétet. Ezt az ellentétet az *ez* névelői szerepe föloldhatná, hiszen a névelőben a korábbi mutató névmási közelre vagy távolra mutatás funkciója elhalványult. Másodsorban az késztet meggondolásra, hogy az ÓMS. kérdéses helyének latin megfelelőjében („Quod promisit gladio | Sencio doloris") a *gladio doloris*-nak sincs külön mutató névmása, a *quod* a *promisit*-ra vonatkozik, mint a magyar megfelelőben *(kyt ... egyre)* is. De ez persze koránt sem biztos kritérium, tekintve hogy a magyar szöveg nem pontos fordítás, hogy a latin versritmus mást nem is engedhetett volna, s hogy a *quod* áttételesen a *gladio doloris*-ra is utal.

Az ÓMS. e helyén a névelős, 'én érzem a bú tőrét' értelmezés mindenesetre körülbelül olyan fokon lehet reális, mint a KT. *Ez oz ýſten* kifejezésének névelős fölfogása. Az ÓMS.-ban egyébként nincs más valódi vagy névelő-gyanús mutató névmás. Ha tehát itt névelős esettel lenne dolgunk, az azt jelentené, hogy ez az emlékünk a régi magyar nyelvjárások olyan típusába tartozik, amely a közelre mutató névmásból vagy abból is határozott névelőt fejlesztett. Mivel ilyen nyelvjárástípusunk a régiségben különösen sok volt, e lehetőség elvileg föltétlenül fönnáll. Kódexeink nagy részében igen sok példáját találjuk a közelre mutató névmásból lett határozott névelőnek, vagy legalábbis annak a névmási használatnak, amely már a névelőségbe való átmenet állapotában van: JókK. 73: *ez ew hywſegeſ lyanyat*, 77: *ez mondott*

ketſegtewl; BécsiK. 63: *èmv̀ . . . èllènſegǭc,* 166: *èz elèt kǫṅuebèn;* MünchK. 74va: *èʒ èn fiam; è te fiad;* NádK. 46: *ez cristus;* stb. Sőt — mint ismeretes — van olyan kódexünk is: az AporK., melyben a határozott névelő eléggé rendszeresen *ez* (l. Benkő, Nyjtört. 82; vö. még Berrár, TörtMondt. 124). Ezeknek a típusoknak egy része máig fönnmaradt, hiszen a magyar nyelvterület számos pontján, néhol nem is kis területen a jelenben is az *e, ez* névelő járja (l.: Benkő, Nyjtört. 82; Kálmán, Nyj.[2] 57).

Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy nincs igaza az EtSz.-nek (I, 110) abban, hogy a határozott névelő *e, ez* formája az *a, az*-ból illeszkedéssel lett rá következő palatalis hangrendű főnevek hatására. Ezt mind a régiségbeli, mind a mai nyelvjárási adatok tömege cáfolja, hiszen nem találunk sehol olyan típust, amelyben az *e, ez* csak palatalis szó előtt volna használatos. De ez az álláspont elvileg sem lehet helytálló, hiszen az anaphorikus mutató névmási visszautalás, amelyből a határozott névelő kifejlődött, a közelre mutató névmás esetében ugyanúgy lehetséges volt és rengeteg példával igazolható, mint a távolra mutatóban. Hogy e korábban erősebben párhuzamos névelő-fejlődés a nyelvjárások többségében — és ezt követően a köznyelvben — vagy kiavult, vagy létre sem jött, annak egyrészt a távolra mutató névmásnak feltehetően nagyobb anaphorikus ereje, másrészt az azonos funkciójú kettős alakok fenntartásának szükségtelensége lehet az oka.

A határozott névelő emlékeinkbeli helyzetét természetesen nemcsak a kijelölő jelzős mutató névmási használat oldaláról lehet nézni, hanem abból a szemszögből is, hogy a későbbi—mai magyar névelő-használat ismert típusainak milyen megoldások felelnek meg legkorábbi szövegemlékeinkben. E tekintetben rögtön meg kell állapítani, hogy vizsgált szövegeink terjedelme nem jelent föltétlenül akadályozó körülményt az egybevetésben, mivel szövegeinkben sok tucat olyan nyelvi helyzet van, amelyben a későbbi—mai magyarban a névelő használata vagy kötelező, vagy legalábbis lehetséges, legkorábbi szövegemlékeink szerzői mégis a névelőtlen megoldást alkalmazták.

A legtöbbször előforduló névelőtlen típusok a következők: a) Jelzőtlen főnevek; a példák nagy része személy- és helymegnevezésekre vonatkozik: HB.: *iſten, urdung;* HBK.: *vr;* KT.: *ana;* stb. HB.: *paradiſumut;* KTSz.: *feld[e]n, menýun;* ÓMS.: *wylagh;* stb. — b) Tulajdonságjelzős főnevek: KTSz.: *Scuʒ leanh[uʒ], muýun* [ɔ: *munýun*] *vol[o] latotuben;* ÓMS.: *ſyrou aniath;* GyS.: *ſcēt oltarū;* stb. — c) Tulajdonságjelzős (állandó jelzős) személynevek: HB.: *ſcen achſcin mariat, bovdug michael archangelt;* ÓMS.: *ygoʒ ſymeonnok;* stb. — d) Birtokos személyjeles puszta főnevek: HB.: *turchucat;* KT.: *ſciluttet;* ÓMS.: *wirud;* stb. — e) Személynévmásos birtokos szerkezetek: HB.: *mív iſemucut, w bunet;* KTSz.: *[e]n cuetſegum;* stb. — f) Birtokos szerkezetek birtokos jelzője előtt, akár jelöletlen, akár jelölt a birtokos jelző: KT.: *wýlag(noc) keʒdetuitul;* ÓMS.: *halal kynaal;* stb.; KT.: *ſcuʒ ſegnec tukere;* KTSz.: *yſtenſe[g]nec aniahuʒ;* stb. — g) Tulajdonságjelzős birtokos jelzőt tartalmazó birtokos szerkezetek előtt: KTSz.: *ſceuʒ leannoc lacadalma;* GyS.: *bbodug aſcunnac ſcemehel la[tatia];* stb. — h) Birtokos szerkezetekben a birtokszó előtt: KTSz.: *angol[u]cnoc corat;* GyS.: *Iſten fianach artotlonſaga;* stb. És még több más, ritkább típusban.

Ha ezt a képet összehasonlítjuk például a BécsiK. névelőhasználatával (ez utóbbira l. Imre: MNy. XLIX, 348—59), akkor azt tapasztaljuk, hogy bár vizsgált emlékeink leggyakoribb névelőtlen típusai ott is teljesen vagy túlnyomó részben névelőtlenek, mégis a BécsiK. névelőhasználata lényegesen kiterjedtebb, mint amit legkorábbi szövegemlékeinkben tapasztalhatunk. A mai névelő-használat pedig — melyet értelmezéseim B) változatai feltüntetnek — természetesen erős minőségi különbséget mutat szövegeink állapotához képest.

Vizsgált emlékeink igen nagy mértékű névelő-hiánya tehát szintén azt jelzi, amit a kijelölő jelzős mutató névmási előfordulások is vallanak: emlékeink a magyar határozott névelő kialakulásának igen kezdeti szakaszát tükröztetik, amelyben a fejlődés jobbára csak a mutató névmásból névelővé való átmenet, a kettő közti, pontosabban nem is kategorizálható állapot szintjéig jutott el. A legkorábbi szövegemlékeink és akár korai kódexeink közti eléggé markáns névelő-használati különbség még akkor is minden bizonnyal kronológiai tényezőkre: a határozott névelő kialakulásának a kezdeti szakaszából az erősebb elterjedési szakaszba való átmenetéről vall, ha bizonyos nyelvjárási különbségekkel e tekintetben is számot kell vetnünk.

Ez a kép már önmagában is erősen ellentmond Mikola (i. h.) fentebb érintett véleményének. A határozott névelő kialakulása a korai ómagyarra semmiképpen nem e folyamat befejezettségének, hanem éppen a jelenség kezdeti kibontakozásának képét rajzolja elénk. Mikolának az a nézete pedig, hogy korai emlékeink névelő-hiányát a névelőtlen latinból való szolgai fordítás okozza, éppenséggel tarthatatlan. Mert hiszen legkorábbi szövegemlékeink s köztük is főként és bizonyíthatóan a HB. és K., valamint az ÓMS. távolról sem szolgai fordítások, mégis erősen névelőtlenek, vagy legjobb esetben is a névelői fejlődésnek csak a csíráit tartalmazzák. Ugyanakkor a következő időszak kódexszövegei, melyeknek legnagyobb részében a latinból való legszorosabb fordításoknak szinte minden vonását tömegesen föl lehet találni, a névelő-használat egyre gyarapodó voltát mutatják. Ez az ellentmondás a latin névelőtlenség átültetésének föltevésével semmiképpen nem fér össze.

Hogy itt idegen nyelvi hatásról aligha lehet szó, azt a névelőhasználatban a magyar nyelvtörténeten mindvégig végigvonuló és egészen a máig eljövő lényeges nyelvjárási különbségek is alátámaszthatják. A vágai nyelvjárásban például a határozott névelőnek ma is majdnem olyan csekély szerepét találjuk, mint ami legkorábbi szövegemlékeinkből kibontakozik (l. Imre—Kálmán: MNy. LI, 518—9).

2. Legkorábbi szövegemlékeinkben határozatlan névelővel nem találkozunk, sőt még az *egy* számnév olyan használatával sem, amely a határozatlan névelőhöz vezető fejlődésnek akár a kezdeti útján elindult volna. A szövegösszefüggés az *egy* minden emlékünkbeli használatában biztosan jelzi, hogy kiemelten hangsúlyos számjelzőről van szó, 'egyetlen, csupán egy' jelentésben: HB.: *Heon tilutoa wt ig fa gimilce tvl, ifa ef num igg ember mulchotia ez vermut*; ÓMS.: *eggen yg fyodum*. Amikor e magyar szövegrészeknek a latin valamennyire is megfelel, ugyanez a helyzet: az ÓMS. példájára vö. „Fili dulcor *unice* | *Singulare* gaudium".

Hogy vizsgált szövegeinkben nincs példája a határozatlan névelőnek, sőt az ilyenné fejlődés lehetőségét magában hordó számnévi jelzőnek sem, az természetesen nem teszi teljesen kizárttá, hogy az emlékeink képviselte nyelvi típusokban legalábbis az utóbbi fejlődési helyzetek, mozzanatok ne lehettek volna meg. Az azonban a határozatlan névelő kódexeinkbeli állapotából mégis nagyon valószínűen következik, hogy későbbi—mai értelemben vett határozatlan névelő nem volt még a korai ómagyarban, nemcsak vizsgált szövegeinkben, hanem általában sem. Korai kódexeinkben megtaláljuk ugyan — ha nem is túlságosan nagy számban — az *egy* olyan használatát, amely már határozatlan névelői funkcióra vallhat: JókK. 6: *holot vagÿon egy iopap, es mondaſſonk egÿ miſet;* BécsiK. 1: *EG bironac napiban;* MünchK. 25rb: *Es im eg èmber vepvē ǫ hoʒia,* 33vb: *ȣ hoʒia vepec eg leań;* stb. De ilyenkor a latin szövegmegfelelőkben szinte mindig ott van a számnévi minőségű *unus (unius)*, amely jelzi, hogy a magyar szövegbe mért került be az *egy;* l. az előbbi példák latin megfelelőit: JókK.: „ubi est *unus* bonus sacerdos"; BécsiK.: „In diebus *unius* iudicis"; MünchK.: „Et ecce *unus* accedens ait illi", „et accessit ad eum *una* ancilla dicens".

Megjegyzendő, hogy kódexeinkben határozatlan névelő-féle használatban az *egy* helyén sokszor *egy néminemű* áll (l. pl.: JókK. 10: *egÿ nemÿ nemew helyel*, 160: *Egÿ nemÿnemew gyermekrewl;* MünchK. 27ra: *Eg neminèmo èmbern*ᶜ, 54ra: *eg neminēǫ pap*, 27vb: *eg neminèmǫ fedèlminec;* stb. Az ilyen típusú határozatlan névelői használatnak latin mintára való elterjedését jelzi, hogy a magyar kódexszövegek latin eredetijében az *egy néminemű* helyén szinte mindig 'egy, egyvalaki' jelentésű névmás áll; a MünchK.-ben, ahol az *egy néminemű* feltűnően gyakori, például rendszerint a *quidam* a latin megfelelője. Nem lehetetlen, hogy vizsgált szövegeinkben azért sem találkozunk a határozatlan névelői vagy névelő-szerű *egy*-gyel, mert a latinból való szövegátültetésnek ekkor még viszonylag korai szakaszában vagyunk, amikor a magyar szövegformálás, ha nem is stilárisan, de legalább grammatikailag még eléggé ki tudta vonni magát az erősebb latin hatás alól.

A latin nyelvi hatásra vonatkozó fenti utalás természetesen nem jelenti azt, hogy a határozatlan névelőnek a magyarban való kialakulása föltétlenül idegen mintára ment volna végbe. Az 'egy' jelentésű számnévből tudvalevőleg igen számos nyelvben, egymástól függetlenül is határozatlan névelő fejlődött. Mégsem tartom azonban lehetetlennek, hogy a latin hatás nemcsak a magyar határozatlan névelő használatának késői ómagyar kori erős terjedésében játszott közre, hanem szerepe lehetett a belső fejlődés megindulásának segítésében is.

A határozatlan névelőnek a magyar szövegekben a határozottnál valamivel későbbi megjelenése lehet véletlen is, és a kétfajta névelő keletkezésében és terjedésében nemcsak időbeli, de szerkezetbeli párhuzamosság is föltehető, a névmási kijelölő jelző és a számnévi jelző olyan továbbfejlődése révén, amelynek eredménye bizonyos fokú korrelációs ellentét: a jelzett főnév pontosabb vagy kevésbé pontos meghatározásával. De nem lehet számításon kívül hagyni azt a lehetőséget sem, hogy a kétfajta névelő kialakulásának kezdete nem esett teljesen egybe — tehát a szövegek tükrözte kronológiai kép eléggé valós —, s a meghatározottság kétféle jellege csak a két jelenség kibontakozása során került szorosabb összefüggésbe.

1. Emlékeink igekötő-használata a későbbi és főként a mai magyar nyelvi állapothoz viszonyítva elsősorban mennyiségi tekintetben jóval szerényebb mértékű. Ez kitűnik abból is, hogy mindegyik emlékünkben jópár olyan ige van, amely a magyar nyelvtörténet későbbi folyamán a megfelelő szövegszerkezetben nagyobbrészt csak igekötővel szerepel, a mai magyarban pedig rendszeresen igekötős ige felel meg neki. Még ha le is számítjuk szövegeink sok folyamatos múltú igealakját, amely a rendszerint perfektiváló szerepű igekötőt kevésbé kívánja meg (vö. Bárczi: MNy. XLI, 80 is), az igekötő nélküli használatot akkor is feltűnőnek kell tartanunk. De még a folyamatos múltak között is találunk olyanokat, amelyekben a puszta igealak nemcsak mai nyelvérzékünk szerint, hanem a régiségbeli használatban is szokatlan. Ilyen például a HBK.-beli *mente (kit vr ez nopun ez homuſ vilag timnucebelevl mente)*, ahol a *valamiből* vonzattal általában csak *ki-* igekötős használatra vannak példáink: l. pl.: BécsiK. 114: *ſem gonozocbol mènthètic ki magokat;* ÉrdyK. 611: *ky menthetnee purgatoriombol;* stb. (l. mégis JókK. 82: *alamÿznaert mentetteket*).

A kijelentő mód jelen idejű, valamint a felszólító módú igealakok között is van azonban egész sor, ahol a régiségbeli igekötő nélküli használat vagy ritka, vagy teljesen szokatlan, legalábbis az emlékeinkbeli előfordulások jelentésében, illetőleg szövegösszefüggésében. Ilyen például a HB. *eſ bulſcaſſa mend w bunet, bulſaſſa w bunet* tárgyas vonzatú *bocsát* igéje. A *bocsát* maga ilyen jelentésben nem tárgyas használatban is meglehetősen ritka: JókK. 150: *bewnert bocʒattatnak;* BécsiK. 206: *boʒaſſon iſtèn* (de már 243: *megboʒaſſon iſtèn*); MünchK. 24va: *hanʒer boʒaſſac nèki.* Tárgyasan azonban általában *mëg-* igekötős; pl. JókK. 68: *ez mondot fraternak vetket ÿrgalmaʒuan meg bocʒatna,* 149: *vetkedett meg bocʒatyak;* stb. — Eléggé ritka a HB. *Eſ ʒoboducha wt urdung ildetuitvl szabadít*-jának igekötőtlen használata is; pl. MünchK. 12rb: *de ʒabadoch mu̇kèt gonoʒtol.* Ez az ige azonban általában igekötős. Például a BécsiK.-beli igen számos előfordulása mindig ilyen, legtöbbnyire *mëg-*, néhány esetben *ki-* igekötővel. De a JókK.-ben is csak egyszer igekötőtlen: 59: *mykeppen aʒ ewrdewngewſt ʒabadoÿtotta,* másszor, nagyon számos előfordulásban soha. — Ugyanez mondható a HB. *iſa eſ num igg ember mulchotia ez vermut múlik*-jának ilyesféle, 'elkerül, elhagy, elmegy stb.' jelentésű használatáról. Egy-két igekötő nélküli előfordulása van ugyan tárgyatlan használatban (pl. MünchK. 36va: *Es muluā galileabèli tèngermèllǫl;* (de l. pl. JókK. 3: *nag bekeſeguel . . . el mulÿkuala*); tárgyasan azonban igekötős; l. már KTSz.: *angol[u]cnoc corat [ha]mar ele mulhaſſa;* l. még: BécsiK. 50: *Medoſyaknac tǫruènè zerènt mèllèt èlmulni nē illic* stb. — Az ÓMS. *Walaſth vylagumtul* és *Tuled ualmun* is eléggé magában áll igekötő nélküli használatában: a kódexekben efféle jelentésben mindig *el-*, illetőleg *mëg-* igekötővel: pl.: JókK. 27: *egÿknek feletewl mègualua;* BécsiK. 172: *Valaziatoc èl ǫket egmaſtol,* 262: *èlualic tetǫllèd;* stb. Stb.

Legkorábbi emlékeink nagymértékben igekötő-hiányos típusa tehát a későbbi—mai igekötő-használathoz viszonyítva világosan megállapítható.

2. Mindennek ellenére szövegeinkben jónéhány igekötő, illetőleg igekötővé fejlődőben levő határozószó van. Ezek ugyan alaki szempontból többnyire másmilyenek, másképpen viselkednek, mint későbbi—mai megfelelőik, funkcionális szempontból azonban jobbára már azonosak velük.

Alakilag két, egymással összefüggő feltűnő tulajdonságuk van. Az egyik az, hogy a *ki-* és a föltehetően szintén ide számítható *kiül-* kivételével olyan, morfematikailag világosan fölismerhető lativusragot viselnek, amelyre későbbi szövegeinkben már aránylag csak kevés példa van. A másik az, hogy közvetlenül az ige előtt állva sem tapadnak ahhoz. Ezt a tényt, amely a lativusrag meglétével szorosan kapcsolódik, a *ki-* egyetlen kivételével (ÓMS.: *kyniuhhad*) rendszeres különírásuk is jelzi: HB.: *mige ʒocoʒtia vola;* KTSz.: *ele mulha[ſa], mege turhe[ſe], mege lel[he]ſe, [m]ege turied, ele menuen;* l. még alább néhány igekötőszerű határozószói példát is.

E formákból az *-é* lativusrag eltűnése sok fejtörést okozott nyelvtörténészeinknek. A szóban forgó és ismételten eldöntetlenül mérlegelt (l. pl.: B. Lőrinczy, KT. és Sz. 158—9; J. Soltész, Igeköt. 18—9) kétféle magyarázat közül azonban az egyik, mely Melichtől (MNy. VI, 154—5) származik, semmiképpen nem fogadható el. Melich szerint az igekötő csak az ige után állva, kevésbé hangsúlyos helyzetben veszíthette el szóvégi magánhangzóját, s e rövidülés olyan természetű, mint a ragok rövidülése. Ez a felfogás azért téves, mert a ragok alakrövidülése — amely fonetikai jellegét tekintve is más természetű — szoros függvénye az előttük álló szóhoz való tapadásuknak; a hátul álló igekötő viszont — többek között az igei személyragozás miatt is — sohasem tapad, hanem önálló határozószóként viselkedik. Nemcsak a határozószókban, hanem az önálló lexéma szintjén maradt segédszók egyetlen típusában sem ismerünk efféle alakrövidülést. Nem vesztették el ezt a ragot a lativusragos önálló határozószók sem, legföljebb egy részükben (*ide, össze, tele; oda, haza;* stb.) az *-á/-é* közelebbről meghatározhatatlan időben *-a/-e*-vé vált. De éppen a szóban levő igekötők határozószói és ebből fejlődött névutói párjai (*megé, elé;* vö. még *közé, felé* stb.) a lativusi *-é*-t máig tartják.

Az alábbiakban hozzá fűzendő lényeges kiegészítésekkel ugyan, de alapjaiban jónak tartom viszont Horger magyarázatát (Nyr. XXXIX, 295—7; vö. még NyK. XLII, 315—6). Ő úgy gondolja, hogy az igekötőkben a lativusrag igét megelőző helyzetben, azzal való szoros összekapcsolódása következtében rövidült meg, majd tűnt el a második, hangsúlytalan nyílt szótagi vokális redukciója következtében. A hangalaki történéseket illetően ebben aligha lehet kételkedni; az igekötő alaki redukciója csak ilyen proklitikus helyzetben és ilyen lefolyással következhetett be, és innen hatolt át analogikusan az enklitikus helyzetű igekötőkre is. Ennek a fejlődésnek nem mond ellent az a J. Soltész (Igeköt. 19) felhozta érv, hogy a *ki-* igekötő *kivé* változata a JordK.-ben körülbelül egyforma arányokban fordul elő ige előtt és ige után állva, s ilyeténképpen ez a helyzet törvényszerűségek levonására nem alkalmas. A *ki-* ugyanis, mint alább még kitérek rá, típusában más, mint az itt tárgyalt igekötők, sőt az sem valószínű, hogy ez igekötőben a *kivé* változat volt az eredetibb alak. Egyébként — mint Horger (i. h.-ek) is utal rá — a *mëgé-, elé-* korábbi lativusragjának eltűnése az *-é-*

nek *í* > *i* változatán keresztül is történhetett; vö. SermDom. II, 94: *elÿ amulas*, 143: *megÿ odatlan* (vö. még J. Soltész, Igeköt. 21); vö. továbbá JókK. 86: *bely yewne.*

A pusztán hangtani alapállású magyarázat azonban — úgy hiszem — inkább a hogyanra, mint a miértre ad teljesen kielégítő feleletet. E változás indítéka vagy legalábbis lehetővé tevője véleményem szerint nem a szorosabb értelemben vett hangtörténet kereteiben keresendő, hanem szintaktikai és szemantikai tényezőkben. A kérdés lényege abban áll, hogy az a szintektikai viszony, amely az igekötő előzményét: a határozószót az igéhez fűzte, idővel szemantikailag nagy mértékben megváltozott. Az eredetileg jórészt lativusi funkciójú határozószók konkrét helyviszonyt jelölő képessége — a gondolkodás fejlődésével és absztrakciójával párhuzamosan — fokozatosan kibővült, sőt egyes esetekben szinte teljesen fölcserélődött elvontabb jellegű jelentéstartalmakkal: a cselekvés megkezdésének, fölerősödésének, folytonosságának, mozzanatosságának, nyomósításának, megtörténtének, megszűnésének, célon túli folytatásának, eredményességének stb. stb. kifejezési képességével. Hogy ez a fejlődés határozószói—igei kapcsolatokban igen korán, jóval vizsgált emlékeink ideje előtt, jól bent az ősmagyarban, sőt talán még a rokon nyelvekkel való együttélés szakaszában elindult, azt bizonyítják első szövegemlékeink, amelyekben ezek közül az elvontabb funkciók közül néhány, de főként a perfektiváló árnyalat — amely különösen sokmozzanatú jelentésfejlődés egyik végállomása — már megtalálható. És hogy e funkcionális átalakulás még a határozószói ← igekötői szerepű nyelvelemek alaki redukciója, azaz lativusragjuk lekopása előtt történt meg, arra szövegeink igekötői szintén biztos adalékokkal szolgálnak. Szövegeinknek még az eredetibb helyhatározói funkciót leginkább megtartó *el-* igekötős igéi is hordoznak már magukon például perfektiváló funkciót, anélkül, hogy igekötőjük korábbi *elé-* alakja redukálódott volna: KTSz.: *angol[u]cnoc corat [ha]mar ele mulhaf[fa]; ele menuen bethle[hembele].* Nem is szólva a *mëg-* igekötős igékről, amelyekben a perfekció képzete — az eredeti határozószói alak megtartásával — már teljesen túlhaladta a határozószó eredeti funkcióját: KTSz.: *[men]ecnec eget mege turhe[ffe], nazaret [v]arafat mege lel[he]ffe; me[necnec] eget [m]ege turied.*

Ha viszont — mint látható — ezeknek az igekötőknek a funkcionális átalakulása alaki redukciójukat messze megelőzően végbement, akkor nagyon kézenfekvően adódik az a feltevés, hogy az alaki redukció, vagyis az eredetileg rajtuk levő lativusrag eltűnése okozati viszonyban van a funkcióváltással — mint ahogy ez a nyelvi fejlődésben tapasztalható. Valóban, ezek a szintaktikai—szemantikai szerepükben erősen átalakult igekötők a nyelvérzék számára egyre inkább elszakadtak konkrét lativusi viszonyt kifejező határozószói előzményüktől, s még inkább azok nevezőszói alapszavától: tehát az *elé-* igekötő az 'elülső részre, eléje, előre stb.' jelentésű *elé* határozószó-névutótól, valamint az 'elülső rész, eleje' jelentésű *el* főnévtől; ugyanígy a *mëgé* igekötő a 'mögöttes részére, mögötte levő helyre, hátulra stb.' jelentésű *mëgé* határozószó-névutótól, valamint a 'mögötte levő terület' jelentésű *mëg* (birtokos személyjellel *mëge* ~ *möge*) főnévtől. Ebben a helyzetben a hasadásnak be kellett vagy legalábbis jó okkal be lehetett következnie. Nyilvánvaló, hogy az alaki különbséget az

igekötő és a határozószó-névutó között kellett megteremteni, mert a funkcionális keveredés—tévesztés veszélye itt volt a legnagyobb (l. később emlékeink olyan határozószó-névutóit is, melyek főnév és ige közt, lényegében mindkettőhöz kapcsolódva állanak). Ez a szükségszerű vagy legalábbis célszerű hasadás történt meg végeredményben a lativusrag elveszésével, amely fejlődményt az igekötőnek az utána álló igéhez tapadása folytán a hangsúlytalan, második nyílt szótagos helyzet is segítette. Az igekötők és az alapszavukul szolgáló főnevek teljesen eltérő szintaktikai helyzete és szerepe folytán az semmi közlési zavarral nem járt, hogy a lativusrag lekopásával az igekötő alakilag „visszatért" alapszavához.

Az ilyen okokra visszamenő fejlődésmozzanatok természetesen nemcsak a vizsgált emlékeinkben szereplő és ezért pédaként szerepeltetett *el-* és *mëg-* igekötő esetében jelentkeztek, hanem más igekötőkben is, például a *fël*-ben (ennek emlékeinkbeli szerepéről l. még alább is), és részben a *bel*-ben is (erről l. a névutókról szóló részt). Olyankor, midőn egyfelől az igekötő, másfelől a határozószó-névutó között látszólag nem ment végbe ilyen hasadás (*túl, át* stb.), ott sem biztos, hogy egyszerűen csak az adott változási potencialitás meg nem valósulásáról van szó. Könnyen lehetséges, hogy a régiségben és a nyelvjárásokban oly gazdagon burjánzó *túl* : *túlnan, át* : *által* stb. típusú kettősségek kifejlődése hasonló hasadási kísérleteknek köszönheti létét, csak később az alaki és a funkcionális helyzetek ismét összekeveredtek. E kérdéseknek a tüzetesebb taglalásába azonban már csak azért sem bocsátkozom, mert ezek az igekötők tárgyalt szövegeinkben nem fordulnak elő.

A *mëg-* igekötőről még csak annyit, hogy annak a HB.-beli *hug turchucat mige ʒocoʒtia vola* szövegösszefüggésben való előfordulását Bárczi (MNy. XLI, 79—81) a perfektiválás egy különleges fajtájának magyarázza, tekintve a latin praeteritum imperfectum helyén álló magyar összetett folyamatos múlt és a közönséges perfektiváló szerep közti bizonyos fokú összeférhetetlenséget. Úgy véli, hogy itt az igekötő és az ige kapcsolatának jelentése 'majdnem megszakasztotta'. Érvelését tulajdonképpen el lehet fogadni, annál is inkább, mert a mögöttes tartalom ezt nagy mértékben alátámasztja: Ádámnak és Évának vagy csak Ádámnak a torkát — attól függően, hogy mi a birtokos személyjel értéke (l. előbb) — nem szakíthatta szét a tiltott gyümölcs leve, mert akkor meghalt(ak) volna; ám a bibliai történet meg a HB. szövegösszefüggése szerint is továbbélt(ek). Mindamellett a *mëg-* efféle, a perfektiválás on belül enyhítő, megengedő szerepének feltevésén kívül másféle magyarázatok is lehetségesek, tekintve ez igekötőnk sok egyéb funkcióját, például a mozzanatosságot, folyamatosságot, nyomósítást stb. Sőt Mészöly (NytörtFejt. 5—7, ÓmSzöv. 199) a HB. *mige ʒocoʒtia vola* kapcsolat *mige* igekötőjének nem is tulajdonít jelentőséget a 'majdnem' értelem kifejlődésében, hanem csupán az igeidő stíluseszközként való felhasználásában látja e jelentésárnyalat magyarázatát, későbbi magyar analógiákkal is támogatva felfogását. Ez a vélemény is meggondolkodtató.

3. Az ÓMS.-ban is meglevő *ki-* igekötőt — és a párhuzamos problematika miatt tegyük mindjárt hozzá az emlékeinkben nem szereplő *el-* igekötőt is — általában az

előbb tárgyalt igekötőkkel azonos típusúaknak szokás venni. A közfelfogás szerint ezek egy **ki* és **lë* alapszó lativusragos származékai, s így eredeti alakjuk *kivé*, *lëvé* volt, amely ugyanúgy rövidült, mint a *mëgé*-ből a *mëg*-, a *fëlé*-ből a *fël*- stb. (l. pl.: Horger: Nyr. XXXIX, 295; Klemm, TörtMondt. 257; J. Soltész, Igeköt. 18, 23, 28; TESz.; MSzFgrE.). Ennek megfelelően jelentésfejlődésük is ugyanúgy ment a konkrét lativusi helyhatározástól az elvontabb szerepek felé, mint említett társaiké.

E felfogásnak látszólag a következő támogatói vannak. A *kivé*-n és a *lëvé*-n világosan felismerhető az *-é* lativusrag, amely a legtöbb igekötőnk eredeti alakjának tartozéka, a *ki* és a *lë* viszont ezt nem tükröztetik, hanem maguk látszanak alapszavaknak. Márpedig a határozószókban, melyek az igekötők előzményei, alapszót és határozóragot „kötelező" keresnünk. Továbbá a *kivé* és a *lëvé* kimutatható a régiségből, ma pedig nincs ilyen alak, a hosszabb alakok tehát archaizmusoknak látszanak.

Mindezek ellenére a *kivé* és a *lëvé* eredetiségének hitében a *ki* és *lë* alakokkal szemben nemigen tudnám nyelvészeinket követni. Több olyan körülmény van ugyanis, amely erős kétségeket ébreszt az eddigi felfogások föltétlen hitelével szemben. E körülmények oda mutatnak, hogy a *ki*- és a *lë*- általában is más típusú igekötő, mint előbb tárgyalt társai. Mivel emlékeinkben e két igekötő közül csak a *ki*- fordul elő, a továbbiakban ezzel foglalkozom valamivel részletesebben, de a *lë*-vel minden vonatkozásban megnyilvánuló párhuzamossága miatt az utóbbi érintését sem kerülhetem el.

Alaki szempontból a *ki*- és a *kivé*- változat viszonya gyökeresen ellenkezője annak, amit az előbb tárgyalt igekötő-csoporttal kapcsolatban tapasztaltunk. Nemcsak az ÓMS.-ban, hanem az összes XV. századi kódexben — ahol pedig ez az igekötő óriási számban fordul elő — kizárólag csak a *ki*- alakkal találkozhatunk mind proklitikus, mind enklitikus helyzetben. A *kivé*- első jelentkezése a JordK.-ből való, de érdekes módon ott mindjárt nagy számban fordul elő (vö. J. Soltész, Igeköt. 19 is); l. pl. (az RMNy. lapszámozása szerint): 381: *kywe yzeenek*, 385: *meenetek kywe*, 389: *kywe emely* stb. Más XVI. századi kódexeinkben viszont már többnyire szórványosan található, még legtöbb az ÉrdyK.-ben; pl. 63: *kywe teryed*, 508: *mwleek kywe*, 611: *kywe yweenek* stb.

De jelentékeny eltérést találunk a *ki*- igekötő és előbb tárgyalt társai között funkcionális tekintetben is. Mint láttuk, az *el*-ben és főként a *mëg*-ben már igen korán, jóval legrégibb szövegemlékeink előtt kifejlődtek a konkrét helyhatározást túlhaladó, elvontabb jelentésárnyalatok. Ugyanakkor a *ki*-ben ilyet a XV. században is még alig-alig találunk. Legkorábbi kódexeink ennek az igekötőnek még általában a teljesen konkrét, lativusi irányú helyhatározását tükröztetik, legtöbbnyire térbeli mozgást jelentő igék mellett: JókK. 69: *kÿ nem futott*, 99: *ky boczatnÿ*, 161: *ky hozuan* stb.; BécsiK. 1: *ki erede*, 7: *ki tèreituen*, 110: *ki hozlac*, 268: *ki iǫni* stb.; MünchK. 21rb: *ki iǫ*, *ki megen*, 22ra: *ki mènuen*, *ki iǫuē* stb. Lényegében ezt a képet mutatják XVI. századi kódexeink is: a *ki*- lativusi irányú helyhatározása mellett csak elvétve bukkanhatunk elvontabb funkciójú előfordulásra (vö. még: Klemm, TörtMondt. 257—8; J. Soltész, Igeköt. 105), s a konkrét helyhatározást messze túlhaladó szerep

(*kiismer, kidolgoz, kibír, kifárad, kihal, kipihen* stb.) meg még inkább az újabb korok terméke.

Lehet, hogy ennek a jelentéstani különbségnek az érdekes, de ugyanakkor érthető vetülete az a helyesírási különbség, amely például a *ki-* és a *meg-* igekötő írásában korai kódexeinkben tapasztalható. E körülmény számbavétele még akkor sem mellőzhető, ha az egybeírás és a különítás tényének régi emlékeinkben általában nem szabad különleges jelentőséget tulajdonítanunk. Elsősorban a BécsiK. és a MünchK. szövegében a nagy rendszerességgel külön írt *ki*-vel (néhány adatát l. előbb) ellentétben a *mëg-* egybeírása szinte kivétel nélküli: BécsiK. 115: *megzabadolnac*, 116: *megfertez-tètnèc*, 122: *megièlentǫ*, 133: *megzabadeitot*, 208: *megelegettec* stb.; MünchK. 28ra: *meghala*, 29ra: *megſcènteli*, 33va: *megrakhatom*, 40rb: *megȝoreit'acuala*, 53rb: *megèſmèrtè* stb. Megjegyzendő, hogy a *mëg-*, *fël-*, *el-* típusú igekötők proklitikus helyzetben a JókK.-ben is sokszor egybeírtan találhatók igéikkel: pl. 5: *elhadnÿ*, 8: *eloȝtuan*, 9: *felmagaȝtatott*, *elmene*, 10: *megmonduan*, 13: *meglatnÿ*, 16: *felemeluen* stb. A *ki-* viszont a későbbi kódexekben is jórészt különírtan szerepel. Úgy látszik, hogy a *ki*-t erősen és tartósan jelentkező konkrét helyhatározó funkciója a nyelvérzék számára sokáig inkább a külön lexéma értékű határozószók csoportjába állította. Ez a körülmény arra is figyelmeztethet, hogy az ÓMS. *kyniuhhad* adatában az igekötővé válás folyamata alkalmasint az egybeírás ellenére sem ment még teljesen végbe. De ha az ÓMS.-ban az egybeírás ténye kissé feltűnő is, a *ki*-nek az igekötők vagy azok legközvetlenebb előzményei közé tartozását természetesen nem kérdőjelezheti meg. A korai *ki-* igekötős alakok ritka egybeírására egyébként l. pl.: JókK. 31: *enkÿmegÿek*, 67: *kyuaÿa;* AporK. 78: *kimeńetibe*, 81: *kiuetteſſenek;* stb.

Lényegében ugyanez a kép a *ki*-vel jellegében egészen közeli rokon *lë-* esetében is. A XV. század rengeteg — és általában külön írt — *lë-* adatának kizárólagossága mellett a *lëvé-* itt is a JordK.-ben jelentkezik legnagyobb számban: 244: *veſſee lewe*, 291: *teetettenek eett lewe*, 300: *lewe veteek*, 402: *lewe hwlnak* stb. De van jópár *lëvé* adat például az ÉrskK.-ben is: 107: *lewe eſwen*, 112: *lewe zallottam*, 286: *lewe haythwan* stb. A konkrét lativusi irányulás jelentéstartalma a *lë- : lëvé*-ben is úgyszólván kizárólagos.

Merészség volna azt állítani, hogy a *kivé* és a *lëvé* változatok ilyen viszonylag kései előfordulásai nem lehetnek nyelvjárási szinten, bizonyos nyelvjárási típusokban megőrzött archaizmusok. Mint ahogy az igekötők eredeti, konkrét lativusi funkciójukat is gyakorta megtartják, sőt bennük az elvontabb jelentéstartalmak kialakulása sem föltétlenül „kötelező", noha az újabb magyar nyelvfejlődést ezek már általában nagy mértékben jellemzik. Mégis az említett körülmények fölötte gyanúsak, s a XV—XVI. század nagy tömegű adata miatt a kronológiai tények különösen nem mellőzhetők.

A kérdés lényege az, hogy a meglehetősen egyértelmű tényekkel szemben semmi nem kényszerít bennünket arra, hogy a *kivé* és *lëvé* alakokat eredeti változatoknak tartsuk, illetőleg fejlődési menetüket a *mëgé-*, *fëlé-* típusú igekötőkkel kronológiailag azonosnak vegyük.

A *ki-* és a *lë-* alapszava szempontjából ezt a kérdést eléggé nehéz megfogni, mert az etimológiai problematika nem teljesen világos, főként a *lë-* esetében, melynek finnugor

eredete nagyon bizonytalan (l.: TESz.; MSzFgrE.). A *ki-* legalább ugor kori származása ugyan jóval biztosabb lábakon áll (l.: TESz.; MSzFgrE.), de az a főnévi alapalak (**kiβ*), amelyet ki szoktak következtetni, már erősen kétséges. Kétséges mindenekelőtt azért, mert a *kivé- v*-je az *-é* lativusrag előtt minden bizonnyal hiátustöltő, nem pedig a tő tartozéka, illetőleg egyes rokon nyelvi megfelelőkben mutatkozó *-m* képzőelem magyar *-v* képzőpárja. A *v* későbbi, hiátustöltő járulékelem voltát több körülmény is sejteti. Így például a *lëvé-* igekötő-alak, amelyben a *v* szintén hiátustöltő, **lëv-* tőre semmi okunk gondolni (vö. *lënn*, *lënt* is). Továbbá a *kinn*, *kint* alak, melyben a TESz. minden alap nélkül tesz föl **kiv-* tövet. És nem utolsósorban a R. *kíl ~ kűl*, mely koránt sem biztosan a *kívül* összerántása (l. még *killebb*, *kijjebb* is), hanem a *v* az utóbbiban is sokkal inkább hiátustöltő (vö. ÓMS. *kyul* is!).

Mindehhez hozzá kell számítani azt a semmiképpen nem mellőzhető ellentétet, amely a többi ősi magyar igekötő és a *ki-*, *lë-* alapszava közt fönnáll. Míg a *mëg-*, *fël*, *el-*, *be- ~ bé-* határozószói (névutói) előzményeinek főnévi alapszavai a magyarban konkréten kimutathatók, sőt máig élnek, addig sem a *ki-*, sem a *lë-* határozószói előzményei főnévi vagy akár névmási alapszavainak semmi nyomuk. Az már önmagában is igen feltűnő tény, hogy a két igekötő-csoport alapszava szempontjából a magyar nyelv rendszerében két egészen eltérő típust mutat.

E körülmények mindenekelőtt a *ki-* és a *lë-* határozószói előzményének igen régi voltára vallhatnak. Más, itt nem részletezhető okok miatt is kevés kétségem van afelől, hogy a *lë-* etimológiai bizonytalanságai ellenére is ezek a nyelvi elemek legalább alapszavukban ősi eredetűek, sőt azt sem tartom elképzelhetetlennek, hogy még a magyar nyelv önálló életét megelőző időkben határozószóvá fejlődtek. Mindenesetre határozószói mivoltukban megelőzhették a *mëgé*, *fëlé-* stb. csoportot, amely mint határozószói alakulat aligha régebbi az ősmagyarnál.

Ha viszont többek között alapszavuk hiányában is a *ki-* és a *lë-* — hangalaki szempontból mutatis mutandis — maguk látszanak képviselni az alapszót, akkor magyarázatra szorul kétségtelenül ősi határozói funkciójuk, illetőleg határozószói mivoltuk, mert hol van rajtuk a primér ragelem. Tudvalevő ugyanis, hogy az uráli—finnugor alapnyelvben az ilyen típusú tőstruktúrák csak névmásokban és indulatszavakban fordultak elő.

Az nem valószínű, hogy ezek a magyarban igekötővé fejlődött határozószók nem viseltek eredetileg határozóragot, azaz alapszavuk maga fejezett ki lativusi irányulású határozói irányt. Bár a más szófaji osztályból való átértékelődés feltevése talán nem volna teljesen abszurd, például a *ki-*ben esetleg kifelé parancsoló indulatszói eredetre is lehetne gondolni, s ezzel kapcsolatban arra is, hogy e szócskák vokálisuknak a lativusraggal egyező vagy ahhoz közel álló volta miatt a ragcsatlakozást nem is kívánták meg, sőt éppen hangalakjuk is elősegíthette lativusi funkciót kifejező határozószóvá válásukat. Az elvi lehetőség ellenére is azonban ez eléggé nagy mértékben ingyen hipotézis, analógiákkal nem lehet támogatni, s ellentmond mind a magyar határozószók főnévi vagy névmási tő + primér határozórag típusú morfematikai kialakulásának, mind annak, hogy a *ki-* és a *lë-* igen erősen konkrét helyhatározói

szerepű, mely szerep mellett sokáig semmi más olyan jelentéstartalom nem tűnik föl, amely még új fejleményként sem, nemhogy relictumként volna értékelhető.

De a *ki-* és a *lë-* sajátos ügyében nem is igen kell ilyen jellegű feltevésekhez folyamodni, hiszen a magyar hangtörténeti fejlődés és e fejlődés korábbi állapotának konkréten is igazolható maradványai kezünkbe adják a kérdés kulcsát. A *ki-* és a *lë-* ugyanis magán viselheti a lativusragot, csak a hangalaki fejlődés e formai jegy világosabb tükröződését már az ősmagyarban elmosta. Hogy efféle típusú lativusragos alakulatok így fejlődtek, az egyáltalán nem példátlan. Ott van — mondjuk — a *ha*, R., N. *há* határozószó—kötőszó, amely a *ho-* ~ *ha-* névmástő lativusragos alakja (l. TESz.). Eszerint e két igekötőnk korábbi határozószó-előzményének hangalakja is *kí* és *lé* lehetett, s a vokális-rövidülést csak a többszótagos szavak ilyen szóvégének analógiája hozta meg, mint annyi más egyszótagos szavunkban; a *ha* mellett l. pl. a *mi*, *ti* névmások, a *fa* főnév stb., stb. alakfejlődését. A *kívül* s ennek eredetibb morfematikai alkatú *kíl*, *kűl* formája ezt a hosszúságot őrizheti, mint ahogy talán egyes régi írásváltozatok (pl. DebrK. 117: *kih*) is erre mutathatnak. (Ide vonatkozóan l. még alább, az ÓMS. *kyul* szavával kapcsolatban mondottakat is.) De a *lë-* esetében sem kell keresgetnünk a hosszú magánhangzós *lé-* változatokat: megvannak azok a régiségben éppen úgy, mint a mai nyelvjárásokban (l.: TESz.; ÚMTSz.).

Szóban levő két igekötőnk ősi alapszavának tővégi vokálisa — melyre a rokon nyelvi megfelelők a *ki-* esetében biztosan, a *lë-*ében az etimológia bizonytalansága miatt feltételesen mutatnak is — a lativusraggal diftongikus kapcsolatot alkotva viszonylag korán monoftongizálódott (l. e kérdésről a tőtani fejezetben is), tehát a kései ősmagyarban, de legalábbis a korai ómagyarban e határozószók (→igekötők) egyszótagúakká váltak. Aligha lehet tehát arról szó — erre semmi jel nem mutat — hogy a *kivé*, *lëvé* változatok ennek a hangtörténeti fejlődésnek a legelső szakaszából származtak volna. Mint ahogy az is teljesen valószínűtlen, hogy a *kí* és a *lé* formák a *kivé*-ből és a *lëvé*-ből „rövidültek" volna akár a formánsokban szokásos rövidüléssel, hiszen nem is kerültek ilyen morfofonetikai helyzetbe, akár egyszerejtéssel, amelynek még ritka volta is más fonetikai helyzetet kívánt volna meg.

Míg a *mëgé-*, *fëlé-*, *elé-* típusú igekötők alakredukcióját, tehát lativusragjuk elvesztését — mint előbb jeleztem — az előzményükül szolgáló és párhuzamosan névutóként is fennmaradt határozószók zavaró homonímiája is elősegíthette, addig a *kivé*-vel és a *lëvé*-vel kapcsolatban alakrövidítő hatóerőként ezt sem lehet számításba venni, mivel ez utóbbiak névutóvá nem fejlődtek. Illetőleg egyetlen szókapcsolatban: a *számkivet*-ben, ott is csupán a DebrK.-ből ismert adatokban (61: *vettettenek uala zankiue*, 72: *vettetet vala zankiue*) a *kivé* névutószerű használatát láthatjuk. Ez azonban nem olyan erős bizonyíték sem a *ki*-nek, sem *kivé-* változatának névutóvá válása mellett, mint ahogy azt Budenz (Nyr. VI, 145—7) alapján felteszik (vö. TESz. is). A *számkivet ki*-je átértékelődhetett éppen a régi igekötős kapcsolatú *kivet* (l. már a MünchK. 86vb: *ki vète mēd a' templombol*) alapján is úgy, hogy a szerkezetben az igekötőt névutónak érezve ragtalan főnévhez kapcsolták. A ragtalan főnévhez a *ki* azért is viszonylag könnyen hozzákapcsolódhatott, mert a 'kifelé' jelentésben is

szereplő *kíl, kűl, kívül* stb. eredetileg szintén ilyen jelleggel vált névutóvá: JókK. 147: *aʒ kapukewl ne menÿe;* BécsiK. 23: *a varos kivǫl vizi* stb. Hogy a nyelvérzék számára ez a szerkezet a XVI. században már a *szám* előtag mibenlétét, jelentését tekintve érthetetlen volt, azt nemcsak a legtöbbnyire *szánkivet* írásmód jelzi, hanem több más, népetimológiás jellegű elváltoztatás is; l. pl. CAL. 123: *Szánkó vetésre*, 399: *Szárakiuetet* stb. Ilyen helyzetben pedig a szerkezet viszonyító eszközeiben való átértékelődésnek tág tere nyílhatott. De ha a *számkivet*-ben a *ki-* mégis mint névutó keletkezett, akkor is csak egészen elszigetelt analógiás alakulatként értékelhető, a *ki* határozószó-igekötő alapján. Ám ez utóbbi lehetőség sem bizonyít semmit a *kivé* forma eredetisége mellett. Nem bizonyít nemcsak a *számkivé vet* alak elszigeteltségét tekintve a *számkivet* változat rengeteg XV—XVI. századi adatával szemben, hanem azért sem, mert az utóbbi változatot a szókapcsolat adatai ugyanúgy másodlagosnak mutatják, mint a *ki-* igekötő *kivé-* formáját. A XV. században ugyanis a *számkivet* mindig *ki*-s és nem *kivé*-s; l. pl.: SermDom. I, 219: *ʒamkiueteth*, II, 753: *ſam kÿ veteſnec;* AporK. 112: *ʒanky weteſben;* FestK. 139: *zaankywetheeſnek* stb.

Ha tehát a *kivé* és a *lëvé* nem előzményei a *ki*-nek és a *lë*-nek, s rajtuk az *-é* lativusrag nem azonos közvetlen módon a *kí* és *lé* formákban rejtőző lativusraggal, hanem a *ki* : *kivé* és a *lë* : *lëvé* előzmény—következmény viszonya éppen fordított az eddig feltettnél, akkor választ kell adni arra is, hogyan keletkezett a másodlagos *kivé* és *lëvé*. Nézetem szerint aligha úgy, hogy a korábbi, határozószói mivoltukban *-é* lativusraggal ellátott és e formát névutóként is megtartó *mëgé-*, *elé-*, *fëlé-* típusú igekötők analógiája hatott rájuk. Ezt a lehetőséget ugyanis a kronológiai tények nemigen engedik meg, hiszen a *mëgé-*, *elé-*, *fëlé*-féle igekötők addigra már alakredukción mentek át, mire a *kivé* és a *lëvé* nyelvünkben ténylegesen igazolhatóan megjelenik.

A megoldás sokkal inkább a nyelvnek abban az ismert tulajdonságában, illetőleg a beszélőknek abban a mindig érvényesülő szándékában keresendő, hogy a szintaktikai viszonyt világosan, határozottan ki akarják fejezni, s főként ahol ezt a szórend kötöttsége nem teszi lehetővé, bőven élnek a formális grammatikai jelölések lehetőségével, gyakran akár az ilyen eszközök duplázásával is (l. az *őtet* vagy akár a *bontat*-féle alakulatokat; l. továbbá *hazulról*, *nálánál* stb.). A *ki-* és a *lë-* igekötők alapvető és sokáig szinte kizárólagosan fenntartott konkrét határozói funkciója is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a lativusi jelentéstartalom megerősítésére meg a latin *ex-* föltétlen hű visszaadási szándéka következtében is az *-é* lativusragot rátették a korábbi rövidebb igekötő-formákra. Ilyen jellegű fejlődést éppen a határozói viszonyok pontosabb kifejezési törekvésének jegyében másutt is tapasztalhatunk a magyarban. Például mind az *el, fël-*, mind a *ki-*, *lë-* típusú igekötőkhöz nyelvjárási szinten a *-felé*, *-fele* irányt jelző megerősítő elem járul: *ëfele romlik*, *derűl kifele*, *veszi előfele*, *megfele döglik* stb.; sőt ez a jelenség még egyéb lativusi irányulású helyhatározásokban is feltűnik: *apámho fele*, *vasútra fele* stb. (HORGER, Nyj. 169; KÁLMÁN: MNy. XLVIII, 237; SEBESTYÉN: MNyj. III, 35—51). De a régiségből is ki tudunk mutatni olyan határozószói → igekötői alakulást, amely voltaképpen szakasztott párja lehet a *kivé*-nek és a *lëvé*-nek, mivel a lativusi rag benne alkalmasint kétszer van meg: ez az *elé*

határozószó—igekötő—névutó hosszabb, jelölésbelileg „túlbiztosított" *elévé ~ elővé* formája (erről l. később részletesebben). Egyébként az előbb érintett eredetibb *számkivet* alak szórványosan *számkivé vet*-té formálódása is ennek a túljelölési törekvésnek a jegyében történhetett meg. E kifejezés latin szövegelőzményeiben szereplő *expellere, exulare, foris bannire* igealakoknak a fordítók részéről történő pontosabb visszaadási törekvése természetesen itt is részt kaphatott a *ki* :> *kivé* alaki változásban.

4. Amennyire kétségtelen, hogy az ÓMS. *kyniuhhad* alakjában a *ki-* igekötő, illetőleg annak legközvetlenebb határozószói előzménye szerepel, annyira kétségekkel terhes az ÓMS. másik, egyes feltevések szerint ide vonható adata, az *en iumhumnok bel bua qui fumha nym hyul* szövegrész *qui* szócskája. A korábbi értelmezésekkel (l. pl.: Négyesy: MNy. XXIII, 274; Mészöly: NéNy. V, 151) szemben, melyek itt vonatkozó névmást láttak, G. Eckerdt [Elekfi] (MNy. XXXVIII, 192—4) elsősorban verstani meggondolások alapján a *qui*-ben a *hyul* igekötőjét kereste. Bár később ettől a véleményétől Elekfi (MNy. XLVI, 49—50) tulajdonképpen elállt, mint számításon kívül még sem hagyható lehetőséggel, a kérdésfelvetéssel foglalkoznom kell.

Az, hogy az esetleges igekötő ebben a szövegrészben ily messze került igéjétől, illetőleg hogy közöttük tagadó jellegű határozószó, valamint tagadószó áll, a *qui* igekötő volta ellen nem vallana, hiszen erre példák már korai kódexeinkben is vannak (vö. G. Eckerdt: MNy. XXXVIII, 194). Ha a KTSz.-nak *fele... mvnybe[le] ha tekunte* szövegrészletében a *fele* a *tekunte* igekötője volna, vagy legalábbis az igéhez igekötővé válni kezdő határozószóként szorosabban is kapcsolódna (l. erről alább), akkor — bár más típusú közbevetéssel — itt is az igekötő és igéje jelentékenyebb mértékű szórendi szétválásának példájával, mégpedig a legkorábbival, állanánk szemben.

Az ÓMS. *qui*-jének igekötői értelmezése körül azonban más — súlyos — bajok vannak. Mégpedig azok, hogy a *ki-* igekötő legföljebb mai nyelvérzékünk szerint kapcsolódna a *hyul* igéhez, a szótörténet azonban mást vall. A *hyul* igét — mint majd a szövegmagyarázatok során még visszatérek rá — kétféleképpen is föl lehet fogni: egyrészt a mai *hűl* igének, másrészt a *híul* 'kiürül; üresen hagy, marad; eltávozik stb.' igének megfelelőjeként. Ám hogy az ómagyarban bármelyik *ki-* igekötős lett volna, arra sem adataink nincsenek, sem a *ki*-vel kapcsolódó igék jelentéstipológiája nem teszi ezt valószínűvé. Mint Pais (MNy. XXXVIII, 296) rámutat, a *kihűl*-re az első példa Faludi Ferenctől ismeretes, s ezt a nagy időkülönbséget a szótörténet nem bírhatja el. De hozzá kell tennem, hogy a *ki*-nek az ómagyarban rendszerint igen konkrét helyhatározói jelentése és főként mozgást jelentő igékhez való kapcsolódása (l. fentebb) a *kihűl* ilyen korai létrejöttét nem is igen tette volna lehetővé; tehát ez az ige tényleges szótörténeti hiánya nem véletlen. Nincs azonban példánk a *híul ki-* igekötős változatára sem; a NySz.-ban is csak *el-* és főként *mëg-* igekötős kapcsolatai fordulnak elő. De ez sem véletlen. A *kihíul*, bár a *kihűl*-nél jobban beleillene a *ki-* igekötő ómagyar

igekapcsolódási rendszerébe, erősen tautologikus, szükségtelen alakulat volna, hiszen a *hiul* jelentése maga is kifelé irányulást tartalmaz.

E tényleges szótörténeti kritériumok mellett már csak egy kis ráadás, de talán mégsem számításon kívül hagyható mozzanat az a helyesírási érv, amely az ÓMS. valóban *ki-* igekötős *kyniuhhad* adatának (vö. még ÓMS.: *therthetyk kyul*) és ilyenül fölötte kétesen felfogható *qui . . . hyul* adatának ellentétére épül. A *qui* írásmód a latin vonatkozó névmás írásmódjával azonos (vö. Négyesy: MNy. XXIII, 374), s talán nem véletlen, hogy például a KT. és Sz.-ban is sok példában, következetesen *qui*-nek írva találjuk a magyar vonatkozó névmást.

Így hát több oldalról mérlegelve is nagyon csekély a valószínűsége annak, hogy az ÓMS.: *qui . . . hyul* adatában a *ki-* igekötőt kereshetnénk. A *ki* e szövegrészben minden bizonnyal a megelőző szövegrész *(en iumhumnok bel bua)* hiányzó, állítmányi értékű *az* mutatószavára visszautaló kötőszói szerepű vonatkozó névmás (vö. Pais: MNy. XXXVIII, 296).

5. Van tárgyalt szövegeinkben néhány olyan határozószó (névutó) is, amelynek igekötői funkciója, illetőleg igekötővé fejlődő volta több-kevesebb valószínűséggel föltehető.

Ezek közül legelsősorban az ÓMS. *therthetyk kyul* kapcsolatának *kyul* eleme veendő tekintetbe. A *kívül* igekötői szerepét nyelvtörténetileg nemigen szokás számításba venni, csupán határozószói és névutói mivoltában számolnak vele (l. pl. TESz.). Mai nyelvi igekötőszerű használatában mindig lokativusi funkciójú: *kívüláll, kívülesik, kívülmarad, kívülreked* stb. Eredeti ablativusi jellegét azonban nemcsak etimonja jelzi: *ki* + *-l* ablativusrag; korábbi hangalakja *kíl, kil, kűl, kül* is, a későbbi formák *v*-je a *kiül* hiátustöltésének eredménye, vö. még *kié* > *kivé* (l. előbb). Jelzi a régiségben határozószóként és névutóként egyaránt előforduló ilyen szerepű használata is (l. TESz.). Legtöbbnyire azonban már régi nyelvünkben is locativusi értelmű. Pais (M. versek könyve 33, MNy. XXXVIII, 296) az ÓMS. *therthetyk kyul* kifejezésében a *kyul*-nek locativusi szerepet is tulajdonít 'Terjed (mutatkozik) kívül' értelmezést adva. Ugyanezt vallja a latin *foris* megfelelésre hivatkozva Négyesy (MNy. XXIII, 373—4). Mészöly (ÓmSzöv. 255—6) ezt nem fogadja el, s a *kyul*-t 'kifelé'-nek értelmezi. Szerintem Mészölynek valószínűleg igaza is van, bár okfejtése az ÓMS. kérdéses szövegrészében csak a *therthetyk*-re irányul, s a 'terjedés', sőt nála — aligha elfogadhatóan — a 'feszülés' kifelé hatolására alapul.

Pedig magának a szerkezet határozójának, a *kívül*-nek is van a régiségben olyan használata, nem is kevés, ami azt bizonyítja, hogy benne az eredeti ablativusi jelentés nemcsak a locativusi szintig jutott el, hanem számos más határozói kifejező eszköznél is tapasztalható irányeltolódás itt még tovább hatolt, s lativusi értékbe is átcsapott. A *kívül* úgy is, mint igekötőszerű határozószó, úgy is, mint névutó gyakran előfordul a későbbi ómagyarban is ilyeténképpen; l. pl.: JordK. 35: *kywl onnan ne vygyenek;* KeszthK. 68: *kywel el tauoztanak* stb.; — BécsiK. 23: *a varos kiuǫl vizi;* ÉrsK. 517:

waros kywel eel ky wygyek; stb. Az ÓMS. *kívül*-jének lativusi szerepe tehát éppen nem egyedülálló.

A *kívül* ugyanúgy konkrét helyhatározásra szolgál, térbeli mozgást jelentő igék mellett, mint a *ki-*. A *ki*-vel való eme párhuzamossága igekötőszerű jellegét támasztja alá igéhez kapcsolódó használatában. Az ÓMS.-ban is térbeli mozgást jelentő igéhez, a *tér* származékához (l. előbb) kapcsolódik, meglehetősen szorosan; az enklitikus helyzet ezt a szoros együvétartozást nem lazítja. A *tér* ige különféle származékaihoz a *ki-* igekötő is igen sűrűn csatlakozik; JordK. 167: *ky ne teert volna az wttrol;* DöbrK. 145: *az arvizek ki teriedenek;* stb. Az ÓMS.-ban a *therthetyk kyul* is olyan határozós szerkezet, amely eléggé közel van az igekötős kapcsolatokhoz, bár persze benne a *kívül* a *ki-* igekötői értékét nem éri el.

Egy másik, igekötői vagy legalábbis igekötőszerű jellegre gyanús példánk a KTSz.-nak *fele... mvnybe[le] ha tekunte* szövegrészének *fele*-je. B. Lőrinczy (KT. és Sz. 158—9) némi fenntartással igekötőnek tekinti. J. Soltész (Igeköt. 125) ez adatot a *fël-* igekötő első előfordulásának mondja ugyan, de a kapcsolatot igéjével oly lazának tartja, hogy inkább önálló határozószói mivoltát látja valószínűnek. A TESz. határozószónak veszi, s a *fël-* első igekötői használatát csak a JókK.-ből ismeri el.

A KTSz.: *fele* valóban tartozhat a *tekunte*-hez, sőt alkalmasint tartozik is. Ez esetben a kapcsolat a későbbi *féltekint*-nek felel meg; vö. pl.: VirgK. 107: *fel tekente ez bodog atia;* ÉrdyK. 616b: *ffel tekeentőt volna az menyorzagra;* stb. Bár a KTSz.-nak e szövegrészében a feltehető igekötő és igéje között egy névutós szerkezetű helyhatározó és egy időhatározó is van, ami kissé szokatlan közölés, a *fele* és a *tekunte* kapcsolatát ez nem teszi okvetlenül kizárttá. Probléma azonban az is, hogy a szövegrészben a közbevetés egy kiegészíthetetlen betűt is tartalmaz, amivel tulajdonképpen nem lehet mit kezdeni. Komplikálja a dolgot továbbá, hogy e szövegrészben a *tekint* a *mënny belé*-vel is határozó viszonyban van, sőt alkalmasint ezzel van szorosabb kapcsolatban (erről l. még alább). Mindezeket meggondolva a KTSz.: *fele*-t inkább 'felfelé' jelentésű határozószónak lehet tartanunk, ami természetesen nem jelenti azt, hogy ez nem a *fël-* igekötő előzménye. A *félé* hangalak így oda sorakozik emlékeink *mëgé-* és *elé-* igekötői mellé, s eredeti lativusragját ugyanolyan okok miatt és körülmények közepette vesztette el már tényleges igekötőként, mint amazok.

Található szövegeinkben néhány olyan eredetibb határozószó is, amely főnév és ige között állva a főnévvel névutós szerkezetet alkot, de az igével való határozós kapcsolata bizonyos mértékben az igekötőkkel is rokonná teszi. Ilyenek: KTSz.: *mvnybe[le] ... tekunte, fyal ufve lele, puſtobe[l]e tacaruta.* Az efféle szerkezetek jól rávilágítanak egyes névutók és igekötők alaki és funkcionális azonosságának okaira és körülményeire, de ugyanakkor arra a hasadással való megkülönböztetési törekvés lényegére is, amiről a *mëgé-*, *elé-* stb. típussal kapcsolatban fentebb szóltam.

A *belé (> bé > bë > be)* kettős kapcsolatát jelzi a KTSz. szóban levő helyeinek a későbbiekben megfelelő *mënnybe* és *bëtekint*, valamint *posztóba* és *bëtakar* kettőssége is. — Az *össze* ma csak lativusi irányulású igekötő, a régiségben azonban névutó is volt; pl.: BécsiK. 44: *ǫmëden papiual ǫzuǫ;* MünchK. 41rb: *vèle oǯuǫ egembè;* MargL.

4: *sororiual evzue;* stb. Érdekes, hogy sem KLEMM (TörtMondt.), sem SEBESTYÉN (Névut.) nem veszi föl a ragvonzó névutók közé. Eredetileg az *össze* névutói szerepben is nyilvánvalóan lativusi értelmű volt, amit *-é* lativusragja és lativusi igekötővé fejlődése is jelez. Talán még a KTSz.-ban is feltehető a *fyal ufve le[le]* szövegrészben 'a fiúval együvé találta' jelentés, amit esetleg a szerkezet igéje is alátámaszthat; vö. pl.: 1590: *őszue találkoznac* (Kár: Bibl. I, 616; NySz.); vö. továbbá 1490 k.: *kezet ezue ÿte* (NagyvGl. 96.). Ennek ellenére jóval valószínűbb, hogy a KTSz.-ban is már locativusi funkciójú az *össze*, miként a fentebb idézett névutós szerkezetekben is; jelentése tehát eszerint 'a fiúval együtt találta'.

A NÉVUTÓK

1. Azon általános körülményen kívül, hogy a nyelv szerkezetének és fejlődésének rendkívüli bonyolultságát, mélységét tekintve a nyelvész még jobbára úgyszólván csak a felszínen tapogatódzik, a nyelv és a nyelvész „küzdelmének" egyik legsajátosabb, leglátványosabb területét a nyelvi kategóriák megállapítása képezi. A nyelvész a nyelvben kisebb-nagyobb egységeket, osztályokat, csoportokat igyekszik alkotni, közöttük határokat húzni, s a körülhatárolt kategóriákba lehetőleg minden nyelvi elemet elhelyezni. A nyelv pedig ennek a folytonosan megújuló „támadásnak" makacsul ellenáll, mert a rendszerkapcsolatok hihetetlen szövevényessége folytán természetének az átmenetiség, a szivárványszerű egymásba folyás egyik leglényegesebb jellemzője. E küzdelemben gyakran a leíró nyelvész is szinte megoldhatatlan feladatok elé kerül, a nyelvtörténész gondjait pedig még jobban tetézi, hogy a szinkrón jelleggel is sokszor csak nagy üggyel-bajjal, úgy-ahogy körülhatárolható nyelvi kategóriák a diakróniában még folytonosan változnak is, s e változás az átmenetiség újabb dimenzióját vegyíti bele a problematikába még akkor is, ha a nyelvi kategóriák átmenetiségének a szinkrón és a diakrón problematikája természetesen jelentékeny mértékben függvénye egymásnak.

Mindezt azért írom ide, mert a szóosztályokon belül a segédszók kategorizálási, körülhatárolási szempontból igen nehéz területén — melyből az imént tárgyalt igekötő-kérdések is legföljebb egy kis részleget villantottak föl — a névutók meghatározása és elhatárolása különösen fogas kérdést jelentettek és jelentenek a nyelvészek számára. Anélkül, hogy a problematika e részébe csak futólag is belebocsátkozni akarnék — ez nem is lehet e monográfia feladata —, elegendő itt utalnom SEBESTYÉN szakirodalmi egybeállítására (Névut. 7—16), amely a névutói osztály körülhatárolási problematikáját, illetőleg az a körül folytatott, kissé túlozva reménytelennek is mondható küzdelmet szemlélteti.

Így hát arra a kérdésre, hogy milyen nagyságrendet képviselnek legkorábbi szövegemlékeink névutói, s hogy egyedileg mely nyelvi elemek névutók, melyek nem, bizonytalanságokkal is terhesen csak aszerint lehet felelni, hogy milyen felfogásban nézzük a dolgot. Ez vonatkozik mindenekelőtt a névutó—rag viszony, de a névutó—

határozószó viszony problematikájára is. Nem csoda hát, hogy szinte ahányan nézik, sőt ahányszor nézik, annyiféle ez eredmény. Csak utalásképpen említem például, hogy Mészöly (MNy. VI, 434) a HB. *uruʒagbele* kapcsolatának *bele*-jét névutónak tekinti; de ilyen névutóról nem tudnak a monografikus feldolgozások, nincs ez meg Klemm nagyon részletes történeti névutó-felsorolásában (TörtMondt. 223—53), nem szerepel Sebestyénnél (Névut.) stb. Vagy: Berrár egy a *-ból/-ből* rag fejlődéstörténetéről szóló, egyébként kitűnő tanulmányának (NytudÉrt. 13. sz.) bevezetésében e rag „névutószerű" hosszabb alakjáról beszél, a kérdés tényleges tárgyalásában azonban már csak hosszabb ragalakról. Ugyancsak Berrár történeti mondattani szintézisében a névutók között nem szerepel a *belé, belől* (vö. TörtMondt. 59—62), s a *-ból/-ből, -ba/-be* rag tárgyalásakor a „rag" hosszabb alakjáról van szó; másutt (i. m. 36) viszont azt mondja, hogy a *-ből* és a *-be* a XIII—XIV. században még névutónak tekinthető.

E példákat nem azért hoztam föl, hogy a magyar történeti nyelvtan e kiváló munkásait terminológiai és e mögött rejlő szemléleti ellentéteiken, bizonytalankodásain rajtakapjam. Magának a nyelvi problémának a belső természetéből fakad ez az ellentmondásosság.

2. Ha már a későbbi *-ba/-be* és *-ból/-ből* ragok példáinál vagyunk, hadd szóljak mindjárt ezek vizsgált emlékeinkbeli előzményeiről. Ilyen meglehetősen sok van: HB.: *vilagbele, nugulmabeli, uruʒagbele*; KTSz.: *mvnybe[le], bethle[hembele], puſtobe[l]e*; — HBK.: *timnucebelevl*; KTSz.: *mogʒotbelevl, agbe[le]vl, ſetit ſegeb[elevl]*; ÓMS.: *buabeleul*. Kivétel nélkül kétszótagú alakok. Igaz, hogy a KTSz.-nak adatai a *belé* és *belől* valamelyik részét vagy éppen egészét tekintve csak kiegészítésekkel ilyenek. De e kiegészítések legtöbbnyire biztosak, egyrészt a meglevő és a hiányzó részek váltakozása és kombinációs lehetőségei, másrészt a hiányzó helyeken elférő betűszámok segítségével oldhatók meg.

A felsoroltak között két olyan kiegészítés is van, amelyet az eddigi közlések (pl.: Jakubovich—Pais, ÓmOlv. 186; B. Lőrinczy, KT. és Sz. 15) nem tettek meg, hanem tőlem származnak. Az egyik a KTSz.: *ele menuen bethle[hembele]* határozója. Itt csak némi kétség van afelől, hogy locativusi vagy lativusi-e az a helyviszony, amelyet a szöveg töredékessége nem fed föl teljesen. Az *ele menuen*-nel való feltehetően szorosabb szerkezeti kapcsolata tudniillik jóval inkább a lativusi jelleget javallja, de a *bethle[hemben]* kiegészítés lehetősége sem zárható el teljesen, tekintve, hogy a kiszabdalás ellenére a *fyal* kezdetű szövegrész is ugyanebbe a mondatba tartozhat. — A második esetben, a KTSz.: *pucul[n]oc ſetit ſegeb[elevl]* vagy *pucul[n]oc ſetit ſegeb[en]* szerkezet határozójának funkcionális és formális lehetőségei között a hiányos szövegkörnyezet ellenére is az ablativusi megoldás látszik kézenfekvőbbnek. Mivel egyrészt a töredékes szóalakok itt az angyal vagy az angyalok szerepére utalnak, másrészt a következő mondat értelme is csodáról és az ördögök szörnyülködéséről szól, feltehető, hogy itt a pokol sötétségéből való kiszabadítás, az attól való megmentés stb. aktusát tartalmazta a szöveg. Ez pedig az ablativusi *belől* névutó mellett szól. A lativusi *belé* itteni szerepéről a szövegértelem miatt legkevésbé lehet szó, ezért nem is

vettem föl a lehetőségek közé, bár természetesen a töredékesség itt sem enged meg teljesen kizáró állásfoglalást.

Az előbb tárgyalt kategorizálási, minősítési témához kapcsolódóan is megjegyzendő, hogy B. Lőrinczy (KT. és Sz. 150—1) a KTSz.-nak ezeket a szerkezeteit ragos névszóalakoknak tartja, a *belé*-t és a *belől*-t a névutók között nem említve (vö. i. m. 79).

Már a névszóragok tárgyalása során is jeleztem, hogy ezeket a kapcsolatokat én névutós szerkezeteknek tekintem, ellentétben a későbbi raghármas *-ban/-ben* tagjával, amelyet a raggá válás előrehaladott stádiumában levőnek látok. Persze, ha egyrészről a *-ban/-ben*, másrészről a *-ból/-ből* és a *-ba/-be* történeti fejlődésében nem volnának meg azok az alapvető különbségek, amelyekről a határozóragok tárgyalásában már szóltam, de amelyekre még alább is visszatérek, akkor ennek a kategóriaminősítési—terminológiai kérdésnek nem tulajdonítanék különösebb jelentőséget, hiszen a történeti fejlődés átmenetisége, folyamatossága — az előbb e témáról általánosságban mondottaknak megfelelően — a szigorúbb minősítéseket nem is mindig tűri. A most szóban levő problematika azonban e tekintetben határozottabb színvallásra is késztet. Az természetesen hosszabb kitérésre kényszerítene, ha tüzetesen meg akarnám okolni a *belé* és a *belől* szerintem névutói voltát. Ezt nem teszem, de azért két megjegyzésem ide kívánkozik. Az egyik az, hogy szerintem nem is annyira a két- vagy egyszótagúság (vö. pl.: Szabó, MMNy. 158; Antal: NytudÉrt. 29. sz. 92), hanem az a történeti folyamat, amely a névutók raggá válása során az alakredukcióban bekövetkezik, „vízválasztó" jellegű a két kategória viszonyában, hiszen az alakredukció a raggá válás függvényszerű következménye. Másik megjegyzésem az, hogy semmiféle különbséget nem látok egyfelől a *ház belé* és *ház belől*, másfelől a *ház elé*, *ház elől*; *ház felé*, *ház felől*, *ház mellé*, *ház mellől* stb. szerkezetekben, sem formailag, sem funkcionálisan. Az utóbbiakat mindenki névutósoknak is tartja, nyilván azért, mert névutójuk megmaradt hosszabb alakjában és különírva. A *ház belé* és a *ház belől* szerkezet pontosan ugyanilyen, ezt a formáját nem minősítheti az, hogy a későbbi fejlődés során utótagja rövidült, és egybeírását a helyesírási szabályozás szentesítette.

Persze az érdekes, hogy a szóban levő névutós szerkezeteket — egy-két KTSz.-beli kiegészítés esetleges bizonytalanságával — emlékeink leírói rendszeresen egybeírták, míg például a HB. *ſcine eleut*, sőt a HB. *iov felevl* is különírva szerepel. Ám a különírt ellenpélda kevés ahhoz, hogy itt föltétlen rendszerességről beszéljünk, nem is szólva arról, hogy a HB.-ben a *miá* is egybe van írva: *uimadſagucmia*. És — mint láttuk — a határozóragok egybe- és különírásában is eléggé sok a bizonytalankodás emlékeink szövegében. De ha a *belé* és a *belől* egybeírását a szövegírók vagy szövegmásolók tudatos termékeként minősítjük, akkor sem jelent ez többet — a névszóragok tárgyalásában már részben utaltam is rá —, mint azt, hogy a leírók tudatában a szóban levő kapcsolatok mintegy gyakran ismétlődő szerkezetekként, összetétel-félékként jelentkeztek, tehát ugyanolyannak minősültek, mint például a HBK.: *birſagnop*; KTSz.: *iduzleg*; ÓMS.: *buthuruth*; stb. E szempontból megszívlelendő Tompa megjegyzése (MNy. XXXVIII, 265), hogy az efféle névutós szerkezeteknek a ragállapotba való átmenetelét összetétel-fok előzte meg. Minde lehetőségek ellenére

azonban az egybeírás—különírás ügyének e kategóriaminősítésekben és kategóriaváltások megítélésében még a mai nyelvben sincs alapvető jelentősége, nemhogy az ómagyarban az volna.

Hogy az alapszó azonosságának és az irányhármasságnak a szempontjából összetartozó *-ból/-ből*, *-ban/-ben*, *-ba/-be* ragok névutói előzményeinek raggá fejlődése nem volt sem időben, sem jellegben párhuzamos, azt nemcsak a *-ban/-ben* raggá válásának már korábban tárgyalt eltérései mutatják másik két társától, hanem a *belé* és a *belől* névutó raggá válásának eltérő körülményei is. E téren több mozzanatot is tekintetbe kell venni.

Mindenekelőtt azt, hogy a későbbi *-ba/-be* előzményét képező *belé* esetében a kétszótagos, névutói forma legkorábbi szövegemlékeinkkel úgyszólván teljesen elenyészik. Csak egészen szórványos példái vannak a későbbi nyelvemlékekből: WeszprK. 36: *ieruſalembeli fel ment volna;* és talán ugyanez van meg mai nyelvjárási szinten is: *szobábele*, *korsóbele*, *pincébele* (Horger, Nyj. 125). Kérdés azonban, hogy ezek a nagyon elszigetelt régiségbeli és főként a mai nyelvjárási alakok egyenes folytatásai, archaikus megőrződései-e a legrégibb szövegeinkben található *belé* névutónak, vagy pedig másként, analógiásan létrejött másodlagos fejlődmények; vö. pl. a *belé* határozószót, a *-beli* képzőt stb. (A nyelvjárási alakok erősen problematikus voltára l. még Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 45—6.) De ha archaizmusok, jelentkezésük akkor is hozzá sem mérhető arányú a későbbi *-ból/-ből* ragnak megfelelő *belől*-höz képest. Ez utóbbi ugyanis igen számos kódexünkből kimutatható (l. Berrár: NytudÉrt. 13. sz. 5—19), s lényegében a kései ómagyar korban is teljesen eleven, még ha bizonyos típusú kódexekből, például a Huszita Biblia kódexeiből való teljes hiányuk (l. Berrár: i. h.) a raggá vált, rövidült formákhoz képest ez időszak nyelvjárási különbségeire is mutatnak. E *belől* formák kronológiai okokból is kétségkívül vizsgált szövegeink *belől* névutóinak továbbvitelei. A *belé* és a *belől* névutó alakrövidüléses raggá válásának körülményei tehát ezen a ponton föltétlenül eltérnek egymástól.

További eltérést jelent, hogy míg a *belé* raggá formálódása folyamán az eredetibb, névutói forma palato-velaris párhuzamának nyoma sincs emlékeinkben (tehát nincs **balá* alak), addig a *belől* már névutói alakjában is kettőssé vált, hiszen a régiségből jól ismertek a *balól* változatok. Ez utóbbiak főként a JókK.-ben nagyszámúak (l. pl. 28: *yewuala pariſbalol*, 125: *bewlczeſegbelewl auagy vkoſſagbalol*, 148: *farkaſbalol lewn baran* stb.), de a kódexek korában későbbről is eléggé szép számmal vannak példái: GuaryK. 107: *orzagbalol;* NádK. 8: *zadbalol;* NagyszK. 212: *tarſaſagbalol;* stb. (vö. pl.: Simonyi, TMNy. 653; Berrár: NytudÉrt. 13. sz. 6—14).

Itt egy pillanatra meg kell állnunk a *belé* és a *belől* névutóból raggá fejlődése különbségeinek tárgyalásában. A *belől* velaris *balól* párja ugyanis illeszkedéses fejlődési sajátságot sejtet, ami viszont — ugyanúgy, mint az alakrövidülés is — a raggá tapadás következtében jöhet létre; e tény azonban ellentmondani látszik a *belől* névutói és nem rag-kategóriába sorolásának. Ám itt szerintem más jelenségről van szó: a *balól* nem mint rag illeszkedett az előtte álló főnévhez, hanem még mint névutó

vált kettős alakúvá. Ez az állításom első benyomásként nyilván meghökkentő lehet, hiszen az ilyen típusú kettős-alakúság a ragoknak és nem a névutóknak a tulajdonsága. Ha azonban bizonyos körülményeket meggondolunk, úgy hiszem, a dolog látszólagos képtelensége feloldódhat.

Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy az általában feltett *-balól/-belől* „ragilleszkedés" (l. pl.: Simonyi: TMNy. 653; EtSz.; Horger: MNy. XXX, 71; B. Lőrinczy, KT. és Sz. 151; Berrár: NytudÉrt. 13. sz. 4, TörtMondt. 37) teljesen elszigetelt jelenség. Az önálló szóból agglutinálódott határozóragok előzményeiben sehol ilyet nem találunk; nemcsak a *-ból/-ből, -ban/-ben, -ba/-be* raghármas másik két tagjában nincs nyoma, hanem az egész típusban sincs. Az ilyen elszigetelt nyelvi fejlődményeknek általában különleges okaik szoktak lenni.

Ezt az okot szerintem a *belël ~ belél ~ belöl ~ belől ~ belül ~ belűl* határozószó rejti magában. Ez — mint ismeretes — a *bél -l* ablativusragos alakja, s legkorábbi funkciója nyilvánvalóan az ablativusi volt, melyet önálló határozószói folytatása (l. pl. JókK. 41: *onnattbelewl*) is megőrzött, nemcsak névutó → rag fejlődménye. De a határozói irányhármasságban az ablativus felől a locativus, sőt a lativus felé irányuló, szokásos eltolódások következtében e határozószónak is kifejlődött locativusi, sőt ritkábban lativusi funkciója is (l. pl.: BesztSzj. 529.: *belelualo;* — 1647 e.: *belől megyűnk:* Sam: Ag. 13: NySz.), s ez névutói folytatásában is ugyanúgy megvan (l. pl.: BécsiK. 7: *kapuin bèlǫl;* JordK. 236: *kapwya belǫl;* — DöbrK. 451: *haznak belőle*). Ezek közül különösen a locativusi funkció vált már korán gyakorivá, s a *belül* alakban fenn is maradt mindmáig. Fontos tudni, hogy e funkcionális különbségek korábban azonos alakokhoz kapcsolódtak, illetőleg a sokféle alakváltozat eredetileg nem oszlott meg funkcinálisan. Ilyen helyzetekből a nyelv, pontosabban a beszélők mindig „kitörnek". A kísérletek előttünk állanak; pl.: a tőséghangzó alakhasadása: *belöl ~ belől* ablativus, *belül ~ belűl* locativus; — a határozós szerkezetbeli viszony jelöletlensége vagy jelöltsége: *ház belől* ablativus, *házon belől* locativus. Ezek sorába illik a *balól* változat kialakulása is (lehetőségeire l. alább), amely mindig csak ablativusi szerepű (vö. Berrár: NytudÉrt. 13. sz. adatai). A *ház balól* forma még akkor is lehetőséget adott az ablativusi szerep pontos megjelölésére, legalábbis velaris főnevek után (erről az „illeszkedő" jelenségről is l. alább), ha a névutó *belől* változata funkcionális megoszlása továbbra is fönnmaradt. A funkcionális okokból való hasadás *balól*-lal való megoldásának korai kísérletére azért is szükség volt, mert a *belől* : *belül* ablativusi—locativusi megoszlás csak jóval később jutott érvényre, s az eredetileg locativusi értelemben is használatos *ház belől*-t csak fokozatosan váltotta föl a jelölt határozós, majd ragvonzós névutóssá alakult *házon belől* szerkezet. — Hogy ilyen alakmegoszlási törekvésekre például még a *belől*-lel legközelebbi rokon *belé* esetében sem volt szükség, és nem is került rá sor, annak az a magyarázata, hogy e határozószó → névutó mindvégig megmaradt lativusi értelműnek, irányhármassági eltolódás benne nem következett be.

Ezzel az üggyel kapcsolatban még további kérdések is feleletre várnak. Legelsősorban is az, hogy a *belől* névutó esetében hogyan állhatott elő az alakhasadásnak ez a

furcsa, a palato-velaris ragilleszkedésre emlékeztető formája. Ennek okát én a kínálkozó analógiák egész sorában látom, amelyek a hasadásnak ezt a különben jól ismert és gyakori palatalis-velaris megoszlását (vö. GRÉTSY, Szóhas. 99—111) itt is érvényre juttatták. A funkcionális tartalmú alakmegoszlás nem korlátozódik csupán a nevezőszókra, nagy számban található például határozóink között is, még ha ezek legnagyobbrészt az *a* : *e*, *az* : *ez* mutató névmás igen-igen ősi hasadásos kettősségére mennek is vissza. A *belől* mellé kialakult *balól*-ra analógiául szolgált például a *-beli* képző *-bali* változata (sok példája már a kódexekben is: LobkK. 20: *tartomanbaly;* SzékK. 20: *egyptombalyaknak* stb.: l. GYALMOS: MNyTK. 88. sz. 77—8); a *-ben* ragnak ilyen korán létrejött *-ban* változata (l. már a GyS.-ban is) — hogy csak a legközelebbi analógiákat említsem, melyek egyébként szabályos illeszkedés eredményei. De visszahathatott, illetőleg kölcsönhatásban lehetett a *belől* névutóból lett *-ből* rag velaris *-ból* illeszkedése is (már a JókK.-ben sok példája: 43: *langbol*, 62: *vylagbol*, 152: *halalbol* stb.), a *-ból* ugyanis nemcsak a *balól* névutói alakból rövidülhetett, hanem a *-ből*-ből is illeszkedhetett (nyilván mind a két irányból megtörtént a fejlődés).

Ezek az analógiák egyúttal feleletet adnak egy feltoluló másik kérdésre is: ha a *balól* nem szokványos illeszkedéssel keletkezett, hogyan lehet, hogy illeszkedő jelleggel viszonyul a vele névutós szerkezetben együtt álló főnévhez? Úgy, hogy mindazok az analógiák, amelyek kialakulására hatottak, illeszkedő kötött morfémák voltak. A velaris hangrendű főnevek belviszony-ablativusainak a locativustól való megkülönböztetésére tulajdonképpen kapóra jött ez a lehetőség a ragos változatot megelőző, eredetibb névutós formában is. A palatalis hangrendű főnevek *belől* névutós kapcsolataiban ez magától értetődően nem jött létre, illetőleg itt az „illeszkedés" eredendően adva volt.

Gondolom, ez a magyarázat is túlságosan bonyolultnak hat azzal a jóval egyszerűbb felfogással szemben, hogy a *-balól*/*-belől* ragnak minősítendő, s velaris—palatalis kettőssége szokványos ragilleszkedés eredménye. Csakhogy ez utóbbi felfogás nem adja magyarázatát ennek a határozóragok történetében teljesen egyedülálló jelenségnek, s ez rákényszerít a grammatikai fejlődés eredőit képező rendszerhatások gyakran bizony igen kusza szövevényében való keresgélésre.

E kitérés után hadd folytassam azonban a *belé* és a *belől* névutók fejlődéstörténete különbségeinek felsorolását. Az eredetileg ablativusi *belöl* ~ *belül* stb. határozószó sem ebben a funkciójában — amelyhez tárgyalt emlékeink *belől* névutós adatai is kapcsolódnak —, sem másodlagos locativusi és harmadlagos lativusi funkciójában nem vált igekötővé. Az eredetileg is lativusi határozószó *belé* viszont — mint a lativusi határozószók legtöbbje — igekötővé is lett. A *belé*-nek egyrészt igekötővé, másrészt névutóvá→raggá fejlődése azonban — mint ezt a korábbiakban már igekötő—névutó fejlődményénél is láttuk — a rövidült formákban is további alakhasadásokat hozott. Ezek között mint leginkább jellemzőre, az igekötő R. és N. *bé-* formájára utalhatok a korábbi névutó *-be* rag-következményével szemben. A későbbi *é-*s jelölésekből is jól ismert *bé-* igekötő-változat régi helyesírású jelölései lehetnek az effélék: KeszthK. 16: *bee megyek;* ÉrsK. 215: *fogagyatok beeh;* stb.; sőt a

BesztSzj. 325.: „Introitus: *beu meneth*" adata is e körbe tartozhat, tekintve a BesztSzj. sok *e* ~ *eu* (olv. *é* ~ *ő*) váltakozását. A *-bé* forma ragként való szereplésére a régiségből nincs nyomunk; a mai nyelvjárásokból is csak teljesen elszigetelt esetét ismerjük (*számbié:* Horger, Nyj. 125), mely igen valószínűen másodlagos, analógiás fejlődmény. Az igekötőben és a ragban egyaránt — bár eltérő okokból — bekövetkezett rövidülés *bé-* : *-be* alakmegoszlása valószínűleg csak nyelvünk újabbkori fejlődésében, ott is csak egyes nyelvjárástípusokban és a köznyelvben szűnt meg, további analógiás kiegyenlítődéssel.

De nem ez volt a *belé* határozószó funkcióváltással együtt járó alakrövidülésének egyetlen esete. A régiségben elsősorban az igekötői megfelelőben eléggé gyakran, már a JókK.-től kezdve találhatni ilyeneket: JókK. 47: *bel boczattamuala*, 61: *bel vyzen*, 84: *yewybel az hazba*, 154: *bel fedefe* stb.; KeszthK. 51: *bel rekezteth;* ÉrdyK. 575: *bel fogadny;* stb. A *belé-* :> *bel-* igekötői alakfejlődésnek meglehetősen világos, sőt „szabályos" esetével állunk itt szemben, ami teljesen azonos az emlékeink lativusi igekötős alakjainak tárgyalása során már érintett *mëgé-* :> *mëg-*, *elé-* :> *el-*, *fëlé-* :> *fël-* rövidüléssel; okai is az ott jelzettekkel azonosak. Ezzel szemben *-bel* alakú lativusi ragra a régiségből összesen egy konkrét példánk van: MargL. 140: *keetfegbel efuen.* Szinnyei (NyH.[7] 136) ugyan R. jelzéssel *bwnbel*, sőt *Gabaonbal* lativusi ragalakot is megad, de ezeket közelebbi forrásjelzésük hiánya miatt nem találom. Ezt a *-bel* ragalakot egyébként — azt gondolom — inkább a gyakori *bel-* igekötőforma analógiás következményének lehet tartani, mint a *belé* közvetlen ragrövidülésének. Van még N. *kerbel, vizbel; házbal, szobábal* is (Horger, Nyj. 125). Hogy ezek archaizmusok-e vagy sem, aligha lehet eldönteni; ha archaizmusok, akkor keletkezésük oka azonos lehet a régiségbeli ragalakokéval. A lényeges mindenesetre az, hogy a *belé* határozószónak egyrészt igekötővé, másrészt (névutóvá →) raggá válásában a *bel-* : *-be* alakhasadás jelensége még akkor is megállapítható, ha bizonyos analógiás kiegyenlítődésre e tekintetben is van gyanú.

Még folytathatnám a felsorolását azoknak a körülményeknek, amelyek az egykori *belé* : **belën* : *belël* határozói irányhármas raggá fejlődését egymástól mind időben, mind jellegben ige határozott vonásokkal elválasztják. De úgy hiszem, az elmondottak is elegendő bizonysággal szolgálnak arra, hogy itt párhuzamos fejlődményekről szó sem lehet: egyrészt a *-ban/-ben* rag kifejlődése erősen eltér a *-ból/-ből*-től és a *-ba/-be*-től, másrészt a *-ból/-ből* és a *-ba/-be* előtörténete is sok tekintetben alapvetően elválik egymástól. Érdekes, sőt talán meglepő is ez egy ilyen etimologikusan: alapszavában és primér ragos voltában egyező, azonkívül funkcionálisan is szoros rendszerkapcsolatot mutató ragpár fejlődésében; de a nyelvi tények — és nemcsak a hozzájuk kapcsolódó fejtegetések, következtetések — ezekről az eltérésekről világosan vallanak.

3. Az előbbi csoport *belé* névutós szerkezeteivel lényegében azonos jellegű az ÓMS.: *egembelu ullyetuk* sorának határozószava. Ebben az *ëgyenbelű* nem más, mint a régi *ëgyenbe* határozószónak még eredetibb típusú, névutós szerkesztésű előzménye.

Az *egyen belé ~ egyen belű* névutós szerkezet első tagja a R. *ëgyen* határozószó, mely az *ëgy* számnév *-n* modalis-ragos alakja; vö. *ketten, hárman* stb. (l. MARTINKÓ: MNy. L, 354—5 is). Az *ëgyen ~ ëggyen* nyomosító szerepű, 'egyetlenül, egyedül' → 'egyetlen, egyedüli' jelentésben éppen az ÓMS.-ban is szerepel: *eggen yg fyodum.* Gyakoribb azonban a kissé másféle, eredeti modális jellegét erősen tartó 'egyképpen, egyféleképpen, azonos módon, együttesen stb.' jelentése; ez van meg az *ëgyen belé ~ ëgyen belű* névutós szerkezetben is; l. pl. ÉrsK. 475: *Es mynd eggyen el karhoznank;* l. még a hasonló jelentésű *ëggyen-ëggyen* szókapcsolatot is, pl. JókK. 136: *egyen egyen ewtewttek.*

Az *ëgyen belé ~ ëgyen belű* névutós szerkezet utótagja természetesen azonos a *belé* névutóval, amelynek lativusragja itt labialis változatban szerepel (vö. pl.: BÁRCZI, TA. 193; HAJDÚ, UrNyt. 123). Kissé megtévesztő e vonatkozásban a TESz. állásfoglalása, mely szerint e határozószóban a *belé ~ belű* „a *-ben, -be* ragok előzményének alkotórészét adó *-bel* raggal [!] és az *-ű* lativusraggal alakult".

Az *ëgyen belé* : > *ëgyenbe* eredetileg lativusi funkciójú névutós szerkezet volt, együvé, egyforma módra stb.' jelentéssel; l. pl. BécsiK. 148: *ъ mendenikèt egèmbè zoreituã monda.* Lehet, hogy az ÓMS.: *egembelu* még őrzi e lativusi jelentésárnyalatot vagy legalábbis őriz valamit abból. Valószínűbb azonban, hogy már inkább a locativusi—modalis szerep kifejezője, hiszen az *ëgyenbe* határozószónak is eléggé korán megtaláljuk ilyen jelentését, l. pl.: JókK. 41: *egÿenbe mondananak veternÿett,* 61: *egyenbe mennenek;* MünchK. 55ra: *ъ egèmbè ꝓruèndezȝnèc vala;* stb. Locativusi-modalis funkcióba való átmenetele egyrészt az *ëgyen -n*-jével, másrészt a *-be*-vel váltakozó *-ben* végződéssel is összefügg, az utóbbira l. pl. NagyszK. 156: *es vele eɡemben való keſergeeſth.* Ugyanez az alaki és funkcionális kettősség mutatkozik meg a közeli rokon *ëgyetembe* : *ëgyetemben* határozószóban is (l. TESz.). Így az *ëgyen belé* : > *ëgyenbe* egyre inkább 'egyazon módon, egyforma jelleggel, együttesen, együtt stb.' jelentést is fölvett. Mivel az *együtt* e csoport tagjaként aránylag későn, csak a XV. század legvégén tűnik föl, 'együttesen, egymással közösen stb.' jelentésére meg még valamivel későbbről van adatunk, fel lehet tennünk, hogy e jelentést korábban kizárólagosan az *ëgyenbe, ëgyenben; ëgyetembe, ëgyetemben* hordozta.

4. A KTSz.-ban előfordul még egy olyan névutós szerkezet, amely problematikájában bizonyos hasonlóságokat mutat a *belé* és *belől* névutókkal alkotott szerkezetekkel: ez a *rolad oȝun keppe[n] ſcola* szövegrész *oȝun keppe[n]*-je. Ugyanazok a vele kapcsolatos minősítési—terminológiai bizonytalanságok is. Már SIMONYI (TMNy. 690) úgy vélekedik, hogy a *-képpen*-t csak azért kell ragnak tekinteni, mert ott van mellette a *-képp.* BERRÁR (NytudÉrt. 13. sz. 22—7) a *-képpen*-t általában ragnak minősíti és nevezi, de van egy olyan megjegyzése is, hogy tartalmas főnevekhez és melléknevekhez járulóan „még névutónak tarthatjuk" (i. m. 27). Ugyancsak BERRÁR TörtMondt.-ában (39) a ragok közé sorolja, de tárgyalása során ilyet is mond: „A kódexekben gyakran külön írják, fel is cserélik a *módon* szóval, ezért valószínű, hogy

még inkább névutó" (i. h.). B. Lőrinczy (KT. és Sz. 174) a KTSz.-nak *képpen*-jét „határozószó [!], illetőleg határozórag" minősítéssel látja el. Stb.

Szerintem a *képpen* névutó volta nyilvánvaló, de nemcsak vizsgált emlékeinknek meg a kódexeknek a korára, hanem a későbbi időkre vonatkozóan is; sőt a mai nyelvben raggá minősítésének jogosságát is erősen kétlem. Itt sem tudom érveimet mind elsorolni, csupán egy-két megjegyzést teszek. Nemcsak a *módon*-nal, hanem a *formán*-nal is teljesen egyenértékű, a régiségben erre tömeg példa van. Nemcsak a kódexek korában írják óriási aránytöbblettel külön az előtte álló névszótól, és igen gyakran a névmástól is, hanem ez a szokás még a XVIII. század végén is eléggé általános; és itt már ez az évszázadokon át makacsul tartó különírás föltétlenül sokat jelent a nyelvi tudat szempontjából is. Egybeírása elsősorban névmások utáni helyzetben bontakozott ki (*miképpen, aképpen, másképpen* stb.). De névmások utáni helyzete — mely egyébként korai előfordulásaiban a leggyakoribb (vö. Berrár: NytudÉrt. 13. sz. 24 is) — sem szemantikai jegyeinek eltolódásával, sem formailag a névmáshoz való szorosabb kapcsolódásával és ennek helyesírási következményével még nem elegendő alap a raggá minősítésre. A névutó efféle viselkedését más esetekben is tapsztalhatjuk; de például az *azonkívül, ekívül, kétségkívül, rendkívül* stb. stb. kapcsolatokat legföljebb összetételnek minősítjük, eszünkbe sem jutva ezért a *kívül* névutói voltát kétségbe vonni.

A *képpen* raggá való átminősülését csak a *-képp* formában tudnám elfogadni. Ám ez igen kései folyamat, tulajdonképpen csak a felvilágosodás korának terméke, de csak nehezen vert gyökeret, sőt máig sem általánosult nagyobb mértékben. Mindenesetre a *-képp* messze legfiatalabb kifejlődésű ragunk, s egyben jelzi, hogy a *képpen* névutó minden más raggá, illetőleg raggá is lett névutónknál erősebben és hosszabb ideig állt ellen e változásnak.

Ami a *képpen* névutó eredetének kérdését illeti, azt hiszem, hogy az *-n* modalis szerepén kívül — amelyet természetesen távolról sincs szándékomban kétségbe vonni —, nem lehet teljesen elmellőzni a *-ben* szerepét sem (erre a lehetőségre Berrár, TörtMondt. 39 is utal). Ez azért is fontos kérdés számunkra, mert fölmeríti annak lehetőségét, hogy a GyS. *kuner kepeben, figeu kepeben* szerkezetei, ha nem is szolgálnak közvetlen előzményként a *képpen* utótagú névutós szerkezetekhez, azokkal mégis bizonyos rokonságban vannak. Erre jelentésbelileg is lehetőséget ad az, hogy a *képpen* névutó keletkezésében a *kép* alapszónak nemcsak a 'mód', hanem az 'alak, forma, vminek saját mivolta stb.' jelentése is kétségkívül szerepet játszott. Ezt nemcsak a régi *formán, formában* utótagú határozós—névutós szerkezeteknek a *képpen* utótagúakhoz nagyon hasonló alkalmazása jelzi (l. pl. a NySz. ide vágó adatait), hanem az is, hogy a *képpen, képében* névutóban—határozószóban igen gyakran az 'alakban, alakjában' jelentés rejlik; l. pl.: VirgK. 3: *Menyből nyelw keppen zenth lelek lee zalla*, 22: *Iwue hozza az wrdwgh Cristusnak kepebe* stb. (A KTSz.-nak *ozun keppen* névutós szerkezetében azonban nem ez, hanem a 'módon' alapjelentés mutatkozik.) Vannak persze a régiségben *képben* alakot tartalmazó példák is: 1577: *Galamb képben reia szalla* (Tel: Evang. I, 203: NySz.); 1750: *Olly kepben adja elő gondolatinak*

mivoltát (Fal: UE. 370: NySz.); stb.; ezek azonban részben nem pontos megfelelői a névutónak, részben tudós etimologizálások lehetnek, ezért a *képpen* névutó feltett **képben* előzménye maradványainak, igazolóinak nem valami nagy joggal tekinthetők. De a *képben* > *képpen* hasonulás ritkább típusa ellenére is lehetséges éppen (vö. pl. a *-val/-vel* rag hasonulásait), s a *bb* helyett *pp*-s formát a nyelvérzék számára a *kép* főnévtől valószínűleg nem teljes elszakadása is biztosíthatta.

5. Viszonylag sokszor fordul elő emlékeinkben a *miá* névutó, mindig ilyen alakban; *miatt* forma nincs. Mészölynek (Nyr. XXXVII, 293; MNy. XI, 65) az a véleménye, hogy a lativusragos *miá* az eredetibb alak, s a *miatt* ennek locativusragos kiegészülése, nem fogadható el, mint ahogy egy feltett *miátt* alak is csak a *miá* másodlagos alakbesugárzásának eredménye lehet a *miatt*-ba. Más a viszonylag kései *mián, miánt* névutóalak esete, mert ez valóban a *miá* további ragokkal való bővülése. A *miá* és a *miatt* keletkezésbeli—kronológiai viszonya inkább „mellérendelő"; az *-á* lativusi és a *-t* locativusi rag ugyanazon tőhöz, a *mi* kérdő—vonatkozó névmáshoz járult; e tekintetben a TESz. fogalmazása is pontatlan, mert a *miatt*-ot — nyilván Mészöly (i. h.) véleményét követve — a *miá* továbbragozott alakjának tünteti föl. Azt azonban még vizsgált emlékeink adatai is megerősíthetik, hogy a *miá* kezdetben gyakoribb forma lehetett a *miatt*-nál.

A *miá* eredetibb tiszta helyhatározói, azon belül is lativusi funkcióját a kódexekben is már csak néhány adat őrzi; pl.: JókK. 20: *es el ÿarnakuala eʒvÿlagotmÿa* tkp. 'világgá mentek'; WinklK. 143: *mynd velagotmya mondatyk* 'szétviszik a hírét egész világgá'; stb. Korai áttolódását locativusi-modalis funkciójúvá — mely áttolódásában talán a párhuzamos *miatt* alak locativusi-modális jelentéstartalma is közrejátszhatott — már emlékeink adatai is tükröztetik. A TESz. egy tévedését azonban e vonatkozásban is korrigálnom kell. Az 'által, révén' jelentés nem a SzabV.-ban tűnik föl először, hanem jóval korábban. Ez a jelentés voltaképpen már a HB. *hug iſten ÿv uimadſagucmia bulſaſſa w bunet* szövegrészében is ott lehet, bár a 'következtében, következményként' jelentés itt valószínűbb. De az 'által, révén' jelentés a KTSz.-nak *ev mia iduʒuht[ut]* részlegében szinte teljesen bizonyosan ott van, hiszen itt csak a Krisztus által, Krisztus révén való üdvözülésről lehet szó (vö. B. Lőrinczy, KT. és Sz. 18 is). Valamivel homályosabb a *miá* szerepe a KTSz.-nak e részében: *ÿſten ſegnec [ne]we mia rolad oʒun keppe[n] ſcola.* Az *istenség neve* itt alighanem az isteni hatalmat, isteni dicsőséget jelképezi, aminek jegyében, aminek kifejezéseképpen valószínűleg Sybilla jósnő látomást látott. E jelentésre vö. pl.: JókK. 39: *vr ieſus criſtuſnak neuebe menenek aʒok ʒent ferencʒert;* BécsiK. 283: *rèmenkednèc vr iſtènnèc nèvebèn,* uo.: *Mert adlac tvtǫkèt nèubè ъ diъerètbè* stb. — A KTSz.-nak utolsó *miá* adata: *[q]ui mia vrdug[uc] ſcurnevlen[ec]* minden bizonnyal a 'következtében' jelentést hordozza.

6. Vizsgált emlékeink névutós szerkezeteiben a szerkezettagok közötti kapcsolat csupán néhány határozói viszonyban jelölt (ezekre l. alább). Az eredetileg jelöletlen

birtokos szerkezetből fejlődött névutók azonban kivétel nélkül jelöletlen névszóhoz vagy névmáshoz tartoznak. Van tehát: HB.: *ſcine eleut*, HBK.: *iov felevl;* KTSz.: *[ne]we mia, puſtobe[l]e;* ÓMS.: *buabeleul;* stb. De nincsenek *színének előtte, jónak felőle, nevének miatta* stb.-féle kétszeresen jelölt vagy *színe előtte, jó felőle, neve miatta*-féle egyszeresen jelölt birtokos → névutós szerkezetek, pedig ezek közül a kétszeresen jelölt típus a későbbi időben erősen divatba kerül. Ezt azért is lényeges megállapítanunk, mert már a JókK. tele van effélékkel: 16: *ʒadabſagnac ellene*, 69: *baratoknak elewte*, 71: *ÿſtennek elewte*, 84: *ʒegennek felele*, 122: *egÿebeknek felette*, 148: *criſtuſnak felewle* stb.

Az természetesen nem kétséges, hogy a *színe előtt* szerkezet eredetibb, mint a *színének előtte*, tehát emlékeink archaikus nyelvállapotába az előbbiek jól beleillenek. S mivel a *színe előtt* típusú példáink száma vizsgált emlékeinkben nem csekély, a *színének előtte* típusnak a hiányát legalábbis jellemzőnek, ha esetleg nem is törvényszerűnek kell tartanunk. Magyarázatra szorul azonban az az eléggé nagyméretű váltás, amely e tekintetben kódexeink korára bekövetkezik.

A *színének előtte* típus keletkezését a névmási előtagú névutós szerkezetek birtokviszonya jelöltségének analógiájával szokás megokolni; tehát: *ő előtte* → *ház előtte* :> *háznak előtte* (l. pl.: Klemm, TörtMondt. 222; Berrár, TörtMondt. 59). Ez azonban több mint kétséges. Eszerint ugyanis a *háznak előtte* szerkezeteket meg kellett volna előznie a *ház előtte* típusnak, hiszen az *ő előtte*-félék csak ez utóbbihoz szolgáltathattak volna analógiát, az előzőhöz semmiképpen. Ám a konkrét adatok ennek erősen ellentmondanak, nemcsak azért, mert a *ház előtte* típus meglehetősen ritka, hanem azért is, mert a jelölt típusok korai előfordulásai is össze sem hasonlítható fölénnyel a kétszeresen jelölt szerkezetet állítják elénk, az egyszeresen jelöltek nagyon ritkák legkorábbi kódexeinkben is; pl.: JókK. 85: *vr elewt es emberekelewtte;* MünchK. 34vb: *ǫ fèiè felirè;* stb. — A korai kis szövegemlékekre és a kódexekre gyakorolt latin hatás jellege és mértéke közti különbségekre gondolva elvileg az is fölmerülhetne, hogy a *háznak előtte* típus kialakulása latin nyelvi hatás eredménye. Ez azonban, legalábbis közvetlenül, nemigen lehetséges, hiszen a latin praepositiók vonzatai nem genitivusosak.

Azt gondolom, hogy a *háznak előtte*-féle szerkezeteknek a kódexekben való nagymértékű, a legkorábbi szövegemlékekhez képest szinte robbanásszerű megjelenése és fölszaporodása kétféle összetevő eredménye. Egyrészt a szerkezeti jelöltséget erősen előtérbe helyező, a latin nyelvtani formák pontos visszaadására is törekvő, „túlmagyarázó" stílus terméke, amely stílus tulajdonképpen kódexeink fordításirodalmában kerül divatba. Másrészt — de az előzővel is bizonyos összefüggésben — a *-nak/-nek* ragos birtokos jelző előnyomulásának következménye: a kétszeres jelöléssel „túlbiztosított" birtokos szerkesztésmód áthatol a birtokviszonyt a nyelvérzék számára még többé-kevésbé tükröztető jelöletlen névutós szerkezetekbe is. Ez a névutós szerkesztésmód egyébként sokáig tartja magát nyelvünkben, divatos még a felvilágosodás korában és a reformkorban is. Tompa (RefNy. 383) e reformkori használatot az

ünnepélyes hangulat fokozása eszközének tartja, bizonyára teljes joggal; valami hasonló törekvés már a kódexfordítások szerzőiben is mozoghatott.

7. Tárgyalt emlékeink egypár ragvonzó névutója általában nem szorul különösebb magyarázatra. A velük alkotott névutós szerkezetek tagjai eredetileg jórészt határozós viszonyban voltak egymással (l. pl.: KÁROLY: MNy. XLIX, 461—3; BERRÁR, TörtMondt. 60; SEBESTYÉN, Névut. 93). Ilyen a KT.: *wylag(noc) kezdetuitul fugua* szerkezetének névutója, mely ugyan a határozói igenevek névutóként való előfordulásának legelső példája, de az elvont irányban megtörtént funkcióváltást már mutatja, mivel nem eredetibb helyhatározói, hanem másodlagos időhatározói jelentésében szerepel. — Ide tartozik a KTSz.: *fyal ufve lele* névutós szerkezete is, melyről előbb már volt szó.

Ha már a határozói igenevek névutói szerepe szóba került, hadd utaljak itt a HBK.: *birſagnop ívtua* szerkezetére. Nem mintha a *jutvá*-t akár itt, akár egyebütt kifejezetten névutónak tartanám, de van bizonyos kapcsolata, hasonlósága az igenévből lett ragvonzó névutókhoz. A régiségben nem ritkák az efféle, időre vonatkozó kifejezések: JordK. 439: *esthwere yuthwan;* VirgK. 33: *zent kereztnapyara iutuan;* stb. A HBK. ragtalan határozós szerkezete a maga jelöletlenségével nem föltétlenül előzménye ezeknek: lehet megőrzött régiség ugyanúgy, mint ragjavesztett határozó; egyszerűen arról van szó, hogy a *nap* jelentéstartalma önmagában is elegendő volt az időviszony kifejezésére (vö.: KLEMM, TörtMondt. 178; BERRÁR, TörtMondt. 104). De l. persze: HB.: *ỳſa ki nopun;* HBK.: *kit vr ez nopun;* stb. A jelölt határozós *valamire jutva* ~ *jutván*, valamint a jelöletlen határozós HBK.: *birſagnop ívtua*-féle szerkezetek mindenesetre nem álltak messze attól, hogy időhatározót jelölő névutós szerkezetekké fejlődjenek. Ebben feltehetően a *jut* időre vonatkozó szerepének a nyelvtörténetben fokról fokra való háttérbe szorulása akadályozta meg e szerkesztésmódot.

Ugyancsak megrekedt a névutóvá való fejlődésben az a nem ragvonzó, hanem egyszerű névutók csoportjával rokon szóalak, amely a HBK.: *w ſzentii ef unuttei cuzicun* szövegrészletében szerepel: a *cuzicun*. A határozószó szokványosabb alakja ez időben talán *közön, közén* típusú lehetett. Névutóvá válását föltehetően a *között, közt* e funkcióban való diadalmaskodása akadályozta meg.

A SZÖVEGÉRTELMEZÉS KÉRDÉSEI

1. Vizsgált szövegeink régiségük és ebből következő meglehetősen különleges, archaikus voltuk folytán sok olyan tartalmi, értelmi problémát vetnek föl, amelyek külön magyarázatot igényelnek. Effélékről már az eddigiekben is többszörösen szó esett, sőt igen tekintélyes részük tüzetesebb tárgyalásra is került, főként a morfematikai fejezetekben, hiszen emlékeink morfematikai tematikája gyakran szorosabban is összefonódott jelentésbeli, funkcionális kérdésekkel. A szövegértelmezésnek ezekre a már előzőleg is fölmerült részleteire a továbbiakban magától értetődően nem térek vissza tételesen, legföljebb — ha szükséges — utalok rájuk. Van azonban szövegeinkben számos olyan részleg, amelynek értelmezési problematikája korábbi fejtegetéseimben nem vagy csak érintőlegesen merült föl, s ezért — amennyiben a magam véleményét szükségesnek tartom velük kapcsolatosan megformálni — ezekről külön is szólnom kell.

E szövegrészek emlékeinkben többféle nagyságrendűek és többféle természetűek. Bizonyos esetekben csupán egy-egy szóhoz, kifejezéshez kapcsolódnak, másszor nagyobb szövegegységeket: mondatokat, tagmondatokat vagy éppen ezek viszonyát érintik. Némelykor szótörténeti, etimológiai megjegyzéseket kívánnak meg, máskor jelentésbeli vonatkozásaik erősebbek, ismét máskor viszont a mondatszerkesztés témakörébe vágnak. Nagyon bő és teljesen rendszeres taglalásukba nemcsak monográfiámnak bevezető megjegyzéseiben jelzett sajátos, már eleve korlátozott tematikájú műfaja miatt nem tudok belemenni, hanem e nyelvi problémák olykor belső sajátosságai miatt sem, amelyek — bizonyos mértékben ellentétes okokból is — erős mérsékletet javallanak számomra. A frazeológia terén azért, mert legkorábbi szövegemlékeink a későbbi—mai nyelvállapottól való ilyen természetű eltéréseknek olyan garmadáját állítják elénk, hogy például szinte minden egyes szó, kifejezés jelentéstartalma külön magyarázatot igényelne. A mondatszerkesztés terén meg azért, mert vizsgált szövegeink alapvető mondattani viszonyai aránylag kevésben térnek el a mai magyar nyelvben is meglevőktől, s így a történeti szempontú vizsgálat területéről inkább a leíró elemzés problematikájába csalogatnának el. A szótörténeti—etimológiai magyarázatok egyébként számomra nagyon is csábító sokaságát ezért éppúgy igyekszem elkerülni, mint ahogy sem e munka jellege, sem nyelvészeti érdeklődésem természete következtében nem kívánok a leíró mondattan szövevényébe bocsátkozni.

2. Emlékeink szövegei, mint latin előzmények ilyen vagy olyan jellegű, hűségű átültetései, a szövegértelmezés szempontjából különösen szorosan kapcsolódnak idegen nyelvi alapszövegeikhez. Ebből látszólag egy módszerbeli adottság s ugyanakkor könnyebbség is következik: a megfelelő latin szövegek értelme megvilágíthatja magyar nyelvi átültetéseiknek akár a leghomályosabb pontjait is. Való igaz, hogy ez a körülmény nem lebecsülendő értékű, s a belőle adódó tanulságokat magam is hasznosítani igyekszem a következőkben. Ám nem szabad megfeledkezni az e tekintetben meglevő súlyos nehézségekről sem. Ezekre a kérdés elvi és módszerbeli fontossága miatt szükséges itt külön is kitérnem, noha egy-két ide vonatkozó szempontra már munkám bevezető megjegyzéseiben is utaltam.

Mindenekelőtt tényként kell leszögezni, hogy legkorábbi szövegemlékeink közül a KT.-nek és a KTSz.-nak a latin alapszövegét a filológiai kutatás eleddig nem tudta földeríteni. Ez azért is komoly negatívumként esik latba, mert emlékeinknek ez a terjedelemben is legnagyobb szövege változatos tartalmával, archaikus nyelviségével, stiláris sajátosságaival nagy értelmezési figyelmet érdemel. Mindehhez járul, hogy a Szalagok töredékessége a magyar szövegértelmezést rendkívüli mértékben nehezíti, egyszer-másszor úgyszólván lehetetlenné teszi, pedig ezt az akadályozó tényezőt a latin szövegmegfelelés ismerete mindenképpen jelentékenyen enyhíthetné. Éppen ott hiányzik tehát a latin alapszöveg, ahol arra a legnagyobb szükségünk volna.

De az ismert latin szövegmegfelelések értelmezési tanulságaival is nagy óvatossággal kell bánni. Elsősorban is azért, mert nincsen kétségtelen bizonyságunk arra nézve, hogy a szóban levő magyar szövegeknek a fordításai-átültetései föltétlenül azokból a szövegváltozatokból készültek, amelyeket alapszövegeiknek tekintünk. Jórészt így van ez még azokban a szerencsés esetekben is, mint amilyenekkel a HB. és K., az ÓMS. és a GyS. szövegáttevéseiben dolgunk van, amikoris a latin alapszöveg ugyanabban a kódexben biztosan vagy valószínűen ugyanazon kéz írásával áll előttünk, mint magyar megfelelője. Még ilyenkor sem szabad ugyanis számításon kívül hagyni, hogy e latin szakrális szövegek igen sok másolati változatban, több-kevesebb nyelvi-stiláris eltéréssel lehettek forgalomban. Hogy a kérdéses magyar szöveg eredeti szerzője, átültetője éppen annak a latin szövegváltozatnak az alapján dolgozott-e, melyet a későbbi másoló a latin és a magyar szöveg egyaránt való leírásával tanúsítva a latin eredetinek tartott, annak a szövegváltozatok ténye nem mond ugyan ellent, de nem is erősíti azt meg föltétlen hitelességgel. Könnyen lehetséges, hogy az egyezőnek vagy rokonnak látszó latin és magyar szövegek másolói nem is tudtak már arról, ki volt az eredeti magyar nyelvi átültető, nemhogy a magyar szövegalkotás körülményeiről, műhelytitkairól pontosabb tudomásuk lett volna.

Még ennél a ténynél is nagyobb súllyal esik latba a magyar szövegek szerzőinek a bármilyen változatú latin szövegelőzményekhez való viszonya. Mint már az előzőkben volt szó róla, a HB. és az ÓMS. magyar szövegeinek rendkívül lényeges eltéréseit ismert latin megfelelőjüktől aligha magyarázhatná meg a latin szövegváltozatok nagyobb fokú eltéréseinek feltevése. Ez csak a magyar szerzők jelentékeny mértékű szövegszerkesztési önállóságából, szabad gondolati áttevésre való igyekezetéből

fakadhat. A latin alapszövegtől való, gyakran jelentékeny elszakadás viszont elbizonytalanítja a latin és a magyar szöveg egybevetésének lehetőségeit.

Mindez módszertani következményeiben azt jelenti, hogy bármily szerencsések vagyunk is egyes magyar szövegeink latin megfelelőinek ismeretével, a magyar nyelvi értelem megfejtésének tökéletes biztosságú fogódzóit nem kereshetjük bennük. Nemegyszer a magyar szövegösszefüggések elemzése többet adhat ebből a szempontból, sőt az ilyen jellegű elemzés még akkor is kötelezően elvégzendő feladat, ha a magyar szövegrész a latin meglehetősen pontos fordításának látszik. Mindamellett olyankor föltétlenül a latin szövegmegfelelések segítségéhez kell fordulni, amikor a magyar szövegösszefüggések az értelmet többé-kevésbé homályban hagyják; de ilyenkor az értelmezés bizonytalansági tényezői is megnövekednek.

3. A tőlem alább tárgyalandó szövegértelmezési kérdésekben bizonyos mértékben eltérek az eddigi fejezetekben alkalmazott, az egyes szövegegységek problematikáját teljesen átfogó, együttes szemléleti és elemzési módtól. Ezt az eltérést az eddig mondottakon túlmenő értelmezési megjegyzéseket kívánó szövegrészletek természete igényli így. Ezek a szövegrészletek ugyanis legtöbbnyire egyedi jellegűek, a többitől eltérő, sajátos problematikájúak. Ezért azt látom helyesnek, egyszerűnek és célszerűnek, hogy szövegegységek szerint s azokon belül a szövegszerkezet menetéhez igazodva, sorra-rendre haladva tegyem meg további szükségesnek tartott észrevételeimet. Egybefoglaló jellegű kivételt csak ott teszek, ahol egy szövegegységen belül ugyanaz az értelmezési probléma többször is előjön; ez leginkább egyes szóhasználati kérdésekben jelentkezhetik. És magától értetődően utalok az egyes szövegegységek között fölmerülhető párhuzamokra, hasonlóságokra is.

Az egymás után sorra kerülő szövegrészek magyarázatában nem választom viszont külön az oda kapcsolódó szótörténeti—etimológiai, jelentéstani, grammatikai problémákat, mert ezek az értelmezési tematikában különösképpen egybefonódnak. Csupán egy kivételt teszek: ez a stilisztikai kérdéskör. Természetesen ez sem válik el élesen a többi értelmezési szemponttól, illetőleg tényezőtől. Hogy mégis külön fejezetben szólok majd róla, annak oka leginkább az, hogy a stilisztikai jellegű kérdések legnagyobb része a négy szöveget átfogó jellegű, az egyes kategóriák példái többnyire mindegyik szövegben ismétlődve előjönnek. Tárgyalásukra tehát nem látszik alkalmasnak az e fejezetben követett szövegegységek szerinti bontás és haladás, hanem a korábbi fejezetekben alkalmazott, problémakötegeket átfogó szemlélet a célravezetőbb.

A HALOTTI BESZÉD ÉS KÖNYÖRGÉS SZÖVEGÉBŐL

1. HB.: *ỳſa pur eſ chomuv uogmuc ; — ỳſa kí nopun emdul ; — iſa eſ num igg ember mulchotia ez vermut ; — yſa mend ozchuz iarov vogmuc.* — E szövegrészek *isà* vagy *isá* kiejtésű módosító szava körül régtől fogva értelmezési

eltérések mutatkoznak, s ezek az eltérések nemcsak magának e szócskának, hanem mondatbeli funkciója folytán a vele kapcsolatos szövegrészeknek is többé-kevésbé eltérő tartalmat kölcsönöznek. Néhány egyéb értelmezés mellett, mint például az 'ugyanis', 'ihol csak' stb. komolyabban két lehetőség: a 'bizony' és az 'íme' került eddig számításba (vö. pl.: Szarvas: Nyr. XVI, 218—9; Simonyi, MNyelv II, 160, Nyr. XL, 349 [az utóbbi Mariánovics Milán néven]; Zolnai, Nyelveml. 64; Pais: MNy. XXXVIII, 162; Mészöly: MNy. LI, 177, ÓmSzöv. 126—7; Bárczi, MNyÉletr. 86; TESz.).

A nagyfokú bizonytalanságot több tényező okozza. Legelsősorban az, hogy ez a szavunk a HB. szövegén kívül sehol másutt nem bukkan föl, ezért a jelentését nem is tudjuk ellenőrizni, más szövegkörnyezetekből kihámozni. A HB.-beli, többszörösen ismétlődő előfordulás és a másutt való teljes hiány ellentéte egyébként maga is erősen szembeszökő, s vagy a szónak már a HB. korában is jócskán kiavuló jellegét sejteti, vagy — ami valószínűbb — e kronológiai tényező mellett még a HB. nyelvjárásához kötődő, már ez időben is nagymértékű területi elszigeteltségét jelzi.

Komoly nehézséget eredményez továbbá, hogy e szócskának a HB.-ben való előfordulásai a hozzájuk kapcsolódó szövegrészek alapján nem is föltétlenül azonos jelentésben való szereplésére adnak gyanút. Pusztán a magyar szöveg alapján ugyanis a sorrendben második előfordulás némi ellentétben látszik lenni a többivel. Az itt adódó nehézséget még az is fokozza, hogy a Pray-kódexbeli latin alapszövegben valamennyire is megfelelő részlet csupán egyszer fordul elő: „*ecce* fratreſ uidetiſ oculiſ ueſtriſ", amely leginkább az első magyar előfordulásra vonatkoztatható.

További problémát jelent, hogy a magyar szó etimológiája, mely legalább a kiinduló, általánosítható jelentésre utalhatna, rendkívül bizonytalan, az értelmezésben tulajdonképpen nem is lehet rá támaszkodni. Az *isa* magyarázati kísérletei közül az egyáltalán számításba vehető egyetlen Mészölytől (MNy. LI, 177) származik, aki szerint az *isá* elhomályosult összetétel, előtagja az *is* 'és', utótagja a rámutató értékű *a* indulatszó. A TESz., amely a szót bizonytalan eredetűnek mondja, ehhez csupán annyit ad hozzá, hogy az utótag inkább az *a* mutató névmás lehet. De e magyarázat nehézségei szinte leküzdhetetlenek. Nem lehet elmellőzni például azt a tényt, hogy a szónak a HB.-ben 'és' és 'is' jelentésben egyaránt csupán nyíltabb vokálisú változata van meg, s ez a nyelvjárási jellemzőnek is felfogható körülmény a feltett összetételben sem maradhatott volna nyomtalan. Továbbá ha az *isa* utótagja mutató névmás volna, akkor gyanúsan korai az *a* alak, nem is szólva a HB. nyelvében is sűrűn használt tényleges *z*-s névmásváltozatokról; amellett a feltett 'íme' jelentéshez a közelre mutató, palatalis változatot várnánk. A „semleges" *i* ellenére is van probléma a vegyes hangrend egybeállásával s talán még az összetétel típusával is. Mészöly e nehézségek egy része alól úgy óhajt szabadulni, hogy a feltett összetétel utatógjaként indulatszót sejt. De szótörténetileg ez is zsákutca: az az indulatszó, amely ide kapcsolódhatna, rendkívül fiatal nyelvünkben (l. TESz.).

Mészöly (MNy. LI, 177, ÓmSzöv. 110, 126) az *isá*-nak mind a négy HB.-beli előfordulását a latin alapszövegben egyszer feltűnő *ecce* pontos jelentésbeli megfelelő-

jének látja, tehát mindannyiszor 'ímé'-nek értelmezi. Bárczi (MNyÉletr. 86) szövegértelmezése csak a HB. első szakaszára terjed ki, s az ott kétszer előforduló *isá*-t szintén 'íme' jelentéssel adja vissza, bár — nem egészen világos okokból — első előfordulásához tesz kérdőjelet. De éppen az első előfordulás az, ahol a latin *ecce* jelentésbeli tanulságát, mivel jobb fogódzónk nincs, nyugodtabban el lehet fogadnunk. A latin *ecce* jelentésének a többi esetre való kizárólagos rávetítése már valamivel kétségesebb, bár magyar szövegszerkezeti és tartalmi okokból az 'íme' jelentés számbavétele főként a harmadik és a negyedik felbukkanásban is nagyon indokolt. De különösen a második HB.-beli *isá*-val kapcsolatban — úgy érzem — semmiképpen nem szabad eltekinteni a 'bizony' típusú értelmezés lehetőségétől, sőt még a többi esetben, főként a harmadikban és a negyedikben sem zárható ki ez a felfogás, amelyet legutóbb Pais (MNy. XXXVIII, 162) képviselt, a HB.-nek mind a négy kérdéses helyére egyformán kiterjesztve.

A mondottakból kitűnhetik, hogy szerintem a HB.-nek az *isá*-val kapcsolatos szövegrészeiben sem az 'íme', sem a 'bizony' értelmezések lehetőségei nem mellőzhetők, sőt esetleg még ezek akármelyikének mind a négy előfordulásra terjedő kizárólagosságát sem tartom éppen elképzelhetetlennek. De az utóbb említett és eddig vagy-vagy alapon képviselt kizárólagossággal szemben én inkább az értelmezési rugalmasságot vallanám, mégpedig nem is annyira olyanképpen, hogy mindegyik előfordulásban mindegyik jelentés egyformán feltehető, hanem úgy, hogy az első *isa*-adatban erősebben hajlok — de nem elsősorban etimológiai alapon — a Mészöly-féle értelmezés felé, a másodikban pedig Paisé felé. Ehhez természetesen föl kell tenni azt, amit annak idején Szarvas (Nyr. XVI, 219), majd Marianovics Milám [Simonyi] (Nyr. XL, 349) pedzett, s amit lényegében a TESz. *isa* szócikke is képvisel: hogy tudniillik a HB. rejtelmes *isa* szócskája esetleg nem egyféle jelentésben szerepel az emlék különféle szövegrészeiben. Az *isa* 'íme' és 'bizony' jelentései párhuzamosságának ugyan ellentmondani látszik, hogy e jelentések nemcsak a latin *ecce*-ben nem egyesülnek, hanem nem ismerek más olyan idegen nyelvi párhuzamokat sem, amelyekben e két jelentés összefüggései konkréten, etimológiailag is kimutathatók lennének. Erősítheti viszont a szó kétféle jelentésének lehetőségét, hogy mindkét jelentéstartalomban a rámutató, nyomósító jelleg az uralkodó, amely ugyanabban a szóban — az etimontól függetlenül — a két jelentés viszonylatában bármelyik irányú jelentésfejlődést lehetővé tehette; vö. a *bizony*, *tessék*, *në*, *nësze*, *lám* stb. hasonló jelentésváltozatait. De a HB. kérdéses szövegrészeibe az 'íme' vagy a 'bizony' abszolutizáló behelyettesítésének tartalmi nehézségei is e felé a lehetőség felé mutathatnak.

2. HB.: *Menÿi miloſtben terumteve eleve mÍv ifemucut adamut.* — E szövegrész *eleve* szava szintén az eddigi értelmezők kereszttüzébe került. Az erős véleménykülönbségek eredője kettős. Az egyik az, hogy a HB. latin alapszövegében e rész eléggé jó párhuzamában („quanta gratia dominuſ deuſ gratificauerat *primum* adam patrem nostrum") a *primum* lehet határozó is, 'először, kezdetben' jelentéssel, de

lehet az *Adam patrem nostrum* egyeztetett jelzője is, 'első' jelentésben. A másik ok az, hogy a HB. *eleve* szava magyar nyelvtörténeti szempontból többféle szintaktikai, morfematikai és szemantikai jelleggel is fölfogható, illetőleg szövegkörnyezetébe beilleszthető. Mivel a lehetőségek közötti eligazodásban teljesen egzakt kritériumok nem állnak rendelkezésre, a kérdés határozottan nem dönthető el, csupán a valószínűségi fokozatok közti különbségtevésről lehet szó.

Már a kiindulásban is gondot okoz, hogy voltaképpen a szó hangalakja második magánhangzóját illetően nem állapítható meg biztonsággal, mégpedig lényegében bármiféle magyarázat szerint sem. Ez bizonyos mértékben összefügg azzal a kérdéssel is, hogy a HB. kérdéses szava közvetlenül vagy csak közvetve azonos ma is használatos *eleve* határozószónkkal. A régiségben ugyanis nem ritkák az *elévé*-nek és *elővé*-nek olvasható alakok, amelyek — ha az alapszó nem az *el* főnév, mint Mészöly (MNy. XXII, 84—92, ÓmSzöv. 125—8) tartja — megfelelhetnek e határozószónk *elé ~ elő* hangalakú alapszavának; l. pl. JordK. 718: *elǫ́we;* ÉrdyK. 661: *előwe;* MA: SB. 65: *Elévé* (NySz.); Pázm: Kal. 43: *eléve;* stb.

De magának az *elő ~ elé* feltehető alapszónak a mivolta, pontosabban szófaja és jelentéstartalma is kérdéses. Van ugyanis a régiségben *elé ~ elő* hangalakú névszó is, mégpedig főnévi, melléknévi és sorszámnévi értékben egyaránt; l. pl.: 1213: *Eleutou* (OklSz.), 'elöl levő'; 1261/1291: *Satureleu* (OklSz.), 'elülső rész'; JókK. 23: *en elew fyame* 'első'; de nem hiányoznak ugyanezek *é*-ző változatai sem: 1315: *Thorkueley* (OklSz.); 1326: *Elemezeu* (OklSz.); JordK. 395: *elezer;* stb. Ugyancsak van azonban a régiségben *elé ~ elő* határozószó is, lativusi és locativusi, valamint hely- és időhatározó funkcióban: JókK. 129: *eleb;* 1390: *Eleuiarow* (OklSz.); 1456 k.: „praesupponit *eleveti*" (SermDom. II, 685); 1589: *elö iön* (OklSz.); stb. Van olyan vélemény is (l. Mészöly: MNy. XXII, 86—8, ÓmSzöv. 128; vö. még Bárczi, TihAl. 50), hogy a névszói és a határozószói *elé ~ elő* pontosan ugyanaz a morfematikai alakulat: *-é* lativusraggal keletkezett, s névszói szerepe másodlagos. Sokkal valószínűbb azonban, hogy itt ugyan azonos alapszavú (*el* 'elülső rész'), de más morfematikai jelleggel továbbalakult elemekkel van dolgunk: a névszó *-é ~ -ő* képzős származék, a határozószó pedig *-é* lativusragos alakulat (l. pl.: TESz.; MSzFgrE.). A *elé ~ elő* váltakozást mindkét szókategóriában többféle körülmény is magyarázhatja: e formánsok diftongus-előzményének kétféle irányú monoftongizálódása (l. a lativusragban is a labialis fejlődést éppen az ÓMS. *egembelu* adatában); a névszó és a határozószó folytonos alaki és funkcionális kölcsönhatása; stb.

A HB.: *eleve elé ~ elő* névszói ~ határozószói alapszavának ügye azért fontos kérdés, mert hozzá hasonló szófaji—jelentésbeli problémák a továbbformálódott alakban is feltűnnek. Az nemigen lehet vitás, hogy a HB. *eleve* lativusragos alakulat, eddig nem is vonta kétségbe senki. A vita ott van, hogy ez az *-é* lativusrag mihez is járult tulajdonképpen. E tekintetben az *eleve* morfematikai alkatára nézve számos lehetőség kínálkozik: a) a névszó *elő* változatának *eleβ* előzménye $+$*-é;* b) a névszó *elé ~ elő* változata $+\beta$ hiátustöltővel kapcsolódott *-é;* c) az *elé ~ elő* határozószó jelölési „túlbiztosítása" még egy lativusraggal; vö. *kivé, lëvé;* d) az *elé* és *elevé* teljesen azonos

morfémákból alakult az *el* főnévből, s közöttük csak az a különbség, hogy az *elé* „szabályos" lativusragos forma, az *elevé* viszont a teljes tőhöz még egyszer hozzákapcsolódott, másodlagos alakulat; vö. HB. *terumteve* stb. — Az a) és a d) változat alapján az *elevé*, a b) és a c) alapján az *elévé*, *elővé* az eredetibb alak. Bármelyik alaki fejlődéstípus lehetséges, hiszen ha az *elevé* változat az elsődleges, akkor az *elévé*, *elővé* alakok az *elé*, *elő* analógiás befolyására jöhettek létre; ha viszont az *elévé*, *elővé* változat a korábbi, akkor a későbbi-mai *elevé* > *eleve* kérdéses vokálisa más, bőven adódható analógiás hatások folytán rövidülhetett (vö. *eleje*, *eleinte* stb.). A régiségbeli írásformák ékezethiánya — sajnos — ebben nem igazíthat el, de az *elévé*, *elővé* alakok nagy száma és viszonylagos régisége, párosulva a b) és c) felfogásváltozat bármelyikének jól magyarázható lehetőségével, mégis a HB.-beli alaknak az *elévé* olvasata irányában gondolkodtat meg valamivel jobban.

Jóval fogasabb kérdés a HB. *eleve* szavának funkciója, illetőleg szövegkörnyezetéhez való viszonya, amelyben tulajdonképpen megismétlődik annak a kettősségnek a problematikája, amelyről az imént az *elé* ~ *elő* szófajiságára, illetőleg jelentéstartalmára vonatkozóan volt szó.

A latin megfelelő *primum*-ja mindenképpen megengedi a HB. *eleve* határozószóként való fölfogását, hiszen a *primo* adverbium mellett ez is járta mind a klasszikus, mind a középkori, egyházi latinban 'először, elsőként, első ízben, kezdetben' jelentéssel. És a magyar *elévé*, *elővé* vagy *elevé* ezt a funkciót nemcsak bármelyik változatú mofematikai alkatánál fogva hordozhatta, hanem igen bő régiségbeli előfordulásainak bizonysága szerint hordozta is. Mégpedig lativusragos jellegéből fakadóan eredetibben lativusi helyhatározószóként, 'előre, elülső részre, elöl levő irányba stb.' jelentéssel: 1299: „Ad villam *Eleueyarew*" (OklSz.); JókK. 21: *hat mege ſnekyk eleue;* JordK. 763: *ywta elǫwe egy neezǫ leany;* stb. Ez a használat magától értetődően ment át elvontabb jelentésárnyalatokba, mind időt, mind állapotot kifejező funkciókba; l. pl.: JókK. 2: *kykkezevl elewlſew es eleve zÿlettett;* 18: *mÿkeppen zent lelek eleue profetizalo zaÿaual meg monda,* 110: *eleue meg monda;* DomK. 337: *ez prior eleue meglata az ev halalat;* stb. Az 'elsővé, elsőként, első ízben stb.' jelentésárnyalat kifejlődését nagy mértékben segíthette a lehetséges alapszóként is szereplő *elé* ~ *elő* névszó 'legelöl levő, első' jelentésben, melléknévként és számnévként való, igen gyakori használata; l. pl.: JókK. 13: *elew kezdetiben,* 23: *en elew ſyame;* BécsiK. 8: *ki èlǫ vag,* 56: *az èlǫ hoban,* 153: *ǫ èlǫ kiral;* MünchK. 28rb: *Ez az èlǫ parãbolat;* stb.

Az *elévé*, *elővé*, *elevé* a régiségben nagyon sűrűn szerepelt igével szorosan egybetartozva, igekötőszerű kapcsolatban: JókK. 28: *nemÿ keueſſe eleuehaladotuala;* MünchK. 28ra: *az èlèue vètetn*^{c} *kenèret megèue;* JordK. 718: *elǫwe hywan hŵket;* stb. Ez a körülmény a HB. *eleve* szavát értelmezők egy részében (l. pl. Budenz: EgyPhK. I, 145—50; EtSz. I, 1516—7; vö. még NySz. I, 617 is) azt a felfogást keltette életre, hogy a HB. *terumteve eleve* szövegrésze igekötős kapcsolat, vagyis az *eleve* hátravetett igekötője a *terumteve* igének. Ez azonban téves következtetés, már csak azért is, mert a *teremt*-nek a régiségben nemigen volt igekötős használata, az *előteremt* pedig

éppenséggel nagyon új alakulat, s igekötőjének még esetleg korábbi, konkrétebb helyviszonyt jelölő 'előre teremt, eléje teremt'-féle jelentésárnyalata sem volna sehogyan sem illő a HB. kérdéses szövegrészletébe. — Nem sokkal valószínűbb az az elvileg fölmerülhető lehetőség sem, hogy a HB.: *eleve* úgy kapcsolódik a *terumteve* igealakhoz, mint annak vonzata: 'vmivé teremt'; vö. pl. JókK. 33: *yſten teged tezen olÿa.* Csakhogy a régiségben a *teremt* ige vonzata vagy tárgy, vagy *-ra/-re* ragos határozó; *-vá/-vé* ragos eredményhatározói vonzatára egészen kései az első ismert példa: Bercs: Lev. 488: *Isten engem Lizimachussá teremptsen* (NySz.).

Ha a fent említett lehetőségek nem vagy aligha magyarázzák meg a HB. *eleve* szavának határozószói használatát, határozószói mivoltának lehetősége mégsem vonható kétségbe. A magyarázók egy része (l. pl.: Zolnai Gyula: NyK. XXVI, 217; Simonyi, MHat. II, 41; Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 9; Pais: MNy. XXXVIII, 162) időhatározószónak veszi, 'először, kezdetben'-féle jelentéssel, az időhatározáson belül locativusi irányú átértékelődést érezve benne. Ez természetesen lehetséges is, nemcsak a latin *primum* megfelelés, hanem a m. *elévé, elővé, elevé* ilyen határozószói értékben való használata miatt is (l. előbb). De legalább ennyire számításba veendő az is, hogy e használat még sokat őriz a határozószónak föltétlenül eredetibb, lativusi szerepéből, s így translativusi jellegű állapothatározószónak fogható föl, 'elsőnek, elsőként; legelöl levőnek, legelöl levőként' értelemmel.

Mindezzel szemben Mészölynek (MNy. XXII, 84—92; ÓmSzöv. 125—9; vö. még Nyr. XXXVII, 441) az a nyomatékosan képviselt véleménye, hogy a latin alapszövegben a *primum* az *Adam patrem nostrum* jelzője, s így a neki megfelelő HB.-beli szövegrészben az *eleve* a *mív iſemucut adamut* jelzője: 'a mi első ősünket, Ádámot'. Ennek a felfogásnak is kétségkívül vannak támogató szempontjai. Mindenekelőtt az, hogy az 'első Ádám', de különösképpen az 'első ős'-féle jelentéstartalom — ha talán szokatlan is a mai nyelvérzék számára — magából a latinból is átszármazható kifejezés lehet. Hiszen Mészöly (MNy. XXII, 85) éppen a PrayK. latin Sermojából hivatkozik a *primuſ Adam* és a *primi parentiſ nostri* jelzős kapcsolatokra, amelyeket ugyan a HB. szövege nem ad vissza, de melyek alapján a latin alapszöveg *primum Adam patrem nostrum*-jában szereplő *primum* is lehet akár az *Adam*, akár a *patrem nostrum*, akár mindkettő jelzője; s így az *eleve* is lehet akár a *mív iſemucut*, akár az *adamut*, akár a kettő együttesének jelzője. Támogatja továbbá e felfogást az a körülmény is, hogy lativusi határozószó melléknévi átcsapására több és már korai példa is akad; vö.: JókK. 39: *èz mondott helyett ÿgen mezzenek lennÿ;* JordK. 305: *nagy mezze feldrewl yevewnk;* — 1403 u.: *sem penig tele bornak iczeiet* (RMNy. II/2, 3); 1562: *tellyi kosár* (Helt: ÚT. E: NySz.); stb. — Úgy látszik, ezt a Mészöly-féle értelmezést teszi magáévá Bárczi is. A TihAl. 50 alatt még inkább csak utal e felfogás lehetőségére, a MNyÉletr. 86 alatt viszonyt a szövegrészt így teszi át mai magyarra: „Mennyi malaszttal ellátva teremtette [isten] a mi atyánkat, Ádámot...". Nem tartom valószínűnek, hogy itt Bárczi egyszerűen kifelejtette volna az *eleve* értelmezését; inkább arról lehet szó, hogy a HB. *eleve mív iſemucut* egész szerkezetét teszi át „a mi atyánkat" megfelelővé, aholis az 'atya' az 'első ős' helyettesítője.

A támogató tényezők ellenére a HB. *eleve*-jének jelzőként való felfogásával ott van a baj, hogy az *elevé*-nek, mely eredetileg MÉSZÖLY (i. h.) szerint is határozószó volt, sem a melléknévvé, még kevésbé a számnévvé átértékelődésére nemigen van példa. Az egyetlen számbajöhető eset a TA.-beli *eleuui humuk* adata, melyben az *eleuui* megfelelhet a HB.-beli *eleve*-nek is, s lehet 'elülső, elöl levő' melléknévi jelentése is (l.: MÉSZÖLY: Nyr. XXXVII, 440—1, MNy. XXII, 86; BÁRCZI, TihAl. 50). De amellett, hogy a TA.-beli *eleuui* több másféle alakulatnak is felfogható (l. BÁRCZI, i. h. is), az *elevé* melléknévvé átértékelődésének későbbi teljes példátlansága több mint gyanús: majdnem magyarázhatatlan tény. Mivel ugyanis a fejlődés csakis határozószó → melléknév lehetett, hogyan van az, hogy az ómagyarban rendkívül gyakran használatos *elévé*, *elővé*, *elevé* határozószó feltűntét csak megelőzi, de egyetlen esetben sem követi vagy legalábbis párhuzamosan sem kíséri a melléknévi előfordulás? Hozzá kell számítani ehhez, hogy a *messze*, *tele* stb. stb. esetében efféle, a valóságos fejlődésnek megfelelő az adatolhatósági rend is. Esetleg azt lehetne elképzelni, hogy az *elévé* stb. határozószónak igen korán megrekedt a melléknévvé vagy — MÉSZÖLY HB.-beli értelmezésére gondolva — számnévvé fejlődése. De ez egyrészt egyedülálló különlegesség volna a határozószók fejlődéstörténetében, másrészt feltevésére az *elévé*, *elővé*, *elevé* határozószói mivoltának és a HB. megfelelő szövegrészébe ilyen minőségében való kitűnő beleilleszkedésének ismeretében nincs semmi kényszerítő szükség. Ezért én ezt a magyarázati lehetőséget nem vetem ugyan el, de bizonyos fokú kétkedéssel szemlélem. Ennek a fenntartásomnak ellenére is csak technikai okokból nem vettem föl szövegértelmezésembe: a valószínűbbnek látszó kétféle határozószói jelentéstartalom feltüntetése már nem adott helyet erre.

3. HB.: *Hadlaua choltat terumteve iſten tvl.* — A HB. e szövegrészének kulcsszava kétségkívül a *terumteve*. E szóalak írásmódjában, sőt valószínűleg egykori kiejtésében is teljesen megfelel a HB. folyamatos múltú *terumteve* igealakjának; de a szövegkörnyezet természetesen világossá teszi, hogy csak alapszavában, lexikailag azonos vele, grammatikai-szófaji tekintetben azonban más elemről van szó. Az itt tárgyalandó szóalakot minden eddigi hozzászóló folyamatos melléknévi igenévnek vette, legföljebb morfematikai szerkezetére nézve nem voltak a magyarázók azonos véleményen (l. pl.: KRÄUTER: NyK. XLII, 332; SZINNYEI: Nyr. XVII, 195, MNyTK. 23. sz. 24—8; MÉSZÖLY, A HB. tárgyas elbeszélő múlt alakjai 82, ÓmSzöv. 175—7; PAIS: MNy. XXXVIII, 162; KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. 6; BÁRCZI, MNyÉletr. 86; stb.). Az e magyarázatokhoz kapcsolódó morfematikai lehetőségekről, főként tőtani szempontból vizsgálva a kérdést, korábban szóltam, már ott jelezve, hogy a szóalak ügyére más magyarázati lehetőség keretében még vissza kell térnem. Bár a korábbi, folyamatos melléknévi igenévhez fűződő feltevéseket nem tartom kizárhatónak — ezért is foglalkoztam velük részletesebben —, úgy vélem, a kérdéses szóalaknak, következésképpen az egész szövegrésznek a megfejtése inkább más irányban keresendő.

Érdekes módon senki sem gondolt még arra, hogy a HB.-nek ez a *terumteve* alakja határozói igenév is lehet. Valószínű, hogy a négyszótagos forma, a szóalak jelzői

értékét sugalló szórend, valamint az *iften tvl*-nek a *Hadlaua* vonzataként való felfogása terelte el elsősorban nyelvészeink figyelmét erről a lehetőségről. Mészöly számára ugyan etimológiailag és morfematikailag bizonyos mértékben felkínálkozott a lehetőség megragadása, hiszen ő a folyamatos melléknévi igenév és a határozói igenév azonos eredetét vallja, feltéve a N. *terëmteve* határozói igenév és a HB.: *terumteve* alaki azonosságát is (l. ÓmSzöv. 110, 177); mégsem él vele, hanem a szóalaknak jelzői szerepe és 'teremtő' értelme mellett foglal állást.

Az adott szövegrész grammatikai-jelentésbeli jellegének és benne a kérdéses szóalak mivoltának a megállapítását nagy mértékben nehezíti az a körülmény, hogy e szövegrésznek nincs párhuzama a latin Sermóban. Ekképpen annak bizonyítása vagy legalábbis valószínűsítése, hogy a HB.: *terumteve* e szövegösszefüggésben határozói igenév, tehát a *terumteve iften tvl* határozós szerkezet, 'megteremtetve Istentől'-féle szó szerinti értelemben, csak közvetett fogódzók alapján lehetséges.

Ha a tartalmi—szövegszerű előzményül szolgáló latin Sermóban nincs is megfelelő rész, nyilvánvaló, hogy a magyar beszédszerkesztő a szóban levő szövegrészt és környezetét a bibliai teremtéstörténet megfelelő részei (Mózes I, 2—3.) alapján fogalmazta meg. A Genezisben egységes, egyidejű folyamat része az ember teremtése és — bűnbeesése esetén — halálának megjövendölése: Ádám istentől való megteremtése pillanatában hallotta, hogy nem kerülheti el a halált, ha eszik a tiltott gyümölcsből (l. különösen Mózes I, 2: 15—7.). Ez a mozzanat a kérdéses szövegrész szórendisége szempontjából alapvetően fontos: érthetővé teszi a haláljövendölés és a teremtés látszólag logikátlan sorrendjét. Kódexeinkben ugyanis egyidejű történés esetén nem egy példát találunk arra, hogy a határozói igenév a mondat igéje után áll: JókK. 43: „*lata* ʒent ferenczet terden *alua*"; BécsiK. 159: „fel *allec rezkètuen*"; stb. (l.: Klemm, TörtMondt. 118; Károly: MNy. LI, 36—40, NytudÉrt. 10. sz. 202—3). A *reszketve áll*-féle és a *(meg)terem(tet)ve hall*-féle viszony között nincs lényegi különbség. Azon talán már nem is érdemes külön problémázgatni, hogy a *terumteve* idő- vagy állapothatározói funkciójú igenév-e, hiszen ezek legtöbbnyire erősen egybemosódnak (vö. pl.: Klemm, TörtMondt. 263; Károly: NytudÉrt. 10. sz. 158—60): az ige és az igenév együttes értelme tehát az igenév felbontásával lehet akár 'midőn megteremtetett istentől, hallotta', akár 'istentől megteremtetett állapotában hallotta'. Mindennek megfelelően a HB. *Hadlaua choltat iften tvl* tagmondatában a *terumteve* nem az *isten* jelzője, hanem a mondat határozója, mely határozói mellékmondatra vagy bővebb határozói szerkezetre is felbontható.

A szövegértelem és a tőle függő szövegszerkezet néhány részproblémája azonban még feleletre vár.

Az egyik annak az eddigiekből következő ténynek a megállapítása, hogy a *terumteve* igenév itt passzív jellegű. E körülménynek az igenév alakja nem mond ellent; nem kell tehát egy **terumtetve*-féle alakot hiányolnunk, hiszen a cselekvő értelmű és alakú igéből képzett passzív igenevek nemcsak a melléknévi, hanem a határozói igenévi kategóriában is fölös számban találhatók (l. pl.: Klemm, TörtMondt. 263—9; Károly: NytudÉrt. 10. sz. 77, 79, 113, 167, 171, 173, 176). Cselekvő alakú igéből

képzett szenvedő értelmű határozói igeneveknek különösen gyakori példái fordulnak elő kódexeinkben *t* végű igékben: JókK. 71: „Aluala gÿakorta cellaÿaban *belrekezt-uen*"; MünchK. 45ra: „ъ le *èituen* a fǫldrè hompol'guala taitekozuā" stb. E gyakoriság talán nem is véletlen, tekintve a *-t* formáns szerepét a szenvedő igeképzésben is.

A mondottakból következik továbbá, hogy a tárgyalt mondategységben az *iften tvl* határozó elsősorban a *terumteve*-vel van szoros jelentésbeli és szerkezeti kapcsolatban, bár természetesen a két történés: a teremtés és a halálfenyegetés szoros értelmi összefüggése és a Genezisben való egyidejűsége folytán éppen a *Hadlaua choltat*-ra is ráérthető. Szenvedő szerkezetben *-tól/-től* ragos határozói vonzattal (bővítménnyel) egyébként aktív igéből képzett passzív igenevek a befejezett melléknévi igenévi kategóriában is gyakoriak; vö. éppen az *isten*-nel kapcsolatban: JókK. 20: „*yſtentvl* nekÿ *adot* malaſtnak mÿatta", 77: „frater egÿed voltuolna ygen meg *vylagoſſolot* ember *ÿſtentewl*" stb. Szenvedő szerkezetben a *-tól/-től*-ös vonzat (bővítmény) a *teremt* jelentéskörében nem is szorul különösebb magyarázatra, hiszen itt a határozói bővítménynek a gyakorisága és régisége mind az ige előtti, mind az ige utáni helyzetben közismert; pl. *szent lélektől fogantatik* : *fogantatik szent lélektől; szűztől születik* : *születik szűztől;* stb. Kódexeinkben természetesen nemcsak az igének, hanem határozói igenevének a bővítményeit is megtaláljuk az igenév előtti és utáni helyzetben egyaránt (l. Károly: NytudÉrt. 10. sz. 203—5).

Hogy a HB. *teremt* igéje, illetőleg *terumteve* határozói igeneve előtt még nincs ott a *mëg-* igekötő, az — mint az igekötőkről szóló fejezetben láttuk — tárgyalt emlékeink igéinek szokványos jelensége.

De ha mondattanilag meg is támogatható ez a magyarázat, vajon megállja-e a helyét alaki tekintetben is?

Ahhoz semmi kétség sem fér, hogy a magyar határozói igenév kialakulása első szövegemlékeink idejét messze megelőzte; így képzője — amely valószínű kapcsolatban van a folyamatos melléknévi igenév képzőjével (l. pl.: Beke: Nyr. XLII, 128; Szinnyei: NyK. XLII, 222—4; Klemm, TörtMondt. 263; Mészöly, ÓmSzöv. 177; D. Bartha, Szóképz. 101) — eredetileg a teljes tőhöz kapcsolódott, melynek véghangzója csak később veszett el nyílt szótagban. Tővéghangzós határozói igenévi alak fentmaradása tehát elvileg mindenképpen lehetséges. E lehetőséget azonban a bizonyosság fokára is emelhetjük. Kódexeinkből még csonka tövükben egy mássalhangzóra végződő igékkel kapcsolatban is idézhetünk ilyen alakokat: JókK. 72: *kereuen;* KeszthK. 192: *emeleween.* A Délnyugat-Dunántúlon pedig ilyen nyelvjárási formák élnek: *mondova, tiltova, föstöve, építtëve* stb. (Horger, MNyj. 112; Kálmán, Nyj. 32). Abban természetesen nincsen semmi rendkívüli, hogy legkorábbi szövegemlékeink többi határozói igenevében a képző általában — de még egy lehetséges kivétellel (l. alább) — csonka tőhöz járul: HBK.: *ívtua;* KT.: *fugua;* KTSz.: *menuen;* ÓMS.: *fugwa, huztuzwa, wklelue, kethwe.* Ezekben ugyanis a fonetikai helyzet igen kedvezett a tővéghangzó eltűnésének, a HB.: *terumteve*-ben azonban az *mt* mássalhangzó-kapcsolat miatt már nem ennyire. E szempontból figyelmet érdemel az a tény

is, hogy az imént a mai nyelvjárásokból említett teljes tövű igenevek igen nagy hányada olyan igékkel kapcsolatos, amelyeknek csonka tövük szintén két mássalhangzóra végződik; fentmaradásuknak nyilván ez a legfőbb oka, illetőleg lehetővé tevője. A HB. *terumteve* határozói igenévi alakja egyébként maga is egyik jelzője lehet a HB. és K. — más sajátságai alapján is feltehető — nyugati magyar eredetének.

Emlékeink csonka tövű határozói igenévi sorozatának előbb említett kivétele rejtőzhetik esetleg a KTSz.-nak *ſiu tule ſculet·nen* részében. Ennek utolsó szava ugyanis a *t* után való betűelmosódást beszámítva, valamint az *n* és az *u* ductusának hasonlósága folytán *ſculeteuen*-re korrigálható, 'születvén', illetőleg a *születik* eredetibb szenvedő voltának beszámításával 'születtetvén' értelemben. A korrekciót a környező szövegértelem és a szenvedő szerkezet is nagy mértékben támogathatja. Ha e gyanú helyes, akkor a *születevén*-ben még egy régi példáját kapjuk a határozói igenév tővéghangzót megőrzött alakjának.

A HB.: *terumteve* határozói igenévi voltának alaki szempontból nem mond ellent, hogy XV. századi kódexeinkben ennek az igenévfajtának igen ritka a *-va/-ve* képzős változata a *-ván/-vén* képzős alakkal szemben (l. pl.: Károly: NytudÉrt. 10. sz. 207). Az eredetibb forma ugyanis föltétlenül a *-va/-ve*, illetőleg a korábbi *-βá/-βé* volt, a locativusi—modalis *-n* rajta másodlagos (vö. pl.: Károly: NytudÉrt. 10. sz. 211; Velcsovnė: Népr. és Nytud. I, 106; Berrár, TörtMondt. 93; D. Bartha, Szóképz. 101). Legkorábbi szövegemlékeink 7 vagy 8 másik határozói igeneve közül is 6 még az eredetibb, *-n* nélküli alakot mutatja, kivétel csupán a KTSz.: *ele menuen* és esetleg *ſculet·nen* [ɔ: *ſculeteuen*].

A HB. *terumteve* alakjának nem jelzői szerepű melléknévi igenévi, hanem idő- vagy állapothatározói szerepű határozói igenévi felfogása arról az oldalról is támogatást nyerhet, hogy a melléknévi igenévként való magyarázat — mint a tőtani fejtegetésekben láthattuk — többrendbeli morfematikai nehézségekbe ütközik. De ha e körülményt nem is számítom érveim közé, itt adott magyarázatomat akkor is lehetségesebbnek tartom az eddig e tárgyban felvetetteknél, amelyektől korábbi értelmezésemben (MNy. LXXIII, 299) — e tekintetben is túlságosan tisztelve a hagyományokat — még nem tudtam elszakadni.

4. HB.: *eſ levn halalnec eſ puculnec feȝe. eſ mend w nemenec.* — E szövegrészben három homályosság is van: mi a *feȝe* értelme, mi a morfematikai alkata, és hogyan kapcsolódik a pont utáni rész az előzőkhöz? Különösen a *feȝe* körül tart régóta a vita, amely a legkülönbözőbb, de többnyire csak az előzőket ismétlő megoldási javaslatokat hozta felszínre (a korábbi nézeteket összefoglalását l. EtSz. II, 235).

A *feȝe* körül fölmerült nézetekből kettő olyan, amely lényegében máig tartja magát: a) a szó azonos a *fészek* alapszavával, s jelentése is ugyanaz (l. pl.: Hunfalvy: NyK. IV, 443—9, VI, 238—45; Simonyi, MNyelv II, 205; Zolnay, Nyelveml. 68; Jakubovich: MNy. XIV, 31; Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 19, 33; EtSz. II, 235; Pais: MNy. XXXVIII, 162); — b) a szó a *fizet* ige tövével azonos, s jelentése 'díj, fizetés' (l.

pl.: Erdélyi János: BpSzle. 1865: 465—70, 1867: 378—82; Mészöly: MNy. LI, 179—82, ÓmSzöv. 210—14; Sarkadi: Nyr. XC, 415—20). Én e két vélemény egyikét sem tartom nemcsak valószínűnek, hanem számításba veendőnek sem. Részletes cáfolatukba mégsem bocsátkoznék, csak néhány rövig megjegyzést teszek.

Sem a 'fészek', sem a 'fizetés' értelmezése nem vág a HB. magyar szövegösszefüggésébe, s a megközelítőleg megfelelő latin szövegrészhez sem illeszthető. A *halálnak és pokolnak fészke* kapcsolatot még csak megközelítő analógiákkal sem lehet megtámogatni. De a *halálnak és pokolnak fizetése* szerkezetnek sem tartalmi megfelelője sem a XVI—XVII. századi egyházi szövegeknek *bűnnek zsoldja* kifejezése, sem a KTSz.-nak csak feltételezett *világot fizetni* szókapcsolata, mint Mészöly (MNy. LI, 180) gondoja. Mészöly (i. h.) a KTSz.-nak *[vi]lagut fizeni* részében a második szót *fize[t]ni*-nek veszi, ami a nem töredékes szóban csak íráshiba feltevésével lehetséges; ez ugyan elképzelhető, de a szövegkörnyezet hiánya a szókapcsolat használati vonatkozásaira akkor sem ad semmi közelebbi támpontot. A *fizeni* helyébe tett *fize[t]ni* kiegészítést magam is csak nagy fenntartással teszem meg. — A HB. *feze* szavának a *fizet* igével való kapcsolata azonban hangtörténeti okokból képtelenség. A *fizet*-nek és származékainak ugyanis egész nyelvtörténetünk folyamán nincs első szótagi *ë*-ző változatuk, márpedig a hangsúlyos helyzet miatt nyilvánvalóan eredetibb *i*-nek az *ë* csak fejlődménye lehetne, amit éppen a későbbi adatokban kellene tetten érnünk. Továbbá a *fizet*, amennyiben egyáltalán képzős alakulat, műveltető vagy mozzanatos *-t*-je alapján csak deverbalis származék lehetne, feltett alapszavát tehát nemigen tarthatnánk 'fizetés' jelentésű főnévnek.

Azt hiszem, a HB. hangalaki-olvasati bizonytalanságokkal is terhes *feze* szavának valamely általunk ismert szóval való egyeztetéséről ez idő szerint le kell mondanunk, nem erőltetve a probléma etimológiai jellegű, szószármaztató kiindulású megoldását. E szó olyan nyelvi elemnek látszik, amely már a maga idejében is elszigetelt és elmúló lehetett. A szószármaztató lehetőségek jelenlegi kilátástalansága azonban nem jár föltétlenül azzal, hogy a HB.: *feze* jelentéséről semmit sem tudunk mondani. A bibliai felfogás ismerete, illetőleg a magyar és latin szöveg megfelelő helyeinek kontextuális kapcsolatai annyi alapot mégis adnak, hogy elsősorban a szerkezet egészének és benne a kérdéses szónak is az értelmét megkísérelhessük meghatározni.

Miként a magyar és a latin szöveg is mondja, isten az embert a paradicsomba, örök életre és örök boldogságra teremtette. Az első emberpár bűnbe esésével azonban ez a helyzet visszájára fordult: a gyötrelmes világ s utána a halál és a pokol lett osztályrésze nemcsak Ádámnak és Évának, hanem ivadékaiknak is. Ezzel az ember a halál kezébe került és a pokol áldozatává lett. Nyilvánvaló, hogy az a nyelvi szerkezet, amely ezt kifejezte, az emberre nézve egész jelentéstartalmában csak kedvezőtlen értelmű lehetett, s ugyancsak kedvezőtlen tartalmú lehetett benne az emberre nézve az a szó is, amely az embernek a halálhoz és a pokolhoz való viszonyát kifejezte.

A HB. *halalnec ef puculnec feze* egész szövegkörnyezete azt sugallja, hogy itt a 'halálnak és pokolnak áldozata, prédája, martaléka'-féle jelentéstartalomról lehet szó.

Most már — a MÉSZÖLYtől nemegyszer kiválóan alkalmazott stílustörténeti módszert követve — azt kell megnéznünk, milyen kifejezést találunk erre a jelentéstartalomra ómagyar szövegeinkben. Az ide vonatkozó igen sok előfordulás vallomása feltűnően egybehangzó: a *halálnak keze* vagy *marka*, a *pokolnak (ördögnek) keze* vagy *marka* a szokványos kifejezések, l. pl.: BécsiK. 133: *Mert ki uǫt mū̄kèt pokolbol ъ v̀duǫzeitet mū̄kèt halalnac kèzebǫl*, 199: *Halalnac kèzebǫl megzabadeitom ǫket;* GuaryK. 3: *meltan es igaʒan eſic aʒ ǫrǫc halalnac marcaba;* DöbrK. 105: *en lelkemet meg valt'ia pokolnak markabol;* LobkK. 319: *Eregye azert moſtan ewrdegek kezybe*, 324—5: *immar wagy halalnak markaba vettetwen;* BodK. 27—8: *halalnak kezebe vaǵ vettetuen;* stb. Ezek a régi, bizonyos mértékben sablonná is váló kifejezések nem véletlenül születtek a magyarban: általában a kódexfordítások latin alapszövegeinek *manus mortis* és *manus diaboli* kifejezéseit adták vissza (vö. SZILÁDY: MNy. I, 170); pl. a BécsiK. idézett helyeire l. C. III. 88: *de manu mortis*, C. XII, 14: *De manu mortis* stb.

Most már azt kell megnéznünk, hogy a HB. kérdéses helyének mi felel meg a latin alapszövegben. A szövegpárhuzam ugyan itt sem tökéletes, de amit az előbbiek alapján várni lehet, mindenesetre ott van: „et incidimus *in manus diaboli*". Azaz az ember az ördög kezeibe esett, az ördög prédájává vált. A latin szöveg sem mond tehát mást, mint ami a magyar szövegösszefüggés alapján kikövetkeztethető. Hogy a HB. szövegalkotója mért nem tette át a szokványos latin kifejezést magyarra, ahogy az később szokássá vált, annak több oka is lehetett: e részekben különösképpen nem fordított szó szerint; a magyar szövegösszefüggésbe az *ördögnek kezébe* szerkezetileg kevésbé illett (l. az előtte és utána következő tagmondatokat); a *halálnak*, *pokolnak*, *ördögnek keze* vagy *marka* ekkor még nem vált olyan szokványos kifejezéssé, mint a kódexfordításokban; stb. Nem szó szerinti fordítás esetén viszont a két birtokos jelzős magyar birtokos szerkezetbe a *halálnak és pokolnak prédája* vagy *martaléka*-felé kifejezés illett volna. A *préda* és a *martalék* azonban ekkor még talán meg sem voltak nyelvünkben, adatolásuk mindenesetre eléggé kései, a korai kódexekből sem mutatható ki (l. NySz.; TESz.). Efféle jelentéstartalmú szónak azonban kellett lennie az ómagyarban, sőt nyilván az ősmagyarban is: ezt használhatta föl a HB. komponálója az *eſ levn halalnec eſ puculnec feʒe* birtokszavában.

B) Bár a mondottakból az következik, hogy a HB. itt fejtegetett szövegrészében a *levn ... feʒe* összetett: névszói—igei állítmány, a *halalnec eſ puculnec feʒe* pedig kétszeresen: mind a birtokos jelzőkön, mind a birtokszón jelölt birtokos szerkezet, a szövegrész grammatikai felépítettsége esetleg más lehetőséget is megengedhetne. A HB.: *levn ... feʒe* ugyanis igei állítmány és annak translativusi vonzata is lehetne éppen, legalábbis első látszatra sem alaki, sem jelentésbeli kizáró okok nem szólnának e feltevés ellen. Ebben az esetben a *lësz* 'válik valamivé' jelentés mellett a *feʒe* utolsó vokálisának természetesen nem birtokos személyjel, hanem *-é* lativusrag volta jöhetne számításba, következésképpen a *halalnec* és a *puculnec* alakokban nem birtokos jelzőt, hanem részeshatározót kellene látnunk. A lativusrag eredeti kapcsolódási módja, amely a gemináta mássalhangzós, illetőleg a *v*-s változatokat megelőzte, erre a felfogásra módot is nyújthatna; l. pl. JókK. 3: *vendege hÿwa*, 55: *embere valtoʒtatot*

stb.; l. továbbá *belé, megé; tele, ide;* stb. E felfogást látszólag még az is támogathatná, hogy ezzel az egymást követő szövegegységek *(Num heon muga nec. ge mend w foianec . . . ; ef levn halalnec ef puculnec feȝe. ef mend w nemenec) -nek* ragos alakjai egyformán részeshatározóknak minősülhetnének, mely e mondategységeket — legalábbis szerkezeti felépítésükben — összeköthetné. Tulajdonképpen az *in manus diaboli*-nak megfelelő, tehát a 'halálnak és pokolnak martaléka, prédája'-féle jelentés ez esetben is helytálló lehetne, csak természetesen más grammatikai viszonyban kifejezve: 'a halál és a pokol számára martalékká, prédává vált' visszaadási lehetőséggel.

Ám e felfogás körül mégis komoly nehézségek adódnak, melyek voltaképpen függetlenek a szövegrész rejtélyes *feȝe* szavának jelentésétől. A szakirodalom ugyan azt tartja, hogy a *lësz*-szel kapcsolatos névszói—igei állítmány hajdanában igei állítmány + lativusragos eredményhatározó szerkezetből váltott át, a *van*-os névszói—igei állítmányok hatására; pl. *felnőtté lësz — felnőtt volt, felnőtt vala, felnőtt volna* stb. → *felnőtt lësz* (l. pl.: Simonyi, MHat. I, 2; Klemm: MNy. XXIII, 335—8, TörtMondt. 135—6, Pais-Eml. 228; Berrár, TörtMondt. 76—7; vö. még Rácz: MNy. LXX, 391). Ezt a lehetőséget egyfelől a *lësz* eredetinek látszó 'válik, alakul stb. valamivé' jelentése, másfelől a régiségben, sőt a mai nyelvben is a *lësz*-hez részben nominativusi, részben translativusi alakban kapcsolódó, szerkezetileg összefüggésben levőnek látszó névszók egymást váltó sokasága (pl. *nagy lësz ~ naggyá lësz*) támogathatja is. Csakhogy a *lësz*-nek puszta létige szerepű, 'van, létezik stb.' jelentése is eredetinek látszik, amit a rokon nyelvi megfelelők jó része bizonyíthat (l.: MSzFgrE.; TESz.). Ilyeténképpen a nyelv ezt a jelentésbeli adottságot — a *van*-nak jelen és múlt időben való szerepeltetése mellett — a jövő idejű létezés kifejezésére a másik, 'válik'-féle jelentéstartalomhoz kapcsolódóan vagy attól függetlenül korai időktől kezdve translativusi vonzat nélkül is természetszerűleg használhatta föl a jövő idejű állítmánynak a kijelentő mód jelen ideje puszta névszói állítmányától való megkülönböztetésére, ugyanúgy, amint az más idők és módok viszonylatában a *van* múlt idejével, jelen és múlt idejű feltételes módjával stb. (*volt, vala, volna* stb.) is történt. Az a vélemény tehát, hogy az *ő nagy lësz* típusú szerkezet föltétlenül *ő naggyá lësz*-féléből alakulhatott volna csupán, illetőleg éppen abból alakultnak kellett volna lennie, a szerkezet igéje jelentésének és mondatbeli felhasználásának oldaláról koránt sem tűnik föl kétségtelen tényként. Sőt a *lësz* jelentésének átértékelődése éppen fordított irányban is elképzelhető, tehát úgy, hogy a jövő létigei állítmány kifejezésére felhasznált *lësz* 'valamivé válik'-féle jelentést vett magára, hozzá fejlődött részeshatározói vonzattal. Elvégre a *lësz*-nek puszta igei állítmányként, a létige szerepében való felhasználása is ősi jelenség lehet, ebben nem kell, gyakorta nem is lehet az egyébként rokon 'valamivé válik' jelentést keresni; l. pl. már vizsgált emlékeinkben is: KT.: *rohtonc eȝ nem levt wala, ef nekunc hyrunc benne ne leyeffen;* KTSz.: *fulgad ef ne legen;* ÓMS.: *ne leg, kegulm mogomnok;* l. még pl.: JókK. 72: *lewn neky keczer ȝoȝad menbelewl,* 143: *farkafbalol lewn baran;* BécsiK. 1: *lọn èhsèg fọldọ;* stb. A *farkasból bárány lësz* szerkesztésmódnak *farkas báránnyá lësz* transzformációja természetesen nemcsak elképzelhető, hanem nyilván valóságos nyelvi realizációt is kaphatott; a harmadik,

farkas bárány lësz típus azonban akár a két előbbi kontaminációjából is létrejöhetett, tehát a nomino-verbalis állítmány kiformálódása ezen az úton-módon is lehtségesnek tartható.

Meg kell továbbá gondolni, hogy éppen legrégibb szövegemlékeinkben — az e szempontból itt kérdésessé tett HB.: *ef levn halalnec ef puculnec feze* esetleges kivételével — a *lësz*-szel kapcsolódó névszók nem lativusragos határozók, hanem moninativusi alakban a névszói—igei állítmányok részei: l. pl.: HB.: *hug legenec neki feged;* KT.: *de qui legen neký atia;* KTSz.: *leg {leg[en]} en fceretev [h]yu fulgam;* stb. — hacsak a KTSz. *Ef levn vy ignec. chud[aia]* szövegrészének utolsó, levágott szava esetleg mégis nem *chud[aiaa]* vagy *chud[aiaia]* vagy *chud[aiava]* formára egészíthető ki, mert akkor a szövegrész két utolsó szavában szintén dativus + translativus kapcsolatot kellene látnunk (ez azonban fölötte kétesnek tűnik az *ignec chud[aia]* jóval valószínűbb birtokos szerkezetéhez képest). Sőt a JókK. rendkívül sok *lësz*-szel alakult szövegrészletében is a ragtalan névszót tartalmazó névszói—igei állítmányok dominálnak, még akkor is, ha a létigében a 'valamivé válik'-féle jelentés erősebben érvényesül; l. pl. 25: *ew arczaya lewn ÿgen fenlew*, 33: *hogy aldottak kezt. lez azonkeppen aldot*, 55: *fonha nem lez zomoro*, 156—7: *melto lewn meg latogatnÿ az banatos azonÿallatot* stb. Lativusragos névszó inkább csak kifejezetten translativusos kifejezésekben jön elénk *lësz* mellett a JókK.-ben: 69: *ez mondott frater tehat lewn ez zent ferenczнek oly aÿoÿtatoffa;* vagy éppen tévesztett sorrendű szerkesztményekben: 86: *Hoftiensisnek vra " lewn " kÿ Gergely papaÿa.* A BécsiK.-ben ugyan már több a translativusi vonzatú *lësz;* pl. 46—7: *ъ Judit nagga lǫn Betuliaban*, 72: *kiralne azzōna lēni*, 86: *mēdènèftǫl èktèlènnè lǫt volna*, 90: *kǫnǫrǫlètèffe lēni*, 176: *Kiral fidoua lǫt* stb., de az ezekből nagyon kiérződő 'valamivé válik' jelentésstruktúra 'valami létező lesz'-féle jelentésű nomino-verbalis állítmányból éppúgy továbbfejlődhetett, mint ahogy ez fordítva is megtörténhetett.

Annak a lehetőségét, hogy a HB. *Num heon muga nec...* kezdetű és *...mend w nemenec* végződésű szövegrészének minden *-nek* ragos mondatrésze egy grammatikai „kaptafára", részeshatározóként szerkesztődött volna, nem támogatja az a körülmény, hogy e szövegrésznek nem minden tagja — mondata, tagmondata — függ össze szorosabban jelentésbelileg és főként szerkesztésbelileg egymással. Az *ef levn halalnec ef puculnec feze* közvetlenül az előtte álló tagmondathoz *(Horogu vec iften. ef veteve wt ez muncaf vilagbele)* kapcsolódik, és nincs összefüggésben a távolabbi *Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec* előzménnyel, és annak részeshatározós szerkesztményeivel. Az utóbbinak megfelelő latin Sermo-részletben is dativusok állanak: *et sibi et omni humano generi mortem comedit;* míg a *halalnec ef puculnec feze* megközelítő megfelelője a Sermóban — mint láttuk — az *(incidimus) in manus diaboli* genetivusos szerkezete.

Mindezeket egybevetve jóval valószínűbb, hogy a HB. *ef levn halalnec ef puculnec feze* szövegrészében szabályos nomino-verbalis állítmánnyal és abban a nomen rész birtokos jelzős szerkezetével van dolgunk, mint hogy részeshatározós és eredményhatározós megoldásokat láthatnánk benne.

C) E problémához kapcsolódik az itt tárgyalt szövegrész utolsó szakaszának *(eſ mend w nemenec)* furcsa szerkesztésű, illetőleg az előzményekhez különlegesen viszonyuló, állítmány-hiányos volta. Az nem kétséges, hogy a HB. *eſ mend w nemenec* szövegrészlete tartalmilag az őt közvetlenül megelőző *Horogu vec iſten...* kezdetű tagmondathoz is kapcsolódik: az Úr haragja, Ádámnak a paradicsomból a világba való kiűzetése és ennek következtében a halál és a pokol kezébe, martalékául jutása nemcsak Ádámra lett kihatással, hanem ez lett a sorsa az egész emberi nemnek is. A HB. *mend w nemenec* része így tömör foglalata mindannak, amit a latin Sermo a *Soluſ ipſe peccauit...* kezdetű és a *...detinuit noſ ſub poteſtate ſua* végződésű, viszonylag hosszú szövegszakaszban elmond arról, hogy Ádám bűne milyen veszedelmet hozott ivadékaira is. Ámde a HB. egész tárgyalt szövegrészét lezáró *eſ mend w nemenec* tagmondata nemcsak az őt közvetlenül megelőző *Horogu vec iſten...* kezdetű szakasszal áll kapcsolatban, hanem az eggyel előbbi *Num heon...* kezdetű mondattal is, s a tartalmi összefüggések mellett itt a szerkezetiek is rendkívül szorosak. Ez a csupán helyileg távolabbi, de tartalmi—szerkezeti szempontból annál szorosabb kapcsolat magyarázhatja nemcsak a gondolatsor végső tagmondatának állítmány-hiányát (illetőleg a kapcsolatába tartozó mondat *halalut evec* állítmányára való ráértődését), hanem a két kapcsolódó rész más szinonimával, de teljesen azonos tartalommal ismétlődő két határozóját is: *mend w ſoianec — mend w nemenec.* A *nemenec* tehát részeshatározó, de ilyen jellegében még akkor sem lehetne közvetlenebb szerkezeti viszonyban az őt megelőző tagmondat *halalnec* és *puculnec* alakjaival, ha azok — az előbb vázoltak értelmében — esetleg mégis részeshatározók volnának. Tartalmilag, jelentésileg ugyanis a *nemenec* aligha lehet a *feȝe*-vel összefüggésben, sem részeshatározói, sem birtokos jelzői minőségben. A *halál* és a *pokol* teljesen más jelentésmező tartozékai, mint a *nem* (és a *faj*); az egész szövegösszefüggés érthetetlenné válna, ha az előbbieknek a *feȝe*-hez való viszonyát az utóbbival azonos szerkezettípusokban próbálnók elképzelni.

Az *eſ mend w nemenec* tagmondatnak a közvetlenül megelőző szövegrésztől elváló, különálló jellegét többek között azért is hangsúlyozni kell, mert legutóbb olyan értelmezési kísérlet is fölmerült (l. Sarkadi: Nyr. XC, 418), mely a két kérdéses szövegrészt szerkezetileg is egybekapcsolódónak veszi, „a halál és a pokol fizetése jutott részül minden maradékának is" jelentésmegfeleléssel. Ez azonban a mondottakon kívül formai, helyesírási okból sem megy. A HB. egészen kiváló, következetes központozásában (l. még később is) a pont és a kisbetűs folytatás a mai tagmondatokat elválasztó vesszőnek felel meg, s a tagmondat-kötő *eſ* előtt mindig pont van, amiként itt is. A másik oldalról az *eſ mend w nemenec eſ*-ét azért sem lehet *is*-nek értelmezni, mert 'is' funkciójú *eſ*-ek vannak ugyan a HB.-ben *(Hug eſ tiv; iſa eſ num igg ember)*, ezek előtt viszont nincs pont. Megjegyzendő, hogy Mészöly, aki egyébként helyesen, vesszővel elválasztott külön tagmondatként értékeli a kérdéses részt: „..., minden tulajdon maradéka számára is," (ÓmSzöv. 110), szintén *is*-t ad meg az értelmezésben, ami ugyan a mai nyelvérzék számára bőven elmegy, sőt talán indokolt

is, de nincs az eredeti szövegben. Pais értelmezése (MNy. XXXVIII, 162): „, — és az ő egész nemének kárára kihatóan" viszont ebből a szempontból teljesen kifogástalan.

5. HB.: *eſ uimagguc ſzent peter urot.* — Péter *szent* jelzőjével kapcsolatban érdemes felfigyelni emlékeinknek a vallási személyekkel kapcsolatos díszítő jelzőire. A HB.-ben Péterrel szemben Mihály nem *szent*, hanem *boldog*: *bovdug michael archangelt.* A *szent* és a *boldog* váltakozása egyedül Mária személyére vonatkozóan is többszörösen tapasztalható: HB.: *ſzen achſcin mariat;* KTSz.: *bodug [a]na ſcuz maria, ſſ[ce]nt bulch aſſcu[n]noc;* GyS.: *bbodug aſcunnac.* Ehhez tudni kell, hogy az ómagyar egyházi nyelvben a *szent* és a *boldog* — kizárólag földi személyre vonatkoztatva — majdnem tökéletes szinonimái voltak egymásnak. Erre talán legjobb példa az emlékeinkhez kronológiailag is legközelebb álló Ferenc-legenda, ahol elsősorban Ferenc e két díszítő jelzőt állandóan váltakoztatva viseli: JókK. 1: *bodog ferenczneк*, 3: *zent ferencben, bodog ferencz*, 7: *zent fferenc*, 19: *Bodog ferenc*, 23: *Bodog ferenczneк*, 26: *zent fferenc*, 27: *Bodog fferenczet* stb. (párbeszédes megszólításban persze nem ez a helyzet, ott a *fráter* a jelző; pl. JókK. 34: *frater ferenc*, 35: *frater ferenc* stb.). L. még ugyancsak a JókK.-ben: 73: *bodog clara*, 74: *zent Claraho3*, 75: *bodog Clarat, zent claranak* stb.

Ez a jelenség természetesen nem a magyarban keletkezett, hanem oda a latin egyházi szövegek *sanctus*-ának és *beatus*-ának gyakori egyenértékűsége áttételeként jutott, a latin meg a görögből, az viszont a héberből emelte át elsősorban a biblia szövegén keresztül. A magyar szövegek e tekintetben legtöbbnyire a latin eredetit követik *(sanctus → szent, beatus → boldog)*, de azért nem mindig szó szerint. A latin szövegtől való elszakadás tapasztalható a Ferenc-legendában is, ahol a gyakori *sanctus Franciscus ~ szent Ferenc, beatus Franciscus ~ boldog Ferenc* párhuzamok mellett egész sor más is akad. Például, amikor a latin szöveg csak névmással utal a személyre, vagy amikor a latin szövegben a személy csak az előzmények alapján értődik oda, de nyelvileg kifejezve nem szerepel, hol ezt, hol amazt a magyar jelzőt találjuk: JókK. 23: *Bodog ferenczneк halalaban ~ in morte*, 26: *zent fferenczet ~ eum, Bodog fferenczet ~ ipsum*, 41: *zent ferencz ~ ∅* stb. Bizonyos fokig tetten érhető ez a jelenség a latin *sanctus* és *beatus* jelzők magyar visszaadása kapcsán vizsgált emlékeinkben is. A HB.-beli *szent Péter*-nek nincs ugyan megfelelője a latin alapszövegben, ott csak Pál szerepel, neki viszont *beatus* a jelzője: „ſicut *beatus paulus* dicit". Mária HB.-beli emlegetésének azonban már megvan a viszonylag pontos párhuzama a latinban, s a magyar szövegszerző nem a *sancta*-t, hanem a *beata*-t teszi át *szent*-té: *beatiſſime uirginis mariae→ſzen achſcin mariat.*

Mindebből bizonyos mértékig az is látható, hogy e szinonim használatnak stilisztikai vonatkozása is van vagy lehet, a *szent* és a *boldog* váltakoztatásával nemcsak a latin, hanem a magyar szövegszerzők is a jelzők egyhangúságát törik meg, nemegyszer még a pontosabb latin megfelelőtől való elszakadás árán is. E nyelvi szinonimikának természetesen mindegyik érdekelt nyelvben vallástörténeti, illetőleg teológiai felfogású alapja van: egyrészt az, hogy isten a maga szentségét Jézus áldozata

és a szentlélek által átadja azoknak is, akik erkölcsi kiteljesedésükben hozzá magasztosultak: ezek viszont „boldogok" is abban az értelemben, hogy megszenteltek, megváltottak, üdvözültek, és örök életre a mennybe kerültek (az ide vonatkozó bibliai helyekre l. pl.: Máté 5: 10, 12, 25: 31—4; János 3: 1—17, 5: 24, 17: 2; stb.).

E vallási felfogásból az is következik, hogy mért csak a korábban földi, majd fölmagasztosult, üdvözült személyek neve előtt lehet a *szent* és a *boldog* szinonimikus kapcsolatban. De nem lehet *boldog* egyfelől isten, Jézus és a szentlélek, mert hiszen ő általuk lesznek a személyek „boldogok". Ezért nincs például a *spiritus sanctus*-nak a *szent lélek* áttétlen kívül semmi más megfelelője; l. már KTSz.: *ſcent leluc, ſcent lel[uc], ſcent lelucnec;* l. továbbá pl.: 1335: *Zenthleluk* (OklSz.); JókK. 1: *ʒent lelekuel ~ Spiritu sancto;* SermDom. II, 682: „per *spiritum sanctum: ʒenlelek miath*"; stb. Ugyanígy csak *szent* lehet a magyar Huszita Biblia *szent szellet*-ében is; l. pl. BécsiK. 257: *ſcēt zèllèttel* (a *szent szellet*-re vö. Károly: MNy. LI, 303—11). Más oldalról hasonló a helyzet a szent tárgyakkal, fogalmakkal, szent ereklyékkel stb.: *szent ëvangélium, szent sír, szent kërëszt, szent oltár* stb., *boldog* jelzőt ezek sem viselhetnek a *szent*-tel szemben; l. már KTSz.: *ſcent aron [o]ltara;* GyS.: *ſcēt oltarū ~ In ſacri altaris;* l. továbbá pl. JókK. 26: *ʒent ſebeknek*, 75: *ʒent kereſtnek* (de a GyS.-ban még csak *oʒ kereʒt ſan*).

Bár ezek szerint nincs különösebb jelentősége annak, hogy például a HB.-ben Péter *szent*, Mihály „csak" *boldog*, vagy hogy Máriát szövegeink éppen melyik jelzővel illetik, a később jobban állandósult díszítő jelzős kapcsolatok csírái voltaképpen már tárgyalt emlékeink néhány korai példájában is föllelhetők. A régi magyar egyházi nyelv későbbi fejlődésében ugyanis a legfontosabb vallási személyek, illetőleg típusok, személy-csoportok díszítő jelzői egyre jobban megszilárdultak. Így állandósult a *szent Péter* is; l. pl. 1286: *Scentpetur*, 1297: *Zenth Petur* (OklSz.). Mária megnevezésében is sajátos társulások rögződtek: a *boldog* egyre inkább az *asszony*-nyal kapcsolódott; l. pl.: 1256: *Bodugazunhaza*, 1289/1374: *Bodughazunfolua* (Györffy I, 708, 849); FestK. 1: *Bodog azzon;* stb.; — a *Mária* elől a *szent*-et (l. pl. 1234: *Scentmariazygete*, 1361: *Scent maria* stb.: OklSz.) mindjobban a *szűz* szorította ki: l. már a KTSz.-ban is kétszer: *ſcuʒ maria;* l. továbbá pl.: MünchK. naptár: *ʒuz Maĩa;* FestK. 1: *zyz marianak;* stb.; — ugyanígy nyomult előre a *boldog anya* (a KTSz.-n kívül l. pl. CasGl. 43: „Herba *sancte Marie* : *Bodog anya* metaya") helyébe a *szent anya*, de főképpen a *szűz anya*.

Figyelmet érdemel szent Péter *úr* címe is a HB.-ben. Ez a szenteknek a régi magyarban gyakori urazásával kapcsolatos, mely a HB. példáján túl számos helységnévben is feltűnik: 1464: *Zempetherwr*, 1483: *Zenthmyhalwr*, 1492: *Zenthandraswr* stb. (OklSz.). Melich (MNy. XXI, 76) francia helynévi analógiákra alapozva ebben latin hatást sejt. Ezt Du Cange (III, 173) alapján bizonyossággá lehet emelni, hiszen a középkori egyházi latiban a *dominus Petrus, dominus Paulus, dominus Martinus* stb., továbbá a *domini Apostoli* és *domini Sancti* is közönséges megnevezések voltak. Ide vág a régi magyar *kereszt úr* is (l. alább).

A *szent Péter úr* és társai az *úr* méltóságjelölő hátra vetett, magyaros használatát mutatják. A személynév + *úr* ilyen sorrendű alkalmazása ugyanis minden bizonnyal régebbi a magyarban az egyházi latin hatásnál (l. pl. An.: *vrſuuru*, *vrſuur*), s feltehetően még az ősmagyarra nyúlik vissza. Volt azonban — éppen az ómagyar egyházi nyelvben — az *úr* méltóságjelölőnek nyilvánvalóan latin hatása történő, másmilyen, előre vetett használata is; l. pl.: JókK. 3: *vr Bernaldnak* ~ *domini Bernardi*, 7: *vr ſilueſter* ~ *Dominus autem Silvester*, 8: *vr Bernald* ~ *Dominus vero Bernardus*, stb.; l. még ÉrdyK. 528: *wr papahoz*. Tulajdonképpen ennek a lecsapódása az *úristen* is, mely eredetileg nem volt összetétel, s nem a latin *dominus*-nak és *deus*-nak megfelelő külön-külön magyar *úr* 'isten' és *isten* tautológiás egybeszerkesztése, hanem az egyházi latinban szokványos *dominus deus* átültetése; l. a HB. szövegében is: *uromc iſten*, a latin megfelelőben kétszer, ha nem is pontosan ugyanabban a szövegösszefüggésben: *dominuſ deuſ*. L. továbbá KTSz.: *ur iſtennec*, *vr iſten*. Van persze szövegeinkben különkülön *úr* 'isten' és *isten* is: HB.: *iſten*; HBK.: *vr* stb. ~ a latin alapszövegben *dominuſ*, *[deus] dei*. Az eredeti, magyar formát képezhető *isten úr* szerkezetre a magyar nyelvtörténetből nincs is példánk; vö. mégis a némiképpen más SzalkGl. 113/a: „*Dominus deus* mercatorum: kalmaroknac *ystene vra*" kifejezést. — E régi, latin mintájú gyökerek nyomán aztán az *úr isten* meg is maradt a magyar egyházi nyelvben, összetétellé forrva, melynek előtagjában a nyelvérzék nyilvánvalóan az önállóan 'isten' jelentésű *úr* szót vélte felfedezni.

Kissé más a helyzet az ómagyarban Jézus megnevezése körül. Kódexeink latin alapszövegeiben mind a *Jesus*, mind a *Christus*, mind pedig a *Jesus Christus* többnyire magában, díszítő jelző és méltóság-megjelölés nélkül fordul elő. Az e téren megnyilvánuló latin nyelvi befolyás ismeretében magától értetődően ez a helyzet a magyar megfelelőkben is. A *Jézsus úr*, *Kristus úr*, *Jézsus Kristus úr* szerkezet úgyszólván ismeretlen, illetőleg csupán efféle, nem egészen azonos szerkezeti értékű, értelmező jelzős formákban jön elénk: SermDom. II, 515: „*Jesus vronk* ydvezÿtenk". De az *úr isten*-hez képest nem túlságosan gyakori kódexeinkben az *úr Jézsus*, *úr Jézsus Kristus* sem (l. pl.: JókK. 133: *vr yeſus*, 134: *vr ieſus criſtus*), az *úr Kristus*-ra meg nem is tudok adatot. A helyzet ismeretében arra lehet gyanakodni, hogy az *úr Jézsus* és *úr Jézsus Kristus*-féle szerkezetek legalább annyira a már magyarrá lett *úr isten* forma analógiájára alakultak, mint amennyire a viszonylag ritkább latin *dominus Jesus* és *dominus Jesus Christus* szerkezeti—szórendi pontosságra törekvő átültetései, bár ez utóbbi hatás sem igen képezheti vita tárgyát.

Egy változatban Krisztus megjelölésére mégis kifejlődött a hátravetett méltóságjelölős, magyar forma. Ez a nagyon korán és alkalmasint latin mintáktól független *kereszt úr*; l. pl. 1075/1124/1217: *kerestur* (MonStrig. I, 59); 1261: *Kereztur* (OklSz.). A szókapcsolat tulajdonképpeni jelentése 'a keresztre feszített Krisztus'; a sok *Keresztúr* helységnév annak köszöni létét, hogy jórészt a XII—XIII. században a kérdéses helység templomát a keresztre feszített Krisztus tiszteletére szentelték (vö. pl.: Melich: MNy. XXI, 76; Juhász: MNy. XXXVII, 254; Kálmán, A nevek világa 176).

Krisztus egyéb megnevezései azonban ezt a régi magyar formát viszonylag hamar visszaszorították, csupán a helységnevek tartották fenn emlékét.

Juhász (MNy. XXXVII, 250—2) véleménye szerint az *úr isten, úr Jézsus* típusú formák is magyaros szerkezetek, ősi, pogánykori magyar vallási hagyomány továbbvivői a kereszténnyé vált magyarság nyelvében. Ezt azonban semmi sem igazolja. Juhász azon érve (i. h. 251), hogy az *úr isten, úr Jézsus* azért nem lehet latin hatás eredménye, mert a latinban a *dominus*-t is ragozzák, a magyarban viszont nincs *urat istent, úrnak istennek* stb., természetesen nem helytálló, hiszen itt az elöl álló méltóságjelölő mind a latinban, mind a magyarban jelzői értékű, s a különbség a latin és a magyar jelzős szerkezetek jelzőinek másféle morfematikai viselkedésében gyökerezik.

E témakörben föl kell figyelnünk Mária *asszony* jelzőjére is a HB.: *ſzen achſcin mariat* kifejezésében. Ez aligha lehet értelmező jelzős szerkezet, ahogy az *úr isten, úr Jézsus*-félék sem azok, mint Kertész (Nyr. XXXIX, 401) gondolja, mert az értelmező jelző lazább kapcsolat, főként a korai időkben mindkét tagja ragozódik (l. pl. Berrár, TörtMondt. 126); l. egyébként HB.: *iſemucut adamut*. Ezt az értelmező jelzős formát az ómagyarban csak az *urunkat istenünket* ~ *urunk istenünket*-féle váltakozások törik meg (l. már JókK. 1: *mÿ vronknac ieſg criſtuſnac* ~ 25: *mÿ vronk ieſus criſtuſnak*), de ezek birtokos személyjeles voltuk miatt is bizonyos mértékben más természetűek, s az értelmező jelzős szerkezet előtagja nem-ragozásának kialakulását az *úr isten, úr Jézsus, urunk isten, urunk Jézsus, urunk istenünk, urunk Jézsusunk*-féle kifejezések állandó minősítő jelzős előtagjai befolyásolták; l. még pl.: SzékK. 54: *az mŷ vrunkh yſtenhez;* ÉrsK. 25: *my wrwnk yeſuſnak Cryſtoſnak*. Ezek azonban viszonylag ritka formák.

Annál, hogy az *asszony Mária*-féle kifejezés értelmező jelzős szerkezet volna, vagy akár korábbi értelmező jelzős szerkezetből alakult volna át tulajdonságjelzőssé, sokkal valószínűbb, hogy már eredetileg is tulajdonságejlzős volt, s szerkezetileg szakasztott azonos az *úr isten, úr Jézsus*-féle alakulatokkal. Juhász (MNy. XXXVII, 253—4) azt állítja, hogy a HB. *ſzen achſcin mariat* kifejezésben a *szent asszony* így együttesen a latin *sancta* megfelelője. Érvelésében arra támaszkodik, hogy a latinban nem volt használatos a *sancta domina Maria* vagy *sancta regine Maria*, csupán a *sancta Maria* vagy *beatissima Maria*. Ez nagy általánosságban mint tény, igaz is, de nem következik belőle, hogy a HB. *asszony*-a ne volna önálló értékű főnévi jelzője a *Máriá*-nak. Egyrészt semmiképpen sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a latin Sermóban *beatiſſime virginis mariae* a megfelelő, s ezt a magyar átültető szerkezetileg valószínűleg hűen adja vissza. Csak lexikailag változtat, mégpedig mindkét tagban, mert — mint láttuk — a *beatissima*-t *szent*-ként adja vissza, a *virgo*-t viszont *asszony*-ként. Ez utóbbi egyébként nem is olyan nagy változtatás, hiszen a *virgo* a latinban általában és a középkori latinban is 'fiatal asszony, férjezett fiatal asszony' értelmű is volt (l. pl. Du Cange VIII, 349); l. még a *szent szűz* és *szent asszony* váltakozást is a régi magyar egyházi irodalomban. Másrészt a magyar *asszony Mária* szerkezet kialakulásához nem is volt föltétlenül szükség latin *domina Maria* vagy akár *virgo Maria* előzményre, mint ahogy az *úr Jézsus* is általában nem a *dominus Jesus* fordítása (l. fentebb), hanem az *úr isten* analógiája is bőven belejátszott keletkezésébe. Az *asszony* latinos szórendű

méltóságjelölő jelzős alkalmazására egyébként a régi magyar egyházi nyelvből egyéb példáink is vannak, megint csak főként a JókK.-ből: 141: *Azonÿ Jacobat*, 142: *Azonÿ Jacobanak*, 143: *Azon Jacoba* stb. ~*domina Jacoba*. Ez később szintén kimegy a divatból, miként az *úr Bernáld, úr pápa* típus is (l. előbb), helyt adva a magyaros *Margit asszony, Juliánna asszony*-féle szerkesztésmódnak.

6. HB.: *kinec odut hotolm ovdonia. eſ ketnie.* — E tagmondat mindkét részével vannak részben grammatikai szerkesztésbeli, részben értelmezési problémák.

A *kinec odut hotolm* értelmezése Paisnál (MNy. XXVIII, 162) „kinek adatott hatalom", Mészölynél (ÓmSzöv. 110) „kinek hatalom adatott", nálam (MNy. LXXIII, 299) a szó szerinti áttételben „[a]kinek adatott hatalom {[úr] adott hatalm[at]}", a lazább értelmi feloldásban „aki hatalmat kapott {akinek az úr hatalmat adott}". Tartalmilag mindegyik értelmezés helyes; de a nyelvtani szerkesztés pontos mivoltára egyik sem ad lényegi feleletet, mivel a megadott szövegekben az *adatott* igei állítmánynak látszik, s ezt a felfogásbeli lehetőséget a szó szerinti hűségű értelmezésekben nem küszöböli ki a mai magyarra való áttétel ténye sem.

Annak, hogy az *odut* itt igei állítmány volna, igen-igen csekély a valószínűsége. Ehhez ugyanis két dolgot kellene föltenni. Egyrészt azt, hogy a tagmondat alanya az *úr* 'isten', csak éppen nincs kitéve. Másrészt azt, hogy a *hotolm* ragtalan tárgy. Az első feltevés csak-csak elmenne még, hiszen a HB.-nek más olyan helye is van, ahol az alany éppen az *úr*, de nincs kitéve (l. a HB.: *Menÿi miloſtben...* kezdetű mondatot), pedig föltétlenül kívánatos volna, mivel az istenről a megelőző szövegrészben sincs szó (a kérdéses mondat latin párhuzamában ott is van a *dominuſ deuſ*). A második feltevés azonban csak azzal volna igazolható, hogy a tárgy a magyarban vagy a magyar előzményeiben valamikor ragtalan volt, s ha ennek alapján arra következtetnénk, hogy e helyen efféle archaizmusnak a megőrződésére találunk példát. Ám a ragtalan tárgy ilyen típusára az emlékekből ismert magyar nyelvtörténetben egyetlen adatunk sincs (vö. Klemm: MNy. XVIII, 156—60, TörtMondt. 273—81), s e tényt még az se nagyon enyhítené, ha az *odut hotolm* szerkezet elemeinek sorrendje föl volna cserélve (**hotolm odut*), mert ragtalan tárgy ilyenkor is legföljebb befejezett melléknévi igenév előtt fordulhatna elő (l. Klemm, TörtMondt. 276), de igei befejezett múlt előtt nem. Mivel annak az elvi lehetőségét nem akartam kizárni, hogy itt a ragtalan tárgy olyan használatának a relictumával is szembenállhatunk, ami a későbbi nyelvtörténet folyamán már nem nyer konkrét igazolást, MNy.-beli értelmezésemben (i. h.) { } közt erre utaltam. Ez azonban annyira hipotetikus valami, hogy mostani értelmezésemben már csak igen nagy fenntartással közlöm.

Mindezt megerősíti, hogy a HB. e helyét nem vagyunk kénytelenek ilyen többszörösen és konkréten nem igazolható feltevésekkel magyarázni, hiszen a kérdéses szövegszerkezet másképpen kifogástalanul fölfogható. A szóban levő tagmondatban ugyanis a *kinec* részeshatározó, az *odut* passzív értelmű befejezett melléknévi igenév, s mint ilyen névszói állítmány, a *hotolm* pedig alany. (A szenvedő igei állítmányú, *hatalom adatik* típusú mondatszerkesztésre l. különben pl.: CornK.

34: *o zyz Maria teneked adatot hatalom.*) A HB.-beli *kinec odut hotolm* tehát szó szerinti értelmezésben ilyen: „[a]kinek adott [a] hatalom", feloldva pedig: „akinek a számára Istentől (Jézustól) adott a hatalom" vagy még szabadabban: „akinek Istentől (Jézustól) kapott hatalma van". Saját korábbi értelmezésem e tekintetben is bizonyos pontosításra szorul. Amennyiben különben az értelmezésben az igenév passzív voltát önmagán belül is hangsúlyozni akarjuk, éppen *ad[at]ott*-at is lehet persze írni, de az igei és az igenévi állítmány közti különbség pusztán ezzel nem fejezhető ki. — Az *odut*-at egyébként igenévnek veszi Szinnyei (MNyTK. 23. sz. 32) és a jelzett értelmezési félreérthetőségtől eltekintve Mészöly (ÓmSzöv. 225) is (a passzív értelmű befejezett melléknévi igenevek ilyen használatáról l. még pl.: Simonyi: TMNy. 506—8; Klemm, TörtMondt. 114; Károly: NytudÉrt. 10. sz. 109—13).

A HB. most tárgyal tagmondatának második, határozói részében *(ovdonia. ef ketnie)* az *old*, de különösen a *köt* jelentésével akadhat probléma. Az eddigi értelmezők ezt a helyet az eredeti kifejezésekkel adják vissza; pl. Pais (MNy. XXXVIII, 162): „az oldásra és kötésre"; Mészöly (ÓmSzöv. 110): „oldani és kötni"; ezek azonban a kifejezések pontosabb értelmét nem tartalmazzák. Korábbi, szabad átfogalmazású értelmezésemben (MNy. LXXIII, 289) e kifejezéseket pontosabban is magyarázni igyekezvén a *köt*-nek csupán egyik, a *kötelez* származékban is tükröződő 'törvénnyel előír, törvényt szab; kötelességet ró valakire, kötelességet megtartat; stb.'-féle jelentését vettem tekintetbe. A *köt*-nek és egyes igekötős alakjainak ez a jelentése nemcsak a régi magyar jogi, hanem egyházi nyelvben is használatos volt ugyan (l. a NySz. ide vonatkozó adatait), de közel sem meríti ki, sőt alkalmasint nem is pontosan adja vissza azt a tartalmat, amit a HB. megfelelő része magában foglal.

A kérdés tulajdonképpen teológiai jellegű, ezért mélyebben belebocsátkozni nem akarok. A Bibliának azokra a helyeire megy vissza (Máté 16:18—9, 18:18), ahol Jézus a mennyország kulcsát átadja Péternek, s azt mondja neki, hogy amit megkötöz a földön, az a mennyországban is meg lesz kötözve, s amit megold a földön, az a mennyországban is meg lesz oldva. A kötözést és az oldozást azonban a katolikus és a protestáns teológia nem egyformán ítéli meg, s a héber, görög, latin kifejezéseket az ember által elkövetett cselekedetek megbocsátásától, illetőleg meg nem bocsátásától az elkövetendő cselekedetek törvénnyel való előírásáig, illetőleg megengedéséig különbözőképpen értelmezi. A HB. e helyének a latin alapszövegben nincs megfelelője, a magyar szöveg azonban világosan a bűnre vonatkozik (l. a következő tagmondatot: *hug ovga mend w bunet*), ezért valószínűbb, hogy a szöveg „szent Péter úr" megbízatásának arra az oldalára utal, amely a bűn kétféle elbírálásának: föloldozásának vagy megtartásának lehetőségét foglalja magában. Eszerint korábbi, csupán egyoldalúan magyarázó értelmezésemet most e meggondolások alapján módosítottam.

7. HBK.: *abraam. ỳfaac. iacob. kebeleben helhezie.* — Pais értelmezése (MNy. XXXVIII, 162) szerint: „Ábrahám, Izsák, Jákob kebelébe helyezze"; Mészölyé (ÓmSzöv. 110) szerint: „Ábrahám, Izsák, Jákób kebelében helyezze el". A

szövegrész két kritikus értelmezési pontja közül az egyikben: a *kebel* tényleges jelentésében a szó szerinti áttétellel mind Pais, mind Mészöly tulajdonképpen megkerüli a problémát, tekintve e szó sokféle régi jelentését; a másikban: a *helyhez* locativusi vagy lativusi vonzatában viszont nem adnak azonos választ.

A két kérdés közül kétségkívül a *helyhez* ige vonzatának ügye a könnyebb. Mai nyelvérzékünk szerint a *helyez* lativusi, az *elhelyez* inkább locativusi vonzatú. A régiségben azonban sokáig csak *helyhez* volt, *el-* igekötős változata kései (l. NySz.). Ez az ige is azok közé tartozik tehát, amelyek vizsgált emlékeink korában még igekötő nélkül hordozták a később igekötőkkel pontosított jelentéseket (l. előbb, az igekötők tárgyalásában). Hogy a HBK. *kebeleben* alakjában locativus van, az nem véletlen, a *helyhez*-nek elsődlegesen 'valahol elhelyez' volt a jelentése, s korai példáiban jórészt locativusi a vonzata: BécsiK. 197: *ꝺ hèlhetē ǫket ǫ hazocbā;* KulcsK. 44: *folyo vyzeken helyheztete wteth;* stb. Így hát e tekintetben Mészöly az, aki a HBK. szövegének értelmét pontosan adja vissza. Ez annak ellenére is így van, hogy a latin szövegmegfelelő lativust tartalmaz: „*inſinum* abrahae. yſaac. & iacob. collocare dignetur".

Ami a *kebel* jelentését illeti, leghelyesebb lesz megint csak abból a bibliai helyből kiindulni, amely Ábrahám, Izsák és Jákób mennyországbeli szerepével kapcsolatos. Máté 8: 11 arról tudósít, hogy Jézus így szólt a köréje gyűlteknek: sokan jönnek majd napkeletről és napnyugatról, és letelepednek Ábrahám, Izsák és Jákób köré, mellé a mennyországban. Ennek alapján világos, hogy a *kebel* a HBK. megfelelő helyén nem jelentheti azt, amit ma értünk rajta: az isten az eltemetett halottat nem helyezheti Ábrahámnak, Izsáknak és Jákóbnak sem külön-külön, még kevésbé együttesen sem a mellére, sem a mellébe. A *kebel* mai köznyelvi jelentése miatt nem használható föl a kifejtő, pontosított értelmezésben.

A latin *sinus* és még inkább a magyar *kebel* régi jelentései azonban megadják a magyarázatot. A latinnal csak azért nem érdemes itt külön is foglalkozni, mert a *sinus* jelentései körülbelül a magyar szóénak felelnek meg. Az viszont megjegyezhető, hogy az eredeti, héber szövegben a kérdéses szó 'közösség'-et, közelebbről 'asztali közösség'-et jelent. Azt kell tehát most már megnéznünk, hogy volt-e a *kebel*-nek a magyarban az eredeti bibliai szövegnek megfelelő vagy azt megközelítő tartalma.

A kérdésre határozott igennel felelhetünk. Etimológiai kiindulással ugyan a szó alapjelentéséről semmit nem tudhatunk meg, lévén ismeretlen eredetű (l. TESz.). De korai adatai tartalmaznak egy lényeges mozzanatot: földrajzi nevekben a *kebel* mindig valaminek a belsejét, valamiktől, legtöbbször hegyektől, szárazföldnek víztől, víznek szárazföldtől közrefogott részét, a környezet közepét stb. jelöli; l. már 1257/1466: „Ascendit in *Sumlw kebel*" (OklSz.; vö. a *Somlyó* hegynevet); l. továbbá: Tinódi: *Tisza kebel; Egy hauasnak kebelebe beszálla* (Tin. 20, 334: NySz.); 1562: *Egy tenger kebelt látának* (Helt: ÚT. 07: NySz.); 1574: *egy erdő kebelben* (Kák: Ast. 3: NySz.); 1590: *Az hegyec kebeliben* (Kár: Bibl. I, 647: NySz.); 1635: *a veres tengernek kebelét meg-nyitom* (Mad: Evang. 253: NySz.); 1602: *Kebele* (SzékOkl. V, 263), község a régi Marosszéken, hegyektől körülvett helyen (l. Orbán Balázs, A székelyföld leírása IV, 181). Igen számos más földrajzi név is alakult még a *kebel* szóval, mind efféle

jelentésben (l. Benkő: MNy. XLIV, 100; vö. még Mikesy: MNy. XLV, 64—8). A TESz. az effajta jelentésekből sajnálatosan csak a 'hajlás, öböl'-félét adja meg, pedig ez csak egyik része, vetülete a szó sokkal szélesebb keretű, általánosabb s nyilván legrégibb jelentésének. A később föltűnő 'öl', a köznyelvivé emelkedett 'mell' stb. az elsődleges 'belseje, köze, körülfogott része valaminek' jelentésnek csupán fejleménye. Ha a *bekebelez* tényleg Geleji Katona mesterséges alkotása, mint a NyÚSz. és a TESz. mondja, akkor is ezt a korábbi jelentéstartalmat tükrözteti; de kérdéses, hogy valóban csinált alakulat-e, amikor épp a keleti magyar nyelvterületen e szó régi jelentése szinte napjainkig fönnmaradt.

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a HBK. latin alapszövegében szereplő *sinus*-nak is van 'valaminek a belseje, közrefogott része' jelentése, nem lehet vitás, hogy a HBK.: *kebeleben* teljesen pontosan fejezi ki azt a bibliai helyet, amelyre utal, s a szerkezet egészének jelentése 'Ábrahám, Izsák, Jákób között, bensőséges körében, szűkebb társaságában'. Ennek alapján a TESz. l. jelentését okvetlenül módosítani kell.

8. HBK.: *w ſzentii eſ unuttei cuzicun.* — E szövegrész teljes megértésének kulcsa a szintén nagy szakorodalmi figyelemre méltatott *unuttei* elem mibenléte, jelentése. A legtöbben etimológiai alapon közeledtek a problémához, a valószínűség meglehetősen különböző fokán, de egyetlen esetben sem túlságosan meggyőzően. Lehrnek (MNy. V, 360—1) az a még Révaira visszamenő magyarázata, hogy egy *önik* 'felnövekszik, megered, sikerül stb.' jelentésű szó az alapja, nem valami erős filológiai hitelű, és különben is nagyon fiatal adatokra épül, melyeket Mészöly (ÓmSzöv. 230—1) talán túlságosan szigorúan, de mindenképpen meggondolkodtatóan vet el. Az a felfogás azonban, melyet Mészöly (MNy. XXIII, 150—54, ÓmSzöv. 229—32) maga képvisel, hogy tudniillik a kérdéses szó a 3. személyű névmás *-n* + *-t* locativusragos továbbsarjadása, még gyengébb lábon áll, elsősorban morfematikai szempontból kifogásolható súlyosan. Pais (MNy. XXX, 108) tőle kedvelt török etimont ad, a Révai—Lehr-féle magyar szóból kiindulóan; ezt a TESz. — megtoldva még néhány újabb török megfelelővel — bizonytalan minősítéssel ugyan, de számításba vehető magyarázatként említi. E magyarázat kétségtelen előnye, hogy a HBK.: *unuttei* feltehető igei alapszavára épít, s a kimutatott török nyelvi jelentések ('felemelkedik, növekedik, előnyben részesül stb.') vágnak az imént említett *önik* igéhez. Hátránya viszont, hogy egyfelől turkológus részéről nem kapott eddig részletesebb alátámasztást, másrészt hogy a feltett magyar szót a régiségben hiába keressük. — Ilyenformán a HBK. kérdéses szava jelentésének megítélésében az etimológiai közelítés elvi—módszertani szempontból helyeselhető volna ugyan, eredményében azonban legföljebb némi hátteret adhat más irányú közelítések megerősítéséhez.

Pusztán formai szempontból a HBK. *unuttei* adata a *ſzentii* párhuzama és az adott szerkezetben való helyzete alapján kétségkívül birtoktöbbesítő jeles alak (l. előbb, a morfematikai fejezetben is). Formai tulajdonságok és alább még tárgyalandó jelentésbeli összefüggések tekintetbe vételével az sem lehet túlságosan kétséges, hogy a birtoktöbbesítő jel előtt befejezett melléknévi igenévi alak áll; vö. pl. KT.: *ſciluttet.*

Ilyeténképpen viszont egy **ün-* vagy **ön-* igető feltevése semmiképpen sem indokolatlan.

A magyar szó mibenléte és jelentése meghatározásának két legszilárdabb támasza ez esetben is a HBK.-nek megfelelő latin szöveg szóhasználata, illetőleg az a bibliai vonatkozás, amire e szóhasználat utal. Ez esetben is abból kell kiindulni, hogy a HBK. szövege csak kevés módosulást tartalmazó, igen hű megfelelője, ténylegesen fordítása Pray-kódexbeli latin alapjának. Ott pedig „inter ſanctoſ & *electoſ ſuos*" áll, a magyar szóalaknak morfematikailag tökéletesen megfelelő participium perfectum többes számú, 3. személyű birtokos névmásos alakja, melynek jelentése egyértelműen 'választottjai, kiválasztottjai'. Ezek a „választottak" istentől, illetőleg Jézustól a mennyországba szántakból, istentől Jézus és a szentlélek által megváltottakból, üdvözítettekből állanak, és a biblia számos helyén szerepelnek (l. pl. Zsoltárok 89: 4, 105: 6, 106: 23; Máté 20: 16, 22: 14, 24: 31; Pál 8: 33; stb.). Ezek szerint a 'választott, kiválasztott' jelentés a 'boldog'-gal is bizonyos fokú érintkezésben van (l. előbb is).

Nem lehet tehát kétséges, hogy a HBK.: *unuttei* morfematikai és szemantikai alkata az *electoſ ſuos* „szolgai" átvétele. Így van ez, bármi is legyen a magyar igei alapszó etimonja. A 'kiválasztott, megváltozott, üdvözült' jelentést mindenesetre Révai, Lehr, Pais és a TESz. etimológiai felfogása lényegesen jobban közelíti, mint a Mészölyé.

Megjegyzendő még, hogy Waldapfel József (MNy. XXXI, 106—12) úgy véli, hogy a HBK.-ben az *unuttei* íráshiba lehet *imuttei* helyett, s azonos a N. *imetté*-vel; jelentése eszerint 'éberei, virrasztói'. Ebből arra következtet, hogy abban a latin megfelelőben, melynek alapján a HB. és K. szerzője dolgozott, *vigiles* állhatott az *electos* helyén. Bár Waldapfel *sanctus et vigil, vigiles tui* stb. kifejezéseket ki tud mutatni egyházi latin szövegekből, ez feltevés-sorozatát önmagában még nem támogatja, a bibliai háttér s a tényleges latin alapszöveg viszont egyenesen cáfolja.

A KÖNIGSBERGI TÖREDÉK ÉS SZALAGJAI SZÖVEGÉBŐL

1. KTSz.: *gukeritul . . . ſarmaʒal.* — A mondattöredék két szava ugyan a szalagok elhelyezkedéséből ítélve szórendileg viszonylag messze eshetett egymástól, de feltehetően nem annyira, hogy valamilyen szerkezeti—tartalmi kapcsolatban ne lett volna egymással. A kapcsolat még akkor is fennállhatott, ha a mondatnak a kivágott részben egyéb igei állítmánya is lehetett, szoros vonatkozásban a *gukeritul*-lel s valószínűleg szinonimikus kapcsolatban a *ſarmazal*-lal. Ilyen igei állítmány a *támad, ered, árad* stb. egyaránt lehetett (l. KTSz.: *[ker]ali mogʒotbele[vl] tamadaita; d[ic]hev arun agbe[le]vl aradatia*), bár mindez természetesen csak szerkezeti lehetőség és nem szükségszerűség.

Persze a *gyökér* itt nem eredetibb, 'növényi gyökér' jelentésében szerepel, hanem 'nemzetség, leszármazási ág előzménye stb.', esetleg 'test, mag stb.' jelentésben; vö. pl.:

MargL. 145: *es ev vala nemes kyraly gevkerbevl tamaduan;* HorvK. 56: *Mert az iſtennek anyanak kellet lenny. dauid kyral gyevkerebevl;* stb.

A *származik* ablativusi vonzata a bel- és a külviszony szempontjából valószínűleg már a régiségben is differenciált volt bizonyos mértékben (l. pl. a NySz. adatait), de nem annyira, hogy abból a *gyökér*-nek itt egyébként jóval valószínűbb 'nemzetség stb.' jelentésére teljesen biztosan következtethessünk például a 'test stb.' jelentéssel szemben. Egyébként éppen a *származik* mellett a *gyökér* efféle jelentésére meglehetősen késeiek a példáink (l. 1969: *A Messiasnak David gyökeréből kell vala származni:* Illy: Préd. I, 54: NySz.), így a ragvonzat korábbi arányaira sem tudunk következtetni.

A töredékesség alapján azt sem lehet megállapítani, hogy itt Mária vagy Jézus származásáról van-e szó. Ha a következő töredékes részben a *niad* szócsonk *[a]niad* kiegészítése valós (l. alább), akkor föltehetően Jézuséról.

2. KTSz.: *[a]niad le[l]e ſcobodſagut.* — Zolnai Gyula (Nyr. XXIV, 113), az ÓmOlv. (184) és B. Lőrinczy (KT. és Sz. 11) a csak *niad* alakban kiolvasható szótöredéket nem egészíti ki. Az ő tartózkodásukat korábban (MNy. LXXIII, 293, 300, 301) magam is követtem. Ma már azonban úgy látom, hogy ha a filológiai óvatosság soha, így jelen esetben sem árt, Szilády korábbi *[a]niad* kiegészítését (AkÉrt. VI, 566) el lehet fogadni.

Az *[a]niad* kiegészítést a következő meggondolások támogathatják. A közbeékelt *niad* rész, azonkívül egyéb, közbeékelt szövegkimaradás miatt a megelőző szövegegység *te veled mendun ige* szókapcsolata, bár egy mondatba tartozhat az *[a]niad le[l]e ſcobodſagut* résszel, közvetlen szerkezeti—tartalmi összefüggésben nemigen lehet vele. A *le[l]e ſcobodſagut* alanya tehát a *niad* szótöredékben rejtőzhetik. Az is kézenfekvő, hogy e szótöredékben egyes szám 2. személyű birtokos személyjeles alakot keressünk, amit megerősít a megelőző szövegtöredék *te veled mendun ige* szócsoportja is, melyből az egész dramatizált szövegrész tegezése nyilvánvaló. Sziládynak (i. h.) igaza lehet abban is, hogy e szavak alkalmasint Jézushoz voltak intézve; s mivel a königsbergi szövegekben Máriának és isten-fiának viszonya visszavisszatérő motívum, Jézus anyjának emlegetése nagyonis ide illhet.

Nem egészen problémátlan e szakasz *le[l]e ſcobodſagut* kifejezésének értelme sem. A fő nehézség, hogy a *szabadságot lel* szókapcsolatra a KTSz.-in kívül nincs adatunk. Feltehető azonban, hogy itt a régiségben gyakori *szabadságot ad* kifejezésnek bizonyos fokú, legalábbis a *lel* és az *ad* ellentétében kifejeződő antonimájáról van szó; vö. a *szabadságot ad* ilyesféle jelentéseit: 'mentességet ad', 'fölszabadít, megszabadít' stb.; l. pl.: BécsiK. 22: *iſtenꝭc adanga ꝙ zolgaynac è zabadſagot;* 1566: *kÿnek kedig fÿrwl fÿra walo zabadſagot Adgion* (RMNy. II, 276); Cal. 358: „emancipo: *Szabatsagot padok* [!], *meg szabaditom*", 382: „exauturo: *Mentseget menedeket, zabatsagot adok*"; stb. Hogy szövegtöredékünkben a *szabadságot lel*-nek csakugyan 'mentességet talál, feloldozást kap, megszabadul'-féle értelme lehet, azt Szilády (i. h.) olyan latin szövegpárhuzamokkal támogatja, melyekben az Ádám bűnbeesésével elvesztegetett

szabadságot az ember számára Mária kapta, nyerte vissza. Ezt a lehetőséget tovább erősíti, hogy a következő töredék-részekben valóban az ember bűneiről van szó.

3. KTSz.: *ed[e]nienet* {ɔ: *ed[e]nienec*} [?]. — E rész olvasatának három kritikus pontja van.

Az első az, hogy a betűkiegészítés helyén egyáltalán volt-e betű, s ha igen, milyen. Eddig itt — Nagy (AkÉrt. VI, 24) és nyomán Zolnai (Nyr. XXIV, 113) *ed u.enec* olvasatának kivételével — minden más olvasat elmosódott betűt sejtett, legalábbis az olvasati jelölés ezt tükrözteti: Szilády (AkÉrt. VI, 567, 576) föloldja *e*-vel; az ÓmOlv. (184) *ed.nienec*, B. Lőrinczy (KT. és Sz. 12) *ed.uienec* jelzéssel közli. A fényképeken azonban a feltett betű helyén jól kivehetően üres a papír, enyhén kopott, de viszonylag tiszta a köz. Hogy volt-e itt egyáltalán betű, az tehát bizonyos mértékben kérdéses lehet; persze betűelmosódással ennek ellenére is számolhatunk.

A második kritikus pont az előbb tárgyalt köz, „betűhely" utáni betű mibenléte. Ez ugyan *m* is lehetne éppen, de a *ni* olvasat is kifogástalanul fedheti a valóságot, tökéletesen hasonló van néhány sorral lejjebb az *aniahuʒ*-ban. A *ui*-féle olvasat azonban nemigen jöhet számításba, egyszerűen ezért, mert a kérdéses betű semmiképpen sem *u*. Igaz ugyan, hogy a Szalagok írásában a feltehető *u* helyén egyszer *n* formát találunk: *miuelſſed* helyett *minleſſed*. Ezt nemcsak az *n* és az *u* ductusának bizonyos mértékben hasonló volta okozhatja, hanem éppen ennek következtében a másoló hibázása is; talán nem véletlen, hogy az *n* helyén írt *u* a másik ide vonható esetben is hapaxban fordul elő *(minleſſed)*. Összehasonlíthatatlanul több helyen azonban az *n* és az *u* tisztán ki van írva a szövegben. A nagy számok törvényei, arányai tehát oda mutatnak, hogy ha itt az *ni* és az *ui* betűkapcsolat első elemének hangértékéről kell dönteni, akkor elsősorban az *n* jöhet számításba. (A KTSz.-nak további másolati hibáit l. még alább, a *latecuot* szóalakkal kapcsolatban.)

A harmadik kérdéses pont az utolsó betű mibenléte. Mind a négy idézett eddigi olvasat *c*-je ellenében én *t*-t látok ugyan, de a két betű eléggé hasonló volta akár az egykori másolót, akár a mai olvasót elbizonytalaníthatta, illetőleg elbizonytalaníthatja. A másoló hibája mindenesetre — tekintve több hasonló esetet — semmiképpen nem lenne meglepő.

A betűvel kitöltetlen köz ténye, valamint az utolsó betű *t* jellege engem legalábbis némi fenntartásra késztet az egész rész olvasatát illetően. A szóalak után tett kérdőjelem ezt a kétkedést fejezi ki. Hogy mégis foglalkozom a kérdéssel, s kiegészítésre mégis a régebbi olvasati felfogásokra építve szántam rá magam, annak az az oka, hogy a KTSz.-nak e részében esetleg a régi magyar egyházi nyelv egyik érdekes, figyelemre föltétlenül méltó kifejezése, annak éppen első adata rejtőzhet. Ha ugyanis az *ed.nienec* olvasat alapján maradunk, akkor ennek betűkiegészítése más, mint *ed[e]nienec*, aligha lehet, vagyis Szilády (i. h.) feloldása a helyes.

Amennyiben ez valóban így van, akkor ebben az alakban az *edény* szót ismerhetjük föl, amely nem eredeti értelemben, hanem átvitt használatban, 'a lélek tartálya, porhüvely, test, személy, jelkép, megtestesítő stb.' jelentésben az ómagyar

egyházi nyelv nagyon kedvelt, gyakran használt kifejezése volt. L. pl.: BécsiK. 111: *Mert mikent mindǫn èmbernèc èdenie megtǫrèttètèndic*, 123: *mert lattad labaynac ȣ vyainac fèlet fǫldi èdeñnec;* ÉrdyK. 72: *wr iſtennek hyw edeenye;* DebrK. 155: *ennekőm valaztot edeniőm;* CornK. 379: *tyztaſagnak tevkevre. zvzeſſegnek edenye;* VirgK. 135: *iſtennek templomy, zentleleknek edeny;* stb. Különös, hogy az *edény*-nek ezt a sajátos jelentését egyik szótárunk sem tünteti föl, pedig ez már egyrészt messze esik a szó közönséges, szokványos jelentésétől, másrészt az átvitel nem alkalmi, hanem állandó.

Az *edény*-nek a régi magyar nyelvben ilyen jelentésű használata, mint annyi más egyházi kifejezésben, itt sem belső fejlemény, hanem bibliai háttere van, s a magyarba közvetlenül az egyházi latinból sugárzott át. A Biblia számos helyén szerepel ez a képletes kifejezés a 'lélek tartálya, porhüvely, jelképező, megtestesítő stb.' fogalom visszaadására, legnagyobbrészt kedvező értelemben: „drága edény", „választott edény", „tisztességre való edény" stb. (l. pl.: Jeremiás 25:34; Apostolok csel. 9:15; Pál Tim. II. levél 2: 21; Pál Római levél 9: 22—3; stb.), némelykor azonban pejoratív jelleggel is: „utálatos edény", „fertelmes edény", „romlott edény" stb. (l. pl.: Jeremiás 22: 28, 51: 34 stb.). A Vulgata ezt a jórészt emberre, de némelykor más konkrét vagy elvont dologra vonatkozó használatát rendszerint a latin *vas* 'edény, poggyász, felszerelés stb.' szóval adta vissza; innen került tovább az egyházi latinba általában, majd szó szerinti fordítással a magyar egyházi szövegekbe is. A magyarban az ilyen értelemben használt *edény* rendszerint szintén melioratív jellegű volt, s személyre vonatkoztatva legtöbbnyire kedvező értelmű jelzőt is kapott; l. a fenti példákon kívül még a PeerK. következő részletét, mely Mária díszítő jelzői között ilyeneket emleget: 360: *ymagh, lelky eden: ymagh Thiſteſiges Eden: ymagh, Aythatos eden: ymagh, Senthſſeges eden.* E kifejezések lényegében abba a jelentéskörbe tartoznak, amelyről a *boldog*-gal, valamint a HBK.: *unuttei*-vel kapcsolatban már szóltam: az istenhez közel álló, neki kedves, felmagasztosult, üdvözült személyeket jelölik.

Szilády (i. h.) a PeerK. fenti kifejezéseinek ismeretében arra gyanakszik, hogy a KTSz.-nak szóban levő helyén is Máriára vonatkozik a kifejezés, és az *istenség edényé*-nek első része maradt le a szétvagdalás során. E nagyon töredékes szakasz feltehető tartalmából következően ez könnyen lehetséges, bár a kifejezés előtagjának mibenléte természetesen konkréten nem bizonyítható. Az mindenesetre világos, hogy a kifejezés előtagjának az *ed[e]nienec* utótag birtokos személyjeles volta miatt birtokos jelzős kapcsolat birtokszavának kellett lennie.

4. KTSz.: *leg{? leg[en]} en ſceretev [h]yu ſulgam.* — E szövegrésznek tulajdonképpen csak egy helyével van részben filológiai, részben grammatikai—értelmi probléma: ez a *leg en* vagy *leg[en] en* kérdése. Az eddigi szövegközlők megoldásai: Nagy (AkÉrt. VI, 24): *le.. en;* Zolnai (Nyr. XXIV, 113): *le.. en;* Horváth (RMKT. I², 59): *leg.. en;* ÓmOlv. (185): *leg[en] en;* B. Lőrinczy (KT. és Sz. 12): *leg[en] en.*

A kérdés megítéléséhez előre kell bocsátani, hogy a fényképek alapján a *leg* ~ *legen* szembenállása kérdésében biztos szövegrekonstrukcióról nemigen lehet

szó. A Szilády-féle fénymásolaton a kritikus *leg* bizonyosan retusálva van, s még az sem kétségtelen, hogy pontosan azon a helyen, ahol az eredeti betűk voltak. A Jakubovich-hagyaték képei viszont e helyen annyira elmosódottak, hogy onnan valamit is kiolvasni a betűk egy részében legalábbis bajos, másik részében pedig egyszerűen lehetetlen. Valószínű, hogy e tekintetben az eredeti példány vizsgálata sem hozna teljesebb bizonyosságot; ezt jelzi az is, hogy Nagy sem tudta kiolvasni a szöveget, csak a *le*.. és az *en* kibetűzéséig jutott el.

A kérdéses résznek tulajdonképpen csak egy szilárd pontja van, az, hogy a *ſceretev* szóalak előtt *en* van. Ezt mindegyik fénykép kiadja, s az eddigi közlések is kivétel nélkül tartalmazzák. Ez az *en* azonban az előtte levő, kritikus résszel nem lehet lexikai vagy morfematikai kapcsolatban, vagyis nem lehet a *le* vagy *leg* része, végződése. Nem lehet egyrészt azért, mert — az *en* előtt kevés térközzel elvágott szalagot nem is tekintve — az *e*-t kis üres hely előzi meg, ez tehát nem csatlakozik előtte levő betűhöz. A *ſceretev* előtt látszó *en* különállása másrészt szövegszerkesztési—stiláris szempontból is valószínűsíthető, hiszen az *én szerető hű szolgám* szerkezettel nemcsak a szövegértelem, hanem a szövegritmus is jobb, azonkívül az emlék nyomatékosító—kiemelő stílusába is az *én* személyes → birtokos névmás illik bele; l. már a közvetlen folytatás névmáshasználatát is: *qui [e]n cuetſegum [vi]ſelheſſe*. Hogy tehát a szöveg kiolvasható *en* szóalakja a *szerető hű szolgám* szerkezetbe tartozó *én* névmási jelzővel azonos, az nem lehet vitás; az eddigi közlők felfogása is helyesen vág itt egybe egymással.

Ellenben a megelőző: *le*, majd *leg* alakban kibetűzött szó vagy szórész esetleges folytatása már nem ennyire világos ügy. Én a Jakubovich-féle fényképen is *leg*-et és csakis azt látok, amit először Horváth adott meg így, *g*-vel. Ezt Szilády, aki az eredeti szöveget minden valószínűség szerint látta, és jó fényképe is volt róla, szintén megerősíti, még ha egyébként retusálását, már akár puszta ténye miatt, gyanakvással fogadjuk is. Az ÓmOlv. itt azzal lép tovább, hogy a *leg*-et kiegészíti *leg[en]*-re. A Jakubovich-hagyaték fényképei alapján a *leg* után egy vagy két betű esetleg valóban állhatott, sőt mintha itt némi betűnyomok is látszanának. De tekintettel a rongált szövegű emlék betűelmosódásai és betű nélküli szóközei közti különbségtevés igen nehéz voltára, továbbá a másolótól írt szóközök nemegyszer észlelhető nagyságára, e hely betűkkel való kitöltöttsége közel sem szükségszerű föltevés. A Szilády-féle fénykép *leg*-je ugyan szempontunkból már teljesen egyértelmű, s a szótest elhelyezkedése itt egy további két betűs + szóközös *[en]* kiegészítést is indokolatlannak mutat; de a retusálás miatt ennek forrásértéke legalábbis bizonytalan. A legkorábbi, eredetiről való Nagy Gyula-féle közlés *le*..-je tulajdonképpen egyik feltevést sem erősíti meg határozottan, mert két betű hiánya sem a *leg*, sem a *legen* formához nem illik. Mivel a szövegmásoló írásában a *g*-k eléggé „kövérek", s a Jakubovich-hagyaték fényképe is a betű két szélét mutatja erősebbnek, elképzelhető, hogy Nagy a tőle még ki nem olvasott *g* helyén két betű nyomait vélte fölfedezni, esetleg *gi*-t vagy *gy*-t sejtett mögötte.

Az ÓmOlv. *leg[en]* kiegészítése tehát a szövegfilológia jelenleg lehetséges kritériumai alapján koránt sem kétségbevonhatatlan, sőt azt is mondhatnánk, hogy

nem is eléggé valószínűsíthető. És ami szintén meggondolkodtató: sem szövegértelmi, sem grammatikai alapon nem is kényszerű. Mint minden kiegészítés, ez is részben a szövegösszefüggés logikáján, részben a szövegben másutt szereplő azonos vagy azonosnak vélt előfordulásokon alapszik. Eszerint a *leg[en]* látszólag „logikus" is, mert a szövegértelem — bár egyes 2. személyt is megengedne éppen — inkább egyes 3. személyre utal; azonkívül a KTSz. szövegének több más *legen*-je is ilyen kiegészítést támogathat. Az ÓmOlv. kiegészítése azonban e tekintetben nem számolt azzal, hogy a *leg* is jelölhet egyes szám 3. személyt — amint az ÓMS. *ne leg kegulm mogomnok*-jában jelöl is —, tehát hogy a *leg[en]* kiegészítés egyes 3. személy esetén is csupán a későbbi— mai grammatikai tudat alapján „kötelező", az ómagyar grammatikai rendszert tekintve azonban egyáltalán nem. De mindezen túlmenően a kérdéses szövegrészben a valószínűbb 3. személy mellett a létige egyes szám 2. személyű alakja is elképzelhető, s akkor a *leg[en]* kiegészítés természetesen már szóba sem jöhet.

A 3. személyű *lëgy!* felszólító alak dolgáról itt külön már nem kell szólnom (l. a morfematikai részben). Legföljebb annyi kívánkozik ide, hogy a KTSz.-ban történetesen együtt szereplő *lëgy!* és *lëgyën!* egyes 3. személyű felszólító igealakok nem mondanak ellent egymásnak: egyszerűen az archaikus és a neologikus forma együttéléséről lehet itt szó, melynek minden időben tömeges példáit találhatjuk a szinkróniában.

Bár a fentiek alapján a KTSz.-nak most tárgyalt helyén a *leg[en] [en]* kiegészítése könnyen lehet a mai nyelvérzékre támaszkodó értelmi—grammatikai meggondolás, okoskodás eredménye, az ÓmOlv. óta ezt mindenki elfogadta, így én is korábbi olvasatomban és értelmezésemben (MNy. LXXIII, 294, 300, 301). Ma már — mint látható — ebben koránt sem vagyok biztos, sőt úgy vélem, hogy a KTSz.-nak kérdéses szövegrészében a *leg* alak mellett több számbajöhető meggondolás szól, mint a *leg[en]* mellett. Ha viszont a dolog így áll, akkor a *leg* funkciója — mint az imént már utaltam rá — kétféle is lehet. Teljes határozottsággal állást foglalni sajnos ebben a kérdésben sincs módunk. Mindamellett én sokkal inkább az egyes szám 3. személy jelölését látom benne. Természetesen nem azért, mert az eddigi közlések és értelmezések ezt sugallják, illetőleg állítják. Hanem azért, mert a szövegösszefüggés, valamint a szöveg különféle részei szerkezeti—stiláris megoldásainak mérlegelése alapján úgy látom, hogy Isten itt nem egyenesen Gábrielnek szól, az arkangyal itt nincs is említve név szerint (a *leg* előtt a nem olvasható igen rövid szakasz *ű* vagy *ki* névmás lehet talán). Ez a szövegrész szerintem az Isten általános kinyilatkoztatását, többekhez, „környezetéhez", a mennyeiekhez általában szóló szavait tartalmazza, melyek Gábrielről, az ő feladatáról szólnak ugyan, de nem közvetlenül hozzá. E szakasz tehát személyes beszélő—hallgató viszonyt tükröztető, közvetlen szavakat idéző, dramatizált formája ellenére sem azonos természetű a később következő, *tamag Gabr[iel]* kezdetű szakasszal, ahol a tegezés már teljesen jogos, sőt kötelező nyelvi forma. Ezzel összefüggésben aligha lehet véletlen az, hogy a *leg en ſceretev [h]yu ſulgam* kezdetű szövegszakasz egyes 3. személyű folytatásaival szemben a *tamag Gabr[iel]* kezdetű szakaszt már nem ilyenek, hanem egyes 2. személyű alakok követik: *ef cuetſegum [t]e vifelled*... stb.

Én tehát úgy vélem, hogy itt az egész szövegfolyamat két részre tagolódik: az isteni szólás előbb megjelöli Gábriel arkangyal küldetésének célját, helyét stb., majd közvetlenül is felszólítja Gábrielt ennek teljesítésére; így az előbb 3., majd 2. személyű nyelvi formák e logikai felépítés grammatikai tükrözői. Persze e szövegfelfogásom ellenére sem tartom elképzelhetetlennek, hogy a *leg* 2. személyű, tehát tegező funkciójú, mint ahogy azt például E. Abaffy is véli. A *fulgam* után következő *qui [e]n cuetſegum [vi]ſelheſſe* kezdetű, majd tovább folytatódó rész 3. személyű névmása és igealakjai végeredményben csakugyan nem mondanának ellent sem logikailag, sem grammatikailag a bevezető formula esetleges tegezésének sem. De a szövegösszefüggés egésze és az egyes részek grammatikai—stiláris természete ezt az értelmezési lehetőséget mégis kevésbé támogatja.

5. KTSz.: *qui [e]n cuetſegum [vi]ſelheſſe; — cuetſegem [t]e viſelled.* — A *követséget visel* szókapcsolat értelmezési gondját több körülmény is előidézi. Mindenekelőtt az, hogy e kifejezésre nincs több adatunk a KTSz.-beli két előfordulásnál. Továbbá az, hogy a régiségben mind a *követség*-nek, mind a *visel*-nek számos olyan jelentése volt, amely eléggé odaillhet a Szalagok szóban levő helyeire. És nem enyhíti a nehézséget az sem, hogy a *követség* a KTSz.-ben még egy harmadik helyen is előfordul, de más kapcsolatban: *cuetſegum huʒ[i]ad weged;* a *követség*-nek tudniillik itt is többféle értelme lehet.

Zolnai Gyula (Nyr. XXIV, 116) úgy véli, hogy a *követséget visel* jelentése 'üzenetet visz'. B. Lőrinczy (KT. és Sz. 175, 189) ezt is lehetségesnek tartja, de szerinte a *követség* mai jelentésében is megállhat a szövegben, s így a kifejezés egészének 'valakinek a képviseletében eljár, valakinek a megbízatását végzi' tartalma is lehet. Sőt a KTSz. egész szövegének értelmezésében B. Lőrinczy (i. m. 12) már „aki az én követségemet viselhesse (üzenetemet elvihesse)", „viseld az én követségemet (vidd el az én üzenetemet)" megoldást választja, amely az előző lap jelmagyarázata szerint azt jelenti, hogy az 'üzenetet visz' jelentést csak másodsorban tartja valószínűnek. Én korábbi szabad áttételű értelmezésemben (MNy. LXXIII, 301) „aki az én megbízásomat vigye végbe", „te vidd végbe megbízásomat" kifejezésekkel próbáltam visszaadni a szövegrész tartalmát. — Ezek az értelmezési variációk természetesen tartalmilag nem esnek messze egymástól, a *követség* és a *visel* nyelvtörténeti jelentésváltozásai is ennek a fogalmi érintkezésnek a jegyében történtek. Mégis a tartalmi jegyek nem lényegtelen különbségei miatt közöttük nem árt világosabb különbséget is tenni.

Mindenekelőtt a *követség* szóból a 'képviselet' tartalmi jegyét itt kirekeszteném. Ez egyrészt a szónak csupán viszonylag kései használatában jön elénk (l.: NySz.; TESz.), másrészt feltevését elsősorban a *visel*-nek szintén későbbi-mai jelentése és a tárgyalt szerkezetben való jelenléte ösztönzi. Alapszavának, a *követ* főnévnek jelentésdokumentációja és feltehető jelentésalakulása is ezt a kirekesztő álláspontot támogatja. Következésképpen a KTSz.-nak szóban levő kifejezésében a *követség* jelentéstartalmának meghatározása az eredetibb 'üzenet', illetőleg 'megbízatás, küldetés' tekintetbe vételével történhet. E két, egymással eléggé szorosan érintkező jelentés

közül mindkettőre tömeges régi példánk van; l. pl.: BécsiK. 66: *Es èlèrèztec ... az o lèuèlèkèt vy kǫuètſegéckel;* MünchK. 73vb: *kǫuètſegèt èrèʒtuèn;* ÉrsK. 579: *zent wrſwla azzony attya ez kewetsegh halwan ygen kezdee bwſkodnya;* CAL. 58: „amando: *El kwldóm, kővetségre botsátom*"; stb.

A *visel*-nek nemcsak etimológiájából (l. TESz.) következő eredeti jelentéstartalma, hanem a régiségben legáltalánosabb használata szerint is itt mindenképpen konkrét 'visz, elvisz, eljuttat', esetleg elvontabb 'véghezvisz, teljesít' jelentést kell tulajdonítanunk; l. pl.: JókK. 88: *aʒ kenereet vyſelÿuala;* BécsiK. 196: *èn Effraimnac daykaia viſèlem vala ǫket èn karimon;* BesztSzj. 150.: „vexillifer: *zazto vizelew*"; MURM. 2326.: „Tabellarius: *Leuel viselő*"; stb.

Mindezek alapján világos, hogy a KTSz.-nak *követséget visel* kifejezése 'üzenetet visz', vagy — valamivel kevésbé valószínűen, de föltétlenül számításba veendően — 'megbízást, küldetést véghezvisz' jelentésű. A KTSz.: *cuetſegum huʒ[i]ad weged* szövegrészében a *követség* jelentés-lehetőségeit természetesen ugyanitt kell keresnünk: az egész kapcsolat értelme 'üzenetemet vedd magadhoz!' vagy 'megbízatásomat vidd végbe!'. A *követséget vész* kifejezésre l. pl.: 1613: *az istentűl nem vőttek kővetseget az hiveknek legeltetésére* (Pázm: Kal. 113: NySz.). — A KTSz.-ban a kérdéses kifejezés *huʒ[i]ad* szavának visszaható névmási 'magadhoz' értelmére l.: BodK. 19: *valaki akarna őtet hozza vennye hazaſſag zerent;* 1588: *Az oruossag italt hozza nem akaria venny* (Frank: HasznK. 16: NySz.); stb.

A KTSz.-nak a *követség* szóval kapcsolatos mindhárom itt tárgyalt kifejezése Gábriel arkangyal küldetésére, hírnök-szerepére vonatkozik.

6. KTSz.: *[men]ecnec {? meniec} eget mege turhe[ſſe].* — E részben elsősorban igen lényeges olvasati és olvasat-kiegészítési problémák vannak, a tagmondat értelme különösebb magyarázatot nem igényel.

NAGY (AkÉrt. VI, 24) e helyek értelmi összefüggésein láthatóan nem tud eligazodni, s csupán betűkapcsolatokat képes visszaadni: ... *ecnec eg .. meg* ... Ezen HORVÁTH (RMKT. I², 62) sem igazít semmit. A további olvasók már a szövegrész teljes kiegészítését adják, láthatóan NAGY GYULA kibetűzött alapszövegéből indulva ki: SZILÁDYnál (AkÉrt. VI, 567), az ÓmOlv.-ben (185) és B. LŐRINCZYnél (KT. és Sz. 12) egybehangzóan *[men]ecnec eg[et] meg[e turie]* a föloldás.

E szövegszakasz megítéléséhez előre kell bocsátani, hogy a KTSz.-ban nem sokkal alább van még egy többé-kevésbé párhuzamos rész: *me[necnec] {? me[nnec]} {? meniec} eget [m]ege turied*, melyben láthatóan az első szó szintén kritikus mibenlétű. Ez a párhuzamosság ugyan egyfelől segítséget adhat az előbbi szövegrész problematikájának földerítéséhez, másfelől azonban — mint látni fogjuk — legalábbis egy vonatkozásban aligha jó analógiával szolgált az első szövegrész megoldásához.

A) Előbb a *[men]ecnec {? meniec} eget mege turhe[ſſe]* rész első szóalakjával kell foglalkoznunk. A JAKUBOVICH-hagyaték fényképein e szóalak első része szinte sehogy, második része is a végső *ec* betűkettős kivételével eléggé rosszul olvasható. De alapján egy *[men]ecnec* szóalakot mindenesetre még viszonylag elfogadható jelleggel lehet

föltenni. A kétségeket azonban fokozza a SZILÁDY-féle fénykép igen jól olvasható *meniec* alakja. E szóalak halvány betűi ugyanis nem látszanak retusáltaknak, s a betűközök is normálisak, nem széthúzottak; a második szalag kezdetén a szóalakot megelőző üres köz meg minden bizonnyal az első szalag *mulhaſ* igealakja *ſa* kiegészítő részének elmosódott helye. E tekintetben tehát a két képváltozat között komoly ellentét mutatkozik, s a kiigazodás még SZILÁDY gyanús filológiai műveleteinek tudtával sem igen lehetséges. Sajnos, a másik, párhuzamos szövegrész megfelelő szóalakja sem sok segítséget ad, sőt ott a problémák még fokozódnak, mert csak a *me* rész olvasható, az utolsó szalagon való folytatás teljesen elmosódott; SZILÁDY sem retusált e helyütt semmit. Itt azonban még nagyobbnak látszik a helyszűke, ezért a párhuzamossági alapon föltehető *me[necnec]* mellett az egyes számú *me[nnec]* jelölt birtokosjelző, vagy — amit már az olvasatban és az értelmezésekben variációként technikai okokból föl sem tudtam tüntetni — a *me[niec]* többes számú jelöletlen birtokosjelző is számításba jöhet, e legutóbbi a SZILÁDY-fénykép fentebbi szóalakjának megfelelően. További súlyos zavar okozója, hogy SZILÁDY az első szövegrész átírásában és magyarázatában (i. h.) *me[necnec]* alakkal számol. Érthetetlen tudniillik, hogy a közölte kép világosan olvasható *meniec* alakjától mért tért el; vagy ha ahhoz a jelek ellenére mégis hozzányúlt volna, akkor mért nem olvasata-magyarázata alapján igazított rajta.

Ez az ügy tehát filológiailag meglehetősen zűrzavaros és többféleképpen felfogható. Ezt tükrözik olvasataim és értelmezéseim vagylagosságai is mind a két, párhuzamos szövegrészben. Így bár a szövegértelem bármelyik forma esetén mindkét részben világos, a jelzett bizonytalanságok és a nyomukban járó többrendbeli feltevések a kérdés frazeológiai és grammatikai oldalát nem segítik tisztába tenni. Pedig mindkét tekintetben érdekes volna ismerni az egyértelműbb választ. Tudniillik a KTSz.-n kívül a *mënnyek ege, mënnyeknek ege, mënnynek ege* stb. kifejezésre nincs más adatunk; vö. mégis WinklK. 166: *O meny eegh o chillagok*. A KTSz.-ban ez a kifejezés is egyike lehet az emlékeink stílusában gyakran előforduló fokozó, kiemelő szókapcsolatoknak (l. ezekről a stilisztikai fejezetben). De grammatikai tekintetben sem közömbös például a jelölt vagy a jelöletlen birtokos jelző szerepeltetése. Bár — mint a névszóragozásról szóló részben láttuk — a KTSz.-ban a jelölt birtokos jelzők használata erősen uralkodó, ez az esetlegesen jelöletlen birtokos jelzős megoldást nem zárja ki, mert mind a Töredékben, mind a Szalagokban van rá példa. Így a KT. *wÿlag" kezdetuitul* szerkezetében csak utólag javították ki a ragtalan birtokos jelzőt *wÿlag(noc)*-ra; a KTSz.-nak *[a]ngolucnoc coronaia, yſtenſe[g]nec aniahuz* stb. birtokos szerkezetei mellett ott van a *dichev(ſeg) coro[n]aia;* stb. Sem grammatikailag, sem stilárisan sem volna tehát semmi rendkívüli a *meniec eget* szerkezet használatában sem. Ez a tény persze kérdéses kifejezésünkben még koránt sem igazolja a jelöletlen birtokos jelző alkalmazását, legföljebb nem hárítja el.

B) A KTSz. *men[ecnec]* {*?meniec*} *eget mege turhe[ſſe]* szakaszának egy másik, szintén nemcsak olvasati, hanem szókiegészítési kérdése e rész két befejező szóalakjában adódik, de itt már az előbbinél sokkal határozottabban lehet állást foglalni.

Mint rögvest rátérek, az eddigi *[turie]* feloldás semmiképpen sem látszik jónak. Sőt az előtte levő *meg[e]* szóvégének kiegészítése is, bár mint következtetés jó, mint kiegészítési „kényszer" eléggé rejtélyes. A szövegben ugyanis a *mege* utolsó *e* betűje nemcsak a Szilády-féle képen van meg, hanem eléggé jól és az előzővel teljesen egyező jelleggel olvasható a Jakubovich-hagyaték fénymásolatain is. Föltehetőleg Nagy Gyula első közlésének hatása kísértett itt végig, a legkülönösebben Sziládynál, aki előtt a legjobban olvasható változat állt.

A *[turie]* feloldással két probléma is akad. Az egyik az, hogy nem kell az egész részt kikövetkeztetni, mert a *tur* szórész mindegyik képen olvasható, sőt az azt követő *he* betűkapcsolat is viszonylag tűrhető valószínűséggel megállapítható. Így súlyosabb kétség inkább csak az *e* után következő, a szalagon ugyan jórészt még rajta levő, de már nagyon elmosódott írású, csupán betűnyomokat sejtető részecskével lehet. Itt tehát a kibetűzhető szórészeken túlmenően is a korábban feltett *turie* szóalaknál hosszabb szótest helye, nyomai mutatkoznak meg.

A másik vétség kifejezetten értelmezési fogantatású lehet. A Szilády kezdeményezte *[turie]* feloldás (i. h. 567) és „törje" értelmezés (i. h. 576) azon az alapon keletkezhetett, hogy a szövegben később, másodikul következő *me[necnec] eget [m]ege turied* rész egyébként mindenkitől helyesen olvasott *turied* felszólító igealakjának tanulsága, bizonysága vetítődött rá a kifejezés fentebbi előfordulására. Véleményét Szilády — a feloldás tényével különös ellentétben — a tőle közölt képen az első szövegrész kérdéses helyén *turie* alak odatevésével próbálja alátámasztani. Itt teljesen bizonyos a fénymásolathoz való helytelen hozzányúlás ténye. Ez a *[turie]* feloldást előtérbe állító nézet aztán szintén továbbment a későbbi olvasati kiegészítésekbe, valamint a B. Lőrinczy-féle értelmezésbe (l. i. m. 16). Csakhogy a mai *mëgtör* ige a szöveg fentebbi, első előfordulásában nem olyan grammatikai—szerkezeti összefüggésben áll, mint az alábbi másodikban. Az a mondat ugyanis, amelyben a korábban feltett *[turie]* áll, ilyen környező, közrefogó igei állítmányokat tartalmaz: *[vi]felheſſe, ele mulhaſ[ſa]*, melyek kérdéses szóalakunkat megelőzik, és *mege lel[he]ſſe*, mely azt követi. A ható igék itt mindenütt latin mondatszerkesztési hatásra kerültek be a magyar szövegbe, s ez alól a mondat egyetlen igéje sem kivétel; illetőleg ilyen kivételt feltenni, tehát a *tör* és nem a *törhet* felszólítóját keresni grammatikai okokból sem szabad. Ez a körülmény a fent említett kibetűzési problematikával teljesen egybevágóan vallja az eddigi *[turied]* feloldás, kiegészítés helytelenségét.

Már mint szövegmagyarázatot jegyzem meg, hogy a mennyország „megtörésének" fogalmához vö. a következő kódexrészeket: pl.: HorvK. 13: *O vram mendenhato iſten. tevrneed le az egeket. es zallanal le;* TihK. 232: *Vram uay zagatnadmegh az egeket: es zallanalle*, 285: *Niſſad megh menorzagot es zal le;* stb.

7. KTSz.: *Ihul uagun ſceuȝ leannoc lacadalma: [ker]ali mogȝotbele[vl] tamadatia: d[ic]hev arun agbe[le]vl aradatia.* — E szövegrész tartalmilag is, a kevés szövegtönkremenés viszonylag könnyű feloldhatósága révén szövegkihagyástól mentes voltából következően is bizonyosan egybetartozik. A

Máriáról szóló, teljes mondategységnek fölfogható rész szerkezeti felépítése azonban nem eléggé világos. De mielőtt erről a szerkezeti kérdésről szólnék, egy olvasati—filológiai megjegyzést itt is tennem kell.

A *lacadalma* első betűjét ugyanis mind Nagy (AkÉrt. VI, 24), mind nyilván az ő nyomán az ÓmOlv. (185) és B. Lőrinczy (KT. és Sz. 12) „kiegészíti", *[l]acadalma* feloldást adva. Erre azonban megintcsak semmi szükség nincs, az eredeti szövegben ugyanis a szókezdő *l* nincs levágva, hanem eléggé jól olvashatóan ott van a sorrendben negyedik szalag elején. Az ügy csak Horváthnál (RMKT. I², 59, 62) van rendben, aki kiírja a *lacadalma* alakot.

Ennél a dolognál azonban tartalmilag sokkal lényegesebb a kérdéses mondat egészének felépítése, illetőleg egyes részeinek egymáshoz való grammatikai viszonya. Sajnos, itt voltaképpen kétféle viszony is lehetséges, s közöttük valószínűségi fokozatot megállapítani eléggé kockázatos. Tudniillik az *Ihul uagu[n]* a híres-nemes származás helyére is vonatkozhat, abban az értelemben, hogy Mária származásának megtörténte Názáret városába helyezhető. Ebben az esetben a *lacadalma*, *tamadatia*, *aradatia* mondatbeli alanyok bővítményeikkel együtt mellérendelő viszonyban vannak egymással. De az is lehetséges, hogy a származást megjelölő rész közvetlenül a *szűz leány*-ra utal, s akkor Mária származásának kibontása külön jelzői mellékmondatokat képez, csak az összekötő vonatkozó névmás hiányzik előlük, és bennük névszói állítmányok vannak.

A *tamadatia* jelentése ebben az összefüggésben semmi különleges magyarázatot nem kíván; némileg más, 'elindul, kiindul' jelentésben a *támad* különben is ott szerepel a KTSz.-ban, éppen a szóban levő szövegrészt közvetlenül követően: *tamag Gabr[iel]*. Az *aradatia* 'származás, eredés' értelemben való használata azonban mindenképpen különlegesség, példát nem ismerek rá. Az *árad*-nak, *áradás*-nak a vízzel nem közvetlen kapcsolatban levő, tehát elvontabb jelentése azonban nemegy adattal példázható; l.: 1583: *Kenczei mi reank aragianak* (Fél: Tan. 427; NySz.); ÉrdyK. 63: *teweeknek aradaſa el bamol teegődet;* stb. Elképzelhető, hogy a *valamiből árad (áradás, áradat)* 'valahonnan származik, valahonnan ered' értelemben is használatos volt a korai ómagyarban; ezt a kérdéses kifejezés hapax volta még önmagában nem cáfolná meg okvetlenül. Lehetséges azonban az is, hogy a szövegalkotó csak a stiláris váltakozás kedvéért alkalmazta a kérdéses fogalom kifejezésére ezt a tartalmilag ugyan érintkező, de esetleg már abban az időben sem pontosan megfelelő szókapcsolatot. Persze a két lehetőség együttes érvényesülése sincs kizárva, tekintve, hogy a szóváltakoztatás stiláris igénye és szándéka mindenképpen ott mozoghatott a szövegíróban. Sőt stiláris szempontból még az is fölmerülhet, hogy a szövegdíszítés elemeként, az alliteráció kedvéért szerepelteti a szót az *arun agbe[le]vl aradatia* összefüggésben (l. még a stilisztikai kérdések tárgyalásában is).

8. KTSz.: *tiſctes[ſegu]t [m]uncallec.* — E kifejezésnek is mindenekelőtt az olvasatával kell tisztában lennünk. Nagy (AkÉrt. VI, 24) *tistus t* alakot lát. Horváthnál (RMKT. I², 59) *tiſc...t* forma szerepel. Szilády (AkÉrt. VI, 568, 576)

tiſctes[ege]t alakot tesz föl, melyet *tisztes[ségö]t*-nek értelmez. Az ÓmOlv. (185) *tiſtus || t* alakot olvas (a || sorvéget jelöl); B. Lőrinczy (KT. és Sz. 11) *[ti]ſtus t* formát ad meg.

A felső sor végére került *tiſctes* jól olvasható, ezt Szilády pontosan, Horváth legalább az *ſc*-re vonatkozóan jól adta vissza. A filológiailag egyéb nyelvemlék-közlésekben annyira óvatos és pontos ÓmOlv. itt hibát követett el, mégpedig valószínűleg egyszerre kettőt is.

Ami a *tiſctes* és a következő sor *t*-jének viszonyát illeti, közöttük mindenképpen közbeeső betűket kell feltenni, csak az a kérdés, hogy milyeneket. A *t*-t tartalmazó következő sor szalagjának bal széle ugyanis hiányzik, illetőleg a szalagelvágástól függetlenül is sérült, itt a *t* előtt kb. 3—4 betű helye maradhatott le. Mivel a *t* a rá következő átható ige miatt is föltétlenül tárgyrag, a hiányzó helyen vagy önálló szónak, vagy a *tisztës*-hez tartozó szórésznek kellett lennie. Önálló szóra azért gondolnék kevésbé, mert a tönkrement hely csak egytagú szó elhelyezésére adhatott volna lehetőséget, de olyan szövegbe beleillő szót, amely mind a *tisztës* jelzővel, mind a *munkál* igével frazeológiai kapcsolatban állhatna, nem volna könnyű megjelölni. Esetleg *[uto]t* lehetne a kiegészítés, de a *tisztës út* feltehető 'tiszteletadás' jelentésben való használata kétségeket ébreszthet. Ezért inkább a másik megoldás, a *tisztës* képzős származékának feltevése felé hajlanék. A származékot formáló képző viszont más, mint a *-ség*, aligha lehet. Szilády elképzelésével (i. h.) tartalmi egyetértésben arra gondolok tehát — így foglaltam állást már MNy.-beli közleményemben (LXXIII, 294, 300) is —, hogy a kiegészítés legelfogadhatóbban *tiſctes[ſegu]t* formában adható meg. Ezt nemcsak a *tisztëssëg* szónak az ómagyarban való gyakori használata támogathatja, hanem az a körülmény is, hogy a KTSz. szövegében a *-ság/-ség* képző rendkívül gyakran tűnik föl (l. a képzők tárgyalásában is), ebben a szövegrészben különben általában alapszavával egybeírva: *ſcobodſagut, [bi]ſſunſagut, cuetſegum* stb.

A következő kérdés, hogy mi lehet a *tisztëssëgët munkál* kifejezés értelme, s hogyan illeszkedik a szövegbe. Sajnos, ilyen szókapcsolatra sincs egyetlen más példánk sem a magyar nyelvtörténetből, sőt — ami még nagyobb baj — a *munkál* ige ómagyar használata is ezen előforduláson kívül teljesen ismeretlen. Ez a tárgyas szószerkezet is azok közé a hapaxok közé tartozhat tehát, melyekből nemegy van a KT. és Sz. sajátos zamatú, ódon stílusában. Jelentésének meghatározását így csak tagjainak egyelőre külön-külön elemzésével kezdhetjük megkísérelni.

Ómagyar szövegeink *tisztëssëg*-gel általában a latin megfelelők *honor* szavát fordítják, amivel azonban a magyar szó közelebbi, illetőleg e kifejezésben szereplő jelentésének meghatározásához nem jutunk közelebb. A *tisztëssëg* a *tisztës* 'tiszteletteljes, tiszteletet adó, tiszteletre méltó stb.' jelentésű melléknév származéka (ezt 'tiszteletadó, tiszteletteljes'-féle jelentésében l. a GyS.-ban is: *Jrlm uaraſanac tiſteſ fugadatia*), s fő, általános jelentéstartalma — egészen a mai magyarig eljövően — ennek felel meg. Sokféle, de általában nem túlságosan távoleső jelentésárnyalatai közül az ómagyarban igen gyakori volt 'tiszteletadás, tiszteletnyújtás, tisztességtevés stb.' értelme; sokszor éppen *ad* igével kapcsolódik állandó frazémává; l. pl.: BécsiK.

100: *adnac tiztèſſègèt ъ igazolatot;* 119: *aiandokokat ъ ſoc tizteſſeget veztec èn tǫllèm,* 163: *adatic ǫneki kirali tizteſſeg;* SándK. 23: *az iſtenőknek ualo tiztőſſeeg teteel;* 1575: *Atila igen nagy tisztesség kiuánó vala* (Helt: Krón. 19: NySz.); stb. Hogy szóban levő kifejezésünkben igen valószínűen ez a jelentésárnyalat szerepel, azt a *munkál* jelentéstartalma erősítheti meg.

A KTSz. *munkál* igéjének a régi magyarban való teljes elszigeteltsége világossá teszi, hogy nem közvetlen előzménye a mai magyar *munkál* 'dolgozik stb.' igének. Az, hogy valamikor a magyarban — az újabb megfelelőtől függetlenül — volt ilyen ige, természetesen a KTSz.-ban való előfordulása nélkül sem lehet vitás. Bizonyítja ezt sokrendbeli származéka; pl.: BécsiK. 272: *munkalkodnac;* ÉrdyK. 380: *mwkalas;* VirgK. 129: *munkalatokual;* CAL. 362: *Munkálodom;* stb. E származékok alapszavuknak nemcsak 'dolgozik', hanem ehhez közel álló 'csinál, készít' jelentésárnyalatát is megengedik. Valószínű, hogy a *munkál* ez utóbbi értelemben szerepel a szóban levő tárgyas szerkezetben. Hapax volta tanúsítja, hogy a KTSz. szövegének megalkotása idején már erősen kiavulóban, illetőleg területileg elszigetelődőben lehetett; egyrészt gyakorító továbbképzése, a *munkálkodik*, másrészt szinonimái, a *csinál, készít, tëſz* stb. szoríthatták vissza használatát.

Ezek szerint a KTSz.: *tiſctes[ſegu]t [m]uncallec* kifejezése 'tiszteletadást készítettem'-féle jelentésű lehetett, a vele rokon *tisztëletët ad*-tól és *tisztësít*-től (az utóbbira l. pl.: MünchK. 37va: *ъudalkodnanac ъ tizteſeitenec iſtènt,* 94va: *tizteſeitèm èn aʼamat;* CornK. 288: *kychoda tyzteſeyty. az az. ky aleygya tyzteſſegre meltonak;* stb.) valószínűleg abban különbözve, hogy elsősorban előkészületben levő, jövőre vonatkozó cselekvést jelölt. Ezt a KTSz.-beli szövegkörnyezet is alátámasztja, ahol a megelőző szövegrész *yſtenſe[g]nec aniahuz? [a]ngolucnoc aſun[a]huz* határozói mutatják, hogy kinek volt szánva a tiszteletadás, pontosabban valószínűleg a tiszteletadó, tiszteletteljes üzenet; l. a tartalmilag megfelelő részt WinklK. 339: *Hozyad mene az angyal ... kőzőnetit el kezde ighőn nagh tyztőſſeghel.* A *tisztëſségët munkál* kifejezés tehát arra az „üzenetre" vonatkozik, amit isten küldött Gábriellel a szűzanyának, s e szavakat, mint a Töredék megelőző dramatizált szövegrészét is, isten mondja. B. LŐRINCZY (KT. és Sz. 18) szövegfeldolgozásában itt „követet küldök" értelmezést ad, ami ugyan már túlságosan szabad áttétel, mert messze visz az eredeti jelentésösszefüggésektől, de tartalmilag lényegében helytálló.

9. KTSz.: *binnec veſelenel* {*? veſc[e]lenel*}. — Ezzel a szókapcsolattal lényegében „csak" filológiai, kibetűzési problémák vannak, amelyeknek azonban szótörténeti vonatkozásaik is fontosak.

Az eddigi közlésekben ez áll: NAGY (AkÉrt. VI, 26): *b...ec vesc | berel;* SZILÁDY (AkÉrt. VI, 569): *binnec vesc[e]level;* HORVÁTH (RMKT. I², 59): *b...ec veſc | lerel;* ÓmOlv. (185): *b...ec veſc || benel;* B. LŐRINCZY (KT. és Sz. 14): *b...ec veſc | benel.*

A *binnec* szóalak nemcsak a SZILÁDY-féle képen olvasható viszonylag jól, és retusálásra való gyanú nélkül, hanem én a JAKUBOVICH-hagyaték fekete-fehér képein is ugyanezt látom. Így hát itt feloldásra szerintem nincs is szükség. — Jóval kényesebb

viszont a kifejezés második tagjának ügyek. A szalagvégre kerülő *veſe* utolsó betűjét a fekete-fehér képen is inkább *e*-nek látom. De mivel egy betű itt még esetleg lehetett, csak vágással vagy töréssel eltűnhetett (erre a következő sor *ſirotiatu* alakja végső *c*-jének hiányából lehetne következtetni), talán *veſc[e]* megoldás is elfogadhatónak tűnhet, bár a sorvégi betűhiány feltevése koránt sem kényszerű. A következő sor szórésze még problematikusabb, mivel a SZILÁDY-féle fényképen retusált betűk állnak, a JAKUBOVICH-féle fényképeken viszont e rész eléggé elmosódott. A sor elején *l*-t vélek látni, csak kissé messzebb került a következő betűtől; ilyen azonban a másoló írásában még sok más is akad. A szóalak további részeit nézetem szerint az ÓmOlv. és nyomán B. LŐRINCZY olvasata közelítheti meg legjobban, bár persze kétségekkel terhesen. SZILÁDYnak e sor elején elhelyezett *lerol* retusálása a *rol* részben minden bizonnyal helytelen; ezzel nem is vág egybe, de különben sem igen jöhet számításba a helyén álló *level*-re vonatkozó felfogása sem. A szóalak *veszély* alapszavára azonban alighanem helyesen érzett rá.

A szóban levő kifejezésben tehát — ha a felfogásom szerinti kibetűzés helyes — a *bűnnek veszélye* szókapcsolatot lehet felismerni. Ez a szövegbe tartalmilag is nagyon jól beleillik, a következő sor is éppen a bűnnel foglalkozik.

A *binnec veſelenel* szövegalkat esetén a *-nál/-nél* ragunk első előfrodulását is itt találjuk meg, amiben egyébként nincs semmi rendkívüli, hiszen korai kódexeink már tele vannak vele; l. pl. BécsiK. 34: *feienèl*, 122: *labaynal*, 150: *èlǫbèliecnèl*, 164: *aztalnal* stb. KTSz.-beli funkcióját a *bűnnek veszélyénél* kifejezésnek a szövegben való elszigeteltsége folytán pontosabban nem lehet meghatározni; nyilván vagy helyhatározói, vagy inkább hasonlító határozói szerepben állhat itt (vö. BERRÁR, TörtMondt. 39).

A *veszély* első adatát eddig a JókK.-ből ismertük (l. TESz.): JókK. 115: *ʒemeremſegnek vezelÿtt*. A mondottak alapján most első dokumentációja lényegesen korábbra terjeszthető ki. A szónak a KTSz.-ban valószínűbben *ſ*-sel való írása a lexikai azonosításban semmi nehézséget nem jelent, mivel a Szalagok másolója az *sz* hangot *ſc*-vel és *ſ*-sel egyaránt jelöli; az *ſ*-re l. pl.: *ſarmaʒal*, *ſulgam*, *aſun[a]huʒ*, *[mi]loſtual* stb.

10. KTSz.: *minleſſed* {ɔ: *miuleſſed*} *muýun* {ɔ: *munýun*} *vol[o] latotuben.* — A ɔ: *miuleſſed* hapaxáról mind olvasati problémáit, mind morfematikai alkatát és jelentését tekintve volt már szó az előzőkben. A *muyun vol[o] latotuben* rész azonban még néhány megjegyzést megkíván.

NAGY (AkÉrt. VI, 26) *muyun vol. latocuben*, SZILÁDY (AkÉrt. VI, 570) *muyun vola latotuben* írásmódot lát. HORVÁTH (RMKT. I², 60) *muyun vol. latotuben* formát közöl. Az ÓmOlv. (186) *muyun vol. latotuben*, B. LŐRINCZY (KT. és Sz. 14) *muýun vol[o] latotuben* szöveget észlel, illetőleg egészít ki. Minden szempontból megnyugtatónak csak B. LŐRINCZY megoldása látszik.

Hogy a *muýun* a *munýun* helyébe becsúszott íráshiba, amely minden valószínűség szerint a szövegmásoló számlájára írandó, az szövegkörnyezetének tartalma alapján is

kétségtelen: előtte is, utána is a mennyben levő dolgokról van szó, s a következő szövegrész *mvnybe[le]*-je még az írás-, illetőleg a hangalak szempontjából is az íráshibát igazoló tényező. — Az íráshiba tényénél érdekesebb viszont — legalábbis mai nyelvérzékünk alapján — a *mënnyën -n* ragos határozó-formája. Ez igen valószínűen nem a *mënny* eredeti locativusi alakja, az ugyanis régtől fogva mindmáig általában *-ben* ragos; l. pl. már: JókK. 2: *menben;* BécsiK. 116: *meṅbèn;* DebrK. 1: *menniegben;* stb. A *mënnyën* másodlagos alakulat, a *földön és mënnyën* vagy *mënnyën és földön* mellérendelő állandó szókapcsolatban keletkezett a kapcsolat *földön* tagjának hatására; l. pl.: BécsiK. 147: *meṅnen ъ fǫldǫn;* CornK. 34: *menyen es fevldevn;* 1579: *fwldwn menyen* (RMK. II, 223); stb. A KTSz.-ban is éppen a közvetlenül megelőző részben *feld[e]n menyun ef* van, ami mindenképpen indukálhatta az *-n* határozóragos alak „önállósult" használatát.

A *való* igeneves szerkesztésmód jelzői értékű határozók kapcsolására rendkívül gyakori volt a régiségben (használati módjára l. pl.: KERTÉSZ: NyK. XLIII, 87—91; KLEMM, TörtMondt. 312—4; HÁMORI: MNy. L, 420—4; KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. 100—8), s legkorábbi szövegemlékeinkben sem kell példáit nagyon keresgélnünk. Első ismert előfordulása ott van már a HB. elején: *paradiſumben uolov gimilcíctul.* De a *muýun vol[o]*-nak igen jó párhuzama tűnik föl éppen a KTSz.-ban: *vilagon [v]olo binuſuc.* A *vol[o]* utolsó betűjének kiegészítése tehát szinte semmi fenntartást nem igényel.

Mindezek szerint a *mënnyën való látat* jelentése teljesen világos: 'mennyben való, mennyben történő, mennyhez kötődő látomás'. Magyarázatot igényel azonban e szókapcsolatnak a megelőző ɔ: *miuleſſed* tárgyas ragozású felszólító igealakhoz való viszonya (ennek morfematikai alkatáról és jelentéséről l. a szóképzéssel foglalkozó részt). Csupán a lehetséges szövegértelemből kiindulva a KTSz.: *minleſſed muýun vol[o] latotuben latotuben* tagját partitivusi tárgynak is tekinthetnénk. Csakhogy ez grammatikailag nemigen megy, mivel a részleges tárgy alanyi ragozással szokott állni (vö.: KLEMM, TörtMondt. 281—2; BERRÁR, TörtMondt. 88). Ezért azt a korábbi feloldott értelmezésemet (MNy. LXXXIII, 301), amelyben a *muýun vol[o] latotuben* részt a mondat logikai tárgyának fogtam föl, ma már csupán másodsorban tartanám számbaveendőnek. Sokkal valószínűbbnek látom, hogy a ɔ: *miuleſſed* tárgyassága az előtte levő szövegszakaszra *(Ef hug beʒʒug oʒnoc [ne]ueſteſſel; feld[e]n menyun ef)* mint tárgyi mellékmondatra utal vissza, csak a mutatószó *(azt)* a *minleſſed muýun vol[o] latotuben* főmondatból hiányzik. Ez esetben természetesen szóban levő kifejezésünk a főmondatnak mind logikailag, mind grammatikailag helyhatározója. Ilyenformán az eredeti mellékmondat + főmondat sorrendet megfordítva kb. ez lehet az egész mondat értelme: 'Csináltasd meg (~ készíttesd elő, vitesd végbe stb.) mennyben való látomásban, hogy bizonyosan annak nevezzenek a földön és a mennyben is'. Hogy minek nevezzék Máriát — mert hisz hozzá szól a beszélő —, az meg is van az előző, töredékes részekben, a szűzanya különféle díszítő jelzőiben: *tengërëknek fényës hugya, királyoknak királyának szent arany oltára, boldog anya.*

B. Lőrinczy tárgyalt szövegrészünk ɔ: *miuleſſed* szavát ugyan helyesen tartja a *művel* igéhez tartozhatónak, de jelentését megfejthetetlennek mondja, és az egész szövegrész nem világos értelméről beszél (KT. és Sz. 179). Értelmezésében mégis (i. m. 19) a ɔ: *miuleſſed*-et „jelenj meg"-gel adja vissza. Ezt azonban sem logikailag, sem grammatikailag nem teszi lehetővé az, hogy a ɔ: *miuleſſed* igealak egyrészt műveltető szerepű, másrészt tárgyas ragozású.

11. KTSz.: *latuc vy latecuot* [ɔ: *latotuot*}. — E részben sem a grammatikai magyarázattal, sem az értelmezéssel semmi baj nincs (a *latotuot* morfematikai problémáiról l. korábban). Mégis ki kell a dologra térnem, mert a *latotuot* alak visszaadása körüli tudománytörténeti problematika tulajdonképpen az eredeti szöveg írásmódjából fakad.

A szókapcsolat utolsó elemét Nagy (AkÉrt. VI, 26) *latocuet;* Szilády (AkÉrt. VI, 571) *latocuet;* Zolnai (Nyr. XXIV, 114) *latocuet;* Horváth (RMKT. I², 60) *latotuot;* az ÓmOlv. (186) *latotuot;* B. Lőrinczy (KT. és Sz. 15) *latotuot* alakban közli. A Szilády-féle fakszimilén az első *e*-ben érintetlenül, a másodikban valószínűleg igazítva *latecuet* forma mutatkozik, míg a Jakubovich-féle fényképeken *latecuot* alak látszik. Ezeket viszont így eddig — kissé furcsa, de az alábbiakból magyarázható módon — senki sem adta meg.

A legkorábbi olvasók ezt a szót teljesen félremagyarázták: mind Nagy Gyula (i. h. 29), mind Szilády (i. h. 570—1) „látókő"-nek értelmezi. A magyarázat érdekében Szilády még alkalmasint „igazít" is a fényképen. Sőt e felfogás alapján még azt is megteszik mindketten, hogy ugyane lexéma fentebbi, teljesen tisztán olvasható *latotuben* adatát is *latocuben*-re „javítják" (l.: Nagy: i. h. 26; Szilády: i. h. 570). A félreértelmezés forrása kétségkívül a *latecuot c*-jének betű szerint helyes olvasása; de itt meg az *e* vált előbb a magyarázat kedvéért, majd később továbbvive *o*-vá. Ezt a dolgot Horváth Cirill (i. h. 64) annyiban tette helyre, hogy szerinte szó sem lehet *látókő*-ről, hanem a *látat* főnév régi alakjáról. Ennek megfelelően a korábbi átbetűzéseket saját betűhív közlésében (i. h. 60) „kijavítja", az emlékben ténylegesen meglevő *latecuot* helyett *latotuot* formáit írva. Az ő nyomán aztán mindenki elfogadja már, hogy a KTSz.-nak szövegében *latotuot* a kérdéses alak (a további közléseken kívül, sőt előtt l. már: Gombocz, Alaktan, kézirat 115; Szinnyei: MNyTK. 23. sz. 31; Mészöly: MNy. XXIV, 28).

A KTSz.-nak eredeti szövegében leírt *latecuot* és a mögéje kikövetkeztetett *latotuot* forma ugyan nincs ellentétben, de azt mégsem lehet mondani, hogy a szövegben magában *latotuot* van, mert ott kétségkívül *latecuot* van. A dolog nyitja minden valószínűség szerint a szövegmásoló tévedése, aki nem tudta jól elolvasni és alkalmasint nem tudta jól azonosítani a szót, noha néhány sorral fentebb ő maga is teljesen tisztán *latotuben* alakot másolt. Arról szó sem lehet, hogy az *o* és az *e* betűk nála nem különböztethetők meg jól, mert mindkettő éles karakterű; legföljebb a *c* és a *t* megkülönböztetésében lehet a mai olvasóban némi bizonytalanság (l. az *ed[e]nienet* [ɔ: *ed[e]nienec*] problémáját is), de a *latecuot*-ban ez is eléggé világosan *c*.

Hogy miért lehetünk meglehetősen biztosak abban, hogy egy eredetibb szöveg feltehető *latotuot* alakját rontotta a másoló *latecuot*-ra, tehát a szövegértelemben *latotuot* alakot kell alapul vennünk, annak két támasza is van. Egyfelől az, hogy magában a KTSz.-nak ránk maradt másolati szövegében fentebb *latotuben* szerepel, s nincs kétség afelől, hogy itt ugyanazon lexémáról van szó (mint láttuk, *latocuben*-re való korábbi javítgatása indokolatlan, illetőleg helytelen). Másfelől a *latuc vy latecuot*-nak ilyen formában nemcsak semmi értelme nincs, hanem az *a—e—o* vokális viszony hangrendileg sincs rendben; a *latuc vy latotuot* viszont tökéletesen érthető kifejezés nemcsak önmagában, hanem a szövegösszefüggés egészében is, hiszen ezek a látnok Sybilla szavai (vö.: Szilády: AkÉrt. VI, 571; B. Lőrinczy, KT. és Sz. 20), s az egész kifejezés az *új* jelző közbeiktatásával együtt is a *lát* figura etymologicája.

A KTSz. másolójának ez a szótévesztése, illetőleg szót föl nem ismerése — ha ez egyáltalán szükséges — tovább erősítheti azt a munkám elején taglalt megállapítást, miszerint a KT. és Sz.-nak ránk maradt másolati példánya sokkal újabb keletkezésű eredetije szövegalkotásának idejénél. Joggal föltehető ugyanis, hogy a másoló azért nem ismerte föl a 'látomás' jelentésű szót, mert annak *látatu* nominativusa, de különösen *látatuot* tárgyesete — amelyek a szövegalkotó nyelvében még kétségtelenül élő formák voltak — az ő nyelvérzéke számára már teljesen elavultak. A tárgyeset külön zavaró hatására azért is lehet gondolni, mert a néhány sorral fentebb levő *latotuben* alakot a másoló kifogástalanul le tudta írni. Bár persze az is könnyen lehetséges, hogy a másoló számára már teljesen furcsa, érthetetlen tárgyeset zavaró hatása csak ráadás volt az eredetibb szöveg kibetűzésével való folytonos küszködésében, amit más vétségei is bizonyítanak. Eszerint az eredeti szöveg írásában a *latotuben*-nek a számára szintén érthetetlen alakját a másoló csupán azért tudhatta helyesen visszaadni, mert az az eredeti szöveg írásában kevésbé elmosódó, jobban kibetűzhető volt, mint a *latotuot*.

AZ ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOM SZÖVEGÉBŐL

1. ÓMS.: *fyrolmol fepedyk*. — E kifejezés körül három kérdésben is vita folyt: 1. mivel azonosítható és milyen jelentésű a kifejezés második eleme?; 2. mi a *fepedyk* vonzata, tehát milyen ragos a *fyrolmol?*; 3. milyen igeidőt képvisel a *fepedyk?*

Az ÓMS.: *fepedyk* rokonságát és ezzel összefüggésben jelentését taglaló vélemények (l.: Gragger: MNy. XIX, 8; Szinnyei: MNy. XIX, 121; Pais: MNy. XXVIII, 47—51, 307—8; Mikos: MNy. XXVIII, 307; Clauser: MNy. XXX, 47—8; Mészöly: MNy. XXXII, 168—71, ÓmSzöv. 232) közül tulajdonképpen csak kettő kapott körültekintőbb megalapozást, a Paisé és a Mészölyé, és továbbvivődésük folytán is (l. pl. TESz.) ugyane kettő érdemel figyelmet.

Pais magyarázata, mely az ÓMS. kérdéses szavának rokonságát a *süpped*-ben és családjában véli felfedezni, s a *fyrolmol fepedyk*-nek 'a siralomtól elsüllyedek, elmerülök' vagy 'a siralomtól vizenyős leszek, nedvesedem' jelentést tulajdonít,

nézetem szerint nem állja meg a helyét. Legfőbb gyengéje, hogy a *süpped* és a rokonságába tartozó igék sohasem szerepelnek a régiségben a sírással kapcsolatban; 'siralomba süllyed, siralomban elsüllyed'-féle képre nincs példánk a költői nyelvből sem. Baj van továbbá a *ſyrolmol* vonzat körül is, de erre még alább visszatérek.

Mészöly magyarázatát viszont, aki az ÓMS.: *ſepedyk*-et a *szëpëg* igéhez, közelebbről annak régi 'hangosan siránkozik, zokog' jelentéséhez kapcsolja, s ennek megfelelően az egész kifejezésnek 'siralommal sír, zokog' értelmet tulajdonít, a lényeget tekintve kifogástalannak tartom. A *szëpëg*-nek és származékainak nemcsak a szinonimái: a *sír, zokog* stb. és ezek származékai szerepelnek igen gyakran a sírással kapcsolatos, nyomósító kifejezésekben, hanem maga a *szëpëg* is sűrűn együtt jár a *sír* igével és származékaival; l. pl.: JordK. 340: *Naponkeed azert ſyrankozik es zepegh vala;* ÉrsK. 40: *eſſel le ő előtte Syrwan es zepeghwen;* PeerK. 88: *ees ſyraſwal, zepegeſwel kery wala őteth;* MargL. 70: *es nagy ſyralmakkal zevpegeſekkel varya vala* stb. Mészöly igen helyesen mutat rá arra, hogy e tautologikusnak látszó kifejezések bibliai stílushatás eredményei: l. pl.: DöbrK. 328: *ſirtok: es zepektek : plorabitis, et flebitis vos* (János 16: 20); DöbrK. 462: *ſirattak vala. es zepegik vala vtet : plangebant et lamentabantur eum* (Lukács 23: 27); stb. — Mészölynek az a fölfogása, hogy az ÓMS.-ban szereplő *sëped* ige a *szëpëg*-nek *s*-ező hangalaki és *-d* képzős morfematikus változata, szintén nem szorul különösebb magyarázatra. E két problémával kapcsolatban mégis tennék néhány kiegészítő megjegyzést.

Az ÓMS.: *ſepedyk s*-ező kiejtését, illetőleg vonzatát én is valószínűnek tartom. Ezt nemcsak a szóeleji magyar *sz* ~ *s* váltakozás ismert jelensége tanúsíthatja, amelynek a *szëpëg* családjában a *sëpëd*-en kívül is megvan a maga érvényesülése. Az ugyanis nagyon valószínű, hogy a 'sopánkodik' jelentéssel közölt N. *sëpëg* (Szinnyei: MNy. XIX, 121) és *sepeleg* (MTSz.) igék a *szëpëg* családjából sarjadtak ki, még ha az ÓMS.-beli *sëped* és emezek között valószínűleg nincs is semmiféle közvetlenebb szótörténeti kapcsolat. Mészöly (MNy. XXXII, 168, 169, 171) Szinnyeinek a *sëpëg, sepeleg* igéket fölhozó nézetét alighanem túl kategorikusan hárítja el. Az *s*-ező változatnak azonban véleményem szerint még erősebb támasza lehet a *siralommal sëped* kifejezés alliterációja — ezt Mészöly nem említi —, mellyel a Siralom szerzője tudatosan is élhetett (l. még a stiláris problémák tárgyalásában). Mégsem tartom kizárhatónak az ÓMS.: *ſepedyk sz*-es szókezdetét sem, tekintve egyfelől a *szëpëg*-gel való közeli rokonságát, másfelől azt, hogy az *ſ* betű *sz* hangértéke egyáltalán nem példátlan vizsgált emlékeinkben általában sem (l. pl.: KT.: *tiſtan;* KTSz.: *farmazal, ſulgam;* GyS.: *tiſtef;* stb.), de magvan éppen az ÓMS.-ban is, mindjárt a *ſepedyk* környezetében (*Walaſth;* vö. még ugyanitt az *ſ*-nek *z* hangértékét is: *eſes*).

A *sëped* (~*szëped*) *-d*-je gyakorító funkcióba átment kezdő igeképző, mely a *sëped*-del azonos származási típust képviselő, onomatopoetikus eredetű igékben is eléggé gyakori: l. *reped, fakad, lohad* stb. A valószínűleg már az ÓMS. keletkezése idején is elavulóban levő, elszigetelt *sëped* (~*szëped*) esetleg a rím kedvéért is bekerülhetett a versbe. A használatból való kiszorulása kapcsolatban lehet kezdő

értelmének elhomályosulásával, illetőleg gyakorító értelművé válásával, s így kiavulásához talán a gyakorító képzős *szëpëg* azonos jelentése is hozzájárulhatott.

Az előbb mondottakon túlmenően a *sëped* ige vonzatának kérdése maga is eldönti a vitatott kifejezés értelmét a Mészöly-féle magyarázat javára, a Paisé ellenében. Amint a névszóragozásról szóló fejezetben már szóltam a kérdésről, én az ÓMS.: *fyrolmol*-t kétségtelenül *-val/-vel* ragos képes értelmű eszközhatározónak tartom. Instrumentalis funkciót tulajdonít ennek az alaknak Mészöly is (MNy. XXXII, 171), annyi különbséggel, hogy ő a *-val/-vel* ragnak szerinte *-l* ablativusragból lett eredetibb formáját keresi benne. Most azonban számukra nem is a rag eredete, kialakulása a lényeges, hanem az, hogy a vele formált szóalak eszközhatározó, és nem ablativusi irányú elvont határozó. Ezt a Mészöly ítéletétől és az enyémtől függetlenül is jelzi az ilyen típusú nyomatékosan ismétlő, részben figura etimológiás kifejezések szerkezete; l. már HB.: *halalnec halaláál holʒ*; l. továbbá a sírással kapcsolatban HorvK. 11: *az zentek kezdenek nagy fyralmal fyrnya.* Jelzi azonban az eszközhatározói vonzatot az ÓMS. *fyrolmol fepedyk* kifejezésével rímelő *buol oʒuk epedek* is, mely gondolati és nyelvi párhuzamban van az előbbivel, s benne a *buol* természetesen szintén képes értelmű eszközhatározó. L. még továbbá szintén az ÓMS.-ban: *kunuel arad, buol farad.*

Mint Kálmán (MNy. XLVII, 210) rámutat, az ÓMS.: *Scemem kunuel arad* sorának a vogul népköltészetben tökéletes mása van, s a megfelelő szó *(vitəl)* ott is instrumentalis. — Így hát Paisnak az a véleménye, hogy az ÓMS.: *fyrolmol* „nem más, mint az ősi ablativusi *-l* raggal alakult eredet- vagy okhatározó, amelyet ma a *siralomtól* formával fejezünk ki" (MNy. XXVIII, 51), semmi esetre sem fogadható el. De megcáfolja ezt az általa feltett *sëped, sëpped, süpped* igék vonzata is, amely locativusi vagy lativusi, de sohasem ablativusi.

Elekfi (MNy. XLVI, 45—7) azt a gondolatot veti föl, hogy az ÓMS.: *fepedyk* hosszú *i*-vel olvasandó elbeszélő múltú, perfectum értelmű alak. Elekfi maga is jelzi, hogy a vers gondolati tartalmába a jelen idő jobban illenék, de ezt az igető momentán-perfektív jelentésével áthidalhatónak látja. Pais (MNy. XLVI, 51) ezt a vélekedést cáfolja, rámutatva, hogy a Planctus megfelelő verssorában az igealakok mind jelen idejűek, mint ahogy ilyen a kérdéses kifejezéssel legközelebbről érintkező „Planctu *lassor* anxia" *lassor*-ja is. Ez a körülmény önmagában talán még nem döntené el a kérdést, hiszen a latinból magyarra való áttétel e részben is teljesen szabad, s az előző sor *Volek fyrolm thudothlon* folyamatos múltú *Volek*-ja is latin jelen időnek felel meg; Pais véleménye azonban eredményében mindenképpen helytálló. De a *fepedyk y*-os írásának — mint már tárgyaltam — közel sem kell föltétlenül *i*-s hangértéket tulajdonítani, s már csak ezért sincs semmi kényszerítő ok ennek az igealaknak a grammatikai mivoltát a jelen időn kívül keresni. Pais (i. h. 51—2) ugyan az ÓMS.: *fepedyk*-et *i*-vel olvassa, de a vele rímelő *epedek*-kel való $i \sim ë$ szembenállásban sem látna alapot a jelen idejű értelmezéstől való eltérésre. Ugyanilyen helyesen jelen idejűnek veszi a szóban levő igealakot Mészöly (MNy. XXXII, 168, ÓmSzöv. 118—9) is.

2. ÓMS.: *Vylag uilaga viragnac uiraga.* — Alapvető szerkezeti vagy értelmezési problémák e két verssorral kapcsolatban nincsenek, néhány észrevételt azonban ide vonatkozóan mégis szeretnék tenni.

Az első verssort Pais (M. versek könyve 33) „Világ világa", Mészöly (ÓmSzöv. 118) „Világnak világa" megfelelőkkel értelmezi, amiből így nem derül ki a szókapcsolat valódi jelentése, tekintve a *világ* többféle értelmezési lehetőségét. Mészöly azonban álláspontját magyarázataiban (ÓMSMagy. 8, ÓmSzöv. 238) világossá teszi: szerinte itt a latin *lux mundi* visszaadásáról van szó. Mészöly felfogása majdnem kétségtelenül helyes, annak ellenére, hogy a magyar szövegösszefüggésből e tekintetben semmi nem derül ki, hogy a Planctusban sincs a kérdéses résznek megfelelése, s hogy korai szövegemlékeink idején a *világ*-nak már mindkét fő jelentése bizonyíthatóan él; a 'fény, világosság' jelentésre l.: ÓMS.: *Walaſth vylagumtul ~ radius;* a 'világmindenség, földkerekség, emberiség' jelentésre l.: HB.: *eʒ muncaſ vilagbele ~ saeculus;* HBK.: *eʒ homuſ vilag ~ saeculus;* KT.: *wýlag(noc) keʒdetuitul fugwa;* ÓMS.: *kyth wylag felleyn.*

Az ÓMS.: *Vylag uilaga* értelmezésében azonban a bibliai vonatkozások megint csak alapvető útbaigazítást adhatnak. Jézus magát a világ ('mundus') világosságának nevezi (l. pl. János 8: 12, 9: 5 stb.), s ezt a Vulgata a *lux mundi*-val adja vissza, a magyar bibliafordítások pedig a *világnak világa* szerkezettel; l. pl. MünchK. 93va: *En vagoc è uilaġnac vilaġa ~ Ego sum lux mundi,* 95ra: *è vilaġnac vagoc vilaġa ~ lux sum mundi.* Mária tehát a Siralomban Jézust az egyházi nyelvi terminológiában szokásos jelzővel illeti.

Eszerint az ÓMS.: *Vylag uilaga* a figura etimologicának tulajdonképpen különleges fajtája, mert benne azonos szó két eléggé elkülönült jelentése szerepel. Sőt a jelentések távolsága alapján azt is fel lehet tenni, hogy az egykori magyar nyelvérzék számára már lényegében két különböző, tudatilag már nem is összetartozó szó szerkesztődött itt frazeológiai kapcsolattá, kihasználva jól hangzó, egybecsengő eredményét annak, hogy a latin *mundus*-nak és *lux*-nak ugyanolyan alakú szavak felelnek meg a magyarban. Az ezáltal mégis bekövetkező zavar kiküszöbölésére irányuló kísérlet eredménye lehet, hogy a *világ világa, világnak világa* kifejezésbeli kétértelműségét a későbbi magyar egyházi nyelv a szókapcsolat második tagjának továbbképzett változatával igyekszik föloldani, s egyre inkább meggyökeresedik a 'mundus' és a 'lux' kettősségét jobban érzékeltető *világnak világossága;* l. pl.: WinklK. 304: *ez velagnak velagoſſaga;* NádK. 681: *ez velagnac velagoſſaga;* TelK. 28: *ez vilagnac vilagoſſagat;* stb., mindig Jézusra vonatkoztatva.

Az ÓMS.: *viragnac uiraga* „valódibb" figura etimológica az előbbinél, hiszen itt a szerző minden bizonnyal jól érezte a szerkezet két tagjának lexikai azonosságát. Az értelem mélyebb vonatkozásai azonban itt is figyelmet érdemelnek. Gragger (MNy. XIX, 7), majd nyomán az ÓmOlv. (129) rámutat, hogy a Planctusnak egy másik, nem a leuveni kódexekben közölt változata a *flos florum* kifejezést is tartalmazza, s ezt a magyar utánköltés figyelembe is veszi a *virágnak virágá*-val. Eszerint a költői kép ismétlő-fokozó értelmű volna, szabadon körülbelül 'a virágoknak is a virága', 'a

virágok között is virág', 'a virágok legszebb virága'-féle jelentéssel. Mészöly (ÓMS-Magy. 9—10) azonban, abból kiindulva, hogy az ÓMS. *virágnak virága* birtokos szerkezetében a birtokos jelző egyes számú, kétségbe vonja, hogy a *flos florum* egyáltalán szerepet kaphatott a magyar kifejezés megformálásában. Szerinte a *virágnak virágá*-ban az első elem Máriát, a második Jézust jelképezi, a kifejezés valóértelme tehát 'virág Máriának virág fia'. Mészölynek valószínűleg itt is igaza van, felfogását támogatják az efféle kódexidézetek is: ThewrK. 241—2: *zwz Anyanak Wyraga;* WinklK. 117: *veragh zylew zyz maria;* DebrK. 228: *verag ziletek a veragtol;* stb. (A *virág* titulusról l. még Kardos, KözKult. 88—9).

Bár mindezek az értelmezések kellően megalapozottak, talán mégsem lehet teljesen biztosra venni, hogy az ÓMS. szerzője ennyire tudatosan, pontos jelentéstartalommal alkalmazta akár a *világ világa*, akár a *virágnak virága* kifejezéseket. Számunkra ismeretlen vagy legalábbis bizonytalan tényezők egész sora miatt kell itt óvatosaknak lennünk. Az például eléggé valószínű, hogy a *világ* eredeti, konkrét 'fény, világosság' jelentéséből még az ősmagyarban kivált az elvontabb, 'világmindenség, földkerekség, emberiség stb.' jelentés, s ezt az ómagyar egyházi nyelv legföljebb teológiailag jobban körülhatárolta, pontosította; de hogy e két jelentés valóban annyira két külön szót képezett-e a korai ómagyar nyelvérzék számára, hogy a *világ világa* szerkezetnek az egyszerű nyomósító, kiemelő, díszítő szóismétléssel való keletkezését kizárta volna, azt mégsem állíthatjuk teljes bizonyossággal. Ezzel összefüggésben ma már inkább csak találgathatnánk azt is, hogy az ÓMS. költő-alkotója egy, a magyar egyházi nyelvben akkor már meggyökeresedett kifejezést „készen" alkalmazott-e, vagy pedig az alliteráló-egybehangzó elemeket maga szerkesztette így egybe akár a *lux mundi* ismeretében, akár esetleg anélkül. A *világ világa* és a *virágnak virága* mindenképpen összefüggő, párhuzamos szerkezetek, még ha az ómagyar korban már nem is igen érezhették a *világ* és a *virág* etimológiai egybetartozását (vö. Benkő: NytudÉrt. 38. sz. 23—35); ez a párhuzamosság is billent azonban valamit az egyszerű szóismétléssel alkotott költői képek irányába. Azt sem tudjuk ellenőrizni, hogy a Planctus melyik középkori változata alapján történt a magyar szövegalkotás, s hogy ennek megfelelően a *flos florum* visszacsengett-e a magyar költő fülében avagy sem.

Bizonyos mértékben az is kérdéses lehet továbbá, hogy az ÓMS. szerzője azt a díszítő kifejezést, melyet mások használtak a szűzanya említésére, elmondathatja-e magával Máriával is, tehát hogy a Jézust sirató-magasztaló versbe gondolatilag—stilisztikailag mennyire illik bele, hogy Mária magamagát is *virág*-nak nevezze.

Mindezzel egyáltalán nem a Mészöly-féle felfogások hitelét akarom rontani, csupán jelzem: ha csekélyebb is a valószínűsége annak, hogy e kifejezések az ÓMS.-ban nem tudatos, egyházi értelmű alkalmazások, hanem a kiemelő, nyomósító szóismétlések költői kifejező erejének csupán egyszerűbb, a nyelvben magában benne rejlő lecsapódásai, az utóbbi lehetőséget s az ebből következő értelmezési „egyszerűsítéseket" mégsem lehet teljesen számításon kívül hagyni.

A két kifejezés szerkezeti kérdéseire rátérve feltűnő a versben szorosan kapcsolódó két, párhuzamos sor birtokos szerkezetében megnyilvánuló különbség, mely egyúttal a vers ritmikai és szótagszám-problematikáját is érinti. Mészöly (ÓmSzöv. 118—9, 251) ezt úgy magyarázza, hogy felteszi: az ÓMS. szerzőjétől származó, eredeti szövegben *világnak világa* volt, s csak a többszörös másolattal változott a szöveg. Feltevését még azzal is megtámogathatónak véli (i. h. 251), hogy az ÓMS.-ban az *en iumhumnok bel bua* és az *ygoȝ ſymeonnok beȝȝeg ſcouuo* is *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezetek. E ponton azonban már határozottan ellene kell mondanom Mészölynek. Nyelvileg azért, mert az ÓMS.-ban több jelöletlen jelzős birtokos szerkezet is van: *werud hullothya, iũhum olelothya, halal kynaal*, s ezek ugyanolyan egyszerű szerkezetek, mint a *Vylag uilaga*, szemben a Mészölytől nem egészen pontos analógiául említett bonyolultabb, többtagú, a birtokos jelző jelölését jobban megkívánó szerkezetekkel (l. a morfematikai fejezetben is). Stilisztikailag azért, mert a *Vylag uilaga | viragnac uiraga* kétféle szerkezete szebb, költőibb az egyöntetűen jelöltnél, oldja a teljes szerkezeti párhuzamosság egyoldalúságát, s föltétlenül nyomósítja a mondanivaló tartalmát. Verstanilag azért, mert az ÓMS. verssorainak szótagszámába és ritmikájába (l.: Horváth, A középkori m. vers ritmusa 135; Vargyas, A m. vers ritmusa 95—100) a versben ténylegesen szereplő képlet kitűnően beleillik, hiszen az 5 és 6 szótagos sorok, valamint a 2 és 3 szótagos ütemek bőven vannak itt képviselve. Másláspszichológiailag azért, mert a másolók szerkezet-megmásítási vétségei igen ritkák más típusú tévesztéseikkel szemben, melyekből az ÓMS.-ban is van jó néhány.

3. ÓMS.: *Vh nequem en fyon* {ɔ: *fyom*} *eȝes meȝuul.* — E szakasz első részét Pais (M. versek könyve 33) „Ó nekem, én fiam", Mészöly (ÓmSzöv. 120) „Jaj nekem, én fiam!" értelmezéssel adja. Mindkét értelmezésből, de főként a Mészölyéből kiderül, hogy az *Vh nequem* részt külön felkiáltásnak veszik, s az *Vh*-nak 'jaj!' jelentést tulajdonítanak. Ez minden bizonnyal a valószínűbb magyarázat, mely egyrészt az *óh!* és a *jaj!* indulatszó régi nyelvi szinonima voltára, másrészt a *jaj nekem!*-féle felkiáltás párhuzamára épül.

A régiségben valóban szép számmal fordulnak elő olyan kifejezések, melyekben az *ó!, óh!* indulatszó kifejezetten 'jaj!' jelentésben, a fenyegető fájdalom érzékeltetésére utaló szóként szerepel, s névmási részeshatározót vonz; l. pl.: JókK. 110: *de oh aȝoknak kyc cȝac . . . ewrewlnek;* DebrK. 330: *O mi nekőnc ńauaľaſſocnac*, 386: *Oh nectőc kyk ur iſtentől: el tauoztatoc;* stb. Ez a szerkesztés teljesen párhuzamos az effélékkel: JordK. 387: *yay teneked Bethſayda;* VirgK. 49: *iay nekwnk igen bodogtalan bynwſwknek;* stb. Sőt az *ó jaj!* együtt is előfordul tautológiás nyomósításként: TihK. 25: *O Iay ennekőm en zerető fiam.* Még Cal. is szinonimának veszi a két indulatszót: 480: „heu: *Iay, oh*". A Planctusban lépten-nyomon előforduló *O* kezdetű verssorokat a Siralom ugyan csak ritkábban adja vissza indulatszói bevezetéssel, és az *Vh nequem . . .* kezdetű sornak nincs is megfelelője a latin eredetiben; mégis feltűnő, hogy az itt tárgyalt indulatszó másként van írva, mint a másik kettő, melynek a funkciója sem teljesen, szerkezeti beépülése pedig egyáltalán nem azonos az *Vh*-al: *O en eſes*

urodū; O ygoʒ ſymeonnok beʒʒeg ſcouuo ere. Mészöly (ÓmSzöv. 119, 120) ez utóbbiakat nem is *jaj!*-jal, hanem *ó*-val adja vissza szabad értelmezésében. Lehet, hogy az ellentét csupán írásbeli, hiszen a *v* bőven jelölhet *o*-t is, a *h* pedig az indulatszónak többé-kevésbé spirantikus-hehezetes végződését a magyar helyesírásban később is hol visszaadja, hol nem. Ennek ellenére lehetséges az is, hogy a kétféle írásmód bizonyos mértékű hasadási jelenség tükröztetője, az író-másoló esetleg tudatos megkülönböztetése a szenvedő értelmű jajgatás és az inkább óhajtó, vágyakozó, sajnálkozó stb. értelmű érzelmi kitörés között. Ha így van, ez a momentum is a 'jaj nekem!' értelmezésnek adhat további megerősítést.

A 'jaj nekem' értelmezés valószínűbb volta ellenére sem lehet azonban véleményem szerint teljesen eltekinteni egy másik értelmezési variációtól, mely egyfelől az *óh!* funkcióját jobban közelíti az ÓMS.-beli másik két előforduláshoz, másfelől a *nekem* eltérő szerkezeti kapcsolatát: birtokos névmási birtokos jelzőként való felfogását helyezi előtérbe. A régiségben ugyanis se szeri, se száma az olyan szerkesztésmódoknak, amikor személyes névmási részeshatározó birtokos névmási birtokos jelzői szerepbe megy át vagy legalábbis ahhoz közelít: JókK. 82: *eʒ mÿnekewnk ewrewkewnk*, 105: *meg nÿerytek ewnekyk lelkekett;* VirgK. 6: *nekik paranczolatyokat nem tartotam;* JordK. 361: *mynekwnk Abraham atyank;* TelK. 299: *halwan az azzony nekem bezedemeth;* stb. De ugyanez már a KT.-ben is: *de qui legen neký atia.* A nyomósító-kiemelő személyes → birtokos névmás használata meg már legkorábbi szövegemlékeinkben is gyakori (l. pl. az ÓMS.-ban is: *en eſes urodū, en iunhum, en iumhumnok* stb.), a kódexekben pedig még jobban elhatalmasodik. Sűrűn behatol az ilyen névmás a birtokos szerkezetekbe is: BécsiK. 256: *Embernèc ǫ èllènſege;* KeszthK. 142: *emberek fyanynak [!] w fogok;* ÉrdyK. 337: *az yffywnak ew elmeeyeet;* stb. Vö. még pl.: 1590: *Vayha lennél nékem én attyámfia* (Kár: Bibl. I, 634: NySz.). E szerkezeti sajátosságokra gondolva az ÓMS.: *nequem en fyon* olyan kiemelő-nyomósító szerkezet is lehetne éppen, mely 'az én saját fiam, az én tulajdon fiam' értelmű. Az ilyen kifejezésmód voltaképpen a későbbi—mai *nekem a házam, nekem a feleségem*-féle szerkezetek előzménye, pontosabban inkább régi nyelvi párhuzama, megfelelője is lehet, csak a még nem élő határozott névelői rámutatást az akkor szokásos névmási kiemelés helyettesíti bennük. Bár az ÓMS. érzelemmel telített stílusába ez a kifejezésmód éppúgy beleillenék, mint a 'jaj nekem!'-féle felfogás, ez utóbbit grammatikai, jelentéstani és gyakorisági okokból mégis a magyarázati lehetőség magasabb rangjára kell emelnünk.

Bárhogyan szemléljük is az ÓMS. *Vh nequem en fyon* szövegrészét, az kétségtelen, hogy a rá következő *eʒes meʒuul* a legszorosabb kapcsolatban van vele, s a két rész predikatív viszonyban áll egymással. Mivel az értelmezés szempontjából nincs különösebb jelentősége, abba a vitába most nem óhajtok belemenni, hogy az ÓMS.: *eʒes meʒuul* kihagyásos szerkezetnek vagy nominalis állítmánynak minősülhet-e, hogy mondatrészként vagy kötőszó nélküli mellékmondatként fogható-e fel, hogy az *ézes* állítmány vagy jelző-e, s hogy a *mézűl* állítmány vagy módhatározó-e (e kérdésekre általában vö. pl.: Simonyi: NyK. XXV, 8—18; Klemm: MNy. XIII, 268—9, Tört-

Mondt. 41, 51—4, MNy. XXIII, 333—4; Berrár, TörtMondt. 77—8; Temesi: Pais-Eml. 242—7). Az azonban bizonyos, hogy a *mezuul* nemcsak formálisan és rímbelileg, hanem funkcionálisan is párja az azonos versszakban levő és azonos gondolati körbe tartozó *wyzeul*-nek, mely igei állítmány *(hioll)* mellett levő, összehasonlító szerepű módhatározó. Az ÓMS.: *ezes mezuul*-t tehát 'édes mézként', 'úgy, mint az édes méz', 'oly édes, mint a méz'-féle értelmezésekkel lehet legjobban visszaadni. A szó szerinti értelmezésben ezt aligha lehet 2. személyhez szóló kijelentésnek fölfogni, mivel a 2. személyű létige elhagyására nyelvtörténeti példánk nincs (vö. Klemm, TörtMondt. 44—5), ezért a mellékmondatos felbontás 'aki édes, mint a méz'-féle lehet. Mária azonban a vers e részében tegezve szól fiához, ezért a kötetlen értelmezésben megengedhető a tegező változat is. Valószínűleg ezt a kettősséget tükrözi Pais és Mészöly ide vonatkozó értelmezésének efféle szembenállása: Pais (M. versek könyve 33): „Ó nekem, én fiam, | Édes mint méz! (Édesb méznél! [?])"; Mészöly (ÓmSzöv. 120): „Jaj nekem, én fiam! édes vagy, mint a méz,". Pais értelmezése tehát föltétlenül pontosabb, de zárójeles („Édesb méznél") variációja kérdőjellel sem megokolt.

4. ÓMS.: *Scegenul ſcepſegud.* — Pais (M. versek könyve 33) e kifejezést így értelmezi: „Szegényül [szégyenül?] szépséged". Ez az értelmezés még Trócsányi (Napkelet 1923: 191) felfogására megy vissza, aki „Szëgényül szépségüd"-nek olvassa a sort. Mészöly (ÓmSzöv. 120) „De szépséged meggyalázzák" értelmet lát benne. A problémát az okozza, hogy az ÓMS. kérdéses kifejezésére sem a *szépség szégyenül*, sem a *szépség szegényül* formában nincs több példa, ez a frazéma is egy legkorábbi szövegemlékeink számos hapaxa közül. Ennek ellenére Mészölynek (ÓMSMagy. 57—60, ÓmSzöv. 251—3) közvetett bizonyítékok: kódexeinknek Krisztus kínszenvedését leíró részeinek kifejezéskészlete alapján minden kétséget kizáróan sikerült tisztáznia a kérdést. Számos idézetet hozott arra, hogy Krisztus megkínzását a *szégyen, szégyenség* kifejezéssel illették a régi magyar egyházi nyelvhasználatban.

Mészöly meggyőző érvelését nem szükséges itt részletezni, ezért csupán egy-két kiegészítést fűzök hozzá. A *szégyën*-nek és származékainak (*szégyënël* ~ *szégyënl, szégyënít, szégyënkëdik, szégyënget, szégyëng, szégyënlet, szégyënség* stb.) a régiségbeli jelentései bőségesen tartalmazzák a 'megalázás, meggyalázás stb.' fogalmi jegyet, ami az alapszónak ugyane jelentésárnyalatára megy vissza. A *szégyënül*-nek is efféle értelme van szóban levő kifejezésünkben: az a kínzás-sor, amit az ÓMS. alább *fugwa | huztuzwa wkletue | kethwe, ulud* kifejezésekkel ad vissza, s a kódexek még bőven megtoldanak a verés, tépés, hagyapás (= köpés) stb. fogalmaival, az isten-fiú meggyalázásának mozzanatai. A *szépség* sem csupán külső esztétikumra vonatkozik itt, hanem Jézus egész lényének és ezt kifejező tekintetének magasztosságát is jelöli. A Krisztus „szépségéről" Mészöly idézte példákon kívül l. még: WeszprK. 78: *az ő zepſegw angiali orczaiat kezdek pőkdőſnie*, uo.: *az ő zepſegw tekintetin ne kőniőrulhetnenek*; TelK. 117: *az edes Jeſuſt: emberőknek ſiaynac főlőtte zepſegőſbet.*

Az ÓMS. *Scegenul ſcepſegud* kifejezésének előtagjában tehát nem szabad továbbvinni a helytelen 'szegényül' értelmezést; a TESz. következő kiadásából is

föltétlenül törülni kell a *szegény* 'hiányos, fogyatékos' értelmezésében az ÓMS.-ra való utalást. A *szëgényül*-nek és igekötős változatainak régi nyelvi jelentései különben is mindig a „világi" gazdagságtól, kincstől, javaktól való megfosztódást jelölik, mely Krisztus felfogásához, illetőleg az őhozzá kapcsolt szépség-eszményhez még képes értelemben sem nagyon illik.

Csak helyeselhető, hogy Mészöly (ÓmSzöv. 120) az ÓMS. *Scegenul ſcepſegud* kezdetű gondolatsorának értelmezését *de*-vel kezdi, noha erre a vers szövege formálisan nem adna alapot. A tárgyalt versszak első két sorával szemben ugyanis a második két sor erős gondolati-érzelmi ellentétet képvisel, s ezt legalábbis a szabad értelmezésben jelezni is kell.

5. ÓMS.: *en iumhumnok* {ɔ: *iunhumnok*} *bel bua qui ſumha nym hyul.* — Mivel e rész grammatikai kérdéseiről korábban már volt szó, itt csupán a *hyul* mibenlétére és jelentésére kell kitérnem. Sajnos, a *hyul* igealaknak az olvasata is eléggé bizonytalan, a szóba jöhető igék közül pedig egyetlen olyan sincs, amelynek a *bú*-val való frazeológiai kapcsolata a nyelvtörténetből ismeretes volna. Ezért már szinte eleve is kétséges, hogy e vonatkozásban végleges és határozott véleményt lehetne formálni, s természetesen az eddigi magyarázatok bizonytalanságait is ennek a helyzetnek a jegyében kell szemlélni, még ha a magyarázók véleményük abszolút igazáról meg is voltak esetleg győződve.

Az ÓMS. *hyul* szavát — számításba venni kevésbé érdemes véleményeknek, pl. a *hull*-lal vagy a *hígul*-lal való azonosításnak a figyelmen kívül hagyásával — kétféleképpen próbálták megfejteni: részben a *hűl* igét, majd jobban pontosítva annak régi *hiül* ~ *hivël* alakját és 'hevét veszti, enyhül, gyógyul, menedéket nyer stb.' jelentését látták benne (Trócsányi: Napkelet 1923: 191; Mészöly, ÓMSMagy. 60—72; Pais: M. versek könyve 33; Benkő: MNy. LXXIII, 302); részben a R. *hiúl, hiól* 'fogy, kiürül, megszűnik stb.' igével próbálták azonosítani (Gragger: MNy. XIX, 8; Négyesy: MNy. XXIII, 374). A két magyarázat közül az első, amely főként Mészöly nagy nyelvtörténeti apparátussal való bizonyítására épült, lényegében elfogadást nyert, az utóbbi viszont feledésbe ment.

Úgy látom, nem volna helyes álláspont lekötni magunkat a *hűl*-féle magyarázat egyedül lehetséges, érvényes volta mellett. Nemcsak azért, mert a *hivël, hiül, hűl*-nek és kiterjedt szócsaládjának jelentéstörténete, amelyet Mészöly (i. h.) igen alaposan fedett föl, hagy bizonyos kétségeket a *bú*-val való társulásának lehetőségeit illetően, hanem azért is, mert a *hiúl* ige szerepét is meg lehet támogatni körülbelül annyi érvvel, oldalról, mint az előbbiét. Igaz, hogy a *hűl* és a hozzá tartozó különféle igei és névszói származékok jelentésfejlődésükben végső soron eljutottak a lelki élet fogalmi köréig is, de itt főként két olyan jelentésváltozatot képviselnek, amely a *bú* jelentéstartalmával nem egykönnyen kapcsolható. Az egyik jelentésváltozat a 'vallásban bizodalmat talál, hitében megerősödik stb.', amely nyilvánvalóan a *hisz* erős jelentésbesugárzó hatására keletkezett, miként az a *hiedelem*-ben is ugyanígy tapasztalható (l. TESz.). A másik — témánkban minket közelebbről érdekelhető — jelentésváltozat az '⟨érzelem⟩ hevessé-

géből veszít, enyhül' a korai adatokból kitűnően legtöbbnyire a vízzel való hűtés, enyhítés fogalomköréből sarjadt ki, s ennek megfelelően a lelki életre vonatkozó adatokban is a heves, „meleg" érzelmekkel szemben való ellenhatás kifejezőjeként mutatkozik; l. pl.: JókK. 110: *ʒerelm meg hyueluen;* WinklK. 254: *ez velaghy zerethetnek buzgoſagaath myndőnőſtől megh hywőhed ees megh olchad;* stb. Négyesy (i. h.) véleményem szerint helyesen utal arra, hogy a „hideg" érzelmekhez, amilyen a bánat is, ez az ige nem nagyon vág, illetőleg azok ellenhatásául, csillapításául nem az efféle jelentéstartalom szokott kifejezést nyerni.

Hogy a bútól való szabadulás gondolatát, amely az ÓMS. tárgyalt szövegrészében tartalmilag jelen van, a *hiúl* ige a *hűl*-nél jobban kifejezhetné, arra egyrészt a versszak első két sorának a második két sorral való, ellentétében is gondolati párhuzama utalhat, másrészt a *bú* szó *bel* jelzője is a további ellentét jegyében támogathatja e feltevést. A versszak mondanivalójával ugyanis teljesen egybevág az a gondolati ellentét, hogy a sírás, sóhajtás külsőleges megnyilvánulások, melyek könnyen kimehetnek, eltávozhatnak az emberből, de a lélek legbensőbbjében levő bánattal ugyanez nem történhetik meg. A *hiúl, héúl* a régi nyelvben a 'kiürül, megüresedik, híjával lesz' jelentés közönséges kifejezése volt; l. pl.: ÉrdyK. 37: *wr iſtennek zent orzaga nagyob reezre meg heewlt vala,* 97: *az yewendő lataſok el heewlnak,* 421: *feye ky ſyraſſal meg heewl,* 637: *Linkonia bely egy haaz meg hewlwan pyſpekneel kyl* stb. A bánatnak az emberből való eltávozására l. pl.: 1626: *Akarván az bánatot szivekből ki vetni* (Zvon: Post. I, 674: NySz.); XVII. sz. első fele: *Nem vagyok szinte üres az búsúlástól* (RákGy: Lev. 51: NySz.). A *bú hiúl* kifejezés tehát nagyonis lehetséges frazeológiai kapcsolat, ha közvetlen adatot nem is tudunk rá hozni. Mészölynek az az érve (ÓMSMagy. 72), hogy a bú híulását nem ismeri a régi magyar vallásos irodalom, a kifejezés szó szerinti kimutathatóságára érvényes ugyan; de ennek a ténynek a felemlegetésekor arról sem szabad megfeledkezni, hogy a bú hiülésének sem rendelkezünk egyetlen példájával sem.

Hogy az ÓMS. *hyul* szavát azonosnak tekintsük a *hiúl* 'kiürül, elhagy stb.' igével, arra ellenérveket is föl lehet hozni. Ezek közül az már az eddigi érvelésekben is fölmerült, hogy rímpárjával, a biztosan palatalis *kyul*-lel a *hiűl* ige jól egybehangzik, a *hiúl* viszont nem. Ez azonban nem nyomós dolog, mert mint a hangtani problémák tárgyalása során láttuk, az ÓMS. rímpárjaiba a palatalis-velaris rímelés is beleillik. — Már én teszem az érveléshez hozzá, hogy a *hiúl* ige az ÓMS.-ban még egyszer előfordul, de nem egészen egyező alakban: *wirud hioll wyʒeul.* A két előfordulásnak a pusztán formai eltérése nagyon csekély jelentőségű a *hyul* mibenlétének eldöntésében, hiszen az efféle alakváltozatoknak akár azonos mondatokban való együtt-szerepeltetése is a régi magyar nyelvnek—írásbeliségnek közönséges sajátossága, az eltérésből tehát a két szóalak más-más lexikai elem voltára nem jogos következtetni. Erősebb meggondolásra késztet viszont a kérdés esztétikai—stilisztikai vetülete, az, hogy ha a *hioll* és a *hyul* azonos igealakok, a két egymás melletti versszakban való szerepeltetésük hogyan ítélhető meg. Ha későbbi verselőink gyakori szóismétlő szövegformálására gondolunk, akkor talán ebben a tényben nem kell gyanús körülményt keresnünk. Ha

azonban az ÓMS. szerzőjének feltűnően magas fokú stíluskészségére, szövegformáló erejére is figyelünk, akkor már jobban elénk tolul a kérdés: vajon ugyanannak a szónak a következő versszakban való megismétlése beleillik-e a szerző versformáló eljárásmódjába. Én mindenesetre e körülményben látom a *hiúl* ige kérdéses helyen való alkalmazásának egyetlen igazán meggondolkodtató ellenérvét.

Mindent egybevetve úgy vélem, hogy az ÓMS. *bel bua ... hyul* kifejezése igei tagjának magyarázatában, illetőleg a kifejezés értelmének felfogásában a két érintett lehetőség között egyiknek vagy másiknak a javára egyoldalúan és kizárólagosan dönteni nem lehet.

Az ÓMS.: *bel bua* jelzős szerkezethez még csak annyit jegyeznék meg, hogy benne a *bel* jelzői szerepe, melynek természetesen semmi közvetlen köze nincs későbbi—mai *bel-* előtagú összetett szavainkhoz (l. TESz.), egy sajátos szócsoport általános viselkedésének felel meg. A helyzetviszonyító funkciójú ősi nevezőszók (*al, bel, el, fël, köz, mög* stb.) az ősmagyarban valószínűleg kettős: főnévi és melléknévi szerepükben egyaránt éltek. Hogy ez a kettős szófaji érték eredendő-e bennük, vagy főnévi jelzői funkciójukban fejlődött-e ki, illetőleg hogy egyes rokon megfelelőiknek főnévi és melléknévi jelentése (l.: TESz.; MSzFgrE.) ősi, közös sajátosság-e, vagy az egyes rokon nyelvekben párhuzamosan fejlődött-e ki, arról nem vagyok illetékes szólni, bár a jelenség maga a szófaji megoszlás alakulásában föltétlenül figyelmet érdemel. A szóban levő ősmagyar sajátságnak az ómagyarban is megvan a folytatása (az *el*-ben ezt a szerepet az *elő* vette át), ezt képviseli a *bel* melléknévként való használata is az ÓMS.-ban. E szócsoport jelentésviszonyainak és jelentésfejlődésének megítélésében sem a TESz., sem a MSzFgrE. önmagán belül sem jár el eléggé következetesen, ami szintén a kérdés alapos és az eddiginél komplexebb vizsgálatának igényére figyelmeztet.

6. ÓMS.: *O ygoȝ ſymeonnok beȝȝeg ſcouuo ere.* — A korábbi magyarázatok, tolmácsolatok e szövegrész *bëzzëg* szavát mind melléknévnek tekintették, és 'való, biztos, bizonyos' jelentéssel a *szava* jelzőjeként értelmezték (l.: Trócsányi: Napkelet 1923: 191; Pais: M. versek könyve 34, vö. még MNy. XLIX, 432—5; Mészöly: NéNy. II, 163, ÓmSzöv. 120). Ennek a felfogásnak Balázs (MNy. XLIX, 427—31) mondott ellent, szerinte a *bëzzëg* itt nem melléknév, hanem határozószó, 'bizony, bizonyosan' jelentéssel. ÓMS.-értelmezésemben (MNy. LXXIII, 302) én az utóbbi álláspontot tettem magamévá.

Balázs problémafölvetése és érvei most is meggyőzők számomra, ismételni azonban őket itt fölösleges volna. Inkább a témakör néhány olyan vonatkozását érintem, amelyre Balázs nem adott feleletet, illetőleg amely Paisnak Balázs cikkére írt ellenvéleményében (MNy. XLIX, 432—5) fölmerült, s a TESz. által elfogadást is nyert.

Kezdem a *bëzzëg*-nek a Planctusban található latin megfelelőjével. Pais (i. h. 434) szerint az *O uerum eloquium iusti Symeonis* annyira pontos megfelelője az ÓMS. *O ygoȝ ſymeonnok beȝȝeg ſcouuo* szövegrészének, hogy az *eloquium* alany *uerum* jelzőjének a magyarban is jelző megfelelője van. A szórend és az egyeztetés valóban melléknévi jelzőt látszik igazolni a latinban, mégsem szabad elfelejtkezni arról, hogy a

verum — bár a *vero*-nál valamivel ritkábban — adverbiumként is használatos, és a Planctus szövegében a szórendi cserék a versforma miatt is igen gyakoriak. A magyar versszerző tehát adverbiumot is láthatott, érezhetett volna éppen a latin szövegben. Ennél azonban alighanem lényegesebb, hogy a magyar költő alig követi valahol is szóról szóra elődjét, mért ragaszkodott volna éppen itt föltétlenül a szó szerinti fordításhoz?

Pais (i. h. 432—3) szerint a *bëzzëg* eredetében összefügg a *bizony*-nyal, s mindkettő a *bízik* ige származéka. Bár a TESz. e származtatásokat minden kétkedés nélkül magáévá teszi, az én kétségeim nagyon is erősek e tekintetben, főként a *bëzzëg* ilyen etimonját illetően. Azt inkább el tudnám fogadni, hogy a *bizony* összetartozik a *bízik*-kal, bár a morfematikai alkatra nézve nem látom a kérdést megnyugtatóan lezártnak. De hogy a *bëzzëg* ide tartozna, azt nem hiszem. A hangrendi különbségen ugyanis semmiképpen sem tudom túltenni magam: ezt a különbséget az *i* hangrendi semlegessége általában sem, a *bëzzëg* kétségkívül korai keletkezését tekintve pedig különösképpen nem oldhatja föl, s a *bízik* esetleges vagy valószínű *bizony* származéka sem igazolja a maga hangrendjével. Úgy látszik, a hangtani nehézséget Pais maga is érzi, mert „esetleg *bezzug*" változatot tesz föl (i. h. 432). Ilyen változat meglétére azonban semmi nyom nincs: már a KTSz.-ban is nyilvánvalóan tiszta palatalis a szó hangteste; vö. *Beʒʒug ſegut*, de *[bi]ſſunſagut*. Az alapszó ismeretlen volta miatt a *bëzzëg* ettől persze még lehetne képzős származék is, morfematikai struktúrája ezt legalábbis megengedné; bár ez esetben sem a *csillag*, *világ*-féle származékok közé sorolnám Paissal (i. h. 433), hanem inkább a *g* végű melléknevek szerintem melléknévi igenévi eredetű csoportjába (l. a szóképzési részben). De azért használom itt a feltételes módot, mert szerintem — Balázszsal egyetértve — nem kell erőszakolni az ÓMS. *bëzzëg*-jének melléknévként való felfogását, s ami ezzel együtt jár: eredetibb melléknévi voltának igazolását. A korai hasonló alakú tulajdonnévi adatok idetartozása legalábbis kétes — a TESz. kérdőjelei e tekintetben nagyonis indokoltak —, de természetesen az egybetartozás sem volna föltétlen bizonyíték a határozószói eredet ellen. A *bëzzëg* 'sarkantyú' és 'bökkenő' jelentésű főnévi adatai (l. TESz.) pedig viszonylag késeiek és elszigeteltek, valószínűleg másodlagos, részben tréfás indítékú főnevesülések, a szó korábbi melléknévi voltára azonban így se, úgy se utalnának.

Balázs a *bëzzëg* etimológiájáról és ezzel összefüggő morfematikai felépítéséről nem szól, illetőleg csak az EtSz.-ra utal annyiban, hogy ide tartozhat a 'valóban, bizonyosan' jelentésű *beze* határozószó (l. Kassai I, 308, 329) is. Ez a megjegyzés azonban a szóban levő kérdés megvilágításához nem elegendő, mivel a *bëzzëg* eredeti határozószói voltának valószínűsítése nem kis mértékben morfematikai ismérveken nyugodhat. Mivel ugyanis — mint jól ismeretes — eredetibb határozószókból az egész nyelvtörténet folyamán bőven lettek mind főnevek, mind melléknevek, a fordított fejlődésre viszont biztos példa nemigen akad, a *bëzzëg* határozószói eredete az e szófaji kategóriára általában jellemző morfematikai struktúra kimutathatóságával bizonyossá válhat.

A *bëzzëg* határozószói alkata a feljebb mondottak értelmében elsősorban a szövég felől közelíthető, mert tövét — a *bízik*-összefüggés valószínűtlensége miatt — legalábbis az etimont illetőleg nem lehet meghatározni. Annyi azonban a tőre is valószínűsíthető, hogy az *bëz* + tővégi vokális alakú lehetett; ezt nemcsak a *bëzzëg* szóstruktúra jelezheti önmagában, hanem a minden bizonnyal azonos tövű, előbb említett *beze* határozószóval való toldalékmorféma-szembenállása is. A *bëzzëg* *-g* eleme mivoltának meghatározása tehát, a *beze* *-e* eleméről sem megfeledkezve, kulcskérdésnek látszik.

Úgy vélem, a megoldás eléggé önmagától kínálkozik. A *bëzzëg* *-g*-je ugyanaz a morfémaelem, amely a magyar határozószók igen nagy részében kimutatható. Hadd utaljak legelőször is arra, hogy nyelvjárásaink telistele vannak ilyesféle határozószókkal: *itteneg* 'itt', *ottanag* 'ott', *azontag* 'úgy', *ezëntëg* ~ *ezëntig* 'rögtön', *hanyatag* 'hanyatt', *kürülteg* 'körül', *deg* 'de, mégis' *szinteg* 'szinte' stb. stb. (l.: CzF.; MTSz.; ÚMTSz.). Persze ezekre rá lehet mondani, hogy igen fiatal adatolásúak, s nemigen bizonyíthatnak olyan ómagyar vagy éppen ősmagyar határozószói képződményt, mint amilyen a *bëzzëg*. E nyelvjárási alakulatok legnagyobb része valóban eléggé új lehet; de egyrészt tömegességük önmagában is figyelmet érdemel, másrészt a *-g* mégiscsak előzmények alapján kerülhetett rájuk. Ezeket az előzményeket nem is kell a régiségben sokáig keresgetni. Talán legjellemzőbb képviselőjük a XV. század óta adatolható és rendkívül gyakori *viszontag* 'hasonlóan, ismét, kölcsönösen, ellenben stb.', mely kétségkívül a *viszont* határozószó *-g*-vel továbbformálódott folytatása. Ilyen szerintem — többek között — a *gyalog* is, melynek határozószói funkcióját tartom elsődlegesnek. Van azonban ilyen még az indulatszói, illetőleg módosító szói kategória felé mutató határozószókban is; *beg* 'de nagyon' (első adata: 1660: *Beg:* Megy: 6Jaj. II, 15: NySz.). Az efféléken levő toldalékelem természetesen nem más, mint ami rajta van két határozóragunkon, az *-ig*-en és a *-lag*/*-leg*-en. Ezért az olyan határozószói eredetű kötőszók, amint a *kedig*, *pedig*, szintén ezt hordják magukon. E határozószó-alkotó *-g*-nek akkora volt az analógiás ereje, hogy behatolt olyan határozószókba is, ahol más ragelemet vagy éppen szórészt kellett kiszorítania: így lépett be a *tahát*, *tehát* mellé már igen korán a *tahág*, *tehág* (l. már FestK. 11: *thahag*), vagy később az *éppen* mellé az *éppeg*, *ippëg* (először 1833: *Éppeg:* Kassai II, 92), a *hiszen* mellé a *hiszëg* (MTSz.) stb. Még a *bizony*-nak is kialakult *bizog* változata (ÚMTSz.).

Ezt a speciálisan határozószót képező vagy éppen határozóraghoz tapadó *-g*-t nyelvészeink általában járulékos, nyomatékosító funkciójú elemnek szokták tekinteni (l. pl.: Mészöly: MNy. V, 261, XI, 195; Klemm: MNy. XXV, 100; Szily-Eml. 24; Horger: MNy. XXVIII, 263, XXXIV, 248; Martinkó: MNy. XLIX, 67; Berrár, TörtMondt. 32—3). Úgy hiszem, Babossnak (Melich-Eml. 30—1) igaza van abban, hogy ez a *-g* nem valami meghatározhatatlan, járulékos, csupán nyomósító szerepű elem, hanem ősi rag, és nem más, mint a lativusi **-k* zöngés változata. Bármi is legyen azonban e toldalékunk eredete, aligha lehet vitássá tenni a következőket: *a)* a *-g* régi toldalékeleme nyelvünknek; *b)* ragfunkciót lát el; *c)* nagy arányokban vesz részt

lativusi és locativusi szerepű határozószók alkotásában. Szerintem minden okunk megvan tehát arra, hogy a *bëzzëg*-ben is ezt a toldalékot keressük; e toldalékunk határozószó-alkotó funkciója pedig egyúttal kérdéses szavunk határozószói eredetét is eldönti. Mindezt már csak alátámaszthatja, hogy a *beze* 'bizony, valóban' szintén megszilárdult ragos alakulatnak látszik, s határozószó-alkotó rageleme a lativusi *-é* lehet; vö. *messze*, *tele* stb.

Mindezekhez egy ellenvetést talán még lehetne tenni. Ha igen valószínű is az, hogy a *bëzzëg* határozószóként keletkezett, ettől még az ÓMS. kérdéses helyén szerepelhetne melléknévi jelzőként is, tekintettel a határozószók eléggé nagy mértékű mellékneveseségére. Igen ám, csakhogy a *bëzzëg* — mint már utaltam rá — egyetlen más esetben sem szerepel melléknévként, hanem a korai köznévi adatokban mindig határozószó. Mért lenne éppen az ÓMS. a kivétel? Itt még azzal se nagyon lehetne érvelni, hogy az ÓMS. esetében viszonylag nagyon korai adatról van szó, ami különleges megítélésre is igényt tarthat. A *bëzzëg*-nek ugyanis sok korai, sőt a KTSz.-t tekintve az ÓMS.-nál is korábbi adata közt nincs egyetlen melléknévi sem. B. Lőrinczynek (KTSz. 164) az a nézete, hogy a KTSz.-ban a *bëzzëg* 'igaz' jelentésben, tehát melléknévként szerepel, nyilvánvalóan téves. Erre önmaga is már helyesen cáfol rá (i. m. 19), amikor a KTSz.-nak eme részében: *Es hug bezzug ozноc [ne]ueſteſſel*, a *bezzug*-öt „valóban"-ként adja vissza. De a KTSz.-nak *Bezzug ſegut* szavában sem kell egyáltalán melléknévi alapszót keresni, hiszen hosszú listán volnának sorakoztathatók a határozószók *-ság/-ség* képzős, régi adatolhatóságú származékai: *közelség*, *messzeség*, *közönség*, *mostanság* stb. (vö. Balázs: MNy. XLIX, 428).

A tárgyalt szövegrész *ygoz ſymeonnok* kifejezéséhez csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy ez sem föltétlenül a Planctus megfelelő részéhez *(iusti Symeonis)* való föltétlen alkalmazkodás eredménye. Simeonnak ugyanis az 'igaz' (= 'derék, becsületes, jószándékú stb.') állandó jelzője, mely a Biblia megfelelő helyére (Lukács 2: 25) megy vissza, ahol a jövendőt látó Simeon igaznak és istenfélőnek van mondva; vö. a Vulgatában: „Et ecce homo erat in Jerusalem, cui nomen Simeon, et homo iste *iustus* et timoratus..erat". Ezért Simeon emlegetésekor a középkori magyar egyházi szövegek általában kiteszik neve elé az *igaz* jelzőt; l. pl. ÉrdyK. 116: *az ygaz ween Symeon.*

7. ÓMS.: *en erzem ez buthuruth.* — A Biblia megfelelő helyén (Lukács 2: 35) Simeon azt jósolja Máriának, hogy lelkét majd tőr járja át. A Vulgata is csupán *gladius*-ról szól. Az ÓMS.-nak megfelelő latin költeményben azonban „*gladio* | Sencio *doloris*", másik változatában „*gladium* | Sencio *doloris*" van. Mint Mészöly (ÓMS-Magy. 26) kimutatta, a *gladius*-nak *doloris* birtokos jelzővel való kibővítése a középkori bibliamagyarázóktól származik, ami azután a középkori egyházi latinban általánosan elterjedt. Mészöly (i. h. 31—2) szerint a *dolor*-nak megfelelő *bú* az ÓMS.-ban inkább 'keserűség, fájdalom' jelentésű. Ez lehetséges, bár a kérdésnek jelentéstani szempontból nincs különösebb fontossága: amiként a latin *dolor* fogalmi köre is igen

tág, belefér a 'bánat, bú' értelem is, a magyar *bú* is valószínűleg szélesebb jelentésmezőt fogott át, s benne foglaltatott a 'keserűség, fájdalom' képzete is.

Lényegesebb mindennél, amit Mészöly (i. h. 23, 33—8) az ÓMS.: *buthuruth* morfematikai felépítéséről mond. Véleménye szerint ez nem jelöletlen birtokos jelzős összetétel, hanem a birtokszón személyjellel jelölt birtokos szerkezet, s az *ez buthuruth* olvasata *ez bútűrűt*, jelentése pedig 'a bűnnek e tőrét' (ugyanígy ÓmSzöv. 120, 121). Véleményét azzal indokolja, hogy a *gladius doloris*-t a kódexek mindig kétszeresen jelölt birtokos szerkezetekkel fordítják: *keserűségnek tőre, sérelemnek tőre, fájdalomnak tőre, bánatnak tőre*, sőt LázK. 110: *az banatnak kefferyffegnek faydalomnak tőrre fegywere*. Alakilag pedig úgy érvel, hogy a *tőrö* típusú, egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alak e korban még *tűrü*-nek hangozhatott, s ha van az ómagyarban *i* ~ *ü* megfelelés, akkor kellett lennie *í* ~ *ű*-nek is, tehát a *tűrít* tárgyesetnek *tűrűt* formája magától értetődő.

Mészöly, annyi jó észrevétel tevője ez esetben teljesen melléfogott, állítása mind fonológiai, mind morfematikai szempontból képtelenség. Az egyes szám 3. személyű birtokos személyjel labialis változata csak abszolút szóvégen, illeszkedéses alapon jelentkezik, továbbtoldalékolt formákban sohasem. Azokban a mai nyelvjárástípusokban, ahol az abszolút szóvégi labialis illeszkedés érvényesül, csak *tőrö* : *tőrit, tőrinek* stb. szembenállást ismerünk, *tőrö* : *tőröt* vagy *tőrőt, tőrönek* vagy *tőrőnek*-félét egyáltalán nem. Imre (NyjRendsz. 304) például ilyen szembenállásokat hoz: *fülö* : *fülit, bűrö* : *bűrit, ökrö* : *ökrit, függyö* : *függyit* (ɔ: *függygyit*). De nincs ez másként az ilyen típusú nyelvjárásoknak akár legkorábbi ismert előzményeiben sem: egynémely kódexünk, főként pedig a Huszita Biblia kódexei ezt a jelenséget szintén efféleképpen mutatják: BécsiK. 153: *bunǫ* : 178: *bůneuèl*, 250: *bůnet* stb.; 143: *zuuǫ* : 5: *zvuèbè*, 324: *zůuèt* stb.; 316: *vǫlgǫ* : 183: *vǫlget*, *316: vǫlgèbè* stb. Ugyanígy persze a *tőr* birtokos személyjeles adataiban is: BécsiK. 20: *tǫrǫ* : 29: *tǫrèuèl*, 30: *tǫrebèn*, 38: *tǫrèt* stb. És az egyes szám 3. személyű birtokos személyjel + más toldalék felépítésű alakokban egyéb, hasonló típust mutató nyelvemlékekben sem találunk soha labializálódott személyjelet. Ilyenek létrejötte egyébként morfematikailag már eleve ki volna zárva, mert a *tőröt* ~ *tőrűt* változat az egyszerű tárgyesettel, a *tőrőt* ~ *tőrűt* változat pedig az *-ó/-ő* ~ *-ú/-ű* képzős alakkal esne egybe, ami súlyos értelmi zavar forrása lenne.

Mészöly e magyarázatát azért erőlteti — erre határozottan utal is (ÓMSMagy. 36) —, hogy a nyelvtörténeti és a stílustörténeti módszert ne állítsa szembe egymással. Tudniillik ő stílustörténeti alapon — mint láttuk — csak *bú tőrét* szerkezetet tud elképzelni. A nyelv- és a stílustörténet csakugyan nem két merőben különböző dolog, s éppen ez az egybetartozás mutat arra, hogy Mészölynek a stilisztikai szempontú közelítésével ez esetben baj van. A jeles szerző nem számol ugyanis azzal, hogy a *gladius doloris* kódexekbeli fordításaiban azért van mindig birtokos szerkezetes, sőt kétszeresen jelölt birtokos szerkezetes megoldás, mert ezek a fordítások általában jóval későbbiek, még viszonylag korai magyar szövegek kódexmásolatait tekintve is egy-másfél évszázaddal utóbbi keletkezésűek. A későbbi fordítók viszont — mint ismeretes — a latin szövegekhez sokkalta jobban ragaszkodnak, mint első szövegemlé-

keink alkotói, s a *gladius doloris*-t is úgyszólván kötelező jelleggel fordítják magyarra birtokos szerkezettel. Ezenfelül — mint a névszóragokról szóló részben már tárgyaltam e kérdést — a *-nak/-nek* rag használatának divatja a birtokos jelzős szerkezetekben a kódexek korában kezd fölerősödni, szoros összefüggésben a latin genitivusos szerkezetek pontos visszaadási törekvésének erősödésével.

Az ÓMS. tehát még tömör, jelöletlen birtokos jelzős összetétellel adja vissza a *gladius doloris*-nak azt a magyar megfelelőjét, amelyet a későbbi fordítók már szerkezetileg „kicifráznak". Hogy ez így van és nem másként, azt legkorábbi szövegemlékeinknek egy másik, szakasztott hasonló jelöletlen birtokos jelzős összetétele is igazolja. Ez a HBK.-nek *birſagnop* szava, melynek a Sermo oratio-részében *dieſ iudicii* a megfelelője, mégis jelöletlen összetétel van helyette a magyarban, pedig itt a szó szerinti fordítás a liturgikus előírású szöveg miatt sokkal kötelezőbb erejű lett volna, mint az ÓMS.-ban (a *bírságnap* jelentésbeli kérdéseiről l.: R. Prikkel: NyK. XXVI, 88—91; Zolnai Gyula: NyK. XXVI, 216). Az 'ítéletnap' jelölőjeként ezt az ómagyar egyházi nyelvnek, úgy látszik, csak korai szakaszára jellemző *bírságnap* kifejezését későbbi középkori szövegeink már nem használják. De a *bútőr* szempontjából is nagyon tanulságos annak a kifejezésnek, az *ítéletnap*-nak az alaki fejlődése, ami a *bírságnap* helyett később feltűnik. A JókK.-ben (104) az *ytelletnek napiglan* kifejezésben a másoló a *-nek* ragot igen jellemző módon kihúzta. Mivel e birtokos szerkezet birtokszava nincs jelölve, a kihúzás ténye arra vallhat, hogy a másoló, aki minden bizonnyal *ítéletnek napjáiglan* típusú szerkezetet akart írni, visszatért az előtte álló szöveg régi, eredeti *ítéletnap* formájához, mert mire a leírásban a *nap* utótaghoz ért, látta, hogy az nem birtokos személyraggal jelölt. A Bécsi és a Müncheni Kódexben már jelölt szerkezetet találunk e kifejezésben, de csak egyszeres jelölésűt; pl.: BécsiK. 46: *itelèt napian;* 282: *itelèt napiarol;* MünchK. 16rb: *itèlèt napian* stb. Még később aztán már a kétszeresen jelölt szerkezetek válnak uralkodóvá; pl.: JordK. 382: az *ytheleetnek napyan;* ÉrsK. 267: *az wtolso yteletnek napyan;* stb. Mindez természetesen nem föltétlenül valóságos, élő nyelvi folyamatok tükröztetője: a nyelvben meglevő *ítéletnap, ítélet napja, ítéletnek napja* variációkból az írásbeliségben koronként változóan azok kerültek előtérbe, amelyeket az egyházi irodalmi stílus a kérdéses időben leginkább kedvelt.

A *bírságnap* tehát a HBK.-ben éppúgy nem véletlen, mint az ÓMS.-ban a *bútőr*. S az sem véletlen, hogy ezek helyett később jelölt szerkezetek nyomulnak előtérbe. Éppen ezért a későbbi jelölt szerkezetek nem szolgálhatnak annak bizonyítására, hogy az ÓMS.: *buthuruth* morfematikai alkata pontosan nekik megfelelő. S a latin szövegmegfelelők genitivusos szerkezetei sem nyújtanak alapot ilyesmi feltevésére. De ettől a ténytől függetlenül is a morfematikai ismérvek önmagukban is világosak és perdöntők.

Mindennek megfelelően az ÓMS. kérdéses kifejezését csak *bútőr*-nek és nem *bú tőré*-nek lehet tekinteni és értelmezni, úgy ahogy azt Mészöly ellentétben Pais (M. versek könyve 34) egyedül helyesen teszi is: „Én érzem e *bútört*". Ettől függetlenül a mai nyelvre áttett, kötetlen értelmezésben lehet, sőt talán kell is szabadabb fomákkal

élni: „a búnak (~ fájdalomnak) a tőre (~tőrszúrása)", de ez már nem az egykori morfematikai alkat tükröztetése, hanem csupán a mai szemnek-fülnek szokatlan összetétel föloldása.

8. ÓMS.: *Tuled ualmun* {ɔ: *ualnum*} {ɔ: *ualnam*} *de num ualallal.* — Ez a két verssor az ÓMS.-nak kétségkívül legrejtélyesebb része mind grammatikailag, mind lexikailag. Nézetem szerint a két kritikus szóalakkal: a *ualmun*-nal és a *ualallal*-lal nem tudott eddig egyetlen magyarázó sem a valószínűségnek viszonylag szerényebb fokán is megbirkózni. Nem áltatom sem magamat, sem másokat azzal, hogy az eddigi kísérletezőkkel szemben én a megoldáshoz közelebb tudok férkőzni. Mégis tennék ide vonatkozóan néhány megjegyzést, nem csupán azért, hogy az ÓMS.-nak éppen a legkényesebb értelmezési kérdésében a megkerülés vádjával ne illettessem, hanem azért is, hátha egy-két felvetett gondolatom akár megerősítéssel, akár ellenvélemény kihívásával később tovább viheti e szövegrész magyarázatának ügyét.

A *ualmun*-nal kapcsolatban két dologban egyeznek az eddigi vélemények, és egyezem velük magam is: *a)* ez az alak a másoló figyelmetlenségéből vagy szövegnemértéséből adódó íráshiba; *b)* a *váiik* 'elválik, szétszakad stb.' ige valamilyen grammatikai alakja rejtőzik benne, amit a Planctus megfelelő részében a *separor (~separer)* is igazol. De hogy mi helyett áll a másolati hibás *ualmun* alak, arra nézve már igen megoszlók a vélemények.

Mészöly (ÓMSMagy. 49) szerint a másoló itt *ualnum këll* helyett írta, amit írt. Ezt két érvvel igyekszik támogatni. Egyfelől már a *ualmun* hibás leírásából is látszik, hogy e helyütt a másoló figyelme elfáradt, s elkövette a második vétséget is, kihagyta a *këll*-t. Másfelől a versszakritmikája csak a *këll*-el volna helyreállítható, ezzel kapná meg a második ütem is a három-szótagúságot (ez utóbbi körülményre már Négyesy: MNy. XXIII, 376 is céloz). Lehet, hogy így volt, ki tudja? De ennek az érvelésnek mindenesetre vannak gyöngéi. Igaz, hogy a másoló a szöveg leírásában többször is hibázik, de ezek általában betűhibák. A szókihagyás eléggé más ügy, a vétségnek nagyon súlyos, szinte érthetetlen elkövetése olyan esetben, mint az itt szóban levő, amikor is a kihagyás a ritmikailag nagyon exponált sorvégről történt volna, s amikor ezzel a kérdéses szövegrész teljesen értelmetlenné vált volna. Hogy a szövegmásoló elkövetett betűhibáit nem vette észre és nem javította, az még érthető; de hogy ilyen típusú vétségen is túlsiklott volna javítás nélkül, az legalábbis gyanús. Továbbá az ütem három-szótagúsága nem föltétlen követelmény itt, azaz a két-szótagúság nem föltétlenül kimaradást jelző hiba. Az ÓMS. nagyon változatos ritmikájába (l. Vargyas, A m. vers ritmusa 93—100) ugyanis a második ütem kétszótagos megoldása is belefér, még a versszakkezdő sorban is; l. pl.: *Scemem kunuel | arad.* — Ha mindezen problémák ellenére a *ualmun* mégis személyjeles főnévi igenév rontott alakja volna, akkor mellőle mint a tagmondat alanya mellől tényleg a *këll* igei állítmány maradhatott volna ki leginkább, bár talán névszói állítmány másolói kifelejtése is szóba jöhetne (pl. *Töled válnom rossz*). Ilyesfajta, személyjeles főnévi igenév + igei *(këll)* vagy névszói állítmány szerkezetre l. pl.: BécsiK. 269: *mel vdǫben kellen adnom;*

JordK. 362: *Ennekem tethewled kel meg kereztelkednem;* — BécsiK. 245: *Job ènnèkem meǵ halnom hog nẽ elnem;* stb. (vö.: KLEMM, TörtMondt. 387; KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. 55—8). Mindehhez azonban hinni kell abban, hogy a másoló e sorból az állítmányt valóban kifelejtette.

PAPP ISTVÁN (MNy. XXXIII, 40) úgy vélekedik, hogy egy *Tűled válnum van* típusú szerkezetből maradt el — esetleg a költői nyelv szabadabb megoldása folytán — a létigei állítmány, illetőleg hogy a *válnum* maga a névszói állítmány. De sem a létige ilyen szerkezettípusban való elmaradására, sem személyragozott főnévi igenév névszói állítmányként való szereplésére nincs példa a magyar nyelvtörténetben. Így hát e felfogást alig lehet többnek tekinteni bizonyíthatatlan, sőt valószínűsíthetetlen hipotézisnél.

PAIS ugyan külön nem nyilatkozott e kérdésről, s ÓMS.-olvasatában (M. versek könyve 34) is így adja vissza a szöveget: *Tüüled válnum* (?); ugyanitt azonban így értelmez: „Elválnám tőled." Ebből esetleg arra lehet következtetni, hogy ő e szövegrészben állítmány-kihagyást nem is tesz föl, ellenben az *ualmun*-t magát tartja igei állítmánynak, mégpedig feltételes módban állónak, amit a másoló rontott el csupán betűhiba szinten, de kétszeresen. — Szerintem annyit ez a feltevés is ér, mint a NÉGYESY—MÉSZÖLY-féle: Egy eredetibb **ualnam* alak másolói elferdítése az eredeti szöveg értelmét eléggé világossá tehetné, hiszen az ikes *válik*-nak a feltételes mód egyes szám 1. személye nyilvánvalóan *válnám* volt ez időben is. Ehhez viszont abban kell hinni, hogy a másoló — nem értvén a szóalakot vagy nem tudván kiolvasni az eredeti szöveget — nemcsak az *n*-et és *m*-et cserélte meg, hanem *a* helyett is *u*-t írt. A feltevés megerősítéséhez annak igazolása kellene, hogy az alapszövegnek, amelyről az ÓMS.-másolat készült, az *a* betűi ductusukra nézve nem „a" típusúak voltak (l. HB. és K., ÓMS.; KT. és Sz.), hanem *a* típusúak (l. GyS.), tudniillik ez utóbbit az *u*-val jobban össze lehet téveszteni. De hát éppen az a bökkenő, hogy az ÓMS.-nak csak ezt a ránk maradt másolatát ismerjük. — Ha a másolati hibák tipológiájának, illetve a másolói lélektannak ez a feltevés inkább megfelelni látszanék is, a megoldás valamiféle szilárdabb alapjának mégsem lehet tekinteni.

Sajnos, a következő sor kritikus szóalakjának, a *ualallal*-nak az ügyében sem tudunk sokkal többre menni. E szóalak körül kettős probléma is adódik: vajon az ómagyarból egyébként jól ismert *valál* szavunk rejlik-e benne; s ha igen, milyen jelentésben szerepel itt, mivel eddig konkréten is kimutatható jelentéseit ('birtok', 'falu', 'elöljáró' stb.) nemigen tudjuk az ÓMS. szövegének kérdéses helyére beilleszteni. Számításba kevésbé vagy egyáltalán nem jöhető származási meg jelentésbeli magyarázatokat (pl.: GRAGGER: MNy. XIX, 9; MELICH: MNy. XXXII, 265; KERESZTES: MNy. LI, 59) nem említve, a szó mibenlétéről három olyan felfogás van, amire érdemes kitérnem.

NÉGYESY (MNy. XXIII, 376) a *válik* 'elválik, elszakad stb.' ige *-l* :> *-ál* képzős származékszavát látja benne. Való igaz, hogy értelmileg az 'elválás' fogalmi tartalma kitűnően illenék a vers mondanivalójához; vö. ÓMS.: *Walafth vylagumtul, Tuled ualmun* is. Még csak az se volna baj, hogy az *-ál*/*-él* képzős származékok legnagyobb

része nomen instrumenti (*fonál, fedél, kötél* stb.), mivel az itt feltett jelentéstípushoz például a *halál* 'meghalás' eléggé jó analógia. A baj mindenekelőtt ott van, hogy a *válik* igének ilyen származékszava csak ebből az egy adatból volna ismeretes, ami éppen a *válik* gyakorisága és az azonos jelentéstartalmú *válás* viszonylag korai kimutathatósága (pl. ÉrdyK. 571: *ez vylagtwl valo tekeelletes el valaſnak es el zakadaſnak malazttya*) e származéknak már a meglétét is fölötte vitathatóvá teszi. Azonkívül az ÓMS. *Tuled ualmun de num ualallal* szövegrésze a feltett 'válás' jelentést nem bírja el, mert ilyenképpen a mondanivaló ugyanazon fogalom szembeállításával értelmetlen volna. Tehát újabb feltevésre vagyunk utalva, mely szerint a *válál*-nak itt az elválás valamiféle speciálisabb faját kellene jelentenie. Ha ragaszkodunk e felfogás megmentéséhez, akkor leginkább az 'erőszakos vagy végleges elválás, elszakadás'-féle jelentés illenék bele a szövegbe; l. erre az iménti ÉrdyK.-beli példát is. Az e magyarázattal szemben támasztható súlyos kifogások azonban legföljebb azt engedik meg, hogy jobb híján e lehetőséget ne vessük el teljesen.

Mészöly (ÓMSMagy. 39—48) ide vonatkozó véleményében abból indul ki, hogy az ÓMS. *Tuled ualnum de num ualallal* részének a Planctusban *Morte beate separor a te* felel meg, a *ualallal*-nak tehát 'boldog halállal', illetőleg 'boldogsággal' jelentésűnek kell lennie. Erre alapozva a létige származékaként keletkezett *valál* (l. TESz.) 'vagyon, anyagi javak, birtok, jószág'-féle jelentéséből indul ki, úgy vélve, hogy a vagyon, gazdagság egyúttal — szemben a szegénységgel — örömet, boldogságot hoz, s ez a fogalmi érintkezés a jelentésben realizálódik is. Csakhogy a *valál*-nak sehol másutt nincs 'öröm, boldogság' jelentése, az eredetibb 'gazdagság'-féle jelentés pedig konkrét értelemben az ÓMS. e helyén semmiképpen nem szerepelhet, de átvitt, költői felfogással se nagyon illik a szövegbe. Mészölynek tehát azt a kijelentését (i. h. 44), hogy az ÓMS. *ualallal* szóalakjának értelme „nemcsak lehet 'boldogsággal', hanem csakis az lehet", a túlhajtott jelentésmagyarázat, illetőleg a megfelelő nyelvi tények hiányában legalábbis erős fenntartással kell fogadnunk, ha talán nem is szabad felette teljesen pálcát törnünk.

Pais erről a kérdésről nem szól külön, ÓMS.-értelmezésében (M. versek könyve 34) azonban az ÓMS. *de num ualallal* sorát „de ne volna"-ként fogja föl. Valószínű, hogy Pais a szerinte *hogy*-os folytatás (l. alább) kedvéért alkalmaz ilyen értelmezési megoldást, ami az eredeti szöveghez egyébként erősen alkalmazkodó, kötött értelmezésében eléggé feltűnő. Ilyen formában nem is nagyon fogadható el, de a grammatikai vonatkozásokat nem tekintve nézetem szerint tartalmilag valószínűleg legjobban közelíti meg a lényeget.

Ha ugyanis ebben a nagyon homályos ügyben engem valaki állásfoglalásra kényszerítene — s értelmezés-kötelezettségem kényszerít is —, akkor leginkább arra tudnék gondolni, hogy itt csakugyan *valál* szavunk módhatározói funkciójú *-val/-vel* ragos alakjáról van szó (vö. ÓMS.: *buol ozuk, buol farad* stb.), de nem a Mészöly kereste jelentésben, hanem abban, amelyet Pais értelmezése közelít. Mert ha elfogadjuk a *valál*-nak a létigéből való származtatását — mint ahogy ez általában elfogadást is nyert (l. TESz.) —, akkor, miként a TESz.-ben is olvasható, a szó eredeti jelentése 'ami

van, a valóságos helyzet, a valóság' lehetett. Csak mint tudománytörténeti érdekességet jegyzem meg, hogy a *valál* szó 'birtok, falu' jelentésével kapcsolatban először Arany János (Nyr. VIII, 322) vetette föl a létigéből való származtatásnak és az 'ami van, létezik' jelentésnek a lehetőségét. Visszatérve az ÓMS. megfelelő helyére, a *ualallal* 'valósággal' jelentése bele is férne a szövegbe, azzal a megszorítással, hogy itt a 'valóság' a kedvezőtlen értelmű, a borzalmas, szörnyű, megmásíthatatlan stb. valóságot jelenti; vö. pl.: FestK. 143: *een ʒomorofaagomnak ellenem walofaagnak, koorfaagomnak ʒegeenfeegemnek;* 1630: *ez harcz annyival veszedelmesb, valamennyivel nagyob valóság ... benne vagyon* (MA: SB. 38: NySz.); stb.

9. ÓMS.: *hul yg kynʒaffal.* — Az előbb tárgyalt szövegrészek folytatásaként itt a rájuk következő meliékmondat kapcsolásának módja, illetőleg a kötőszói szerepű *hul* mibenléte és jelentése problematikus.

Mészöly (ÓmSzöv. 120, 121) *Hul*-nak olvassa és „Mikor"-nak értelmezi. Pais (M. versek könyve 34) szintén *Hul*-nak olvassa, de „Hogy"-nak értelmezi. Tekintve a *hol* és a *hogy* etimológiailag és morfematikailag feltehetően azonos eredetét, továbbá kötőszói funkciójának e helyzetben, mellékmondat kapcsolásában való azonosságát, a két vélemény nincs egymástól túlságosan messze. Mégis, azonos eredet és funkció esetén is szükséges abban különbséget tenni, hogy az ÓMS. e helyén a *hol* határozószó kötőszói alkalmazásáról van-e szó, vagy pedig a *hogy* kötőszó valamely régebbi alakváltozatáról.

Magam Mészöly véleményéhez állanék közelebb, s az ÓMS. *hul*-ját inkább vonatkozó határozószónak venném, amely itt mellékmondatot kapcsol, időbeliségre utaló jelentéssel. Ezt a felfogást látszik erősíteni mindenekelőtt a hangalak, amely a valószínűbb *l*-es olvasat miatt formálisan is egyezhet a *hol* határozószóval, míg a *hogy*-ként, illetőleg annak előzményeként való felfogás már inkább *holy*-féle olvasatot igényelne, ami persze szintén lehetséges, de formális bizonyítékul kevésbé szolgálhat. Továbbá az ÓMS. *hul yg kynʒaffal* sorának a Planctusban *Dummodo nate nunc crucieris* felel meg, s a *dummodo* is az időhatározói értelmet támasztja alá (l. Mészöly, ÓMSMagy. 40 is). A mondatkötőként álló *hol* határozószónak eredetibb helyet jelölő funkciója (l. pl. JókK. 21: *hol vluala: ottan germekek gyłekeʒenek hoʒʒaÿa fokan*) korán átment idő- és módhatározásba is, 'amikor, holott stb.'-féle jelentéssel; l. pl.: JordK. 390: *mykeppen zolhattok yot, hol ty gonozok leegyetek*, 423: *hog yettel eede be, hol nynczen meenyekzey rwhad* stb.

Mivel az eredetileg szintén vonatkozó határozószói szerepű *hogy* alkalmasint *hol* > *holy* > *hogy*-féle alaki változással körülbelül ugyanígy vált kötőszóvá, Pais „hogy"-os értelmezése sem jogtalan. A *hogy* időhatározói értelmére l. pl. DebrK. 30: *ſ leg azonnal hogi hozzaia veue az oltari zenčegőt meg ada lőlket vrnak*, 204: *tyz eztendőſ vala immar hogi Napoliba kẅlde az ő Attia* stb.

10. ÓMS.: *Sydou mith theʒ turuentelen | fyom merth hol byuntelen.* — Mészöly (ÓmSzöv. 120, vö. még ÓMSMagy. 7) értelmezése: „Zsidó, mit téssz

törvénytelenül? | Fiam mért hal bűntelenül?". Pais (M. versek könyve 34) értelmezése: „Zsidó, mit téssz | Törvénytelen, | Mert fiam | Bűntelen hal." Mint látható, a két értelmezés egymásnak több tekintetben is ellentmond: a tagmondatok szerkezeti felépítésében és egymás közötti viszonyában; a tagmondatok kijelentő vagy kérdő típusában; a *mith* és a *merth* funkciójában; a *turuentelen* szófaji és mondatrészi jellegében. S noha ennyi az ellentmondás, a két értelmezés bármelyike helytálló lehet, mivel sem a Planctus szövegében, sem a magyar szövegben nem rendelkezünk olyan kritériumokkal, amelyek alapján a kérdésben egyoldalúan állást lehetne foglalni.

Az első nehézség, hogy a latin előzmény-versben az ÓMS. itt szóban levő részének nemcsak hogy pontosabb megfelelője nincs, hanem a grammatikai szerkezet vonatkozásában még megközelítő párhuzamról is alig beszélhetünk. A nagyon hozzávetőleges latin megfelelő is csupán ott segíthetne, ahol a magyar szöveg is teljesen világos: tudniillik az ÓMS.: *byuntelen*-nek megfelelő *sine culpa* a magyar szóalak határozószói—határozói jellegét erősíthetné, de az a magyar szövegértelemből is kétségtelen. Viszont az ÓMS.: *turuentelen* esetében, amely pedig a szófaji—mondatrészi szerep tekintetében kritikus elem, sőt voltaképpen az egész értelmezés egyik sarkpontja, nem tudunk meg semmit a latin szöveg alapján. Az ÓMS. *mith* funkciójának meghatározásához sem juttat közelebb a Planctus „*Quod* crimen, *que* scelera" része, mert e névmások a latin szövegben is lehetnek kérdők és vonatkozók egyaránt.

E kritikus pontokon a magyar szöveg belső, grammatikai összefüggéseinek elemzésével sem megyünk sokra. Az ÓMS.: *turuentelen* alakilag határozószó és melléknév egyaránt lehet. Az ilyen típusú, eredetileg *-tal/-tel* fosztóképzős + *-n* határozóragos alakok már az ősmagyarban átcsaptak a határozószóiból a melléknévi szóosztályba is; melléknévi szerepben kimutathatók vizsgált emlékeinkből is: KTSz.: *utalatlon fugad[at]iat;* ÓMS.: *Volek fyrolm thudothlon.* A kettős szófajiságból következően, valamint a mondatszerkesztési pozíció szempontjából is az ÓMS. *Sydou mith thez turuentelen* szakaszának *turuentelen*-je lehet mondatbeli határozó és névszói állítmány egyaránt. — Mivel az ÓMS. szóban levő szövegrészének *mith* és *merth* szócskái kérdő névmásból fejlődtek mondatkötő szerepű vonatkozó névmássá (kötőszóvá), ez időben alakilag még semmit nem árulnak el mibenlétük, funkcióik többrétűségéből. Sajnos, a *merth*-nek az ÓMS. *fyom merth hol byuntelen* részében való pozíciója sem eléggé útbaigazító, mivelhogy itteni közöléses jellegű elhelyezkedése mind kérdő névmási, mind vonatkozó névmási-kötőszói szerepű használatának általában mellékmondat-kezdő helyzetével szembenáll; már korábbi adatokban is mindkét funkciójában mellékmondat-kezdő: HB.: *Ge mundoa neki meret nũ eneÿc;* — KT.: *mert ha ÿften ev num uolna (eu) benne bÿnut lelhetneÿnc.* Bár a közöléses szórendet a Horváthtól (NyK. XXXIX, 128—61) felhozott viszonylag kevés régi példa ellenére éppen költői műben nagyonis odaillőnek lehet tekinteni, mégis talán ez a pont az, ahol az ÓMS. kérdéses helyén grammatikai alapon a mérleg nyelve egy kevéssé a kérdő névmási szerep felé billen, tekintve a puszta kötőszói funkció nagyobb pozicionális kötöttségét. Közölés van az ÓMS.-ban másutt is: *Walaſth vylagumtul* |

fydou fyodumtul, de a *fydou* alany is — a kérdő névmáshoz hasonlóan — könnyebben „mozoghat" a mondatban, mint a kötőszó.

Kevéske támpontot a versszerkezet stilisztikai közelítése is nyújthat. Mint erre már Hexendorf (MNy. XLV, 85—6) is helyesen célzott, a költői mondanivaló hatásossága szempontjából a kérdések jobban helyükön vannak itt a versben, mint az érzelemkeltést tekintve semlegesebb, laposabb kijelentések. Az ÓMS.-ban igen gyakori gondolati párhuzamok és ellentétek szerkezeti összefüggései is inkább a kérdő jelleg felé látszanak mutatni: a *turuentelen* és a *byuntelen* efféle kapcsolata ugyanis az előbbi határozói jellegét erősítheti, tekintve az utóbbi biztosan határozói voltát; ha viszont a *turuentelen* a tagmondat határozója, akkor ez a mondat csak kérdő lehet. Pais szerint (MNy. XLV, 86) e mondat kérdő-felkiáltó jellege esetén a módhatározói 'törvénytelenül' jelentés lanyhítaná a megnyilatkozás költői erejét. Ez önmagában valószínűleg igaz is, de amit a versszerző emiatt elveszíthetett a réven, azt a kérdő mondat jóval nagyobb emocionális hatásával bőven megnyerhette a vámon. A másik oldalról viszont nem lehet elmenni megfontolás nélkül Elekfi (MNy. XLVI, 47) észrevétele mellett, hogy a versritmust tekintve az ÓMS. *kith* és *merth* szócskái nem kívánnak hangsúlyt; kérdő mondatokban, kérdő névmásokként való szereplésük viszont ezzel járna.

Mindent egybevetve az ÓMS. e szövegrészletének két kérdő mondatos jellege egy hajszállal valószínűbbnek látszik, mint a másik felfogás szerint való megítélése, de nem annyira, hogy az utóbbit mint nagyon is számításba jöhető variációs lehetőséget mellőzhetnénk.

A SZÖVEGALKOTÁS ÉS STILÁRIS ESZKÖZEI

NÉHÁNY ÁLTALÁNOS ÉSZREVÉTEL

1. E fejezet — hasonlóan az eddigiekhez — nem a teljesség igényével készült, hiszen vizsgált szövegeink egészének és minden részletének szövegtani, stilisztikai, verstani stb. elemzése és ezeknek a vonatkozásoknak az egykori latin szövegproblematikával való szembesítése akár külön monográfiát is igényelhetne. De mindezek mellett ez a fejezet még saját munkámon belül sem fogja egybe a témakörébe tartozó mondanivalóimat, mivel szövegszerkesztési és stiláris jellegű megjegyzéseket munkámnak szinte minden részében tettem, különösképpen a szövegeink keletkezéséről, jellegéről szóló általános észrevételekben, valamint értelmezéseim magyarázataiban. Bár e fejezet egységét bizonyosan erősítené és tartalmát bővítené, korábbi e témakörbe vágó megjegyzéseimnek itt újra való felemlegetése lényegében mégis fölösleges ismételgetés volna. Így e tekintetben a továbbiakban csak a legszükségesebb visszautalásokra szorítkozom.

Tekintve egyfelől mindenekelőtt az ÓMS.-nak kimondottan vers-jellegét, továbbá a KT. és Sz.-nak, valamint a GyS.-nak ritmikai és rímelési problemákkal érintkező voltát, másfelől több, esetleg mindegyik vizsgált szövegünknek fennhangú elmondásra, sőt éneklésre szánt rendeltetését (erről l. előbb), szövegeink megszerkesztésének és stilaritásának tematikájához poétikai és zenei kérdések is kapcsolódnak. Ennek ellenére a következőkben a kérdéskör e részlegeire csak egy-két szükséges esetben térek ki. Egyrészt a nagyobb arányú kitérések munkám nyelvészeti jellegétől más irányokba vezetnének el, szétfeszítve az eddig — remélem — egységben tartott kereteket. Másrészt és főként e kérdések megítélésében nem vagyok illetékes, s nemcsak az eddigi kutatásokhoz nem tudnék érdemlegeset hozzátenni, de még a felmerült vitás kérdésekben való részletesebb állásfoglalás is túl merésznek tűnne számomra. Annak pedig, hogy az e témakörökben láthatólag jó eredményességgel munkálkodó Horváth János, Szabolcsi Bence, Vargyas Lajos megállapításait e helyütt tüzetesebben ismertessem, nem sok értelmét látom. Így hát e fejezetben is igyekszem megmaradni a nyelvészet ismeret-, illetőleg hatókörén belül.

2. Legkorábbi szövegemlékeink nyelvi-stiláris vizsgálatával kapcsolatosan egész sor olyan kérdés vetődik föl, amely e szövegek szerzőinek kilétére, műveltségi szintjére, anyanyelvűségére, latin tudására stb. vonatkozik. Mivel egyetlen szövegszerzőnk személyéről sem tudunk semmit, sőt még a szövegek másolóinak kiléte is

ismeretlen a számunkra, magától értetődik, hogy e problémákra konkrét válasz nem adható. A továbbiakban mondandók bevezetőjeként azonban e kérdések néhány általánosabb szempontú közelítése mégis kívánatosnak látszik.

A magyarság kereszténységre térése következményeképpen fokozatosan kialakult és megerősödött az a hazai klerikus-literátus réteg, amely a szellemi művelődés akkori igényeit volt hivatva szolgálni Magyarországon (e kérdésekre l. főként: Horváth, IrMűvKezd.; Kardos, KözKult.; Horváth, ÁrpLatStíl.; Mezey, IrAny., uő., Deákság és Európa; Mályusz, EgyhTárs. passim). Ez a réteg a nyelviség szempontjából természetesen elsősorban az egyház hivatalos nyelvének, a latinnak a hordozója volt, s az egyház közvetlen vagy közvetett céljait szolgáló, magasabb rendű szövegalkotó tevékenysége élőszóban és írásban egyaránt latinul nyilvánult meg. Az a népi-nyelvi közeg azonban, amelyben az egyház mindennapi munkája folyt, a magyar kereszténység kezdeti idejétől fogva megteremtette az alapjait az egyház nemzeti nyelvi tevékenységének, illetőleg a magyar egyházi nyelv kiformálódásának. Ennek a folyamatnak nyilvánvalóan a szóbeliségben kellett elsődlegesebbnek és nagyobb arányúnak lennie, s a nyelv terminológiai-frazeológiai részlegeiben kellett elsősorban megmutatkoznia. Épp a latin nyelvű egyházi műveltség magyar nyelvre való átplántálásának igényéből folyóan azonban a kialakulni kezdő magyar egyházi nyelvnek is át kellett törnie a puszta szóbeliség körét, s alkalmasint igen korán, bár kronológiailag számunkra pontosabban meg nem határozhatóan át is törte azt. Ennek az írásbeliség szintjére is áttevődött egyházi keretű magyar nyelvű szövegalkotó tevékenységnek ránk maradt ritka hírnökei az első magyar nyelvű szövegemlékek.

A vallásos tartalmú korai magyar nyelvű írásbeliségnek a feltevésére nemcsak az egyház szerepéből, céljaiból, illetőleg az ide kapcsolódó társadalmi igényből elvileg következtethető lehetőség van, s nemcsak az a néhány szerencsésen megmaradt szövegemlékünk a konkrét bizonysága, melyek monográfiám tárgyát képezik, hanem közvetett jelek és adatok is ez irányba mutatnak. Viszonylag jól megfogható nyomok vannak például arra, hogy a XIII. században már jónéhány, az egyházi kultúra keretébe tartozó, valószínűleg nagyobb terjedelmű magyar nyelvű szövegemlékünk létezett: bibliafordítás, István-legenda stb. (l. Mezey, IrAny. 89—93, uő., Deákság 139—40). Ezek akár korábban is keletkezhettek, a XIII. században azonban már mindenesetre a tényleges olvasás vagy fennhangon való recitálás szintjén tarthatók számon. Sőt alkalmasint a világi tárgyú írásbeliség felé mutató nyomok is visszavihetők legalább a XIII. századig (l. Hadrovicsnak az ómagyar Trója-regény és Sándor-regény lehetőségeiről szóló fejtegetéseit: I. OK. V, 104—156, 173, XVI, 281—9, 293). Mindezek azonban — sajnos — nem konkrét írásbeli maradványok, nem ténylegesen tanulmányozható szövegemlékek, így „csupán" arra valók, hogy legkorábbról fennmaradt szövegemlékeinknek az egykori magyar nyelvű írásbeliségben való szélesebb keretű közegére fényt vessenek.

Azt az iménti megjegyzésemet, hogy az egyházi nyelvi, tehát a nyelv belső típusait tekintve magasabb igényű, színvonalú magyar nyelvű szövegalkotás a szóbeliség szintjéről az írásbeliségére is átment, természetesen a folyamat nagyobb összefüggései-

ben, általános jelleggel kell érteni. Nagyon fontos ugyanis itt is leszögezni, hogy az írásbeli szövegalkotás konkrét, egyedi eseteiben sokszor, sőt minden bizonnyal az esetek túlnyomó részében nem szóbelileg előzőleg már kiformált szövegek írásbeli rögzítése történt meg, hanem a folyamat fordított volt: az írásban kimunkált szöveg elevenedett később élőszóvá. Ez magától értetődőleg következik a magyar nyelvű egyházi szövegalkotás azon céljaiból és adottságaiból, hogy latin nyelvű vallási szövegeket kellett magyarra átplántálni, s ezek az előzményszövegek általában maguk is írott nyelviek voltak.

Sokan és sokszor rámutattak már (l. legfőképpen Horváth, IrMűvKezd. 80—2; vö. továbbá az általános észrevételeimben munkám elején mondottakat), s ezt — mint még visszatérek rá — szóban levő szövegeink stiláris elemzése is bőven bizonyítja, hogy a magyar nyelvű egyházi írásbeliség nem a HB. és K.-sel kezdődött. Az semmiképpen sem véletlen tehát, hogy a magyar egyházi nyelvnek e viszonylagosan korai idejéből írott szövegek maradtak korunkra, legföljebb az a véletlen, hogy a nyilván sokrendbeli és már az Árpád-korban is időről időre egyre szaporodó magyar nyelvű egyházi írásbeliségnek éppen azok az emlékei őrződtek meg, amelyeket ma ismerünk. Bár az Árpád-kori magyar nyelvű egyházi írásbeliség ránk maradt termékeinek a ma ismert és jelenleg is tárgyalt szövegemlékekkel egyelőre kimerültnek látszik a körük, számuk, azért a reményt még nem adhatjuk föl arra nézve, hogy ilyenek valahol, nyilvánvalóan inkább külföldön, előkerülhetnek még. Legkorábbi szövegemlékeink felfedezésének egész, időben nagyon széthúzódó története, továbbá a Marosvásárhelyi Soroknak és Glosszáknak nem is olyan régen való felfedezése (l. Farczádi Elek és Szabó T. Attila, A Marosvásárhelyi Sorok. Bukarest, 1957.; vö. még Szabó T. Attila—Bárczi Géza—Benkő Loránd: MNyTK. 97. sz.) is biztatást nyújthat erre. Igaz, hogy a MS. és Gl. az Árpád-kornál későbbi idők terméke; de hazánk mai határaitól nem messze, a régi magyar művelődési körbe tartozó emlékanyagból, helybeli magyar kutatók hatóköréből került elő, s megtalálása mégis mily későig váratott magára. Ha a magyar nyelvészeti és irodalomtörténeti kutatás az utóbbi idők e téren való sajnálatos visszaesését feledtetve a jövőben nagyobb, szervezettebb gondot fordítana a korai magyar nyelvi emlékeknek külföldön (elsősorban dalmáciai, olaszországi, franciaországi, ausztriai, svájci, németországi, lengyelországi levéltárakban) való felkutatására, nem csupán a véletlenre bízva ezek előkerülését, talán még nagyon örvendetes meglepetésekben lehetne részünk.

Itt tárgyalt korai magyar egyházi nyelvi emlékeink vizsgálata szempontjából mindebből most az a lényeges, hogy a bennük levő szövegszerkesztési—stiláris sajátosságokat semmiképpen sem szabad úgy tekinteni, mint a magyar nyelvi egyházi írásgyakorlat legkezdetibb, első elemeit, mint olyanokat, amelyeket a szövegalkotók teljesen egyéni nyelvi alapon, csak sajátmaguk magyar nyelvi tudatából, ismereteiből hoztak létre, egyenként megküzdve a latin szövegek magyarra való áttételével. Igaz, hogy a magyar egyházi nyelv kialakulásának emlékeink még eléggé korai szakaszát képviselik, és ennek megfelelően az egyéni nyelvi kezdemények, kísérletek nagyobb szerephez jutottak a magyar szövegalkotásban, s erre az egyéni nyelvformáló

törekvésre föltétlenül külön is figyelnünk kell. Mégis, ennek ellenére szövegeink nyelvi-stiláris vonásait úgy kell tekintenünk, mint fejlődési folyamat részeit, egy adott időben való megnyilvánulásait. Egy olyan folyamatét, amelynek vizsgált emlékeink korát tekintve egyrészről már voltak előzményei, s amelyeknek a mi vizsgálatunk alá került szövegek többé-kevésbé szerves folytatásai, tartozékai; másrészről lettek következményei, amelyekkel emlékeink szerkesztési-stiláris vonásai szorosan összekapcsolódnak, hiszen a későbbi, a XV—XVI. század magyar nyelvű kódexeiben rögzített, fentmaradt magyar egyházi nyelv emlékeink korának nyelvisége n épült föl. Ez utóbbi kapcsolatot az irodalmár Horváth János mellett elsősorban Mészöly Gedeon ismerte föl, s ha a kódexek stílusáról legkorábbi szövegemlékeinkre levont következtetései — mint láttuk — itt-ott talán kissé túlhajtottak is, e kapcsolat tanulságait egészében nagyszerűen alkalmazta, hasznosította a kimondottan stiláris problémákon túlmutató, szorosabb értelemben vett nyelvi-nyelvtörténeti kérdések megközelítésében is.

3. Tekintve az egész magyar egyházi szervezet és ideológia idegen eredetét, illetőleg az annak megteremtésében részt vevők nem magyar anyanyelvű voltát, joggal merül föl az a kérdés, hogy a mindinkább írásba is foglalt magyar egyházi nyelv kimunkálói magyar anyanyelvűek voltak-e, avagy sem, közelebbről pedig, hogy tárgyalt emlékeink szövegit magyar anyanyelvű egyháziak alkották-e meg, vagy sem. Sőt e tekintetben, bár az eredeti szövegalkotóknál természetesen jóval kisebb mértékben, még a szövegmásolók anyanyelvűsége is nyelvi-stiláris tényező lehet, hiszen például — mint láttuk — legkorábbi szövegemlékeinknek valószínűleg mindegyike, az egy GyS. esetleges kivételével, másolatban maradt reánk, némelyiküké alkalmasint többszörös másolás után.

A korai magyar egyházi nyelv szóbeli és írásbeli szövegalkotóinak, valamint a kész szövegek szóbeli és írásbeli továbbadóinak anyanyelvűségére természetesen merészség volna általános érvényű következtetéseket levonni. Nyilván voltak közöttük magyar és nem magyar anyanyelvűek egyaránt, még ha valószínűnek látszik is, hogy az idő előrehaladtával a magyar anyanyelvűek egyre inkább döntő többségbe kerülhettek. A magyar nyelvű egyházi szövegek megalkotásában a magyar anyanyelvű klerikusok vezető szerepének feltevése, amellett hogy a fejlődés természetes rendje is megalapozhatja, néhány közvetett fogódzóra is ráépülhet. Mint a Gellért-legendából ismeretes (vö. Horváth, IrMűvKezd. 79), a Magyarország keleti részeire térítő szándékkal elindult Gellért püspök tíz kísérője közül hét magyarul tudta az igét hirdetni; ezek magyar anyanyelvűsége legalábbis valószínű, ha nem is bizonyítható. Még többet mond azonban ennél az elszigetelt adaléknál az a tény, hogy a magyar egyház már a legkorábbi időktől kezdte kiépíteni a magyar anyanyelvű papok, szerzetesek számára a latin iskolázás intézményeit (l.: Horváth, IrMűvKezd. 79; Horváth, ÁrpLatStil. 32; Mezey, IrAny. 33; uő., Deákság 134—5; Mályusz, EgyhTárs. 29, 362 stb.), melyekből tárgyalt szövegemlékeink idején a latinul jól tudó, latin szövegek alapján magyar szövegeket magas szinten is megformálni képes

egyháziak egész sora kerülhetett ki. A XII. századtól kezdve a magyar egyháziak latin iskoláztatása már a külföldi intézményekben is megindult (l.: Kardos, KözKult. 66—7, 122; Horváth, ÁrpLatStíl. 33). Mint Mezey (IrAny. 32—4) kimutatta, a XIII. századi magyarországi laikus nőmozgalom (beginák) tagjainak jelentékeny részéről is bizonyítható vagy legalábbis valószínűsíthető magyar anyanyelvűségük, mely még akkor is ide vonható adalék, ha az egykori magyar nyelvű írásbeliség termékeinek jobbára nem az alkotó, hanem felvevő, olvasó vagy inkább élőszóban hasznosító közegéhez tartoztak is. E mozzanatok mind oda mutatnak, hogy vizsgált korunkban már semmiképpen nem hiányozhattak azok a magyar anyanyelvű papok, szerzetesek, apácák, akiknek tolla alól legkorábbi szövegemlékeink kikerülhettek.

Mindezeknél a közvetett következtetésekre alkalmas körülményeknél lényegesebb azonban az, amit vizsgált emlékeink szerzőinek magyar anyanyelvűségére maguknak a szövegeknek a nyelvi sajátosságai vallanak. Ezekben a szövegekben ugyanis a magyar nyelvnek olyan „tiszta" képe, a magyar nyelvtörténeti fejlődésbe oly szervesen beleillő szerkezete bontakozik ki, ami idegen ajkú szerzők magyar tudásából általában nem telhetett ki, vagy ha esetleg mégis kitelt, akkor az egykori magyar nyelvnek ritkán elérhető, szinte tökéletes elsajátításával állhatunk szemben. Emlékeinknek — mint a tőlem elvégzett részletes elemzések is tanúsítják — minden lényeges, nyelvtörténetileg értékelhető sajátossága ebbe a magyar nyelvi fejlődési képbe vág. Még az olyan latinizmusok is, mint például egyes igemódok és igeidők sajátos használatai (l. alább is), melyek különben nemcsak tárgyalt emlékeinkre, hanem az egész középkori magyar írott egyházi nyelvre általánosan jellemzők, morfematikailag kifogástalan egykori magyarsággal vannak megformálva, egyetlen, magyar nyelvtörténetileg nem világosan magyarázható kivétel nélkül.

Az a szövegformáló stílus tehát, amelynek nemcsak lehettek, hanem voltak is latin előzményei, mintái, legföljebb e minták stílusszintű követésében mutat idegen befolyásra, a tényleges nyelviség szintjén azonban minden bizonnyal magyar anyanyelvű szerzők szövegalkotó tevékenységére épült. E tekintetben teljesen tudománytalannak és légből kapottaknak kell minősítenünk azokat a korábbi véleményeket, melyek akár a HB. és K.-nek, akár más korai magyar nyelvemlékünknek idegen ajkú, sőt magyarul még csak nem is jól tudó szerzőktől való származását vallották. E véleményeket, amelyeknek részben Pintér összefoglaló irodalomtörténete is helyet biztosított, már Négyesy (EgyPhilK. XLVII, 200) elutasította, de kimondva vagy kimondatlanul még később is kísértettek. Táplálójuk természetesen jobbára nem a tudatos ferdítési szándék volt, hanem az a tény, hogy az ítéletet mondók nem értették az emlékekben levő magyar nyelvi sajátságokat, következésképpen idegenszerűségeknek tartották őket, az akkori magyar nyelvtörténeti iskola pedig vagy nem volt még mindenben felvértezve magyarázatukra, vagy ha ezt — számos esetben — jól meg is tette, figyelmen kívül hagyták eredményeit.

4. Az a magyar egyházi nyelv, illetőleg az a magyar nyelvű, egyházi fogantatású és rendeltetésű szövegalkotó kultúra, amelynek tartalmi alapjait és szervezeti kereteit a

kereszténységre térés teremtette meg, nyilvánvalóan kettős forrásból táplálkozott. Mintáiul egyfelől a köznapi nyelvhasználaton bizonyos szövegszerkesztési-stiláris vonások tekintetében már fölülemelkedett, viszonylag magasabbrendű, érzelemkeltő és esztétikai célzatú, irodalmi szintű magyar nyelvű szövegalkotó hagyomány szolgálhatott. Ez az irodalmi igényű magyar szövegformáló hagyomány a honfoglalás előtt még alighanem teljességgel orális jellegű volt (l.: Horváth, IrMűvKezd. 8; Kardos, KözKult. 22—33; Horváth, ÁrpLatStíl. 11—29), de később, legkorábbról fentmaradt szövegemlékeink kezdő idejéig, a XII. század második feléig sem igen juthatott el az írásbeli megformálásnak, rögzítésnek talán egyetlen megnyilvánulásáig sem. Másfelől a kialakulni kezdő magyar egyházi nyelv nemcsak tartalmilag táplálkozott azokból az egyházi latin szövegekből, amelyek korábban legnagyobbrészt külhonból kerültek hozzánk, de amelyeket aztán a fokozódó méretű hazai latinitás is kitermelt már (l. Horváth, ÁrpLatStíl. 34—47; Mályusz, EgyhTárs. 307—60), hanem a szövegszerkesztés formai kellékeire nézve is fontos mintákat talált mindezekben. Bármilyen szinten lehetett is azonban a magyar nyelvű, irodalmi igényű vagy legalábbis ahhoz közelítő szövegszerkesztési hagyomány, s bármilyen jól kidolgozott stiláris mintákat szolgáltattak is a latin nyelvű alapszövegek, amelyeknek a szövegszerkesztési sajátosságait „csak" nyelvileg kellett magyarra áttenni, az kétségtelen, hogy az egyházi keretekben kifejlődött, vallásos tárgyú magyar szövegek megalkotása e szövegek együttesében és minden műfajában merőben új nyelvi-stiláris feladatot jelentett a magyar szövegalkotók számára. A két minta ötvözése tehát éppen nem volt könnyű feladat, sőt megannyi problémával, nehézséggel volt terhes.

Nyilván a pogány korban is voltak magyar nyelvű, vallásos-misztikus tárgyú, rendeltetésű orális szövegeink. A vallás tartalmi és formai elemeinek a kereszténységgel együtt járó gyökeres megváltozása azonban ezeket a pogány (samanisztikus) szöveghagyományokat az új helyzetben igen nagy mértékben használhatatlanokká tehette. Ez valószínűleg a pogánykori vallásos műveltség kifejezéskészletére, szóbeli hagyomány-kincsére mondható el elsősorban (vö. Horváth, IrMűvKezd. 8), de a gyönyörködtetés vagy a vallási misztika, révület céljait szolgáló szófűzések, fordulatok, sőt a tágabb szövegszerkesztés, mondatalkotás és mondatkapcsolás korábbi elemei sem felelhettek meg mindenben az új követelményeknek. — Az ezzel járó nyelvi-stiláris váltás ellentéteit nagy mértékben fokozhatta az a szintén merőben új igény, amely a kereszténységgel megváltozott tartalmú szövegek írásban való megformálását, rögzítését jelentette. E tekintetben a beszélt nyelv és az írott nyelv közti, nagyon számottevő nyelvi-stiláris különbségek (vö. Benkő, FelvIr. 34—40) képezték az írásba foglalt egyházi tartalmú és funkciójú magyar szövegek szembenállásának alapját minden korábbi irodalmi szintű, akár vallásos jellegű, akár mondai-epikus tartalmú magyar szövegszerkesztési hagyomány ellenében.

A másik oldalról viszont a már legtöbbnyire igen fejlett, írásban is rögzített szövegalkotási előírásokon (ars dictandi) kiépült korai, részben külföldi származású, részben hazai fogantatású latin nyelvű írásbeliség szintén nem tudhatta teljes

mértékben kiszolgálni az új, vallásos tartalmú, írásbeli szinten is egyre inkább megformálásra kerülő magyar nyelvű szövegszerkesztést. A latin eredetikben adott szövegsajátságokat, stiláris fogásokat, főként pedig az új tartalmú terminológiát nem lehetett a latinból a magyarba csak úgy egyszerűen, egy az egyben áttenni. Minden nyelvnek vannak ugyanis speciális, csak rá jellemző szerkesztési törvényei, sajátosságai, továbbá szemantikai jellemzői és kötöttségei, amelyek belső szerkezeti összefüggéseken és sajátos történeti—társadalmi hagyományokon alapulnak. Ezeket nem mindig sikerülhet puszta, szóról szóra való fordítással egyik nyelvből a másikba átültetni, mert a befogadó nyelvnek esetleg nincsenek is erre mindig az átadó nyelv tartalmazta eszközei. A korai magyar nyelvű egyházi irodalom művelőinek tehát a latin nyelvű alapszövegek nyelvi-stiláris sajátosságait olyan nyelvi alapra kellett helyezniük, amelyet saját anyanyelvük kínált a maga szerkezeti jellemzőivel és szöveghagyományaival, s amely az egyszerű, szó szerinti fordítást nem is tűrte volna el, mert az bizonyos esetekben groteszk eredményekre, érthetetlenségekre is vezethetett volna.

5. Bármennyire magától értetődőnek, természetesnek tűnik is a magyar egyházi nyelv korai időkből származó szövegeinek e fentebb említett kettős alapja, mintája, azt már sokkal nehezebb átlátni, főként pedig konkréten is igazolni, hogy e forrásokból hogyan, milyen jellemző jegyekkel, milyen arányokban, milyen részletjelenségekben történt meg az ötvöződés, tehát hogy mit honnan örökölt vagy vett át az a korai magyar nyelvi szövegszerkesztés, amelynek a mi tárgyalt szövegeink szerencsésen fennmaradt, megtalált hírnökei.

Ami a magyar stílushagyományok felderítési lehetőségeit illeti, azt eleve döntő módon meghatározza az a tény, hogy a HB. és K. előtt összefüggő magyar nyelvű szövegekkel semmiféle tárgyban és műfajban nem rendelkezünk, a latin nyelvű iratok, oklevelek magyar szórványaiból pedig ilyeneket kihámozni a szövegszerkesztési összefüggések hiánya miatt alig-alig lehet. Azok az utak-módok, amelyekkel a kutatók e vonatkozásban próbálkoztak, bár főként a magyar irodalomtörténész Horváth János és a klasszikus filológus Horváth János, továbbá Harmatta János és Mezey László jóvoltából több érdekes és értékes megállapítást is felszínre hoztak, a témakör egzaktabb megközelítését a dolog természeténél fogva nem tudták elérni.

Elvileg jó sikert ígér például az a felfogás, hogy a korai hazai latin szövegeknek azok a sajátosságai, amelyek a Magyarországon kívül keletkezett hasonló korú latin szövegekben nem lelhetők föl, helyi, magyar hagyományokból szívároghattak át a latin szövegszerkesztésbe, ezek tehát eredeti, magyar stílussajátságoknak tekinthetők. Néhány érdekes konkrétummal is szolgál ide vonatkozólag Harmatta (ActaAnt. XXIII, 335—44). Ám ilyeneket mégis viszonylag nem sokat lehet találni (vö. Horváth, ÁrpLatStíl.), s a felfedezettek is különféleképpen értelmezhetők. Például a klasszikus filológus Horváth azon érdekes megállapítása ellenében, hogy a szövegismétlő eljárásmód, nem lévén felfedezhető a nem hazai keletkezésű középkori latin elbeszélő szövegekben, magyar naiv történeti, népmesei hagyományokra mehet vissza, Galgó-

czi György [az irodalomtörténész Horváth] (MNy. L, 238) joggal mutat rá, hogy ilyenekkel tele van viszont a Biblia, amely az egyházi szövegek igen nagy részének közvetlen tartalmi alapját képezi.

Ugyancsak jó eredményekkel látszik kecsegtetni az a legkorábbi magyar szövegemlékek szerkezeti-stiláris sajátosságainak vizsgálatában is alkalmazható módszer, hogy a latin kiindulású, alapszövegű magyar alkotások sajátosságait összevetjük a latin megfelelők adottságaival, s ami egyezik, azt a magyar szövegekben latinból átvettnek, illetőleg latin minták alapján megformáltnak tekintjük, ami viszont nem egyezik, azt korábbi magyar hagyományok továbbvitelének, a magyar egyházi nyelvbe való átöröklésének, beépülésének tartjuk. Ám a kérdés e vonatkozásban sem ilyen egyszerű. Legelsősorban is vissza kell utalnom arra, amit az értelmezési magyarázataimat tartalmazó, előző fejezet bevezetőjeként már jeleztem. Nem teljesen bizonyos még az sem, hogy a magyar szövegalkotók azokból a latin szövegváltozatokból dolgoztak, amelyek számunkra az egybevetéshez rendelkezésre állanak, nem is szólva arról, hogy nem mindegyik magyar szövegünknek ismerjük a közelebbi latin megfelelőjét. Továbbá főként a korai magyar nyelvű egyházi szövegek alkotói távolról sem szó szerint fordítottak, sőt sokszor egészen elszakadtak a latin alapszövegektől, ami a szorosabb szövegegybevetési lehetőségek alól a talajt többé-kevésbé kihúzza.

A legkorábbi magyar szövegemlékek stiláris sajátosságainak a megfelelő latin stiláris vonásokkal való kontrasztív egybevetését nemcsak a rendelkezésre álló alapszövegeket magukat, hanem a latin szövegszerkesztés nagyobb távlatait is tekintve az is nehezíti, hogy a magyarországi egyházi latin írásbeliségnek azok a termékei, amelyek műfajilag legközelebb állnak az első magyar szövegemlékekhez, vagy műfaji szempontból azokkal éppen azonosak, a belső, latin szövegszerkesztési-stiláris problematika szempontjából nem kerültek még külön, tüzetes elemzésre. Ez az, amit Galgóczi György [Horváth János] (MNy. L, 241) a másik Horváth János könyvében (ÁrpLatStíl.) e művel kapcsolatos minden elismerése mellett is hiányol. Harmatta elemzései (ActaAnt. XXIII, 335—44, vö. még uo. 283—4) is inkább a magyar nyelvi szubsztrátum jogi terminológiai részlegeire vonatkoznak. Így a vallásos műfajoknak azokban a részlegeiben, amelyekkel a legkorábbi magyar szövegemlékek is szorosabban érintkeznek, inkább csak a megfelelőkül ismert latin szövegek sajátosságaira vagyunk utalva, a tágabb összefüggésekben rejlő tanulságokat pedig csupán a klasszikus filológus Horváthnak elsősorban a magyarországi latin történeti-elbeszélő műfajait vizsgáló, említett műve segítségével, valamint a középkori „ars dictandi"-k általános előírásai alapján kerekíthetjük a minket most érdeklő műfajok területére.

Abban a módszerbeli eljárásban azonban, amellyel a korai magyar egyházi szövegekben a kontrasztív egybevetés segítségével szét kívánjuk választani a latin alapszövegekből átemelt és a magyar hagyományok alapján továbbvitt stilaritásokat, más problémák is adódnak. Mindazok a magyar szövegsajátságok ugyanis, amelyek az alapul szolgáló latin megfelelőkben is fölfedezhetők, nyilvánvalóan nem mind latin hatás tükröztetői, hanem — legalábbis részben — mint a nyelv esztétikai oldalának

lényegében univerzális kifejezési lehetőségei az irodalmi igényű magyar szövegformálás korábbi, latin hatás előtti idejében is élhettek. Például a legkorábbi magyar nyelvű szövegekben gyakran előforduló alliterációk alkalmazását aligha csupán a magyarra áttett latin szövegekből tanulták el a magyar szövegalkotók, meglehettek ezek a magyar népi, orális irodalmi nyelvben korábban is, mint ahogy bőven föllelhetők a rokon nyelvek népköltészetében is (vö. pl.: Négyesy: EgyPhilK. XLVII, 201; Kardos, KözKult. 23.). — Arra is gondolni kell továbbá, hogy a korai magyar egyházi nyelvben akár olyan szövegszerkesztési-stiláris vonások is kifejlődhettek, amelyeknek a közvetlen forrásai nemcsak latin alapszövegekre, hanem magyar előzményekre sem tekintenek vissza; egyszerűen az új műfajok új igényeit szolgáló szövegalkotási szükségszerűségek, kényszerűségek „ad hoc" termékei is lehetnek.

Még több bizonytalansággal terhes az a módszerbeli közelítés, amely arra alapít, hogy az ősi magyar, irodalmi szintű szövegszerkesztési-stiláris vonásokat egyrészt a magyar népköltészet, másrészt a rokon nyelvek népköltészete őrzi, tehát azok termékeiből lehet kihámozni és a későbbi, már írott emlékekből ismert magyar szövegekkel lehet szembesíteni, azokban fölfedezni őket. Bár e felfogásnak egyes vonatkozásokban lehet általános érdembeli igaza, részletelemzésekben az anakronisztikus következtetéseknek tömegéhez vezethet. Nincs ugyanis elegendő kritérumunk sem arra, hogy a szóbelileg nemzedékről nemzedékre szálló népköltészeti szövegek nyelvi—stiláris jelenségeiben az eredetibb és a később rárakódó elemeket szétválaszthassuk, sem arra, hogy az archaikusnak vélhető vonásokat kronologizálhassuk (l.: Horváth, IrMűvKezd. 6—7; Benkő: MTud. 1975: 726—7). És e tekintetben sem szabad elfeledkezni a stiláris univerzálék létéről, amelyek nemcsak a magyar népköltészeti szövegalkotásban, hanem a középkori egyházi latin szövegalkotásban is egyező jelleggel jelen lehettek, a korai magyar egyházi nyelvi szövegalkotók eljárásmódjainak kétfelől is jelentékeny építő elemeivé válva, minden különösebb tudatos vagy tudattalan ötvöző tevékenység nélkül is.

Mindezen körülmények folytán bizony eléggé nehéz még csak megközelítően biztos véleményt is alkotni arról, hogy a legkorábbról fentmaradt magyar egyházi szövegek — első szövegemlékeink — stiláris sajátosságai honnan kerültek e szövegekbe, milyen forrásokra mennek vissza. Bár a bennük található szövegszerkesztési-stiláris vonások egyszerű, tényszerű megállapítása, „leírása" nyilvánvalóan jóval egzaktabb eredményeket szolgáltathat, történeti stílusvizsgálatban ezzel önmagában semmiképpen sem elégedhetünk meg, s szövegeink e nemű elemzése során a stíluseszközök eredetének kérdését nem kerülhetjük meg. Különösen nem lehet ezt megtenni, amikor szövegeink többségében rendelkezésünkre áll az a latin minta, kiindulás, amellyel a kontrasztív szembesítés önmagától kínálkozik.

A SZÖVEGFELÉPÍTÉS JELLEMZŐI

A SZÖVEGFORMÁLÁS SZINTJE ÉS LATIN ELŐZMÉNYEIHEZ VALÓ VISZONYA

1. A gondolati tartalom és annak formába öntése szempontjából szövegeink közül a HB. és K. a legkerekebb egész. Ha nem tudnók, hogy a megfelelőjéül szolgáló latin alapszöveg jónéhány olyan gondolattal bővebb, amelyet magyar átültetése nem is érint, a magyar szöveg önmagában szinte semmi hiányérzetet nem keltene bennünk. A viszonylag tökéletes gondolati és formai kompozíció, amely a halál megmásíthatatlan tényének szemléltetésével kezdődik, és a mennyország ígéretével fejeződik be, e tekintetben ugyan híven követi a latin eredetit, de az indító és a végső képek közt a magyar szövegalkotónak a latin eredetitől való nagyon jelentékeny eltérései a szöveg tartalmi felépítésén mindvégig uralkodó, a szövegrészek logikai és nyelvi kapcsolatát érző és értő, az önálló magyar szövegszerkesztésben is igen jártas átültető ténykedésére vallanak.

A latin Sermo megmásításának az a vonása, hogy a magyar átültető lényegében kihagyta a Sermóban külön kiemelt vígasztaló részeket, beiktatta viszont a paradicsomi tilalmakat (Gen. 2: 15—7) (vö.: Czebe: EgyPhK. XXXIX, 39; Horváth, IrMűvKezd. 84), továbbá hogy latin eredetijénél többször és kiemeltebben emlegeti a halott bűneit, lehet, nem is ösztönös, hanem tudatos változtatás volt, a magyar szövegalkotó azon törekvése, hogy a vallás elleni vétségek elkerülésére hathatósabban intse a sírbeszéd hallgatóságát. S mivel már a latin eredeti sem egyetlen alkalomra készült, hanem formuláré, beszédminta („Hic faciat ſacerdos ſermonem populo"), s az természetesen a magyar változata is (vö. Négyesy: EgyPhK. XXXIX, 200), e tényből talán nem teljesen alap nélkül vonható le az a következtetés, hogy a magyar hívők a XII. század második felében még fokozottan rászorulhattak az efféle komor figyelmeztetésekre.

Szövegeink közül, műfajánál fogva is, a HB. és K. — elsősorban természetesen annak sírbeszéd-része — állhatott legközelebb az egykori, élő nyelvi szövegformáláshoz. Ez — mint már rámutattam — kevésbé tulajdonítható a szöveg korábbi élőszóbeli kimunkáltságának, hanem inkább élőszóbeli elmondásra készített rendeltetésének. Az élő nyelvi szövegszerkesztéshez való közelsége természetesen nem jelenti sem azt, hogy ne képviselne az egykori közbeszédhez mérten lényegesebben magasabb fokú esztétikai—irodalmi szintet, sem azt, hogy ne viselné magán az írott nyelvi megformálásnak sokrendbeli jellemző jegyeit.

2. A KT. és Sz. általános szövegszerkesztési színvonala két okból is merőben másképp ítélhető meg, mint többi tárgyalt nyelvemlékünké. Egyrészt ugyanis nem tudjuk hozzámérni közelebbi latin alapszöveghez, másrészt töredékessége az egész és a részek viszonyára, a gondolati tartalom kifejtésének menetére, a szerkezet logikájára és formai arányosságára stb. vonatkozó általánosabb következtetések levonására sem

igen ad alkalmat. A fennmaradt szövegrészek, töredékek bizonyos nyelvi-stiláris vonásai alapján, melyeknek részleteiről lesz még szó, az az érzésem, hogy a KT. és Sz.-nak szövege közelebb állhatott latin eredetijéhez, mint akár a HB., akár az ÓMS. szövege. Ha ez így van, csak alátámaszthatja HORVÁTHnak azt az elsősorban műfaji szempontból tett megállapítását, hogy a KT. és Sz. „első képviselője annak a szövegtípusnak, mely a középkorvégi kódexirodalomban otthonos" (IrMűvKezd. 92).

A KT. és Sz. magyar szövegének a latin eredetihez való viszonylagosan hívebb ragaszkodása természetesen nem sokat vonhat le ez emlékünk vagy emlék-családunk magyar szövegalkotási színvonalának értékeiből, melyek inkább az egyes stíluseszközök hatásos, művészi szintű felhasználásában nyilvánulnak meg. Ebből a szempontból általánosságban különösen a KTSz.-nak részben dramatizált előadásmódját tudnám magasra értékelni. A korai magyar vallási próza művészi értékeinek megismerése tekintetében rendkívül nagy kár, hogy ez az emlékünk, illetőleg emlékrészünk ilyen csonkán maradt korunkra; de még ebbéli állapotában is több figyelmet érdemelt volna irodalmi nyelvi—stiláris szempontból is, mint amennyiben eddig részesült. — De ha a KT. és Sz. sem műfaji okokból, sem a latin szövegszerkesztési eljárások hívebb követése folytán nem állhatott oly közel az egykori magyar köznapi élőbeszédhez, mint a HB., egyszer-egyszer, jórészt a dramatizált részekben mégis áttör rajta az esztétikailag igényesebb élőszói elbeszéléssel való rokonsága.

3. Az ÓMS. szövegszerkezetének egésze meglehetősen magas szintű gondolati és formai egységet képez. Az a tény önmagában, hogy a latin Planctus hosszabb magyar átültetésénél, s ennek megfelelően a magyar változatból amannak néhány gondolata hiányzik, nem ok arra, hogy „csonka magyar költemény"-ről beszéljünk (vö. HORVÁTH, IrMűvKezd. 91), hiszen a magyar költő nyilván nem is akarta a latin eredetit szolgai módon áttenni nyelvünkre, s a magyar változat szövege önmagában mondanivaló hiányára alig utal.

Azért mondom, hogy alig, mert — mint általános észrevételeimben már előhoztam — egy-két gondolati törést éppen ki lehetne mutatni a magyar költeményben; de ilyeneknek tulajdonképpen a latin eredeti sincs híján, azonkívül mind a felfokozott érzelmi tartalomhoz, mind a lírai műfajhoz bizonyos gondolati szaggatottság úgyszólván szervesen hozzátartozik. Egy ponton feltűnőbb csupán a törés, tartalmilag és formailag egyaránt: az utolsó előtti versszak elején, a *fugwa* előtti részben. SZABOLCSI BENCE nézete az (Vers és dallam 139), hogy itt zeneileg is kihagyás tehető föl. VARGYAS (A m. vers 99—100) szerint viszont ezt a részt nem kell hiányosnak fölfogni; e véleményének megfelelően az ÓMS. szóban levő szakaszát verstanilag magyarázni is igyekszik. Ám, mint alább még szó lesz róla, más körülmények is arra utalnak, hogy itt bizony szövegkimaradás valóban történt, mely az utolsó előtti versszak első két verssorát érintette. Persze e vétséget aligha kell a kétséget kizáróan magas fokú magyar szöveg-, illetőleg versszerkesztési készséggel rendelkező eredeti magyar szerző terhére írni; sokkal valószínűbb a másolói figyelmetlenségből bekövetkező kihagyás.

A keletkezési korát tekintve formailag nagy tökéletességgel komponált szöveg azonban még ezzel sem veszít szépségéből, s méltó párja, vetélytársa a tartalmilag és formailag művészi Planctusnak. Mint Horváth János méltán mondja a magyar Siralomról: „Oly egységet a hanghordozásban s oly folyamatosságot modulatiói összeszövésében, minőt e költeménynek kivált első öt versszakában találunk, csak valódi ihletettség képes biztosítani." (IrMűvKezd. 91.)

A lényegében önálló magyar irodalmi nyelvi szövegformálásnak a Siralom mindenképpen az egykori legmagasabb szintjét képviseli, különösképpen ha meggondoljuk az anyanyelven való versalkotásban a szerző előtt álló nyilvánvaló nyelvi-stiláris nehézségeket. Mindamellett, a dolog természeténél: az ÓMS. vers jellegénél fogva a szövegszerkesztés egésze tekintetében ez a szövegünk állhat legtávolabb az egykori beszélt nyelvi szinttől. Ilyen szövegépítkezéssel, ilyen szerkezeti részmegoldásokkal, fordulatokkal nyilván nem beszéltek akkor sem; sőt lehet, hogy a gondolati tartalmon kívül ennek a nyelvi formának magának sem volt minden részlete teljesen érthető a magyar közbeszélők, közemberek számára. Ez a nyelvi „elszakadás" azonban a versnek minden időben sajátja volt, szerves velejárója nyelvi-esztétikai értékeinek (vö. Benkő: Nyr. CII, 392—3).

4. A GyS. szerzőjének szövegalkotó tevékenysége a műfaji jelleg miatt is teljesen más elbírálás alá esik, mint akár a HB. és K., akár az ÓMS. szerzőié. A latin megfelelőhöz való nagyobb mértékű ragaszkodása is a műfaji jellegből adódik, s ugyanez az oka annak is, hogy az emlék három szakasza — amely egyébként a „Sermones sacri" kódex három különböző helyén van leírva (lemásolva), különösebb tartalmi-szerkezeti összefüggésben nincs egymással. Ennek ellenére önmagán belül mindhárom szövegegység, de különösen az első két szakasz szerves gondolati egész, s bennük az egyes distinctiók kapcsolatát a szövegformálás más egyező kellékei is biztosítják, melyekről alább még részletesebben is szó lesz. Mindenesetre a magyar szerző önálló szövegformáló készségére, erejére inkább csak ezekből a részjelenségekből tudunk következtetni, mivel erre sem a sajátos műfaji jelleg, sem a latin eredetinek viszonylag hű követése nem ad lehetőséget. A latin megfelelőtől való legfeltűnőbb eltérés egyébként a harmadik magyar szövegszakaszban mutatkozik, azzal, hogy a latin szövegszakasz sorkezdő sorszámneveit egytől hatig nem veszi át a magyar átültető. E tekintetben tulajdonképpen jó szerkesztési-stiláris érzékkel cselekszik, hiszen a magyar változatban is hat soros szöveg a hat distinctio sorszámnévvel jelölését teljesen fölöslegessé teszi.

SZÖVEGTAGOLÁS, SZÖVEGDÍSZÍTÉS

1. Mint ismeretes, annak nincsenek minden esetben eléggé egzaktan megfogható kellékei, hogy a szöveg kisebb gondolati egységekből, mondatokból való felépülése során ezek az egységek hogyan kapcsolódnak egymásba, illetőleg hogyan

különülnek el egymástól. Különösen a mellérendelő mondatkapcsolatokban nehéz annak megállapítása, hogy mely szövegrészek tartoznak azonos mondatba, s melyek különülnek egymástól szerkezetileg viszonylag független mondatbeli egységekké. Ezért az írott szövegek különféle írásjelekkel való ellátása, központozása vizsgálatának a szöveg belső tagolódása, a mondathatárok és tagmondat-határok megállapítása szempontjából igen nagy fontossága van. Mivel a szövegalkotó nyelvérzékének, szubjektív nyelvi tudatának, tagoló-szerkesztő képességének, gondosságának nagyon eltérő szintjei lehetségesek, s az eredeti szövegeken e tekintetben a másolók is többkevesebb változtatást vihettek végbe, abszolút pontos kritériumokkal a mondattagolást illetően természetesen a központozás jelei sem szolgálhatnak. De arra többnyire alkalmasak, hogy legalább a szövegalkotóknak vagy „legrosszabb" esetben a szövegalkotók és a szövegmásolók együttesének grammatikai tudati fejlettségéről, értelmi hátterű szövegformáló készségéről, a szöveg folyamatosságát részeire bontó elképzeléseiről, törekvéseiről bizonyos, konkréten is megfogható képet nyújtsanak. Sajnálatos tény, hogy történeti nyelvtudományunk a szövegtagolás jeleivel éppen funkcionális szempontból nem foglalkozott eddig fontosságának megfelelő súllyal, pedig a központozásnak, valamint a nagybetűnek a használata a szövegnek nem valamiféle formális, külső tartozéka, hanem a szövegalkotók nyelvi szintjének, mondanivalójuk tartalmi és formai összefüggéseit érzékelő képességének elsőrendű fokmérője (l. Benkő: MTud. 1975: 729).

A központozás jeleiből és a nagybetűk használatából levonható szövegtagolás tekintetében legkorábbi nyelvemlékeinkkel kapcsolatban viszonylag szerencsés helyzetben vagyunk. Emlékeink szövegtagolási jelrendszere és e rendszer használatának következetessége természetesen nem mérhető a mai kor különféle előírásokkal szinte agyonszabályozott szintjéhez, illetőleg e szabályozást többé-kevésbé követő, betartó mindennapi gyakorlatához. De az lényegében mindegyik szövegünk központozási rendszerére és ennek alkalmazására áll, hogy a szövegtagolási tudatosságnak, érzéknek és gondosságnak magasabb fokán van, mint a középkori magyar vallásos irodalom későbbi termékeinek, a kódexeknek az átlaga. Az írásbeliség más, a hangtani fejtegetésekben már tárgyalt jelenségeinek (pl. a mássalhangzók időtartam-jelölésének, az elválasztásnak stb.) emlékeinkbeli fejlett színvonalával összhangban ez a körülmény is világosan jelzi, hogy a XII—XIII. század magyar egyházi nyelvében az írásbeli szövegszerkesztés szintje milyen magasra emelkedett.

Vizsgált emlékeink közül legegyszerűbb a HB. és K. szövegtagolása, mivel egyetlen kifejezetten interpunkciós jele a pont. Ez a látszatra kezdetlegességnek is feltűnhető egyszerűség azonban rendkívül tudatos eljárásmódot takar: a HB. és K. szövegtagolása fejlettségében mindegyik emlékünkhöz képest a legmagasabb szintű. Tagolási rendszerébe ugyanis a piros nagybetűs megoldás is szervesen beletartozik, s a nagybetű és a pont kombinációja együtt a két alapvető szövegtagolási igényt, a mondatok és a tagmondatok szétválasztását tökéletesen lehetővé teszi, úgy, hogy a pont és az utána következő nagybetű a mondatokat, a pont és az utána következő kisbetű viszont a tagmondatokat különíti el (l. Pásztó: MNy. LXII, 188—94). A

szövegtagolás magas színvonalát ez a rendszer természetesen nem csupán a maga egyszerűségével és világos funkcionális elkülönülésével szolgálja, hanem azzal is, hogy a szövegíró (másoló) e jeleket igen nagy következetességgel, a grammatikai tudatnak feltűnően kiérlelt fokán használja, szinte meghökkentően kevéssé térve el a mai magyar mondattagolási felfogástól. Ennek köszönhető, hogy az egyébként éppen mellérendelésekkel erősen zsúfolt szöveget az értelmezés szempontjából igen könnyű tagolni, s az eredeti szövegtagolási jelek funkcionális értékének megtartása, követése szinte semmi zavart nem okoz, sőt nagy mértékben segítő tényező.

Még kell azonban jegyezni, hogy a HB. és K.-nek az interpunkciós rendszere mind a pont—nagybetű, mind a pont—kisbetű kombinációt tekintve a latin Sermo és Monitio szövegtagolási rendszerének a viszonylag hű mása. De hogy a magyar szövegszerző a latin előzmény megoldásait ilyen fokú grammatikai tudatossággal, tökéllyel tudta alkalmazni a latinhoz képest legtöbbnyire erősen megváltoztatott magyar szövegben, az a latin minta követésével együtt is kitűnő teljesítmény, a magyar szöveg saját értelmi, szerkezeti tulajdonságai kifogástalan értékelésének tanúsága. Ilyen grammatikai alapvetésű szövegtagolási eljárásmódot szinte az egész középkori magyar írásbeliségben hiába keresünk.

A KT. és Sz.-nak központozása a jelek számát és az egyes jelekhez fűződő funkciókat tekintve jóval bonyolultabb a HB. és K.-énél, ám ez a bonyolultság ugyanakkor a szövegtagolás világosságát nem emeli az előbbivel azonos szintre, még ha önmagában súlyosabb nehézséget nem is okoz. A problémák forrása itt sokrendbeli. Legelsősorban is a Szalagok fölszabdalása miatt lehetetlenné teszi a tagolásban való eligazodást, a benne meglevő, le nem vágott jelek használati értékének és alkalmazási következetességének pontosabb megállapítását. Ezért itt olvasatomban és értelmezéseimben is elég sok a bizonytalanság. Továbbá különösen a Szalagokban egyes jelek formális képe nem is mindig eléggé világosan kivehető; például a kettőspontnak és a fordított pontosvessző-féle jelnek az elkülönítése többször is nehézségbe ütközik, sőt a fordított pontosvessző-féleség sem mindig azonos formátumú (az ÓmOlv. például bizonyos eseteit szövegközlésében kérdőjellel adja vissza, mivel a jel felső része kacskaringós rajzolatú). Legalább három interpunctiós jel mégis eléggé jól elkülöníthető: a pont, a ritkább kettőspont és az igen gyakori fordított pontosvessző-féle jel, s ehhez a szöveg egyes részeiben még nagybetűs szókezdést is hozzá lehet számítani. E jelek grammatikailag tagoló funkciójának elkülönülése, tehát mondat-, tagmondat- vagy szószerkezet-határ jelölése azonban nem annyira világos, mint a HB. és K.-ben. Az mindenesetre teljesen bizonyos, hogy ritmikai egységek elkülönítésére is szolgálnak (a pontok efféle szerepére l. pl. Vargyas, A m. vers 101), bár ez a funkciójuk sem hat föltétlenül ellentétesen grammatikai tagoló szerepükkel, mivel a szólamhatárok legnagyobb része legalább tagmondat vagy szószerkezet-határ is egyúttal.

A jeleknek sokszor közelebbről meghatározhatatlan grammatikai tagoló funkciókban, illetőleg a különböző jeleknek esetenként feltehetően azonos, az egyező jeleknek pedig különböző grammatikai tagoló funkciókban való használata ellenére is azt mondhatjuk, hogy ahol a KT.-nek és a KTSz.-nak szövegében valamelyik típusú jel

ki van téve, ott általában — csekély kivétellel (pl. KT.: *fugua'. rohtonc — levt. wala*) — valamiféle írásjelet mai grammatikai felfogásunk alapján is tennénk, s ez a tény a szövegalkotói tudatosságnak, a tagolással is szolgált szövegmegértési szándéknak akkor is világos jele, ha a ritmikai egységek elkülönítési törekvésével esik egybe. A szövegtagolás szempontjából mindenképpen az a legfontosabb, hogy a többféle tagoló jel közül valamelyik a mai grammatikai felfogás szerint is külön mondatnak minősülhető gondolati-szövegbeli egységek végén eléggé rendszeresen ott van; jel ki nem tétele inkább a tagmondatok határainál észlelhető némelykor.

Az ÓMS. központozási rendszere egészében kiválónak minősíthető; úgy látszik, az egyéb dolgokban meglehetősen hanyag, figyelmetlen másoló (l. előbb) e tekintetben viszonylag keveset ronthatott a szövegen. A nagybetű, a pont, egy-két vízszintes rajzolatú vonalacska, kevés vessző és egy sokkal gyakrabban használt hosszabb, ferdén rajzolt tagoló vonal együttese biztosítja a szövegrészek megkülönböztetését. Legfontosabb és egyúttal a legkövetkezetesebb alkalmazása a HB. és K.-hez hasonlóan a végző pont (némelykor a felsorolt jelek valamelyike) és a kezdő nagybetű együttesének van: itt ez versszakkezdést és egyúttal szintén teljes mondategység-kezdést jelöl. A kisbetű követte pont, valamint a vessző és a hosszabb tagoló vonal funkciója egymás között itt sem különül el eléggé világosan, az azonban jól megállapítható, hogy ezek a verssorok, illetőleg az ütemek határait vannak hivatva jelölni, meglehetősen jól követve a vers ritmikáját. Bármelyik jelnek olyan alkalmazását, amely mai grammatikai felfogásunk alapján valamilyen írásjelet ne kívánna meg, alig találunk (pl. *ne leg, kegulm*, alig-alig látszó tagoló jellel); legföljebb néhányszor, főként a vers első felében elmarad e tagoló jelek valamelyikének kitétele (másolói vétség?).

Fontos megjegyezni, hogy a latin Planctus szövegtagolását a Siralom szerzője kevésbé követi, sem a szakaszoló jelek rendszerében, sem azok funkciójában. Külön érdekesség, hogy a latin alapszöveg mindkét ismert változatában minden verssor nagybetűvel kezdődik, de a Siralom szerzője ezt sem veszi át, s egy-két kivételt nem tekintve csak versszakok (= teljes mondatok) kezdetén ír nagybetűt. Ezt a másoló is követi, annak ellenére, hogy szövegét félhasábos rögzítéssel nem a versszakok és verssorok szerint tagolva, hanem folyamatosan, ömlesztve írta le. A szövegben mindössze két olyan nagybetűs jelölés van, amely nem verszak, illetőleg mondatkezdő, de még ezek is ritmikai szakaszt, illetőleg tagmondatot vezetnek be (*Scegenul ...; Fyom ...*).

Az ÓMS. szövegtagolása egyrészt jól jelzi a magyar versszerzőnek a latin eredetitől való nagymértékű függetlenülését, másrészt erről az oldalról is bizonyítja kiváló nyelvi és ritmikai-zenei érzékét. De e szövegtagolási rendszer elemzése a vers egésze szempontjából még egy nagyon lényeges dolgot segít megvilágítani. Mégpedig azt, hogy az utolsó előtti versszak első két sora — nyilván a másoló figyelmetlenségéből — csakugyan lemaradhatott, legföljebb a második sor utolsó szava kerülhetett be a szövegbe. Ezt a kimaradást egyéb, már tárgyalt meggondolások alapján mások is gyanították, a központozási problematika e tekintetben fontos vallomását azonban

— éppen e kérdések elhanyagolt vizsgálati szintje miatt — senki sem vette eddig figyelembe. Arról van ugyanis szó, hogy ez a versszak a költemény fennmaradt másolati szövegében a kis kezdőbetűs *fugwa*-val indul, ami az ÓMS. szövegtagolási rendszerében teljesen szabálytalan, példa nélküli, hiszen — mint utaltam rá — minden versszak (és egyúttal mondat) nagy kezdőbetűs indítású. A kis kezdőbetűs megoldás tehát igen nagy valószínűséggel vall arra, hogy a *fugwa*-val kezdődő rész nem versszakkezdet, hanem csupán folytatása egy elmaradt szövegegységnek: a versszak első felének. Sőt a megmaradt rész tagoló jeleinek elhelyezése még talán annak feltevésére is ad némi jogot, hogy a *fugwa* nem a versszak harmadik sorának indító szava, hanem a második sor utolsó üteme. Ez a lehetőség a versszak ritmikai szerkezetével sem ellenkezne. De ez már részletkérdés, a lényeges a szövegkimaradásnak erről az oldalról való nagyfokú valószínűsíthetősége.

Kielégítő színvonalúnak mondható a GyS. szövegtagoló eljárásmódja is. A nagy kezdőbetűk használatában annyiban következetes, hogy csak sorkezdő s egyúttal mondat-, illetőleg tagmondat-kezdő helyzetben alkalmazza őket, de nem következetes annyiban, hogy vannak a szövegben kisbetűs sorkezdetek is (a latin szövegmegfelelőkben ez csupán egy esetben fordul elő). A sorvégeket, illetőleg mondat- vagy tagmondat-végeket legtöbbnyire pont, némelykor vízszintes vonásocska zárja le; egyes sorvégeken ugyan ezek a jelek elmaradnak, ami azonban funkcionálisan nem zavaró, mert a külön írt sorok voltaképpen a meglevő lezáró jeleket is fölöslegessé teszik. A szövegnek azokon a helyein viszont, ahol mai nyelvérzékünk sem kívánna semmiféle interpunkciós jelet, a GyS.-ban sem találunk soha ilyesmit.

2. Vizsgált emlékeink szövegtagolásának ez az eléggé nagyfokú rendszeressége hozzásegít bennünket a szövegalkotók mondattagoló felfogásának és eljárásmódjának megismeréséhez, és ezzel kapcsolatban a szövegek néhány igen lényeges szerkezeti-stiláris jegyének érzékeléséhez is. Ezen a téren a szövegnek többféle, de általában mindegyikükben egyező vonásaira figyelhetünk föl.

Az egyik ilyen sajátság a túlságosan hosszú, bonyolult szerkesztésű mondatok kerülése. Ez két szempontból is figyelemreméltó. Egyfelől a gyakran hosszú, körmondatokat sem nélkülöző középkori latin szövegszerkesztés ellenében egy ettől bizonyos mértékben eltérő szövegalkotó stílus megnyilvánulása. A latin alapszövegénél rövidebb, összefogottabb, egyszerűbb szerkezetű mondatalkotásra való törekvés jól érzékelhető mindenekelőtt a HB. és latin megfelelője ily szempontú egybevetésében. De kitűnik az ÓMS. mondatalkotásából is, annak ellenére, hogy az egy versszak = egy modat elve — a tartalmi összefüggésekből és a rendszeres szövegtagolási eljárásokból kitetszően — mind a Planctus, mind a Siralom sajátja. Míg ugyanis a Planctusban több hosszabb versszak és ennek megfelelően hosszabb, bonyolultabb terjedelmű mondat található, a Siralom versszakai és így mondategységei is általában rövidebbek, és még összetett voltuk ellenére is legtöbbnyire igen egyszerű, világos felépítésűek. Nincs nyom hosszabb, szövevényesebb mondategységre a KT. és Sz.-nak szövegében sem, a GyS. pedig a distinctiós megoldás következtében már eleve egyszerű szövegegységekre

tagolódik. Ilyenformán vizsgált szövegeinkben mindössze egy olyan mondat található: a HBK. körmondata, amely szerkezeti bonyolultságával kirí emlékeink mondatstruktúráiból, még a nem kevés összetett mondat közül is. Ennek a kivételnek az oka azonban jól ismert: a latin Monitio egyetlen körmondatba foglalt szövegének liturgikusan kötelező hű áttételéből ered (l. előbb is). De még itt is nagyon jellemző, hogy amit a Könyörgéshez a magyar szövegszerző sajátmaga tett hozzá *(Ef tiv bennetuc.)*, azt már a HB. és K. szövegtagolási szabályai alapján biztosan állíthatóan külön mondatba foglalta.

Legkorábbi szövegemlékeink mondatszerkezeteinek viszonylagos rövidsége és egyszerűsége azonban nemcsak az egykori — és az emlékeink ismert alapszövegeiben is meglevő — latin szövegszerkesztésnek általában hosszabb és bonyolultabb mondataival egybevetve állapítható meg. Ugyanez a sajátosság érzékelhető akkor is, ha vizsgált emlékeinket a későbbi magyar egyházi szövegek, a kódexek mondategységeivel hasonlítjuk össze. Az e viszonylatban megmutatkozó ellentét természetesen nem véletlen, hanem annak az ismert ténynek a következménye, hogy az egyre jobban a szó szerinti fordításra átálló, a latin szövegszerkesztést mindinkább hűen követő magyar nyelvű írásbeliség az idő haladtával fokozatosan a latin mondatalkotáshoz igazította a magáét is. Ez a változás, amely már vizsgálati körünkön kívül esik, stiláris szempontból természetesen nem mindenben mondható szerencsésnek.

Mindezen körülményeket mérlegelve talán nem túlságosan nagy merészség arra gondolni, hogy legkorábbi szövegemlékeink mondatstruktúrái felelnek meg jobban az eredeti, „magyaros" mondatalkotási szokásoknak. Úgy látszik, hogy ahogyan a korai magyar írásbeliség a nyelviség több más vonatkozásában sem esett még úgy áldozatul a latinizálási törekvéseknek, mint ahogyan azt a további fejlődés meghozta, a mondatalkotás terén is jobban tudta még ekkor tartani a maga karakterét, mint a későbbi időkben. E kérdés megítélésében azonban mégis óvatosaknak kell lennünk, mert a bonyolultabb magyar mondatszerkesztési formák felé haladásnak nem csupán a latin nyelviségnek és ezt tükröztető írásbeliségnek a hatása lehetett az egyetlen előidéző tényezője, hanem a gondolkodás fejlődésével a mondanivaló kibomlása maga is ez irányban hathatott.

3. Ha a rövidebb, egyszerűbb mondatfelépítésben szövegeink legtöbbnyire nem is követik az egykori latin szövegszerkesztési szokásokat, a mondatok tagolásában, belső elrendezettségük arányosságában sok fontos sajátosságot átvesznek onnan vagy onnan is.

A középkori latin szövegszerkesztési stílus egyik jellemző jegye az egymással szorosabban érintkező szövegrészekben a viszonylag egyenlő hosszúságú mondatok alkotása, ezen belül a mondattagok méretbeli, gyakran szinte szótagszámra is kimérhető arányossága volt. Ezzel szorosan kapcsolódó további latin sajátosság az a gondolati és nyelvi szerkezeti parallelizmus, hogy az egymást követő, arányosított mondatok és tagmondatok kapcsoló vagy ellentétes tartalmukkal illeszkednek egybe. (L. Horváth, ÁrpLatStíl. 38—41, 52 stb.) Ez a szövegalkotó eljárásmód mindegyik

magyar nyelvű emlékünkben is felfedezhető. Legfeltűnőbb a HB.-ben ennek a latin alapszövegtől erősen elszakadt és egyúttal a magyar élőbeszédhez viszonylag közel álló volta miatt. A formai arányosság az egész beszédszövegen végigvonul, és még a teljes mondategységen belüli tagmondatokban is gyakran érvényesül. Nyilván több a véletlennél, hogy olyan egész mondatok, mint az *Engede* . . ., az *Eſ oʒ gimilſnec* . . ., a *Hug eſ tiv* . . . stb. kezdetűek, még szótagszámra is teljesen vagy majdnem teljesen egyező tagmondatokat tartalmaznak. A rövid kérdés-felelet is teljesen azonos felépítésű: *Kic oʒvc. miv vogmuc.* (mint a hangtani kérdések tárgyalásában láttuk, itt a *miv* egyszótagú). — Ugyanez a jelenség tapasztalható a KT. és Sz.-ban. A Töredéknek szinte mindegyik tagmondata terjedelmére nézve igen szépen arányosítva és mondanivalójára nézve parallelizálva van. Se szeri, se száma az ilyeneknek a Szalagok épebben maradt részeiben sem. Különösen figyelemre méltók azok a tagmondatok, amelyek az *vr iſten u[g] ſcola* . . .; az *Ihul uagun* . . .; a *tamag Gabr[iel]* . . .; a *[te]nguruknec* . . .; a *ſ[c]ent bulch aſſcu[n]noc* . . . kezdetű mondategészekben helyezkednek el. — Az ÓMS. és a GyS. efféle, igen következetesen végigvitt szövegszerkesztését nem is szükséges részletezni, hiszen itt a versszerkezet, illetőleg a distinctio-egymásutániság mindezt magától kínálja föl, illetőleg kívánja meg. Arra azonban mégis utalni kell, hogy a magyar versszakok, illetőleg distinctio-nyalábok mondategészei még a latin alapszöveghez mérten is feltűnő arányossággal vannak megszerkesztve, s amint már jeleztem, általában a latinnál rövidebben formálva.

4. A szövegszakaszoknak a mindegyik emlékünkben tapasztalható kimértsége és parallelizmusa nem önmagában és önmagáért való jelenség, hanem a legszorosabb összefüggésben van a szövegekben megnyilvánuló ritmikával. Ez a ritmika nemcsak a kétségkívül vers, mégpedig nem is akármilyen színvonalú vers ÓMS.-ban érhető tetten, hanem a próza és a vers határán mozgó KT. és Sz.-ban és a GyS.-ban, sőt a kimondottan prózai műfajú HB. és K.-ben is. Sőt Szabolcsi szerint „a Halotti Beszéd egész felépítése oly erősen ritmikus jellegű, hogy nem mondottunk róla sokat, ha teljes egészében a vers (persze a rím-nélküli vers) határán járó ritmikus prózának nevezzük" (Vers és dallam 14). Szabolcsi (i. m. 21—32) a HB. és K. szövegében bizonyos ritmikus típusokat és ezek szakaszos ismétlődését figyeli meg. Legalábbis egyes részeiben igen szép ritmika bontakozik ki a KT. és Sz. szövegéből. Elegendő e tekintetben a Töredék végső, *Eʒ oʒ ýſten* . . . kezdetű mondatára utalni, melynek eredetibb, az utólagos betoldások nélküli változatában a kétütemű, 4—4, 4—3, 4—4, 4—3 szótagú „sorok" tökéletes vers-benyomást keltve bontakoznak ki. De joggal figyelhetünk föl a Szalagoknak *qui [e]n cuetſegum* . . . kezdetű, egészen az . . . *agbe[le]vl aradatia* részig terjedő viszonylag hosszú szakaszára is, melynek ritmikus felépítése, bár az előbb említettnél más ütemekkel, kiválóan érvényesül. Az ÓMS. ritmikai problematikájára l. pl.: Horváth, A középkori m. vers ritmusa 131—9; Sabolcsi, Vers és dallam 33—49; Vargyas, A m. vers 92—100. Megállapításaik részlet-ellentéteit mellőzve azzal az együttesen vallott felfogásukkal teljes mértékben egyetérthetünk, hogy ez az emlékünk a középkori magyar nyelvi ritmika csúcsain áll. A GyS. distinctio-sorai is mindvégig

ritmikus lejtésűek, általában kétütemű szakaszokkal véghezvitt felépítésben; ritmikájuk hasonló ahhoz, amit latin megfelelőikben tapasztalhatunk, de a konkrét sormegfelelésekben legtöbbnyire mégsem egyezik vele teljesen. Ritmikája és rímei ellenére a GyS.-at Horváth korábban csak vers-látszatú prózának minősítette, utóbb azonban (Galgóczi György: MNy. L, 241) már inkább hajlik arra, hogy latin eredetijével együtt versnek tekintse.

Emlékeink ritmikájában jól megfigyelhető a három- és négyütemű szólamokra való törekvés. Sőt a szövegszerzőknek még azon igyekezete is világosan kirajzolódik, hogy különösen a gondolati egységek: a mondategészek és a tagmondatok befejező, lezáró szólamaiban ez lehetőleg egyetlen, három- vagy négyszótagos szóalakokkal történjék. De ha ez a megoldás grammatikailag nem megy, akkor is többnyire az 1 + 2, 2 + 2, esetleg 3 + 2 szótagszámú szóegységek alkotják az ütemeket, főként pedig a záró ütemeket. Egyszótagos szónak mondatot vagy tagmondatot bevégző helyzetére alig-alig akad szövegeinkben példa (l. mégis: HB.: *halalnec halaláál holʒ;* HBK.: *ileʒie wt.* A három- és négyszótagos szóalakok mondat- és tagmondatzáró szerepére viszont rengeteg példát találhatunk mindegyik szövegünkben, ezek teszik ki a záró ütemek többségét. A HB. és K.-ben, valamint az ÓMS.-ban inkább a három szótagúak az uralkodók: HB.: *adamut, haʒóá, elnie, nemenec* stb.; HBK.: *tumetíve, helheʒie, bennetuc;* ÓMS.: *epedek, kyniuhhad, werethul, halallal, ullyetuk* stb.; a KTSz.-ban, valamint a GyS.-ban a három szótagos mondat- vagy tagmondat-végződések mellett különösen gyakoriak a négyszótagosak: KTSz.: *ſcobodſagut, [vi]ſelheſſe, lacadalma, tamadatia, aradatia, [ne]ueſteſſel, minleſſed* [ɔ: *miuleſſed*], *latotuben* stb.; GyS.: *keguſſege, vrukſege, egeſſege, arulatia, vadulatia* stb. Az 1 + 2, 2 + 2, 3 + 2 szótagú szólamvégekre csupán a HB.-ből álljon itt néhány példa: *mic vogmuc, w bunet; iarov vogmuc, iovben reʒet; halalut evec, uromchuʒ charmul;* stb.

Ismeretes, hogy a ritmikának mindezek a szabályszerűségei a középkori latin szövegszerkesztésnek nagyon sűrűn, az ars dictandik szerint jórészt előírásszerűen alkalmazott elemei (l. Horváth, ÁrpLatStíl. 56—63). Az nem is lehet kétséges, hogy a magyar szövegeknek e sajátosságai nem függetlenek a latin szövegalkotás ilyen típusú eszközeitől. Különösen az ÓMS. és a GyS. esetében tehető ez föl igen nagy valószínűséggel. A HB. és K., valamint a KT. és Sz. efféle jelenségei sem igen lehetnek ugyan mentesek a latin hatástól, e két emlékünknek azonban a prózai vagy prózaszerű jellege, valamint keletkezésük ideje bizonyos problémákat mégis fölvetnek ide vonatkozóan.

Abba a vitába, hogy a KT. és Sz. vers-e vagy próza, nem kívánok belebocsátkozni (vö. erre pl.: Kalmár—Négyesy: NyK. XXV, 351—5; Szilády: AkÉrt. VI, 561—80; Köveskuty: Nyr. XXXVII, 456—8; Horváth, A középkori m. vers ritmusa 140—1, IrMűvKezd. 12; Horváth Cyrill: MNy. XXX, 135—50; Galgóczi György [Horváth János]: MNy. L, 241; Vargyas, A m. vers 100—2). Egyébként is úgy hiszem, amióta a klasszikus filológus Horváth János (ÁrpLatStíl. 42, 68 stb.) alapos elemzésekkel alátámasztva rámutatott arra, hogy a középkori latin stílusirányzatokban a vers és a próza nem vált élesen szét egymástól, gyakran stíluseszközei is azonosak voltak, s

váltakozó, keverék alkalmazásuk (prosimetrum) is erős divatban volt, talán nincs is különösebb okunk olyan döntések erőszakolására, hogy a latint annyi mindenben követő korai magyar szövegeknek e szempontból kétes, vegyes jellegét ilyen vagy olyan formai műfajba soroljuk. Ennek ellenére az mégsem lehet kétes, hogy például a HB. és K. a maga ritmikájával együtt is alapvetően mégis csak prózai szöveg, s a KT. és Sz.-ról sem lehet mereven azt állítani, hogy prózának nem minősíthető. Ha viszont e két emlékünket a ritmikus próza műfajába akarnók sorolni, s ezt nem is jogtalanul tesszük, akkor latin szövegszerkesztési—stiláris alapjukhoz való viszonyuk érdekes megvilágításba kerülhet.

Horváth (ÁrpLatStíl. 50, 53, 393—4 stb.) kimutatta, hogy a középkori európai latinságban is, a magyarországiban is a XIII. század elejéig a rímes próza volt érvényben, a ritmikus próza csak ekkor kezdte fölváltani amazt, s a XIII. század közepétől már jórészt ki is szorította rímes, ritmikátlan változatát. A biztosan XII. századi keletkezésű HB. és K.-nek, valamint a legkésőbb XIII. század elejéről való KT. és Sz.-nak az akkori latin szövegszerkesztés szabályait mintául vevő megalkotása ebbe a kronológiába nem nagyon fér bele. E tekintetben érdekes megerősítő tény, hogy a HB. és K. latin alapszövegében is jóval kevésbé érvényesülnek a ritmikus szövegszerkesztés vonásai, mint a magyar átültetésben.

A kérdést megoldó, fennmaradó magyarázati lehetőségek többrétűek. Vagy e szövegeknek a dallam volt elsősorban ritmikusságuk kiindulási alapja, s a latin prózai szövegminták kevésbé számítottak; Szabolcsi szerint például „a Pray-kódex latin szövegei tartalmi anyagot biztosan adhattak a magyar írónak, formai, művészi, »muzikális« indítékot semmiképp" (Vers és dallam 24). Vagy a latin szövegszerkesztési—stiláris mintákban nem is a közvetlenebbül megfelelő latin prózai szövegek, hanem a ritmikát természetesen már korábban is ismerő és alkalmazó latin verses szövegek voltak a magyar szövegalkotók stiláris eszményei, bizonyos összefüggésben azzal is, hogy elsősorban a KT. és Sz. a verses szövegjellegnek több sajátos vonását is mutatja (melyek vers jellegének vallóit is ösztönözték). Vagy a ritmika alkalmazása tekintetében nem is föltétlenül latin minták alapján formálták szövegeiket a magyar szerzők, hanem a latintól független, ősibb magyar stílushagyományokban is adva lehettek a szövegritmikának a latinhoz stiláris univerzálék alapján is hasonló megoldásai. A kérdést eldönteni aligha lehet, sőt az sem kizárt, hogy mindegyik tényező szerepet kapott a magyar ritmikus próza e korai jelentkezésének keletkezésében. Én mindenesetre hajlamos volnék annak a Vargyas és Mezey felvetette álláspontnak az elfogadására, hogy itt a ritmikus próza olyan korai magyar kísérleteiről van szó, amelyeknek kiindulási alapja elsősorban a nemzeti, szabadütemű versforma volt, legközelebbi mintául, alapul szolgálva a magasabb stílusigényű szöveg „díszítésére", s amelyekben a magyar szerzők saját, magyar ritmusérzéke nyilvánult meg elsősorban. Ennek reminiszcenciáit természetesen az ÓMS. és a GyS. ritmikájában is feltehetjük, de itt a latin előzmények ritmikai mintái és a későbbi időbeliség a közvetlenebb latin hatást is mindenképpen erősen érvényesülőnek jelzik.

A legkorábbi magyar szövegeknek erősen ritmikára épülő formálásmódja természetesen nem öncélú nyelvi tényező volt, hanem a vallásos tartalom magasabbrendűségét kifejezni akaró, áhítatos érzelmeket keltő, gyönyörködtető stíluseszköz. E tekintetben újólag emlékeztetni kell arra, hogy e szövegeket hangos elmondásra, felolvasásra vagy „kívülről" való recitálásra, sőt részben vagy egészben éneklésre is szánták. Itt, az élőszóban pedig az írás szintjén még csupán „holt" betűsorok között megbújó szövegritmika valóban a stílus emelését, élénkítését elsőrendűen célzó és megvalósító tényezővé válik. Ez az alapja annak, hogy a ritmikát a magasabb szintű, irodalmi igényességű élőszóbeli szövegformálás univerzális stíluseszközének is tekinthetjük.

5. Vizsgált szövegeink formálásának esztétikai célzatú, szerepű stíluseszközei között a rímelés az, amelyik a legszorosabban összefonódik mind az arányos, parallelisztikus mondatfelépítésnek, mind a ritmikának a kérdéskörével, és a hangos szövegfelmondás szépítő, élénkítő hatásának úgyszintén nagyon fontos eleme. Annak a vitatható kérdésnek az eldöntésére, hogy a szövegeinkbe nyilván jórészt szerzői tudatosságból bekerült rímek pusztán a középkori latin versben és prózában egyaránt annyira divatos rímelésnek (vö. pl. Horváth, ÁrpLatStíl. 48, 52 stb.) a hatását tükröztetik, vagy magyar, irodalmi szintű, szóbeli szöveghagyományokra is támaszkodhatnak, első szövegemlékeink anyaga önmagában még a ritmikai kérdéseknél is kevesebb támpontot ad, s e téma taglalása különben is itt nem tárgyalható verstani problémákhoz vezetne. Szövegeink rímeinek jellegére mégis érdemes néhány, inkább ténymegállapító megjegyzést tennünk; az egykori magyar rímérzék, rímfelfogás ugyanis még hangtörténeti szempontból sem érdektelen jelenségekre utal, s — mint már korábbi részletekben volt szó róla — némelykor vitás nyelvi kérdések eldöntéséhez is segítséget adhat.

Az egykori latin és magyar szövegszerkesztésben a ritmikával összekapcsolódott gondolati és nyelvi parallelizmus, az egymást követő mondatok, tagmondatok, szószerkezetek azonos felépítése, különösen pedig a záró szakaszok formai összeilleszkedésére való törekvés szükségszerűen vezet el a szövegszerkezeti egységek, szakaszok grammatikai azonosságára és ebből fakadó hangzásbeli összecsengésére (l. pl.: Horváth, ÁrpLatStíl. 52; Vargyas, A m. vers 198; stb.). A grammatikai—morfematikai szakaszvég-egyezések azonban fonetikai párhuzamosságokkal, hasonlóságokkal is jártak, sőt az egymást követő szövegszakaszok végeinek puszta hangzásbeli egybecsiszolása a szövegszerkesztők tudatos törekvésévé vált. Ennek ellenére vizsgált szövegeink rímeiben nem szabad csupán fonetikai törvényszerűségeket keresnünk, illetőleg e kérdést csupán a mai rímtudat fonetikai szemszögéből megítélnünk.

Vizsgált szövegeink közül kimondottan vers — mint láttuk — csupán az ÓMS., de vershez közel álló ritmikus és jobbára rímes próza a KT. és Sz., valamint a GyS. is. Mivel mind az egykori latin, mind a magyar szövegszerkesztés verses és ritmikus prózai válfajában ugyanazok a szempontok érvényesültek az egymást követő szövegszakaszok végeinek egybeillesztésére, a KT. és Sz., az ÓMS. és a GyS.

rímkérdése lényegében együtt tárgyalható. A HB. és K.-t e tekintetben kiiktathatjuk, mivel egészében nem rímes próza, bár nem lehetetlen, hogy bizonyos kezdetlegesebb rímelési törekvés e szöveg szerzőjének is tulajdonítható, szövegszerkesztési parallelizmusaival összefüggésben. Szabolcsi (Vers és dallam 31—2) például föltehetőnek tartja, hogy olyan szólamvégi összecsengések, mint HB.: *muga nec — foianec, ildetuitvl — kinʒotviatwl;* HBK.: *ſʒentíí — unuttei*, lényegében rímekül is felfoghatók. E bizonytalan megnyilvánulásoknál azonban nem érdemes időzni, amikor a többi emlék gazdag rímanyaga előttünk áll.

Emlékeink rímpárjainak, némelykor rímcsoportjainak legalábbis mai fonetikai tudatunk szempontjából legfeltűnőbb sajátossága a palatalis-velaris párhuzamban nyilvánul meg. Tény, hogy mindegyik rímes szövegünkben nagyon sok a tiszta palatalis, illetőleg tiszta velaris rímegybecsengés: KTSz.: *lacadalma — tamadatia — aradatia; aniahuʒ — aſun[a]huʒ; weged — turied;* stb.; — ÓMS.: *ſepedyk — epedek; urodū — ſyodum; arad — farad; uilaga — uiraga;* stb.; — GyS.: *kegueſſege — vrukſege — egeſſege — beuſege — [elegſege]; arulatia — vadulatia — fugadatia — artotionſaga — quina — la[tatia];* stb. Aligha valószínű, hogy mindezekben és még számos fel nem sorolt példában teljesen esetlegesen a szövegnek csupán tartalmi, illetőleg szóhasználati jellegéből következően esett egybe a palatalis vagy velaris hangrend; például a GyS. distinctio-szakaszainak ötös, hatos sorvégződéseiben ez semmiképpen sem lehet puszta véletlen. A szövegszerzők magyar fonetikai érzékének nagyonis tudatos megnyilvánulásaival, a fennhangú elmondásra szánt szöveg minél szebbé, csengőbbé tételére irányuló szándékával kell itt számolnunk.

Mindennek ellenére, ahol a szöveg tartalmi érdekei úgy kívánták, a hangrend szempontjából vegyes, palatalis és velaris szóalakokat összeillesztő rímekkel is eléggé gyakran találkozunk: Legfeltűnőbb ez az ÓMS.-nak egyébként igen kitűnő rímelésében: *vylagumtul — fyodumtul — urumētuul; thekunched — kyniuhhad; kynʒathul — werethul;* sőt — mint láttuk — könnyen lehetséges, hogy ide tartozik a *kyul — hyul* is. További példák a többi emlékből: KT.: *ſciulheſſen — maradhaſſun — leẏeſſen;* — KTSz.: *[vi]ſelheſſe — mulhaſ[ſa] — turhe[ſſe] — lel[he]ſſe; leanh[uʒ] — ieguſe-[h]v[ʒ]; tekunte — lata — ſcola; ſ[c]ilut — mutut; tudum — eſmerum;* — GyS.: *ielenetuiben — tonoſagaban — kepeben — kepeben.* Ezek a megoldások az egykori magyar rímtudatba legalábbis belefértek, s nem lehettek pusztán egyéni megoldások, hiszen mindegyik emlékünkben feltűnnek.

Az említett rímpároknak — mind a palato-velaris szempontból egyezőknek, mind a nem egyezőknek — van még egy másik, eléggé általánosan egyező tulajdonsága is, amely magyar hangtörténeti szempontból, illetőleg az ómagyar hangjelölésnek és benne legkorábbi szövegeink olvasatának szempontjából alapvető fontosságú. Ez a rímelő szövegegység-végződésekben előforduló azonos morfematikai, illetőleg morfofonetikai elemek — képzők, jelek, ragok, tőhanghangzók — palato-velaris párhuzamainak nyelvállásfoki egyezése (l. az előbbi példákat). Igaz, van e meglehetősen nagyfokú következetességgel megnyilvánuló törvényszerűség alól néhány, talán inkább csak látszólagos kivétel is: KT.: *ſciulheſſen — maradhaſſun;* — ÓMS.: *ſepedyk*

— *epedek ; mezuul — wyzeul ; ere — egyre.* E kivételek valószínűleg azért látszólagosak, mert amint a hangtani fejtegetésekben már szó volt róla, emlékeink hangrendszerében a nyelvállásfoki hangjelölés általában is, különösen pedig a felső—középső nyelvállásfok viszonylatában megannyi bizonytalansággal terhes, és az *i, u, v, w* stb. jelek nyugodtan jelölhettek, sőt jelöltek középső nyelvállású vokálisokat is. Ezért az említett néhány kivételes rímpár esetében könnyen lehetséges, hogy a nyelvállásfok tekintetében az élőszóban tökéletes volt a rímelő egybehangzás, csupán az írásrendszer elfedte ezt. Persze egy-két alkalommal nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy az egykori szövegalkotók a palato-velaris különbségekhez hasonlóan a nyelvállás egy fokkal való eltérése tekintetében is túltették magukat a fonetikai egybecsengés tökéletesebb kívánalmán. Ez azonban föltétlenül kevesebbszer történhetett meg, mint a palatalis—velaris különbségek gátló rímelési tényezőnek nem tekintése, vagyis alkalmasint nagyobb vétségnek számíthatott a szöveg esztétikai értékeinek emelésében.

Az e problémákban való biztosabb eligazodáshoz természetesen több XII—XIII. századi magyar rímes szöveggel kellene rendelkeznünk. Az azonban egynémely ide vonatkozó bizonytalanságon túlmenően is kétségtelen, hogy nemcsak az ÓMS.-nak (vö. Horváth, IrMűvKezd. 90), hanem a KT. és Sz.-nak és a GyS.-nak a rímelése is lényegében fölülmúlja még a jóval későbbi időkből ránk maradt régi magyar versek rímelésének jelentékeny részét, a ritmika és a rím harmóniájának színvonaláról nem is beszélve. Erről az oldalról is megtámogatható tehát legkorábbi szövegemlékeink szerzőinek magas fokú tudása, érzéke és kivitelező képessége a szöveg érzelmi—esztétikai hatásosságának emelése terén.

6. Emlékeink szerzői a szövegdíszítésnek figyelmet ébren tartó, emelkedett, ünnepélyes érzéseket keltő, vallási áhítatot, ihletet előidéző, tudatosan felhasznált eszközei között a paralellisztikus szövegszerkesztésen és a ritmikán túlmenőleg is fontos helyet szántak a gondolati párhuzamok, egyezések és ellentétek halmozásának.

Különösképpen a HB. szövegében találkozunk a temetés bánatát, az életben elkövetett bűnök halállal büntetett következményeit érzékeltető, ünnepélyes, komor érzéseket fölkeltő, bibliai hangulatot előidéző ismétlések legkülönbözőbb fajtáival. A mellérendelő kötőszavak gyakori azonosságával is nyomatékosítva vannak például a mondat- és tagmondat-kezdő ismétlések: *Wimagguc uromc iſten kegilmet ... Eſ vimagguc ſzen achſcin mariat ... Eſ uimagguc ſzent peter urot ... Eſ vimagguc mend ſzentucut ...* Ugyanezt a szerepet töltik be az azonos kötőszók és az azonos morfematikai alkatú, csak lexematikailag más igealakok kapcsolatának ismétlődései: *iorgoſſun w neki. eſ kegiggen. eſ bulſcaſſa mend w bunet ; Eſ zoboducha wt ... eſ vezeſſe wt ... eſ oggun neki ...*; stb. Ide sorolható a tagmondatkezdő, kiemeléses helyzetben levő rámutató szavak ismétlése is: *iſa eſ num igg ember mulchotia ez vermut ; iſa mend ozchuz iarov vogmuc.* Hasonló funkciójúak a gyakran mutató vagy általános névmással is nyomósított főnévi ismétlések: *eſ evec oz tiluvt gimilſtwl. eſ oz gimilſben*

halalut evec. Ef oȝ gimilſnec vvl keſerw uola viȝe ...; ef odutta vola neki paradiſumut haȝóá. Ef mend paradiſumben... Stb.

Nem hiányoznak az efféle szövegszakasz- vagy szóismétlések természetesen többi emlékünkből sem. Csupán néhány példa különféle típusú, a szövegszerkesztésben szorosabban összetartozó, egymást követő mondat- vagy tagmondat-kezdő ismétlésekből: HBK.: *kit vr eȝ nopun ... kinec eȝ nopun ...*; — KT.: *Eȝ oȝ iſten ... mert ha ýſten ...*; — KTSz.: *cuetſegem [t]e viſelled ... cuetſegum huȝ[i]ad weged; vr te veled wagun aldut uog te*; — ÓMS.: *Volek ſyrolm thudothlon ſyrolmol ſepedyk; Keguggethuk ſyomnok / ne leg, kegulm mogomnok*; — GyS.: *Habroſagben walacnok ... Koorſagbon walaknoc ... Sciukſegben walaknok ...* Stb.

Ha mindehhez hozzászámítjuk a mondatparallelizmussal, azonos grammatikai típusú mondat- és tagmondatvégződésekkel stb. járó, igen nagyszámú szövegrész-, illetőleg szóismétlést, emlékeinkből az ismétléses szövegalkotási mód nagyon erős érvényesülése bontakozik ki. A sok ismétlés első látszatra talán a kezdetleges, gyakorlatlan szövegalkotás következményének tűnhet. Valójában azonban semmiképpen nem az, nagyonis tudatos stíluseszközök alkalmazásáról van itt szó, melyeknek esetleges különféle eredetéről és a korai magyar egyházi nyelvben való ötvöződési lehetőségéről előbb már esett szó. Az a megjegyzés azonban ennek ellenére is ide kívánkozik, hogy főként az emlékeinkben szereplő szóismétlések bizonyos hányada a latin alapszövegekben is megtalálható, s legalábbis részben nyilván ezek áttevéséből kerekedett ki a magyar szövegváltozatokban is: HB.: ~ *de illo uetito fructu comedit. et in illo fructu ... mortem comedit*; — ÓMS.: ~ *Planctus ante nescia, Planctu lassor anxia*; stb. (A szóismétléseknek a latin egyházi stílusban való szerepéről l. Horváth, ÁrpLatStíl. 207.)

Az ismétléses szövegszerkesztési móddal eléggé közeli rokon az azonos mondatban való szinonima-halmozás, amely természetesen szintén a mondanivaló tartalmához igazított, élénkítésre, mozgalmasításra, felfokozásra, felfokozásra nagyonis tudatosan felhasznált stíluseszköz. Szövegeinkben különösen az igei és az igenévi szinonimák vagy antonimák együtteseire vannak szép példák: HB.: *iorgoſſun w neki. ef kegiggen. ef bulſcaſſa mend w bunet; ovdonia ef ketnie*; — KT.: *Tudyuc latiuc; furiſcte muſia. etetý ýmleti*; — KTSz.: *ment en tudum. ... eſmerum*; — ÓMS.: *oȝuk epedek; fugwa / huȝtuȝwa wlkelue / kethwe*. De nincs hiány természetesen a többször személyes vagy általános névmással is nyomósított névszói szinonimák egymásutánjában sem: pl. HB.: *mend w foianec ... mend w nemenek; urdung ildetuitvl. ef pucul kinȝotviatwl*; — HBK.: *w ſȝentii ef unuttei*; stb. Jele mindez annak is, hogy a tartalmi azonosság vagy hasonlóság ismétlésének kifejezésében a formai változatosságra való törekvés sem hiányzik a szövegalkotók szándékaiból.

Az ÓMS.-ban különlegesen odaillő hatású a köznévi használatban alighanem akkor is ritkaságszámba menő személyre vonatkoztatott kicsinyítő-becéző képzés többszöri visszatérése: *fyodumtul, urodū, fyodum, eggedum, urodum*.

Az ismétléses szerkesztésmódnak különlegesen díszítő hatású elemei a figura etimologicák, melyek az egykori latin szövegalkotásban nagyon divatos szójátékok

(l. Horváth, ÁrpLatStíl. 204—5) keretébe tartoznak. Emlékeinkben e figura etimologicák is többszörösen képviselve vannak: HB.: *halalnec halaláál holȝ;* KTSz.: *keralucno[c ke]ralatul; keralucnoc kýralanoc;* ÓMS.: *Vylag uilaga; viragnac uiraga.* A HB. és K., valamint az ÓMS. latin alapszövegében részben kimondott figura etimologicák, részben etimológiailag ugyan nem egybetartozó, de hasonló alakú és jelentésű szavak szójátékszerű kapcsolatai eléggé szép számmal előfordulnak: HB.: ~ *amaritudine amaricamur; homo hominem; mortalis mortalem;* — ÓMS.: ~ *Orbat orbem; Hinc ruit, hinc fluit; O zelus, o scelus; mihi soli | Sola mederis;* stb. A magyar szerzők általános mintákat ugyan ezek alapján is kaphattak a játékos szövegformáláshoz, figura etimologicáik azonban egyik esetben sem a latin alapján való áttételek, hanem önálló alkotások.

A figura etimologicákkal, illetőleg a játékos szófűzéssel bizonyos mértékben érintkeznek a kezdőrímek, alliterációk. Emlékeinkből kitetszőleg ezzel a stílust élénkítő, szépítő szövegalkotási eszközzel a magyar egyházi írásbeliség igen bőven élhetett, talán — mint említettük — nem csupán latin alapszövegeik ösztönzéséből következően. Vizsgált szövegeink nagyon gazdag alliterációs kapcsolataiból néhány példa: HB.: *Menyi miloſtben; Hadlaua choltat; uola viȝe; bulſaſſa w bunet;* — HBK.: *teſtet tumetiue;* — KT.: *tukere tiſtan;* — KTSz.: *[bi]ſſunſagut [b]inucrevl vilagon [v]olo; leannoc lacadalma; arun agbe[le]vl aradatia; [a]ngolucnoc aſun[a]huȝ; Joſepnec ieguſe[h]v[ȝ]; veled wagun; hiteſſec hamar;* — GyS.: *eheȝeu[cnec elegſege]; kuner kepeben; Nemzetuí nepnech;* stb. Még ha az efféle példák egy részében az egyező szókezdetek a szövegszerkesztés véletlen lexikai adottságaiból keletkeztek is, a tömeges előfordulás ezeket az alliterációkat szövegeink egyik legszembetűnőbb tudatos szépítő eszközévé teszi.

Vizsgált szövegeink gondolati párhuzamosságai a legtöbbször *és* kötőszós, mellérendelői viszonyú kapcsolatos mondatszerkesztésen kívül egész sor ellentétes szerkesztésmódot is tartalmaznak. A kötőszós vagy kötőszó nélküli gondolati—formai ellentétek, szembeállítások közül stilárisan különösen hatásosak a drámaiság mozzanatait felidéző tömör szerkesztések, melyekből magától értetődően az ÓMS.-ban van a legtöbb: *Volek ſyrolm thudothlon ſyrolmol ſepedyk ...; Syrolmom ſuhaȝatum therthetyk kyul en iumhumnok bel bua qui ſumha nym hyul; Wegh halal engumet | eggedum illen; Tuled ualmun de num ualallal; Keguggethuk ſyomnok | ne leg, kegulm mogomnok;* stb. Ilyenek persze a többi emlékben is szép számmal akadnak: HB.: *Hadlaua choltat terumteve iſten tvl. ge feledeve; Num heon muga nec. ge mend w ſoianec ...;* — KTSz.: *eȝ nem ygeb germuk hanum yſt[en];* stb. Csupa gondolati ellentétre van felépítve a GyS. első distinctio-kötege is: *Habroſagben walaknok keguſſege. | eleeknek vrukſege* stb., a latin megfelelők visszaadásaként: *Jocunditas merencium. | Eternitas uiuenciuM* stb. — A *de*-vel kezdődő, stílusélénkítő mondatszerkesztés ezeken a példákon kívül sem ritka szövegeinkben: HB.: *Ge mundoa neki ...;* — KT.: *de qui legen nekÿ atia ...;* stb.

7. Hogy szövegeink szerzői mennyire ügyesen, a mondanivaló jellegének, céljának megfelelően bánnak a szöveg szerkezeti felépítésével, közelebbről a mondatfűzéssel,

azt a fentebb említett ismétléses alkalmazásokon túlmenően is nagyon jól mutatja a mondat- és tagmondatkezdő *és* kötőszóval való eljárásmódjuk. A GyS. különleges természetű szövegét ugyan e tekintetben nemigen lehet számbavenni, viszont a HB. és K., a KT. és Sz., valamint az ÓMS. ilyen szempontból való egybevetése rendkívül tanulságos.

A temetés komor, gyászos, nyomasztó hangulatát a HB. szövege feltűnően sok, szinte az egész szöveget uraló mondat- és tagmondatkezdő *és*-sel festi alá. A már sokkal élénkebb eseményeket elmondó, jórészt dramatizált szerkesztésmódú KTSz.-ban vannak ugyan mondat- és tagmondatkezdő *és*-ek, de arányuk szinte összehasonlíthatatlanul kisebb a HB.-ben tapasztalhatónál, a szövegszerkezet feltűnő jellemzőiként már semmiképpen sem tekinthetők. A felfokozott érzelmeket, gyors gondolati váltásokat, mozgalmasságot hordozó ÓMS.-ban viszont egyetlen *és* kötőszó sem található.

Ebben a képben természetesen a prózai és a verses szövegszerkesztés általánosabb különbsége is tükröződik. De a jelzett, nagyon törvényszerűnek mutatkozó arányokat mégsem lehet csupán a próza és a vers puszta formai különbözőségének tulajdonítani, annál is inkább, mert — mint már volt szó róla — a kor latin stílusmintáiban sem volt e vonatkozásban élesebb különbség. A jelenség fő magyarázója a szöveg gondolati tartalma és nyelvi megformálása közti összefüggés, harmónia, melyet emlékeink szerzői: a magyar szövegszerkesztés korai mesterei kitűnően megéreztek és megvalósítottak.

Meg kell említeni, hogy az ÓMS. latin alapszövegében sincs mellérendelő kötőszós szerkesztés, e tekintetben tehát a magyar versszerző — tudatosan vagy ösztönösen — latin mintáját is követhette. Ám a HB. latin megfelelőjében sincs túl sok efféle, legalábbis arányaiban meg sem közelíti magyar nyelvű párhuzamát. Itt tehát már közvetlenebb hatásról, szerkesztési—stiláris utánzásról kevésbé lehet szó, hanem a magyar szövegszerző meglehetősen önálló megoldásával állunk szemben. Következésképpen talán nem túlságosan merész az a feltevés, hogy e vonatkozásban az eredeti magyar orális elbeszélő próza vagy legalábbis a közvetlenebb magyar élőszóbeli társalgási stílus jegyei mutatkozhatnak meg, melyeket a HB.-ben, e szöveg jellegének, céljának megfelelően jól lehetett alkalmazni, hasznosítani.

8. Legkorábbi szövegemlékeink stíluseszközei között kiemelkedő helyet foglalnak el a közvetlen beszédhatást keltő, élő, mozgalmas beszédszituációkat feltételező, beszélő és hallgató viszonyát előtérbe állító megoldások. Ez egyenesen következik abból a már többször emlegetett tényből, hogy szövegcsoportunk egységei alighanem kivétel nélkül élőszóbeli elmondásra készültek.

Még a sírbeszédet tartó pap szavait magában foglaló HB.-ben is van Isten szájába adott egyenes idézet: *yfa ki nopun* . . . — Egyenes idézet majdnem az egész KT. is, az *ug fcolanoc* résztől kezdve. — Az a minden bizonnyal nagy terjedelmű szöveg pedig, amelynek részletei a KTSz.-ban maradtak fönn, a dramatizált szövegszerkesztés különlegesen szép, korai magyar megnyilvánulása lehetett. Még a megmentődött

Szalagokból is több ilyen részlet bontakozik ki. Isten például többször is közvetlenül szól a szövegben: *leg {leg[en]} en ſceretev [h]yu ſulgam ...; tamag Gabr[iel]...; minleſſed* [ɔ: *miuleſſed*] *muyun* [ɔ: *munyun*] *vol[o] latotuben.* De szól egyenes idézetként Gábriel arkangyal is: *iduzleg ...*; Szibilla kétszer is: *latuc vy latecuot* [ɔ: *latotuot*]; *ment en tudum...* A szöveg valamelyik szereplő személye szól egyenesen a Szalagok legelején is feltehetően egyszer Máriához: *ſarmazal ...*, egyszer Jézushoz: *[a]niad ...* Egyenes idézetként mondja el valamelyik szereplő Mária számos díszítő megnevezését is (l. alább is). — Az ÓMS.-ban pedig Mária mindvégig maga beszél, s közvetlen beszédhelyzetet felidézve is többször, váltakozva szól Jézushoz, a zsidókhoz, a halálhoz.

A hallgatósághoz való közvetlenebb szólás stíluseszközei a HB. *feleym* és a HBK. *Scerelmeſ bratym* megszólításai éppen úgy, mint a cselekvésre való egyenes felszólítások egész sorozata a HB. és K.-ben, a KTSz.-ban és az ÓMS.-ban. Ugyanezt célozzák a mondat- vagy tagmondat-kezdő, mutató funkciójú névmásokkal, névmási határozószókkal való rámutatások a szöveg tartalmazta cselekvések, történések tárgyára, a szövegben szereplő személyekre stb.: HB.: *ỳſa pur eſ chomuv uogmuc; iſa eſ num igg ember...*; — KT.: *Ez oz ỳſten ...*; — KTSz.: *Ihul uagun ...; ez nem ygeb germuk ...*; stb.

Többször is stílusélénkítő elemként alkalmazzák szerzőink a kérdéseket és a felkiáltásokat. Kérdés és rá tüstént adott felelet van a HB.-ben: *Kic ozuc. miv vogmuc.* Elmélkedő kérdés vezeti be a KT. egyik mondatát: *de qui legen nekỳ atia ...* Mint az értelmezések magyarázataiban bővebben is volt már szó róla, könnyen lehet kérdés, illetőleg kérdő felkiáltás az ÓMS. két sora: *Sydou mith thez turuentelen / fyom merth hol byuntelen.* Ide sorakoznak az ÓMS. megszólító, fájdalomkifejező, bizonyosságméltató felkiáltásai is: *O en eſes urodū; Vh nequem en ſion; O ygoz ſymeonnok ...*

9. Emlékeink egyik jellemző szövegszerkezeti tulajdonsága a személyes névmások, valamint a birtokos névmásokként használatos személyes névmások sűrű alkalmazása. A GyS. bizonyos kivételével, ahol erre tartalmi okokból nemigen van mód, a többi emlékünkben számos esetben találkozunk ezekkel a szöveg történéseiben szereplőket vagy éppen abban egyenes idézetben beszélőket nyomatékosan kiemelő, a mondanivaló személyes vonatkozásait tudatosan előtérbe, sőt némelykor szembe is állító, alanyi, birtokos jelzői, tárgyi és határozói szerepben álló névmásokkal. Birtokos jelzőként: HB.: *miv iſemucut, w ſoianec, w bunet, ỳv uimadſagucmia*; HBK.: *w ſzentii*; KTSz.: *[e]n cuetſegum, te mihudnec*; ÓMS.: *en eſes urodū, te werud, en iūhum, en ſion*; stb. Alanyként: HB.: *miv vogmuc, tiv latiatuc*; KT.: *ev num uolna*; KTSz.: *[t]e viſelled, aldut uog te, en tudum*; ÓMS.: *en erzem*; stb. Tárgyként: HB.: *tilutoa wt, vetewe wt, zoboducha wt*; HBK.: *uvt ... helhezie, ilezie wt*; KTSz.: *tegud e[ſ] ha lata*; ÓMS.: *Wegh halal engumet*; stb. Jellemző, hogy a KT.-ben kétszer is be van toldva az eredetibb szövegformálásban még hiányzó személynévmási tárgy: *latiuc (evt), (evt) eſmeriuc.* A kiegészült névmási határozószók előtt is ott van a tautologikusan szereplő személynévmás: HB.: *w neki*; HBK.: *tiv bennetuc*; KTSz.: *te veled, ev mia.* Sőt a KT.-

ben itt is utólagos szövegbetoldás található: *(eu) benne.* — Ide sorakoznak a KT.-ben levő, részeshatározóból birtokos jelző felé mutató névmási alkalmazások is: *ef nekunc hýrunc benne ne leýeſſen; de qui legen neký atia;* sőt talán ilyen az ÓMS. *Vh nequem en fyon* szerkesztésmódja is (l. előbb részletesebben is). De még a GyS.-ban is felfedezhető a névmási nyomósítás, különösképpen kiemelő, személyre vonatkoztató szerepben: *vnū ʒaiaual mūdut; Vnun tonohtuananac.*

Ha nem is lehet vitás, hogy ezeknek a példáknak a legnagyobb részében a kiemelő—nyomatékosító—személyesítő névmásos szerkesztésmód tudatosan használt stíluseszköz, a magyar szövegformálásnak ez a sajátsága eléggé közvetlen latin grammatikai—stiláris hatás eredménye. Így van ez még akkor is, ha a közel sem szó szerinti szövegátültetések miatt nem mindig pontosan ugyanazoknak a szerkezeteknek a megfelelőit találjuk meg a magyar szövegben. A latin Sermóban, Planctusban se szeri, se száma az ilyen, grammatikailag egyébként ott szinte mindig kötelezően névmásos példáknak: HB.: ~ *patrem nostrum, ſuiſ poſteriiſ, eum non mori, dicit nobis* stb.; ÓMS.: ~ *Tua torquent uulnera, Tibi fecit, me deseris, Mors mihi soli;* GyS.: ~ *a proprio discipulo* stb. A latin grammatika szükségszerűsége a személyre vonatkozó nyelvtani viszonyokat másként, birtokos személyjelekkel és személyragokkal kifejező magyar szövegszerkesztésben valószínűleg szorosabb értelemben vett fordítási tényként elevenedett meg, de a magyar szövegalkotók számára ugyanakkor ez is alkalmassá vált kiemelő stíluseszközként való felhasználásra is: *követségem → én követségem, tudom → én tudom, veté → veté őt, véled → te véled* stb. Egyszer-egyszer hatásos ellentét kifejezőjévé is válik e használat; pl. ÓMS.: *the werud hullothya en iūhum olelothya.* A latin mondatszerkesztés függő igemód- és igeidő-használata mellett (l. pl. KT.: *de qui legen neký atia;* — KTSz.: *naʒaret [v]araſat mege lel[he]ſſe;* stb.) mindenesetre ez az a pont, ahol — különösen a birtokos névmásként használt személynévmások esetében — a latinos mondatszerkesztés leginkább behatolt szövegeinkbe. Meg kell azonban jegyezni, hogy e használat mértéke viszonylagos gyakorisága ellenére is eltörpül ahhoz képest, amelyet a latin szövegszerkesztési hatás előrenyomulása folytán egyre fokozódó mértékben XV—XVI. századi kódexeinkben találunk. L. pl., hogy a FestK. egy igen rövid lapján is csak úgy sereglenek az ilyen kifejezések: 145: *een býneýmeerth, the hoʒyaad, een eedeſſeeges aʒʒonyomhoʒ, mý wronk yeſuſnak, mý emberſeegewnknek, the kegyeſſeegednek, the ʒokoth yrgalmaſſagodnak, een ymadſaagom.*

Kiemelő, fokozó, nyomatékosító szerepet látnak el egyes, többé-kevésbé tautológiás jellegű kifejezések is; pl.: HB.: *tiv latiatuc ʒumtuchel;* — KTSz.: *[men]ecnec eget; latuc vy latecuot* [ɔ: *latotuot*]; — GyS.: *ſcemehel la[tatia];* stb. Voltaképpen ide is tartoznak a figura etimologicák. A HB.-nek egyébként mindkét *látjátok szëmetëkkel* kifejezése szinte teljes szó szerinti környezetével megvan a latin Sermóban: ~ *ecce fratref uidetif oculif ueſtrif; Videtif fratres cotidie oculif uestrif;* de ez csupán annyit jelent, hogy a tautológiás nyomósítást a HB. szerzője a magyar beszédszövegben is odaillőnek tartotta.

1. Az a magyar egyházi terminológia, amelynek a kereszténység felvétele után nálunk viszonylag hamar, bár nyilván egyre gazdagodó jelleggel ki kellett alakulnia, természetesen sokszorosan tükröződik legkorábbi szövegemlékeinkben is. Mivel szövegszerzőink e tekintetben is részben már kész vagy legalábbis kialakulóban levő magyar nyelvi előzményekre támaszkodhattak, igen valószínű, hogy a sajátosan egyházi nyelvi, illetőleg az egyházi nyelvben speciális értelmet kapott magyar kifejezések legnagyobb részét nem ők alkották meg, hanem a latin szövegek vallási terminusaira egyszerűen alkalmazták a már ismert vagy meghonosodóban levő magyar megfelelőket. Ez természetesen alig von le valamit tevékenységük értékéből, illetőleg szövegalkotásuk nehézségi szintjéből, hiszen a latin alapszövegek sajátos kifejezéseivel azért szinte minden esetben meg kellett küzdeniük, nemegyszer átvitt értelmüket pontosan megfelelő jelentéstartalommal bíró magyar szóval vagy szókapcsolattal kellett visszaadniuk, és feladatuk volt a magyar kifejezések közötti válogatás, variálás is.

Szövegeinkben a magyar egyházi nyelv kifejezéskészletének három fő csoportja válik szét. Az egyikbe azok a terminusok sorolhatók, amelyek minden valószínűség szerint megvoltak már jóval korábban, többségükben már az ősmagyarban, s legalábbis részben a pogány magyar hitvilágnak a terminológiájába is beletartoztak, de a keresztény vallásban többé-kevésbé új jelentéstartalmat nyertek. Néhány példa ezekre csupán a HB.-ből: *feleym*, *urdung*, *uromc*, *iften*, *kegilmet*, *lelic*, *iorgoffun*, *vimagguc*, *bovdug*, *ovdonia*, *ketnie* stb. Valószínűleg ezek közé tartozik az emlékeinkben gyakran előforduló *világ* is, melynek az eredeti 'világosság, fényesség, fehérség stb.' jelentése már minden bizonnyal az ősmagyarban absztrachálódott legalább a 'látható, valóságos, létező környezet' szintjéig, s ezt a „világ-tudatot" a kereszténység csupán új ideológiai tartalommal töltötte meg. Nem nagyon hiszem tehát, hogy a magyarban a 'lux; Licht' → 'mundus; Welt' jelentésváltozás csupán szláv hatásra ment volna végbe (vö.: Asbóth: NyK. XVIII, 401; Kiss Lajos: NytudÉrt. 92. sz. 211), még ha a *světъ*-nek már a korai szláv egyházi emlékekben is megvan mind a két jelentése (Simonyi: Nyr. XIV, 72 és Melich: MNyTK. 42. sz. 26—8 is magyar fejleményt lát). Az természetesen inkább lehetséges, hogy a magyar *világ*-nak a keresztény világfogalommal egyező tartalma kialakításában a *světъ*-nek a szláv egyházi terminológiában használt 'mundus' jelentése is hozzájárult.

A második speciálisan egyházi terminológiai csoportot azok a legtöbbnyire latin-neolatin, valamint szláv eredetű jövevényszavak alkotják, amelyekkel a kereszténység hozta új fogalmakat az idegen nyelvi megfelelők egyszerű átvételével nevezték meg. Megint csak elegendő lesz a HB.-ből néhány ide vágó példa: *miloſtben*, *paradifumut*, *puculnec*, *archangelt*, *angelcut*, *ſzent* stb. Az efféle szavak között legföljebb csak csekély számban lehettek olyanok, amelyek az ősmagyarban valamiféle hasonló, érintkező fogalomra használt korábbi szót szorítottak volna ki nyelvünkből, ennek az elvi lehetőségnek a fogalmi-lexikai konkretizálására azonban természetesen nincs is mód.

Esetleg a samanizmus fogalmainak és magyar nyelvi maradványainak a kereszténység fogalmaival és magyar terminológiájával való tüzetes művelődés-, vallás- és nyelvtörténeti egybevetése adhatna ide vonatkozóan — sőt az előbbi csoport jelentésváltozásainak megítélésében is — némi támpontokat, ilyen jellegű átfogó, az egész kérdéskört felölelő vizsgálatok azonban még nem történtek (vö. mégis Pais, A m. ősvallás nyelvi eml., különösen a *lélek*, *boldog*, *isten*, *ördög* szavakról szóló szakaszokat).

Az egyházi kifejezéskészletnek emlékeinkben használt harmadik csoportját azok a többnyire szókapcsolat vagy éppen összetétel jellegű terminusok alkotják, amelyek ebben a formájukban minden bizonnyal csak a keresztény magyar egyházi nyelvben születtek meg, megközelítő vagy teljesen pontos fordításaiként a megfelelő latin egyházi nyelvi kifejezéseknek. Ilyenek pl.: HB.: *munhi uruzagbele;* HBK.: *birfagnop;* KTSz.: *fcent leluc*, *iduzleg;* ÓMS.: *buthuruth;* stb. Ezek közül többről már az előbbiekben is szóltam, latin mintáikat is érintve.

Talán ez utóbbi csoportban lehetnek leginkább szövegíróinktól származó egyéni alkotások. A HB.: *birfagnop* előfordulása a későbbi *ítéletnap* helyén (l. előbb) például megengedhet ilyen következtetést. Azt sem hiszem, bár persze kizártnak sem tartom, hogy akár a *bírságnap*, akár a később általánosult *ítéletnap* szlávból vett tükörfordítás volna (vö.: Melich, SzlJsz. I/2, 300; Kiss Lajos: NytudÉrt. 92. sz. 100); szerkezeti—jelentésbeli megfelelői ugyanis számos nyelvben megvannak, melyek közvetlenül vagy közvetve általában bibliai, héber → görög alapból továbbvive az egyházi latinra mennek vissza, mint ahogy a HBK. *birfagnop*-ja is nyilvánvalóan a teljesen párhuzamos latin Monitio-szöveg *dief iudicii*-jének hű visszaadása. Ilyen lexikai—morfematikai alkatában az ÓMS. szerzőjének egyéni alkotása lehet a *bútőr* is (l. előbb).

Semmiképpen sem lehet viszont szövegíróink alkotásainak venni a *mënnyország*, *szentlélek*, *üdvözlégy*-féle kifejezéseket. Ezek is sajátos magyar képződmények ugyan — sőt az *üdvözlégy* névszó + ige szerkezete miatt nem is pontos megfelelője a latin *ave*-nek —, de nyilvánvalóan jóval előbb kialakultak már a magyar egyházi nyelvben első szövegemlékeinkbe kerülésük idejénél, szerzőink ezeket viszonylag könnyű szerrel, igen pontos jelentéstartalommal tudták már felhasználni. Mivel azonban a latinban e kifejezések némelyike stilárisan is váltakozhatott, a magyar szövegszerzők nem ragaszkodtak mindig éppen annak a változatnak a fordításához, amely latin mintájukban előttük állt. A HB. szerzője például a *mënnyei ország*-ot nem a latin Sermo szövegének pontos áttételével adta vissza, mert ott csak a *caelum* ~ *coelum* fordul elő: *de celo*, *incelif.* Ő azt a korábbi magyar kifejezést használta, amely nyilván az egyházi latinban szintén szokásos *regnum coeli*, *regnum coelorum* stb. kifejezések alapján keletkezett. Egyébként a *mënnyei ország* és a *mënnyország* — a *mënny*-ről most nem is szólva — még később is váltakozott a használatban, mígnem a kétszókapcsolatos megoldás közül az összetétellé sűrűsödött *mënnyország* került ki győztesen; vö. már JokK. 55: *menÿorzagban*, de még JordK. 396 is: *menyey orzaghnak*.

A GyS. szerzője a latin distinctio *innocencia salvatoris*-át *Iſten fianach artotlonſaga* megfeleléssel adja vissza, tehát csak a grammatikai szerkezetnek és a birtokszó jelentésének a fordítása pontos. Valószínű, hogy a *salvator*-nak pontosabban is megfelelő és később általánossá vált *megváltó* a GyS. készültének idején még nem is volt meghonosodott kifejezés a magyarban, mivel csak XVI. századi kódexekből ismeretesek a legkorábbi adatai. A már nem szó szerinti megfelelő *üdvözítő* megvan a JókK.-ben Jézusra vonatkoztatva: 25: *en ydueʒeÿtemnek ieſus criſtuſnak*. Azt persze nem lehet megállapítani, hogy a GyS. szerzője az *isten fia* kifejezést más, alkalmasabb megfelelő hiányában, vagy egyszerűen stiláris változatként használta-e.

Mint számos más stiláris eszköz alkalmazásában, az egyházi terminológia elemeinek fölhasználásában is megnyilvánul szerzőinknek a kifejezésbeli változatosságra, a szinonim lehetőségek kihasználására irányuló törekvése. *Isten* megnevezése többszörösen váltakozik például az efféle kifejezések között: HB.: *iſten tvl, iſten, uromc iſten, uromc, iſten, uromchuʒ;* — KTSz.: *ur iſtennec, vr iſten, yſtenſe[g]nec, ÿſten, vr, yſten ſeg, ÿſten ſegnec, yſt[en];* stb.

Még ennél is nagyobb változatosságot mutat Mária megnevezése, melyről a *szent, boldog* stb. díszítő jelzők alkalmazása kapcsán már volt szó. Érdemes azonban külön is fölfigyelni arra, hogy a KTSz.-nak viszonylag rövid szövegrészleteiben hányféleképpen van emlegetve Mária, ismét egy bizonyságául ezen emlékünk igen magas színvonalú stilaritásának: *yſtenſe[g]nec aniahuʒ, [a]ngolucnoc aſun[a]huʒ, Scuʒ leanh[uʒ], Joſepnec ieguſe[h]v[ʒ], dichev(ſeg) coron[a]aia, [a]ngolucnoc coronaia, ſcuʒ maria, [te]nguruknec ſenuſ hu[ga], keralucnoc kÿralanoc ſcent aron [o]ltara, bodug [a]na ſcuʒ maria, ſ[ce]nt bulch aſſcu[n]noc.* Még véletlenül sem fordul elő a díszítő körülírásokban ugyanaz a kifejezés!

2. A kifejezés szépségére, változatosságára, érzékletességére, képes, hasonlatos jellegére természetesen nemcsak a speciálisan egyházi terminológiában találunk sűrűn példákat, hanem a kifejezéskészlet minden más részlegében, különösen a szókapcsolatos megoldásokban. Álljon itt erre vonatkozóan csupán néhány példa az idézhető sok közül: HB.: *eʒ muncaſ vilagbele; halalnec eſ puculnec feʒe;* — HBK.: *eʒ homuſ vilag timnucebelevl; abraam. ÿſaac. iacob kebeleben helheʒie;* — KT.: *ſcuʒ ſegnec tukere;* — KTSz.: *mihudnec gumulche; pucul[n]oc ſetit ſegeb[elevl];* — ÓMS.: *ſyrolm thudothlon; kunuel arad; buol farad; Scegenul ſcepſegud; wirud hioll wyʒeul;* — GyS.: *halalanoch ſcidalmoſ quina;* stb.

ÖSSZEGEZÉS

Mi sem áll távolabb tőlem, mint az, hogy első szövegemlékeink íróinak nyelvi-stiláris szintjét, szövegformáló készségét kedvezőbb színben akarjam feltüntetni, mint amilyen ez a vizsgált szövegeink tükrözte valóságban volt, valamint hogy az itt elemzett magyar szöveganyagból messzebbmenő következtetéseket vonjak le, mint amennyit ez ténylegesen megenged. A felsorakoztatott tényanyag azonban — úgy hiszem — a kérdés egészére nézve önmagáért is beszél, s néhány általánosabb tanulság megfogalmazására mégis lehetőséget ad.

Emlékeink szövegalkotási-stiláris sajátosságaiból kiderül mindenekelőtt az, hogy itt egy olyan tudatosan formált, igényességre, hatásosságra, szépségre törekvő nyelviséggel van dolgunk, amely az akkori idők nyelvi-stiláris ismereteit és anyanyelven megvalósítható lehetőségeit feltűnően magas színvonalon tükrözteti. Ez az írásbeliség a nyelv esztétikai elemeinek, érzelmi hatást keltő eszközeinek széles skáláját bontakoztatja ki, különös gondot fordítva ezeknek az eszközöknek a mondanivaló mindenkori tartalmához igazítására, változatossá, figyelmet ébren tartóvá formálására s nem utolsósorban az élőszóban elmondás akusztikai hatásának, hangzatosságának minél jobb érvényesítésére.

Fontos jellegzetessége továbbá e szövegeknek, hogy a különféle műfajaik különféle mondanivalójához hozzáillően, rugalmasan alkalmazott stíluseszközeik ellenére a szövegformáló-stiláris eljárásmódok igen-igen sok közös vonását mutatják: e tekintetben egészében véve azonosnak mondható anyanyelvi szemlélet és véghezviteli mód tükröződik bennük. Ez önmagában is élénk bizonysága annak, hogy nemcsak saját korukban nem álltak egyedül a magyar egyházi nyelvi írásbeliség kereteiben, hanem olyan hagyományokra, előzményekre mentek vissza, ahonnan a magasabb igényű, irodalmi szintű magyar nyelvi szövegformálásnak bizonyos mértékig már egységesült vagy legalábbis főbb vonalaiban állandósult szokásait átvehették, alkalmazhatták.

Mindezen tulajdonságokon kívül emlékeink stilaritása az egykori latin—hazai latin szövegalkotás számos jellegzetességét átveszi, hordozza, legnagyobbrészt azonban anélkül, hogy a mondanivaló magyar nyelvi megformálásában az idegen nyelvi hatásnak, a közvetlen latin szövegminták stilisztikai eszközeihez való szolgai alkalmazkodásnak a benyomását keltené. Ilyen igényes, esztétikus magyar szövegeket még pusztán latin minták alapján formálni is, önmagában is rendkívüli teljesítménynek volna számítható. De mint többszörösen utaltam rá, a latin szövegalkotás stilaritásának átvételénél többről van itt szó.

Egyszóval a maga egészében már önálló magyar nyelvi szövegalkotás az, amely vizsgált emlékeinkből kibontakozik; nemcsak saját korának, hanem a következő századok kódexirodalmának mértékével mérve is kivételes igényességű, értékű teljesítmény, az Árpád-kor magyar irodalmi nyelve és stílusa magas szintjének fényes bizonyítéka. Igen jelentékeny, eddig talán nem is kellően figyelt és méltányolt

tényezője ez nemcsak a szorosabb értelemben vett magyar anyanyelvi műveltség történetének, hanem a magyar művelődéstörténetnek általában. Az Árpád-kor közepének—végének magyar szellemi kultúrájában az egyik legnagyszerűbb mozzanatot érzékelhetjük itt a maga konkrét valóságában. E szövegekben olyan nyelvi műveltség képe bontakozik ki — még ha az alkotóknak szűk és a felhasználóknak sem túlságosan tág körére kell is mindezt értenünk —, amelynek fennköltsége, a tartalom és a forma egységében megnyilvánuló igényessége, szépsége nemcsak saját korában kelthette föl az elérni kívánt hatást, hanem amely régmúlt időket a jelennel összekapcsolva átragyog sok-sok évszázadnak, még nyelvileg is „zordonabb" évszázadoknak a távlatán, s megkapja, lebilincseli a ma nyelvet, stílust értő magyarját is.

SZÓMUTATÓ

A mutatóba csak azokat a szavakat vettem föl, amelyek a legkorábbi magyar szövegemlékek nyelvi anyagába tartoznak. Kirekesztettem tehát az összehasonlító anyagként tárgyalt más magyar nyelvtörténeti példákat és a latin nyelvi megfelelőket, egyrészt a mutató nyelvi anyagának egységessége érdekében, másrészt nagy sokaságuk miatt.

A mutató tárgyát csak a munka magyarázó részében szereplő, részben tüzetesebben is elemzett, részben a tárgyalt kérdésekhez szervesen kapcsolódó példaként előforduló szavak képezik. Így természetesen kívül maradt a mutató anyagán a Königsbergi Töredék Szalagjai folyamatos betűhív szövegközlése, valamint az olvasatok és az értelmezések szóanyaga. Magától értetődően nem került be továbbá a tárgyalt emlékek egypár olyan szava — pl. *l[eni]* (KTSz.), *tahat* (KTSz.), *Teftut* (KTSz.) —, amely történetesen a magyarázó részben nem fordul elő.

A mutató alapegységei a vizsgált emlékekben szereplő szóalakok, eredeti, írott formájukban. Sorrendjüket a legszorosabb, csak az írott betűformát tekintetbe vevő magyar betűrend határozza meg. Ez a megoldás ugyan az azonos lexémák más-más morfematikus alakjait nemegyszer szétszakítja, sőt némelykor az azonos morfematikus alakok is külön kerülnek, ha írott alakjuk nem egyezik. Ennek ellenére a visszakeresést ez a rend biztosítja legjobban, az emlékekben szereplő írott alakoktól való eltérést eredményező minden más megoldás sokkal komplikáltabb, zavaróbb lett volna a kereső számára.

Még néhány részlet-megjegyzés a mutató rendszeréhez. A grammatikai szerkezetekben idézett fontos szóalakok általában külön-külön is benne vannak a mutatóban, a nagyobb szövegegységeknek azonban csak a vezérszavai, illetőleg a szóban levő kérdéshez tematikailag szorosan hozzátartozó szavai szerepelnek. A legtöbbnyire másolói tévedésből keletkezett hibás írásmódú alakok is eredeti formában kerültek a mutatóba, mellettük a javított változattal. Az emlékek szövegében egybeírt, de az egykori nyelvrendszerben feltehetően külön lexémákat tartalmazó szókapcsolatok, szerkezetek utótagja is szerepel a mutatóban, de ugyanúgy azok a kötött morfémák is, melyek emlékeinkben külön írva találhatók. A mutatóban viszont a ténylegesen leírt szóalakokkal azonos egységet képviselnek a rövidített írásváltozatok és a kiegészített formák; továbbá a nagybetűs változatok sem különülnek el a kisbetűsöktől, az ékezetes magánhangzóbetűk meg az ékezetlenektől. A betűrendben az *s* és az *ſ* azonos betűértékeket képvisel, s természetesen a *ʒ* is a *z* helyén szerepel.

abraam (HBK.) 88, 108, 118, 235, 381
achſcin (HB.) 67, 70, 71, 82, 84, 85, 108, 116, 172, 305, 308
adamut (HB.) 102, 108, 126, 131, 140, 165, 295, 308, 369
agbe[le]vl (KTSz.) 108, 114, 117, 118, 176, 178, 277, 323, 368, 375
aldut (KTSz.) 86, 111, 145
allata (KTSz.) 86, 100, 108, 132, 138, 152, 217, 239, 254
amen, Amen (KT., KTSz.) 108
ana, [a]na (KT., KTSz.) 79, 261, 381
angelcut (HB.) 77, 102, 103, 108, 126, 131, 140, 159, 172, 379
angol[u]cnoc, [a]ngolucnoc (KTSz.) 97, 108, 159, 231, 235, 321, 325, 375, 381
[a]niad (KTSz.) 79, 314, 377
aniahuʒ (KTSz.) 79, 98, 195, 315, 321, 325, 372, 381
aniath (ÓMS.) 63, 79, 81, 218
anyath (ÓMS.) 81
arad (ÓMS.) 132, 157, 239, 331, 345, 372, 381
aradatia (KTSz.) 100, 108, 111, 132, 134, 142, 145, 158, 170, 313, 322, 323, 368, 369, 372, 375
archangelt (HB.) 67, 70, 71, 108, 126, 140, 159, 172, 379
aron (KTSz.) 110, 306, 381
artotlonſaga (GyS.) 117, 174, 261, 372, 381

arulatia (GyS.) 79, 83, 100, 108, 118, 142, 143, 158, 188, 369, 372
arun (KTSz.) 105, 110, 117, 323, 375
aſcunnac (GyS.) 84, 85, 86, 97, 108, 234, 305
aſſcu[n]noc (KTSz.) 84, 85, 116, 230, 233, 381
aſun[a]huȝ (KTSz.) 79, 85, 108, 116, 325, 372, 375, 381
atia (KT.) 79, 303

bbodug (GyS.) 111, 261
bel (ÓMS.) 157, 337, 339, 375
(bethle[hem)*bele*] (KTSz.) 277
(mvny)*be[le]* (KTSz.) 275, 277
(puſto)*be[l]e* (KTSz.) 230, 275, 277, 286
(uruȝag)*bele* (HB.) 119, 277
(vilag)*bele* (HB.) 230, 232, 277
(nugulma)*beli* (HB.) 230, 277
(ag)*be[le]vl* (KTSz.) 277
(bua)*beleul* (ÓMS.) 133, 230, 277, 286
(mogȝot)*belevl* (KTSz.) 142, 230, 277
(ſege)*b[elevl]* (KTSz.) 277
(timnuce)*belevl* (HBK.) 230, 232, 277
(egem)*belu* (ÓMS.) 282, 283
benne (KT.) 86, 229
bennetuc (HBK.) 74, 86, 98, 131, 173, 192, 218, 229, 367, 369
beſſcel (KTSz.) 39, 239
bethle[hembele] {? *bethle[hemben]*} (KTSz.) 70, 172, 277
beuſege (GyS.) 120, 372
beȝȝeg (ÓMS.) 179, 339
beȝȝug (KTSz.) 86, 102, 125, 179, 342
Beȝȝug ſegut (KTSz.) 81, 179, 182, 340, 342
binnec (KTSz.) 325, 326
[b]inucrevl (KTSz.) 114, 158, 195, 202, 215, 231, 375
binuſuc (KTSz.) 103, 126, 131
binut (KTSz.) 140
birſagnop (HBK.) 125, 138, 139, 176, 182, 199, 234, 278, 287, 344, 380
[bi]ſſunſagut (KTSz.) 85, 158, 217, 324, 340, 375
bodug (KTSz.) 120, 179, 305, 381
bormuc (KTSz.) 67, 108, 110, 173
bovdug (HB.) 73, 111, 125, 157, 179, 261, 305, 379
bratým (HBK.) 27, 67, 108, 117, 155, 156, 377
bua (ÓMS.) 75, 108, 337, 339, 375
buabeleul (ÓMS.) 67, 87, 114, 230, 277, 286
bulch (KTSz.) 305, 381
bulſaſſa (HB.) 264, 375
bulſcaſſa (HB.) 203, 251, 264, 373, 374
bunet (HB.) 117, 121, 218, 310, 369, 375
buol (ÓMS.) 75, 88, 97, 109, 226, 232, 331, 347, 381
buthuruth (ÓMS.) 105, 117, 140, 199, 234, 278, 342, 343, 344, 380
býnut (KT.) 104, 121, 140
byuntelen (ÓMS.) 24, 125, 158, 174, 348, 377

charmul (HB.) 111, 118, 170, 369
choltat (HB.) 71, 109, 145, 146, 158, 170, 177, 218, 297, 298, 375
chomuv (HB.) 73, 74, 134
chud[aia] (KTSz.) 303
Chudalatuſ (GyS.) 100, 103, 108, 111, 131
chudaltuſ (KT.) 103, 108, 126, 172
chudat (KTSz.) 136
corat (KTSz.) 109, 218, 261
coronaia, coro[n]aia (KTSz.) 88, 195, 321, 381
cuetſegem (KTSz.) 75, 101, 106, 218, 319, 374
cuetſegum (KTSz.) 68, 75, 84, 88, 101, 106, 115, 138, 139, 177, 182, 218, 319, 320, 324, 368, 374
cuȝicun (HBK.) 106, 195, 197, 202, 287

de (KT., KTSz., ÓMS.) 77, 125, 345, 375
dichev, d[ic]hev (KTSz.) 120, 180
dichev(ſeg) (KTSz.) 182, 321, 381
dýchev ſegut (KTSz.) 68

ed[e]nienet {ɔ: *ed[e]nienec*} (KTSz.) 79, 315, 328
egembelu (ÓMS.) 82, 132, 282, 283
egeſſege (GyS.) 84, 369, 372
eget (KTSz.) 218, 320, 321, 322, 378
eggedum (ÓMS.) 86, 102, 375
eggen (ÓMS.) 77, 86, 125, 132, 262
egyre (ÓMS.) 119, 152, 254, 260, 373
eheȝeu[cnek] (GyS.) 70, 125, 177, 180, 375
[ek]eſſen (KTSz.) 86, 131, 132, 177
ele (KTSz.) 265, 266, 277, 322
eleeknek (GyS.) 118, 153, 177, 180, 235, 375
[elegſege] (GyS.) 372, 375
eleut (HB.) 199, 232, 278, 286
eleve (HB.) 75, 151, 292, 293, 294, 295
elevt (KTSz.) 114, 118, 120
elnie (HB.) 74, 87, 119, 158, 170, 176, 178, 369
ember (HB., HBK.) 170
emdul (HB.) 115, 170, 213, 238
en, [e]n (KTSz., ÓMS.) 67, 117, 199, 261, 316, 317, 318, 319, 334, 335, 337, 342, 368, 377, 378
eneýc (HB.) 85, 120
Engede (HB.) 101, 132, 152, 170, 214, 368
engumet (ÓMS.) 126, 131, 217, 218, 219, 221, 375, 377
epedek (ÓMS.) 101, 125, 132, 158, 235, 331, 369, 372, 373, 374
ere (ÓMS.) 152, 214, 239, 254, 339, 373
erette (HB.) 86, 138, 161
ert (HB., HBK.) 137, 230
erȝem (ÓMS.) 101, 158, 342
ef, Ef 'és' (HB., HBK., KT., KTSz.) 27, 82, 117, 304, 367, 373, 374
ef, e[f] 'is' (HB., KTSz.) 304, 368
eſes (ÓMS.) 330
eſmeriuc (KT.) 170, 177, 250, 252

eſmerum (KTSz.) 101, 372, 374
etetý (KT.) 132, 250, 252, 254, 374
(eu) (KT.) 378
ev (KT., KTSz.) 285, 377
evec (HB.) 134, 152, 213, 304, 369
(evt) (KT.) 120, 218, 223, 377
eʒ, Eʒ (HB., HBK., KT., KTSz., ÓMS.) 67, 258, 259, 260, 342, 343, 368, 374, 377
eʒen (KTSz.) 102, 132, 258
eʒef (ÓMS.) 103, 117, 131, 334, 335, 336

fa (HB.) 117, 125, 195
fan (GyS.) 82, 195, 306
farad (ÓMS.) 132, 177, 331, 372, 381
feld[e]n (KTSz.) 112, 261
fele (KTSz.) 163, 273, 275
feledeve (HB.) 69, 75, 88, 132, 151, 375
feleym (HB.) 27, 87, 155, 156, 377, 379
felevl (HBK.) 74, 114, 118, 133, 163, 232, 278, 286
fellen (KTSz.) 79, 101, 158, 203, 213, 241, 244
felleyn {ɔ: *fellyen*} (ÓMS.) 23, 101, 117, 178, 203, 213, 240
fenuf (KTSz.) 79, 85, 103, 131, 381
feʒe (HB.) 147, 195, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 381
fianach (GyS.) 234, 381
figeu (GyS.) 85, 120, 180, 284
fiot (KT., KTSz.) 87, 217
fiu (KTSz.) 299
fiʒeni {? ɔ: *fiʒe[t]ni*} (KTSz.) 23
foianec (HB.) 109, 119, 195, 199, 226, 232, 233, 302, 304, 374
fugadatia (GyS.) 132, 142, 145, 372
fugad[at]iát (KTSz.) 132, 145
fugadotianoc (KTSz.) 79, 111, 132, 142, 144, 145, 150, 158, 233
fugua (KT.) 158, 170, 287, 298, 365
fugwa (ÓMS.) 24, 104, 108, 298, 336, 361, 366, 374
fuhaʒatum (ÓMS.) 70, 102, 110, 163, 375
furifcte (KT.) 112, 137, 250, 252, 254, 374
fyaal (ÓMS.) 75, 88, 109, 226, 232
fyal (KTSz.) 88, 226, 232, 287
fyodum (ÓMS.) 102, 372, 374
fyodumtul (ÓMS.) 158, 230, 372, 374
fyom, Fyom (ÓMS.) 348, 365
fyomnok (ÓMS.) 97, 110, 233, 375
fyon {ɔ: *fyom*} (ÓMS.) 23, 334, 335

Gabr[iel] (KTSz.) 88, 108, 172
ge, Ge (HB.) 77, 125, 375
germuk (KTSz.) 77, 375
gimilce tvl (HB.) 230, 232
gimilcictul (HB.) 115, 126, 202, 232
gimilſben (HB.) 80, 86, 126, 229, 374
gimilſnec (HB.) 77, 115, 126, 234, 368, 374
gimilſtwl, gimilſ twl (HB.) 126, 159, 230, 232, 374
gukeritul (KTSz.) 106, 119, 147, 313
gumulche (KTSz.) 115, 381

ha (KT., KTSz.) 125
Habroſagben (GyS.) 111, 172, 176, 178, 180, 230, 375
Hadlaua (HB.) 75, 84, 88, 109, 151, 152, 153, 213, 254, 297, 298, 375
halal (ÓMS.) 109, 118, 125, 171, 176, 177, 261, 334, 375
halaláál (HB.) 75, 88, 97, 151, 226, 232, 331, 369, 375
halalanoch (GyS.) 97, 177, 234, 381
halallal (ÓMS.) 85, 109, 111, 227, 369
halalnec (HB.) 108, 109, 118, 125, 126, 133, 158, 163, 171, 176, 177, 226, 230, 232, 235, 300, 301, 302, 303, 304, 331, 369, 375, 381
halalut (HB.) 69, 104, 111, 126, 140, 159, 171, 177, 217, 304, 369
hamar, [ha]mar (KTSz.) 39, 375
hanum (KTSz.) 106, 375
haʒóá (HB.) 75, 88, 109, 111, 150, 151, 152, 228, 369
helheʒie (HBK.) 70, 85, 138, 170, 203, 204, 205, 207, 310, 369, 381
heon, Heon (HB.) 75, 87, 88, 151, 304
hioll (ÓMS.) 86, 336, 337, 381
hiteſſec (KTSz.) 132, 186, 203, 375
[hi]tuan (KTSz.) 82, 85
hol (ÓMS.) 109, 125, 157, 348
holʒ (HB.) 66, 71, 109, 125, 158, 177, 213, 238, 331, 369, 375
homuſ (HBK.) 103, 116, 130, 381
Horogu vec (HB.) 111, 125, 132, 139, 152, 154, 189, 213, 216, 232, 304
hotolm (HB.) 66, 71, 96, 110, 126, 131, 158, 159, 170, 225, 309, 310
hug, Hug (HB., HBK., KT., KTSz.) 77, 80, 368
hu[ga] (KTSz.) 77, 381
hul (ÓMS.) 348
hullothya (ÓMS.) 79, 86, 100, 108, 110, 111, 142, 143, 144, 158
huʒ[i]ad (KTSz.) 84, 98, 228, 319, 320
huʒtuʒwa (ÓMS.) 108, 158, 190, 298, 336, 374
hýrunc (KT.) 83, 101, 177
[h]yu (KTSz.) 80, 121, 134, 180
hyul (ÓMS.) 23, 121, 188, 273, 337, 338, 339, 372, 375

iacob (HBK.) 235, 381
iarov (HB.) 73, 74, 153, 162, 179, 369
iduʒleg (KTSz.) 76, 157, 238, 278, 377, 380
iduʒuht[ut], ? iduʒuht[et] (KTSz.) 71, 76, 146, 187
ieguſe[h]v[ʒ] (KTSz.) 77, 98, 103, 131, 230, 372, 375, 381
ielenetuiben (GyS.) 119, 142, 195

ielunel (KTSz.) 125, 238
ig (HB.) 80, 85, 86, 119, 125, 157, 262
ig[e] (KTSz.) 314
igenᶜ (GyS.) 235
igg (HB.) 86, 177, 262
ignec (KTSz.) 177
Ihul (KTSz.) 322, 323, 368, 377
ildetuitvl (HB.) 119, 142, 151, 170, 195, 232, 374
ileʒie (HBK.) 119, 138, 159, 204, 205, 207, 254, 369
illen (ÓMS.) 79, 101, 119, 203, 240, 241, 375
illethet (KT.) 86, 132, 184, 239
intetvinec (HB.) 88, 104, 119, 142, 147, 170, 195
iochtotnia (HBK.) 70, 100, 132, 158, 170
iorgoffun (HB.) 101, 132, 170, 203, 213, 241, 373, 374, 379
iov (HBK.) 73, 74, 80, 232, 278, 286
iovben (HB.) 73, 74, 229, 230, 369
ifa (HB.) 290, 373, 377
ifemucut (HB.) 69, 83, 94, 95, 98, 101, 102, 112, 115, 140, 173, 199, 218, 295, 308
ifien, Ifien (HB., KTSz., GyS.) 82, 170, 177, 234, 261, 307, 368, 374, 379, 381
ifiennec (KTSz.) 86, 307, 381
ifien tvl (HB.) 154, 230, 232, 297, 298, 381
iunhum, iūhum (ÓMS.) 199, 334
iumhumnok {ɔ: *iunhumnok*} (ÓMS.) 23, 97, 110, 231, 234, 334, 337, 375
iv (HB.) 73, 74, 120, 202, 377
ivtua (HBK.) 154, 170, 287, 298

Jofepnec (KTSz.) 76, 82, 375, 381
Jrlm (GyS.) 82

keaffatuc (HB.) 27, 87, 98, 133, 158, 194, 203, 255, 256
kebeleben (HBK.) 229, 310, 311, 381
kegiggen (HB.) 101, 115, 125, 203, 213, 241, 244, 373, 374
kegilmehel (HBK.) 70, 88, 131, 170, 227
kegilmet (HB.) 107, 131, 147, 170, 218, 379
Keguggethuk (ÓMS.) 77, 79, 98, 131, 133, 194, 203, 256, 374, 375
kegulm (ÓMS.) 126, 131, 159, 170, 374, 375
keguffege (GyS.) 23, 77, 84, 103, 115, 131, 369, 372, 375
kepeben (GyS.) 147, 229, 284
keppe[n] (KTSz.) 117, 230, 283
[ke]ralatul (KTSz.) 230, 375
[ke]rali (KTSz.) 149, 156
keralucnoc, keralucno[c] (KTSz.) 97, 108, 126, 231, 235, 375, 381
kereʒt (GyS.) 67, 173, 306
keferuen (ÓMS.) 75, 132, 180
keferuv (HB.) 73, 74, 125, 179
ketnie (HB.) 74, 112, 119, 170, 310, 374, 379
kethwe (ÓMS.) 158, 170, 177, 298, 336, 374
keʒdetuitul (KT.) 119, 142, 287, 321
ki (HB.) 376
Kic (HB.) 220, 368, 377
kinec (HB., HBK.) 234, 309, 310
kinʒotviatwl (HB.) 83, 87, 88, 100, 117, 142, 143, 144, 147, 158, 170, 195, 230, 374
kit (HBK.) 217
kiuania (KTSz.) 79, 83, 250
Koorfagbon (GyS.) 97, 117, 118, 138, 159, 183, 229
kuner (GyS.) 106, 176, 284
kunuel (ÓMS.) 227, 331, 381
kynaal (ÓMS.) 75, 84, 88, 109, 117, 226, 232
kyniuhhad (ÓMS.) 67, 71, 101, 132, 186, 187, 203, 205, 207, 212, 265, 273, 274, 369, 372
kynʒaffal (ÓMS.) 100, 118, 187, 203, 238, 239, 240, 348
kynʒathul (ÓMS.) 100, 132, 159, 187, 238, 372
kẏralanoc (KTSz.) 66, 234, 235, 375
kyt (ÓMS.) 260
kyth (ÓMS.) 332
kyul (ÓMS.) 23, 118, 187, 270, 271, 274, 275, 375, 372

lacadalma (KTSz.) 131, 159, 170, 195, 322, 323, 369, 372, 375
lata (KTSz.) 152, 254, 372
la[tatia] (GyS.) 142, 372, 378
latecuot {ɔ: *latotuot*} (KTSz.) 23, 88, 100, 142, 147, 149, 217, 328, 329, 378
latiatuc, Latiatuc (HB.) 78, 83, 98, 108, 117, 133, 158, 170, 176, 178, 194, 250, 255, 256, 378
latiuc (KT.) 79, 176, 250, 374
latotuben (KTSz.) 100, 111, 142, 147, 149, 158, 171, 225, 229, 230, 326, 327, 328, 329, 369
latuc (KTSz.) 101, 235, 236, 328, 372
lean (KT., KTSz.) 82, 87, 177
leanh[uʒ] (KTSz.) 85, 177, 372, 381
lean nac (KT.) 86, 97, 230, 231, 233
leannoc (KTSz.) 87, 97, 375
leg (KTSz., ÓMS.) 77, 125, 177, 178, 203, 238, 239, 240, 241, 244, 302, 303, 316, 317, 318, 375, 377
(iduʒ)*leg* (KTSz.) 203
legen, leg[en] (KT., KTSz.) 77, 101, 125, 177, 178, 203, 213, 238, 239, 241, 302, 303, 316, 317, 318, 377, 378
legenec (HB.) 77, 98, 177, 203, 248, 303
lele, le[l]e (KTSz.) 152, 177, 214, 275, 276, 314
lel[he]ffe (KTSz.) 177, 265, 266, 322, 372, 378
lelhetneẏnc (KT.) 83, 120, 158, 173, 184
lelic ert (HB.) 107, 138, 177, 230, 379
leluc, lel[uc] (KTSz.) 115, 119, 125, 306, 380
lelucnec (KTSz.) 102, 177, 306
lefcen (KTSz.) 101, 213, 241
? *leffcel* (KTSz.) 239

levn (HB., KTSz.) 120, 213, 214, 241, 301, 303
levt (KT.) 85, 120, 215, 239, 302, 365
leẏeſſen (KT.) 88, 101, 241, 302, 372
lilki ert (HBK.) 107, 119, 138, 147, 158, 170, 195, 230

maradhaſſun (KT.) 101, 132, 184, 241, 372
maraggun (ÓMS.) 77, 101, 132, 158, 203, 213, 240, 241, 244
maria (KTSz.) 305, 381
mariat (HB.) 88, 108, 305, 308
mege, [m]ege (KTSz.) 265, 266, 320, 321, 322
mend, men[d] (HB., HBK., KTSz.) 81, 304, 374
mendun (KTSz.) 115, 132, 314
me[necnec], [men]ecnec (KTSz.) 235, 320, 321, 322, 378
meniec, me[niec] (KTSz.) 106, 131, 320, 321
ment (KTSz.) 374
mente (HBK.) 137, 138, 139, 158, 170, 264
menuen (KTSz.) 82, 158, 170, 177, 265, 266, 277, 298
Menẏi (HB.) 85, 309, 375
menẏun (KTSz.) 85, 106, 261
meret (HB.) 86, 117, 137, 138, 349
mert, [me]rt (KT., KTSz.) 66, 137, 349
merth (ÓMS.) 348, 349
meʒuul (ÓMS.) 118, 133, 163, 334, 335, 336, 373
mia (KTSz.) 199, 285, 286
(uimadſaguc)*mia* (HB.) 232, 278, 285
mic (HB.) 220, 369
michael (HB.) 70, 71, 88
mige (HB.) 134, 162, 265, 267
mihudnec (KTSz.) 70, 117, 119, 126, 131, 192, 235, 381
miloſtben (HB.) 66, 81, 159, 173, 229, 230, 375, 379
[mi]loſtual (KTSz.) 66, 85, 97, 159, 227
minleſſed {ɔ: *miuleſſed*} (KTSz.) 23, 121, 132, 185, 186, 212, 315, 326, 327, 328, 369, 377
miuin (GyS.) 195, 235
miv, miv (HB.) 73, 74, 120, 134, 199, 220, 261, 295, 368, 377
mogomnok (ÓMS.) 110, 375
mogʒotbelevl (KTSz.) 100, 111, 142, 144, 230, 277
muga nec (HB.) 105, 109, 119, 134, 226, 230, 232, 302, 303
mulchotia (HB.) 71, 79, 98, 158, 170, 176, 184, 250, 264
mulhaſ[ſa] (KTSz.) 98, 254, 265, 266, 322, 372
[m]uncallec (KTSz.) 86, 108, 217, 235, 323, 325
munca[(HB.) 83, 108, 172, 381
munda (HB.) 152, 214, 217, 251
mundoa (HB.) 75, 88, 109, 151, 152
mũdut (GyS.) 86, 111, 145, 146, 150, 170
munhi (HB.) 85, 106, 149, 156, 380
muſia (KT.) 84, 88, 250, 254, 374
mutut (KTSz.) 86, 136, 184, 185, 239, 372
muẏun {ɔ: *munẏun*} (KTSz.) 23, 106, 261, 326, 327
mvnybe[le] (KTSz.) 79, 106, 277
mẏnket (KTSz.) 102, 103, 159, 218, 220
mẏnt (KT.) 66, 159
mẏth (ÓMS.) 217, 348, 349

nac (KT.) 230
naʒaret (KTSz.) 108
ne, [n]e (KT., KTSz., ÓMS.) 106, 125, 375
nec (HB.) 230, 232
neki, nekí (HB.) 134, 147, 177, 195, 226
nekunc (KT.) 83, 101, 226, 378
nekẏ (KT.) 378
nem (KT., KTSz.) 106, 107
nemenec (HB.) 107, 134, 303, 304, 369, 374
Nemʒetui (GyS.) 88, 142, 145, 148, 149, 150
nepnech (GyS.) 149, 158
nequem (ÓMS.) 98, 131, 226, 334, 335, 378
[ne]ueſteſſel (KTSz.) 118, 187, 203, 238, 239, 240, 369
[ne]we (KTSz.) 199, 285, 286
niha (ÓMS.) 119
nopun (HB., HBK.) 90, 102, 125, 158, 287, 374, 376
nugulmabeli (HB.) 96, 119, 131, 159, 170, 230, 277
num, nũ, Num (HB., KT., ÓMS.) 106, 115, 119, 304, 345, 375
nym (ÓMS.) 106, 107, 337

O (ÓMS.) 24, 117, 125
odut (HB.) 86, 89, 309, 310
odutta (HB.) 86, 89, 104, 125, 136, 137, 161, 251, 254
oggun (HB.) 77, 79, 86, 89, 101, 158, 203, 244, 373
olelothya (ÓMS.) 79, 88, 100, 108, 110, 118, 134, 142, 158, 177
[o]ltara (KTSz.) 172, 195, 306, 381
oltarũ (GyS.) 126, 132, 306
ovdonia (HB.) 73, 74, 87, 170, 310, 374, 379
ovga (HB.) 73, 74, 158, 203, 213, 254, 310
owog (ÓMS.) 77, 240
oʒ (HB., KT., GyS.) 67, 125, 258, 259, 368, 373, 374
oʒchuʒ (HB.) 98, 126, 158
oʒnoc (KTSz.) 97, 258
oʒuk (ÓMS.) 101, 235, 331, 374
oʒun (KTSz.) 102, 132, 230, 258, 283
oʒut (KT.) 104, 125, 140, 258
oʒvc (HB.) 102, 125, 126, 368

paradiſũ (HB.) 104
paradiſumben (HB.) 82, 126, 159, 229, 374
paradiſumut (HB.) 108, 126, 140, 159, 165, 261, 374, 379
peter (HB.) 305
pucul (HB.) 374
puculnec (HB.) 106, 159, 230, 235, 300, 301, 302, 303, 304, 379, 381

pukul[n]oc (KTSz.) 231, 381
pur (HB.) 119, 157, 177
puſtobe[l]e (KTSz.) 105, 172, 230, 277, 286

Querie (KTSz.) 176, 178, 203, 205
qui. [q]ui. Qui. Q[u]i (KT., KTSz., ÓMS.) 125, 273, 285, 319, 337, 368, 377
quina (GyS.) 84, 87, 372, 381
quit (KT.) 217

reʒet (HB.) 102, 104, 140, 165, 217, 369
rohtonc (KT.) 66, 71, 83, 101, 173, 205
rolad (KTSz.) 131

ſagu[t] (KTSz.) 182
ſarmaʒal (KTSz.) 217, 238, 313, 330, 377
ſcegegkel (ÓMS.) 81, 85, 158, 227
Scegenul (ÓMS.) 63, 118, 134, 188, 239, 336, 337, 365, 381
ſcegin (HBK.) 119, 176
ſcemehel (GyS.) 88, 227, 378
Scemem (ÓMS.) 102, 331
ſcent, ſcēt, ſcen[t], ſc[en]t, ſ[ce]nt (KTSz., GyS.) 66, 67, 261, 306, 380, 381
ſceplev (KT.) 120, 172, 215
ſcepſegud (ÓMS.) 117, 131, 158, 176, 178, 182, 192, 336, 337, 381
Scerelmeſ (HBK.) 82, 103, 107, 126, 131, 159, 170, 377
ſceretev (KTSz.) 107, 120, 132, 134, 138, 180, 215, 317
ſceuʒ (KTSz.) 114, 261
ſcidalmoſ (GyS.) 103, 131, 381
ſcilete[t]vi (KTSz.) 142, 143
ſ[c]ilut, ſc[ilu]t (KTSz.) 136, 137, 158, 185, 213, 239, 372
ſciluttet (KT.) 86, 121, 145, 146, 148, 150, 161, 261, 311
ſcine (HB.) 147, 177, 199, 232, 278, 286
Sciukſegben (GyS.) 176
ſciulheſſen (KT.) 101, 121, 126, 184, 203, 372
ſcobodſagut (KTSz.) 66, 68, 84, 109, 139, 159, 182, 314, 324, 369
ſcola (KTSz.) 120, 152, 254, 372
ſcolanoc (KT.) 98, 117, 217, 248, 376
ſcouuo (ÓMS.) 108, 110, 339
ſcovol (KTSz.) 88, 97, 227, 232
ſculet nen {ɔ: *ſculeteuen*} (KTSz.) 140, 299
ſcurnevlen[ec] (KTSz.) 79, 98, 105, 248
ſcuʒ, Scuʒ (KT., KTSz.) 114, 176, 261, 381
ſcuʒ ſegnec (KT.) 84, 235, 261, 381
ſeg (KTSz.) 182
ſegeb[elevl] (KTSz.) 182, 277
ſegeb[en] (KTSz.) 277
ſeged (HB.) 133, 163, 303
ſegnec (KT., KTSz.) 182, 235
ſegut (KTSz.) 182
ſepedyk (ÓMS.) 101, 126, 132, 235, 329, 330, 331, 372, 375
ſetit ſegeb[elevl] (KTSz.) 84, 112, 119, 176, 182, 277, 381
ſetit ſegeb[en] (KTSz.) 277
ſulgad (KTSz.) 66, 172, 178, 192
ſulgam (KTSz.) 66, 106, 108, 173, 178, 303, 319, 330
ſumha (ÓMS.) 106, 337, 375
ſydou, Sydou (ÓMS.) 80, 82, 120, 348, 350
ſymeonnok (ÓMS.) 86, 88, 97, 159, 231, 234, 334, 339, 342
ſyrolm (ÓMS.) 66, 126, 131, 159, 170, 172, 223, 224, 374, 375, 381
ſyrolmol (ÓMS.) 63, 97, 109, 131, 159, 171, 173, 226, 228, 238, 329, 330, 331, 374, 375
Syrolmom (ÓMS.) 102, 159, 375
ſyrotiatu[c] (KTSz.) 79, 98, 100, 255, 256
ſyrou (ÓMS.) 117, 120, 134, 177, 180, 261
ſʒen {ɔ: *ſʒent*} (HB.) 23, 261, 305, 308
ſʒent (HB.) 305, 379
ſʒentii (HBK.) 151, 155, 156, 202, 287, 311, 374
ſʒentucut (HB.) 66, 102, 103, 115, 126, 140
ſʒumtuchel (HB.) 70, 173, 192, 227, 232

tacaruta (KTSz.) 136, 137, 158, 213, 251, 254, 275
tamadatia (KTSz.) 79, 83, 100, 111, 132, 142, 145, 147, 158, 170, 195, 313, 322, 323, 369, 372
tamag (KTSz.) 86, 132, 203, 318, 323, 368, 377
tart (KT.) 125, 158, 239
tartia (KTSz.) 83, 250
te, [t]e (KTSz.) 67, 125, 227, 314, 319, 374, 377
tegud (KTSz.) 131, 192, 218, 377
tekunte (KTSz.) 152, 159, 239, 254, 273, 275, 372
teles (KTSz.) 85, 103, 125, 131, 157
[te]nguruknec (KTSz.) 106, 131, 172, 234, 368, 381
terumteve (ige) (HB.) 75, 88, 115, 137, 138, 139, 151, 152, 153, 170, 294, 295, 296, 297, 298, 299
terumteve (igenév) (HB.) 88, 115, 140, 153, 154, 170, 180, 294
teſtet (HBK.) 119, 147, 170, 218, 375
teun (KTSz.) 120, 213, 215, 241
the (ÓMS.) 67, 199, 378
thekunched (ÓMS.) 126, 132, 159, 193, 203, 212, 372
therthetyk (ÓMS.) 187, 188, 190, 274, 275, 375
theʒ (ÓMS.) 86, 177, 178, 213, 238, 348
thudothlon (ÓMS.) 100, 126, 174, 223, 224, 349, 375, 381
tilutoa (HB.) 69, 75, 88, 104, 109, 137, 138, 139, 151, 185, 189
tiluvt (HB.) 85, 139, 145, 188, 189
timnucebelevl (HBK.) 67, 107, 112, 114, 115, 118, 172, 230, 232, 277, 381
tiſctes[ſegu]t (KTSz.) 323, 324, 325

tiſtan (KT.) 82, 172, 330, 375
tiſtef (GyS.) 84, 126, 131, 172, 177, 324, 330
titcon (KTSz.) 158
tiv (HB., HBK.) 73, 74, 120, 220, 367, 368, 377
tonohtuananac (GyS.) 66, 71, 85, 159, 187, 205, 231
tonoſagaban (GyS.) 97, 109, 110, 229, 235
tud(hot)iuc (KT.) 98, 110, 158, 184, 250
tudum (KTSz.) 101, 251, 372, 374
Tudyuc (KT.) 83, 250, 374
tukere (KT.) 112, 140, 375, 381
tule (KTSz.) 195, 299
Tuled (ÓMS.) 117, 131, 192, 345, 375
tumetivc (HBK.) 79, 105, 115, 132, 138, 158, 170, 250, 252, 369, 375
turchucat (HB.) 23, 102, 131, 140, 170, 195, 202, 218, 261
turhe[ſſe] (KTSz.) 265, 266, 320, 321, 372
turied (KTSz.) 101, 105, 132, 158, 203, 205, 212, 265, 266, 320, 322, 372
turuentelen (ÓMS.) 158, 174, 348, 349, 377
tvl (HB.) 230, 232, 297, 298
twl (HB.) 117, 120, 230, 232

uagun (KTSz.) 101, 109, 241, 322, 323, 375
ualallal (ÓMS.) 85, 97, 109, 111, 118, 163, 227, 345, 346, 375
ualmun {ɔ: *ualnum*, ? *ualnam*} (ÓMS.) 23, 176, 264, 345, 346, 347, 375
uarafanac (GyS.) 108, 117, 131, 231, 234
ug, u[g] (KT., KTSz.) 80, 117, 125, 376
uilaga (ÓMS.) 63, 108, 110, 332, 334, 372, 375
uimadfagucmia (HB.) 74, 84, 139, 158, 182, 195, 202, 232, 278, 285
uimagg(om)uc (HBK.) 23, 83, 98, 140, 158, 170, 173, 203, 256
uimaggonoc (HB.) 79, 98, 101, 248
uimagguc (HB., HBK.) 23, 373
uiraga (ÓMS.) 108, 110, 111, 177, 332, 334, 372, 375
uleben (KTSz.) 105, 147
ullyetuk (ÓMS.) 98, 133, 158, 194, 203, 255, 256, 369
ulud (ÓMS.) 194, 336
unuttei (HBK.) 86, 145, 150, 155, 156, 202, 287, 312, 313, 316, 374
uog (KTSz.) 125, 238, 374
uogmuc (HB.) 74, 173, 256
uola (HB.) 74, 109, 152, 375
uolna (KT.) 63, 158, 163, 170, 177, 255
uolov (HB.) 73, 134, 153, 162, 179, 327
uoſ (ÓMS.) 90, 110, 157, 177
ur (HBK., KTSz.) 307, 381
urdung (HB.) 83, 106, 125, 170, 234, 261, 374, 379
urodum, urodū (ÓMS.) 125, 372, 374
uromc (HB.) 66, 82, 101, 125, 126, 159, 173, 307, 379, 381
uromchuʒ (HB.) 66, 82, 94, 95, 98, 101, 159, 369, 381
urot (HB.) 102, 125, 131, 140, 142, 165
urumētuul (ÓMS.) 115, 118, 158, 372
uruʒagbele (HB.) 69, 126, 137, 138, 139, 158, 171, 277, 380
uſve (KTSz.) 84, 88, 105, 158, 228, 275, 276, 287
utalatlon (KTSz.) 100, 118, 133, 163, 174, 349
utot (HB.) 140, 142, 165, 217
uvt (HBK.) 118, 377

vadulatia (GyS.) 79, 100, 134, 142, 188, 369, 372
[v]arafat (KTSz.) 108, 126, 131, 218
veled (KTSz.) 131, 192, 227, 314, 375
vermut (HB.) 67, 102, 115, 140, 165, 173
veſelenel, ? *veſc[e]lenel* (KTSz.) 325, 326
veteve (HB.) 75, 88, 151, 152, 213, 254
veʒeſſe (HB.) 132, 186, 254, 373
vg[o]n (KTSz.) 117, 125, 132
Vh (ÓMS.) 334, 335, 377
vilag (HBK.) 133, 163, 176, 234, 332, 381
vilagbele (HB.) 108, 111, 157, 199, 230, 232, 277, 332, 381
vilagon (KTSz.) 63, 132, 177, 375
[vi]lagut (KTSz.) 102
vimagguc (HB.) 23, 77, 373, 379
viragnac (ÓMS.) 97, 110, 133, 163, 176, 332, 334, 375
[vi]ſelheſſe (KTSz.) 319, 322, 369, 372
viſelled (KTSz.) 79, 132, 193, 203, 212, 213, 318, 319
viʒe (HB.) 134, 147, 195, 375
vleben (KT.) 105, 229
vnū, Vnun (GyS.) 85, 90, 378
vogmuc (HB.) 74, 77, 83, 98, 119, 140, 172, 173, 256, 368, 369
vola (HB.) 109, 134, 162, 180
Volek (ÓMS.) 163, 195, 217, 235, 331
vol[o], [v]olo (KTSz.) 120, 180, 326, 327, 375
vr (HBK., KTSz.) 117, 125, 176, 261, 307, 368, 381
vrduguc (KTSz.) 125
vrukſege (GyS.) 23, 115, 177, 369, 372, 375
vvl (HB.) 85, 117, 118
vy (KTSz.) 117, 328
Vylag (ÓMS.) 177, 234, 332, 334, 375
vylagumtul (ÓMS.) 177, 332, 372
vymad fagu[t] (KTSz.) 68, 81, 84, 182

w (HB., HBK.) 117, 120, 125, 199, 202, 261, 369, 373, 374, 377
wagun (KTSz.) 101, 109, 125, 241, 374
wala (KT.) 163, 180
walacnok (GyS.) 97, 109, 153, 163, 180, 231, 374
walaknok (GyS.) 109, 180, 374
Walafth (ÓMS.) 66, 157, 159, 170, 172, 177, 239, 264, 330, 346
weged (KTSz.) 77, 132, 177, 193, 203, 212, 319, 320, 372

Wegh (ÓMS.) 77, 80, 203, 238, 240, 241, 244, 375
werethul (ÓMS.) 132, 187, 238, 369, 372
werud (ÓMS.) 81, 119, 131, 177, 192, 199, 234, 334
Wimagguc (HB.) 117, 176, 203, 373
wirud (ÓMS.) 102, 119, 131, 261, 381
wklelue (ÓMS.) 158, 190, 298, 336, 374
wt (HB., HBK.) 117, 218, 223, 369, 373, 377
wylagh (ÓMS.) 81, 261, 332
wýlag(noc) (KT.) 97, 111, 158, 177, 231, 261, 321, 332
wyʒeul (ÓMS.) 114, 118, 133, 163, 336, 373, 381

yg 'egy' (ÓMS.) 77, 80, 86, 262
yg 'így' (ÓMS.) 117, 348
ygeb (KTSz.) 176, 375
ygnec (KTSz.) 233
ygoʒ (ÓMS.) 261, 339, 342
ýmleti (KT.) 105, 132, 138, 170, 186, 250, 252, 254, 374
yſa, *ỳſa* (HB.) 125, 290, 376, 377
ỳſaac (HBK.) 82, 118, 235, 381
yſten, *ýſten*, *yſt[en]* (KT., KTSz.) 368, 374, 375, 381
yſten ſeg (KTSz.) 182, 381
yſtenſe[g]nec, *ýſten ſegnec* (KTSz.) 182, 261, 321, 325, 381

ʒaiaual (GyS.) 88, 97, 111, 227, 232
ʒoboducha (HB.) 66, 71, 159, 187, 203, 205, 207, 251, 264, 373
ʒocoʒtia (HB.) 66, 78, 83, 110, 137, 159, 171, 250, 254, 265, 267
ʒumtuchel (HB.) 70, 85, 88, 90, 98, 115, 119, 172, 173, 192, 227, 378

A KORAI MAGYAR SZÖVEGEMLÉKEKKEL FOGLALKOZÓ LEGJELENTŐSEBB TUDÓSOK FÉNYKÉPEI

Révai Miklós (1750—1807)

Szinnyei József (1857—1943)

Horváth János (1878—1961)

Mészöly Gedeon (1880—1960)

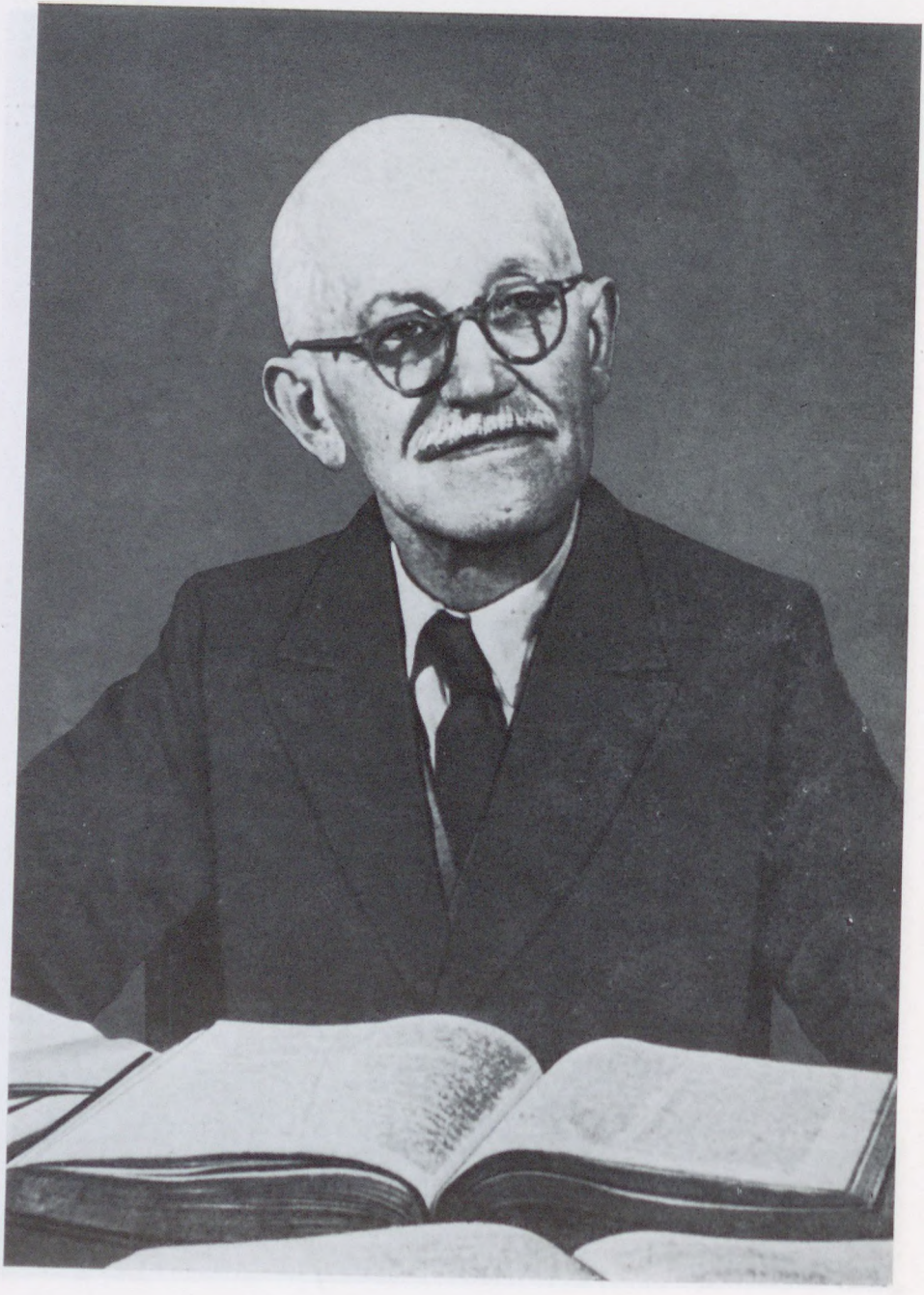

Pais Dezső (1886—1973)

Bárczi Géza (1894—1975)

Kniezsa István (1898—1965)

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
HUNGARICAE

Ára: 115,– Ft

Az Akadémiai Kiadó gondozásában
jelent meg

A MAGYAR NYELV ÉRTELMEZŐ SZÓTÁRA

Szerkesztette
az MTA Nyelvtudományi Intézete
Bárczi Géza és *Országh László* vezetésével

Harmadik, változatlan kiadás

1. kötet A–D
XXXI + 1091 oldal, 1 tábla
Kötve 200,– Ft

2. kötet E–Gy
1137 oldal, 1 tábla – Kötve 200,– Ft

3. kötet H–Kh
939 oldal, 1 tábla – Kötve 200,– Ft

4. kötet Ki–Mi
1347 oldal, 1 tábla – Kötve 248,– Ft

5. kötet Mo–S
1315 oldal, 1 tábla – Kötve 242,– Ft

6. kötet Sz–Ty
883 oldal, 1 tábla – Kötve 200,– Ft

7. kötet U–Zs
671 oldal, 1 tábla – Kötve 130,– Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

hyralan ĉ ſ
Œ ſ hugoɜg
minl e ll. ɔ m
noc vc n

Benkő Loránd

Az ÁRPÁD-KOR magyar nyelvű szövegemlékei